ANTON MELIK

SLOVENSKI ALPSKI SVET

SLOVENIJA

GEOGRAFSKI OPIS

II.

OPIS SLOVENSKIH POKRAJIN

1. ZVEZEK

SLOVENSKI ALPSKI SVET

V LJUBLJANI 1954

ANTON MELIK

SLOVENSKI ALPSKI SVET

V LJUBLJANI 1954
IZDALA SLOVENSKA MATICA

232

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani

N 21. VI. 1954/98

PREDGOVOR

Le malo manj ko dvajset let je minilo, odkar je izšel prvi del »Slovenije«. Veliko se je zgodilo od takrat. Čez nas je šla hitlerjevska in fašistična invazija; z brutalnimi sredstvi, sistematičnim uničevanjem, prisilnimi izseljevanji itd. je hotel okupator spremeniti narodnostni značaj slovenske zemlje. Naše ljudstvo se mu je postavilo v bran in začelo srdito narodnoosvobodilno borbo, ki je zajela vse pokrajine Slovenije. Mnogo je trpela naša domovina v tej strašni vojni; na tisoče domov, na stotine vasi je bilo požganih, deset in desettisoči naših ljudi so dali življenja v neenaki borbi, so pomrli od lakote in vsega hudega v ječah, v okupatorjevih taboriščih in brez števila jih je bilo uničenih v sistematičnih moritvah v krematorijih. Okupator je sekal naše gozde, je ropal po naših vaseh in mestih, po roparsko izkoriščal naše rudnike. Mnoge tovarne so bile uničene, mostovi porušeni, železnice razdejane, stroji in oprema ter instrumentariji odpeljani.

S silnimi žrtvami, napori in uspehi narodnoosvobodilne borbe je bil osvobojen večji del Primorske. Z osvoboditvijo v letu 1945 se je začela obnova, začele so se celiti strašne rane. Brž nato smo pričeli z načrtnim preusmerjanjem našega celotnega gospodarstva in predvsem smo stopnjevali industrializacijo. Naglo se je spreminjala naša gospodarska struktura in socialna sestava prebivalstva.

Vse to pomeni, da bi bilo treba pravzaprav pripraviti novo izdajo prvega dela »Slovenije«. Vendar sem se odločil, da se tega lotim šele, ko izvedem do kraja prvotni zasnutek ter pripravim za tisk drugi del, vsebujoč opis slovenskih pokrajin.

Prevelika časovna razdalja med prvim in drugim delom je povzročila marsikakšne težave. Ali naj se v opisu in v posameznih razmotrivanjih računa, da ima bralec pred seboj prvi del? Težko da bi smeli vzeti za temelj takšno stanje in kazalo je v osnovi računati, da imam opravka v glavnem vendarle z novimi bralci. Zato sem se moral odločiti, da se uredi prvi zvezek drugega dela »Slovenije« tako, da ga morejo bralci vzeti v roke takorekoč kot samostojno knjigo.

Posebne težave so bile z ilustrativnim gradivom, in sicer prav svojevrstne težave. Ne da bi šlo samo za to, kako dobiti ustrezne fotografske posnetke, dasi so se stvari komplicirale tudi v tem. Zakaj mnoge v predvojni dobi sistematično posnete fotografske slike so se spričo tako obilnih sprememb pokazale kot — zastarele. Toda največ brige je dajala potreba, da se iz obilice pokrajinskih, topografskih in delovnih slik izberejo tiste, ki se zdijo najpotrebnejše, ki naj največ povedo. Podobno je s kartami, skicami in drugim ilustrativnim gradivom, ki bi ga človek rad več, mnogo več, kar se da veliko, pa se je treba ozirati na že tako preveč narasle stroške.

Redakcija »Slovenskega alpskega sveta«, ki pomeni dejansko prvi zvezek drugega dela v prvotnem zasnutku »Slovenije«, je bila v glavnem zaključena v juniju leta 1953. Samo tehnični zadržki so povzročili, da je delo izšlo s precejšnjo zamudo. Nekatere statistične in podobne podatke je bilo mogoče uvrstiti še med stavljenjem.

V Ljubljani, v letu 1953.

Anton Melik

SLOVENSKE ALPE

Drobni opis slovenskega ozemlja začenjamo s Slovenskimi Alpami. Pomenijo naš alpski predel, pokrajino slovenskega visokogorskega sveta, ki vzbuja pozornost in občudovanje po marsikakšni svojski potezi površja. To je južnovzhodni ogel Alp, najimenitnejšega gorovja cele Evrope, pa hkrati edini njihov del, ki ima slovansko prebivalstvo. Ni čuda, da so pogosto ravno to dejstvo posebno poudarjali, pa da je postal alpski predel slovenske pokrajine pri drugih narodih Jugoslavije skorajda najbolj znan in da so ga šteli za najimenitnejši del slovenske zemlje.

Ko govorimo o alpskem področju, moramo razlikovati pravi visokogorski alpski predel ali kratko: Slovenske Alpe, od alpskega predgorja, ki obdaja visoko gorovje na zunanjih straneh. Alpsko predgorje ima še alpsko zgradbo in hribinsko sestavo, toda po višinskih odnošajih ter po licu reliefa pomeni prehodni pas, in sicer v Furlansko nižino, v kraško površje Dinarskega predela, pa v gorice in ravnine Panonskega področja (prim. podobo 3 v I. delu »Slovenije« str. 19). Povsod vidimo, da se predgorje od visokih Alp na ven znižuje. Najbolj naglo se gorski značaj spremeni na prehodu v Furlansko nižino, kjer je predgorje najožje, in prav tu je Beneškoslovensko hribovje. V Škofjeloško-Cerkljanskih hribih se predgorje znižuje znatno bolj polagoma, a potem se znova zviša, prehajajoč brez krepkejše orografske meje v dinarske planote. Pač pa manjka predgorje v Ljubljanski kotlini, ki sega neposredno pod visoke Snežnike, samo osamele gore okrog Skaručne so ostanek po njem. Predgorje Posavskega hribovja je naslonjeno na južnovzhodni ogel visokih Alp; pozornost vzbuja po svoji poudarjeno alpski zgradbi, geološki sestavi ter usmerjenosti, zlasti pa po veliki dolžini. Saj se pravzaprav vleče še tja v hrvatsko Zagorje in ni čuda, da se mu nadmorske višine proti vzhodu tako zelo zmanjšajo, da končno v površju skoro popolnoma prevladajo nizke panonske gorice. — Edini predel ob visokih Alpah, ki ima v sklenjenem obsegu sredogorski značaj, je Pohorsko Podravje

med Celovško kotlino in Dravskim poljem. Toda tukaj ne smemo govoriti o predgorju, saj se tu glavno gorovje zniža na sredogorske vzpetine, a ohrani značaj zelo svojske gorske pokrajine, ki pa se vendarle od Snežnikov krepko razločuje. Pohorsko Podravje bomo spričo tega obravnavali posebej, a ne v sklopu slovenskega visokogorskega predela.

Visoke Alpe na Slovenskem imenujemo Snežnike, to je izraz žive ljudske govorice. Široko po Slovenskem pravijo »Snežniki« visokim gorovjem, ki molijo v nebo s svojimi skalovitimi strminami in ostrimi vrhovi, presegajočimi z zelenimi gozdi porastlo predgorje. Pozornost obračajo nase po svoji prevladujoči višini, strmi in goli skalnati površini, pa po barvnih bleščavah, ki prihajajo v določenih vremenskih pogojih posebno učinkovito do veljave. Posebno je za ljudski občutek važno, da se na njih dolgo v pomlad in zgodaj jeseni blešči sneg, spričo goljave površja in prevladujoče višine viden daleč na okoli; ne redko pa jih metež pobeli celo v poletnih vremenskih preobratih, čeprav po navadi le za dan, dva ali celo samo za nekaj ur.

V visokem gorskem področju ne pripada seveda vse površje snežnikom, saj je obilo sveta okrog najvišjih gora, kjer doseza relief samo sredogorske višine, med tem ko so vmes globoko ležeče gorske doline ter manjše kotline, pa prostrane visoke planote. Vsi ti sestavni deli reliefa predstavljajo pokrajinsko enoto visokih Slovenskih Alp, naš visokogorski predel, ki mu moremo potemtakem do neke mere upravičeno reči tudi — Snežniki.

Kadar govorimo o Slovenskih Alpah, mislimo s tem ves oni del Alp, ki se vzdiguje na slovenskih tleh, na ozemlju, ki pripada slovenski etnografski enoti. Največja alpska skupina, ki pripada razen majhnega robnega dela na zapadu docela slovenskemu narodnemu območju, so Julijske Alpe. Druga, tudi dokaj obsežna alpska skupina so Kamniške ali Savinjske (Solčavske) Alpe, ki ležijo najbolj osrednje v slovenski zemlji; celo sedanja državna meja sega nanje samo z majhno zajedo od severne strani v porečju Kapelske Bele. Karavanke so zelo dolga, toda ne široka alpska skupina; v vzhodnem delu se močno naslanjajo na Kamniške Alpe, s katerimi so po reliefu takorekoč zraščene v skupno gorsko pokrajino. Tudi Karavanke pripadajo v vsem obsegu slovenskemu etnografskemu območju.

Zapadno nadaljevanje Karavank z zelo podobnimi prirodnimi svojstvi so Karnske Alpe, ki so v vzhodnem delu, nekako do črte, ki bi vezala Pontebo s Šmohorjem, v območju gospodarskega

življenja slovenskih vasi in občin iz Kanalske ter Ziljske doline. Podobno je z Ziljskimi Alpami, ki so v območju gospodarstva slovenskih ziljanskih vasi v slovenskem vzhodnem delu, nekako od Šmohorja proti vzhodu. Toda od severne strani sega vanje tudi gospodarstvo iz nemške Dravske doline nad Beljakom ter iz severnega podgorja, ki je poseljeno z nemškim prebivalstvom.

A kadar govorimo o Slovenskih Alpah, mislimo obenem tudi na male in velike doline med gorami in pogorji. Mislimo na doline ob Savinji in Kokri, ob izvirnicah bistre Save in ob zgornji Soči

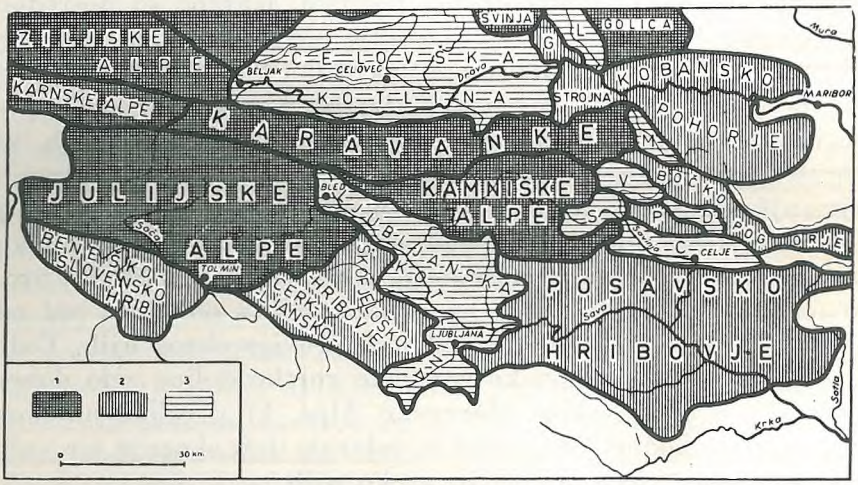

Pod. 1. Slovenski alpski svet

1: visoka pogorja; — 2: predalpsko hribovje in sredogorske skupine; 3: kotline

ter njihovih pritokih. Mislimo na velike doline, na Kanalsko, ki je tako rekoč le podaljšek Podkorenske ali Jeseniške doline, pa na prelepo Ziljo, široko Ziljsko dolino, ki prehaja v nič manj široko Dravsko dolino, pripadajočo že južnemu delu prostrane Celovške kotline, jedru in osredju Slovenske Koroške.

Slovenske Alpe v naznačenem smislu in obsegu pomenijo v glavnem precej sklenjeno področje. Kljub znatni razčlenjenosti so v mnogih pogledih enoten gorski sklop, po zunanji podobi prav mogočno gorovje. Z ostalimi Alpami so orografsko zvezane samo na zahodu, med Furlansko nižino ter Dravsko dolino. Proti Osrednjim Alpam na severu nudi prehod Celovška kotlina ter pogorja ob njej, a z zelo vidnim presledkom ob Dravski dolini.

Slovenske Alpe v naznačenem obsegu predstavljajo v primerjavi s celotnim slovenskim ozemljem že na prvi pogled

izredno samosvoj pokrajinski tip. Naši Snežniki so v vsakem pogledu svet zase. Čeprav ne stoje sredi slovenskega ozemlja, imajo vendarle osrednjo postojanko v marsikaterem pogledu. Slovenske Alpe so na slovenskem ozemlju najimenitnejše razvodje; odtod teko v razne strani Soča, Sava in Savinja, da o drugih manjših vodah ne govorimo, Drava pa dobiva od tod manjše pritoke. Vode, ki se odtod raztekajo, nosijo s seboj vedno novega kamnitega drobirja ter zasipljejo z njim doline in kotline ter ravnine daleč na okrog. Snežniki niso tedaj samo zelo samosvoja pokrajina v oroplastičnem pogledu, marveč so posredno zelo krepko vplivali na preoblikovanje bližnjih nizkih področij. Ali prav tako so Alpe samosvoja pokrajina kar se tiče življenjskih pogojev in oblik gospodarjenja. Imajo od vseh naših pokrajinskih predelov največ nerôdnih tal, pa največ takšnih, ki pripuščajo le prav slabo izkoristitev. Zato so hkrati področje najmanjše zgostitve prebivalstva, tu se nahajajo naša najbolj redko obljudena območja, saj tudi nikjer drugod niso ostale tako obsežne ploskve površja popolnoma neposeljene. Kar se tiče prometnosti je sicer res, da se na primer velika obalpska pot od Jadrana v srednje Podonavje takorekoč ovije okrog njih. Toda hkrati je res, da so globoko zarezane gorske doline zelo dober prevodnik prometa skozi Slovenske Alpe, ki v celem nikakor niso slabo prehodne. Obilo cest in železnic drži skoznje ter veže med seboj pokrajine v njih in preko njih.

Slovenski Snežniki so južnovzhodni ogel Alpskega gorovja, kar daje marsikateremu njihovemu prirodnemu in antropogeografskemu svojstvu prav poseben pečat in povečuje v raznih pogledih njihovo zanimivost v primerjavi z ostalimi alpskimi področji. Ogelna lega slovenskih Alp nakazuje vrh tega prav posebno vlogo v antropogeografskem smislu, kakor jo moremo presojati po prometni funkciji, etnografskih in političnogeografskih mejnicah itd. V njih se nahaja ob Kanalski dolini trojna meja med slovenskim, germanskim in romanskim prebivalstvom, a nekaj vzhodneje — na Peči nad Ratečami — tromejnik med Jugoslavijo, Italijo in Avstrijo po državnih razmejitvah, izvršenih v l. 1920 in 1947 v nasprotju z etnografskimi mejami. Jugoslaviji pripadajo le oni deli slovenskih visokih Alp, ki se odmakajo v Savo in Sočo, med tem, ko so ostali onstran državnih meja tisti deli Snežnikov, ki spadajo v porečje Drave ter jadranske reke Bele.

Slovenske visoke Alpe slovijo po nekaterih prirodnih svojstvih, s katerimi se odlikujejo v okviru celotnega Alpskega

gorovja, razlikujoč se obenem od večine drugih gorovij. Pred vsem je zanje značilno, da sestoje po ogromni večini iz trijadnih apnencev in dolomitov. Njim se moramo zahvaliti za lepo svetlo sivino, s katero nas že od daleč pozdravljajo naši Snežniki in ki prihaja posebno veličastno do veljave v primerni sončni osvetljavi. Tudi kjer so kot v Karavankah znatneje zastopane še druge kamnine, sestoje vsaj višje, v zunanjem licu najbolj odločujoče in najbolj vidne vzpetine, iz apnika in dolomita.

Slovenske Alpe se vzpenjajo v sorazmerno zmerne višine. Po veliki večini se naši Snežniki držijo s svojimi najvišjimi vrhovi med 2000 in 2500 m, precej jih je med 2500—2600 m, nad 2600 m segajo samo prav redki posamezni vršaci v Julijskih Alpah, medtem ko kipijo čez 2700 m samo Špik nad Policami ali Montaž (2754 m), Škrlatica (2738 m) in Triglav (2863 m).

Toda podnebni, vegetacijski, petrografski in geomorfološki činitelji so pripomogli, da imajo naši Snežniki mnogo bolj visokogorski značaj, nego bi bilo pričakovati samo po nadmorskih višinah. Obilica oblačnih dni in moče zelo znižuje toplino v naših Alpah, pa potiska ločnico večnega snega zelo krepko navzdol, da poteka med 2500—2600 m, a nekako vzporedno z njo tudi zgornjo mejo gozda na silno nizko lego med 1600 in 1900 m, pa kulturnih sadežev na 1100 do 1250 m. Kljub zmerni nadmorski višini moli zelo velik del naših Alp nad gozdno mejo. Ker se na strmih apniško-dolomitnih tleh v gorovju ohrani zelo malo prepereline in komaj kaj malega prsti, je planinske trate nad gozdno mejo izredno pičlo, pa se zato visokogorsko skalovje začne povečini že takoj nad gozdom med rušjem in zadnjimi posameznimi drevesi. Visokogorski značaj naših Alp se s tem še nadalje stopnjuje in razširja v sorazmerno zelo nizke lege.

Apniško in dolomitno ozemlje že na splošno nagiblje k strminam in zelo razgibanemu površju, še posebno pa v visokogorskem svetu, tem bolj ko velika obilica padavin zelo stopnjuje geomorfološko preoblikovanje in ko je krepka tektonska prepokanost ustvarjala ugodne pogoje. Zato se naši Snežniki odlikujejo po izredni obilici zelo strmih pobočij, po mnogih veličastnih stenah in celo previsih, pa po neštetih izredno ostrih grebenih ter rogljatih vrhovih. V naših Snežnikih je spričo apniško-dolomitne kamnine visokogorski značaj mnogo izrazitejši nego po drugih enako visokih gorovjih, sestoječih iz drugačnih hribin; visokogorsko površje sega v nizke nadmorske lege, a obilo čudovito mogočnih sten se dviga tu že nedaleč od dolinskega vznožja, med tem ko nad njimi kipijo v nebo veličastne kupole snežnih

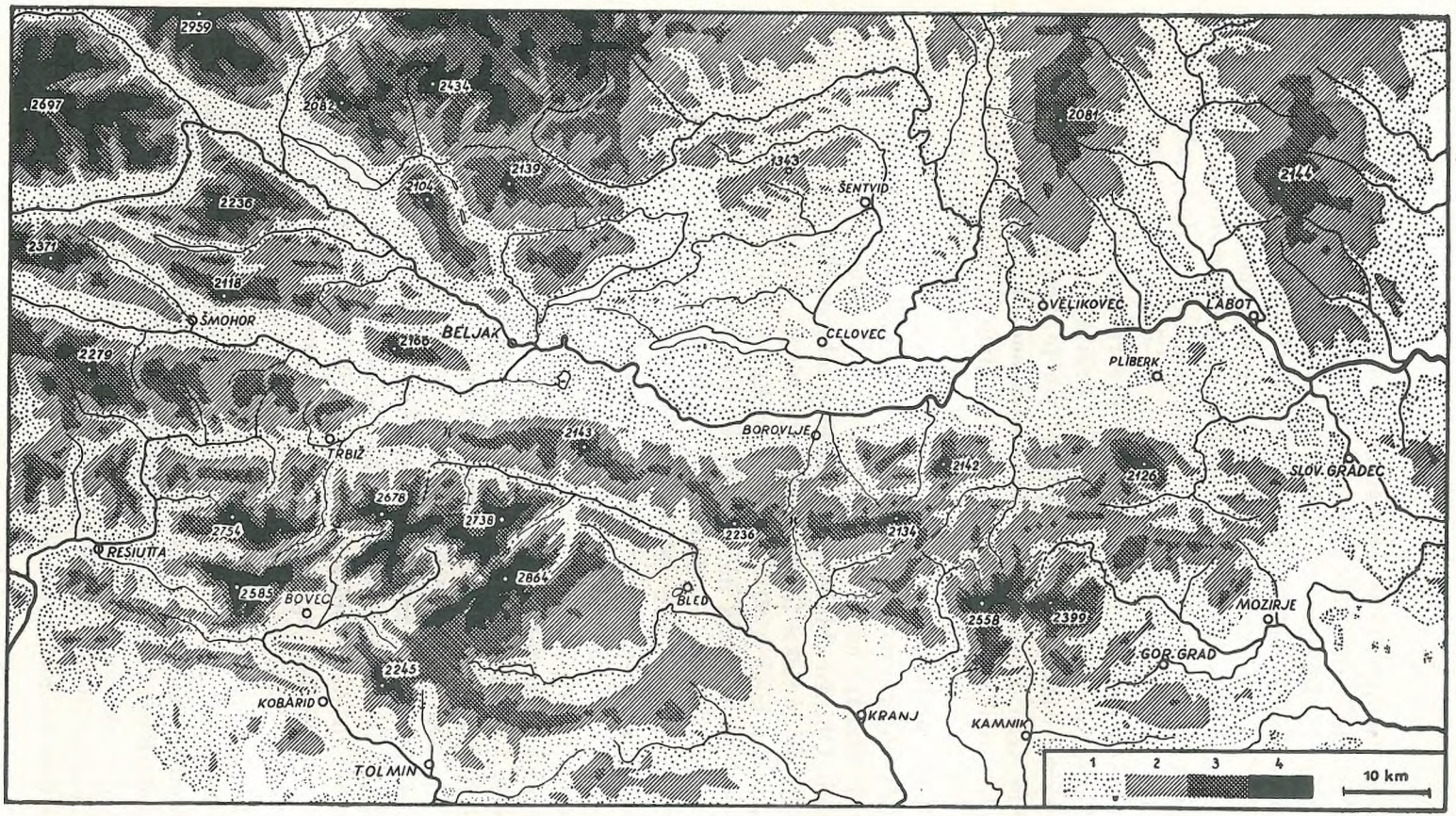

Pod. 2. **Hipsografski pregled slovenskih alpskih pokrajin**

Belo: ozemlje v nadmorski višini pod 500 m; — 1: ozemlje v nadmorski višini med 500 in 1000 m; 2: ozemlje v nadmorski višini med 1000 in 1500 m; — 3: ozemlje v nadmorski višini med 1500 in 2000 m; — ozemlje v nadmorski višini nad 2000 m
(Popravki: Triglav namesto višine 2864 m pravilno: 2863 m; Stol namesto 2236 m pravilno 2238 m)

gora, spadajoče med značilnosti našega visokega gorovja. Svetle veličasti naših Alp prihajajo tem bolj do veljave, ker jih obkrožajo gosti sklenjeni gozdi s svojim spričo obilne moče vedno svežim zelenjem, kar kontraste v barvah in svetlobnih tonih še prijetno in zelo učinkovito stopnjuje. Ljudje, ki pridejo od drugod, zlasti naglašajo, kako mogočen vtis napravljajo naši Snežniki, ko je mogoče že v neposredni bližini glavnih dolin nele gledati, marveč tudi doseči visoko gorovje. Bližina Sredozemskega morja se pogosto učinkovito uveljavlja, ko južni vetrovi dovedejo nad bleščeče svetle gore živomodri zrak od morja. Podobno stopnjuje kontraste svetlozelena ali v modro prehajajoča barva naših gorskih voda. Tudi obilica snežišč, ki se držijo dolgo v poletje v mnogih osojnih in zavetnih legah, pod strmimi žlebovi v izredno nizkih višinah, spada k značilnostim naših visokih gora.

Kakor prispevajo naznačena prirodna svojstva k izdatnemu povečanju visokogorskega značaja naših Snežnikov in stopnjujejo njihove naravne lepote, pa hkrati pomenijo neugodno povečavo gospodarski izrabi neprijaznih pogojev. Gozdi se v apniških in dolomitnih strminah težje izkoriščajo, neglede na to, da segajo manj visoko, podobno kot njive in z njimi človeška naselja; tudi za planinsko izrabo so prirodne osnove primeroma manj ugodne, spričo prevlade apniške skale in rogljatega apniškega drobirja, ob pomanjkanju drobne prepereline in prsti.

ZGRADBA IN SESTAVA TAL

Slovenske visoke Alpe sestoje po večini iz apnencev ter dolomitov. Toda ne enako in ne enakomerno v vseh delih. Pred vsem moramo v naših Snežnikih razlikovati dve v marsičem različni skupini, drugačni bodisi po geološki sestavi in zgradbi, kakor po oroplastiki v velikem ter površju v malem. K prvi skupini spadajo Savinjske ali Kamniške Alpe ter Julijske Alpe, ki kažejo obilo skupnih ali vsaj podobnih svojstev, bodisi po zgradbi, dobi nastajanja, geološko-petrografski sestavi kakor tudi po mnogih svojstvih reliefa. Drugo skupino predstavljajo Karavanke, ki sličijo Karnskim in Ziljskim Alpam; geologi so nekaj časa za vse tri skupaj uporabljali posebno ime Dravske gorske enote.

Karavanško gorovje in z njim vsa Dravska gorska enota se odlikuje po tem, da so v njej zastopane zelo stare kamenine. Tu se vidijo kristalasti škriljevci v posameznih pasovih; na površje

segajo v obilni množini paleozojske hribine, bodisi apnenci kot škriljevci in peščenjaki, toda ne morda le takšni iz permske in karbonske formacije, marveč tudi zelo stare usedline, iz silurske in devonske dobe. Tu so potemtakem razgaljene sploh najstarejše nemetamorfne hribine na Slovenskem. Izkazalo se je, da je morala Dravska gorska enota, posebno Karnske Alpe, doživeti krepko nagubanje že v karbonski dobi, prve znake gorotvornih procesov pa so dognali celo že za obdobje silura (33, 173). Toda za oblikovanost sedanjega površja je bilo tudi tu najvažnejše gibanje terciarne dobe. Gorske gmote so tu celo posebno krepko stisnjene, pretrte in prepočene ter so posamezne zgradbene enote porinjene ena čez drugo. Narivi so v severnem delu Dravske gorske skupine usmerjeni proti severu, medtem ko so v južnem področju zgradbene grude narinjene na jug. Ta zgradbena razlika med južnim in severnim delom teče podolgem skozi ozko, a dolgo gorovje Karavank, in sicer po selsko-kapelskem podolju ter se nadaljuje po dolgem po Ziljski dolini. Geološko-petrografske ter zgradbene enote, pa enako prelomnice in narivi potekajo po dolgem na velike daljave in malokje pri nas prihaja podolžna alpska smer tako enotno in krepko do veljave, kakor tu, bodisi v zgradbi kot v orografski razvrščenosti. V reliefu prihaja struktura zgradbe močno do učinka, a prav tako se verno zrcalijo razlike v geološko-litološki sestavi. Mezozojske, pretežno trijadne apniške kamnine prekrivajo tudi tu v velikem obsegu starejše sloje, pa bodi da so bile sploh že naložene na njih ali da jih je šele gorotvorni pritisk narinil čeznje. Spričo vsega tega kaže površje v Dravski gorski skupini jako raznovrstne poteze v svojem licu.

Karavanke in z njimi vred Karnske ter Ziljske Alpe se odlikujejo tudi po obliki svoje razsežnosti. Vlečejo se v razmeroma ozki, a izredno dolgi in še bolj nenavadno premočrtni progi od Z proti V; orografska usmerjenost se v glavnem ujema z zgradbeno. Prve zasnove Karavank se pokažejo že tik na robu Panonske kotline, ob ravni varaždinski Podravini, se vlečejo v Maceljskem in Bočkem pogorju ter preidejo ob Mislinjski dolini z Uršljo goro v pravo Karavanško visoko gorovje. Ob prečni dolini Zilje se nehajo Karavanke in se začne njihovo nadaljevanje, Karnske Alpe, ki segajo tja do Innichena ob Toblaškem polju. Vzporedno z njimi se vlečejo Ziljske Alpe, ki se začno v kotu med Ziljsko in Dravsko dolino z Dobračem in se nehajo prav tako v kotu med obema rekama ob povirju Zilje. Orografska in zgradbena smer se razodeva v vseh glavnih

slemenih in prav tako v glavnih dolinah, Savski in Kanalski, zlasti izrazito pa v dolgi in skoro docela premi Ziljski dolini; tudi v marsikateri stranski dolinici in vodici prihaja do veljave. Jako izrazito prevladujejo v Dravski gorski enoti podolžni geološki ter zgradbeni pasovi, povečini ozki, a dolgi, ujemajoč se v glavnem z oroplastičnimi progami; vzporednost hrbtov in dolin je posebno vidna značilnost gorske enote. V velikem pa imamo tri vzporedne geološke, zgradbene in orografske pasove, potekajoče po dolgem, najbolj določno izoblikovane v zahodnem delu. Severni pas predstavlja pogorje Ziljskih Alp, sestoječe največ iz trijadnih apnencev in dolomitov. Južni pas so Karnske Alpe, ki sestoje pretežno iz paleozojskih hribin, bodisi apnikov kot skriljavcev in peščenjakov. V sredi se vleče tretji pas, ki je v njem razgaljena proga kristalastih skrilavcev v širini nekako 3 km; v njem je vrezana razmeroma široka Ziljska dolina, vzbujajoča pozornost po svoji premi zasnovanosti. Ob Dobraču nehajo tako Ziljske Alpe, kakor tudi Ziljska dolina in le južni pas gorske celote se vleče proti vzhodu z zahodnimi Karavankami. Toda nekako v srednjem delu se polagoma zopet uveljavlja trojna geološko-zgradbena sestava ter prihaja zelo krepko do učinka tudi z oroplastiko v izoblikovanosti reliefa. V vzhodnih Karavankah imamo pretežno apniški severni pas z Grlovcem, Obirjem, Peco ter Uršljo goro, predstavljajoč nadaljevanje Ziljskih Alp, pa z njimi vzporedni južni pas s Košuto in Olševo, vsebujoč zelo mnogo starih paleozojskih hribin, posebno pa v področju in v sosedstvu Jezerskega. Tretji pas, predstavljajoč nadaljevanje Ziljske doline, se pojavi v področjih Slov. Plajberka in Sel ter se vleče čez Železno Kaplo v Zgornjo Mežo, zavzemajoč prostor vmes med obema pogorjema, vsebujoč tonalitno progo, obdano z metamorfnimi skrilavci. V njem izoblikovano podolžno podolje s Seli in zgornjim delom Mežiške doline ima dokaj samosvoj geografski značaj. Severna proga Karavank se neha z Uršljo goro ob poševnoprečnem tektonskem jarku Mislinjske doline, a južna ima preko Paškega Kozjaka nadaljevanje v Bočko pogorje.

Podolžna vzporednost ozkih geoloških pasov, gostota podolžnih poči, izrazita podolžna usmerjenost oroplastičnih enot, pretežno ozkih in dolgih pogorij, velika geološka pestrost in spričo njega zelo intenzivna razčlenjenost ter živahna razgibanost reliefa, to so poglavitne značilnosti Karavank in Karnskih ter Ziljskih Alp, vseh gorovij Dravske gorske skupine. Doline in dolinice kažejo tesno zavisnost od zgradbe in geološke sestave;

domala povsod moremo opazovati, kako so jih vode izoblikovale ob velikih počeh ter na meji podolžnih kamninskih prog. Prav tako so gorski hrbti izklesani največ po geoloških mejah ali ob podolžnih prepokah in narivih; njih prevladujoči učinek se nam razodeva v vseh delih Dravske gorske enote. Že na prvi pogled se nam zrcali v razporedbi vodnega omrežja; vse znatnejše reke imajo podolžno smer, a prečno teko le kratki pritoki,

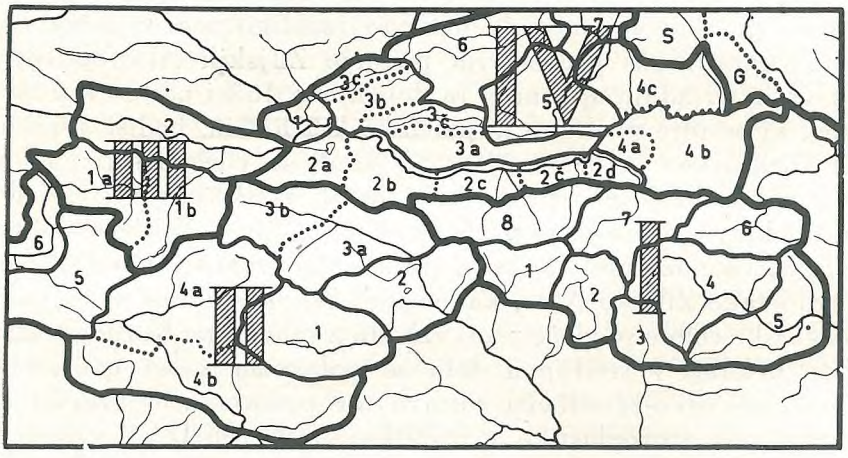

Pod. 3. **Slovenske Alpe: drobna pokrajinska razčlenitev**

I. Kamniške Alpe in vzhodne Karavanke: 1. Tržiška pokrajina; 2. Kokrška dolina; 3. Dolina Kamniške Bistrice s Črno dolino; 4. Zgornje Savinjsko; 5. Gornjegrajska kotlina; 6. Zgornja Mežiška dolina; 7. Zgornja Belska dolina; 8. Srednjekaravanška pokrajina. — *II. Julijske Alpe z Dolino:* 1. Bohinj; 2. Blejsko-Radovljiška pokrajina; 3a. Spodnja Dolina; 3b. Zgornja Dolina; 4a. Zgornja Soška dolina; 4b. Tolminski alpski svet z Baško grapo; 5. Rezija in gorsko sosedstvo; 6. Železna dolina. — *III. Gorski svet Kanalske doline in Zilje:* 1a. prava Kanalska dolina; 1b. Trbižka pokrajina; 2. Zilska dolina. — *IV. Celovška kotlina:* Pokrajina Beljaške sovodnji; 2a. Pokrajina Baškega jezera; 2b. Zvrhnji Rož; 2c. Spodnji Rož; 2č. Podol; 2d. Pokrajina ob spodnji Beli; 3a. Gure ali Satnica; 3b. Osojske Ture; 3c. Osojsko jezero; 3č. Pokrajina Vrbskega jezera; 4a. Šentprimško gričevje ali Vrhi; 4b. Podjuna; 4c. Velikovško Čezdravje; 5. Celovška ravan z Gosposvetskim poljem; 6. Glinska predel; pokrajina Grobniškega polja; S. Svinja; G. Gradniško hribovje

pa še v njih se rada uveljavlja menjava s podolžnimi zavoji. Pozornost vzbuja nenavadno dolga, skoro ravna razvodnica med Dravo ter južnim, jadranskim in savskim odtokom; brez dvoma imamo v njej v glavnem zelo staro paleogeografsko dediščino. Toda v drobnem je ta stara razvodnica očividno vendarle kolebala, saj moremo opazovati znamenja, ki pripovedujejo, da

se je odmakalo nekdaj k Dravi več ozemlja nego dandanes, tako v Julijskih kot v Kamniških Alpah. Ta stara razvodnica poteka po Karavankah, ločeč porečje Drave od savskega, in po Karnskih Alpah, kjer razmejuje dravske pritoke od jadranskih rek. Čez karavanško-karnsko razvodje sega danes samo povirje Ziljice in Kapelske Bele.

Julijske in Kamniške Alpe so docela tipičen predstavitelj Južnih apneniških Alp. Njihova poglavitna značilnost je mogočna prevlada apnencev ter dolomitov. Apniška sestava daje pečat njihovi veličastni gorski postavi že na zunaj, po svetli sivini, ki obrača pozornost nase, daje značaj oblikam njihovih grebenov ter vrhov v velikem, kakor vsemu površju v drobnem. Nadaljnje značilno svojstvo Julijskih ter Kamniških Alp je v tem, da je gorovje na velike razdalje enotno iz trijadne formacije in sicer v glavnem iz zgornje- pa srednjetrijadnih apnencev in dolomitov. Le prav tenki so sloji lapornatih, peščenjakovih ali skrilavih kamnin, ki ločijo kakor neznatni vložki manj odpornih snovi zelo trde in debele apniške sklade; le v majhnih zaplatah segajo tu in tam na površje. Ni mnogo predelov v Alpah, kjer bi dosegli srednje- ter zgornjetrijadni apniki tako ogromno debelino do in čez 2000 m kakor v Julijskih Alpah ter v glavnem gorovju Kamniških Alp. Nad trijado leži le prav malo mlajših kamnin. Jure je še sorazmerno največ, toda le v Julijskih Alpah, medtem ko je v Kamniških Alpah sploh ni videti v površju (28, 143) — pač pa je je precej v Karavankah, tudi v vzhodnih (36, 144). Podobno je s kredno formacijo, ki je v Kamniških Alpah prav tako ni nikjer opaziti (28, 145) v gorskem gradivu, ki pa je je tudi v Julijskih Alpah prav malo, in sicer le v jugozahodnem robnem področju (31; 34; 35). Največ je krede v Posočju, kjer nakazuje prehod v sosedno Dinarsko gorovje, v geološkem pogledu precej drugače sestavljeno, namreč s prevlado jurskih in zlasti krednih apniških kamnin. Jura in kreda sta v Julijskih Alpah bodisi iz apniških, kakor tudi iz lapornatih in skriljevih sestavin.

Tudi starejših kamnin, ki gledajo tu in tam izpod srednje trijade, je v Julijskih ter Kamniških Alpah le primeroma malo. In sicer je to predvsem werfenski oddelek spodnje trijade pa permska ter karbonska formacija, ki predstavljajo po veliki večini manj odporno trojico, pretežno iz skrilavcev in peščenjakov pa lapornatih apnencev sestoječe sklade (prim. I, 1). Kjer segajo v površje, se njihova udeležba v zgradbi tal razodeva z vododržnim slojem, pa z bujnejšo vegetacijo, s sveže zeleno

travo. Največ jih je v severnem področju, posebno v Kamniških Alpah na prehodu v Karavanke.

Na neštetih krajih moremo opazovati, kako je na proge manj odpornih starejših hribin navezano globlje izdolbeno površje, bodisi doline in grape ali vsaj škrbine v gorovju, pretržja in prevali. Nasprotno pa se nam že na prvi pogled razodeva, kako so tudi v Karavankah, kjer so starejše formacije tako mogočno razprostrte, domala vsi višji deli gorovja iz srednje- in zgornjetrijadnih apnikov ter dolomitov. In podobno je v Ziljskih Alpah. Ni čuda, da se že od nekdaj Julijske ter Kamniške Alpe z Dravsko gorsko skupino vred označujejo kot Južne apneniške Alpe. Mogočno prevladujoča zgrajenost iz apniških in dolomitnih kamnin, v glavnem srednje- in zgornjetriasne starosti, jim določa celotni gorski značaj, še prav posebno pa Kamniškim ter Julijskim Alpam, ki jih je samo udor Ljubljanske kotline razdelil na dve orografsko ločeni gorski enoti.

Vulkanske kamnine so le zmerno udeležene v gorski zgradbi, največ v obliki srednjetrijadnih porfirjev (keratofirjev), ki jih vidimo na raznih krajih tako Julijskih kot Kamniških Alp, toda povsod le v primeroma manj obsežnih zaplatah. Podobno raztreseno jih vidimo v Karavankah. A tamkaj so v osrednjem kapelskem podolju, v širokem pasu na vzhodu, razgaljene tudi še druge eruptivne kamnine, obdane s kristalastimi skrilavci. Trijadne vulkanske kamnine so v notranjosti, pod površino, še bolj na široko razprostrte. Iz njih so se prelagale rudnate snovi po notranjih vodnih tokovih in kemičnih procesih ter se naložile v izluženih votlinah in žilah po drugih kamninah, nudeč osnovo za rudno bogastvo in za rudarsko izkoriščanje (28, 144). Svinec, cink, pa nekaj srebra in živega srebra (Sv. Ana pod Ljubeljem), to so poleg železa poglavitne rude v Alpah na Slovenskem.

Ob vzhodni konec Kamniških Alp so naslonjene andezitne prodornine, ki so privrele na dan šele v začetku miocena. Ob njih je površje na široko iz andezitnega groha, toda pravzaprav šele v vnanjem področju ob pravem visokem gorovju. Docela v osredje Kamniških ter Julijskih Alp segajo samo še oligocenske plasti, toda tudi te v jako majhnih zaplatah, ki so bolj zanimive ter pomembne kot paleogeografski kažipot, nego po učinkih za celotni relief.

Kakor so Kamniške in Julijske Alpe bolj enotne po geološki sestavi, podobno so bolj enostavne tudi po tektonski zgradbi. V njih v velikem prevladujejo široke zgradbene enote, ki so se v gorotvornem procesu gibale kot malo gibke, okorne grude.

Tektonske poči jih ne preprezajo tako na gosto kot Karavanke, pa jih spričo tega niso mogle razkosati na tako veliko število ozkih geoloških in majhnih zgradbenih pasov. Toda tudi tukaj ni zgradba povsod tako preprosta; zlasti zahodne Julijske Alpe preprezajo močni prelomi dokaj na gosto in ob njih so se vršili prav izdatni tektonski premiki, bodisi manjših, kot zelo velikih gradbenih pločev. V gorotvornem procesu je bil bočni pritisk usmerjen v glavnem v pravcu od S proti J, podobno kot v južnih Karavankah do znamenite »tonalitne zone« (Železna Kapla, Sele, Ziljska dolina), medtem ko se je v severnih Karavankah uveljavljal od J proti S, kakor pričajo ugotovljeni narivi. Podolžne zgradbene črte v Julijskih ter Kamniških Alpah ne gospodujejo tako popolnoma kot v Karavankah, marveč le v nekaterih oddelkih. Jako močno pa se uvaljavljajo prečni poševni prelomi in premiki, celo taki s krepkimi narivi. S poševnimi prelomnicami so obdane Kamniške Alpe na vzhodu, ob dinarsko potekajočih prelomih se zožujejo na Z ob Ljubljanski kotlini. Dinarsko usmerjene prelomne črte se posebno učinkovito uveljavljalo v Julijskih Alpah, sekajoč se s prelomi, potekajočimi od SV proti JZ; oboji se krepko prenašajo na oroplastiko. V srednjih Julijskih Alpah nam jih relief razodeva nadvse očitno v poteku dolin in gorskih hrbtov. Julijske Alpe spadajo že v področje periadriatskega loka, ki ga je utrl gorotvorni stisk in ki so se ob njem posamezni deli prepočili ter zdrobili in se narinili v borbi za prostor eden na drugega. Dinarskih zgradbenih vplivov je že tako obilo, da se je pokazalo nagnjenje, šteti Julijske Alpe kratkomalo k Dinarskemu gorskemu sestavu (Philippson, Cvijić I. 1). Toda v Karavankah se kažejo samo z redkimi posameznimi črtami.

GEOMORFOLOŠKA SVOJSTVA

Že v dosedanjem je bilo mogoče opozoriti na posamezna svojstva visokogorskega reliefa, zasnovana v potezah zgradbe in geološke sestave. Karavanke so v celem nižje, najvišja gora v njih je Stol, ki dosega le 2238 m, a drugi najvišji vrhovi zaostajajo le malo za njim, podobno kot v slovenskem delu Ziljskih in Karnskih Alp. V Kamniških Alpah je z Grintovcem dosežena največja višina 2558 m, ki se ji približajo še nekateri drugi gorski vrhovi, medtem ko se vzpenjajo Julijske Alpe znatno više, do 2863 m v Triglavu.

Raznovrstni so vzroki, ki so povzročili, da se gore dvigajo v Slovenskih Alpah tako raznoliko. Nedvomno je med prvimi dejstvo, da je bil tektonski dvig neenakomeren. Toda posebno važna se zdi sklenjenost velikih apniškodolomitnih grud, ki so mogle mnogo uspešneje kljubovati izpodnebnim silam. V Karavankah vidimo vsa najvišja slemena in vrhove izoblikovane v apnencu, odplakovanje je manj odporne hribine mnogo bolj naglo zniževalo. Dejstvo, da je apniška kamnina razširjena le v ožjih pasovih, je mnogo pripomoglo, da so jo vode bolj hitro odstranjevale in nižale. V Julijskih in Kamniških Alpah so velike sklenjene apniške grude bile osnova za precej drugačen, in sicer bolj strnjen razvoj reliefa.

Predvsem so se tu izredno dobro ohranili stari ravniki v visokih legah. Najvišjim med njimi se pripisuje kasnomiocenska starost (35) in vidimo jih v višinah 2000 do 2400 m, spuščajoče se tu, tam v nižje lege. Pravzaprav so te široke visokogorske planjave največ pripomogle k predstavi, da so naši Snežniki nerazgibano velegorje, saj jih vidimo ohranjene precej na široko v osredju Julijskih in Kamniških Alp. Toda ob njih se razprostirajo nič manj obsežni mlajši ravniki, predvsem široki ostanki pliocenske vravnave, ki se nahajajo v nekaj nižjih legah okrog 1200—1300 m, vendar segajoč ponekod še više, celo na 1500 do 1600 m. Kakor so značilni najstarejši ravniki za naša najvišja velegorska področja, tako obdajajo pliocenski ravniki naše Snežnike v jugovzhodnih straneh, Pokljuka in Jelovica ter Možaklja Julijske, a Velika planina in Menina ter Golte Kamniške Alpe. Podobna razporejenost vzbuja pozornost; morda je bilo res tako, da so se ohranili, ker se je v njih uveljavljalo samo epirogenetsko dviganje, medtem ko je v visokogorskih osredjih še trajalo orogenetsko premikanje (107, 88). Toda večja tektonska razkosanost zahodnih Julijskih Alp in znatnejši delež vododržnih kamnin v severnozahodnih Kamniških Alpah, oboje je nedvomno krepko nasprotovalo ohranitvi starih ravnot. Da so se ostanki tercijarnih ravnikov tako lepo ohranili, k temu je namreč nedvomno pripomogla sklenjenost apniškodolomitnih grud. Zakaj na njih se je jelo uveljavljati zakrasevanje, ki je posebno izdatno pomagalo čuvati stare ravnine. Pred vsem vidimo, da se je vodno odtakanje v Kamniških in še bolj v Julijskih Alpah v ogromnem delu preložilo v votlikavo notranjost in s tem bistveno skrčilo možnost erozijskega razdevanja. Zelo široke so ploskve v Kamniških in zlasti Julijskih Alpah, kjer se odmakanje ne vrši niti v obliki hudournikov, marveč po podzemskih pretokih in pri-

hajajo na vznožju veliki kraški izvirki na dan (kar tri »Krope« nam pričajo o tem). Tudi suhe doline so se ohranile na zakraselih planotah, kjer je ponekod površje docela tako, kakor da smo sredi hudega dinarskega krasa. Žlebiči, vrtače, velike in male konte, raznovrstni kotliči, zlasti v višjih legah, kjer leži sneg v njih silno dolgo, podzemske jame in tu tam celo majhne ponikve, skratka: ves tipični hidrografski in geomorfološki inventar kraškega površja vidimo tu. Na maloobsežnih apniških ploskvah v Karavankah so se komaj kje mogle razviti male kraške oblike, pa tudi ostanki starih ravnikov so tu redki.

Diluvijalna poledenitev je zapustila v ozkih Karavankah najmanj sledov, a v najvišjih in najbolj masivnih Julijskih Alpah največ. Saj so se mogle tu, na visokih obsežnih planjavah, zbirati največje množine ledu, tem bolj, ko so tudi padavine tod najobilnejše. Zelo zanimive so kombinacije kraških in glacialnih ter nivalnih preoblikovalnih učinkov, kar daje marsikje površju prav posebne značilnosti, a otežuje razlikovanje med učinki posameznih preoblikovalnih procesov. Posebno značilni za Slovenske Alpe so veličastni dolinski sklepi, kočne ali koti, ki se po večini družijo z neverjetno mogočnimi stenami. Ni misliti, da bi bile stene, ki so jako značilno svojstvo naših Alp, samo učinek glacialnega preoblikovanja. Tudi s podnebnimi vzroki na splošno jih ne moremo raztolmačiti, saj niso omejene na osojne strani. Podoba je, da so navezane na velike prelome, pa še posebno na narive in vse kaže, da jih je ob njih izdelalo visokogorsko preoblikovanje, ojačeno z glacialnimi učinki. Najčešče pa vidimo naše znamenite »severne stene« razen na tektonske prelome navezane tudi na nagnjenost apniških skladov v smeri, ki je pobočju nasprotna. Podoba je, da je ta lastnost prav posebno mnogo pripomogla k izobliki hudih strmin, zakaj kjer vidimo apniške sklade, padajoče v smeri pobočja, so blažje strmine, a kjer se skladi vzpenjajo navzoper, so strmine najhujše, prave stene, v njih celo previsi. Tako je v Kamniških Alpah, kjer v strmih severnih stenah glavnega gorovja apniški skladi visijo proti jugu, med tem ko njih v steni odrezani konci molijo navzgor proti severu (28, 212). Podobno je v Julijskih Alpah, samo da le še v večjih razmerjih; celo v Karavankah se nam v tamkajšnjih proti severu obrnjenih stenah kaže isti pojav. Tudi ogromna melišča so značilna za naše Alpe, navezane najbolj pogosto na lego ob velikih prelomih ter narivih, pa na mogočne stene. Naše apniške Alpe se močno odlikujejo tudi po mnogih

velikih pragovih ali skokih, ki preprezajo zlasti zgornje dele gorskih dolin, navadno celo v zaporednih mogočnih stopnjah. Za naše Alpe je značilno, da segajo globoko vrezane glavne doline, pa tudi mnoge stranske doline, jako daleč v gorovje, ne da bi se jim pri tem dno kaj prida zviševalo. Toda v bližini glavnega gorskega grebena, pod velikimi visokogorskimi planjavami, se te globoko izdolbene in prilično prostorne gorske doline na hitro zaključijo z mogočno kočno, z veličastnim kotom ali koncem, kjer je prehod navzgor mogoč le čez strm prag, ki se nad njim marsikje visoka gorska dolina nadaljuje, ponekod razčlenjena še z nadaljnjimi danjimi stopnjami. Domala povsod je v naših gorskih dolinah prehod navzgor mogoč le po takšnih orjaških pragovih, kakor je eden najveličastnejših znamenita Komarča nad Bohinjem. Marsikje pa pragovi manjkajo in kočna v zgornjem koncu gorske doline preide v poševno steno, ki se vzpenja neposredno v skalnato vrhovje, kakor nam najveličastneje pričata dolini Planica in Vrata. Kakor je res, da nudi takšna izoblikovanost visokogorskega površja mnogo slikovitega, je vendarle vse to jako neugodno za dostopnost in prehodnost Alp. Neugodne posledice moremo opazovati v oteženi planinski in sploh gospodarski izrabi kakor tudi na primer v smučarski pristopnosti. Kako drugače je tamkaj, kjer se visokogorske doline dvigajo polagoma, po večini z enakomernim strmcem, pod najvišje ovršje.

Prevlada kraškega vodnega odtoka je povzročila, da pri nas ni glacijalnih jezerc v visokogorskih krnicah. Kar imamo sedaj v naših visokih gorah jezerc, so nastala iz drugačnih vzrokov, bodi na geološki raznolikosti, na vododržnem drobirju, morenah in podobno. Saj so se tudi v glavnih dolinah ohranila samo redka jezera v zatišju za morenskimi nasipi.

Ko razpada skalovje naših Snežnikov pod učinkovanjem izpodnebnih sil, se zdi, kakor da se oblike reliefa tako rekoč luščijo iz prvotnih ogrodij, okrog katerih so nastajale v morju vzemimo koralne mase apnikov in dolomitov. Zato se tako rade izoblikujejo v naših gorah priostrene stožčaste oblike, bodisi manjše, po obliki na senene stoge ali celo na igle spominjajoče piramide (na primer ob Savinji, na Olševi, ob Dolžanovi soteski nad Tržičem itd.), kot veličastne kupole naših najvišjih gorskih vršacev (prim. slika I. 1., str. 114). Iz istih vzrokov pridejo tako pogosto do veljave orjaškim stebrom podobne kamninske oblike v slemenih in zlasti grebenih ter nič manj v stenah, ki jih preprezajo kakor žile.

Tudi hidrografski razvoj je prispeval k raznolikosti med Karavankami na eni ter Julijskimi in Kamniškimi Alpami na drugi strani. V teh se je ohranil sredobežni odtok, kar je še pripomoglo k značaju masivnosti, celo okrog Triglava, dasi se tudi tamkaj razvodje drži že dolge dolge dobe.

V celem pa so naše Alpe prav pomembno razvodje za slovensko ozemlje. Soča, Sava in Savinja teko od tod na J in JV. Vse tri izvirajo v pravih apneniških Alpah, toda v njihovem severnem pasu, blizu starega karavanškega območja. Slovensko zemljo so te tri reke največ preoblikovale, bodisi z erozivnim učinkovanjem, svojim in svojih pritokov, kakor z nasipanjem.

Saj so doline ob Savi, Soči in Savinji pa ob njihovih gorskih pritokih nasute z apniškim prodom in peskom, posebno na debelo in na široko pa velike ravnine in kotline. Saj vidimo naš gorski prod tja do Tržaškega zaliva po Soški ravnini in ob Savi daleč, daleč dol, celo po hrvatski Posavini. Tudi ob Dravi je desna stran danje ravnine bodi v Rožu in Podjuni, kakor še nižje dol, ali popolnoma ali vsaj deloma nasuta z apniškim drobirjem iz naših skalnatih gora. Iz njih krušljivih strmin vode v zelo obilnih množinah še dandanes dobavljajo kamenitega drobirja, medtem ko so ga v diluviju nanašale še mnogo več. Poglavitni del ravnin na Slovenskem je nasut z drobirjem iz naših apniških visokih gora. V celotnem morfogenetskem preoblikovanju pomenijo naše Alpe silno mnogo za slovensko ozemlje, zlasti Južne apneniške Alpe v ožjem smislu; velik del naše zemlje je posredno v svojem geomorfološkem razvoju povezan z njimi.

Znatno manj obsežen je oni pas slovenskega etnografskega ozemlja, ki ga odmakata Drava in Mura, ki obe izvirata v osrednjem področju Vzhodnih Alp, dobivajoč od tamkaj veliko večino svojih pritokov. A Podravje je tudi po sebi nenavadno ozkega obsega, mnogo ožje, nego je porečje Save. Od Pomurja pa pripada slovenskemu ozemlju samo spodnji del. Ravnine ob Dravi ter Muri so se nasipale in se nasipajo potemtakem pretežno z drobirjem iz Centralnih Alp. Vendar ne smemo prizreti, da vseeno tudi Slovenske Alpe mnogo prispevajo k temu nasipavanju, in sicer bodisi Karnske in Ziljske Alpe, kakor tudi Karavanke, pa Svinja in Golica. Zato se ne čudimo, da se kljub prevladi kristalinskega proda tudi apniški drobir tako krepko meša v dravski nasipini. To moremo opazovati bodisi na Koroškem v Rožu in v ravni Podjuni, kakor v vzhodni Sloveniji, zlasti na Dravskem polju, povsod v korist prsti in rastja.

TRI SLOVENSKA VISOKOGORSKA PODROČJA

Orografsko in pokrajinsko predstavljajo Slovenske Alpe v glavnem tri velike skupine, ki jih moremo vzeti za osnovo našemu pokrajinskemu opisu. Izhodišče za tako pojmovanje nudi spoznanje, da moramo v Karavankah, ki so izredno dolga, a ozka gorska skupina, razlikovati dva dela, vzhodnega ter zahodnega. Vzhodni del, nekako proti vzhodu od Stola, se krepko naslanja na Kamniške Alpe, ki se začno prav ob Stolu, s pogorjem na Pečeh, ki je ločeno od Karavank z dolino ob spodnji Završnici. Od tod proti vzhodu postajajo Kamniške Alpe čim dalje širše in dosežejo največjo širjavo ob vzhodnem koncu. Toda na vsej severni strani so tako rekoč zlepljene s Karavankami, ki jih z njimi veže več prečnih hrbtov in grebenov; ponekod so nastale celo težave z mejo, ki naj loči obe gorovji. Karavanke so širše le v vzhodnem delu, kjer se v njih določno vidita dve vzporedni pogorji. Zato se zdi najprikladneje, da se na opis Kamniških Alp tesno nasloni ogled vzhodnih Karavank, saj tudi oba prehoda, ljubeljski in kapelski ali jezerski, vodita skozi obe gorovji.

Da preprečimo nesporazume, naj že tu navedemo, da se nam zdi najbolj smiselna, stvarno najbolj utemeljena delitev Karavank v dve zelo neenaki polovici, v mnogo daljši vzhodni del, ki mu prištevamo vse pogorje na vzhodu s skupino Stola, tja do Kočne (1940 m) ob Medjem dolu. V tako omejenih vzhodnih Karavankah se nam razodevata dva medsebojno dokaj različna dela, srednje Karavanke v sredini, od Medjega dola na zahodu pa do Sel, Selske Borovnice (Frajpaha), do Kort in do Stegovnika na vzhodu. Šele na vzhod od tod so prave ali v ožjem smislu vzhodne Karavanke. Ta razdelitev se ne ujema z običajno, za šolsko uporabo prirejeno razdelitev, ki se naslanja v glavnem na znane prevale, Ljubelj ter Jezerski vrh, temveč jemlje v poštev celotni značaj gorovja. Tako srednje kot prave vzhodne Karavanke so tesno sklenjene s Kamniškimi ali Savinjskimi Alpami. Zato jih bomo v naslednjem obravnavali v skupnem poglavju.

Julijske Alpe so največje in najmasivnejše naše gorovje. Od Kamniških jih razlikuje dejstvo, da se na vseh straneh dobro ločijo od sosednjih gorskih skupin po izrazitih mejnicah, in sicer po dolinah, zarezanih globoko in na dolgo. Od zahodnih Karavank jih loči skoro premočrtna Dolina ob Podkorenski Savi. Vendar prav ta dolina je hkrati vez med obema, vez po ljudskem udejstvovanju, po gospodarskem življenju, ki druži obe krili. Zato

je primerneje in dejanskemu stanju odgovarjajoče, da naslonimo opis zapadnih Karavank na sliko Julijskih Alp.

Bodisi na Julijske Alpe kot na zapadne Karavanke se naslanjajo Karnske Alpe, ki so hkrati sosed Ziljski dolini. Ziljani jih izkoriščajo najbolj, a so udeleženi tudi na gospodarski izrabi Ziljskih Alp. Vse te tri oroplastične enote pa segajo na Slovensko le s svojim vzhodnim delom. Naznačeni razlogi nam svetujejo njihov oris nasloniti medsebojno ter ga podati z Ziljsko dolino kot jedrom pokrajine. Ziljske in Karnske Alpe pa vmes med obema ležeča Ziljska dolina, s soudeležbo zahodnih Karavank ter Kanalske doline, to je v glavnem tretja velika pokrajinska enota Slovenskih Alp, Slovenskega alpskega predela.

I

KAMNIŠKE ALPE IN VZHODNE KARAVANKE

UVOD

Ljubljanska kotlina pomeni največjo zarezo v celoto slovenskih visokih Alp. Košata gora Stol, ki se vzdiguje ob njenem zgornjem koncu, pa je zato vidna posebno daleč, je zelo pomemben mejnik. Do Stola segajo še Kamniške Alpe s Pečmi, svojim najbolj na SZ pomaknjenim grebenom, a ob Stolu, v področju tja do Kočne, se obenem izvrši prehod iz zahodnih v vzhodne Karavanke, ki so odtod znatno širše, vsebujoče vse tri v uvodu naznačene zgradbene in geološke ter oroplastične pasove, medtem ko se vleče proti Z samo eno, ne posebno široko pogorje. Kakor je Ljubljanska kotlina, ležeča v dinarski smeri, s svojim udorom ločila Kamniške Alpe od Julijskih, podobno se je v dinarsko potekajočem pravcu uveljavil poševnoprečni pregib v zgradbi Karavank. Zgradbene in geološke enote so tu krepko zapognjene v smeri SZ—JV, kar prihaja v oroplastiki jako dobro do veljave v daleč vidnem apniškem hrbtu v Belščici od Medjega dola do Stola, odkoder se proti V uveljavlja zopet razvrstitev v pravcu V—Z. V pregibu Belščice ni bilo težko ugotoviti dinarsko gradbeno interferenco (60, 28; 34, 138).

V naslednjem si bomo ogledali Kamniške Alpe ter vzhodne Karavanke nekako v področju od Stola z Belščico proti V. V tem obsegu imamo med Ljubljansko in Celovško kotlino in tja do nižjega ozemlja ob Savinjski dolini opravka z visokogorsko pokrajino, ki se nam nudi za opis kot enotno področje.

Najprej moramo imeti še nekaj neprijetnega opravka z razmejitvijo med Karavankami in Kamniškimi Alpami. Obe gorski skupini se tiščita skupaj, veže ju več vezi o obliki nizkih prečnih hrbtov, kar otežuje določitev meje v drobnem, dasi nam je znana v velikih potezah prav dobro, po uvodoma očrtani zgradbi in geološki sestavi ter nanju se naslanjajoči oroplastiki. Očitno je, da pripada Karavankam Begunjščica in Košuta pa Olševa, medtem ko spadajo h Kamniškim Alpam razen glavnega gorskega ogrodja Raduha in Storžič pa Dobrča. Toda v nižjem ozemlju

med njimi smo v zadregi za mejnico, ki bi z geološko-zgradbenimi razlikami družila tudi po oroplastiki enako vidno in prepričevalno mejo. V pravkar naznačenem nižjem ozemlju med glavnima deloma obeh gorovij prevladuje karavanška geološka sestava in zgradba; zato je najbolj pravilno, ako si mislimo mejo nekako na črti, ki poteka od Most pri Žirovnici ob Završnici na sedlo Kališče 995 m (med Pečmi in Begunjščico), pa nekako mimo vrha 1054 m (»vrh Velikih Gač«), (imena po dr. Jakobu Prešernu, 61) in dalje proti vzhodu preko slikovite debri Drage na preval Vrh Luž 1252 m med Dobrčo in Begunjščico pa nad Tržičem na dolino Lomščice ter po njej na preval 1465 m ob Javorniku in po dolini Reke pod Storžičem do Kokre. V nadaljnjem poteka meja čez Spodnje in Zgornje Jezersko ter čez Jezerski vrh 1216 m na Belo, pa čez Pavličev vrh 1339 m na Solčavo, čez Sleme 1263 m med Raduho in Olševo na potok Bistro.[1]

Kakor segajo Karavanke na S do Celovške kotline, podobno se spuščajo pobočja Kamniških Alp na J neposredno v Ljubljansko kotlino. Na V je meja manj preprosta. Karavanke nehajo ob Mislinjski in Šaleški dolini, a vzhodni konec Kamniških Alp je še bolj razkosan. Ob mogočnih starih prečnih prelomih, segajočih tja do Karavank, se zaključujejo Kamniške Alpe tako rekoč v treh odsekih. Prva velika prelomnica teče od Osojnika v dolini Bistre ob vzhodni strani Raduhe mimo Luč čez Podvolovljek; ob njej nehajo visoke apniške Alpe ter se začne prostrani predel groha, ki se iz njega vzpenjajo še trije roglji apniškega področja. Na Raduho se naslanja dolgi andezitni hrbet Travnik-Kamen (1695 m)-Smrekovec, ki se ga drži v prečni smeri priključeni apniški sklop Boskovca (1590 m) s prostranimi Goltmi, obdanimi na vseh straneh s starimi prelomi. Po oroplastiki moramo to pogorje smatrati za podaljšek Kamniških Alp, tem bolj ko tudi z geološko-zgradbenega vidika ne more biti tehtnega ugovora (prim. drugače pri Böhmu in Seidlu). Med Zadrečko dolino in Lučnico sega med grohovo hribovje dolgi apniški hrbet z Rogatcem (1557 m), ki so v njem na široko razgaljeni oni stari, stratigrafsko še ne dokončno opredeljeni škriljevci, segajoči semkaj od Črne nad Kamnikom (31; 34; 35). Končno imamo še docela osamljeno Menino (1508 m), prostrano planoto, obdano s podolžnimi prelomi, znižujočo se v Dobrovlje ob Savinjski dolini; z ozkim hrbtom je

[1] Podrobnosti o mejni črti in njenih variantah glej pri Seidlu (28, 11 sl.) in Böhmu, Eintheilung der Ostalpen, Wien 1887.

mimo Črnivca v zvezi z ogrodjem Kamniških Alp, katerim pripada po svojih prirodnih svojstvih.

Vsa imena za označbo celotne gorske skupine so umetna, nastala v novejši dobi (zgodovinske podatke o tem glej pri Seidlu in pri Kocbeku, 28; 29; 30). Ime Savinjskih Alp je dano od štajerske strani, a ima šibko stran v tem, da Savinja dejansko odmaka le manjši del gorovja. Označba Solčavskih Alp, ki se naslanja na zadnjo in najvišjo sklenjeno vas ob Savinji, ima pač premalo širok značaj, tem bolj ko se Solčava ne more več označevati kot izhodišče za pota v gore. Ime po Kamniku je dano s kranjske strani in se ga držijo podobne slabosti kakor vseh umetnih poimenovanj po mestih. Toda zdi se, da je v toku uporabe tako rekoč že izgubilo nekaj svojega krajevnega pomena, pa je zato razumljivo, da se je najbolj udomačilo. Gotovo je pri tem precej odločilo dejstvo, da je bilo za kranjsko stran, zlasti pa za Ljubljano, bolj pripravno ime po Kamniku, ki stoji na izhodišču potov v glavni del gorske skupine. A prav tako je tudi res, da je bilo ime po Savinji bolj privlačno za štajersko stran, za Celjane in Mariborčane, ki so se tem Snežnikom bližali navadno po Savinjski dolini. Prav nič ne bo narobe, če se tudi v bodoče držita in se uporabljata kot enakovredni obe imeni. Saj sta obe le umeten pripomoček, ki se ga držijo slabe in dobre strani vsakega poskusa, dati gorovju za književno porabo skupno ime.

Pač pa je iz žive govorice skupno ime G r i n t o v c i. Na ravninah Ljubljanske kotline ga rabijo, označujoč z njim bližnje Snežnike, ki tamkaj mogočno obvladujejo severno obzorje (Fr. Levec, Še nekoliko popravkov. Plan. Vest. 1896, str. 76; Kocbek, Savinj. A., str. 16). Ime nam je dobrodošlo kot vsako, ki izvira iz žive govorice, tem bolj, ko so skupna orografska imena te vrste zelo redka. Nekateri so ga uporabljali poleg ali namesto umetnih imen (B. Režek, Svet med Grintavci, Ljubljana 1938. Plan. Matica). Vsekakor je najboljše uporabljati ime Grintovci v docela istem smislu in obsegu, kakor v književnosti prevladuje ime Kamniških[1] ali Savinjskih Alp za vso najbolj na jugovzhodu se dvigajočo skupino velikega Alpskega gorovja.

[1] Kako bi se nam začelo upirati ime Julijskih Alp, če bi se zavedali, da pomeni dejansko toliko kot Čedadske ali Čedajske Alpe, nastalo po romanski označbi Forum Iulii za starodavno mesto Čedad, stoječe na južnozahodnem vznožju te alpske skupine (prim. I. 1. 25).

RAZČLENJENOST

Kamniške Alpe so dokaj razsežno gorovje, toda le malo masivno, po veliki večini zelo razkosano in razčlenjeno. Le osrednja gorska skupina, ki je hkrati najvišja, je dobro strnjena, med tem ko so na Z in na V od nje precej osamljena pogorja, kar tamkaj še bolj povečuje oroplastične sličnosti s Karavankami.

Velika razkosanost Kamniških Alp v primerjavi z Julijskimi je v vzročni zvezi z dejstvom, da se je tu vodni odtok po veliki večini ohranil na površju. Nepropustne hribine so razgaljene v mnogih področjih in v njih se je zasidral velik del vodne mreže. Zdi se, da je bilo v osredju in na vzhodu staro razvodje precej južno od Karavank, na njih pa le v zahodnem delu. Ob njih izvirajoči potoki so razrezali zahodne Kamniške Alpe ter jih razkosali s svojimi globokimi dolinami na več delov, na posamezne manjše gorske skupine. Najzahodneje je Zgoša, izvirajoča ob Begunjščici, s svojo tesno Drago ločila lepo priostreni apniški greben Na Pečeh (1133 m). Tržiška Bistrica z Mošenikom in Lomščico je temeljito razrezala prehodno področje in ločila Dobrčo (1634 m) od skupine Storžiča; v njenem razgibanem zgornjem porečju se je izoblikovalo zelo živahno razgibano Tržiško sredogorje. Kokra, ki izvira prav tako še v Karavankah, je s svojo debrsko dolino odrezala dokaj dolgo, a ozko Storžiško pogorje od ogrodja Kamniških Alp. Podolžna dolina Lomščice še bolj pripomore k osamljenosti Storžiča. Podoba je, da se je vodno omrežje v toku pliocena tukaj precej spremenilo; Kapelska Bela je izvirala sprva v Reki pod Storžičem ter tekla v ustrezajoči višini čez Jezerski vrh, sprejemajoč pritoke iz Jezerskih Kočen.

Vzhodni del Kamniških Alp ima drugačno odtočno omrežje. Neposredno k Savi na jug teče samo Kamniška Bistrica, toda ta ne izvira v Karavankah, marveč iz močnih kraških studencev sredi gorovja. Okrog nje so spričo tega Kamniške Alpe ostale najbolj sklenjeno in najbolj masivno gorovje. Saj je tu Bela, eden dravskih pritokov, s svojim povirjem posegla preko Karavank v severno pobočje Kamniških Alp. Podoba je, da so tu Kamniške Alpe sprva tvorile razvodje še v širšem obsegu, zakaj obe Jezerski Kočni delata vtis, da se je iz njih voda sprva odtekala proti S, v Belo. Podobno se vsiljuje domneva, da se je površje v Logarski dolini ter v Matkovem in Robanovem kotu nekdaj odmakalo med Olševo in Raduho proti Bistri in zgornji Meži. Toda v ostalem, bolj na jugu, je bilo savinjsko porečje nekdaj še močnejše, še obsežnejše, saj je s suhimi dolinami,

Pod. 4. **Orografski in hidrografski pregled Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank**

zlasti z Dolom ob Veliki Planini, izpričano, da je Lučnica dobivala pritoke prav iz osrčja Kamniških Alp, od okrog Predoslja. Smer vodnega odtoka se je tu ustalila v sedanjem pravcu in obsegu šele v toku pliocenske dobe, ko je zadensko napredovala Kamniška Bistrica.

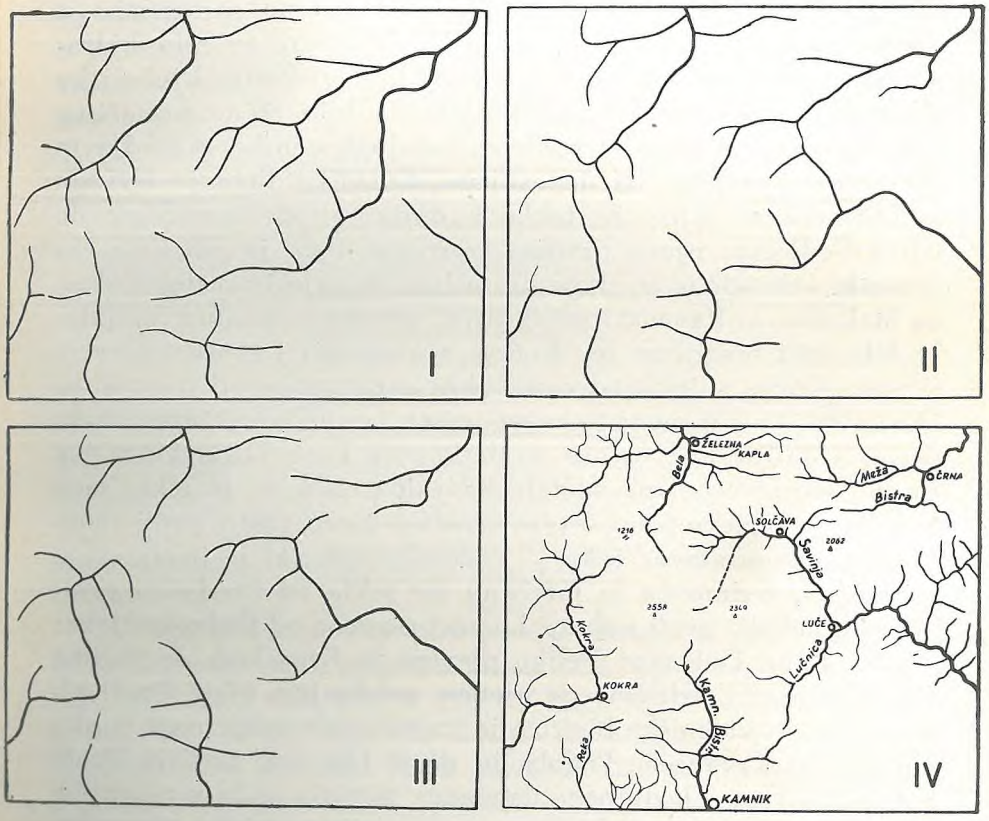

Pod. 5. Rečni razvoj v Kamniških Alpah

I: Stanje rečnega omrežja v najstarejšem, v reliefu še danes zaznavnem stadiju (najstarejši pliocen?). — II: Nekaj mlajše stanje (srednji pliocen). — III: Stanje v zgornjem pliocenu. — IV: Današnje vodno omrežje

Savinja pomeni s svojimi pritoki dediščino po zelo starih paleogeografskih dejstvih, kakor kaže že razprostranjenost oligocenskih hribin, segajočih čez Dol tja v dolino Bistrice okrog Kopiš in Predoslja, pa miocenskih morskih usedlin. V naslonitvi na tektonsko zasnovo je napredujoč zadensko s svojimi dotoki razrezala vzhodne Kamniške Alpe in ločila od gorskega ogrodja

dolgo in visoko, a ozko Raduho ter nanjo se naslanjajoči andezitni Smrekovški hrbet z Boskovcem. Da sta ločena v osamljeni gorski skupini Rogatec in Menina, je bolj posledica močnih prelomov in geoloških meja, ki so jih mogle vode z lahkoto izrabiti in s tem povečati oroplastične vrzeli.

V razvoju vodnega omrežja so se izvršile tedaj v območju Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank znatne spremembe v obdobjih od začetka pliocena dalje. Najmanj je bilo hidrografskih sprememb na zahodu v porečju Tržiške ter Ljubeljske Bistrice. V ospredju ter na vzhodu so bile rečne pretočitve najizdatnejše. Nekdanje, recimo zgodnjepliocensko razvodje je bilo znatno različno od današnjega. Kapelska Bela je izvirala pod Storžičem, kjer je tekla v dolini »Pod Storžičem« do izliva Podlogom njena prvotna izvirnica. Bela je odtekala čez Jezerski vrh 1216 m, medtem ko so bile sedanja izvirnica Kokre, pa Makekov in Ravenski potok njeni pritoki. Takratno razvodje je bilo med Storžičem ter Kočno, nekako pri Fužinah, kjer je izvirala Kokra, a tekla od vasi Kokra naravnost proti jugu mimo Davovška, kjer pomeni Reka pri vaseh Grad-Dvorje njeno nekdanje nadaljevanje. Rečice iz Matkovega kota, Logarske doline in iz Robanovega kota so bile izvirnice reke, ki je tekla med Raduho in Ovševo proti severovzhodu v Mežo. Dalje proti jugovzhodu je bila glavna reka — Lučenska Bela, ki je imela svoje povirje ob Grintovcu in Grebenu ter tekla od Predoslja proti vzhodu, nekako proti sedanji Lučnici severno od Podvolovljeka; v suhi dolini Dol, med Veliko planino in Rzenikom, še vidimo lepo ohranjeno dediščino po njenem nekdanjem toku. Predhodnica sedanje Kamniške Bistrice je izvirala šele nekje med Veliko planino ter Krvavcem. Podoba je, da je bilo tudi povirje Drete nekdaj bolj na zahodu nego dandanes. Savinja se je v zgornjem toku oblikovala šele polagoma in po vrsti pretočila nase reke, ki so bile sprva usmerjene proti severovzhodu. Razčlenjenost dolin in pogorij ter njihova usmerjenost nam zgovorno pripoveduje o teh hidrografskih spremembah, ki so se izoblikovale v toku pliocena.

Kakor je mimogrede rečeno, je treba priznati, da je stvarno najbolj utemeljena delitev v zahodne in vzhodne Karavanke z mejo zapadno ob rožanski Kočni, na sedlu Črviču, vezočem prehod od rožanske Male Suhe k Javorniškemu Rovtu. Zakaj ta nam kaže znatne stvarne razlike: enotno gorovje na Z ter dvojno pogorje z vmesnim podoljem na V. Neprilike pa so zaradi tega, ker je vzhodni del v naznačenem obsegu dvakrat daljši od

zahodnega. Toda v njem se nam kažeta zopet dva precej različna dela, ki ju loči črta, potekajoča ob Selski Borovnici (Frajpahu) navzgor, pa ob vzhodnem koncu Košute nad Kortami na razvodni hrbet med Tržiško Bistrico ter Kokro s Stegovnikom 1691 m. Na ta način se nam v sredi opredelijo srednje Karavanke, med tem ko ostane za vzhodne Karavanke samo tretjina celotnega gorovja na vzhodu. Razlika med srednjimi ter vzhodnimi Karavankami v pravkar razloženem obsegu je orografsko in geografsko prav vidna: v srednjih je južno karavanško gorovje prav mogočno, med tem ko sestoji severno le iz posameznih zmerno visokih gora. V vzhodnih Karavankah pa se razmerje zamenja, in severno pogorje prevzame poglavitno vlogo.

Z geografskega vidika kaže nasloniti se na to trojno delitev, pa jo vzeti za osnovo opisu pogorja.

Vzhodne Karavanke v naznačenem širšem obsegu so posebno tesno sklenjene s Kamniškimi Alpami.

Podobno kot Kamniške Alpe so hudo razkosane vzhodne Karavanke. Tudi tu imamo v glavnem prečni odtok, med tem ko se na vzhodu kombinira s podolžnim odmakanjem. Globoko zarezana prečna dolina ob Ljubeljski Borovnici ter Mošeniku je osamosvojila osrednji sklop Karavank z Begunjščico in Vrtačo, Stolom ter Belščico na eni in Košuto na drugi strani, pa dala naravno osnovo za imenitni prečni prehod s prevalom Ljubeljem 1370 m.

Druga podobna temeljita prečna zareza je dolina ob Beli, ki izvira v severnih pobočjih Kamniških Alp in je mogla spričo tega prerezati celo glavni greben Karavank ter nuditi skupaj s Kokrško dolino imenitno osnovo za veliko prečno cesto čez Jezerski vrh 1216 m). Toda medtem ko je ostalo Storžiško pogorje nepretrgano, je vzhodni podaljšek Košute prerezala prečna deber Korškega potoka. Toda vzporedno severno pogorje sta prerezala med Belo in Borovnico še dva potoka, Bajdiška in Selska Borovnica ter ga razdelila na posamezne gore Grlovec, Žetiče in Obir; še bolj kakor južno od Košute so tu stranski potoki dolgi in ob njih poteka značilno podolje čez Sele in Obirsko. Sploh se prav po obilnem podolžnem odtoku, zasnovanem v zgradbi in geoloških pasovih, ki se nanj naslanja podolžna razvrstitev gora in dolin, Karavanke posebno krepko razlikujejo od Kamniških Alp.

Kakor v Kamniških Alpah se tudi v Karavankah uveljavi v končnem delu odtok proti vzhodu. V osrednjem podolju se je razvila zgornja Mežiška dolina, a Meža si je vendarle svojo strugo

zarezala v prečnem toku ter s svojo debrijo ločila dolgo, a ozko pogorje Pece od Uršlje gore (1696 m). Uršlja gora je osamljena in zadnji vrh, ki še moli nad gozdno mejo, medtem ko je dolga Olševa (1929 m) tako rekoč docela naslonjena ob Kamniške Alpe, a brez pravega orografskega nadaljevanja.

PODNEBNE RAZMERE IN PRIRODNI POGOJI ZA VEGETACIJO

Kamniške Alpe z vzhodnimi Karavankami so sicer vogelna gorska skupina v Alpskem gorovju, a dobivajo vendarle samo zmerne množine moče, vsekakor pa znatno manjše vsote, nego Julijske Alpe in visoke dinarske planote. Saj niso v glavnem deževnem pasu proti Jadranskemu morju eksponiranega gorovja, temveč že zadaj za njim. Do njih prihaja v vlago namočeni jugozahodni zračni tok že precej ocejen. Ob njih se ustavljajo jugovzhodne in vzhodne zračne struje, ki pa pihajo le manj pogosto in niso kaj prida z vodno paro obložene. Absolutno vzeto pa so to še vedno znatne množine moče.

Nižji svet na vznožju naše gorske skupine ima okrog in okrog 1400—1600 mm padavine na leto, v osrednjih delih podgorskih kotlin celo še kaj malega pod 1400 mm (15; Slov. I, 1) V večini naše gorske pokrajine pa znaša letna množina moče med 1600 in 1800 mm. V višjih delih gorovja se moča stopnjuje na 1800—2000 mm na leto, a v poglavitnih razvodnih pogorjih ter njihovem neposrednem sosedstvu celo na nekaj malega preko 2000 mm. Jezersko dobiva na leto 1913 mm, a Sv. Ana pod Ljubeljem 2096 mm. Proti severni strani, kjer je še bolj zatišno, se množina moče naglo zmanjšuje in Obir dobiva v višini 2044 m samo 1591 mm (15; 30). Da bi manjša nadmorska višina — v primerjavi z Julijskimi Alpami in Dinarskim gorovjem — vplivala na zniževanje moče, ne prihaja v poštev.

Za prirodno vegetacijo in za uspevanje kulturnih sadežev osnovno važno segrevanje v toku tople polovice leta v glavnem ni bistveno drugačno ko v Julijskih Alpah, vendar pa je, vsaj v vzhodnem delu, za spoznanje ugodnejše. Snežna odeja se drži v zunanjih in nižjih delih naše gorske skupine od 100 do 150 dni v letu. V nadmorskih višinah okrog 1500 m se drži sneg še vedno med 160 do 180 dni v letu, torej okrog pol leta. V najvišjih pogorjih nadmorske višine 2000 m je izračunano, da leži sneg celo 200 do 210 dni, a v absolutnih višinah 2500 m še kaj malega nad 300 dni (17, 78). Ni čuda, da se v osojnih legah, pod plazinami,

v Savinjskih Alpah držijo tako dolgo v poletje velika snežišča in da se v najbolj senčnih legah v višavah nad 1800 m ponekod sneg preoblikuje v led, ki pogosto vztraja celo po vrsto let skupaj. V senčnih pobočjih Skute se drži celo še pravi pobočni ledenik v nizki nadmorski višini (46).

Ledenik na Skuti je edini ledenik Kamniških Alp, toda vzbuja pozornost po svoji izredno nizki legi. Leži v senčni severni strani glavnega grebena Kamniških Alp, med gorama Skuta 2532 m in Rinka 2451 m, torej visoko nad koncem Ravenske Kočne nad Zgornjim Jezerskim. Ledenik se je izoblikoval v zelo značilnem položaju; tu imamo dejansko veliko krnico ob Skuti, ki jo od treh strani obdajajo 200 do 300 m visoke stene, tako da je odprta samo proti severovzhodu. To je tedaj nenavadno senčna lega, v katero zelo malo posije sonce. Zato se tu zbirajo velike množine snega, v zgornjem področju velika snežišča, kjer sneg prehaja v sren ter v pravi led, ki se spušča navzdol, vsebujoč dobro izoblikovane globoke razpoke in kazoč znatno strmino, posebno v zgornjem delu. Zelo mnogo kamenja leti na ta ledenik, zlasti v zgornjem delu, iz sten veličastnega amfiteatra. Zgornji rob ledenika z debelimi snežišči se nahaja nekako v višini 2180 m, na vznožju strmih sten. S spodnjim robom ledenika pa je takole: kadar so bolj sušna leta, se ledenik neha že v nadmorski višini okrog 2020 m. V bolj mokrih, sneženih obdobjih pa se ozek jezik snežišča in v led se pretvarjajočega srena spušča še daleč navzdol, tako da se zaključi šele v višini okrog 1743 m. Zato velike razlike v obsegu in nadmorski višini ledenika pod Skuto. V sušnih obdobjih meri njega površina le 2,6 ha, a v bolj sneženih letih 5,6 ha (podatki iz arhiva o opazovanju ledenika pod Skuto v Inštitutu za geografijo v Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani). Določno se razvidi, da je ledenik pod Skuto nastal v izredno ugodnih orografskih pogojih zavetne senčne lege, zakaj klimatski pogoji sami tu ne bi dali osnove zanj. Le tako je razumeti tudi njegovo izredno nizko lego.

Kakor množina padavin, tako je tudi oblačnost v južnem delu Kamniških Alp večja nego v vzhodnem področju ter v vzhodnih Karavankah. S tem v skladu je dejstvo, da se drži zgornja klimatska in dejanska meja gozda v naši gorski skupini najvišje v severnem območju in sicer okrog 1800 m visoko ali celo kaj malega čez. Tako je na primer na Peci in podobno je na Olševi. Rušje sega običajno in najčešče še kakih 100 m višje. V osrednjih Savinjskih Alpah poteka klimatska zgornja meja gozda po večini okroglo 1750 m visoko ali še nekaj višje in prav tako tudi še

okrog Krvavca. V robnem pasu Kamniških Alp poteka zgornja meja gozda že nekoliko nižje, vendar še vedno okrog 1700 m, kakor enako tudi v srednjem delu Karavank okrog Begunjščice. Na osamljenih pogorjih, planotah in gorah na vzhodu poteka zgornja meja gozda še nekoliko nižje, vendar vsekakor višje, nego jo je začrtal Marek in sicer okrog 1650 m na Veliki Planini, na Kamenu in Uršlji gori, kjer sega gozd 1650 do 1670 m (47; 58). Dasi je res, da sega gozd v osredju Julijskih Alp nekoliko višje nego v severnem delu ter v osredju Savinjskih Alp in vzhodnih Karavank, je vendarle res, da ostane v zunanjem robu tu gozd višje nego na primer v zahodnih Julijskih Alpah. Vendar pa razlike niso velike.

Kar se tiče zgornje klimatske meje kulturnih sadežev, je treba pripomniti, da smo marsikje o njej preslabo in pomanjkljivo poučeni, ker jo moremo presojati domala le po najvišjih kmetijah, ki jim zgornjo mejo po velikem delu določa strmina reliefa. Vendar v celem moremo reči, da segajo najvišje kmetije z njivami v zahodnem in srednjem delu naše gorske skupine 1000—1200 m, na vzhodu, v zgornjem porečju Savinje do 1250 m, a v najugodnejših legah celo 1300—1340 m, kakor nam kažejo najvišje kmetije v Koprivni ter ob Raduhi. Tolikih višin njive v Julijskih Alpah nikjer ne dosežejo.

A. OSREDNJE KAMNIŠKE ALPE

SKUPNA SVOJSTVA

Osrednje Kamniške Alpe so v vsakem oziru ogrodje cele gorske skupine, njen osrednji, poglavitni in najvišji del. Nanje se v glavnem nanaša ljudsko poimenovanje Grintovcev. Turist jih pozna kot Kamniške Alpe v ožjem smislu. Saj mu nudijo priljubljeno skoraj krožno pot, potekajočo od Kamnika čez Krvavec (1853 m) in Greben (2223 m) ter Kokrško sedlo (1799 m) na Grintovec ter čez Jermanova vrata (1884 m) na Ojstrico (2349 m) pa čez Presedljaj (1610 m) na Veliko Planino in ob Črni nazaj na Kamnik. Vsi snežniki, ki presezajo v Kamniških Alpah 2200 m, so nanizani v tem glavnem gorovju, ki mu pomeni gorska dolina Kamniške Bistrice veličastno osredje. Tu se nam zdi posebno upravičeno, da se gorovje imenuje po Kamniku, stoječem tako rekoč na ročaju te ogromne gorske pahljače.

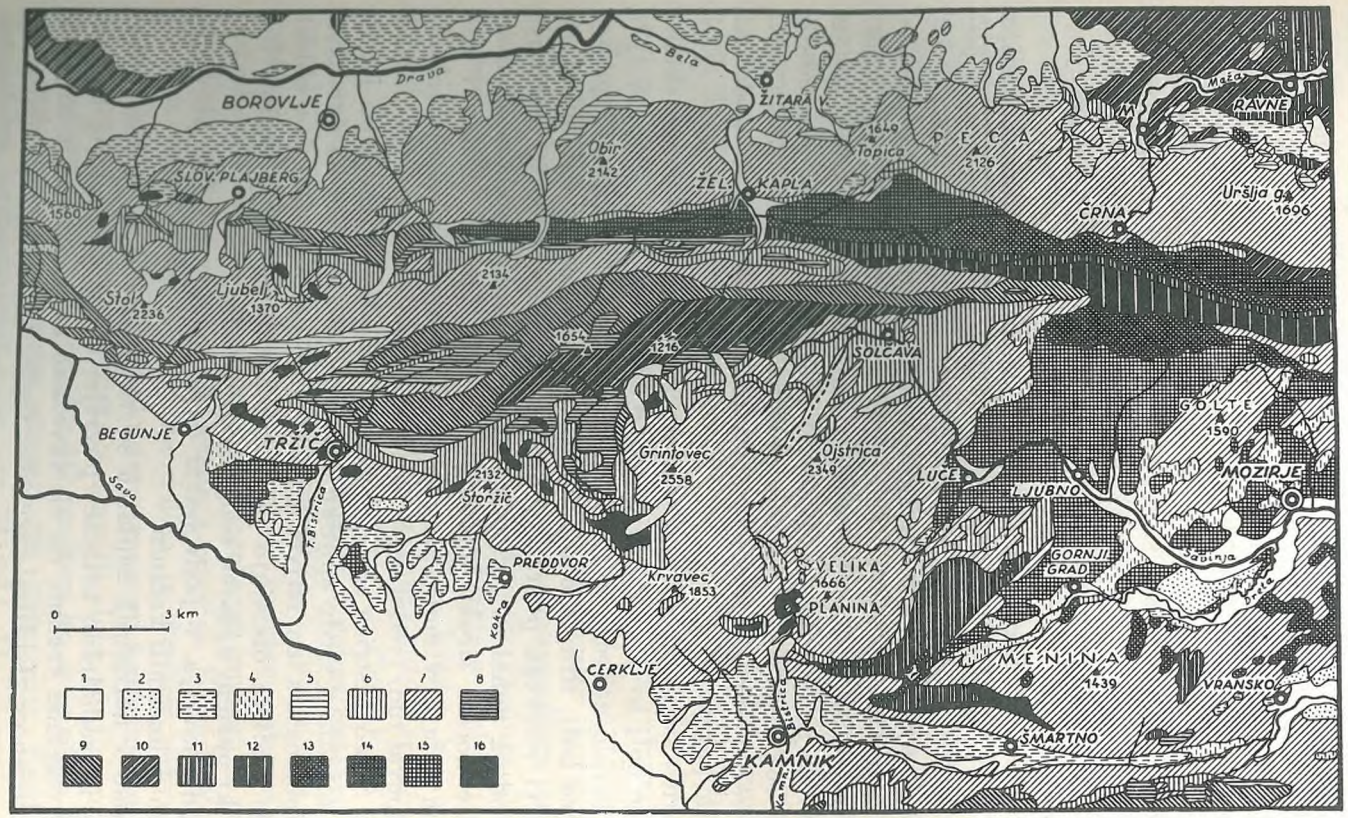

Pod. 6. Geološki pregled Kamniških Alp in vzhodnih Karavank

1. kvartar; 2. pliocen; 3. miocen; 4. oligocen; 5. jura; 6. spodnja trias (werfen); 7. srednja in zgornja trias; 8. perm; 9. karbon; 10. stari paleozojik; 11. kristalinik, 12. tonalit, 13. andezit in ostala eruptiva; 14. metamorfna eruptiva; 15. andezitni groh; 16. porfir (keratofir)

Osrednje Kamniške Alpe imajo osnovo svoji enotnosti v sklenjeni debeli gmoti srednje- ter zgornjetriasnih apnencev in dolomitov. Iz njih so sestavljene v vsem obsegu, v vsej ogromni debelini, le neznatne zaplate vododržnih plasti so vložene tu tam v ogromno apniško-dolomitno skladovnico. Šele v vznožnem področju, zlasti na severni strani, se pokažejo na široko nepropustne stare hribine, werfenski skrilavci ter permske in druge paleozojske ter kristalaste plasti. Kakor da plava ogromna gmota apniške trijade kot nekak otok na širši, a globlje pogreznjeni stari podlagi (28).

Nad temnim školjkovitim apnencem in dolomitom se vrstijo srednje- in zgornjetriasni apniški skladi, zaključujoč se s posebno svetlim dachsteinskim apnencem. Iz njega so domala vsi najimenitnejši vrhovi in grebeni kakor v Julijskih tako tudi v Savinjskih Alpah (28; 131). Ker je to trda, izredno odporna kamnina, razpadajoča v stebrovitih strmo odsekanih kosih, se je v nji vrhovje izoblikovalo posebno slikovito, v obliki prepadnih strmin, rogljatih vrhov in zelo priostrenih grebenov (prim. geološke karte, zlasti Tellerjevo [40] in Seidlovo [28] v vseh naslednjih poglavjih).

Spričo svoje široke sklenjenosti so apniško-dolomitni skladi mogli še bolj uveljaviti svojo veliko odpornost. Saj se je na njih udejstvovalo zakrasevanje, ki so mu apniške kamnine zapadle, nekatere bolj, druge manj; mnogo je pripomoglo k izobliki in ohranitvi visokega površja. V vzhodnem delu, kjer je povrhnji vodni odtok nehal in je zakrasevanje najbolj prevladalo, so se ohranile docela široke planote, med tem ko jih vidimo v zapadnem delu le v manjšem obsegu. K ohranitvi visokega reliefa je prispeval tudi sredobežni vodni odtok; na vse strani teko odtod potoki. Samo Bistrica se je, sprva od vzhodne, pozneje od južne strani zajedla v sredo apniške gmote in jo razdelila na dve krili ter pripomogla s tem največ k razčlenitvi gorovja. Kakor v obliki orjaške podkve obdajajo osrednje Kamniške Alpe dolino Bistrice, ki pomeni njihovo orografsko osredje.

Tudi površju v podrobnem daje značaj popolna prevlada apniško-dolomitnih kamnin.

Samo v neznatnih zaplatah so vključene mednje manj propustne in vododržne hribine; površje, ki ga zavzemajo, bi bilo komaj omembe vredno, da ni, navezano na prelomne in narivne črte, zvezano z globljimi zarezami, nudeč hkrati s svojo obilnejšo prstjo in zeleno trato prijetno spremembo v površju, učinkovito tudi po vodnih izvirkih, navezanih nanjo. Sestoje iz temnorjavih

lapornatih in tenkoploščastih temnosivih apnencev wengenskega oddelka; hitro prhne in dajejo dobro prst (28, 115). Zelo vidna proga wengenskih plasti se vleče mimo Korošice do Moličke planine na južni strani Ojstrice in Velikega vrha. Druga ozka, a mnogo daljša proga se vleče na obeh straneh zgornje Bistriške doline mimo Uršiča in turistične koče z izvirom Bistrice, nadaljujoč se tik južno ob Presedljaju mimo Žegnanega studenca po dolini Lučenske Bele in mimo Planinška, prav tako ob mogočnem podolžnem prelomu in narivu (28, 55, 116). Neznatna krpa wengenskih plasti se pojavi celo visoko na Grintovcu tik ob vrhu na severni strani; neznaten, a trajen studenec je navezan na te, tu rdečkaste tenke pločaste sklade (28, 117). V širšem obsegu vidimo wengenske plasti v južnovzhodnem delu Velike Planine; njihove lapornate in pločaste plasti dajejo ob preperevanju rodovitno zemljo in lepe trate so privabile človeka, da si je uredil tu prostrano Veliko in Malo planino. Končno je razgaljena še neznatna proga werfenskih škriljevcev visoko ob Kokrškem sedlu, razgaljena ob velikem podolžnem prelomu; tudi nanjo je navezana zelena trata s studencem, pa globoka zajeda sedla samega (20, 105). Majhna zaplata werfenskih skrilavcev je razgaljena tudi južno ob Krvavcu, kjer je na njej lepa planinska trata, pa v nižji legi pri osamljeni kmetiji Davovšku. V bližini, v južnem vznožnem pasu se pokažejo šenturški skrilavci, ki je na široko površje iz njih zlasti na Šenturški gori. Porfirske (keratofirske) hribine, učinek ognjeniških izbruhov iz wengenskega oddelka, sestavljajo površje v hrbtu med zgornjo in spodnjo Jezersko Kočno, pod Suhadolnikom in okrog Polšnarja v Kokrški dolini, pa v Bistriški dolini nad Konjskim dolom, kjer v kamnolomih pridobivajo keratofir za tlakovanje v Ljubljani. V robnem področju Kamniških Alp v Kranjski rebri in ob Črni dolini so razgaljeni celo kristalasti skrilavci, in sicer v dokaj obsežni progi; na nje je navezano pridobivanje kaolina v Črni dolini. Relief v kristalastih kamninah, ki predstavljajo tuj člen v sestavi pravih Južnih apniških Alp, se po bujnejši vegetaciji in milejših oblikah v reliefu vidno razlikuje od kraškega površja. Kristalastim skrilavcem, katerim se mora Črna dolina in Črnivec zahvaliti za svoje ime, pač zaradi temnikaste zunanjosti kamnine, še vedno ni natančno dognana starost; v starejši dobi so jim prisojali najmlajšo arhajsko starost (40; 41), medtem ko se je zdelo drugim verjetneje, da so silurske starosti (98, 259; prim. Ferd. Seidl, Kamniške in Savinjske Alpe, str. 78 itd.). Do danes se še ni posrečilo dognati njihovo starost (36, 121; 45, 117). Nekaj več

površja je ob Kamniški Bistrici pri Kopišah iz oligocena, ki je raztresen tudi po višinah ob Dolu, znamenje, da je v oligocenskem oddelku morje od vzhoda segalo še v južno osrčje naših Alp. Miocenski groh je na apniške Alpe naslonjen le na V.

Osrednje Kamniške Alpe predstavljajo v velikem orjaško podolžno antiklinalo, toda prepokano in prevrženo po posameznih, največ podolžnih delih. Najbolj vidne poči, združene z narivi in pojavi manj propustnih plasti, so bile že omenjene; v oroplastiki so se uveljavile jako učinkovito ob njih izoblikovane globoke zajede, predvsem Kokrško sedlo 1791 m in Presedljaj 1610 m, ki učinkovito ločita zahodno in vzhodno krilo od glavnega pogorja. Podolžni prelomi potekajo v južnem delu ob Menini, čez Črnivec, po dolini Črni, mimo Davovška in Možjance, po Šenturški gori in ob njenem vznožju itd.; ob njih so južni pasovi gorovja v splošnem dviganju Kamniških Alp zaostajali in ustvarili stopnjevit prehod v nizko južno sosedstvo.

GLAVNO POGORJE IN KOČNE OB NJEM

Glavna skupina osrednjih Kamniških Alp je v severnem delu, kjer se vrstijo najvišje gore v dolgem nizu, v smeri od Z proti V. Pogledom od Ljubljane se kažejo nenavadno pregledno in plastično, prav tako kakor se tjakaj na široko odpirajo markantna Jermanova vrata 1884 m, globoko zarezana vrzel, prav široka škrba, znana v dosedanji književnosti pod imenom Kamniškega sedla. Jermanova vrata so s 1884 m najnižja zareza v vsem glavnem pogorju Kamniških Alp; ker so zelo široka, ga delijo zelo učinkovito na zahodni in vzhodni del. Izoblikovala so se nad povirjem Bistrice in Savinje; nedvomno so učinek močne erozije od S, združene z zadenjskim napredovanjem odplakovanja nad Logarsko dolino. Kakor nalašč so se Jermanova vrata nudila za namestitev osrednje turistične koče.

V grebenu glavnega pogorja Kamniških Alp se dviga najbolj na Z široko čokata Kočna 2539 m, spuščajoč se v svoji ogelni postojanki strmo v Kokrško dolino. Ob njej se vzpenja priostreni Grintovec 2558 m visoko, najvišja gora v Kamniških Alpah. Na vzhodu ob njej se razprostira močno s kraškimi žlebiči in brezni ter kotliči razjedena planota Podi, medtem ko se ob njej severni rob onstran Mlinarskega sedla dvigne v Dolgi hrbet (2454 m), potem v Skuto 2532 m, Rinke (2451 m) s prehodom čez Savinjsko sedlo v stranske grebene z Babo 2123 m in Mrzlo goro 2202 m, ki oklepata lepo kočno Bele. V glavnem gorovju vidimo dalje

proti vzhodu Tursko goro 2233 m ter Brano (2253 m). Na vzhodni strani od Jermanovih vrat stoji široka čokata Planjava 2399 m, pa onstran Škarij (2135 m) zlasti proti V dobro vidna Ojstrica (2349 m) ter končno Veliki vrh 2111 m, ki se dviga najvišje iznad prostrane Dleskovške visoke planote.

V Dleskovški planoti imamo eno od onih visokogorskih ravnot, ki so tako značilne za vzhodne Kamniške Alpe. V glavnem se razprostira v višinah med 1800 in 2000 m, a na jugovzhodni strani ima na robu prislonjene obsežne nagnjene terase, zlasti v višinah med 1400—1600 m, ki so se nanje oprle planine. Dleskovška planota je močno razorana in razjedena z zakrase-

Pod. 7. **Pogled z Ljubljanskega barja na glavno pogorje Kamniških Alp**
Na levi prva gora je Kočna, stožec vzhodno od nje je Grintovec, naslednji priostreni vrh malo desno je Skuta. Velika zareza na sredi so Jermanova vrata, a levo od njih je Brana, desno pa Planjava in še malo dalje Ojstrica, za tem Veliki vrh, zadnji visokogorski vrhunec. Zadnja gora na desni, bolj spredaj, je Velika planina

vanjem, z neštetimi kotliči, nepravilnim vrtačam podobnimi kotanjami in velikimi kontami, ki so izdolbene največ v suhih dolinah in ki se v njih uveljavlja obrnjeni red vegetacijske odeje. Na severni in vzhodni strani, kjer pada s strmimi pobočji v nižje hribovje, jo imenujejo Vežo in zdi se, da so tako sprva imenovali vso Dleskovško planoto (prim. ime kmetije Podvežak v južnem bočju).

Vse glavno gorovje Kamniških Alp se na južno stran spušča znatno bolj položno, nego na severno, kjer ga obdajajo velike strmine, ponekod prave skalnate stene. Saj so apniško-dolomitni skladi nagnjeni proti jugu, medtem ko so proti severu napeti, tako, da jih vidimo strmo odrezane v stenah. Toda severno bočje nikakor ni enotna stena, marveč je gorovje tu celo še bolj raztrgano in razčlenjeno nego na jugu. V povirju potokov, ki teko

od tod v Savinjo, v Belo ter v Kokro, so se izoblikovale mogočne kočne, a vmes med njimi so ostali visoki gorski pomoli in porobki, ki se vlečejo kot več ali manj vzporedna stranska pogorja od glavnega gorovja proti S, SV ter SZ. Dosegajo v svojem zgornjem stičnem področju že prav znatne višine ter imajo docela visokogorski značaj, postavimo Mrzla gora (2202 m) ter Baba (2123 m), ki oklepata zgornji konec Belske Kočne. S svojim divje raztrganim skalovjem, mnogimi zelo rogljatimi vrhovi ter golimi

Pod. 8. **Grintovec**, najvišja gora v Kamniških Alpah od južnovzhodne strani

strminami zelo mnogo pripomorejo k prirodni lepoti kočen, ki jim delajo okvir v krilih. V njihovih položnejših planjah, zlasti v nižjih legah, pa se je nudilo nekaj prostora za planine, ki je zanje glavno gorovje že previsoko in ki so jim tudi razgibana južna bočja le malokje naklonjena, največ še v planotastem vzhodnem delu. V celem se more reči, da glavno gorovje Kamniških Alp za planinsko gospodarstvo malo pomeni. Mnoga pobočja so tu celo v sorazmerno nizkih legah za gozd prestrma; plazovi tod grdo gospodarijo.

Kakor se more glavno gorovje Grintovcev po divji raztrganosti, po strminah in celoti visokogorskih svojstev primerjati z najvišjimi deli Julijskih Alp, kljub manjšim nadmorskim višinam, podobno se po svoji čudoviti slikovitosti in visokogorski lepoti odlikujejo kočne, ki so na severni strani razvrščene ob glavnem gorovju. Vse so odprte proti S, a na jugu zaslonjene s stenami. Najbolj za Z je Spodnja ali Makekova ter Zgornja

ali Ravenska Jezerska Kočna, ki sta najudobneje pristopni po dolini Kokre, v katero se odmakata. V sredi je Belska Kočna, iz katere teče (kapelska) Bela kot edina voda iz Kamniških Alp v Dravo. Potem je Matkov Kot, Logarska dolina z Logarskim Kotom ter Robanov Kot. Vse doline so imele v diluviju ledenike; njihovo dno, na zahodu 900—1000 m, v savinjskem porečju 700 do 900 m nad morjem, je razmeroma zelo široko, njihovo ozadje

Pod. 9. **Na Jermanovih vratih**
Pogled izpod Planjave proti Rinkam in Skuti. Na sredi turistična koča

so veličastne stene, njihov sklep — mogočni prirodni amfiteatri, ki se morejo po lepoti in drznih strminah meriti s podobnimi oblikami tudi v mnogo višjih alpskih predelih. Zlasti lepa, gotovo pa največja med njimi je Logarska dolina. Kakor v vseh naštetih dolinah je tudi v Logarski razen morenskega drobirja obilo proda in grušča, ki se kruši in posiplje po strmih stenah in mnogih žlebovih, spuščajočih se nizko navzdol. Zato so doline na debelo nasute z apniškim drobirjem, ki potoki povečini izginejo v njem v talno vodo ter pridejo na dan šele nižje spodaj na spodnjem koncu, kjer se v dnu že uveljavlja drugačna osnova. Savinja izvira n. pr. še na Okrešlju, veličastni glacialni krnici, ki pa predstavlja pravzaprav le po glacijalnem učinkovanju preoblikovani in z mogočnim pragom ločeni najvišji del doline, pod Rinkami. Tam, kjer se spušča čez mogočno stopnjo, ki prepreza dolino pod Okrešljem (prim. sliko Slov. I., 208), pada voda

v veličastnem slapu in teče pod njim še nekaj časa, a izgine v produ ter grušču, ko dospe v položnejši del doline. Od tod dalje se vidi po njej samo struga, ki je večino leta suha, kjer pa dere voda samo spomladi, ko se topi sneg in pa po prav hudem deževju, sicer pa pride Savinja znova na dan šele na spodnjem koncu Logarske doline, malo nad Logarjem samim.

Tudi drugod v kočnah so ob stopnjah slapovi, trajni ali samo obdobni; med njimi znani Palenk v Logarski dolini tik za Piskernikom (29, 163).

Ves niz veličastnih kočen je razvrščen v bližini geološke in tektonske meje, ob stiku Kamniških Alp in Karavank. Na njihovo izobliko je nedvomno zelo vplivala geološka raznolikost, zakaj v vseh je spodnji del vrezan v malo odporne stare skrilavce, medtem ko jim zgornji del sega že v debelo apniško-dolomitno gmoto. Nadalje je zelo mnogo pripomogla senčna lega, saj je vlaga zelo pospeševala razkrajanje, posebno v diluviju, ko so ledeniki vse napolnili s svojimi ledenimi gmotami ter jih razširili. Tudi dandanes sneg v sklepih s snežnico, plazovi in vlago mnogo pripomore k zadenjskemu razširjanju in poglabljanju kočen, saj se snežišča držijo tja v poletje, a v posebno senčnih in zavetnih legah je ostal na pol zaledenel sneg celo v dokaj nizkih legah v obliki majhnih ledenih snežišč (prim. Žrelo, Pekel ob Ravenski Kočni; 29, 69; 22a, 332). V severnih pobočjih Skute, v legi 2000—2160 m nad morjem in se drži celo še pravi ledenik, katerega velikost sicer v posameznih letih zelo koleba, vendar tako, da njegov glavni del nikdar ne preneha. Ledenik pod Skuto je najvzhodnejši ledenik v Slovenskih Alpah. Toda sneg se v njem nabira in pretvarja v led največ iz mogočnih plazov, ki se stekajo semkaj iz žlebov v strmih stenah Skute.

S spodnjega konca ledenika sega snežišče še nizko navzdol in deloma pod njim morda tudi led, toda obseg tega snega zelo koleba po posameznih letih. V prav hladnih, sneženih poletjih se spušča snežišče pod Skuto celo do 1743 m navzdol, v toplih letih pa se močno skrči (46).

V nekaterih kočnah so v zvezi z glacialnimi preoblikovanji bržkone nastala jezera. Razen v dnu Matkovega kota je najbolj vidne sledove zapustilo za seboj jezero v spodnjem koncu Zgornje Jezerske Kočne, pod cerkvijo sv. Andreja, kjer je ostala v dnu jezerska ilovica in kjer nekdanje z bujno trato porastlo jezersko dno še danes preplavi voda ob velikem deževju (30, 208). Po tem obdobnem jezeru, ne po starem glacialnem, je naselje dobilo ime Jezero ali Jezersko.

S svojimi morenami in obilnim prodom so nudile kočne dobre osnove za gospodarsko izrabo. Planine so nastale na njihovih sočnih tratah, a na širših spodnjih delih so se kmetje posamezno naselili za stalno. Nobena od kočen ni ostala nenaseljena, a posamezne kmetije so se vzpele tudi na terase in pregibe v položnejših spodnjih pobočjih, sestoječih iz vododržnih skrilavcev. Izredna pokrajinska slikovitost je dala kočnam upravičen sloves in postale so izredno privlačne za moderni

Pod. 10. **Logarska dolina**
s pogledom na Planjavo in Ojstrico, Jermanova vrata ter Brano

tujski promet, ki se je stopnjeval zlasti na Jezerskem in še bolj v Logarski dolini. Kočne so postale izhodišče najlepšim turam, v njih so postavili več turističnih koč ter hotelov. Saj jih zdravilni višinski zrak — dno jim leži med 700—1000 m — ter gozdna okolica usposabljata tudi za klimatično zdravilišče. Za zimski promet je s svojimi imenitnimi, dolgo osojnimi smučišči prikladno zlasti Jezersko. Bela nad Železno Kaplo ima močan izvirek slatine, kar jo je usposobilo tudi za dobro zdravilišče.

DOLINA KAMNIŠKE BISTRICE

Južna stran glavnega pogorja je temeljito različna od severne. Tudi ta je v reliefu izredno vidno začrtana, saj poteka po nizu globokih zajed od dolge koritne doline Lučenske Bele čez Presedlja j (1610 m) v grapo Kamniške Bele pa čez povirje

Bistrice na Kokrško sedlo (1791 m) ter v Suhadolnikovo grapo. Dasi poteka povečini po prelomih ali vsaj v njihovi bližini, so jo vode in izpodnebne ter preoblikovalne sile izkoristile le v zmerno učinkoviti meri. Za izobliko celotnega površja je postalo najvažnejše, da se je v njej razvilo povirje Kamniške Bistrice.

Bistrica sega daleč v notranje področje Kamniških Alp. Svojo globoko dolino je vrezala v poldnevniški smeri, tako da je segalo povirje njenih hudourniških pritokov prav do glavnega grebena ter znatno pripomoglo k nastanku Jermanovih vrat, ki so videti n. pr. v pogledu od Ljubljane zares kakor ogromna vrata v rajdi gora. Presenetljivo je, kako globoko je zarezano dno Bistriške doline tudi v zgornjem delu, saj znaša višina izvirka Bistrice, ki je tipičen, zelo močan in izredno mrzel kraški obrh, 591 m, čeprav je skoro v geometrični sredini glavne skupine Kamniških Alp. Do pod Kopiščem se struga zniža samo na 518 m, a do izstopa iz gorovja pod Grohatom do okroglo 460 m; strmec Kamniške Bistrice je tedaj presenetljivo majhen za tako izrazito gorski potok.

Nadalje presenečajo v Bistriški dolini zgornje oligocenske (»gornjegrajske«) plasti, ki so nastale kot usedlina v obrežnem delu morja. Ohranjene so nekako od Presedljaja do ustja potoka Korošice v spodnjih delih pobočij, a vrh tega v manjših krpah tudi više gori na pobočjih na levi strani, pa celo na planoti pri planini Dol le malo pod 1400 m visoko. Že zgodaj je vzbudila pozornost izredno velika razlika v vertikalni razporeditvi oligocenskih plasti; tolmačijo si jo z različno krepkimi tektonskimi premaknitvami (40; 41). Na nižje ob Bistrici ni oligocena, pač pa ga imamo Pod Volovljekom in v Gornjegrajski kotlini; upravičeno sklepajo, da je oligocenski morski zatok segal v območje sedanje Bistriške doline od Podvolovljeka. Tudi še mnogo kasneje je bil vodni odtok od tod usmerjen proti V; o tem priča prav zgovorno široki in do 200 m globoki suhi dol, ki je vrezan v severnem delu Velikoplaninske planote v smeri nekako vzhodno od Predoslja od Z proti V. Sedaj visi kot odrezano nad veličastno gorsko dolino Lučenske Bele; ne more biti dvoma, da ga je vrezal njen desni pritok, ki pa je mogel biti le zgornja Bistrica sama. Planina Dol (ime!) stoji v tem suhem dolu. Šele po spodnjepliocenski dobi je nehal teči odtok v Lučnico, pač ne le zaradi prevlade zakrasevanja, marveč ker je bil očividno ta čas po zadenski eroziji napredoval potok od Kamnika, za kar so nemara dali potrebne pogoje werfenski skrilavci ter zaplate profirja na progi med ustjem Korošice in Stahovico. Na vzhodni strani je

od prvotnega podolžnega vodotoka ostal zgornji tok Lučenske Bele, ki razpolavlja s svojo globoko dolino, segajočo do pod Konja, vzhodno krilo osrednjih Kamniških Alp v dva dela. Zgornji Bistrici pa je ostalo precej nesimetrično porečje, a temu je vzrok tudi v temeljitejši prevladi zakrasevanja na vzhodu.

V svoji celoti pomeni Bistrica eno najlepših naših gorskih dolin. Res, da je ne obdajajo v celem tako strmo odsekane stene, kakor se vzpenjajo nad kočnami na severni strani glavnega gorovja, zakaj visokogorska pobočja se spuščajo vanjo vendarle bolj položno, toda so divje raztrgana, skalovita in marsikje tudi silno strma ter veličastno nedostopna. Lepota in privlačnost Kamniške Bistrice je v tem, da je izdolbena popolnoma sredi velegorja in da jo obdaja visoki alpski svet zares od vseh strani. Pred severnimi kočnami ima prednost nižje nadmorske višine, zakaj samo 601 m visoko stoji, postavimo, turistični dom v Kamniški Bistrici. Velike množine ledu so se v diluvialni poledenitvi zbirale tukaj, toda drobirja je po njih ostalo primeroma malo. Imeniten je veliki ledeniški balvan, ki leži v dnu doline, znan pod imenom Žagana peč. Danje ravnice je v Bistrici malo in še ta je prekrita le s pičlo preperelino. Samo ena edina kmetija se je mogla naseliti tukaj, samevajoča v zgornjem koncu veličastne gorske doline, nedaleč od izvirkov, ki je med njimi najimenitnejši rojni vir Bistrice. Na bližino te (Uršičeve) kmetije se je naslonil turistični dom v Kamniški Bistrici, ki je postal eno najimenitnejših naših alpskih izletišč in izhodišč za ture.

Pod. 11. **Robanov kot z Ojstrico**

Tudi gorska pobočja nimajo za poselitev in za njive primernih planjav in teras, zato je ostala dolina neposeljena. Komaj za potok in pot ob njem je ostalo prostora v tesnem dnu, ki je celo nad Kopišami, do koder je segal ledenik, primeroma malo široko, le slabo podobno koritnemu dolinskemu tipu. Tu so ob sotočju z Belim potokom one lepe vintgarske prirodne zanimivosti, ki so mnogo prispevale, da je postala Bistrica tako privlačna. Tu si je namreč na stiku med triasnim apniškim in oligocenskim iz mehke opoke sestoječim površjem v dnu doline Bistrica izdolbla v trdi apnik tesno, do 20 m globoko korito z navpičnimi stenami, pravi Vintgar, ki ga tukaj imenujejo Predoselj. Pravzaprav sta dva, Veliki in Mali Predoselj, ki ju loči majhna, v mehki lapor izoblikovana kotanja položnejših pobočij. V tej vmesni kotanji se je Bistrica razlivala v neznatno jezerce, ob spodnjem koncu pa se je v lepem, čez 12 m visokem slapu vrgla v Mali Predoselj. Izkazalo pa se je, da je ta visoki slap nastal šele v letu 1890, ko se je ob mogočni skali, viseči čez Mali Predoselj, zataknil les, ki so ga takrat še plavili po Bistrici, tako da se je pretok zamašil in je voda v kotanjo nanesla grušča, proda in mivke do 12 m na debelo, čez zagozdo pa morala v krasnem, novonastalem slapu. Ob silnih nalivih dne 26. oktobra 1952 je Bistrica to lesno zagozdo odnesla, z njo vred pa tudi vso nasipino ter naplavino v kotanji ter v dnu Velikega Predoslja; s tem je bilo konec tudi velikega slapu, ki je ob vstopu Bistrice v Mali Predoselj 62 let razveseljeval turiste. Vintgarsko korito Velikega in Malega Predoslja je v sedanjem očiščenem stanju še globlje in veličastnejše; ostali so manjši slapovi in skakavci, »Prirodnemu mostu«, ki je v obliki velike, čez Veliki Predoselj zavaljene skale posredoval prehod po mali stezici, se je pridružil še drugi »prirodni most« v obliki skale, ležeče čez Mali Predoselj, v toku 62 let skrite v zagozdi. — Tudi spodnji Beli potok, ki se tu izteka v Bistrico, si je izdolbel vintgarsko korito.[1]

Ta lepi, slikoviti svet na slapovih in skakavcih bistriškega Predoslja je začel obračati nase pozornost tudi med tehniki ter jih mikati, da bi vodno silo izkoristili za namestitev hidrocentrale. V letih prve petletke so začeli tu s pripravljalnimi deli za manjšo vodno elektrarno.

[1] Opis in natančno tolmačenje: Seidl, 156 sl. Nove spremembe in prečiščeno tolmačenje: Pavel Kunaver, Dogodki v Predoslju v Kamniški Bistrici Plan. vestnik 1953, str. 115—119.

Šele malo preden Bistrica zapusti gorovje pri Stahovici, se njena deber razširi, pojavi se plosko dno ter se širi, nudeč prostora za njive in kmetske domove. Glavno razširjenje doline je navezano na vododržne plasti in na velike prelome, ki obdajajo celotne gorovje na južnem robu v smeri od Z proti V. Ob njih se je razvila živahna sovodenj; Bistrica dobiva tu od leve Črno, a od desne Bistričico in ob teh potokih je močno razrezan ter

Pod. 12. **Gozd z rižo v Kamniški Bistrici**

razčlenjen svet, v dokaj nizki legi in s položnimi planjami. Za precej vasic je bilo tu prostora, razvrščenih okrog Stahovice ter Stranj. Ta razpotna soseska se nam dozdeva kakor vrata v Kamniške Alpe, zlasti v njihovo osrčje; tod skozi gre gospodarski dostop v gore in v moderni dobi turistični pristop, bodisi v glavno gorovje kakor v stranska krila. Podoba je, da je le bližina podobno ležečega Kamnika preprečevala, da tukaj niso nastale imenitnejše prometne naprave.

Bistrica vali po svoji strugi, ki je zelo hudourniška in se more razdivjati v hude povodnji in razdejanja, obilo apniškega proda, bodisi drobnega in srednjega, kakor zlasti tudi debelega

skalovja. To debelo apniško skalovje je jako dobrodošlo za pridobivanje apna. Iz struge okrog Stahovice ga odvažajo v velikih množinah proti Kamniku ali pa ga kar v bližini žgo v apno v velikih apnenicah. Malokje pri nas je pridobivanje apna iz debelih apniških prodnikov tako osredotočeno kakor v Bistrici pri Stahovici.

Iz bližnje Črne doline odvažajo kaolin, ki ga kopljejo tamkaj v območju starih skrilavcev še nedognane starosti (28, 83). Tudi velike množine porfirja so že speljali iz Bistrice izpod Kraljevega hriba, odvažajoč ga zlasti v Ljubljano za posipanje cest in ulic. Sicer pa služi Bistriška dolina za odvoz drv in lesa, ki ga je ogromno na razpolago v njenem gorskem porečju, dasi mnogo od tega v visokih, težko pristopnih legah ali celo po docela nedosegljivih strminah. Ko se je k temu pridružil še izletniški in turistični promet, so pot ob njej izboljšali ter jo v večjem delu preuredili v cesto. S tem je postala Kamniška Bistrica lahko in hitro dostopna, kar je ni le še bolj navezalo na bližnji Kamnik, marveč tudi na Ljubljano.

KALŠKO POGORJE

Zahodni del osrednjih Kamniških Alp se vleče samostojnemu pogorju podobno od S proti J. V globoki zarezi Kokrškega sedla (1791 m) se naslanja na glavno gorovje, a se takoj nad njo vzpne v svoj najvišji del, v Kalški Greben (2223 m), ki se na vzhodu ob njem širi valovita, zelo razjedena planota Kalce v višini 1700—1650 m (45, 125). Proti J se Kalški Greben spušča v prostrano visoko planjavo Dolgo njivo, najobsežnejšo planoto v Kalškem pogorju, razjedeno in zakraselo, v glavnem v višini 2000—1860 m (45, 121). Ob Dolgi njivi so razvrščene v vzboklini proti V široko plečate gore Koren 1999 m, Kompotela 1988 m, Mokrice 1852 m, Košutna 1972 m in Veliki Zvoh 1973 m, nekoliko osamosvojeni deli nekdanje enotne planote, nemara ostanek starega predpliocenskega ravnika. Ob nje se naslanja Krvavec 1853 m, zadnja gora znatnejše višine; sosedno Kržišče doseže samo še 1647 m. Spričo svoje ogelne postojanke se Krvavec odlikuje po izredno širokem razgledu in je bil tem bolj prikladen za namestitev turistične koče. Na visokih planjavah Kalškega pogorja so se nabirale v diluviju velike množine ledu, ki so polzele bodisi v povirje Bistrice, kakor po zahodnih pobočjih; ledenik izpod Kokrškega sedla je še dosegel Kokrško dolino mimo Suhadolnika in je imel svoj jezik nekako pod kmetijo Neškar, medtem ko je

ledenik z Dolge njive obvisel s svojim spodnjim koncem v široki grapi pod kmetijo Roblek. Dediščino po glacialnem preoblikovanju imamo v znatnejši zaobljenosti in lepih grbinah; ta del gorovja se dokaj obsežno izkorišča za planinsko pašo, a pozimi se nudijo tu lepa smučišča.

Južno od Krvavca se Kalško pogorje naglo zniža, ob veliki prelomnici, ki teče mimo Možjance, ob Davovšku na Bistričico in Črno. Vzporedno ob njej poteka še več prelomov (45) in ob njih so se kakor v stopnjah ugreznili južni okrajki gorovja. Najjužnejši je ohranjen v obliki široke terase (670—720 m), ki je nudila s svojimi ravnimi ploskvami in vododržnim zemljiščem dobro osnovo za polja in naselja, da so se mogla znatno zgostiti na Šenturški (673 m) in Štefanji gori (690 m). Kar več manjših vasic se je namestilo na tej obsežni prisojni terasi, ki ima že značaj planote. Široki suhi dol Reke jo je razrezal na dva dela. Pa tudi v pobočju nad Šenturško teraso so ohranjene police, a le ožje; tu se je nabralo nekaj osamljenih kmetij, največ okrog Sv. Ambroža v nadmorski višini 1000—1100 m.

VELIKOPLANINSKO POGORJE, VELIKI ROGATEC IN ČRNA DOLINA

Vzhodno krilo osrednjih Kamniških Alp ima v prevladujoči meri značaj planot. Že ob glavnem pogorju se razprostira prostrana Dleskovška planota ali Veža, v glavnem v višini med 1800 do 2000 m. Južno ob njej se vleče velika podolžna prelomnica z narivi, ki je ob njej na dolgo razgaljena proga vododržnih wengenskih plasti. V njej in ob njej se je izoblikoval pas nižjega ozemlja, na Z deber Kamniške Bele, a na V lepa dolga koritna dolina Lučenske Bele, na razvodju med njima pa znameniti preval Presedljaj 1610 m, ena najbolj slikovitih zarez v notranjem delu osrednjih Kamniških Alp, križišče turističnih potov, ki pa je ostalo brez turistiške koče. Dolini obeh Bel omejujeta Dleskovško planoto na južni strani.

Južno od Presedljaja se dviga strmi Konj (1803 m) in Rzenik (1833 m), ki padata na J v zelo strmih stenah. Izredno nizko se potem spusti planinska steza, ko mora prekoračiti že večkrat omenjeni Dol, veličastni suhi dol, po katerem je še v pliocenski dobi Bistrica tekla v Lučnico, preden je bila pretočena proti Kamniku. Dol je najnižja zareza v notranjem delu osrednjih Kamniških Alp, saj mu leži dno v najvišjem delu, v Pragu, le 1331 m visoko.

VELIKA PLANINA. Južno nad Dolom se vzdiguje prostrana Poljanska planota (30; 47, 26), ki se običajno imenuje po Veliki planini (ime: Poljanska po trati med Veliko in Malo planino (47, 25). Nahaja se z glavnim delom v višinah med 1500—1600 m, a v njenem najvišjem in najbolj strmo odsekanem zahodnem, močno skalovitem robu se posamezni vrhovi dvigajo še nekaj čez (Poljanski rob 1569 m, Njivice 1666 m, Križ 1648 m). Na prvi pogled se nam Velika planina pokaže kot nadaljevanje Dleskovške planote, ki so presledek med njima ustvarili samo Dol ter dolini obeh Bel. Planota je jako nemirne površine, s sledovi starih suhih dolin, razjedena z vrtačami ter kotliči in zlasti obsežnimi kraškimi kotanjami nepravilne oblike, ki se med njimi dvigajo bolj položna, ne visoka brda (Križ 1632 m), medtem ko se višji zahodni rob spušča v strmih, v zgornjem delu zelo skalovitih pobočjih v dolino Kamniške Bistrice. V diluviju je ostala planota brez ledenika; led je v dolino Lučenske in Kamniške Bele dotekal od S z Dleskovške planote (44; 30). A v kraških kotanjah po planoti so nedvomno ležale debele zaplate zelenega snega in voda izpod njih je še pospeševala razjedanje dna. Toda ni vsa Poljanska planota iz enakih triasnih apnencev in dolomitov, marveč sestoji velik južni in jugovzhodni del iz wengenskih skladov, vsebujočih opoko in temni tenkoploščasti apnenec. Te hribine naglo razpadajo in preperevajo ter dajejo obilo rasti jako prijajoče prsti (30, 115). In prav ta površina je najbolj privlačila človeka, zakaj na njej so najlepše, zelo razsežne trate in na njih so poglavitne planine, med njimi Velika in Mala Planina. Toda podoba je, da so tudi te planine urejene na račun gozda. Zakaj napačno je tu po starejših razpravah (Marek, prim. I, 1, 362; 362 a) določena zgornja meja gozda s 1500 m (Slov. I, 1, str. 314), kajti ostanki in sledovi gozda na najvišjih vzpetinah Poljanske planote pričajo, da se nahaja njegova zgornja ločnica nekako okrog 1600 m nad morjem (47, 28), če ne celo še nekaj malega višje (58). Docela določno se razvidi, da so tudi planine na Poljanski planoti uredili ob zgornji gozdni meji, potem pa gozd še nadalje trebili, razširjajoč planinsko pašno področje. Kakor je tu največja planota v vseh Kamniških Alpah, tako je Velika planina največja planina v vsem gorovju, pa celo med največjimi in najbolj znanimi na vsem Slovenskem (47, 25), bodisi po veliki razsežnosti pašnega površja (557 ha) kakor po številu živine ter po velikosti poletnega selišča. Zakaj Velika Planina, postavljena slikovito po pobočjih položnih, toda lepo travnatih kraških kotanj, ob zahodnem robu,

je resnično zelo velika planinska vas; s svojimi polkrožno zgrajenimi stanovi in skoro do tal segajočimi sivimi krožnimi strehami dela vtis velikega eksotičnega šotorišča. Slikovita je tudi planota sama, ki se z nje prosto odpirajo pogledi na ostalo gorovje in široko naokrog. Zato pa je Velika Planina tudi odprta vetrovom, ki divjajo tu prav pogosto in jako silovito. Poljanska

Pod. 13. **Velika Planina**

planota trpi tudi od tega, da ima jako malo vode. Studenčki so tako neznatni, da zadostujejo komaj za potrebe pastirjev samih, za živino pa so na razpolago samo male lokve s slabo vodo, a še tu je neredko hudo manjka. Zgodi se včasih, da morajo živino pred časom odgnati v dolino zaradi pomanjkanja vode. Okrog Velike Planine je razvrščenih še več drugih, a manjših planin; vse so last planinskih srenj z južnega vznožja, iz soseske Stahovica-Stranje. Kljub temu, da razpolaga z obsežnim in dobrim pašnim področjem, ne moremo reči, da je Poljanska planota dovolj izkoriščena v planinskem gospodarstvu; največ imajo tu jalovino, s sirarstvom se ne pečajo (47, 25).

Velika Planina je postala v zadnjih desetletjih tudi jako privlačna turistična postojanka, a je imela le skromno turistično kočo; hotel je dobila šele sedaj. Prišla je na glas zaradi privlačnosti za smučanje; seveda pa je pri tem mnogo odločala

bližina železnice in lahka pristopnost od Ljubljane. Pastirski stanovi so že močno preurejeni za preprosto bivanje smučarjev. Že dolgo je v obravnavi načrt, da bi zgradili semkaj vzpenjačo. Za poletni in zimski turističnoprometni poset Velike Planine bi mnogo pomenila že cesta od Kamnika, t. j. od Črne mimo Raka na Podvolovljek in Luče, a tudi ta je še vedno le v načrtih. Spričo bližine Ljubljane in obsežnega industrijskega področja med Kamnikom ter Domžalami se bo turistična privlačnost Velike Planine še povečala in ne more biti dvoma, da bo kmalu na njej zgrajenih in urejenih več ustrezajočih turističnih koč ter hotelov in da bo dobila tudi vzpenjačo.

ČRNA DOLINA. Na planoto Velike Planine je najzložnejši dostop od južne in južnovzhodne strani. V njenem južnem vznožju se vleče Črna dolina, ki vzbuja pozornost po svojem premem poteku smeri V—Z in globoki legi okrog 500 m nadmorske višine. Črna dolina je zarezana na izredno pomembni tektonski in geološki meji. Zasnovana je na veliki podolžni prelomnici, ki teče ob južnem vznožju Kamniških Alp in ki pomeni važno mejo v njihovem nastajanju ter orografski razvrščenosti. V tem prelomu so razgaljeni kristalasti skriljevci, ki predstavljajo pač veliko posebnost v sicer tako enotno apniških Kamniških Alpah. Dno Črne doline je izdolbeno v njih, a tu so razkriti le v primeroma ozki podolžni progi. Proti SV pa se jim obseg zelo razširi, tako da se vleče iz njih sestoječe površje kot široko samostojno pogorje Kranjske Rebri (ali Kačjega vrha) prav do Velikega Rogatca. Na obeh straneh je kristalasto pogorje obdano z globoko zarezanim podoljem, ki je potemtakem zarezano na geološki meji, ta pa teče hkrati po prelomih, obmejujočih veliko grudo starinskih skrilavcev. Prvo od teh podolij je zarezano ob zgornji Lučnici, pa se preko Podvolovljeka vleče v preval pri Raku (1029 m) ter preide v povirje Črnega potoka. Drugo podolje teče iz Črne doline čez preval Črnivec 902 m naravnost proti vzhodu in se razširja v Gornjegrajsko kotlino. Najmarkantnejše zareze v reliefu, ki veliko pomenijo za prehode, so se izoblikovale na prelomih, ki pomenijo hkrati geološke meje, a tako, da so velika pretržja vrezana še v kristalastih skrilavcih. V površju skrilavci radi prhnijo in razpadajo v drobir, ki v znatni množini pokriva tla. Potoki v njih primeroma naglo vrezujejo svoje struge, tudi prevala Črnivec in Rak sta izdolbena v njih. Povečini so bolj temni, kar je pripomoglo Črni in Črnivcu do imena. Spričo krepkega vrezovanja in odplakovanja so v njih

prav strma pobočja v nižjih legah, med tem ko prevladuje v višavah bolj položno površje z zaobljenimi hrbti in vrhovi. Povsod pa je skriljevo površje prekrito z znatno plastjo drobirja in obilico prsti. V njih so z razkrajanjem nastala ležišča kaolina (36,121), ki ga kopljejo v Črni.

Rudnik kaolina v Črni se je znatno povečal v najnovejši dobi. Število delavcev, ki so zaposleni v rudarskem in odvoznem delu, se je pomnožilo in znaša sedaj že več sto; nove rudniške zgradbe so nastale in ob njih stanovanjska poslopja ob rudarskem središču, med tem ko manjši del zaposlencev prihaja na delo iz bližnjih vasi, bodisi iz doline same kakor tudi s pobočij in z višjih leg. Nakopano rudo odvažajo s kamniško železnico v nadaljnje predelave.

Črna dolina je tudi prometno važna, saj teče tod stari prehod čez Črnivec k Gornjemu Gradu. Ne sme pa ostati pri tem neomenjeno, da je stara kakor moderna steza-bližnjica držala od prevala naravnost proti Kamniku mimo Vrhpolja, po višinah zadaj za vasjo Gozd; za cestni promet prihaja seveda v poštev samo znatno daljša prema pot skozi Stahovico. Soseska v okolišu zgornje Črne ter Črnivca je sploh zelo pomembno ozemlje v mnogih pogledih. Tu se stikajo jako raznovrstne enote, zgradbene in geološke ter geografske, ki jih ločijo krepki prelomi in globoko zarezana pretržja.

S podolžno Črno dolino se pod Kališčem križa velika prečna prelomnica, ki je na nji izoblikovano podolje ob Lučnici in Podvolovljekom; na njej meji s trijado kristalasta gmota Kranjske Rebri pa oligocen in končno miocenski groh. Po tektonski in geološki ločnici je vrezana dolga, skoro povsem prema dolina Lučnice, odkoder se prehod prevali pri Raku na Volovljeku v višini 1029 m v strmo grapo ob potočku Volovljeku. Z dolino Lučnice, ki je eden najlepših primerov tektonsko zasnovanę prečne doline, so visoke Kamniške Alpe obmejene na V zelo učinkovito, tako geološko kot orografsko. Kakor odklana ogromna skala se dviga posebej osamljeni hrbet z Rogatcem (1557 m) kot najvišjim vrhom, obdan s prelomnicami na vseh straneh, samo preko Volovljeka (Raka) v zvezi z osrednjimi Kamniškimi Alpami. Večja južna polovica v tem hrbtu je iz kristalastih skrilavcev, ki segajo semkaj iz Črne doline.

Črna dolina s svojim gorskim sosedstvom, predvsem Veliko planino in Bistriško dolino, ima prav gotovo najboljšo lego kot izhodišče za turistiko. Saj ima v zaledju Ljubljano in industrijsko pokrajino Kamnik—Domžale.

B. ZGORNJE SAVINJSKO

UVOD

Zgornje Savinjsko pomeni največji pokrajinski predel v Kamniških ali Savinjskih Alpah. Po njega osredju se vije zgornja Savinjska dolina, obdana s sila živahno razgibanim gorovjem visoko- in sredogorskega značaja, prehajajoč spodaj v znatno širšo Gornjegrajsko kotlino, oklenjeno od obeh strani z visokimi pomoli Kamniških Alp. Vse to lepo in v mnogih pogledih silno zanimivo pa tudi svojsko gorsko pokrajino odmaka Savinja s svojim izredno gostim vodnim omrežjem; njena dolina pa stranske drage in grape predstavljajo tudi prometno ožilje, osredotočeno proti vzhodu. Tu se samo od sebe vsiljuje ime Savinjskih Alp za vse gorovje, ki se vzpenja na široko nad savinjskim porečjem.

Zgornje Savinjsko obsega že mnogo docela predgorskega sveta. Pa tudi v gorskem obodu, ki ga obdaja na severu in na jugu, ima samo zgornji del še docela visokogorski značaj, med tem ko dosegajo pogorja in planote bolj proti vzhodu samo še sredogorske višine. Na južni strani se vzdigujejo Veliki Rogatec, pa Menina in ob njej še nižji zaključek z Dobrovljami. Na severni strani se vlečejo razen karavanške Olševe osamljena Raduha pa andezitni hrbet s Kamnom in Smrekovcem in v ogelni legi Boskovec z Goltmi.

MENINA IN DOBROVLJE

Tu smo v zelo samosvojem svetu. Kakor da imamo opravka z drugo, od celote odkrhnjeno orjaško skalo, tako se zdi človeku ob pogledu na Menino. Ta osamljena planota je zares kakor ogromna skala, pravi tipični gorski čok, ki ni le orografsko ločen od celote Kamniških Alp, marveč je od glavnega gorovja tudi najbolj oddaljen. Na severu obdaja Menino Zadrečka dolina, ki se veže čez Črnivec v Črno, na jugu pa Tuhinjska dolina, obe zasnovani na močnih tektonskih črtah, na prelomih, pa celo narivih. Zato so pobočja Menine precej strma, še prav posebno na severni strani. Vleče se po dolgem od Z proti V dokaj daleč, med tem ko je planota v širjavo mnogo manj obsežna. V glavnem sestoji Menina iz srednje- ter zgornjetrijadnih apnencev in dolomitov. V njih se je stara ravnota zgodnjepliocenske dobe jako dobro ohranila, tako da prihaja značaj planote zelo dobro do

veljave in sicer v višini nekako 1450 m visoko. Na njej se je dokaj uveljavilo zakrasevanje. Površje je kraško razjedeno, izdolbeni so kotliči z jamami, pa vrtače z večjimi, a položnimi kraškimi kotanjami, vmes pa je nekaj golega skalovitega zemljišča. Med kraškimi kotanjami se bočijo vzpetine zelo enakomerno na vsej planoti. Najvišje se dviga Vivodnik 1508 m, toda

Pod. 14. Na Menini
Pokrajinska slika na vrhu

presega le za spoznanje sosedne, enako široko zaobljene kope, vzpenjajoče se kak meter nad ali pod 1500 m. Proti vnanjim robovom se planota polagoma znižuje, a v glavnem ovršju ostanejo kope med 1400—1500 m. Na vzhodnem koncu planote se odlikuje Šavnica 1439 m z lepim, zelo širokim razgledom. Proti zahodu pa se planota zožuje ter preide v ozko pogorje, ki se, znižujoč se, vleče še južno ob Črnivcu.

Menina predstavlja ogromno gozdno področje; gozd jo pokriva čez in čez ter po pobočjih, posebno sklenjeno na najbolj strmi severni strani. Toda tudi planin so precej uredili na planoti ter v južnih pobočjih. Na Menini je ugodno, da so med apniškimi skladi na več krajih razgaljene vododržne plasti, bodisi trijadne kot starejše; dasi so le v neznatnih krpah ali v zelo ozkih pasovih, vendarle prihajajo močno do učinka z zelenimi tratami, ki so

nastale na njih, pa z obilnimi studenci, ki so navezani nanje. V južnem delu Menine izkoriščajo planine od južne strani, saj so last starih srenj iz Tuhinjske doline ali pa razdeljene med nje, med tem ko v severnem delu pasejo z Gornjegrajskega (47, 60) na planinah, ki so poprej pripadale škofovskemu veleposestvu v Gornjem gradu, ki pa so prešle v nove gospodarske oblike pašnih enot in ljudskih občin Gornjegrajskega.

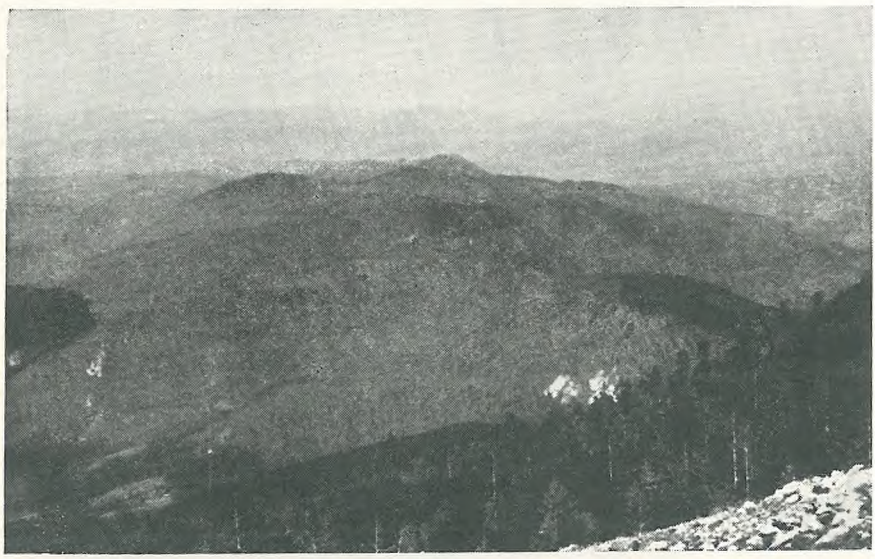

Pod. 15. **Dobrovlje**
Pogled s Šavnice na Menini čez preval Lipo in čez Dobrovlje proti severovzhodu

Dobrovlje ali Dobroveljska planota, to je majhen del Kamniških ali Savinjskih Alp, toda prav zanimiva gorska enota. Predstavlja pravzaprav podaljšek Menine in ima v celoti zelo podoben značaj. Predvsem obrača pozornost nase že neverjetno določna obmejitev. Dobroveljsko planoto obdaja na vseh straneh nizek svet, na severnozahodni strani Gornjegrajska kotlina, na vzhodu Celjska kotlina, a na severni strani ob Mozirju Mozirska kotlinica, zvezni člen med Zgornjo ter Spodnjo Savinjsko dolino. Samo na južnozahodni strani se Dobrovlje držijo Menine, toda še ta zveza je skoro pretrgana. Zakaj preval, ki loči obe planoti, je globoko vrezana vmesna zareza, to je 722 m visoka Lipa, čez katero je mogoče zlahka dospeti iz Zadrečke doline k Vranskemu.

Dobroveljska planota je prav tako v glavnem iz zgornjetriasnih apnencev in dolomitov, a tudi tu so vmes med njimi

veljave in sicer v višini nekako 1450 m visoko. Na njej se je dokaj uveljavilo zakrasevanje. Površje je kraško razjedeno, izdolbeni so kotliči z jamami, pa vrtače z večjimi, a položnimi kraškimi kotanjami, vmes pa je nekaj golega skalovitega zemljišča. Med kraškimi kotanjami se bočijo vzpetine zelo enakomerno na vsej planoti. Najvišje se dviga Vivodnik 1508 m, toda

Pod. 14. Na Menini
Pokrajinska slika na vrhu

presega le za spoznanje sosedne, enako široko zaobljene kope, vzpenjajoče se kak meter nad ali pod 1500 m. Proti vnanjim robovom se planota polagoma znižuje, a v glavnem ovršju ostanejo kope med 1400—1500 m. Na vzhodnem koncu planote se odlikuje Šavnica 1439 m z lepim, zelo širokim razgledom. Proti zahodu pa se planota zožuje ter preide v ozko pogorje, ki se, znižujoč se, vleče še južno ob Črnivcu.

Menina predstavlja ogromno gozdno področje; gozd jo pokriva čez in čez ter po pobočjih, posebno sklenjeno na najbolj strmi severni strani. Toda tudi planin so precej uredili na planoti ter v južnih pobočjih. Na Menini je ugodno, da so med apniškimi skladi na več krajih razgaljene vododržne plasti, bodisi trijadne kot starejše; dasi so le v neznatnih krpah ali v zelo ozkih pasovih, vendarle prihajajo močno do učinka z zelenimi tratami, ki so

nastale na njih, pa z obilnimi studenci, ki so navezani nanje. V južnem delu Menine izkoriščajo planine od južne strani, saj so last starih srenj iz Tuhinjske doline ali pa razdeljene med nje, med tem ko v severnem delu pasejo z Gornjegrajskega (47, 60) na planinah, ki so poprej pripadale škofovskemu veleposestvu v Gornjem gradu, ki pa so prešle v nove gospodarske oblike pašnih enot in ljudskih občin Gornjegrajskega.

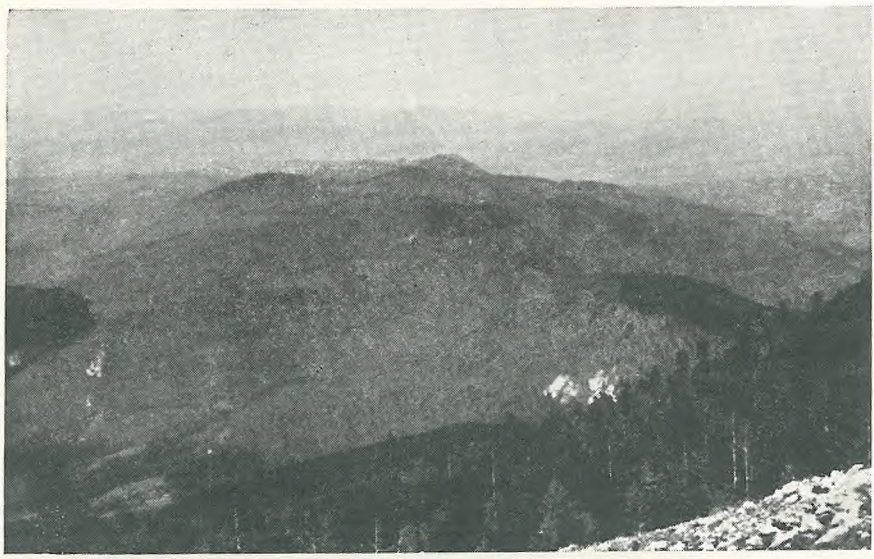

Pod. 15. **Dobrovlje**
Pogled s Šavnice na Menini čez preval Lipo in čez Dobrovlje proti severovzhodu

Dobrovlje ali Dobroveljska planota, to je majhen del Kamniških ali Savinjskih Alp, toda prav zanimiva gorska enota. Predstavlja pravzaprav podaljšek Menine in ima v celoti zelo podoben značaj. Predvsem obrača pozornost nase že neverjetno določna obmejitev. Dobroveljsko planoto obdaja na vseh straneh nizek svet, na severnozahodni strani Gornjegrajska kotlina, na vzhodu Celjska kotlina, a na severni strani ob Mozirju Mozirska kotlinica, zvezni člen med Zgornjo ter Spodnjo Savinjsko dolino. Samo na južnozahodni strani se Dobrovlje držijo Menine, toda še ta zveza je skoro pretrgana. Zakaj preval, ki loči obe planoti, je globoko vrezana vmesna zareza, to je 722 m visoka Lipa, čez katero je mogoče zlahka dospeti iz Zadrečke doline k Vranskemu.

Dobroveljska planota je prav tako v glavnem iz zgornjetriasnih apnencev in dolomitov, a tudi tu so vmes med njimi

vododržne kamnine. Toda značaj daje planoti apnenec z dolomitom. In prav zaradi tega se je planota, ostanek nekdanjega prostranega pliocenskega ravnika, ohranila tu tako dobro. Očitno je, da je rob planote Dobrovelj na Z, S in V tektonski: mogočne prelomnice obrobljajo planoto in ob njih so na vseh teh straneh naložene mlajše usedline, terciarni sloji. Določno se vidi, da so morale biti te prelomnice, tudi če so že stare, zelo aktivne še v zelo mladih obdobjih zemeljskega razvoja. Ob njih je naložen še pliocen, z najmlajšimi jezerskimi usedlinami, učinki nasprotujočega si gibanja, t. j. dviganje Dobroveljske planote in grezanja ali vsaj relativnega zaostajanja sosednih kotlin. Zato je očitno, da bo še obilo govora o Dobrovljah v bodoče, ko bomo proučevali sosedne kotline. Dobrovlje so tedaj, podobno kot Menina, njih nadaljevanje, eden najizrazitejših gorskih čokov, kar jih pozna slovenska zemlja.

Značaj visoke planote je v Dobrovljah jako dobro ohranjen. V južnozahodnem delu se na daleč vse gore završujejo s ploščatimi planotami v nadmorskih višinah okrog 1000 m, na JZ do 1050, a na SV do okrog 950 m. Še bolj proti S in SV prehaja ta visoki svet v nekaj nižje ravnote, a celo te so v najnižjih področjih še vedno okrog 650 m visoke. To je zelo interesanten relief, ta svet planot v Dobrovljah. Sicer je povečini z gozdi poraščen, a obilo je tu pojavov krasa, podzemskih votlin, kraških jam in vrtač, a vmes med njimi, na vododržnih hribinah, so tudi čreti. Na planih ploskvah je človek izkoristil možnosti za obdelavo ter poselitev, dasi zelo na redko. Najvišja naseljena področja imamo okrog 950 m visoko. V celem pa je malo naselij, ki so se namestila na Dobroveljski planoti in še ta so vsa iz široko razloženih ali celo samotnih kmetij. Glavni gospodarski pomen Dobrovelj pa je v velikih gozdih, ki prekrivajo te višave in odkoder so dosti dobri prehodi v vse smeri na nižjo pokrajino.

V celem so Dobrovlje zadnji člen gorskega sveta, ki ga smemo še prištevati Kamniškim ali Savinjskim Alpam, a še ta je docela obkoljen z nižjim svetom in pomeni že prehode vanj.

GORSKI OBOD NA SEVERNI STRANI SAVINJSKEGA — OLŠEVA

Gorski oklep, ki tako mogočno obdaja zgornje Savinjsko na severni strani, sicer ni enoten, a so vendarle vrzeli med njegovimi posameznimi deli le pičle.

Najbolj na zahodu se dviga Olševa, ki pripada še Karavankam in ki pomeni zadnjo visokogorsko goro v južnem kara-

vanškem pogorju. Po svoji sestavi sliči Olševa docela apniškim Alpam. Zakaj vsa je iz zgornjetrijadnih apnencev in dolomitov in temu se ima očividno zahvaliti za svojo prevladujočo višino. Toda vznožni deli so na vseh straneh iz starejših hribin in sicer pretežno iz paleozojskih ter kristalastih skrilavcev, ki so v njih položnejša pobočja in za posamezne kmetije pripravne planje.

Pod. 16. **Bukovnik 1320 m, ena najvišjih kmetij na Slovenskem** (zadaj Olševa)

Tudi podolžna oblika gore je docela karavanška, saj je Olševa izredno ozka, pa dokaj dolga, z najvišjim vrhom 1929 m. Ovršje se odlikuje po strminah in raztrganem skalovju z dolomitnimi piramidami. Pa tudi kraške jame se tu, med njimi najimenitnejša Potočka zijalka, ki je postala svetovno znana po paleolitskih najdbah. Tu so v nadmorski višini 1700 m našli in s sistematičnim preiskovanjem razkrili sledove človeškega bivanja v stari kameni dobi, kar pomeni, da spada Olševa med najstarejše obljudene postojanke na Slovenskem, kar je doslej znano (53). Gozd sega na Olševi skoraj do višine okrog 1800 m.

Za planinsko izkoriščanje, razen za ovčarstvo, je Olševa preozko, premajhno in prestrmo pogorje; docela skromne planine so le v vznožju na severni strani. Vso goro pokriva gozd, toda vmes moli obilo golega skalovja, zlasti v ovršju. V južnih

legah, kjer so v vododržnih plasteh položnejša pobočja z mnogimi širokimi planjami, sposobnimi za njive, so v višinah do okrog 1250 m okrog Sv. Duha nameščene samotne kmetije.

RADUHA Z ANDEZITNIM POGORJEM IN GOLTMI

Savinja je s svojo zgornjo dolino ločila od osrednjih Kamniških Alp Raduho, da je ostala docela osamljeno, ozko, a dolgo pogorje, vzpenjajoče se do 2062 m visoko. Sestoji v vsem obsegu iz trijadnih apnencev, spuščajoč se bolj položno proti JV, pa dokaj prepadno proti SZ, kjer je vrezana v strmo pobočje glacialna krnica Grohat, danes sedež večje planine.

Raduha ima dolgo, plečato, dokaj enakomerno med 1900 in 2062 m visoko sleme v smeri JZ—SV. Na severnovzhodnem koncu se naslanja nanj znameniti andezitni hrbet, na Slovenskem razen Pohorja največje pogorje iz vulkanske kamnine. Andezitno pogorje se vleče v smeri Z—V z enakomernimi višinami, dosezajoč ob podaljšku Raduhe v Presečniku 1575 m, v Travniku 1637 m, v Kamenu 1695 m, Krnesu 1611 m in Smrekovcu 1569 m. Pogorje nas popolnoma spominja na Pohorje; iste široko zaobljene kope s položnimi pobočji in na široko usločenimi sedli, povsod tla prekrita z debelo plastjo prsti. Samo v vrhu Kamena se pokaže gola skala, spuščajoč se strmo v severno stran, razgaljena, ker moli ta vrh že preko gozdne meje, kar mu je pripomoglo do značilnega imena v pogorju, kjer je gola skala izjema.

Tudi vegetacijska odeja nas spominja na Pohorje, povsod lepi smrekovi gozdi, ki so v vrhovju v njih urejene jase z lepimi tratami (Prim. ime Travnik!). Toda travniške krčevine je tu uredil in razširil človek; samo na vrhu Kamena se vidi po rušju ter krmežljavih zadnjih drevesih, da poteka gozdna meja okrog 1650 m visoko. Na pogorju pač z velikim uspehom pasejo živino in več pravih planin so kmetje uredili na teh gladkih, izredno položnih, vedno svežih prisojnih pobočjih, od Raduhe do Smrekovca (76; 76 a).

Ob vzhodni konec andezitnega pogorja se naslanja osamljena apniška planota Golte. Vsa sestoji iz trijadnih apnencev in dolomitov, ki na njih ležijo neznatni ostanki oligocenskih in miocenskih plasti. Omejena je na vseh straneh s prelomnicami, ki jo obdajajo v zelo vidnem premem poteku zlasti na SZ in JV. Planota predstavlja tipičen gorski čok, ki je ostal v znatni višini nad nižjim miocenskim hribovjem. Na planoti so se razvile kraške oblike, zlasti vrtače in plitve kraške kotline ter jame; nad raz-

jedeno plano površino se dvigajo posamezna brda v višini 1500 do 1570 m, a najvišje vrh Boskovec 1590 m. Na planoti so gozd močno izkrčili, saj je tu komaj malo pod klimatsko mejo; planinski pašniki zavzemajo danes večino površja in planine so urejene z dokaj obilo živine. Podoba je, da sušna apniška tla trati in planinski izrabi kljub pomanjkanju vode ne godijo slabše ko na andezitnem pogorju; toda zdi se, da je k intenzivnejši

Pod. 17. **Luče ob zgornji Savinji** (desno zadaj Raduha)

planinski izrabi največ pripomogla bližina gosto naseljene Gorogranske kotline, katere sklenjene vasi mnogo bolj potrebujejo planin nego redko sejane samotne kmetije s svojimi obsežnimi celki.

DOLINA OB ZGORNJI SAVINJI

Med najbolj slikovite gorske pokrajine na Slovenskem spada zgornja Savinjska dolina v vsem področju nad Ljubnim. Značaj gorske reke ima Savinja od izvira do Ljubnega, kjer prestopi v Gorogransko kotlino z obsežnim planim dnom.

Zgornja Savinja teče v večkrat zavitem toku preko zgradbenih in geoloških pasov, ki se vlečejo med Solčavo in Lučami v smeri od JZ proti SV, med tem ko imajo v solčavskem področju alpski podolžni pravec. Ker je tu geološka sestava zelo pestra, se v Savinjski dolini menjavajo oddelki raznolikega reliefa, kar pomeni sila učinkovito slikovitost. Pri Podbrežniku je spodnji

konec dolge čelne kotanje Logarske doline; tod so se ohranile čelne morene in do tod je dolinsko dno na debelo nasuto s prodom in gruščem. Kakor hitro zapustimo čelno kotanjo, preide ploska dolina v tipično deber. Kakor v spodnji Logarski dolini, je tudi tu Savinja do Rogovilca (ob ustju Robanovega kota) svojo strugo vrezala v werfenske sklade, ki pa tukaj ne sestoje iz glinastih skriljevcev, marveč iz apnencev, ki se v njih menjavajo plasti

Pod. 18. **Andezitno pogorje Smrekovec-Travnik**
(Pogled s Kamna proti vzhodu)

jedrnatega in lapornatega apnika (40; 28). Werfenski skladi, ki je iz njih široko ozemlje okrog Solčave na obeh straneh doline, se odlikujejo po tem, da spričo obilne laporne primesi naglo preperevajo in dajejo precej prsti, zato je površje na njih močno zeleno, porastlo z gozdi, z mnogimi krčevinami in kmetijami, kjer je celo v največjih strminah le malo kje razgaljena živa skala. Toda skladi so vendarle toliko trdi, da je mogla Savinja v njih izoblikovati le tesno dolino, po veliki večini pravo deber, kjer ni nikjer mogoče govoriti o ploskem dnu. Severno ob njih se vlečejo podolžni pasovi paleozojskih plasti, silurskih, karbonskih ter permskih skrilavcev in peščenjakov, pripadajočih že področju Karavank. V njih se je spričo manjše odpornosti izoblikovalo gorovje in hribovje zmernih višin, v zgornjih legah položnejših pobočij in zaokroženih hrbtov ter kop. To je lepa zelena gozdnata pokrajina, kjer nas z visokih teras in širokih

pregibov ter pomolov pozdravljajo velike samotne kmetije precej na gosto. V tem ozemlju se je razvilo obsežno povirje Savinje, ki ga na S obmejuje dolga, a ozka Olševa, podaljšek Košute in zaključek južnega krila Karavank.

Slikovitost pokrajine ob zgornji Savinjski dolini stopnjujejo osamljene gore iz apnika, ki se dvigajo nad vododržnimi plastmi, izoblikovane izredno strmo, povečini kar prepadno, nad dolino Savinje, kakor pričajo že značilna imena Golarjeva peč, Strelčeva peč (1336 m) in Huda peč (1320 m).

Dolga in visoka ograja Olševe z visokim zahodnim podaljškom nemara nekoliko pripomore k ugodnostim podnebja, nudeč zaščito zoper mrzle severne vetrove, a poletna toplina se drži nekoliko višje spričo znatne nadmorske višine Savinjske doline (600 do 700 m). V zatišnih in sončnih legah so se kmetije vzpele jako visoko, največ v višine med 1000 do 1200 m, a najvišje pri Sv. Duhu, okrog 1250 do 1260 m. Toda celo v manj zavarovani legi, na severnozahodni strani ob Raduhi stoji na primer kmetija Bukovnik 1320 m visoko. Vsekakor spada Solčavska pokrajina med najvišje poseljena področja na Slovenskem. V zelo razgibanem ozemlju je prostora seveda samo za posamezne kmetije. Edino sklenjeno naselje je Solčava, nameščena silno na tesno v debri Savinje, tamkaj, kjer jo doseže najzložnejši prehod, vodeč semkaj od Koprivne. S svojim visokogorskim okvirom je Solčavska pokrajina dokaj osamljena, a eno najlepših alpskih področij na Slovenskem; pogledi izpod Olševe, od Sv. Duha itd., proti osrednjim Kamniškim Alpam spadajo med najlepše naše visokogorske panorame.

Pri Rogovilcu je Savinjska dolina za spoznanje širša. Tu je ledenik iz Robanovega kota naložil svoje čelne morene; nemara je bil Savinji zavrl pretok ter jo prisilil, da se je zajezila v jezero. Doslej jezerski sledovi nad Rogovilcem še niso ugotovljeni.

Pod Rogovilcem prestopi Savinja v ozki prečni pas lapornatega školjkovitega apnika (28, 111) in dolina se ji znatno zoži. A še mnogo bolj se stisne, ko prestopi reka na trdi gornjetrijadni apnenec; tu je mogla skozenj zarezati samo kanjonski dol, kjer je bilo treba za cesto izsekati prostor v živo skalo pod previsom. Ob strugi se dviga znamenita Igla, a ob njej presihajoči studenec (tolmačenje glej: 28, 156). Pod Iglo se dolina znova nekoliko razširi, saj je zarezana po školjkovitem apniku, le nekaj nad Logarjem se zopet zoži, ko jo znova prečka neznatna zaplata trdega zgornjetrijadnega apnenca, ki se hkrati v njem pojavijo močni izvirki mrzle kraške vode. S tem je zaključen oni tesni

prečni del doline, s katerim je Savinja odrezala Raduho od glavne skupine Kamniških Alp. Nad Logarjem (Stoglejem) prestopi reka v območje miocenskega groha ter ostane v njem do prestopa v Gorogransko kotlino pri Ljubnem. Prav tu imamo enega redkih planih področij v dolini. Z Dleskovške planote t. j, z Veže, je polzel ledenik na SV proti Savinjski dolini ter obtičal s svojim jezikom tik nad njo, nekako nad kmetijama Stoglej in Pečovnik. Voda je izpod njega prenesla obilo fluvioglacialnega drobirja ter ga nasula v dolino ob Savinji, kjer je nastalo širše nasuto

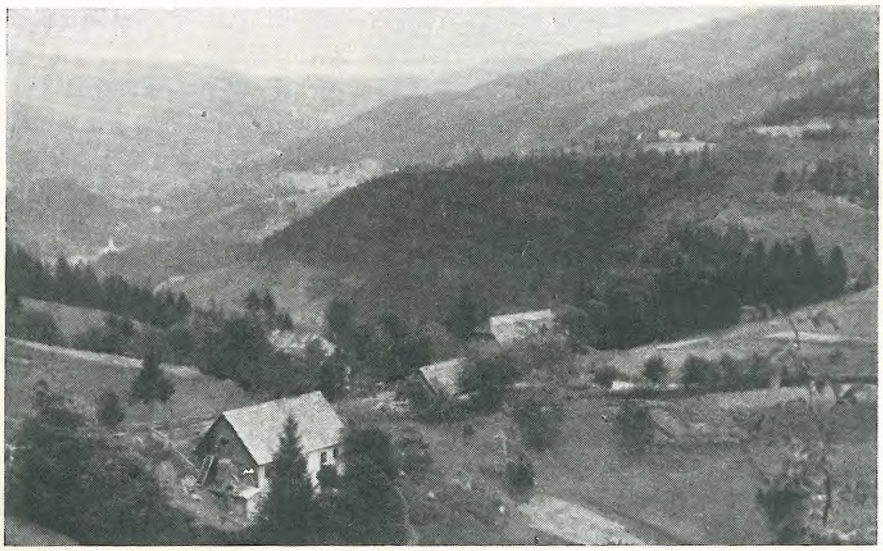

Pod. 19. **Kmetija Sedelšek nad Lučami ob Savinji**
Pokrajina v andezitnem grohu, s položnimi pobočji, z mnogimi krčevinami in samotnimi kmetijami v njih, spredaj na sedlu kmetija Sedelšek

dno; kmetija Logar (v Logu) stoji na njem. Zelo je mogoče, da se je bila tudi tu Savinja zajezila v plitvo jezero.

Tudi po miocenskem grohu si je Savinja vrezala dokaj ozko dolino, pobočja se po večini spuščajo neposredno v strugo, a se brž nad vznožjem, še bolj v višjih legah, preganejo v široke valovite terase, ki spremljajo bodisi glavno dolino kot stranske grape. Tu se prav lepo vidi, da je Savinja v mlajših pliocenskih oddelkih z bočno erozijo vrezala zapored prav široke ploske doline, ki jih je šele najmlajši dvig razrezal ter zarezal vanje sedanje debri. Samo na ustjih stranskih grap so za spoznanje širša mesta, a nasuto plosko dno se je moglo ohraniti malokje, kakor pri Logarju in ob ustju Lučnice; šele s približevanjem Goro-

granski kotlini postajajo tik nad Ljubnim nasute terase številnejše in obsežnejše, tako da so na njih posamezne kmetije z lepimi polji. Sicer v dolini med Ljubnim in Lučami ni nikjer prostora za kulture; samo posamezne žage in raztreseni kočarski domovi delavskih družin z neznatnimi vrtiči ali njivicami so se mogli namestiti tu. Toda prave kmetije so vse na višinah po hribovju, na valovitih pliocenskih terasah, na sedlih, po hrbtih in plečatih pomolih. Nekako do 1100 m gredo najvišje kmetije, razpostavljene po samotah; zemljišče na grohu je jako rodovitno, rastje prav bujno. Toda kljub temu moramo reči, da niti na velikih kmetijah že dolgo niso dobro uspevali. Zakaj spričo velike oddaljnosti od železnic in tržišč je bilo težko s prodajo, saj držijo do mnogih domov le slabi kolovozi ali celo samo steze; voz ima tod malo funkcije, največ znosijo ljudje v koših. Edina vas v tem področju so Luče, nastale v dnu, na sotočju Lučnice in Savinje, a imajo podobno kot Solčava v glavnem malo kmetski značaj po gospodarski zaposlenosti prebivalcev.

Iz dejstva, da so doline Savinje in pritokov tesne debri v vseh kameninah, se razvidi, da so v glavnem učinek pomladitve gorovja, rezultat globinske erozije, ki jo je povzročilo postopno splošno dviganje gorovja zlasti v novejših razvojnih dobah, od zadnjih pliocenskih vravnavanj dalje.

Savinja je zelo burna reka in ima še neizravnan tok. Nadmorska višina struge znaša pri Podbrežniku 700 m, pri Solčavi 640 m, v Lučah 510 m in v Ljubnem 410 m. Strmec je še zelo velik in v strugi pada voda čez neštete skale, v brezštevilnih skakavcih in brzicah šumi in se peni, zaustavljajoč se nemirno v prav tako neštetih krnicah in tolmunih. Docela visokogorski značaj ima Savinja tja do Ljubnega. Kadar pride hudo deževje ali spomladi, ko se topi sneg, reka silno naraste in takrat pride njen hudourniški značaj še posebno do veljave; voda buči, šumi in se peni, deroč čez velike skale, navaljene v strugi, v mogočnih skakavcih in slapovih ji dotekajo hudourniški potoki iz stranskih grap. V nepropustnih tleh v gorovju in hribovju drvi v nalivih voda zelo naglo v glavno strugo, kjer hitro naraste v višino; saj se ne more razliti čez bregove. Zato so povodnji na Savinji posebno burne in silovite, docela hudourniškega značaja.

Posebno zanimivo vlogo ima Savinja v gospodarstvu. Na tisoče in tisoče hlodov splavijo ali so vsaj do nedavna splavljali po njej vsako leto, bodisi spomladi kot poleti, največ v času zmerno pomnoženega vodnega stanja. Plavci so pomagali vodi transportirati les do Gorogranskega, kjer so ga na pripravnih

krajih, pred vsem pri Ljubnem, polovili ter ga prepeljali na žage in ga tam obdelali ter povečini ali vsaj v velikem delu v splavih pošiljali dalje po Savinji in Savi.

Plavljenje lesa je bilo nekdaj običajno domala po vseh znatnejših rekah, ki tečejo iz naših visokih gora v predgorje

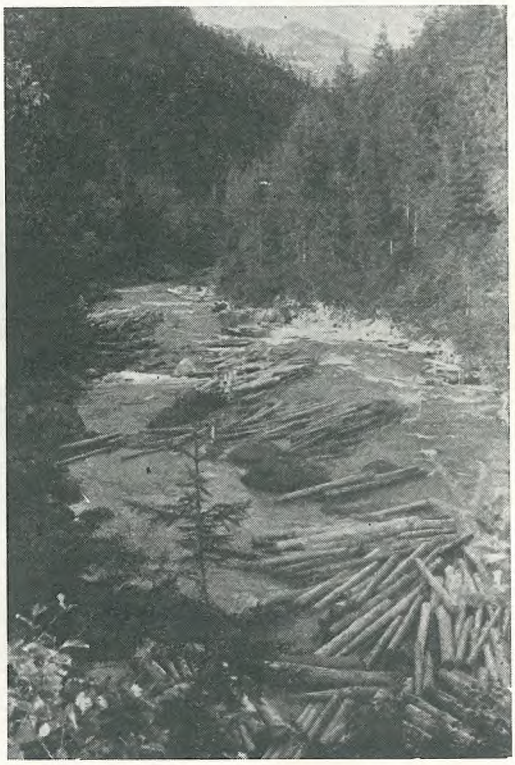

Pod. 20. **Po Savinji plavijo les** Posnetek je napravljen v juliju, ko se je v Savinji nabralo že zelo mnogo hlodov, ki čakajo, da se voda napne in da se začne plavljenje. Podoba kaže pogled na strugo Savinje malo pred Lučami, s tipičnim deberskim prerezom, kjer segajo gozdovi prav do reke, vse to izoblikovano v ozemlju andezitnega groha. Podobno sliko so nudile v prejšnjih časih tudi druge naše reke, pred vsem Kokra, zgornja Sava, zlasti Bohinjska, pa Soča in najbrž še nekatere manjše, nekoliko tudi Krka in Ljubljanica. A podobno je, da je bilo plavljenje lesa na Savinji že od nekdaj zelo intenzivno

ter v široke ravnine. Dognano je, da so les plavili po Soči in po (Bohinjski) Savi, po Ljubljanici in Krki in drugih. Ko vidimo dandanes, da les še vedno tako močno plavijo ali so ga vsaj do druge svetovne vojne plavili po Savinji, se moramo vprašati, kako da se je plavljenje prav tu tako trdovratno ohranilo. Že na prvi pogled se nam razodene, da moramo temu iskati vzrokov v več smereh. Prvič je tu obilica lepih gozdov po visokem gorovju na obeh straneh nad reko. Drugič teče reka zelo ustrezno iz srede gorovja na dolgo skozi gozdnato območje, v spodnjem toku pa se nudi prehod v Savo, ki drži v predele, kjer manjka lesa. In tretjič, kar se zdi, da najbolj odloča: Iz Savinjskih Alp je težko drugače spraviti les ko po rečni strugi. Še do nedavna

od Luč navzgor sploh ni bilo ceste, še dandanes od sotočja s Pako ni železnice. Docela neustrezajoči prometni pogoji so bili tisti činitelj, ki je v glavnem povzročil, da se je plavljenje lesa zadržalo tako izredno dolgo. Zato nas ne preseneča, da se je

Pod. 21. **Plavci na bregu Savinje** (zgoraj). — **Plavci ob lesu v Savinji** (spodaj)

z novimi prometnimi sredstvi tudi v plavljenju lesa uveljavila bistvena sprememba.

Pri tem moramo natančno razlikovati plavljenje lesa od splavarstva. Plavljenje lesa do Ljubnega, kakor je popolnoma prevladovalo do druge svetovne vojne, moramo označiti kot docela neustrezajočo obliko transporta v takšni strugi, kakor je Savinja. Tu se hlodi v vodi, ko jih meče med skalami ter buta ob ostre čeri, zelo kvarijo, obtolčejo ter nakoljejo ali vsaj na konceh poškodujejo. Spričo tega gre obilo lesa v upadek. Konstatirati moramo tedaj, da je transport hlodov na vozeh in s kamioni

boljši, racionalnejši. Napredno gospodarstvo nas tedaj uči, da je treba plavljenje lesa v Savinji med Solčavo ter Ljubnim odpraviti pa zamenjati s prevozom po cesti ali po žičnicah.

Toda nekaj docela drugega je splavarstvo, to je transport lesa, bodisi obtesanih hlodov ali desak, povezanih v trdne splave,

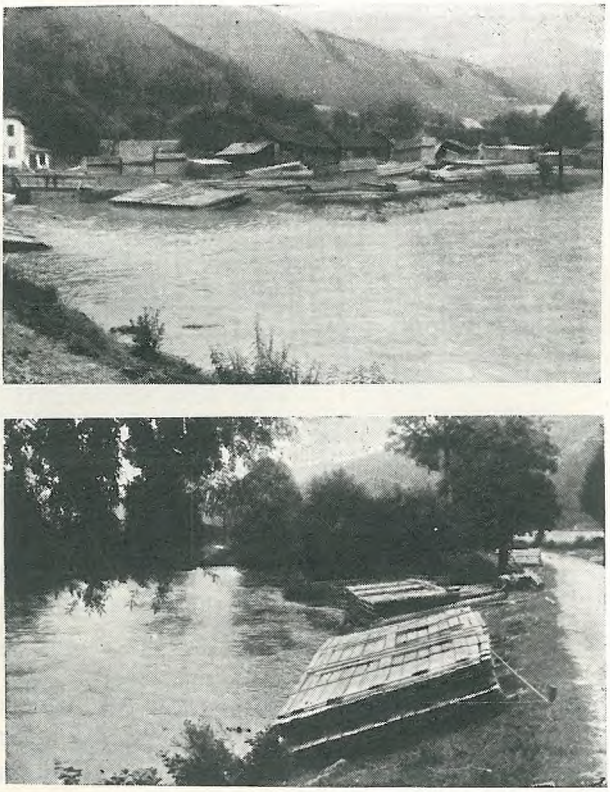

Pod. 22. **Splavi so pripravljeni, ob Savinji v Ljubnem** (zgoraj); **ob Dreti pri Bočni** (spodaj)

po Savinji od Ljubnega navzdol in po Savi. Tu gredo splavi po mirni rečni vodi, se ne butajo ob skale in ne poškodujejo; edina omembe vredna stvar je, da se hlodi in deske napijejo vode in da jih je treba znova osušiti, kar pa pač ni treba, da bi bilo zvezano z oškodbami. Splavarstvo je racionalna oblika transporta, saj se z njo izkoristi voda ter razbremenjuje železnica ali cesta, tem bolj ko je mogoče po tem načinu les pošiljati prav v namembne kraje. Treba je tedaj dosledno razlikovati med plavljenjem lesa, ki je zastarela in škodljiva, pa spričo tega

neracionalna oblika transporta, pa med splavarstvom, ki je docela racionalen način prevoza.

Spričo vsega tega je razumljivo, da je naše gospodarstvo po osvoboditvi, z uveljavljanjem racionalnih socialističnih metod začelo uvajati napredne oblike v transportiranju lesa na Savinjskem. Pred vsem so jeli opuščati plavljenje lesa po Savinji nad Ljubnim, a tudi splavov pošiljajo čimdalje manj po Savinji ter Savi navzdol. A namesto tega je začel prevladovati prevoz s kamioni in z železnico.

Še nedavno je držala slaba cesta ob Savinji samo do Luč; šele leta 1894 so jo zgradili do Solčave, odtod v Logarsko dolino so jo podaljšali celo šele leta 1922. Še sedaj pripoveduje tradicija, da je bilo poprej treba iz Luč v Solčavo dvanastkrat na mostičkih in brodeh čez Savinjo, pa čez gorske pomole v najtesnejših krajih; pošto so tjakaj nosili v košu po enkrat na teden. Zakaj koš je bil v teh hribih poglavitno prometno sredstvo. Slikovita nova cesta je visokogorsko dolino odprla tujskemu prometu; omogočila pa je predvsem odvažanje lesa s kamioni iz gozdov, ki pokrivajo raztrgana strma pobočja. Po opuščanju plavljenja žičnice čezdalje bolj opravljajo vlogo transporta z višav do ceste. Kraji ob savinjski cesti so za časa narodnoosvobodilne vojne mnogo trpeli; požiganje in ropanje okupatorja je pustilo za seboj ogromna razdejanja, posebno v Solčavi in tudi drugod, bodisi v dolini kakor zgoraj po samotnih kmetijah. Borba ljudskega odpora zoper okupatorje je imela v teh krajih zelo močna in trajna oporišča.

Turistični promet je v prelepih krajih ob zgornji Savinji v prvih letih po osvoboditvi spričo splošnega razdejanja precej zamrl, povečini celo popolnoma prenehal. Končno pa se z obnavljanjem turističnih koč in hotelov vrača zopet, posebno v Logarsko dolino, ki je bila od nekdaj v osredju turistike. Brez dvoma bo kmalu zavzela zopet svoje vodilno mesto v turistiki vzhodnih Savinjskih Alp, saj je severovzhodni Sloveniji, posebno Celju in Mariboru, najbližja in najlaže dosegljiva.

GORNJEGRAJSKA KOTLINA

Sredi opisanega gorskega sveta leži nižje ozemlje, razprostirajoče se med Ljubnim in Nazarjem, Rečico ter Gornjim Gradom. Ta pokrajina pa je imela v fevdalni dobi skozi stoletja svoje upravno središče v Gornjem Gradu, zato se je med prebivalstvom zanjo udomačilo ime Gornjegrajsko, kar se je v ljudski izgo-

varjavi rado skrčilo ter poenostavilo v Gorogransko. Poglavitni del v tej pokrajini zavzema Gorogranska kotlinica med Boskovcem, Dobrovljami in Menino; njeno dno je prekrito s pliocenskimi snovmi. Da imamo tu opravka s tektonsko udorino, se kaže zelo očitno. Ugrezanje se je vršilo ob vzporednih prelomih, starih prelomnicah, potekajočih v smeri od SV proti JZ, ob Dobrovljah in ob vzhodnem robu triasne grude Bosko-

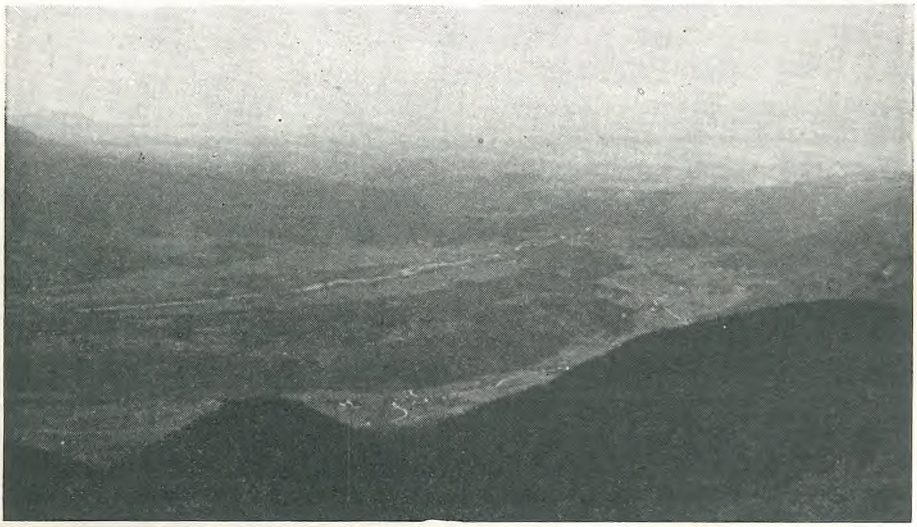

Pod. 23. **Gornjegrajska kotlina**
Pogled z Menine; na desni spredaj Zadrečka dolina, na levi čez sredo dolina ob Savinji, na stiku obeh Nazarje

vec—Golte s podaljškom mimo Homa proti Gornjemu Gradu, pa ob prelomnici, ki obdaja Menino v pravcu Z—V na severnem robu. Gorogranska kotlinica je nastala po tem takem ob križanju glavnih prelomnih smeri zgornjesavinjskega področja. Pliocen v Gorogranski kotlinici sestoji v zgornjih delih iz peska in proda, a v spodnjih plasteh iz peska in ilovice. Zelo je verjetno, da je udorino nekaj časa pokrivalo jezero, ki so se v njem odlagali sloji ilovice, toda pozneje so reke s potoki nanašale v kotlino pesek in prod ter jo dokaj na debelo prekrile z nasipino. Vsekakor so zgornje plasti pliocenskih hribin rečne nasipine (42, 129).

Dno kotlinice predstavlja osrčje pokrajine ob zgornji Savinji. Dve dolini sta zarezani v njem; prva, glavna je delo Savinje, torej Savinjska dolina v ožjem pomenu, drugo je izdelala Dreta, pa se po njej imenuje Zadrečka dolina. Med njima je ostal ploščat pliocenski hrbet, ki se v njegovem vznožju po-

kaže razen miocena tudi oligocen; oba sta razgaljena prav tako v grapah na obrobju. Pliocenski hrbet, široko ploščat, predstavlja v zgornjem delu teraso v višini okrog 470 do 480 m (»Brdo«), nekako 100 m nad sedanjim dnom, a v spodnjem 410—415 m visoko (»Gorica«), okroglo 50 m relativne višine. Pliocen se dviga potemtakem le dobrih 100 m nad gladino sedanjih rek in potokov. Njegova površina, dasi položna ali celo ravna, je le v manjšem delu izkrčena ter obdelana in poseljena, povečini jo prekriva gozd.

Dolini ob Savinji ter ob Dreti sta si podobni. Obe sta dokaj prostorni, a prva je nekoliko širša in tudi pleistocen zavzema v njej večji obseg, razrezan v terase, segajoč pri Radmirju dobrih 40 m nad reko. Ves je iz proda, ki je prekrit s tenko plastjo prepereline, le pri Radmirju se pokaže trdno sprijet v konglomerat. Tudi aluvijalna ravnina je bodisi ob Savinji kot ob Dreti znatne širine, vendar preko 1 km ne doseza nikjer. Rečici sta utegnili zarezati vanjo šele prav plitvo strugo. Povodnji so tu pogost pojav, saj sta rečici zbirališče voda iz dokaj širokega področja. Posebno Savinja ima izrazit hudourniški značaj, močan strmec in visokogorsko povirje mu daje posebno krepak poudarek. Reka se cepi v rokave, a regulirana je tudi že v zgornjem toku, nad kotlinico. Že tu vidimo značilno hidrografsko sliko: zunanji rokavi na obeh straneh reke imajo prav krepko vodo, očividno s sodelovanjem človeških rok, in ob njih se vrsti žaga za žago, mlin za mlinom, zakaj glavna struga bi bila zanje preburna in prenevarna. Spričo poplav je nižji del aluvialne ravnine, v bližini reke, le v logih, porastel z grmovjem in na mokra tla prilagojenim drevjem. Vendar je večina višjega aluvija v njivah, ki zavzemajo tudi domala vse diluvialno površje. Dreta je znatno mirnejša in se ne cepi v rokave pa zato sama neposredno goni mline in žage; izpod Menine dobiva kraške izvirke, med njimi Kropo. Logi jo spremljajo v prav ozkem pasu, velika večina ravnine je obdelana v njivah ter travnikih. V kvartarnem površju, ki nudi spričo prodne sestave sušno zemljišče, je najobsežnejša osnova za kmetijstvo, zato je povsod dobro obdelano in je dalo priliko za prav krepko zgostitev prebivalstva in namestitev strnjenih naselij. Toda kakor hitro se nekako dobra 2 km nad Ljubnim gore stisnejo in v zoženi dolini nehajo kvartarne terase, zmanjkajo pogoji za njive in za naseljenost; dolina je samotna, kmetije vidimo samo zgoraj po pobočjih, ob reki je bilo marsikje celo za cesto težko dobiti prostora. Zadrečka dolina ostane tudi v smeri navzgor bolj prostorna in naseljena, saj je

zarezana po geološki in tektonski meji. Kot njeno nadaljevanje je zarezan preval Črnivec v višini 902 m, nudeč osnovo za zložen prehod v Črno in proti Kamniku, uporabljen že zgodaj.

GOSPODARSKA IZRABA. Podnebni pogoji na Gorogranskem niso neugodni. Z gorskega okvira se sproti obnavlja svež gorski zrak, pritekajoč zlasti po dolini ob Savinji, kar daje poletju prijetna svojstva, dasi seveda ostaja toplina tudi najtoplejših mesecev razmeroma nizko (n. pr: Gornji Grad, srednja temperatura julija 18,10°, 1893—1904). Vinski trti je seveda uspevanje v njej nemogoče, toda ustavila se je z zadnjimi vinogradi tik ob vstopu v kotlino ob spodnji Paki. Spričo svežega poletnega zraka in dragocenega vonja iz prostranih, pretežno jelovih gozdov je Zgornja Savinjska dolina postala privlačna za letovanje. Pozimi je tu dokaj hladno (srednja toplina januarja — 2,5° C), tesne soteske v dolini ob Mozirju nekoliko zadržujejo odtok mrzlega zraka in pokažejo se v mili obliki svojstva toplotnega obrata, kakor tudi nekoliko pogostnejša megla. Toda v prejšnjih stoletjih so imeli vinograde tudi v kotlini na prisojnih pobočjih na levi strani Savinje od okolice Rečice pa tja do Ljubnega ter na sončnih legah po hrbtu med obema dolinama tja do Radmirja. O njih pričajo zgodovinski viri, kakor tudi ohranjena ledinska imena in redki preostali vinogradi (54, 3; 4).

Kakor po reliefu in podnebju, tako sliči Gorogransko tudi po gospodarski izrabi tal in sploh po kulturnogeografskih svojstvih najbolj Pohorskemu Podravju. Širše plane ploskve za polja so na razpolago samo v majhnem obsegu v dnu Savinjske in Zadrečke doline. A tu so vse kvartarne terase skrbno izkoriščene in spremenjene v njive ter travnike; še nekaj čez 20 % površine je v Gorogranski kotlinici v njivah. Na njih je obilo žita, krompir uspeva na sušnih prhkih tleh prav dobro, tako da ga je nekaj celo za prodaj. Prvi, dasi redki nasadi hmelja se vidijo, tudi sadovnjaki so veliki in nudijo zlasti jabolka za trg. V višjih legah je več ovsa, rži, dočim so za koruzo preslabi pogoji. Mnoge kmetije so po teh hribih prav trdne in se po starem še oskrbujejo same s poljskimi pridelki, toda na splošno mora pokrajina obilo prehrane uvažati, a pridelke kupovati z zaslužkom v gozdnem gospodarstvu ter priredkom v živinoreji. V celem so tu za travnike urejene obsežnejše ploskve nego za njive. Vrh tega je hribovita pokrajina obdana z visokimi gorami, kjer se izkorišča planinska paša. Kmetje iz Zadrečke doline imajo planine na Menini, iz Savinjske doline ter hribovja ob njej gonijo živino na

planine v severnem ter zahodnem obrobju (47; 76a). Govedoreja je tu dobro razvita, v višjih legah gojijo tudi ovce ter koze. Da so redili tudi svinje za prodaj, pa perutnino, prodajajoč kokoši in jajca, je ob sebi umljivo. Nenaglašeno ne sme ostati, da je v tej odročni pokrajini težko za trg, ki je za kmetije v gorskih legah zelo oddaljen. Kolika razlika med blagostanjem, ki je vladalo v velikih samotnih kmetijah v starih časih s prevlado naturalnega gospodarstva, in sedanjostjo, ko more kmetijstvo v sistemu samotnih kmetij tako slabo tekmovati z racionalnim gospodarjenjem v ravninskih predelih, v sklenjenih vaseh, v bližini prometnih žil ter mestnih in industrijskih naselij. Tu čakajo socialistično kmetijstvo še velike naloge, da se kmetovanje v teh gorskih krajih prilagodi potrebam in delovnim procesom moderne agrotehnike.

Dejansko je bilo do danes izkoriščanje gozda glavna pridobitna panoga večine Gorograncev (54, 38). Ne le visoki gorski obod, tudi nižje hribovje in najnižje lege so pokrite z gostimi gozdi. V njih prevladuje iglasto drevje, pred vsem smreka; razmeroma malo je primešanih listovcev, z bukvijo kot najbolj pogostim drevesom. Med 50 in 60 % površine je porastle z gozdom, v zgornjih legah še znatno več, v nižjih nekaj manj. Iz prodaje lesa, sekanja v gozdu, obdelave in prevažanja dobiva prebivalstvo obilo dohodka, posebno mnogo ljudje iz doline, kjer so žage in se je držala lesna trgovina in kjer se odpošilja les po cestah ali po vodi ter se je naselila industrijska predelava. Kmetje so bili v vsem območju kotline posestniki obsežnih gozdov; od prodaje lesa so imeli poglavitni dohodek. Pri sekanju in obdelavi ter odvozu lesa so imeli zaslužek kočarji in sploh gozdno-žagarski delavci, kakor tudi na neštetih žagah ob Savinji in Dreti. Les iz škofijskega veleposestva, ki je obsegalo ogromne površine gozda, se je obdelal največ v velikih žagah v Nazarju, kjer so izdelovali tudi zaboje itd. Tu je bilo skupno z gozdno-žagarskimi delavci zaposlenih zelo mnogo ljudi. Les, deske in druge izdelke iz škofijskega obrata so izvažali največ s kamioni ter po železnici, a les kmetske proizvodnje so odpravljali v glavnem po splavih. Splavastvo je že stara oblika lesnega odvoza, ugotovljena zgodovinsko vsaj že za prehod iz XVI. v XVII. vek (54, 84). Do Gorogranske kotlinice so plavili hlode kar prosto po vodi, a tu so obdelali in obtesali les ali ga razžagali v mnogoštevilnih žagah, ki so se vrstile ob Savinji od Ljubnega do Mozirja in ob Dreti. Med Ljubnim in Rečico se je izvršila potemtakem važna spremenba; tu so sestavljali iz obdelanega lesa splave ter jih spuščali

po Savinji navzdol, podobno kot so jih sestavljali na spodnji Dreti pod Kropo, to je od tamkaj, kjer se rečna voda zelo ojači z dotokom iz močnih kraških izvirkov na vznožju Menine med Bočno in Gornjim Gradom. Savinjski splavarji so bili v glavnem doma iz vasi med Rečico ter Ljubnim in Gornjim Gradom, med tem ko so bili plavci zaposleni s plavljenjem hlodov do Krope ter do Ljubnega. Moderno gospodarstvo se seveda skuša osvoboditi zastarelih načinov lesnega transporta s tem, da plavljenje lesa sploh odpravlja. Saj je znano in očitno, da se hlodi v reki, ko jih voda meče čez skalovje, zelo okvarijo in izgubijo pri tem do 30 % vrednosti. Drugačna pa je stvar s splavarstvom, ki pomeni široko po svetu tudi v modernem gospodarstvu zelo uporabljeno obliko lesnega prevoza. Glavna množina lesa se sedaj tudi iz Gorogranskega odvaža s kamioni ter z železnico.

Pod. 24. V hribih na Savinjskem znosijo vse v košu

Ko je z osvoboditvijo škofijsko posestvo z drugimi veleposestvi vred prešlo v last ljudske imovine, se je organiziralo v Nazarju veliko središče lesne in žagarske industrije.

Gospodarstvo pokrajine se nam zrcali iz poklicne statistike. V starem okraju Gornji Grad je imelo v pravem kmetijstvu gospodarsko osnovo le 66,8 % celotnega prebivalstva, a nič manj ko 9,7 % se je preživljalo z zaposlenostjo v žagarsko-gozdarsko-lesnem podjetništvu. Toliko deleža v izkoriščanju gozda ni imel noben drug okraj na Slovenskem. Toda vzeti moramo v poštev, da je bila udeležba prebivalstva v tej gospodarski panogi dejansko še mnogo večja, zakaj v statističnih navedbah niso bili zajeti oni kmetski posestniki, ki so bili samo obdobno zaposleni kot sekači, pa tisti, ki so delali v lastnem gozdu. Posebej moramo računati še splavarje, ki so tvorili glavni delež v rubriki prometnih zaposlencev; v (stari) občini Bočna, obsegajoči tudi Šmartin in Radmirje, je izkazalo prometni poklic 4,8 %, a v občini Ljubno 2 %.

V letih socialistične graditve po osvoboditvi se delež Gorogranskega v gospodarskem izkoriščanju gozda ni zmanjšal, marveč še povečal. Od vseh okrajev LR Slovenije je v letu 1949 okraj Mozirje, sedanji Soštanj, izkazal največji delež prebivalstva, ki živi od dela v gozdu, namreč 11,6 %. Še bolj se pokaže velika udeleženost Gorograncev na gozdnem delu, ako vzamemo za mero deleže po starih krajevnih ljudskih odborih. Po stanju v letu 1949 je živelo v poprejšnjem KLO Luče nič manj ko 42,3 % vsega prebivalstva od zaposlenosti v gozdu, v KLO Solčava 26,6 %, Ljubno 26,0 %, Radmirje 20,3 %, pa Bočna v Zadrečki dolini 29,4 %, Šmartno 23,5 %, Gornji Grad 19,6 %, Gorica ob Dreti 18,1 % ter med 18 in 10 % še v KLO Nova Štifta, Mozirje, Šmihel pri Mozirju, medtem ko v vseh ostalih KLO Gornjegrajskega delež od zaposlenosti v gozdu živečega prebivalstva ostaja vsaj med 10—5 %, tako v Nazarju, v Rečici in KLO Ljubija—Lepa njiva. Pripomniti je, da je podobno tudi v gorskem obodu Gornjegrajske kotline, posebno v področju proti severu in severovzhodu, kjer je imel KLO Bele vode 39,1 %.

Določno odseva iz teh navedb, kako ogromno gospodarsko vlogo pomeni tu gozd tudi v sedanjosti. K zgostitvi prebivalstva ni prispevalo samo kmetijstvo, temveč v zelo veliki meri tudi izkoriščanje gozda. Zaposlenost pri gozdnih delih, splavarstvu ter v lesni industriji je zadržalo obilo ljudi, da se niso odseljevali na tuje in jim nudi danes trdno gospodarsko osnovo. Oba gospodarska činitelja, izkoriščanje gozda ter kmetijstvo v ožjem smislu, sta najmočnejša v osredju Gornjegrajskega, v Zadrečki dolini ter ob Savinji med Ljubnim in Nazarjem. Docela prirodno je potemtakem, da se je tu, na ploskih področjih, gostota najbolj stopnjevala ter dosegla še malo čez 75 ljudi na km². V hribovitem delu kotline je seveda gostota znatno manjša, med 25 in 50, pa se v višjih legah zniža še pod 25 na km².

Ob tem je treba pripomniti, da je pokrajina zelo prizadeta zaradi skrčitve sekanja v gozdih, ki jo je povzročilo prekomerno izkoriščanje gozdnega bogastva v toku novejše dobe. Nujno je, da se ji oskrbijo novi gospodarski viri v smeri industrializacije.

Tu smo v področju tipičnih samotnih kmetij, ki gospodujejo v vsem hribovju popolnoma. Obilo je med njimi prav velikih kmetskih domov, z zelo obsežnim zemljiščem. V nižjih legah, zlasti v spodnjem delu nad Mozirsko kotlinico, so se kmetije zgostile v zaselke. Podobno moremo opazovati ob planem osredju kotline; tu prevladujejo bodisi v Zadrečki dolini kakor ob Savinji vasi, med njimi nekatere prav velike, vse gručastega tipa,

a vmes so se stisnili zaselki. Kakor hitro pa se začnemo vzpenjati v višje pobočje, postajajo zaselki bolj razložene oblike, kmalu pa prevladajo popolnoma samotne kmetije.

V mnogih pogledih so dandanes prebivalci dolinskega področja na boljšem, nego hribovci, ker jim je moderna doba ponudila vendarle več stranskega zaslužka in s tem več eksistenčnih pogojev, nego hribovje. Dočim vse gorsko področje zaznamuje

Pod. 25. **Pri Mozirski planini na Golteh**

v dobi 1880—1931 stagnacijo, izkazuje dolina vendarle vsaj nekoliko napredovanja, dasi v prav skromni meri (4—10 %), kakor v njeni zatišni legi in ob pomanjkanju prave industrijske podjetnosti ni mogoče drugače pričakovati.

Glinaste plasti ob Dreti so nudile gradivo za izdelovanje lončene posode. Lončarstvo se je bilo tu že jako zgodaj razvilo, saj se lončarji pri Kokarjih omenjajo že za leto 1340. V novejši dobi so se zelo namnožili, posebno po vaseh v spodnji Zadrečki dolini, pa tudi ob Savinji (prim. karto pri Bašu, 55, 137); izdelke so prodajali dokaj na daleč. V moderni dobi je lončarstvo popolnoma nehalo, zadnji lončar je nehal delati leta 1931 (55). Opekarne pri Radmirju, Rečici in Mozirju so ostale v skromnem razmerju.

PROMETNA LEGA IN VEČJI KRAJI. V prometnogeografskem pogledu je Gorogransko na slabem. Ostalo je daleč vstran od železnice. Ni čudo, zakaj to je usoda pokrajine v zatišju, ležeče vstran od velikih prirodnih potov. Ob Savinji navzgor se pride le v visoke alpske predele, v gorovje, od koder je mogoče

dospeti šele po dolgi hoji čez hrib in dol v plani svet. Toda z Zadrečko dolino je malo drugače; v njeni smeri se podolje nadaljuje čez Črnivec (902 m) v dolino Črne ter v Ljubljansko kotlino pri Kamniku. Imenovano podolje so v toku zgodovine ponovno porabljali za pot iz Celjske kotline in iz Mislinjske ter Šaleške doline v Ljubljansko kotlino. Saj predstavlja eno od variant prirodnih prehodov, ki vežejo svet v področju Savinje na savsko stran, prehodov, ki vodijo vsi skozi Posavsko hribovje po tesnih dolinah. Vendar Črnivec je z 902 m med prelazi najvišji; celo prehod pri Lipi (722 m) je znatno nižji, nudeč prestop proti Vranskemu. Sicer pa je bilo Gorogransko preko Črnivca vedno v dokaj dobrih zvezah z Ljubljano.

Podoba je, da so najstarejši znaki naseljenosti v zvezi s prehodnostjo; kraji z imenom Gradišče in drugi na prazgodovinsko obljudenost kažoči sledovi se navajajo za okolico Mozirja, za Bočno ter za Radmirje (49; 2). Tudi v srednjem veku se zdi, da so se zlasti razvijali kraji v Zadrečki dolini, kjer je vodil glavni prehod.

Toda preseneča, da je bila ob prehodu v XIX. stoletje (1802) cesta »sposobna za ves vozovni promet le do Nove Štifte, naprej preko Črnivca pa za tovorjenje« (54, 10).

Današnje cestne zveze oskrbujejo stike tako proti Ljubljani kot ob Savinji. Zveza na Celje je ostala vedno lažja, močnejša, saj se ujema s prirodnimi ugodnostmi in upravno povezanostjo. Železnica se je Gorogranskemu najbolj približala ob spodnji Paki, kjer predstavlja postaja Šmartin izhodišče za priključek na njo; predeli ob zgornji Savinji spadajo med najbolj od železnice oddaljene kraje na Slovenskem. Že stara je želja prebivalstva in prometnih politikov, da se zgradi železnica od Polzele ali Šmartina ob Savinji in Dreti na Kamnik. Izvedba tega načrta bi vrnila dolini staro prometno funkcijo ter olajšala izkoriščanje prirodnih vrednot zgornjega savinjskega predela. Načrt, zvezati Luče s cesto skozi Podvolovljek in Volovljek na Črno ter Kamnik, je imel sicer pred vsem tujskoprometne nagibe, toda njegova izvedba bi mnogo olajšala tudi izkoriščanje gozdov. Avtobusna zveza oskrbuje promet na Šmartin ter Celje, na Ljubljano povečini samo poleti. Od Mozirja navzgor se je v zadnjih letih pred vojno čim dalje bolj uveljavljala privlačna sila lepe gorske pokrajine, privabljajoč od leta do leta več ljudi na letovanje.

Na Gorogranskem preseneča število trgov, ki je v primeri z neveliko razsežnostjo kotline in skromnim številom prebivalstva vsekakor znatno: okroglo 18.000 ljudi je imel stari Gornjegrajski

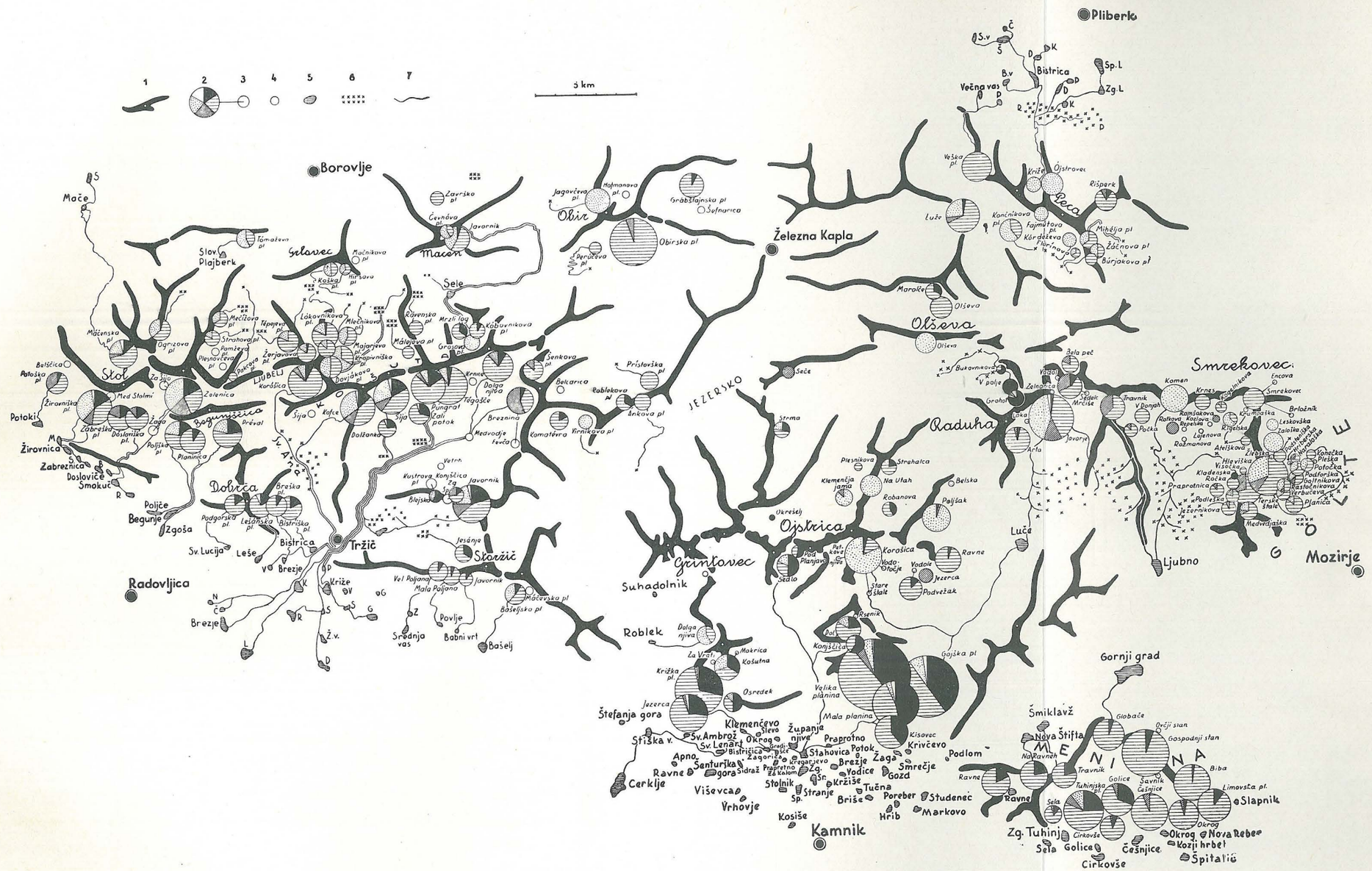

Pod. 26. **Planine v Kamniških Alpah in vzhodnih Karavankah**
(po Jordanu, Čerčku in Fajglju)

1: gorski hrbti; — 2: znaki za vrsto pašne živine: črno: molzne krave; redke črtke: jalovina; goste črtke: konji; pikčasto: ovce in koze; belo: prašiči; — 3: planine-podružnice; — 4: opuščene planine; — 5: naselja, udeležena na planinski paši; — 6: samotne kmetije, udeležene na planinski paši; — 7: pota na planine

okraj, ki je obsegal v glavnem kotlino ter njen gorski obod skoro povsod točno v skladu z obsegom savinjskega porečja. Spričo tega je umljivo, da nobeden od treh — z Mozirjem celo štirih trgov ni mogel zavzeti gospodujoče urbanske funkcije, pa da so vsi ostali v skromnih mejah. Dva od njih, Mozirje in Gornji Grad, stojita ob glavnem prehodu in z mnogo večjim uspehom sta se mogla razvijati v toku zgodovine nego druga dva trga, Rečica (ob Savinji) ter Ljubno, ki sta postavljena nekoliko vstran. Pri tem je res, da Mozirje niti ne stoji v pravi Gorogranski kotlini, marveč ob vratih vanjo; ni pripadalo ozemlju Gornjegrajske škofijske graščine, marveč je bilo v posesti Celjanov. Toda tudi za Gornjegrajsko gospostvo je bilo troje trgov premnogo, dasi je res, da moramo upoštevati oddaljenost samotnih kmetij, raztresenih po obrobju daleč navzgor na vse strani. Ugotovljeno je (54, 2), da so se vsi trije trgi razvili iz vasi ruralnega značaja; v njih se je začela trgovina s kmetskimi proizvodi, preden so kraji dobili tudi formalno tržne pravice, kar se je zgodilo razmeroma pozno, v XV. stoletju. Da so se razvili iz vasi, se pozna še dandanes vsem trem trgom že po zunanjem licu. S podelitvijo tržnih pravic so bili v Gornjegrajskem gospostvu pač precej radodarni, pri Rečici nedvomno tudi radi tekmovanja z Mozirjem. Za rimsko dobo se domneva (54, 65), po rimskih ostankih sodeč, eno prevladujoče topografsko središče in sicer nekje pri Grušovljah med Šentjanžem in Okonino. Nemara je prav dejstvo, da se je sedež fevdalnega gospostva razvil v Gornjem Gradu v obrobni legi, odločilo, da so uredili še dve tržni središči.

GORNJI GRAD je bil v prvi vrsti tržno središče Zadrečke doline. Toda ne stoji morda v njeni sredini, marveč že v tesnejšem zgornjem delu, in sicer tamkaj, kjer se prišlecu od Črnivca odpre prva možnost, da preko Gavg ob Homu zložno doseže prehod k Savinji ob Radmirju. Ob strmem brdu Gradišče (545 m), predstavljajočem osamljeno apniško vzpetino na levem bregu Drete, ki je mogla med njim in Menino izdolbsti samo prav tesno sotesko, se je nudila strateška prilika, zapreti z lahkoto prehod po Zadrečki dolini navzdol in nadzorovati prestop proti Radmirju od Homu. V tem prostoru moramo domnevati prastare naselbinsko jedro. Na Gradišču so očividno že zelo zgodaj postavili pomembnejši, vodilni grad (12, 195).[1] Na področju današ-

[1] Domneva se, da je nastalo ime Gornji Grad po razliki do nekega Dolenjega Gradu, ki bi moral stati nekje vzhodno od sedanjega mesta (2), toda v listinah ni o tem nikjer nobene omembe (49).

njega Gornjega Grada so l. 1140 ustanovili benediktinski samostan in mu podelili zelo veliko posest v obeh dolinah. Toda kraj je moral biti že poprej pomembnejše naselje, zakaj tu je bila nastala najstarejša župnija vsega zgornjega savinjskega porečja. S temi zgodovinskimi ustanovami je bil posredno položen temelj kasnejšemu napredku naselja. Zakaj, ko so ustanovili ljubljansko škofijo v XV. stoletju, so ji podelili posestva gornjegrajskega benediktinskega samostana. Gornji Grad je ostal navezan na cerkveno posest; ljubljanski škofje, njegovi gospodarji, so imeli tu upravno središče obširnega veleposestva, obsegajočega do sedanjosti tudi prostrane gozde. Na ta način je mogel Gornji Grad svojo pozicijo izkoristiti za tržno funkcijo. Tržne pravice si je pridobil razmeroma kasno, najbrž v XIV. stoletju. Tločrt priča, da tu ni bila ustanovljena nova trška naselbina, marveč da se je staro vaško naselje polagoma povečalo. O tem pričajo tudi zgodovinski viri, zakaj tu se imenuje najprej (leta 1349) trg Rore (54); staro ime pa se je polagoma umaknilo novemu, nastalemu po gradu, toda ohranilo se je kot ime zaselka Rore, skupine kmetij v neposredni severnovzhodni okolici trga (54, 65).

Rast novega tržišča je ostala ves čas jako zmerna, kljub temu, da je Gornji Grad ohranil vlogo središča vsega obsežnega cerkvenega gospostva in da je ime Gorogransko t. j. Gornjegrajsko prešlo polagoma v označbo za vso pokrajino. V moderni dobi je postal sedež sodnega okraja, a od leta 1924 dalje tudi sedež novoosnovanega političnega okraja in s tem politično-upravno središče celotnega zgornjesavinjskega porečja. Za tako funkcijo sicer ni imel dovolj ustrezajoče osrednje lege, toda v korist mu je bilo, da so drugi trgi v teh pogledih še na slabšem. Osrednja upravna vloga ga je nekoliko bolj usposabljala za tržno središče kmetske pokrajine, pred vsem Zadrečke doline. Tudi v najnovejši dobi je Gornji Grad le slabo kljuboval neugodnostim zatišne lege, saj se je kot središče gozdarsko-žagarskega podjetništva na veleposestvu krepko uveljavilo Nazarje, nastalo v ugodnejši legi, ob samostanu in starodavnem gradu Vrbovcu, ob sovodnji Drete in Savinje, na stiku obeh dolin. Tudi po osvoboditvi je ostalo v Nazarju središče žag in vsega obdelovanja lesa, in se tu nudijo ugodnosti tudi za nadaljnje razvijanje lesne industrije. Ni čudno, da v toku zadnjih sto let Gornji Grad ni pokazal nikakega demografskega napredovanja, saj je nasprotno v obdobju 1880—1931 izkazal celo upadek za 3,9 %. Za časa narodno-osvobodilne borbe je Gornji Grad hudo trpel; bil je večkrat bombardiran in premnoge zgradbe so se zrušile v razvaline. Med

tem, ko je v Gornjem Gradu v letu 1910 bivalo v mestu samem 520 ljudi, a skupaj z raztresenimi drobci v obmestju 771, je štetje v letu 1948 ugotovilo v mestu samem samo 342, a skupno z vsem obmestjem 603 prebivalce. Socialna osvoboditev je predrugačila gospodarsko in socialno ter poklicno strukturo pa ojačila delež kmetijskega prebivalstva. Dejstvo, da si je Gornji Grad v l. 1928 pridobil naslov mesta, je ostalo brez učinka. Po osvoboditvi se je sedež okrajnega ljudskega odbora prestavil v Mozirje, kasneje pa celo v Šoštanj. Leta 1953 so našteli v Gornjem gradu 651 ljudi.

REČICA ob Savinji priča že po svoji legi, da ne spada v vrsto pravih tržišč. Stoji na robu ravnine ob Savinji, toda od glavne ceste oddaljena dober kilometer. Do prometa nima potemtakem genetičnega odnošaja. Svoje ime ima po potočku, ki dobiva vodo izpod kraških Golti, in je nemara po svoji vodnatosti obračal nase pozornost. Da je bila spočetka običajna vas, moremo sklepati tudi po vasici Spodnja Rečica, stoječi tik nad ustjem potoka. Tržne pravice je dobila bržkone v XV. stoletju. Tločrt Rečice kaže gručo domov, razvrščenih ob dveh glavnih potih; podoba je, da ni bilo nikake nove ustanovitve. Pretežno vaški značaj ima trg še dandanes; z bližnjim Mozirjem, oddaljenim komaj 6 km, pač ni mogel tekmovati. Leta 1931 je Rečica štela 381 prebivalcev in je izkazala od leta 1880 le skromno rast 6 %. Kaže nam tipičen primer naselja, ki je v formalnem pogledu dobil naslov trga, a je ostal po svoji gospodarski funkciji, rasti in vsej zunanji podobi znatnejša vas. Vas Radmirje na primer ima v prometnem pogledu boljše mesto nego Rečica, saj se tu od savinjske ceste cepi prehod v Zadrečko dolino in k Črnivcu podobno kot Šmartin ob Dreti, odkoder se vzpne pot čez Lipo (722 m) k Vranskemu in Tuhinju. Leta 1953 so našteli v Rečici 404 ljudi.

LJUBNO je trg, ki je nastal v zgornjem delu Gornjegrajskega. Ljubno stoji tamkaj, kjer se tesna Savinjska dolina odpre v pliocensko kotlinico in se hkrati z njo združi znatnejša stranska dolina ob Ljubnici. Na široko po goratem svetu raztresene kmetije so imele tukaj najbližnjo večjo vas, kjer se je pričelo že zgodaj preprosto trgovanje, še preden je kraj v XV. stoletju dobil tržne pravice (54, 66). Ljubno je ostalo tržno središče za kmetsko okolico, v osredju mnogih močnih samotnih kmetij, in tu je bilo živahno središče trgovine z lesom ter prevoza in obdelave lesa. Tločrt nam kaže razvrščenost ob glavni savinjski cesti ter ob stranski poti, potekajoči ob Ljubnici. Podoba je, da se je naselje razvilo iz vasi, toda velikost in zgoščenost domov priča, da se je

uspešno vživelo v trško funkcijo. Dejstvo, da se tu neha gorski tok Savinje in preide reka v mirnejši tok po ravnini, je prineslo učinek, da se je tukaj nehalo plavljenje lesa ter se začelo splavarstvo. Ob Savinji je nastalo obilo žag in ob njih so vezali deske in hlode v splave ter jih spuščali po reki navzdol. V letih pred zadnjo veliko vojno je prihajalo sem čedalje več ljudi na letovanje. Saj je Ljubno obdano z lepo gozdnato pokrajino in stoji neposredno ob poti v visoke gore, z rednimi avtobusnimi zvezami. Vendar od železnice je oddaljeno 24 km. Za časa narodnoosvobodilne borbe je Ljubno zelo trpelo; v večkratnem bombardiranju je bilo prizadetih obilo trških zgradb. Z osvoboditvijo se je gospodarska struktura prebivalstva zelo spremenila in kmetijstvo se je znova ojačilo. Demografsko nazadovanje, ki je znašalo v obdobju 1880—1931 7,4 %, se je vendarle ustavilo; od 697 ljudi v letu 1931 do leta 1948 se je število povečalo na 743, medtem ko so leta 1953 našteli le 648 trajno prisotnih ljudi.

MOZIRJE IN MOZIRSKA KOTLINICA

Mozirje stoji v prijazni majhni kotlinici, ki se nahaja sicer že nekako na prehodu iz Zgornje v Spodnjo Savinjsko dolino, a vendarle po svoji legi in površinskih značilnostih pripada še genetičnemu področju prve. Savinjska dolina je tu enotna in dokaj zožena; miocen od leve ter apniška trijada z desne sta se močno zbližala, kvartarno plano dolinsko dno je nasuto v širini 1 km. Toda ob začetku in koncu male Mozirske kotlinice je dolina še posebno zožena; tu sta dve pravi soteski, kjer je Savinja zarezala svojo strugo v trdi trijadni dolomit, očividno po epigenezi. Posebno spodnja soteska (prim. ime vasice Soteska!) med Mozirjem in Letušem, je slikovita; tu teče Savinja v znatnem delu po živi skali, po tesnih pretokih med dolomitnimi čermi. S težavo so tu dobili prostor za cesto, podobno kot med Mozirjem in Nazarjem.

V tej mali kotlinici med obema soteskama, obdani s hribovjem na vseh straneh, je nastal trg Mozirje. Na prvi pogled je očitno, da je bil zanj poglavitni eksistenčni faktor — prometna lega. Mozirska kotlinica leži med Spodnjo ter Zgornjo Savinjsko dolino hkrati blizu tam, kjer se cepi pot na Šaleško in Mislinjsko dolino, a soteske so pripele pot prav na ta prehod. Trg je nastal najbrž že v XIII. stoletju, imenuje se prvič v XIV. — pač v naslonitvi na stari grad, stoječ na brdu nad Mozirnico ob soteski.

Podoba je, da je bil kraj zgodaj naseljen; bil je last Vovbržanov in pozneje Celjanov.

Mozirje potemtakem ni pripadalo h gornjegrajskemu gospostvu in podoba je, da je prav to dejstvo mnogo pripomoglo k nastanku in uspevanju tržišča. Pred vsemi trgi na Gorogranskem se odlikuje po najlepšem, najbolj harmoničnem licu; vzgledna razvrščenost po dolgem v pravilnem obcestnem tločrtu, z enakomerno nadstropnimi hišami nam govori za domnevo, da gre tu za ustanovitev po načrtu in za dobro uspevanje ob obdobno pomembni cesti. Tudi kasneje je Mozirje za promet mnogo pomenilo, saj je bilo od vzhodne strani kakor vrata na Gorogransko, ki ga je zalagalo s trgovskim blagom. V moderni dobi se je ta vloga oslabila, trg je ostal 9 km oddaljen od železnice, a avtobusna zveza ni mogla nuditi polnovrednega nadomestila. Kakor v ostalih treh trgih na Gornjegrajskem se tudi tu ni naselila pomembnejša obrt razen žagarstva; podoba je, da vodni tok Savinje ni bil dovolj privlačen in prikladen. Mozirje je pomenilo pač krajevno tržišče za kmetsko okolico, ki pa je tu dejansko v soteski. Zato je Mozirje izkazovalo le zmerno rast, v obdobju 1880—1931 skromen napredek za 11 %, medtem ko se je odtlej število prebivalcev od 629 povečalo na 723. Saj je dosti trpelo v času narodnoosvobodilne borbe. Mozirje je bilo po osvoboditvi nekaj časa sedež okrajnega ljudskega odbora, dokler se ni v letu 1950 preselil v Šoštanj.

C. OB KOKRI IN TRŽIŠKI BISTRICI

KOKRSKA DOLINA

Kokrška in Zgornja Savinjska dolina sta si v mnogih pogledih podobni. Obe potekata prečno na zgradbene in geološke pasove, kar je vzrok slikovitim oroplastičnim menjavam v reliefu, obe se pričenjata na severni strani gorovja in obkrožata glavno gorsko skupino ter sta ločili stranska pogorja od celote. Kokra sama izvira že v Karavankah pod Pečovnikom (1640 m), kjer je na drugi strani tudi izvirek Tržiške Bistrice, toda leva stran povirja se nahaja ob najvišjih gorah osrednjih Kamniških Alp, odkoder priteka močna Jezernica z obilno vodo iz obeh jezerskih kočen. Toda celotno povirje Kokre je izdolbeno v geološko sila zanimivi antiklinali, ki se vleče poševno zasukana v smeri od JZ proti SV (28). Geološki pasovi so razvrščeni v istem

pravcu, dolinski stržen od Jezerskega vrha do Podloga ima potemtakem značaj podolžne doline. V antiklinali so razgaljane paleozojske plasti, med njimi silurske in devonske kamenine, predstavljajoče poleg srednjih Karnskih Alp (prim. geol. skico Seidl (28), pril. 19) najstarejše geološke formacije na Slovenskem

Pod. 27. **Kokrška dolina**
Pogled s Kokrškega sedla; spredaj Suhadolnikov graben

(36, 121). Na levi strani dolinskega stržena so karbonske, permske in werfenske hribine, a na desni so pretežno silurski skrilavci z raztresenimi vložki apnenca; v njih je izoblikovano pretežno nižje gorovje in hribovje z mirnejšimi oblikami, bujnim gozdom in obilico prepereline; poglavitne samotne kmetije so urejene po silurskem hribovju na sončnih desnih pobočjih. Zadaj nad njim se vleče proga devonskih apnencev, ki je v njih izoblikovan niz strmih gora Stegovnik 1691 m, Fevča 1614 m, Virnikov Grintovec 1654 m in Pristovški Storžič 1759 m (ter Veliki in Mali vrh 1624 m, 1617 m, med Belo in Sv. Duhom). Po tem pogorju se je razvilo razvodje med Kokro ter Tržiško Bistrico in Kokrškim potokom; prav vidno zapira Jezersko kotlino proti SZ. V podolžni

osi antiklinale je v malo odpornih silurskih skrilavcih zarezan nizki preval Jezerski vrh 1216 m.

Prava Jezerska kotlinica leži s svojim dnom (880—940 m) znatno nad dolino Kokre, ki se nahaja ob sotočju z Jezernico 760 m visoko. Prekrita je v znatnem delu z morenami velikega jezerskega ledenika, ki je segal do Podloga (pri Kanonirju) ter nedvomno povzročil ojezeritev v dolinici zgornje Kokre ter Stor-

Pod. 28. **Kmetija na Jezerskem z drevesi za vejke**

žiškega potoka. V Jezerski kotlini sami je za morenskimi nasipi nastalo obsežno jezero, po katerem so ostale usedline v dnu doline (28, 208); še danes je dno vlažno in ga zalivajo pogoste povodnji, ki so dale kraju ime. Na kvartarnih tleh se je nudilo obilo prilike za polja in travnike ter za velike raztresene kmetije.

Podlogom se začne prečni del Kokrške doline. V severnem delu je zarezana v glavnem skozi werfenske plasti, ki so tudi tu po večini manj odporni apnenci; v njih je pretežno zeleno hribovje, toda dolina je vrezana vanje s prav strmimi pobočji, podobno kot skozi porfir med ustjem Lobnice in Neškarjem. Najbolj se deber zoži na velikem kolenu pri vasici Kokri, kjer se vleče čeznjo pas trijadnih apnencev in dolomitov. Ploskega dna je v Kokrški dolini jako malo, dasi se je ledenik od izpod Kokrškega sedla v precejšnji dolžini vlegel še vanjo, segajoč nekako do pod Neškarjem, in jo je dosegel s svojim koncem tudi

ledenik s Kočne nekaj nad ustjem Lobnice, medtem ko je led z Dolge njive obtičal v pobočju nekako pod Roblekom. Kokra je burna gorska reka, ki ob povodnjih zelo visoko naraste in je mogla domala ves kvartarni drobir odnesti. Ozko nasuto plosko dno vidimo samo v najnižjem delu doline, nekaj pod vasjo Kokra. Mnoge žage in mlini izkoriščajo obilno moč potoka, v srednjem delu doline je stala nekdaj celo fužina s kovačnicami, o čemer priča še danes krajevno ime. Po tej dolini so nekdaj s Koroškega prenašali zelo mnogo železa in železnih izdelkov proti jugu. V srednjem delu doline, pri Povšnarju, so začeli v novi dobi na veliko kamnolom, v katerem drobijo porfir (keratofir) ter ga odvažajo za posipavanje cest, posebno v Ljubljano.

Za kmetije v dnu Kokrške doline ni prostora razen nekaj neznatnega v najnižjem delu. Pač pa so se namestile s svojimi polji po terasah, ki spremljajo dolino v zaporednih višinah; toda mnogo manj je poseljenih krčevin po apniških pobočjih nego na silurskih škriljevcih. Kljub temu, da vodi tod skozi že stara pot na Koroško, je področje doline sorazmerno slabo poseljeno; ob cesti je nastalo nekaj novejših kočarskih domov. Zakaj tudi po Kokrški dolini se vrši odvažanje lesa v veliki meri.

Kokrška dolina je obdana z visokimi gorami, nič manj ko Savinjska; njen poseljeni pas je obdan na široko z anekumeno. V moderni dobi jej je ta lega prišla v korist za turistični promet; poglavitno letovišče se je razvilo na Jezerskem, ki leži najvišje, pod najlepšimi stenami in kočnami ob glavnih gorah, v veličastni gorski pokrajini, ki se more meriti s privlačnostjo Logarske doline. Težave mu dela oddaljenost od železnice.

STORŽIŠKO POGORJE

Kakor Savinja Raduho tako je Kokra odrezala Storžič od osrednjih Kamniških Alp. Toda Storžiško pogorje je obsežnejše in pride pokrajinsko mnogo bolj do veljave, ker obdaja Ljubljansko kotlino na dolgem severnovzhodnem obodu, spuščajoč se vanjo z dokaj strmimi pobočji, izoblikovanimi ob veliki prelomnici. V vsem obsegu sestoji iz srednje in zgornje triasnih apnencev in dolomitov, vrhovje je v njem priostreno in rogljato.

Gorski greben se iz Kokrške doline vzpne najprej v Srednji vrh (1854 m) z Zaplato in Hudičevim borštom, vidnim daleč po ravnini; Bašeljsko sedlo (1629 m) ga loči od Storžiča samega (2132 m). Storžič ima od vseh strani precej enako podobo velikega stožca, lepe troogelne piramide. Saj se v njem na podolžno os

pogorja naslanja nižje, a dolgo sleme, ki loči kokrško porečje od bistriškega, z Javornikom (1716 m), Stegovnikom (1691 m), Velikim vrhom (1634 m), Pečovnikom (1640 m) in Plešivcem (1800 m), preko katerega se naslanja na Košuto; to je eden najkrepkejših prečnih hrbtov, vezočih Kamniške Alpe s Karavankami, ločeč hkrati jezersko-kokrško pokrajino od tržiške. Proti Z se Storžič spušča v nizko sedlo pri Poljani (1333 m), zarezano tako globoko,

Pod. 29. **Pogled z aviona čez Storžič na srednje Karavanke**

ker je tu ob werfenskih skladih razgaljena zaplata porfirja, nudeča osnovo za lepo planino in močan vodni izvirek. Na Z od Poljane se greben znova vzpne in doseže v Tolstem vrhu 1715 m, a v Kriški gori na vzhodu 1587 m, na zahodu 1482 m. Osojna severna pobočja v Storžiškem pogorju so najbolj strma, saj jih najbolj razjedajo snežišča; imela so znatne ledenike v diluviju.

Podaljšek Storžiškega pogorja je Dobrča (1634 m), ki jo je ločila dolina Tržiške Bistrice. Dobrča, čokat stožec iz enakih trijadnih apnencev, ima v ovršju v višini nad 1500 m ostanek planote, ki so ga izrabile planine. Tudi od Dobrče se vleče na S tja do Begunjščice prečni hrbet, z več sedel, ki je bil med njimi najsevernejši Preval (1309 m) nekdaj najvažnejši kot najbližji dohod do Ljubelja od radovljiške in blejske strani. Prečni hrbet zapira od Z tržiško pokrajino; za njim se je izoblikovalo porečje Zgoše z Drago, znano slikovito debrijo, ter ločilo nizke Peči (do

1133 m), ki predstavljajo skrajni zapadni kos Kamniških Alp, segajoč tja do Most pri Žirovnici. Peči so sicer nizko sleme, toda vzbujajo pozornost s svojim južnozahodnih pobočjem; njega premi potek in strma odsekanost z mnogimi melišči kaže, da je izoblikovano ob prelomnici, delu velikega preloma, ki ga je mogoče spremljati ob vseh Kamniških Alpah tja v Črno. Za Pečmi teče po podolžni dolini Završnica, ki so jo ob pretoku k Savi izkoristili z umetno zajezitvijo za hidrocentralo.

TRŽIŠKA GORSKA POKRAJINA

Med Storžiškim pogorjem in Košuto pa med obema prečnima hrbtoma, Stegovnikom ter Dobrčo, in Begunjščico se razprostira slikovita, silno razgibana sredogorska pokrajina. V vsem obsegu pripada zgornjemu porečju Tržiške Bistrice, katerega omrežje spominja na pahljačo z ročajem pri Tržiču.

Razgibanost in slikovitost Tržiške pokrajine temelji na geološki pestrosti in gosti razmreženosti potokov ter dolin. Površje je v geološkem pogledu zelo raznoliko; ozki pasovi karbonskih, permskih in triasnih kamenin se vlečejo tu v alpski smeri Z—V, močno nagnjeni, premaknjeni po mnogih podolžnih prelomih. Ako gremo v tem predelu od J proti S, koračimo v kratkih razdaljah čez skriljevce in peščenjake, apnence in dolomite, lapornate in čiste, pa konglomerate in porfirje. Na vzhodnem prečnem hrbtu vidimo v Stegovniku še silurski skriljevec in devonski apnik, medtem, ko je v južnih pobočjih Begunjščice in Košute jurska formacija, ki je ni videti v območju Kamniških Alp. Kredna tvorba je iz lapornatega apnenca, vsebujočega tudi rude; v njenih skladih so ob Begunjščici kopali manganovo rudo, a v njih so tudi rudišča živega srebra, ki so ga kopali pri Lajbu, nedaleč od Sv. Ane pod Ljubeljem. V izobliki površja je mogla priti geološko-petrografska pestrost tem bolj do učinka, ker imamo opravka po veliki večini z zelo ozkimi podolžnimi geološkimi pasovi. Ker je vrh tega čistega apnenca — razen na obeh visokih gorovjih na J in S — jako malo, se ni moglo zakrasevanje nikjer uveljavljati. Mreža rečic, potokov in grap se je zelo zgostila in razrezala površje v živahno sredogorje in hribovje, ki po pestrosti oblik obrača pozornost nase. Tem bolj ko teče večina vodá prečno na geološke plasti in zgradbo. Mošenik teče od S, kjer se je s svojim povirjem zagrizel še v glavni greben Karavank, skoro pravokotno čez vse sloje, zato je mogel vrezati le ožjo dolino. Vendar se v njej zelo menjavajo s tesnicami širši

predelki, nastali tamkaj, kjer prečka mehkejše plasti; vrh tega dobiva Mošenik v takih slojih svoje poglavitne pritoke. V dolini se je nabralo precej drobirja ter dalo nekaj nasutega ploskega dna, saj so se vanjo spuščale ledene mase, bodisi od Zelenice kakor zlasti s Košute, od koder je polzel po stranski dolinici Pod Košuto glavni ledenik ter naložil čelno moreno na Plazu. Obilo talne morene in debelih balvanov pa je raztresenih še nižje po

Pod. 30. **Sneženi plaz je polomil drevje**

glavni dolini tja do Deševna. Za polja je kljub temu razmeroma malo prostora v dolinskem dnu, pa se ni čuditi, da vidimo v njem le malo kmetskih naselij, več pa domov, ki jih je priklical v življenje starodavni promet ljubeljske ceste ter bližina obrtnega Tržiča. A tudi višine so malo naseljene, saj so raztresene redke kmetije le na pobočjih na levi strani doline.

Dolina Bistrice je še mnogo tesnejša, saj je zarezana poševno, v glavnem delu v trde trijadne apnike. V spodnjem delu prečka izredno trde karbonske (fuzulinske) apnence; v njih si je mogla zarezati samo znamenito Dolžanovo sotesko, ki je bilo treba skoznjo izdolbsti cesto celo s pomočjo predora. Slikovitost povečujejo lepe apniške piramide, pa lepi bistriški skakavci, nastali na trdih kremenskih skalah karbonske labore (28, 87). Ni čuda, da je ostala dolina zgornje Bistrice neposeljena in da je nekaj življenja privedlo vanjo šele moderno izkoriščanje gozda, ki ga

je izvrševala tu Bornova graščina celo s pomočjo gozdne železnice in mnogih žag. Pas fuzulinskega apnenca se vleče še dalje proti V in v njem se je izoblikovala čokata Konjščica 1664 m med dolino Bistrice in Lomščice, najvišja gora v notranji Tržiški pokrajini, kjer segajo sicer hribi in gore največ nekaj čez 1300 m.

Tretja večja dolina je izoblikovana na vznožju Storžiškega pogorja; vrezala jo je Lomščica v podolžni smeri in sicer po ozemlju permskih rdečih peščenjakov ter wengenskih skladov. Ni čuda, da se je mogla tu izoblikovati širša dolina. Njeno široko plosko dno je nasuto s kvartarnim drobirjem; semkaj se je vlegel glavni storžiški ledenik; njegove čelne morene segajo do sotočja med Lomščico in Bistrico. V dolino so segali neposredno pobočni ledeniki s strmih severnih sten Zaloške gore, kakor nam pričajo debele skale v dnu sedanje doline. Lomščica je sicer kvartarno nasipino razrezala, toda ostalo je precej plane površine za polja in celo za vasi (Lom, Sv. Katarina), tako da je Lomska dolina najbolj poseljena od vseh v Tržiški pokrajini, medtem ko segajo raztresene samotne kmetije na peščenčeva pobočja Konjščice, katere čokati apniški vrh je dal osnovo za planine.

V celem je Tržiška pokrajina zelen gozdni predel, le malo je tu videti golega skalovja. Povečini se je nabralo na hribinah precej prsti. Za krčevine je bilo živahno razkosano hribovje s svojimi strminami in pičlo ohranjenimi terasami pa povečini preozkimi in preostrimi gorskimi pomoli kaj malo vabljivo. Spada med najredkejše poseljene naše hribovske predele. Saj vidimo samotne kmetije le ob Konjščici in na levi nad Mošeniško dolino; v sosedstvu jih še danes imenujejo Rutarje, pač znamenje, da so sorazmerno mladega nastanka. Precej ljudi je semkaj privabila ljubeljska cesta pa moderno gozdno gospodarstvo. V hidrografskem oziru je opaziti, da imamo vendarle bolj zmerne množine padavin. Saj dobiva celo Sv. Ana pod Ljubeljem le 2096 mm na leto (15). Nalivi vendarle niso preveč pogosti in izdatni. Zakaj sicer bi morala Bistrica povzročati hude težave s povodnijo, ko voda spolzi po strminah naglo v doline in grape in ko imamo opravka s tako izrazitim hidrografskim sotočjem pri Tržiču. Ugodni pa so tu pogoji za vodno izrabo; malokje je moglo nastati toliko hidrocentral ko okrog Tržiča. Za obrtno izrabo pripravne vodne sile so mnogo pripomogle, da je prav tukaj nastal Tržič, ki ga je priklicala v življenje v glavnem lega ob tesnicah na veliki ljubeljski cesti. Možnost zaposlitve v obrtno-industrijsko zelo živahnem Tržiču je povzročila, da se je v novejši dobi naseljenost v spodnjem delu Tržiške pokrajine še zgostila; nastalo

je precej novih hiš in vil, katerih stanovalci hodijo vsak dan na delo v Tržič. Tjakaj odvažajo tudi les iz tega prostranega gozdnega predela, ki se je v njem žagarske podjetnosti prav mnogo razvilo. Tudi apna so tu precej žgali in ga prodajali na tuje.

TRŽIČ

TRŽIČ je eno izredno tipičnih mestnih naselij tiste vrste, ki so nastala in se razvijala na stiku dveh bistveno različnih prirodnih pokrajin, na stičišču docela različnih gospodarskih področij. Tržič stoji na vznožju gorske enote Grintovcev in Karavank in obenem na robu prostrane Ljubljanske kotline, to se pravi Dobrav, njenega zelo samosvojega srednjega dela. Prav gotovo je, da bi danes brez zaledja te pokrajine Dobrav in Ljubljanske kotline ne mogel uspevati, a prav tako je res, da sestojijo poglavitni temelji njegovega nastanka in materialne osnove njegove rasti v gorskem področju. Starodavna ljubeljska cesta je priklicala v življenje prvotni trg Tržič, gorski potoki, ki so nudili izvrstno vodno silo, so dali osnovo za njegove stare obrti, a obilica vode in ustrezajoče vodne sile, osnova za hidrocentrale, so dale in še dajejo pogoje za moderno industrijo, med tem ko je dolina Tržiške Bistrice kazala pot v osrednjo Slovenijo ter s svojo dobro poseljeno okolico nudila dovolj delovnih moči. Poglavitne materialne osnove za nastanek in za rast Tržiča ležijo

Pod. 31. **Tržič s Tržiško pokrajino ter Košuto v ozadju**

potemtakem vendarle v gorskem območju. Zato je nemara vendarle boljše, da obravnavamo Tržič v tem poglavju, ne pa v okviru opisa Dobrav, srednjega dela Ljubljanske kotline, kamor bi ga tudi mogli uvrstiti.

Tržič je eden onih trgov na Slovenskem, ki se mora za svoj nastanek zahvaliti gorskemu prelazu ter cesti, vodeči čezenj. Saj je posebno poučno, da je prvotni Tržič stal tik pod Ljubeljem in se celo imenoval po njem (forum Lubelinum). Ta Ljubeljski trg je moral biti zgodnja ustanova, zakaj že leta 1261 ga je dobila v dar Stična. Domneva, da je stal »Na Plazu«, ni izpričana. Najbrž je stal malo više na Lajbu; s tem bi se potrdila tradicija, da je trg zasul plaz.[1] Še važneje pa je, da se ob Lajbu cepi pot čez Preval proti Bledu—Radovljici (79).

Novi trg (prim. nemško ime Neumarktl) je nastal na mestu sedanjega Tržiča in šele leta 1492 so mu podelili tržne pravice. Njegova postojanka je brez primere ugodnejša od lege nekdanjega Ljubeljskega trga, ki sredi gorske samote v skoro neobljudeni okolici pač ni mogel uspevati. Tržič je nastal tamkaj, kjer se Mošenik izteka v Bistrico, ki je nekoliko višje sprejela Lomščico. Tako Mošenik kot Bistrica razpolagata stanovitno z obilno vodno množino, tesna dolina omogoča obvlado prehoda, a bližina kotline z obilnimi naselji nudi tržišču ruralno okolico. Podoba je, da je Tržič nastal kot železnoobrtni kraj z vodno silo kot glavno osnovo, privlačno tem bolj, ker je bila na razpolago ob veliki cesti. Sotočje Mošenika in Bistrice je vabilo za trg še zaradi tega, ker postaja deber v smeri navzdol naglo globlja, pa za namestitev tržnega naselja manj prikladna. V Tržiču je bila zelo razvita obrt, pred vsem železna; tu so stale velike fužine, kovačnice in izdelovalnice raznega železnega orodja, nameščene ob Mošeniku in pretakah, napeljanih iz njega; še danes jih moremo opazovati. Prav tako se je tu že zgodaj razvilo usnjarstvo in čevljarstvo, pa izdelovanje tekstilnega blaga. Podoba je, da se je sploh Tržič začel razvijati kot obrtni kraj, saj za polje in

[1] Če bi Ljubeljski trg stal zares »na Plazu«, t. j. tam, kjer se dolina »Pod Košuto« spaja z glavno dolino ob Mošeniku, potem bi bilo nemogoče, da bi ga bil zasul plaz. Zakaj lega tega kraja je taka, da semkraj ne more dospeti niti sneženi niti zemeljski plaz. Krajevno ime Plaz je nastalo, ker se nahaja tu čelna morena ledenika, ki je segal semkaj iz doline Pod Košuto in ker so ostale še pred njo po dnu doline velike skale, izvirajoče bržkone še od starejše, riške morene. Brez dvoma so ljudje prav radi morenskega kamenja kraju dali ime Plaz, v napačni domnevi, da izvira iz plazu. — Nasprotno pa so plazovi na Lajbu zelo pogosti.

ruralno naselje pač ni bilo pogojev. Za tržišče samo je Tržič postavljen nekoliko preveč vstran od Dobrav. V zgodnji slovenski dobi je bila poseljena pred vsem soseska nekoliko nižje ob Bistrici, in sicer na obeh straneh na sušnih prodnih terasah, kjer stoje najstarejša naselja predela v Kovorju in Križah, vodilnih že v srednjem veku. Zgornja meja poseljenega področja se zdi, da je bila sprva v Bistrici, ki ima ime po potoku, podobno kot vas enakega imena spodaj nad ustjem. Nad vasjo Bistrico so na priostrenem vrhu razvaline Starega gradu, ki je gospodoval nad Tržičem, obvladujoč cesto na Begunje.

V moderno dobo se je vživel Tržič z velikim uspehom. Stara ljubeljska cesta je izgubila svojo veliko vlogo in zelo je značilno, da je Tržič železniško zvezo do Kranja dobil šele v letu 1908. Toda tržiška obrt se je odlično modernizirala, k čemer je mnogo pripomogla obilna vodna sila, na kateri je osnovanih kar več elektrarn. Tu je nastala velika tkalnica in predilnica, ki sama zaposluje 1400 ljudi. Po starem usnjarstvu in čevljarstvu je ostalo obilo modernizirane dediščine; tu je nastala na novo velika tvornica z usnjarstvom in čevljarstvom, a razen tega je še več manjših tvornic in obilo čevljarjev bodi v zadrugah bodi kot samostojnih obrtnikov; skupno zaposluje ta panoga blizu 800 ljudi. Enako je ostala dediščina po starem fužinarstvu v podjetjih, ki izdelujejo poljedelsko orodje; opozoriti je na izdelovanje srpov v ročnem obratu z upoštevanjem posebnih oblik, ki jih želijo v posameznih deželah. Preko 140 ljudi dela v tej stroki. Od manjših podjetij je še navesti izdelovalnico lesne lepenke v bližnjih Slapah. V celem se preživlja v Tržiču nič manj ko 68 % prebivalstva z zaposlenostjo v obrti in industriji; spada med najbolj izrazita, najbolj kompaktna industrijska urbanska naselja na vsem Slovenskem. V celem zaposluje industrija z obrtjo v Tržiču že blizu 3000 ljudi. Njena rast je bila tako nagla, da ni zaposlila samo vse razpoložljive delovne sile v mestu samem, temveč jo je pritegnila zelo mnogo tudi iz okolice, iz bližnjih in tudi oddaljenih vasi. Od zaposlenosti v industriji Tržiča živi na primer nič manj ko 56 % prebivalcev Kovorja, 52 % prebivalcev Bistrice, 40 % ljudi Loma, 36 % ljudi v Križah, 36 % v Retnjah, 32 % v Sv. Ani, 31 % v Lešah, 28 % v Žvirčah, 27 % v Sebenjah in Palovčah, 21 % pri Sv. Neži. Pa tudi še v mnogih drugih vaseh v južni in zahodni okolici Tržiča živi dokaj znaten del prebivalstva od zaposlenosti v tržiški industriji, kamor hodijo vsak dan na delo ali peš ali pa se pripeljejo s kolesi, z avtobusi ali z vlakom (79).

Kot naselje je Tržič ohranil lepe značilnosti svoje starine. Pred vsem vidimo homogeno razvrščeno jedro starega kraja ob razširjeni Ljubeljski cesti, ki je služila za tržni prostor, ob Mošeniku in pretakah delavske hišice, nekdanje kovačnice, vse tesno skupaj, podobno kot tja do Bistrice, kjer so posebno ohranjene starinske trške hiše. Ob Bistrici navzdol po ploskem dnu doline leži novi del Tržiča z modernimi tvornicami in kolodvorom, pa še dalje novejše delavske in druge hiše, razložene na široko, sredi zelenja, z visokimi gorami v ozadju in oživljene z vodnim šumom in žuborenjem. Tudi govorica, kar je je še ostale stare, priča z nekaterimi svojstvi, spominjajočimi na izgovorjavo Kroparjev, da se je tu pletlo samosvoje življenje z marsikaterim dotokom od zunaj. Ni mnogo mest na Slovenskem, ki bi se odlikovala po tolikih samosvojih potezah in tako krepkem individualnem pečatu kot Tržič.

Po osvoboditvi je doživel Tržič, eno najbolj industrijskih mest stare Slovenije, nov razcvet. Stara tekstilna, kovinska, usnjarska in papirna ter lesna industrija se je razvila še v večja podjetja, medtem ko se elektroenergija ojačuje s povezavo na nove velike hidrocentrale na Savi. V bistveno povečana industrijska podjetja se je priselilo mnogo novih delavcev in delavk, takorekoč iz cele Slovenije. Število stanovalcev v območju starega Tržiča je zelo naraslo in se povzpelo do marca 1948 na 3541 prebivalcev, a do 31. marca 1953 že na 4045 ljudi. V območju prejšnjega mestnega ljudskega odbora mesta Tržiča, ki je obsegal tudi docela urbanizirana naselja v Bistriški dolini, pa je v letu 1948 bivalo 4973 ljudi. A dejansko je ves industrijski Tržič še večji, saj se velik del delavcev in nameščencev vozi na delo v mestu tudi iz okoliških in celo precej oddaljenih naselij. Mestna občina Tržič v obsegu iz leta 1952 šteje 9993 prebivalcev.

Č. PREDEL VZHODNIH KARAVANK

GORSKO OGRODJE

Na Kamniške Alpe se na severu naslanja gorska pokrajina vzhodnih Karavank. Po reliefu, po podnebnih pogojih, po gozdnatosti, poseljenosti ter gospodarskih razmerah je zelo podobna gorskemu svetu v Tržiški pokrajini ter področju ob Kokri in Zgornji Savinji. V glavnem je to ozemlje med obema pogorjema Karavank, samo v sredi, kjer se je povirje Bele zajedlo v Kam-

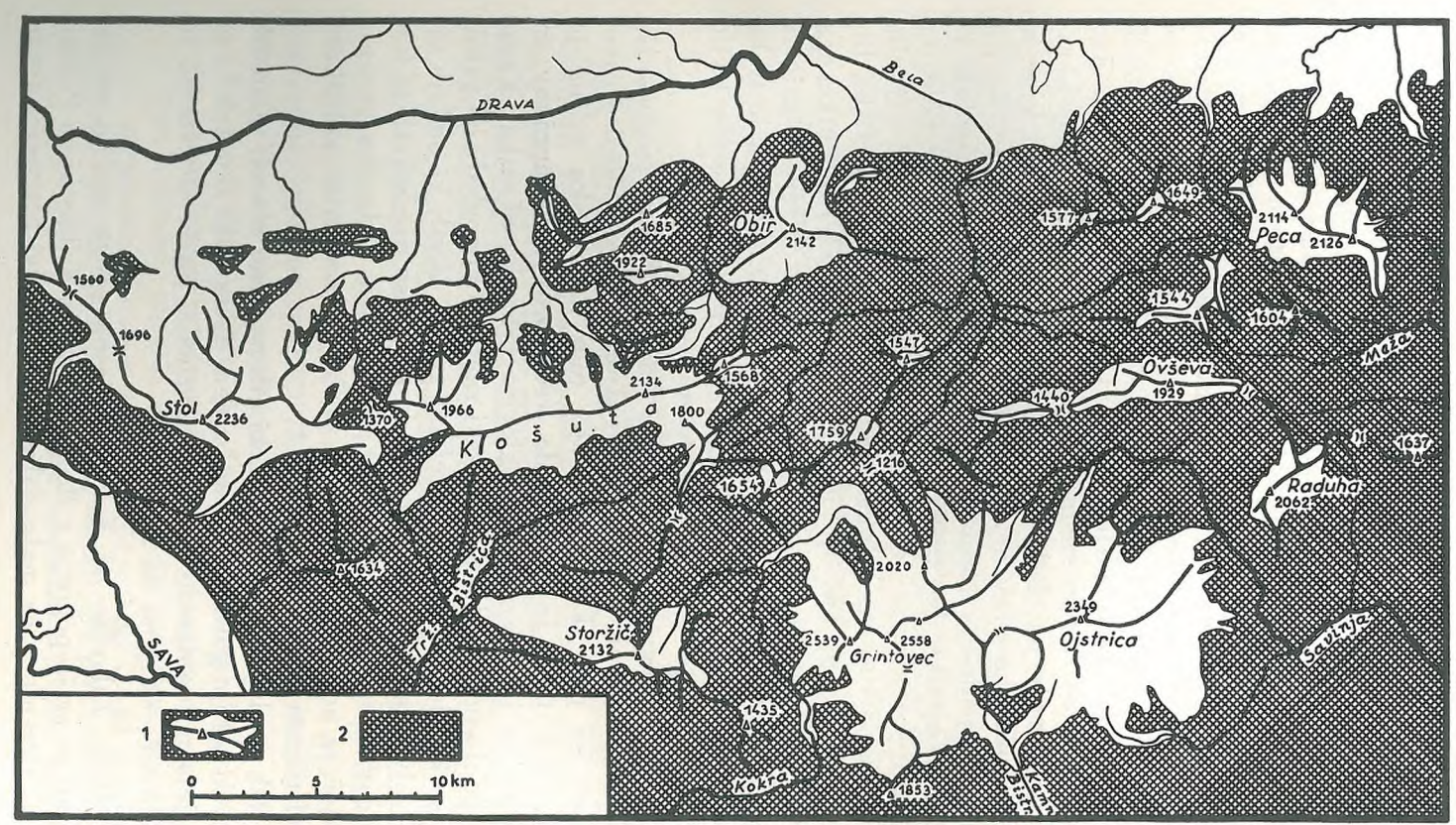

Pod. 32. **Diluvialna zaledenitev Kamniških Alp in vzhodnih Karavank**

1. Belo: z ledom prekrito površje; črne črte: gorski grebeni; 2. križevato: nezaledenelo površje

niške Alpe, sega še preko nizkega, v posamezne gore razkosanega južnega karavanškega gorskega niza.

Predel vzhodnih Karavank je potemtakem v glavnem pokrajina v osrednjem karavanškem podolju, ki se vleče kot zgradbeni podaljšek Ziljske doline nekako od Kočne 1940 m ob Medjem dolu proti vzhodu. Razmerje med obema karavanškima pogorjema se v dolgi pokrajini spreminja. Južno pogorje ohrani značaj glavnega gorovja samo še v Košuti, medtem ko se od njenega vzhodnega konca naglo zniža ter razpusti v vrsto posameznih neobsežnih gora, ki se iz njih samo še Olševa vzpenja košato nad gorsko soseščino. V tem srednjem delu so gore v glavnem karavanškem gorovju na obeh straneh Cimpasarja (1551 m), kjer je apnenec zožen na prav neznatno progo, tako neznatne, da jih presegajo vzpetine v stranskih pogorjih na jugu, ki sestoje iz devonskega apnika. Do njih se je primaknilo povirje Bele ter njenih pritokov; tu se je v tem področju v reliefu uveljavila najbolj učinkovito razvodnica med Belo na eni ter Tržiško Bistrico in Kokro pa Savinjo na drugi strani, od Košutnikovega Turna čez Pristovški Storžič in Mrzlo goro do Olševe. Nanjo se je naslonila tudi državna meja po letu 1918/20. Sicer pa je treba še enkrat naglasiti, da tudi tu razvodnica pomeni le slabo ločilo med sosednjimi gorskimi pokrajinami.

V vsem obsegu Karavank ima srednji del najmogočnejše lice. Južno karavanško pogorje predstavlja tukaj dosti široko, vsekakor pa prav košato gorovje, tudi nadmorska višina je znatna. Vrh tega je tu domala vse gorovje iz apnikov in dolomitov in ima raztrgano, skalovito vrhovje. Skratka: Karavanke imajo tu najbolj visokogorski značaj. Ob pogledu od južne strani se kar lepo uvrščajo v celotni gorski okvir, ki obdaja na severu Ljubljansko kotlino, podobno kakor se predstavljajo kot del mogočne apniške enote tudi pogledom iz Celovške kotline, ujemajoč se po svojem celotnem značaju s sosednimi apniškimi Alpami ožjega smisla.

V teh srednjih Karavankah, ki jih moremo v vseh pogledih imenovati osrčje gorovja, sta v glavnem dve gorski skupini, ki se odlikujeta po enotnosti: Košuta na vzhodu, pa še obsežnejša in višja Stolova skupina na zahodu.

KOŠUTA. Zahodno od Kort se triasna proga močno razširi in hkrati se zviša pogorje v Režovnikovo in Kališnikovo Poldne (1504 m, 1568 m), a še malo dalje ob naslonitvi Stegovnikovega

(Pečovnikovega) prečnega pogorja se gorovje vzpne v visoki greben prave Košute. Visoka Košuta se začne prav tam, kjer se nanjo naslanja prečni hrbet s Plešivcem, Pečovnikom in Velikim vrhom, ki sestoje iz (fuzulinskega) karbonskega apnika, vezoč v orografskem smislu Karavanke s Storžičem in tvoreč razvodje med Bistrico ter Kokro.

Ves greben Košute je iz dachsteinskega apnika, zato se odlikuje po zelo razdrapanih stolpastih vrheh, kakor moremo sklepati že po značilnih imenih najvišjih vrhov Košutnikov Turen 2136 m, Veliko kladivo (ali Hajnžev turen) 2094 m in Veliki vrh 2088 m. Košuta vzbuja pozornost po svoji obliki; gorski greben je silno ozek, dasi dolg, a vendar nenavadno enakomerno visok, saj se najnižja škrbina med imenovanimi vrhovi nahaja 1867 m visoko. Znatna je razlika med obema pobočjema. Na južno stran se spušča bolj položno; tu vidimo na širokih plečatih pomolih, ob geološkem stiku s paleozojskim hribovitim vznožjem v višinah 1400—1550 m, precej lepih, prav položnih in obsežnih planj. Nanje, zlasti pa v povirje bistriških pritokov, ki so na geološki meji v pobočjih, so se spuščali še ledeniki s Košute ter nasuli dokaj drobirja. Še dandanes se vanje radi prožijo plazovi s prisojnih pobočij in marsikje so potisnili gozd precej navzdol ter s tem privabili človeka, da si je uredil pašnike. Danes se tu vrstijo planine v vsej dolžini Košute; v vzhodnih Karavankah jih ni nikjer toliko skupaj kot tu. Privabila jih je obilica širokih planj na gorskih pomolih ter v visokem povirju, tem bolj ko se nahajajo v območju ali vsaj v bližini zgornje gozdne meje, pa ugodnost prisojne lege in zavarovanost od severa. K boljši paši se pridružuje še ugodnost obilnih in stanovitnih studencev. Položnejša pobočja pa omogočajo pašo še visoko gor v ovršje. Planinska izraba bi bila nemara še večja, ako ne bi bile neugodne posestne razmere v preteklosti, nekaj pa je nagajala tudi odročna lega. Saj prihaja semkaj živina iz oddaljenih vasi na Dobravah še daleč pod Tržičem (76). Za turistični obisk v tej lepi gorski pokrajini je nastalo priljubljeno oporišče ob planini na Kofcah, kakor tudi na Zelenici, ki vabi zlasti pozimi na smučanje.

Severna stran Košute je docela drugačna. Pobočja so tu strma, po velikem delu iz pravih sten, ki se vzpenjajo neposredno v ovršje; ogromna melišča so se nabrala pod temi golimi skalnatimi strminami, ki se z njimi gorovje beli iznad gozdnatega predgorja, vidno daleč po Koroški deželi. Za planinske trate je tu malokje kak prikladen prostor, planinska izraba tal prihaja malokje tako malo v poštev kakor tu.

LJUBELJ. STOLOVA GORSKA SKUPINA. Severno vznožje Košute spremljajo permske in karbonske plasti, razrezane v sredogorski relief. Na zahodnem koncu Košute so te plasti razgaljene v ozkem prečnem pasu, ki so vanj segle vode od obeh strani ter zarezale v gorovje globoko zajedo, prelaz Ljubelj z nadmorsko višino 1370 m. Do semkaj je od severne strani seglo povirje Ljubeljske Borovnice, pritoka Drave, a od južne strani vodni sistem Mošenika, pritoka Tržiške Bistrice — Save, kar je nudilo prirodno osnovo za nastanek velike prečne poti. Ta prečna pot čez Ljubelj je prevzela vlogo glavnega prometnega prehoda med Ljubljansko in Celovško kotlino, med Kranjsko in Koroško. Njena velika vloga skozi stoletja je znana. Škoda, da je prevelika strmina v dolinah ob Ljubelju preprečila, da bi bili v moderni dobi tod skozi speljali železnico. Pač pa so za časa okupacije v drugi svetovni vojni pod Ljubeljem navrtali poseben predor za cesto, ki se pri sv. Ani na južnem vznožju prevala spusti vanj v nadmorski višini okrog 1010 m.

Tik južno ob Ljubelju se nahaja povirje Mošenika v permsko-werfenskih plasteh; potoček je mogel izdolbsti v njih svojo dolinico v podolžni smeri ter je z njo tako rekoč razklal zahodni konec Košute v dva grebena, ki se razhajata v Velikem vrhu 2088 m. Ta razcep je tem pomembnejši, ker se prenaša še na zahod od Ljubelja in se obe pogorji znova skleneta šele v Stolu. Južni greben se le malo znižuje in se strmo spušča v dolino ob Mošeniku, ki se tu stisne v tesno skalnato sotesko. Zahodno od nje se enako strmo vzpne v dolgi, a ozki greben Begunjščice (2063 m), ki s svojimi travnatimi južnimi pobočji in enakomerno visokim dolgim slemenom ter prepadnimi severnimi stenami spominja na Košuto. Nekako zvezo proti Stolu predstavlja znatno nižji Srednji vrh (1799 m). Severno pogorje dosega v Babi še 1966 m, pa se potem polagoma spusti v škrbino Ljubelja in se podobno šele v znatni razdalji vzpne v večje višine z Vrtačo 2180 m. Le v malo manjši višini se greben nadaljuje ter preide končno v Stol, kjer je pogorje zopet enotno. V zanimivem medgorju je izoblikovana slikovita gorska kotlinica Sv. Ane, a v višji legi prostrana Zelenica z lepo planino (1534 m).

Stol 2238 m je najvišji vrh vseh Karavank, toda le za malo presega poglavitne gore drugih karavanških skupin. Proti Z se nadaljuje enotno sleme v Belščici, zavijajoč na SZ, z Vajnašem 2102 m kot najvišjim vrhom. Greben se močneje zniža šele v Medjem dolu 1696 m, toda smer proti SZ ima tudi še Kočna 1940 m

in šele v sedlu Črvič (ime: 59, 14) nad Pustim rovtom preide znova v alpski podolžni pravec.

Stolova gorska skupina je iz triadnih apnencev in dolomitov, ki nikjer v Karavankah ne dosegajo tolike širine kot tu. Tudi tu so južna pobočja bolj položna, medtem ko so severne strani zelo strme, divje raztrgane, ponekod prave stene. Spričo znatnejše višine in masivnosti gorovja je imel ta del Karavank

Pod. 33. **Koritna dolina Poden z Vrtače v srednjih Karavankah**

najobsežnejšo poledenitev v pleistocenu; ledeniki so se spuščali bodisi v zgornji del doline ob Završnici in ob Mošeniku kakor zlasti na severno stran, kjer so se mogle razviti lepe kočne Poden in Medji dol ob Mačenski Bistrici (64; 66). Tu so tudi za planine lepi pogoji, a še lepše imamo na južnih pobočjih, kjer se vrstijo planinska naselja ob geološki meji med triado in paleozojsko osnovo, največ v višinah 1200—1400 m (76).

Po svoji vogelni postojanki se Stol odlikuje z imenitnimi razgledi; ni čuda, da so ob njem namestili kar štiri turistične koče, dve na koroški in dve na južni strani. Za turiste bo to vedno ena najprivlačnejših razglednih gora.

SEVERNO KARAVANŠKO POGORJE. V sorazmerju s tem, kakor se južno karavanško pogorje proti vzhodu niža in postaja v reliefu malo pomembno, se viša severno pogorje in dobiva, dasi

je razkosano na posamezne gore, v reliefu veljavnost glavnega gorovja. Na zahodu se začne severno pogorje kot samostojna orografska enota z Mačenskim vrhom 1685 m, ki pa je z nič manj ko 1466 m visokim prevalom povezan z glavnim gorovjem ob Kočni (1940 m). Prav tu se izvrši znameniti, v zgradbi utemeljeni orografski zaokret glavnih Karavank proti JV in v polkrogu pod Mačenskim vrhom, Kočno ter Belščico se z Medjim dolom začne ono veliko podolje, ki se vleče od tod po sredi skozi vse vzhodne Karavanke, tvoreč jedro Karavanške pokrajine. Ob Mačenskem vrhu se dviga Psinski vrh 1577 m (Sinacher Gupf); oba sta grmadasta gorska čoka, medtem ko ima tretji v severnem pogorju, Žingarica 1589 m (Singer Berg), že docela podolgovato obliko. Proti vzhodu od prečne debri ob Ljubeljski Borovnici, ki loči Žingarico od Grlovca, odpirajoč prehod v prelaz Ljubelj, se severno karavanško pogorje viša. V Grlovcu dosega 1841 m ter kaže na severnem pobočju visokogorske oblike s strminami in razdrapanim skalnim grebenom. Še nekoliko višja je sosedna gora Žetiče 1922 m, zavzemajoča prostor med prečnima debrima Bajdiškega potoka in Selske Borovnice ali Frajpaha. Tu je pogorje že znatno širše; ob Žetiče se naslanjata Macna 1627 m ter Črni vrh 1685 m.

Vse gore severnega karavanškega pogorja sestoje iz trdih triadnih apnikov ter dolomitov, zato je v njih kljub primeroma zmernim višinam obilo hudih strmin, priostrenih grebenov in rogljatih vrhov. V najvišjem ovršju ter v najhujših strminah je tudi golega skalovja precej, vendar je glavni del pogorja še odet z gozdom. Spričo prevlade strmin je za gorsko pašo primeroma malo ugodnega površja in planin je v tem pogorju malo (prim. 76), a še te so majhne. Umljivo je, da je najboljše za planine v Macni, ki spada k najbolj na široko razpoloženi Žetiški gorski skupini. Saj se je moglo tudi le malo kmetij naseliti po pravem pogorju; ostale so omejene na nizko pogorje ob Rožu, pa na ugodnejša mesta v prečnih debrih.

OBIR IN PECA. Vzhodno od Frajpaha se ob istem poldnevniku, ki se ob njem naglo zniža Košuta, severno karavanško pogorje vzpne v svoj najvišji in najširši predel. Obir in Peca dosegata najvišje gore v srednjih Karavankah, celo Stol ju presega samo za okroglo sto metrov. Mogočnost tega najvišjega pogorja najvzhodnejših Karavank je nekoliko oslabila Bela, ki je svojo prečno deber zarezala skozenj ter ga ločila na dve skupini, na Obir in Peco. (Veliki) Obir dosega 2142 m in je s tem

najvišji vrh od Stola in Vrtače na vzhod. S svojim priostrenim vrhom, ki mu je pripomogel do drugega slovenskega imena Ojsterc, in po svoji osamljeni postojanki je viden daleč naokrog. Prav zaradi tega je izredno pripraven za višinsko meteorološko opazovanje in že zgodaj so na njem uredili vremensko opazovalnico; njena vrednost je danes tem večja, ker se more naslanjati na dolga leta meteorološkega dnevnika. (Podobno lego

Pod. 34. **Obir iz Podjune**

ima na južni strani celotne gorske skupine Storžič.) — Obir predstavlja samo osredje dokaj obsežne gorske grmade, katere pomoli se, znižujoč se, vlečejo tako rekoč na vse strani. Od njih prideta na zunaj najbolj do veljave na severno stran se spuščajoča Mali Obir 1947 m ter Stara gora 1552 m z Mnihovcem (1623 m). Mednju se je globoko zarezala slikovita gorska draga Podkanja, v katere povirju se je v diluviju nabiral obsežen obirski ledenik (66, 138). Podkanja dela ob prestopu v Belsko dolino mogočen slap, pod njim pa je nasula obsežen vršaj ob gorsko vznožje.

Še znatno bolj obsežna je gorska enota med prečnima debrima Bele ter Meže, še bolj široka in daljša, s Peco kot najvišjo goro z 2126 m. Nad Belo se dviga najprej Jegartov vrh 1263 m, pomaknjen bolj v predgorje, potem, bolj proti vzhodu, Ojstra 1577 m, za tem Topica 1649 m, na kar se gorski hrbet izdatno zniža, preden se znova napne v široko Peco. Posebno

mogočno pride oblika Pece do veljave od juga ali pa od severa, iz ravne Podjune. Ima podobo ravne gore, potegnjene od SZ proti JV. Očitno je že na prvi pogled, da je ostanek starega ravnika in še sedaj je toliko ravnote v ovršju, da so izoblikovane kraške kotanje z vrtačami, v katerih se dolgo v pomlad drži sneg. Najbolj strma je Peca na severno stran, kjer so se vanjo zažrle štiri prav obsežne krnice, ki so se po njih v diluviju spuščali štirje dokaj veliki pobočni ledeniki (66, 209). Južna stran Pece je nekoliko bolj položna, vendar v znatnem delu so tudi tu razgaljene skalnate strmine. Planota na vrhu je precej vegasta, a najvišje se dviga vegovina ob pomolih med krnicami. To so najvišji vrhovi Pece, ki se vsi dvigajo nad 2000 m; to so znamenite glave, v katere se deli ta lepa koroška gora. Na kartah se navadno zaznamuje Peca z vrhom 2114 m, ker je triangulacijsko izmerjen vrh, toda dejansko je višja Velika glava (ali Kordeševa glava) 2126 m, vzdigujoča se bolj na JV. Umljivo je, da Peca kot vogelna gora nudi zelo široke razglede.

Obir in Peca spadata med obsežnejše karavanške skupine. Dasi sta pretežno iz triasnih apnencev, je vendarle v njih poleg mogočnih strmin precej položnejših hrbtov in pomolov in na mnogih krajih vidimo zložne prehode v nižje, razpotegnjeno predgorje, odeto v gozdno zelenje. In skoro od vseh strani so se samotne kmetije vzpele na položne planje v bočju ter na visoke pomole med gorskimi grapami, in sicer dokaj visoko. Saj so tu, na južnozahodni strani Pece, v pobočjih ob zgornji Koprivni, sploh najvišje slovenske kmetije, postavljene okrog 1320 m visoko. Tako na Peci kot na Obirju je v strmih severnih pobočjih najmanj prilike za njive, za krčevine, in tamkaj so spričo tega kmetije najredkejše, pa najnižje. Da je svinčeno rudarstvo privabilo obilo ljudi v ti dve gori, je sicer res, toda v novejši dobi je bilo rudarsko podjetništvo pokupilo precej nekdaj mogočnih samotnih kmetij ter jih opustilo.

Nadaljevanje severnega karavanškega pogorja vzhodno od Mežice prihaja v reliefu jako slabo do veljave, zakaj tu sestoji le iz primeroma malo visokih gora, ki komaj omembe vredno presegajo soseščino na S in J, pa tudi po svojih oblikah ne obračajo pozornosti nase. Toda malo pred vzhodnim koncem se pogorje vzpne še enkrat v znatnejšo višino, v Uršlji gori 1696 m, ki presega okolico zelo na daleč po svoji višini, a je tudi po znatni strmini svojega apniškega stožca prav markantna vzpetina. Tako stoji osamljeno, da ob njej kar pozabimo, da pripada še Karavankam.

SREDNJA IN VZHODNA KARAVANŠKA POKRAJINA

Svet med obema pogorjema v srednjih in vzhodnih Karavankah je razrit. Sam hrib in dol, pa spet hrib in dol, od konca do kraja. Mnogo je bilo v znanstveni književnosti razpravljanja o prirodi hribin, ki sestavljajo tla karavanškega podolja; tonalit je v njega osredju, pa še druge vulkanske kamnine, a na obeh straneh so obdane s kristalastimi in paleozojskimi sloji, največ skrilavci ter peščenjaki, ki jih obmejujejo trdi triasni apnenci ter dolomiti na S in J. Iz teh sta južno in severno pogorje Karavank, podolje pa je po veliki večini iz manj trdih snovi, ki so v njih potoki naglo vrezovali svoje struge in mogli zarezati grape, debri in doline dokaj globoko. Toda geološko-petrografska sestava tal je jako pestra, kamnine se vlečejo v dolgih, a zelo ozkih progah; dasi so pretežno malo odporne, se vendarle razlikujejo med seboj po trdoti, pa po preperevanju in tudi po zunanjosti barve itd. Vendar, ako gledamo čez ta živo razgibani gorski svet med obema karavanškima pogorjema, se nam pokažejo vse druge kamninske razlike malo učinkovite za zunanje lice reliefa, razen skupnega razločka napram apniško-dolomitnim hribinam, ki so v njih gore z največjimi višinami, najhujšimi strminami, pa najtesnejše debri in grape ter soteske.

Ob pogledu z visokega prihaja značaj velikega, dolgega podolja zelo krepko do veljave. Toda samo v velikem. Zakaj v malem je prišlo krepko do učinka dejstvo, da se tu ni razvil enoten podolžni vodni odtok, marveč da teko potoki od južnega pogorja, kjer izvirajo, prečno čez podolje proti S, v tesnih debrih skozi apniško severno pogorje ter se posamič iztekajo v Dravo. Tako tečejo Bistrica, pa Ljubeljska in Bajdiška Borovnica, pa Frajpah in Bela ter Meža. In kakor je podolje razdeljeno hidrografsko na več porečij, so v njih tudi po reliefu izoblikovane posamezne pokrajinske enote, ki so po prečnih dolinah posamič navezane na Rož in Podjuno. Ker se podolje proti vzhodu nekoliko širi, imajo tudi naši potoki čim bolj proti V, tem obsežnejše porečje. Če je kdaj tekla enotna reka po dolgem po podolju proti V, ni mogoče več presoditi, ne zdi se pa verjetno. Pač pa je zelo opazno, da se v porečju skoro vseh poprečnih potokov uveljavlja zaokret proti vzhodu. Levi pritoki so daljši — z edino izjemo pri Beli. Ob njih so izdolbene najširše doline, kar je gotovo znatno povečalo vtis in značaj podolžnega podolja. Iz podolžne doline pri Slovenjem Plajberku, od koder drži samo 1083 m visoko sedlo k Strugarici in Medjemu

dolu, pridemo čez 1175 m visoki preval v podolžno dolinico ob Ribnici, pa ob spodnjem Hudem potoku v Sele. Od tod je prehod čez samo 1066 m visoko Šajdo v dolgo dolino ob Obirskem potoku, levem pritoku Bele. Od desne dobiva Bela kar dva pritoka, Lepeno in Remšnik. Remšniški potok je izdolbel svojo deber docela v podolžni smeri, a nad njegovim povirjem drži prehod čez 1357 m visoki preval v dolino ob zgornji Meži, ki teče po dolgem prav do Črne. Končno vidimo tudi ob Mežinih desnih

Pod. 35. **Notranje karavanško podolje pri Selih**

pritokih, Podgorci in Javorskem potoku, podolžni dolini, ki se je treba iz njih vzpeti samo 1042 m in 1065 m, da dospemo v obe veliki podolžnici Suhi dol ter Veluno, ki pripadata že mislinjsko-šaleškemu področju. Takšen niz sicer kratkih, toda izrazitih podolžnih dolin krepko poudarja vtis podolja, tem bolj, ko so vmesna sedla primeroma nizka. Zakaj pred očmi moramo imeti, da se nahaja dno prečnih in podolžnih dolin v karavanški pokrajini primeroma visoko, med 700 in 950 m, le v porečju Bele in Meže nekaj nižje, med 600—700 m. Najnižji področji sta tu Črna ob Meži 575 m, pa Železna Kapla ob Beli 558 m. Hrbti in gore ter dolgi pomoli, ki so prihajali v poštev za naselitev, se vzpenjajo še znatno višje. Karavanška pokrajina se nam potemtakem kaže kot docela gorski predel, silno razgiban, slikovit svet, toda s preveč strmine in pičlo mero bolj položnih planj.

V izoblikovanosti površja se že na prvi pogled kažeta dva različna predela, vzhodni in zahodni, ki je meja med njima nekako ob vzhodnem koncu Košute. Zahodni del Karavanške pokrajine ima docela visokogorski značaj. Z visokega gorovja, ki jo zagraja na vsej južni strani, so se spuščali navzdol znatni karavanški ledeniki v poldnevniške doline ob glavnih potokih. Tu so se izoblikovale nekatere koritne doline z lepimi, dasi povečini manjšimi kočnami, v Medjem dolu, v Podnu, ob Ljubeljski Borovnici, v Zvrhnjem in Srednjem Kotu, ob Hudem potoku in ob Frajpahu. V teh lepih gorskih dolinah je ostalo obilo morenske odeje, jako mnogo pa so gorski potoki nasuli tudi fluvioglacialnega drobirja ter običajnega kamenja, ki se tako obilno kruši in posiplje z veličastnih sten v Košuti, Vrtači, Stolu itd. Toda v vso to obilno nasipino so kasneje potoki vrezali svoje struge dokaj globoko, a te debri razčlenili z lepimi terasami. Le ponekod, kakor postavimo v Podnu in Plajberški dolini, pa v Selih, je ostalo dolinsko dno skoro docela nerazrezano, nudeč s svojimi ravnimi ploskvami pripravno osnovo za polje ter za znatnejše naselje, dasi pač v znatni nadmorski višini 900 do 1050 m. Tudi še nad nasutimi policami so tu in tam na razpolago obsežnejše planje v pobočjih, ki jih je človek s pridom porabil za krčevine.

Vzhodni del Karavanške pokrajine nima na J takšnega mogočnega gorskega oboda. Znatnejši ledenik se je spuščal samo v povirje Bele, toda to je pravzaprav že robni kos Kamniških Alp. Z Olševe je prekrival led severno pobočje in kvečjemu še vznožje v povirju Meže in Remšniškega potoka. Tudi sicer so potoki, bodisi v predledeni kot v poledeni dobi, nasipali primeroma malo drobirja v svojih dolinah razen Bele. Le malokje vidimo v njih omembe vrednega ploskega dna, še ob glavnih potokih, kakor sta Bela in Meža, ga je malo. Zato pa so doline in grape tu globoko vrezane in ob njih se vzpenjajo pobočja jako strmo v hrbte in gorske pomole, ki imajo kvečjemu v apniških tleh bolj čokato ovršje. Dobro še, da je bočje razvlečeno v mnoge starejše terase in položnejše planje, ki jih je mogel človek s pridom izkoristiti za krčevine. Pliocenske terase in planje so tudi v vzhodni karavanški pokrajini poglavitno, pravzaprav skoro edino področje, ki je poseljeno, seveda vse v obliki samotnih kmetij. V tesnih dolinah so mogla nastati samo redka sklenjena naselja, toda vsa na nekmetijski gospodarski osnovi. V tem pretežno skrilavem ozemlju je vodna mreža silno gosta; bodisi v Belo kot v Mežo tečejo potoki zelo na gosto, kar

je ustvarilo nenavadno živo razrezano površje. Tako pestro menjavo med grapo, debrijo in dolino pa hribi in gorami, pomoli in hrbti imamo na Slovenskem samo še v Posavskem hribovju ter v Škofjeloško-Cerkljanskem ozemlju.

S svojim razgibanim reliefom in gorskim značajem Karavanška pokrajina ni bil takšen predel, da bi bil zgodaj privabljal človeka, tem bolj, ko znatna nadmorska višina dela tudi pod-

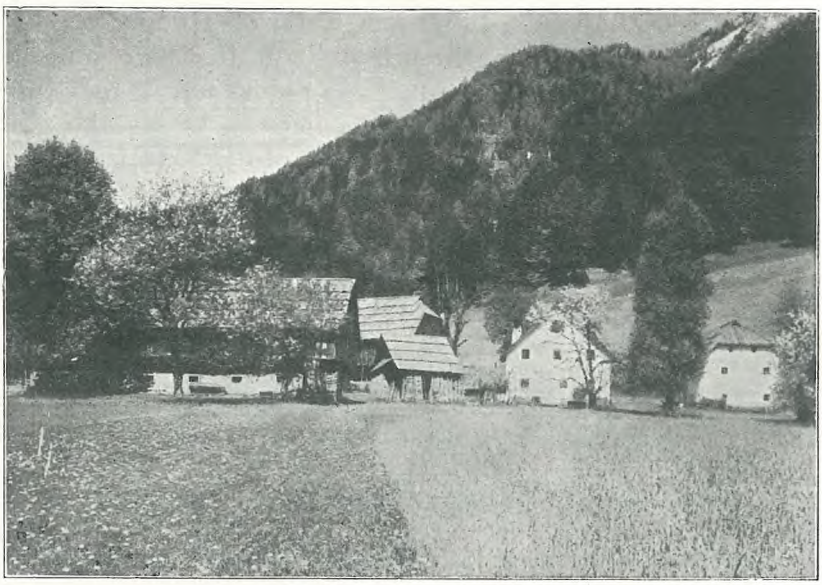

Pod. 36. **Dom velike samotne kmetije, Sele na Koroškem**

nebne težave. Pripomniti pa je treba, da so v tem gorskem področju, kjer smo docela sredi visokih gorovij, že na severno stran od deževnega pasu Južnih Alp, podnebni pogoji za vegetacijo vendarle ugodnejši, nego, postavimo, v Julijskih Alpah. Zgornja meja gozda poteka tu šele v višini okrog 1700 m, le malo je gora, ki jo presegajo, a na njih, kakor postavimo na Peci, sega gozdna odeja celo do 1800 m (58; 177). Povečini imamo tu opravka z iglastim gozdom, vendar se s smreko krepko meša tudi bukev, zavzemajoča ponekod sklenjeno zelo široke ploskve.

Podobno poteka dokaj visoko tudi zgornja meja poljskih sadežev. Na povprek moremo po legi najvišjih kmetij presoditi, da morejo manj občutljivi sadeži uspevati še nekaj preko 1200 m, na ugodnih legah, postavimo, na Koprivni pri Sv. Ani, na južni strani ob Peci, celo do 1320 m visoko. Kolikor imamo doslej ugotovljeno, so to sploh najvišje njive na Slovenskem.

Toda ravnih in položnejših ploskev, sposobnih za polje, je jako malo. Prevlada hudih strmin, izredna razgibanost zemljišča, pa odmaknjenost za visokim gorskim obodom na S in J, vse to niso bila privlačna prirodna svojstva za človeka. Vzhodna karavanška pokrajina je ostala zelo dolgo skoro popolnoma neposeljena, ne le v starini, marveč tudi še v srednjem veku. Šele jako kasno so začeli tu krčiti gozdove, toda spričo le pičlo razpoložljivih ravnot si je mogel človek urejati le posamič svoja naselja. Domala v vseh vzhodnih Karavankah vidimo samo samotne kmetije.

Podoba je, da so človeka v Karavanško pokrajino najbolj zgodaj dovedli nekmetijski nagibi. Tako vsaj se nam dozdeva, da moramo sklepati po zanimivi povezanosti najbolj zgodnjih kulturnih sledov s starimi potmi. Skozi vzhodne Karavanke in Kamniške Alpe držita dve starodavni poti, čez Ljubelj in čez Jezerski vrh, in ob obeh so našli arheološke sledove iz starega veka. Izven tega je samo še Črna, kjer so zadeli na sled starega človeškega gospodarjenja. Obe prečni gorski poti sta zelo mnogo pomenili tudi v stoletjih srednjega in novega veka ter znatno pripomogli k zgostitvi naseljenosti, posebno ob Beli, kjer je nastal trg Železna Kapla (70), primeroma zgodaj, eno zelo redkih urbanskih naselij v notranjosti Alp na JV. Po obeh poteh tečeta dandanes lepi veliki cesti iz Celovške v Ljubljansko kotlino. Zgubili sta sicer mnogo nekdanje gospodarske vloge, toda v dobi avtomobilizma in tujskega prometa se jima je vrnilo precej prometne funkcije v novi obliki in se jima bo nemara vrnilo še več. Do Železne Kaple so zgradili celo ozkotirno železnico ob Beli navzgor od Sinče vasi.

Karavanška pokrajina, ki ima v osredju svojih tal stare ognjeniške kamnine, je človeka privabljala tudi s svojimi rudnimi zakladi. Svinčena rudišča se vlečejo po severnem pogorju Karavank, rudne jame so navrtali največ od južne strani, bodisi v Peci in na Obirju, kakor pri Slovenjem Plajberku (74). Precej ljudi je privabilo svinčeno rudarstvo semkaj in tu, tam pripomoglo k zgostitvi naseljenosti. V zadnjih časih, ko je vrednost svinca in z njim eksploatacijska sposobnost tako zelo kolebala, se je antropogeografski učinek zelo menjaval. V Slovenjem Plajberku so z rudarstvom sploh nehali in podobno na Obirju, medtem ko se je v Peci rudarski obrat moderniziral in koncentriral. V rudarskih krajih so nastajale nove koče, a v področju modernega rudarstva so stare kmetije opustili, ko so prešle v last rudarskih velepodjetnikov.

Nemara še starejše od svinčenega je železno rudarstvo, ki je bilo povezano z domačim železarstvom. Fužine z železarskimi delavnicami so imele tukaj dobro oporo v močnih potokih, tekočih z znatnim strmcem po tesnih debrih. V Črni so bile in v Železni Kapli, kjer so trgu pripomogle do današnjega imena. Druge pa so namestili na zunanji strani Karavanške pokrajine, bodisi ob Meži, ob Beli pri Rebercah in na Obirskem (48; 70), kakor v Bajdišah in ob Ljubeljski Borovnici pri Borovljah. Karavanška pokrajina je razpolagala z dobro vodno silo svojih potokov, sposobnih za staro obrt, medtem ko za moderno elektrifikacijo nudijo vsaj zmerne osnove. Toda v mnogih krajih vidimo pri samotnih kmetijah vodne sile izrabljene za domače mline in žage, pa za pogon poljedelskih strojev in za skromno domačo elektrarno, pa tudi za vodovod.

Karavanška pokrajina premore celo rjavega premoga. V visoki legi med gorami v severnem pogorju med Peco in Obirjem je vključena proga premogovnih miocenskih slojev, nadaljevanje tistih, ki so v Lešah v spodnji Mežiški dolini nekdaj dajale velike množine rjavega premoga. V Lobniku, gorski grapi severnovzhodno od Železne Kaple, so jeli te premogovne plasti izkoriščati, kljub pač odročni legi; leta 1933 so tu nakopali 11.000 ton rjavega premoga (177 a). Kasneje so tudi tu rudniški obrat ustavili.

Po svojem današnjem gospodarstvu je ostala Karavanška pokrajina ena najbolj tipičnih gozdnih predelov daleč naokoli. Prevlada strmin je pomagala, da prekriva tu gozd še vedno veliko večino površine. Zakaj nič manj ko $^2/_3$ tal je zarastlih z gozdom. Izkoriščanje gozda je tu silno važna oblika gospodarske podjetnosti. Ogljarstvo je nekdaj mnogo pomenilo za tukajšnje železarstvo. Gozd je po veliki večini last fevdalnih veleposestnikov, ki vzdržujejo v njem tako rekoč celo mrežo gozdarjev, pa žag itd. Malokje je gozda tako mnogo v posesti grajskih veleposestnikov kakor v karavanškem delu Slovenske Koroške. Za velike žage so najugodnejše osnove ob ozkotirni železnici v okolišu Železne Kaple. V Rebercah, ob vhodu v Belsko sotesko, je večja tvornica za lesovino (177, 311) z okrog 500 delavci.

V ostalem je Karavanška pokrajina po svojem gospodarstvu in poseljenosti podobna sosednim gorskim predelom. Poudariti pa moramo, da samotne kmetije nikjer na Slovenskem niso tako mogočne kot tukaj. Nikjer ne premorejo tako izredno velike zemljiške posesti, in sicer po 100—200 oralov, pa tudi več. Toda poudariti je treba, kako mnogo je med njimi kočarjev in na-

jemnikov, ki bivajo kot najemniki in žagarji na posestvih velikih gozdnih posestnikov v avstrijskem delu Slovenske Koroške. Pri vsem tem je treba pripomniti, da tudi velike kmetije v Karavanški pokrajini ne premorejo mnogo njiv in tudi ne travnikov, pa da so težave s postavljanjem poljedelskih in živinorejskih pridelkov na oddaljeni in težko dosegljivi trg. Celo vrednost gozda je v teh odročnih visokih rebrih primeroma manjša. Gojenje drobnice, ki je nekdaj silno mnogo pomenilo, je skoro popolnoma nehalo. Planin tukajšnje kmetijstvo nima kaj prida na razpolago, toda gospodarsko težišče je slejkoprej na živinoreji.

Sklenjena naselja so tukaj izjema, a nastala so samo tamkaj, kjer je življenjski obstoj nudila nekmetijska gospodarska osnova, rudarstvo, obrtna delavnost ter promet. Taka naselja so Črna, Železna Kapla pa do neke mere Slovenj Plajberk; samo te kraje moremo šteti mednje. V moderni dobi je tujski promet nekoliko prispeval k živahnejšemu prometu, omembe vrednega vpliva na naseljenost ni pokazal. Malih slatin je v vzhodnih Karavankah več, najimenitnejše so v dolini Bele, kjer je pod Jezerskim vrhom nastalo majhno gorsko zdravilišče in letovišče Bela.

Karavanška pokrajina je sicer po dolgem zložno prehodna, čeprav je pri tem mnogokrat treba gor in dol, vendar je bilo v vseh časih prav malo tega, kar bi prebivalce po dolgem vezalo v enoto. Nasprotno je bilo: prečne doline skozi severno karavanško gorovje, dasi vse le tesne debri, so ljudi vezale na rožansko in podjunsko stran, in sicer tako rekoč vsako porečje posebej. Po njih so izpeljane prečne ceste, a po dolgem je sploh ni in tako se je izoblikovalo več majhnih antropogeografskih celic, katerih središča, župne cerkve in politične občine, so nastale najraje ob hidrografski sovodnji posameznih porečij.

Ena takšnih malih enot je Slovenj Plajberk, ki premore najlepše visokogorske kočne, kjer so v spodnjih delih obsežnejše ravnote v višinah med 900 in 1000 m, zavarovane z dolgo Žingarico. V novejši dobi so se ljudje iz te gorske soseske tesneje naslonili na bližnji Podljubelj in Borovlje, kamor nimajo daleč po ljubeljski veliki cesti, izpeljani ob čudovitem koritu, ki ga je izdolbla Borovnica.

Drugo podobno, a znatnejše središče so Sele, postavljene v sila zanimivo podolžno dolino, eno izjemnih, ki razpolaga z omembe vrednim ploskim dnom. Nastala je med dvema prečnima dolinama, med Hudim potokom in Selsko Borovnico ali Frajpahom, ki sta bili obe prekriti z ledenikom. Očividno se je med njima ležeča podolžna dolina zajezila in se zasipala od obeh

strani; zelo verjetno je, da je bilo tu nastalo tudi jezero. Cerkveno in politično središče soseske stoji 948 m nad morjem, skoro natančno toliko ko Slovenj Plajberk (945 m).

Tretja enota obsega gorsko porečje Bele. Ta je največja in je tvorila kar svoj sodni okraj, z upravnim središčem v Železni Kapli. Zelo slikovito lego ima Bela, ko je na J in na S ograjena z visokimi gorami, skoznjo pa teče dolga alpska cesta. Poglavitno poseljeno področje se nahaja v območju glavnega skrilovega in vulkanskega podolžnega podolja na Remšniku, Lepeni pa Lobniku in Obirskem, kjer so raztresene zlasti po prisojnih višinah, kmetije dokaj na gosto, razmeščene v glavnem do višine 1000 m, nekatere najvišje celo do 1200 m visoko. Vse to obsega prostrana gorska občina Bela, ki ima svoje antropogeografsko ožilje v dolini glavnega potoka, kjer drži starodavna prečna cesta čez Jezerski vrh. Tu je nastal trg Železna Kapla 555 m, pred vhodom v glavno sotesko ob Beli, kjer se vidijo na hribu ob njej še vedno razvaline starega gradu. Zelo bode v oči učinkovita razlika med ruralno okolico ter urbanskim središčem: tam sistem samotnih kmetij, mogočnih kmetijskih gospodarstev, razpostavljenih po rebrih in pomolih, pa kmetskih in graščinskih žag po tesnih grapah in dolinah, a tu nenadoma v dnu glavne doline na tesnem trg s starinskimi urbanskimi domovi in tradicijo stare obrtnosti in prometnega posredovanja.

ŽELEZNA KAPLA je nedvomno trg, ki se ima za svoj nastanek zahvaliti v prvi vrsti prometni vlogi soseske. Ustanovili so ga na tisti točki, kjer se v Belo, ki teče ob njej glavna cesta na Jezerski vrh, iztekajo največji pritoki bodi od desne kot od leve; saj je po dolinicah ob njih najlažji stik po dolgem med veliko cesto in gorskim predelom. Razen tega pa je bila ob glavni rečici na sotočju na razpolago vodna sila. Zakaj v Železni Kapli so v 16. stoletju (70, 645) nastale tudi fužine. Železo so kopali v obližju v področju Lepene in Lobnika, deloma pa so ga dobivali od drugod; saj je šlo tod skozi po jezerski cesti mnogo koroškega železa na jug (70, 658). Kapla, kakor se je sprva kraj imenoval, je bila važno počivališče ob prenosu železa. Vendar je pridevek železna dobila Kapla šele v novejši dobi (197, 100). Kraj se primeroma zelo zgodaj imenuje (70; 197). Kapela v tej samotni, šele kasno obljudeni gorski pokrajini priča, da je nastalo zgodnje naselje v navezanosti na promet. Kot trg se prvikrat imenuje leta 1267. Železna Kapla je posredovala trgovino med Koroško in Kranjsko z železom in žitom, volno itd.

V naslonitvi na promet in rudarstvo ter železarstvo se je razvilo tudi nekaj obrtnosti. Mnogo pa je trpelo uspevanje Železne Kaple zaradi konkurence ljubeljske poti.

Železna Kapla je napredovala v znatno trško naselje, saj je štela že v sredi XVIII. stoletja 161 hiš (70, 681). V moderni dobi jo je sicer zelo prizadelo, ko je utihnil promet na veliki starodavni jezerski cesti. A dobila je vendarle nekoliko nadomestila, ko so zgradili ozkotirno železnico od Sinče vasi, kjer ima pri-

Pod. 37. **Železna Kapla**

ključek na glavno progo. Ozkotirna železnica je omogočala odvoz lesa, ki ga je na razpolago v tem področju tako rekoč v neizmernih množinah, pripomogla pa je tudi, da se je mogla Železna Kapla še bolj uveljaviti kot urbansko središče. In prav za trško središče je postavljena dokaj srečno, v žarišču sredotežnega rečnega in dolinskega omrežja. Razen tega so v Železni Kapli namestili sedež okrajnega sodišča in še nekaterih manjših uradov. Z vsem tem je mogla Železna Kapla kljubovati neugodnostim modernega časa, v spremenjeni prometni legi sredi odročne gorske pokrajine. Od leta 1880, ko je štela 1203 prebivalce, je v naslednjih desetletjih sicer za spoznanje nazadovala, a v letu 1934 je število njenega prebivalstva vendarle poskočilo na 1251, kar je bilo nemara učinek mejne funkcije. Sedaj ima Železna Kapla 1349 prebivalcev.

Po svoji zunanji podobi dela Železna Kapla vtis slikovitega starinskega trškega naselja in spominja do neke mere na Tržič, kateremu sliči tudi po legi v tesni gorski dolini, po starodavni prometni funkciji ter celotnem značaju gorske okolice. Njeno prebivalstvo je do 50 % zaposleno v obrti in industriji, pa le 6 % v kmetijstvu. Toda okoliška občina Bela ima še 49,5 % kmetijskega prebivalstva, v sosednih področjih pa ga je še več, n. pr. v občini Sele 56,7 %.

Pod. 38. **Samotne kmetije v Topli pod Peco**

Četrta enota v Karavanški pokrajini je v območju zgornje Meže. Meža z Bistro in Toplo ter drugimi pritoki je izoblikovala površje tesnih dolin in grap. Hrbti med dolinami so dokaj visoki, najvišji dosegajo 1500—1600 m, toda površje je povsod pokrito z debelo plastjo prepereline, gola skala nikjer ne gleda na dan. Vse je zeleno, porastlo z gozdi, ki se v njih svetijo enakomerno posejane jase osamljenih kmetij z njivami in tratami. V povirju Meže je gorska srenja Koprivna, sestoječa iz samih samotnih kmetij, ki segajo najviše na vsem Slovenskem. Tudi porečje Meže je krepko osredotočeno in v središču tega ožilja gorskih dolin in pomolov ter pogorij stoji Črna, staro obrtno naselje, tesno stisnjeno v dnu glavne doline. Vendar je bil razvoj Črne močno drugačen, nego smo ga spoznali pri Železni Kapli. Od Črne dalje sploh ni bilo ceste, šele v zadnjih letih pred drugo

svetovno vojno so jo zgradili preko Sv. Vida na Šoštanj. In v novejši dobi si je mogla Črna opomoči zaradi bližine velikih svinčenih rudnikov v Peci, pa zaradi bližine svinčene topilnice.

MEŽICA. Mežiški svinčeni rudnik obsega več rudarskih jam, ki so urejene na več krajih na obeh straneh Meže med Črno in Mežico, v apniškem gorovju severne rajde vzhodnih Kara-

Pod. 39. **Črna-Mežica: pri topilnici v Žerjavu**

vank, med Uršljo goro in Peco. Mežiško rudarsko področje pripada tedaj še v polnem obsegu gorovju Karavank, dasi se središče rudarskega naselbinskega in upravnega območja nahaja že na severnem vznožju gora, na prehodu v terciarno in kristalasto območje Mežiškega podolja. Rudarsko področje se nahaja v območju prečnega toka Meže, medtem ko leži tako zgornji del Meže in Mežiške doline v podolžnem delu, kakor pripada podolžnemu sektorju tudi glavni del spodnje Mežiške doline. Prirodno je tedaj, da je prečni srednji del Mežiške doline tesen. Še prav posebno tesen je tisti del, kjer si je Meža svojo deber zarezala skozi trde apniške kamnine, to je od Črne pa skoro do Mežice. Tu imamo opravka s pravo debrijo, slikovito, divjo sotesko, v kateri je bilo med strmimi, mestoma kar navpičnimi

stenami prostora samo za rečno strugo in je bila težava s prostorom za cesto. Le tam, kjer se stranske doline in grape spuščajo v glavno dolino, so nekoliko razširjena mesta, ki so jih izkoristili za rudarske stavbe in naprave. V enega takšnih malo širših mest so namestili veliko topilnico v Žerjavu.[1] Semkaj prepeljejo vso svinčeno rudo ter jo topijo in očistijo. Rudo potem odvažajo do železniške postaje Prevalje, od koder gre dalje. V celem zaposluje rudarsko in topilniško podjetje 2250 ljudi. V rudarskem področju samem ni skoro nič prostora za stavbene in upravne potrebe. In rudarsko naselje se je moralo koncentrirati na obeh koncih soteske. Starejše rudarsko središče je v zgornjem delu doline, v Črni in njeni okolici, kjer je prebivalstvo docela navezano na delo v rudniku ter rudarskih napravah in nosi v svoji živahni razgibanosti znamenja industrijske delavnosti. Glavno središče rudarske naseljenosti pa je na spodnjem koncu soteske, v dnu tu že razširjene doline pri Mežici. Tu je naselje razvrščeno po dolgem po dolini, segajoč v stranske drage in grape le malo obsežno; v vsem se mu pozna, da je to primeroma mlado naselje, kjer so se zgostila rudarska bivališča, upravne zgradbe ter vse ostalo, kar je gospodarsko, prosvetno in upravno udejstvovanje priklicalo v življenje. Zato se je prebivalstvo tu zelo namnožilo v toku zadnjih desetletij, in sicer v obeh starih občinah Mežica in Črna skupaj od leta 1880 od 2537 do leta 1931 za 123 % na 5468. Do leta 1948 je prebivalstvo še nadalje narastlo, in sicer na 6255; od tega jih je živelo 1051 v Žerjavu, 2763 v Črni ter 2441 v Mežici. Po ljudskem štetju dne 31. marca 1953 pa ima nova občina Mežica 2945, a občina Črna 4830 prebivalcev; vse rudarsko področje skupaj šteje potemtakem 7775 ljudi (4 c; 4 č).

D. GOSPODARSKI IN PREBIVALSTVENI PREGLED

Prevlada tesnih dolin, pa strmih pobočij in sklenjenost velikih, gostih gozdnih področij, vse to so činitelji, ki so povzročali, da so bile Kamniške Alpe in vzhodne Karavanke vse prej ko privlačne za človeka.

V soglasju s temi prirodnimi svojstvi prvotne od človeka še neizpremenjene pokrajine je potek poselitve ter gospodarskega izkoriščanja. Kamniške Alpe ter vzhodne Karavanke so izredno dolgo ohranile značaj odljudnega predela in so se ob-

[1] Ime Žerjav je podedovano po nekdanji kmetiji, ki je poprej stala tu.

ljudile v glavnem šele v slovenski dobi. Skrajno redka in pičla so znamenja obljudenosti iz prazgodovinskih časov, iz rimske dobe ali zgodnjega srednjega veka, z docela neznatnimi arheološkimi drobci, ki so jih našli v Črni, v Belski dolini ter ob ljubeljski poti (69, 157; 48, 46). Podoba je, da so v genetični zvezi s starim rudarstvom ter s prometom na ljubeljskem in jezerskem prehodu. Proučevanje slovenske poselitve je pokazalo, da se Slovenci ob svojem prihodu niso omembe vredno posluževali ne jezerskega ne ljubeljskega prečnega prehoda (182, 183), marveč so ločeno, prodirajoč od vzhoda, posedli kotline ob Savi ter Dravi pa na Savinjskem. Te so bile poseljene že davno v predslovenski dobi in prav na zunanjem podnožju naše prostrane gorske enote so bile že v prazgodovinski ter rimski dobi močne naselbinske zgostitve, zlasti v južni Podjuni pa v Ljubljanski kotlini od Dežele do okolice Kamnika, kakor na vzhodnem obrobju v Tuhinjski in Mislinjski dolini ter na Gorogranskem. Pozornost vzbuja Potočka zijalka na Olševi, kjer je človek domoval ali morda hodil samo na lov v stari kameni dobi, kakor so ugotovila obsežna izkopavanja. Toda paleolitske postojanke (53) ne moremo smatrati za člen v organičnem razvoju poselitve, zakaj nastala in obstajala je v drugačnih podnebnih pogojih ter gospodarskih nagibih, ki so se bistveno razlikovali od onih, kakor so bili podlaga gospodarskega in kulturnega razvoja od neolitika dalje, temelječega v glavnem na poljedelstvu ter živinoreji. Vrh tega je pripomniti, da pripada Olševa s Potočko zijalko vzhodnemu robnemu področju naše gorske skupine. Tudi na severni robni pas Karavank, tik nad Podjuno, je segla predslovenska poselitev okrog Junske gore, dasi le na nižje najbolj vnanje predgorje (182, 183).

Vse prostrano gorovje Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank je ostalo slabo poseljeno prav do srede srednjega veka. Šele od XI. stoletja dalje se jamejo pojavljati znamenja človekovega udejstvovanja. Najprej seveda ob obeh najbolj zgodaj obljudenih prečnih prehodih, kjer se v XI. stoletju imenuje kapela v Belski dolini, ki ima Železna Kapla še danes po njej svoje ime, a nekaj kasneje tudi cerkvica sv. Lenarta pod Ljubeljem. V oni dobi so očividno začeli intenzivneje uporabljati oba prehoda, saj so gospodarske in politične zveze med Koroško in Kranjsko postajale živahnejše. Verjetno pa je, da so obdobno ljudi odvračale od porabe nekatere neugodnosti teh poti. Zakaj, dasi sta glavna prevala na njih res primeroma nizka, je bilo jako neugodno, da tečeta tako daleč skozi samo odljudno gorovje,

pa držita vrh tega po ozkih dolinah. Zato so za prehod iz Ljubljanske v Celovško kotlino radi uporabljali ovinek ob vzhodnem vznožju, a za pot v Italijo prehod skozi spodnjo Ziljsko dolino (182, 184). Ko so v drugi polovici srednjega veka izdatno uporabljali ljubeljsko in jezersko pot, so po njih tovorili proti jugu zlasti koroško železo, iz južnih dežel pa so na Koroško prenašali posebno sol, vino, olje itd. (69; 70). Promet je postajal živahnejši, fevdalni oblastniki so ga začeli smotrno oskrbovati, ustanavljati hospice in končno so ustanovili tržno naselje na obeh poteh v XIII. stoletju, (Železno) Kaplo v Belski dolini ter Ljubeljski trg v gorovju nedaleč južno pod Ljubeljem, ki so ga kasneje, v začetku XIV. stoletja, prestavili v sedanji Tržič (69). Ustanavljanje trgov v notranjosti gorovja moremo pač smatrati za znamenje, da se je ta čas gorati predel že do neke mere obljudil; ljudje so polagoma prodirali v gorato pokrajino ter se naseljevali v njej, a od XIII. stoletja dalje se zdi, da so fevdalne oblasti pospeševale ali celo vodile naseljevanje (182, 48). Tako se je šele zelo kasno obljudila gorata pokrajina Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank, in sicer najbolj ob obeh prečnih prehodih, po podolžnem karavanškem podolju ter v vzhodnem robnem področju. O mladi poselitvi pričajo tudi krajevna imena, tako n. pr. ime Rutarji za samotne kmetije v Tržiški pokrajini. Vsa ta mlada poselitev se je izvršila v obliki samotnih kmetij, ki gospodujejo tod popolnoma, pač znamenje, da se je naselitev v vse naši gorski skupini izvršila šele jako kasno.

Videti je, da je v Kamniške Alpe ter vzhodne Karavanke človeka privabljalo tudi rudarstvo, pa kasneje fužinarstvo ter z njim povezano ogljarstvo.

Zanimivo bi bilo ugotoviti, kdaj so začeli v naši gorski skupini izkoriščati planine, zlasti če so si jih uredili ljudje že pred poselitvijo, izhajajoč iz kotlin na severu ter jugu, pa na vzhodu. Naša gorska skupina za planinsko gospodarstvo ne nudi kaj prida vabljivega spričo prevlade ozkih, podolgovatih, pa zelo strmih pogorij. Najbolj privlačne so bile vsekakor planote na jugovzhodu, tembolj, ko se vzpenjajo ravno do podnebne zgornje gozdne meje. Pozornost vzbujajoče okroglaste oblike planinskih koč na Veliki planini in sosednih planinah, — ali jih smemo res šteti za znamenje velike starosti? Njihova svojska okrogla oblika je nastala morebiti zaradi hudih viharjev in snežnih zametov, dasi imajo docela enako obliko stanovi tudi na planinah pod Krvavcem, ki se nahajajo v zavetnih legah. Vsekakor pa je značilno, da se nahajajo poglavitne planine v lasti vasi bodisi

na južnem kot na severnem ter vzhodnem vznožju gorovja. Pri tem spet ne smemo prezreti dejstva, da se nahajajo poglavitne obsežnejše, za planinsko pašo najbolj prikladne položne in ravne ploskve ravno v robnih področjih gorovja, bodisi na S kot na J, pa tudi na manj sklenjenem vzhodu. Zelo je verjetno, da so poglavitne planine izkoriščali ljudje iz vasi v vnanjih kotlinah že znatno poprej, preden so bili poseljeni notranji predeli gorovja. In iste vasi so ohranile srenjsko pašno posest in pravico,

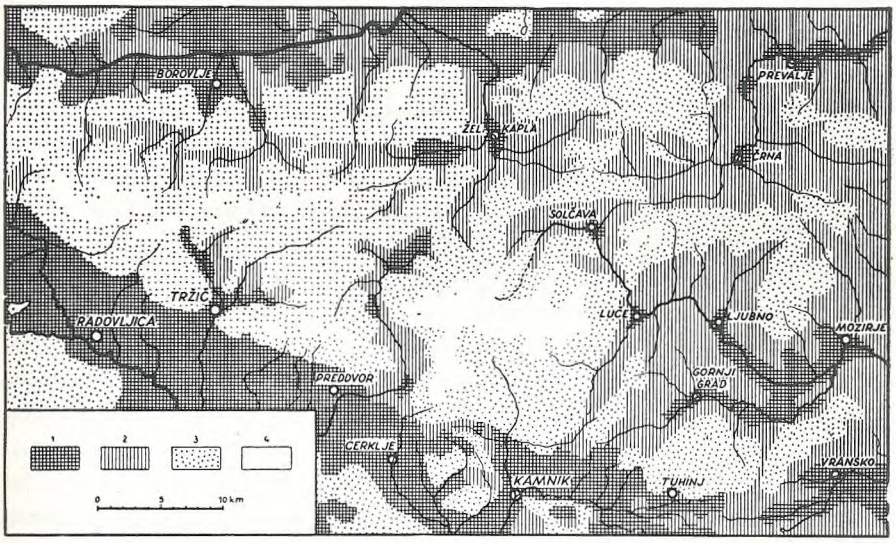

Pod. 40. **Potek poselitve v Kamniških Alpah in vzhodnih Karavankah**
1: Področje najstarejše poselitve in kultivacije; — 2: Ozemlje, poseljeno šele kasno, v glavnem od XIII. stoletja dalje; — 3: Neposeljeno, a z gozdi poraslo ozemlje; — 4: Najvišje, docela skalnato površje

medtem ko imajo samotne kmetije iz notranjosti le malo obsežne planine, povečini v obližju svojih domov, največ v individualni lasti.

Gorski predel Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank je pomenil in pomeni še dandanes redko poseljeno in manj zložno prehodno visokogorsko ter sredogorsko pokrajino, torej po reliefu ločilni svet med planimi, pa zato zgodaj obljudenimi ter gosto naseljenimi in zlahka prehodnimi področji Celovške in Ljubljanske kotline ter Savinjskega. Še danes, ko je ta gorski predel obljuden v veliki večini v vseh nižjih področjih, je ostalo precej površja, ki je sploh nesposobno za poselitev ter gospodarsko porabo, kakor je tudi obilo gorovja neprehodnega v normalnem smislu. Dve cesti držita skozi gorovje v smeri od

juga proti severu, ljubeljska in jezerska, a tretja čez Črnivec od SV proti JZ. Razen tega držijo v gorovje še dobro uporabne ceste, ki se nehajo slepo pod najvišjimi pogorji, kakor na primer cesta ob Savinji, ki se neha v Logarski dolini, cesta do Kamniške Bistrice, do Medvodja, do Kort in še nekatere manj dodelane. Z novim, za časa okupacije navrtanim predorom pod prevalnim pogorjem bo ljubeljska cesta uporabna celo v pravi zimi brez posebnih težav. Pač pa ni še nobene železnice, ki bi držala skozi celo gorovje. Stara ljubeljska cesta je dobila moderno obliko železnice samo do vznožja, tako na severu do Borovelj, kakor na jugu do Tržiča. Jezerska cesta je dobila od severne strani ozkotirno železnico do Železne Kaple. Poševna železnica mimo Gornjega Grada do Kamnika je šele v načrtu. Interesanten je načrt velikopotezne železnice, ki bi stekla skozi veliki predor od Bele nad Železno Kaplo pod osrednjim pogorjem na Kamniško Bistrico z zvezo na Kamnik. Uresničitev tega načrta bi pomenila neposredno železniško zvezo med Ljubljansko in Celovško kotlino.

Gorska pokrajina Kamniških Alp in vzhodnih Karavank leži med planimi področji Ljubljanske, Celovške in Savinjske kotline. Razumljivo nam je, da so se na vmesni gorski predel rade naslonile upravno-politične meje manjših prebivalstvenih enot, naslanjajočih se na kotline. Sredi gorovja Kamniških Alp so se stikale deželne meje med staro Kranjsko, Koroško in Štajersko. Od leta 1920 dalje teče po dolgem po naši gorski skupini državna meja med Jugoslavijo in Avstrijo, medtem ko iz preteklosti ni znano, da bi se meje med državami naslanjale na ta gorski predel. To je docela umljivo, saj ne loči pokrajin, različnih med seboj, temveč se dviga sredi med planimi področji, ki so si v velikih potezah podobna ali celo docela enaka po prirodnih in gospodarskih svojstvih, kakor so tudi vsa obljudena s slovenskim prebivalstvom.

V kulturnogeografskem pogledu so Kamniške Alpe z vzhodnimi Karavankami predel z mnogimi skupnimi svojstvi.

Predvsem imamo tu, razen v Julijskih Alpah, naše največje docela neproduktivno ozemlje. Največje sklenjeno področje zavzema v osrednjih Kamniških Alpah. Toda ker je to po veliki večini apniško skalovje, prihaja za planinske pašnike malo v poštev.

Za planinsko pašo je bilo mogoče izkoristiti nižje planote. Poglavitni del planin se nahaja nekako v bližini zgornje gozdne meje. Podoba je, da so se najstarejši planinski pašniki nahajali

sprva prav na gozdni meji, ki so jo ponekod na prisojnih pobočjih (ob Košuti, Stolovi skupini, na Peci itd.) potiskali dokaj nizko pogosti snežni plazovi, da pa so kasneje kmetje gozd krčili odozgor ter razširjali planinsko pašo čim dalje niže. Zelo se vidi, kako so osojne severne strani kot mnogo bolj strme znatno na slabšem in imajo vidno manj planin. V celem so ozka karavanška pogorja in gore za planine manj prikladna, nego masivne osrednje Kamniške Alpe, kjer so bile najbolj vabljive visoke planote. Prepadnost pobočij in težka pristopnost marsikje občutno ovira planinsko izrabo. Tudi se zdi, da so kmetje bolj tiščali na planinsko gospodarstvo od tamkaj, kjer bivajo v sklenjenih vaseh in zaselkih, nego v področju samotnih kmetij.

Planine se nahajajo v jako različnih višinah. Pri marsikateri samotni kmetiji vidimo, da ima svojo planino samo nekaj malega višje v gori nad domačijo (n. pr. Logarska, Robanova itd.). Po drugod pa segajo planine visoko v ovršje. Podoba je, da je o višinah največ odločal značaj zemljišča; kjer se nahaja pripraven gorski svet na planotah ter v položnih planjah, so ga porabili za planinsko pašo. Najvišje planine segajo v Karavankah še prav na vrhovje, postavimo Belska planina na Kočni 1703 m ter Fajmutova na Peci 1950 m (76, 8), v Kamniških Alpah pa spada ovršje nad Krvavcem med najvišje planinske pašnike (47, 5). Z njimi se kosajo po veliki nadmorski višini planine na in ob Dleskovški planoti, s Korošico (1850 m) kot najpomembnejšo (47, 52).

Za Kamniške Alpe ter vzhodne Karavanke je značilno, da je bilo v njih zelo veliko visokega gozdnega in planinskega ter skalnatega površja v posesti starih fevdalnih veleposestev, bodisi starih graščin ali meščanske korporacije iz Kamnika ali škofijskega veleposestva iz Gornjega grada, dediča po nekdanjem tamkajšnjem benediktinskem samostanu. Kmetje so imeli v velikem delu le servitutne pravice za planinsko pašo v teh planinskih področjih in šele agrarna reforma in dokončna socialna osvoboditev leta 1945 je prinesla spremembo. Toda v Karavankah na avstrijsko-koroški strani je ostalo fevdalno veleposestvo do danes v polni veljavnosti.

Dasi končno število planin v naši gorski skupini ni majhno, je vendarle treba poudariti, da jih je mnogo od njih zelo majhnega obsega. Saj so planine, ki pripadajo samotnim kmetijam, povečini le neznatne velikosti — in takšnih je v tej domeni samen jako mnogo. Nadalje je značilno, da so tu na planinah pasli največ drobnico, posebno v severnih straneh Karavank (76).

A tudi v južnih straneh Karavank ter v Kamniških Alpah, kjer se pase mnogo več goveje živine, je v prevladi jalovina, s primeroma manjšim deležem molznih krav (76, 47). S planinskim gospodarjenjem je združeno povečini le izdelovanje masla in sira, toda le v skromnih množinah. Planine služijo domala le v to, da se živina čez poletje prepase. Upravičena je presoja, da bi bilo mogoče planine znatno bolj smotrno izkoriščati. Tu bo moralo poseči vmes načrtno gospodarstvo ter vrniti polno vrednost planinam, zraven pa še stopnjevati njihovo izkoriščanje v korist živinoreji, in sicer tudi za ovčarstvo.

Gozdna meja je nedvomno na mnogih krajih, zlasti v prisojnih legah, umetno potisnjena navzdol. Zgornjo mejo njiv in sadežev pa ponekod potiska navzdol značaj površja. V celem moramo reči, da se nahaja v našem gorskem predelu za Južne Alpe še dokaj visoko. Opaziti je, da segajo njive više na skrilavem zemljišču, ki se odlikuje po bolj položnih pobočjih, ter tamkaj, kjer ležijo bližnje doline bolj visoko. V južnih pobočjih Kamniških Alp nehajo kmetije znatno nižje, ker v prestrmih legah ni prostora za njive.

Za njive urejene površine je v našem predelu jako malo, v celoti le okrog 3 %, na nekoliko više se povzpne delež v vzhodnem delu Karavanškega podolja, in še tu in tam v skrilavih področjih, toda tudi tu ne čez 6—7 %.

Samo ob sebi je umljivo, da pomeni v kmetijstvu našega predela živinoreja poglavitno gospodarsko panogo. Kljub temu, da razpolagajo kmetje tod z razmeroma jako velikimi posestvi, njihov gospodarski položaj nikakor ni bil zadovoljiv. Zakaj velika oddaljenost od prometa in po veliki večini sploh od znatnejših tržišč je onemogočala ugodno prodajo bodisi živine kot živinorejskih in poljedelskih pridelkov. Le prepogosto smo zadevali v teh gorskih področjih na propadajoče ali pa celo že opuščene kmetije.

Gozd pomeni v tukajšnjem gospodarstvu ogromno postavko. V celoti je čez $^2/_3$ površine še vedno zarastle z gozdom in izkoriščanje gozda pomeni za prebivalstvo našega predela poglavitno gospodarsko oporo. Le žal, da je na Koroškem še tako mnogo gozda v lasti veleposestva, ki ga moderne agrarne reforme še niso odpravile. Povsod so glavne doline tisto področje, na katero je osredotočeno odvažanje in predelavanje lesa, in glavni potoki osnova za neštete žage, medtem ko so se moderne velike žage naselile ob stikih glavnih dolin s cestami ter železniškimi postajami kot nakladališči. Z izredno vlogo, ki jo ima ali ki jo je

vsaj imela do nedavna za transport lesa Savinja, se ne more kosati nobena druga voda na Slovenskem. Z zaposlenostjo v žagarsko-gozdnem delu se je preživljalo tu zelo mnogo ljudi, po stanju v letu 1931 v (stari) občini Sv. Katarina 22,7 %, Preddvor 15,2 %, Jezersko 37,6 % (največ od vseh občin v Sloveniji), Županje njive 13,6 %, Luče 24 %, Solčava 17,1 % in Koprivna 18,4 % celotnega prebivalstva. Po osvoboditvi se je izkoriščanje gozda še stopnjevalo in po stanju v letu 1949 se je z delom v gozdu preživljalo v KLO Luče 42,3 %, Jezersko 41,8 %, Bele vode 39,1 %, Sv. Katarina 31,5 %, Kokra 22,5 % in tudi v prejšnjih KLO Solčava, Ljubno, Radmirje, Bočna ter Šmartno ob Dreti je bilo nad 20 % zaposlencev v gozdu. Gornjegrajsko je močno središče gozdnega izkoriščanja, med najmočnejšimi v Sloveniji. Le malo manjši delež imajo kraji v vzhodnih Karavankah (Koprivna, Črna, Javorje, Razbor, Podgorje), od koder drži skoraj neprekinjen pas velike udeleženosti na gozdnem delu ob Mislinjski in Saleški dolini v Pohorje. Tudi jugozahodne Kamniške Alpe ne zaostajajo, saj vidimo v okolici Tržiča, v Sv. Ani pod Ljubeljem, pa v Kamniški Bistrici ter v nekaterih tuhinjskih krajih (Šmartno, Godič) še vedno med 10 in 20 %. V celem moramo reči, da pomenijo pokrajine Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank poleg Pohorja in dinarskih planot s Kočevskim najimenitnejšo našo gozdno in gozdnogospodarsko področje na Slovenskem; nobenega KLO ni bilo tu v l. 1949, v katerem bi znašal delež zaposlencev pri gozdnem delu manj ko 5 %.

Kamniške Alpe in zlasti vzhodne Karavanke pomenijo predel, kjer hranijo tla v sebi obilo rud. Železno rudo so kopali na več krajih v apniških pogorjih in fužine s kovaškimi delavnicami so se nahajale največ na obrobju v dolinah z močno vodno silo, ponekod v zvezi z obrtnimi urbanskimi naselji. Na severnem vznožju so bili fužinarski in železarski kraji v Bistrici in Borovljah ter Bajdišah v Rožu, pa v Črni ob Meži, v osredju v Železni Kapli, a na južnem obrobju v Tržiču. Železno rudarstvo je popolnoma nehalo, a železna obrt se je ohranila, prevedena v moderne oblike, le v Borovljah in Tržiču pa dela seveda le z dovažano rudo. Prebivalstvo gorskega predela more samo v neznatnem obsegu sodelovati na tej podjetnosti.

Tudi druge rude so kopali v našem predelu, največ svinec (Slovenj Plajberk itd.) pa živo srebro (pri Sv. Ani pod Ljubeljem), manganovo rudo (v srednjih Karavankah), pa premog v Lobniku. V Peci in Obirju so se razvili svinčeni rudniki že zgodaj, a iz njih je nastal moderni veliki rudnik med Mežico in Črno, ki je s svojim

gospodarstvom povezan bolj z Mežiško dolino. V Črni dolini nad Kamnikom kopljejo kaolin. Vodnih sil za elektroenergetsko izrabo ima naš gorski predel pravzaprav sorazmerno malo. Saj je to povirje nevelikih potokov in rečic, ki dajejo osnove le za primeroma ne velike hidrocentrale, a še te je bilo mogoče najlažje in najučinkoviteje namestiti v robnem, vznožnem področju, kakor so Tržič, Završnica, na Kamniški Bistrici, pri Mežici, na Kapelski Beli, na vodah v Rožu itd.

Obrti in industrije v gorskem predelu ni, razen v tržiščih in rudarskih krajih na obrobju; bližnja gorska naselja sodelujejo v njih z zaposlenostjo, kjer ležijo v dolinah, kakor na primer okrog Tržiča, Borovelj in Črne-Mežice.

Znatno vlogo imajo Kamniške Alpe z vzhodnimi Karavankami tudi v turistiki. Za takšno gospodarsko izrabo usposablja našo gorsko skupino pred vsem dejstvo, da zavzema kot visoko gorovje vogelno postojanko v južnovzhodnem robnem področju celotnega Alpskega gorovja. Po svojem reliefu, po rogljatih najvišjih vrhovih, po pretežno apniško-dolomitni geološko-petrografski sestavi, po prostranih sklenjenih gozdih je naša gorska skupina tipičen člen v pasu Južnih apneniških Alp, dvigajoč se v zaključnem položaju, kar pripomore največ, da se odlikuje s svojimi izredno široko segajočimi razgledi. Zato je že zgodaj privabljala turiste in zato ima ob svojih vrheh postavljenih obilo turističnih koč. Za smučarski šport nudi naša gorska skupina obilo ugodnih prilik, posebno v vzhodnih področjih, kjer prevladujejo visoke planote, zlasti na Veliki Planini in okrog Dleskovške planote, pa okrog Krvavca, kakor tudi najvzhodnejši del z Goltmi. Za letovanje so zelo privlačni kraji v veličastnih kočnah in visoko ležečih gorskih dolinah, vendar bi še mnogo več ljudi želelo priti semkaj na svoj zasluženi letni odmor, ako bi ne bile prometne zveze preveč neprikladne. Saj so vse kočne dokaj daleč vstran od železniških zvez. Samo Jezersko in Logarska dolina sta dostopni s pomočjo avtobusnih zvez, na koroški strani pa Bela, ki je lažje dosegljiva spričo ozkotirne železnice, ki drži do Železne Kaple od Sinče vesi. Toda mnoge lepe gorske pokrajine v Grintovcih so le preveč oddaljene od rednih prometnih zvez, pa zato za množični poset še ne prihajajo v poštev.

Turistiški promet precej trpi spričo ovir, ki jih povzročajo prehodne določbe državne meje med Jugoslavijo in Avstrijo.

V prometnem pogledu spadajo Kamniške Alpe z vzhodnimi Karavankami med največje sklenjene gorske gmote na Slovenskem. Ni čuda, da je pomenila velike ovire prometu. V podolžnem

pravcu še do danes ni izpeljana niti ena cesta. Savinjska se neha slepo v Logarski dolini, podobno kot nekatere prečne (bistriška, na Kopišču—Kamniški Bistrici, mežiška v Črni, bajdiška v Selih, obirska v Kortah). Pač pa sta že od nekdaj važni veliki prečni cesti, ljubeljska in jezerska, ki sta obe izrabili najdaljše prečne doline in nizke prevale med njimi; vidi se, da so se ljudje manj strašili dolgega prehoda skozi gorski predel na širokem pasu, nego vzpona čez višje sedlo na ožjem gorovju (n. pr. Medji dol). Nešteto kolovozov in steza pa vodi čez nižje in višje prevale. Toda reči se mora, da se v našem predelu voz razmeroma malo uporablja, zelo mnogo pa koš, s katerim nosijo bodisi pridelke s polja, gnoj na njive, kupljeno iz prodajalne in blago na trg, često celo seno, ako ga ne povežejo raje v velike vrvi. Saj smo v področju prevladujoče samotne kmetije, ki bo tu vedno do neke mere ovira napredku.

Tržno naselje, ki je zares v notranjosti gorovja, ima naš predel samo eno, Železno Kaplo, nastalo na stari jezerski cesti in na obrtni osnovi. Na ljubeljski cesti je nastal Tržič na južnem, a Borovlje na severnem začetku prehoda skozi gorovje. Oddaljenost od tržišč v dobi naturalnega gospodarstva ni imela tako neugodnih posledic kakor dandanes. Saj so ostale tudi železnice daleč od našega predela. Samo ena seže nekoliko vanj, a še ta je ozkotirna, od Sinče vasi do Železne Kaple. Tržiška in Kamniška železnica se ga samo dotakneta, a se nehata obe slepo, podobno kot boroveljska lokalna proga.

V vsem področju so Kamniške Alpe s Karavankami poseljene domala le s samotnimi kmetijami. Skoro da moremo na prste sešteti sklenjene vasi v njih, a še te so bile pretežno na neruralni osnovi, sedež trgovcev, obrtnikov, gostilničarjev, gozdnih in drugih delavcev (Solčava, Luče, Črna, Železna Kapla itd.). Šele ko preidemo na J na širše apniške terase, ali pa v širše doline, se začno zaselki in vasi. Vseobvladujoča naselbinska oblika pa je tu samotna kmetija. Brez pretiravanja moremo reči, da imamo tu naš najizrazitejši tip samotne kmetije. Povečini so to zelo velika kmetska gospodarstva z več sto orali zemlje, s tipičnimi celki, tako da so imele lastno lovsko pravico. Marsikatera med njimi, zlasti v višjih legah, ima po dve, tri hiše, pa več gospodarskih poslopij, zlasti velik skedenj s hlevom; od daleč, z višine, se človeku zdi, kakor da ima pred seboj zaselek ali celo vasico, pa je le en sam kmetski dom. Toda zelo pogosto vidimo po dva doma skupaj; ime priča, da se je nekdanja enotna kmetija delila (spodnji, zgornji Jezernik, spodnji, zgornji Jerovčnik, spodnji,

zgornji Kremsar itd.). Tako močno je tu živa predstava, da predstavlja vsaka kmetija samosvoje naselje, da je v navadi poimenovanje po morfološki značilnosti kraja (Log, Mlaka, Zalesom, V potoku, Sedlo itd.), ki se jim raje zapostavlja ime po lastniku. Odtod izhaja tudi prevlada svojilne topografske označbe po kraju, ne po lastniku (logarski, potočki itd. gl. Slov. I. str. 545).

Imenitne so bile te samotne kmetije nekdaj, pred nastopom kapitalističnega gospodarstva, ko so se v obilici zalagale z lastnimi pridelki in jim ni bilo treba skoraj nič prodajati in skoraj nič kupovati. Na nekdanjo avtarkijo spominja še navada, da vidimo v vsaki taki hiši poglavitne rokodelske priprave: mizarske, kovaške, kolarske, čevljarske, tkalske. Saj so si tu delali in popravljali vse sami. Tudi vidimo tod kot zelo običajno, da ima kmetija svojo žago v bližnji grapi, od potoka pa napeljano vodo ali transmisijo, da žene mlatilnice, slamoreznice itd., često tudi vodovod, pa svojo preprosto elektrarno. Saj ni mogoče zanikati, da bo draga stvar napeljavati električni tok iz velike elektrifikacijske enote po teh hribih in gorah.

Toda gospodarske imenitnosti samotnih domov pripadajo preteklosti. Moderno kapitalistično gospodarstvo jim ni bilo naklonjeno. Kljub krepki živinoreji in gozdarstvu so se borile za obstanek v svojih samotah, daleč od prometa in trga. Le premnogo kmetij vidimo opuščenih in še nadalje propadajo. Ako jih ogledujemo od blizu, kažejo strehe le prepogosto rebra, okna so potrebna poprave itd. Tu čakajo socialistično gospodarstvo še mnogi problemi.

In tako ne moremo biti presenečeni, da nam ves naš gorski predel v toku zadnjih 50 let kaže nezadržno nazadovanje, v najbolj odročnih področjih celo za 10—25 % (v Beli, v Koprivni), drugod pa vsaj stagnacijo, kljub temu, da je zaslužek v gozdu in na žagah vendarle zadržal precej ljudi pred odselitvijo. S tem se potrjuje, kako močno se je odseljevanje z gora, ugotovljeno po drugod v Alpah, uveljavljalo tudi pri nas. Da ni po naših gorskih predelih zavzelo še večjih dimenzij, temu je vzrok v glavnem v dejstvu, da je možnost dela in zaslužka v drugih, nekmetijskih gospodarskih panogah zadržala ljudi doma, jim omogočila obstoj in s tem odvrla odseljevanje. Najbolj na splošno vzeto, so bile te druge gospodarske oblike pred vsem delo v gozdu, sekanje in tesanje, prevažanje na žage in od žag na železnice ter velike ceste, pa delo na žagah samih, dalje plavljenje lesa. Posebej pa je bilo delo v rudnikih, v Črni, v Mežici ter zaposlenost v industrijskih krajih na zunanjem robu naše gorske pokrajine,

ki je privabljalo delovne ljudi iz gorskih vasi v doline. Tako je v gorskih dolinah ob Tržiču, tako je v okolici Kamnika, pa v povirju Meže okrog Mežice, podobno do neke mere na Gorogranskem v območju lesno-žagarske industrije s središčem v Nazarju in podobno je na koroški strani v Železni Kapli ter v okolici Borovelj. Razen tega je nekaj ljudi zadržal doma zaslužek v turističnem prometu pa delo pri prometnem posredovanju na sploh.

Naznačene stvari se nam zrcalijo v statističnih podatkih o poklicni strukturi prebivalstva. Za področja krajevnih ljudskih odborov v LRS imamo podatke na razpolago za leto 1950, a za občine v Slovenski Koroški za stanje v letu 1951.

V območju okolice Tržiča je bilo v nekdanjem KLO Sv. Ana Podljubeljem samo 6.98 % kmetskega prebivalstva, a v KLO Sv. Katarina 32.51 %. V KLO Jezersko je ostalo v kmetskem gospodarskem območju samo še 15.12 %, v Kokri 33.78 %, med tem ko se je v Preddvoru stopnjevalo na 38.3 %, a v Velesovem na 60.25 % ter v Cerkljah na 66.42 %. Podobno je v gorskem podgorju Kamniške okolice. V območju KLO Črna je bilo kmetskega prebivalstva 48.39 %, v KLO Kamniška Bistrica 28.77 %, a Šmartno v Tuhinju 61.63 % ter v KLO Tuhinj 72.53 %.

V Savinjskem predelu imamo v nekdanjem KLO Solčavi 42.7 % kmetskega prebivalstva, v Lučah 44.23 %, v Ljubnem, ki je že v Gornjegrajski kotlini, 70.08 %, v Radmirju 56.62 %, v Rečici 58.75 %, v Gornjem Gradu 55.20 %, med tem ko je v Nazarju, sedežu in središču žagarsko-lesne industrije, le 30.13 %. — V Mežiškem področju vidimo v območju KLO Koprivna 52.53 %, v KLO Črna samo še 6.97 %.

Docela določno se vidi, kako se delež kmetskega prebivalstva naglo stopnjuje, kakor hitro preidemo iz gorskih dolin v predgorje in na podgorske ravnine. Določno nam iz tega odseva, kako so v gorskem področju za gospodarski obstoj na osnovi kmetijstva zelo slabi pogoji, mnogo slabši nego v nižjem, zlasti ravnem podgorju in kako imamo prav zaradi tega v novi dobi v gorah opravka s trajnim odseljevanjem in trajno depopulacijo.

Podobni, spričo prevlade gozdnega veleposestva še neugodnejši so gospodarski pogoji na severni strani, v gorskem področju vzhodnih Karavank, pripadajočem Slovenski Koroški. Tu je v karavanški občini Slovenj Plajberk kmetskega prebivalstva še vedno 60.74 %, v občini Sele še 56.70 % — kar pomeni izven soških Julijskih Alp najbolj kmetijski del Slovenskih Alp. V porečju Bele je stvar nekoliko drugačna; na dediščini stare

obrtnosti in rudarstva, pa ob sedanji obrtni delavnosti in prometno vendarle boljših pogojih se je delež kmetijskega prebivalstva skrčil na 49.50 % — medtem ko znaša v trgu Železna Kapla 5.7 %, a v podgorju v občini Žitara ves 51.1 % ter v občini Galicija 53.5 %. Tudi če računamo, da je bil kriterij v statističnem ugotavljanju poklicne strukture nekoliko različen, moremo vendarle uvideti, v koliko so se različno razvijale stopnje gospodarjenja z odmikanjem od kmetijstva. V glavnem moremo reči, da se je tamkaj, kjer je več nekmetovalskih gospodarskih možnosti, demografsko stanje najbolj utrdilo in nimamo več znatnega odseljevanja, med tem ko je depopulacija ostala zelo močna v področjih s prevladujočim deležem kmetskega prebivalstva.

V celem znaša gostota v območju Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank manj ko 25 ljudi na km². Toda prostrana področja so docela neobljudena, posebno v osrednjih Kamniških Alpah, na široko tudi v območju Storžiškega pogorja, Košute in Stolove skupine. A čez poletje se celo ti sicer neposeljeni gorski predeli vsaj sezonsko obljudijo, bodisi ker prihajajo na višave drvarji ter pastirji, bodisi ker turisti obiskujejo gorske vrhove ter planinske koče ob njih. Pastirji in turisti, do neke mere tudi lovci, to so poletni prebivalci, ki v celem v dokaj velikem številu prijajajo v ta naš gorski predel, ne da bi trajno, skozi vse leto, bivali v njem. Podobnega značaja so tudi graničarji, katerih deloma trajna, deloma spričo velikega snega le sezonska bivališča so nanizana vzdolž državne mejnice.

II.

JULIJSKE ALPE IN ZAHODNE KARAVANKE

JULIJSKE ALPE

UVOD

Julijske Alpe so v primeri s Kamniškimi mnogo obsežnejše, znatno višje in nekako bolj sklenjene. Dasi so z globoko vrezanimi gorskimi dolinami zelo razkosane, prevladuje vendarle v celem vtis sklenjenosti, skorajda masivnosti, saj imajo pogorja domala v vsem obsegu visokogorski značaj. Reči moramo, da so Julijske Alpe na povprek za kakšnih 300 m višje od Kamniških; ta višinski razloček se nam v primerjavi vedno znova postavlja pred oči. Zato so Julijske Alpe nekako mogočnejše, še bolj visokogorske. S Kamniškimi Alpami pa imajo skupno potezo, da se proti JV znižajo v prostrane visoke planote.

Julijske Alpe so napram sosednim alpskim skupinam po prirodi dobro vidno ločene. Med tem ko so Kamniške Alpe po več prečnih hrbtih v stiku z vzhodnimi Karavankami ter orografsko povezane z njimi v skupni predel, so Julijske Alpe ločene od zahodnih Karavank docela določno. Zakaj vmes teče dolga, ravna Dolina od Podkorenski Savi. In v njenem premem nadaljevanju se vleče prav tako ravna Kanalska dolina od zgornji Beli, predstavljajoč enako očitno mejo med Julijskimi ter Karnskimi Alpami. Kakor pa je očitna meja v zgradbenem ter orografskem smislu, je drugače v gospodarskem življenju in sploh v antropogeografskem pogledu: obe veliki dolini imata vlogo vezi, pa celo prav krepkih in mnogovrstnih vezi. Kakor Kamniške se tudi Julijske Alpe v vsem obsegu odmakajo v južno in južnovzhodno smer; v Dravo teče samo voda z majhnega ozemlja, po Ziljici, ki spominja po tej svoji izjemni hidrografski zvezi na Kapelsko Belo.

Popolnoma enostavna je tudi zahodna meja Julijskih Alp. Globoko vrezana prečna dolina Bele jih loči od Benečanskih Alp, od kolena pri Pontebi pa do izliva, a od ustja dalje teče orografska mejnica po prečnem delu doline ob Tilmentu.

Na južni strani prehajajo Julijske Alpe v predgorje. Toda tudi napram predalpskemu hribovju je orografska meja Julij-

skim Alpam v prirodi jako določno začrtana, vsaj povečini. Visokogorski značaj imajo Julijske Alpe do Baške doline, ki je zarezana podolžno pod Spodnjimi Bohinjskimi gorami. Podobno vlogo orografske mejnice ima Selška dolina v svojem zgornjem delu, kjer se hkrati Spodnje Bohinjske gore proti vzhodu v hrbtu ob Ratitovcu čedalje bolj nižajo. Saj je tu ono področje, v katerem preidejo Julijske Alpe v prostrane visoke planote Jelovice, Pokljuke in Možaklje, spuščajoč se z njimi k zgornjemu delu Ljubljanske kotline in dosezajoč tu svoj vzhodni rob. Na jugozahodni strani segajo visoke Julijske Alpe do Soške doline med Tolminom ter Kobaridom, pa do velikega Staroselskega podolžnega podolja med Kobaridom in Breginjem. Italijanski geografi štejejo sicer v svojih spisih k pravim Julijskim Alpam le gorovje do črte, ki poteka ob Soči od Kobarida do Žage, pa po tesni dolini ob Učji, čez preval Krnica (Carnizza) 1101 m ter po Reziji do Bele (87; 142). Dejansko pa se tudi južno od navedene črte vzdiguje robnim julijskim pogorjem slično gorovje, ki ima pretežno visokogorski značaj, saj sega še v višine preko 1600 m do 1907 m, tem bolj ko poteka zgornja gozdna meja izredno nizko, samo okrog 1600 m nad morjem. Zdi se nam umestno, da štejemo k pravim Julijskim Alpam na jugozahodu še vse gorovje do orografske mejnice, v prirodi jako dobro vidne, od Soške doline pri Kobaridu po velikem Staroselskem podolju, ki poteka čez Staro selo, Kred, Breginj, Viskoršo in Brdo prav do Gemone ob Tilmentu. Saj smo tudi vzhodni del Bohinjskega pogorja šteli še k Julijskim Alpam, a na JZ prihaja spričo prevlade skalovite goljave visokogorski značaj tudi v nižjih legah krepko do veljave. Pripomniti moremo, da tudi geološki in tektonski razlogi podpirajo naše pojmovanje (34; 98).

V celem so tedaj Julijske Alpe na vseh straneh v prirodi dobro omejene ter vidno ločene od sosednih gorskih skupin, samo s predgorjem se držijo na vsej dolgi južni strani. Zato pa se kažejo pogledom od strani manj mogočno bodi od juga, kakor tudi od spodnje Ljubljanske kotline, kjer posredujejo prehod široke planote, ki imajo prav za prav predgorski značaj. Iz Ljubljanske kotline se vidijo mnogo bolj zastavno Kamniške Alpe, ki se spuščajo na južno stran povečini neposredno v ravnino in kjer povečini predgorje sploh manjka.

Velja pripomniti, da se celo na jugu od navedene docela dobro vidne in orografsko zelo določne južne meje Julijskih Alp dvigajo višje gore, ki presegajo vse predgorsko hribovje. In sicer so to: južno od zgornje Selške doline Blegoš 1562 m, južno od

zgornje Bače Porezen 1632 m in južno od Soče ter Staroselskega podolja Matajur 1641 m, a med njimi še nekaj gora, ki se vzpenjajo med 1200 in 1400 m. Očitno je, da se te gore dvigajo tako visoko na zunanjem robu visokega gorovja, ker jih je pač vsaj do neke mere še zajelo splošno dviganje gorske zone Julijskih Alp. Na njih moremo še opažati nekatere alpske pojave.

GEOLOŠKA SESTAVA IN ZGRADBA

Julijske Alpe so v vsem obsegu iz mezozojskih apnencev in dolomitov. Starejše kamnine se tu še mnogo manj prikažejo na površje nego v Kamniških Alpah, saj se vidijo samo tu in tam na vzhodnem in severnem robu v nižjih legah neznatne zaplate permskih in karbonskih plasti. Toda v razliki s Kamniškimi Alpami so tu v osredju in v južnem robnem pasu v sestavi površja udeležene tudi jurske hribine, dasi le z malo obsežnimi progami in sicer z apniškimi, lapornatimi in škriljevimi plastmi. Prav tako so vključene tudi kredne kamnine, da si le v manjšem obsegu v južnem pasu in v notranjosti v zgornjem Posočju, deloma z apnencem, a največ s flišem. Toda po ogromni večini so Julijske Alpe iz trijade, ki prihaja še bolj impozantno do veljave nego v Kamniških Alpah, in sicer iz skladov apnenca in dolomita ogromne debeline, ločenih med seboj le ponekod s tenkimi vmesnimi sloji vododržnih wengenskih ter rabeljskih plasti, podobno kot se le molokje pokažejo na površje werfenski škriljevci. Na wengenske oddelke navezani porfir se vidi v površju na vzhodnem robu okrog Bleda in na Jelovici ter na SZ. Neznatna geološka izjema so še oligocenske hribine, ki jih imamo na dveh krajih, na Jerebikovcu, na zahodnem koncu Možaklje ter v Bohinju v dnu doline, ostanek usedline v morju, ki je bilo seglo semkaj od V preko zgornje Ljubljanske kotline.

Apnenec z dolomitom je tista kamnina, ki daje značaj površju v Julijskih Alpah in je odločala o izobliki reliefa. Posebno je debela enota lepo skladovitega zgornjetrijadnega dachsteinskega apnika; iz njegovih mnogo sto metrov debelih skladov so domala vsi glavni grebeni in vrhovi tudi v Julijskih Alpah. Kar smo spoznali o značilnih svojstvih apnika in dolomita za izobliko visokogorskega površja v Kamniških Alpah, velja tudi za Julijske Alpe, samo da še v izrazitejših oblikah in večjih učinkih. Zakaj Julijske Alpe so znatno višje, a ker so apniške ploče še debelejše in še precej obsežnejše ter kompaktnejše, se je moglo na primer zakrasevanje tu uveljaviti še bolj učinkovito.

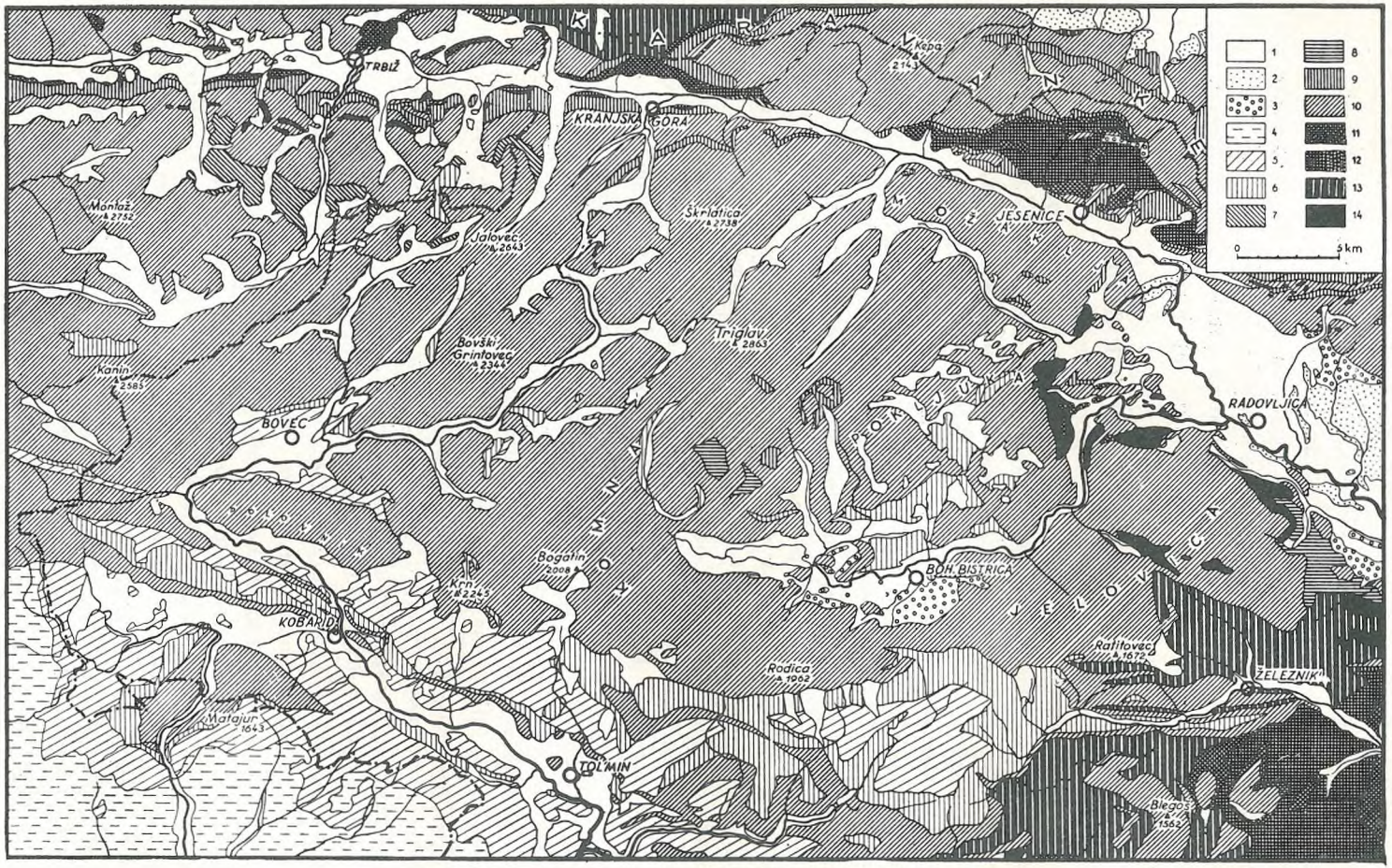

Pod. 41. Geološki pregled Julijskih Alp

1. kvartarne nasipine; 2. miocen; 3. oligocen; 4. eocen; 5. kreda; 6. jura; 7. rabeljski skladi; 8. wengenske plasti; 9. werfenski skladi; 10. trias na splošno, pretežno apnik in dolomit; 11. perm; 12. karbon; 13. stari paleozojik; 14. porfir.

V Julijskih Alpah se v razvrstitvi geoloških in gradbenih pasov kaže v prvi vrsti alpska smer. Toda zelo učinkovito se uveljavlja tudi smer SZ—JV. Julijske Alpe se nahajajo ob onem zanimivem pasu, v katerem se dinarski gorski sistem stika z alpskim, kjer je bil v gorotvornem procesu bočni stisk najhujši in so se pri gubanju plasti pokazale premalo plastične, se prepočile in razkosale, pri čemer so se posamezne ploče porinile ena čez drugo, zlasti v smeri proti jugu in zahodu. Z močnimi prelomi so prepredene Julijske Alpe in ob njih so ugotovljeni povečini dokaj izdatni narivi, eni in drugi prihajajo zelo učinkovito do veljave v velikih strminah v reliefu. V južnovzhodnem delu Julijskih Alp prevladujejo geološki pasovi in prelomi v smeri Z—V, narivi so usmerjeni proti J, kakor zlasti v spodnjih Bohinjskih gorah ter v Bohinjski dolini (34; 98). Podobno je v severozahodnem delu gorovja. V jugozahodnem področju se najučinkoviteje uveljavlja dinarski vpliv; poči v smeri JV—SZ preprezajo gorovje in ob njih so se izvršili močni narivi proti JZ; najočitneje nam jih v reliefu razodeva Posočje med Tolminom in Bovcem, medtem ko od tod proti Tilmentu prehajajo v alpsko smer Z—V. Končno so se v silnem gorotvornem trenju, ki je povzročilo razkosavanje v zgradbene ploče, uveljavljale tudi poči z narivi v smeri od SV proti JZ; tudi te prihajajo v reliefu zelo učinkovito do veljave, najbolj v severnem delu v sredini in na vzhodu (na primer v smeri gorskih dolin Krme in Vrat, Planice, pa v dolinah v povirju Soče (34).

V Julijskih Alpah je razvrstitev gorskih grebenov in zlasti dolin ter prevalov v zelo veliki meri zavisna od zgradbe in že dosedanja raziskovanja so ugotovila te narive. Ker se uveljavljajo prav krepko vsaj tri smeri v zgradbi in posebno v tektonski prepočenosti in razkosanosti v Julijskih Alpah, nam je razumljivo, kako da se v izobliki dolin ter pogorij tako obilno ponavljajo smeri Z—V, SV—JZ in zlasti SZ—JV. Smer SZ—JV pomeni dinarski zgradbeni vpliv in nam pomaga razumeti, kako da so nekateri avtorji (Cvijić, Philippson) hoteli Julijske Alpe kratkomalo prišteti Dinarskemu gorovju. V zgornji Soški dolini, ki se večkrat v ostrem kotu preokrene iz smeri SV—JZ, v smer SZ—JV, vidimo nad vse očitno kombinacijo obeh zgradbenih osnov, podobno kot v slično se menjajoči razvrstitvi bohinjskih pogorij in dolin.

POGLAVITNA SVOJSTVA POVRŠJA

Julijske Alpe spadajo k področjem starega razvodja med jadranskim in panonskim rečjem. Soča odvaja še danes vodo odtod v Jadransko morje in podobno Tilment po Beli in njenih pritokih. Toda v sedanjem površju se mnogo bolj učinkovito nego razvodje med jadranskimi pritoki in vodami Save ter Ziljice, ki edina doseza Dravo, kaže razvrstitev odtoka proti S in proti J, ne glede na to, da teko potem nekatere vode proti Jadranskemu, druge proti Črnemu morju. Poglavitna, za svojstva reliefa najbolj vidna razvodnica poteka po dolgem po Julijskih Alpah, v smeri od ZSZ proti VJV od bližine Pontebe čez Montaž in Nevejo, Mangart, Jalovec, Triglav, Tosec, Draški vrh, Viševnik in Rudno polje. Zakaj severne doline so najbolj veličastne, končujoč z velikimi kočnami, ob mogočnih stenah, ki so se mogle očividno v osojnih legah posebno imenitno izoblikovati. Toda, da je bil za nastanek teh naših sten odločilen pred vsem prelom, združen ponekod z narivom, o tem nam že dosedaj pričajo nekatere ugotovitve, na primer v Vratih, v znameniti triglavski severni steni, v Krnici, v Planici itd. Spričo tega so stene tako zasukane, da gledajo proti SZ. Da je njihov nastanek pred vsem v genetični zvezi s prelomi in narivi, se nam znova pokaže v Dolini Triglavskih jezer, kjer je mogočna stena obrnjena proti Z, podobno kot v Posočju, kjer jih vidimo najlepše izoblikovane v južnih in južnozahodnih pobočjih. Saj ima nekaj podobnega celo pogorje spodnjih Bohinjskih gora, ki pada najbolj strmo na južno stran, ob narivih. Zelo mnogo je očividno k nastanku sten pripomogla lega kamninskih skladov. Kjer so nagnjeni skladno ali morda celo vzporedno s pobočjem, tam so se izoblikovali v bolj položno bočje, kjer pa so bili nagnjeni navzoper, kjer so se vzpenjali v nasprotju z nagnjenostjo pobočja, tamkaj je geomorfološki razvoj težil k nastajanju strmin. Zato vidimo tako pogosto, kako v stenah glave skladov gledajo v prosto, kakor odrezano. Vse severne gorske doline se odlikujejo po tem, da jim dno leži visoko, med 700—1000 m, nasuto na debelo z raznovrstnim kvartarnim drobirjem, podobno kot Kanalska in Podkorenska dolina, ki ležita obe razmeroma visoko in ki sta očividno vplivali na višino dna v stranskih dolinah. Južne doline so globlje izdolbene, osnova zanje sta dolini ob Bohinjski Savi ter ob Soči, ki jima obema dno leži razmeroma nizko, okrog 500 m pa 400 m. In podobno je v majhni nadmorski višini Bela v Železni dolini, ki pomeni osnovnico za stranske doline v najzahodnejšem predelu.

V Julijskih kot izrazitih apneniških Alpah so se stari ravniki ohranili posebno dobro. Prostrane planjave imamo v ovršju največ v višinah med 2400 in 2200 m v osrednjih delih, bržkone ostanek kasnomiocenske vravnave. Še bolj prostrani so spodnjepliocenski ravniki, ohranjeni zlasti v vzhodnih in jugovzhodnih področjih (Pokljuka, Možaklja in Jelovica), podobno kot v Kamniških Alpah. Izredno dobro so v Julijskih Alpah ohranjene terase v zaporednih višinah, ožje in prav široke, podobno kot so tu posebno tipični pragovi ali dolinske stopnje. Vseh teh oblik je znatno manj v severnih dolinah nego na V in JV, kjer jih je posebno mnogo v porečju Bohinjske Save.

K ohranitvi pliocenskih površinskih oblik, zlasti ravnikov in teras, je zelo mnogo pripomogla prevlada zakrasevanja. Najmanj je kras preoblikoval površje, kjer so vode ob prelomih naglo razrezale gorovje, a najbolj je napredoval tamkaj, kjer je ostala apniška gmota najmanj načeta, kakor zlasti v visokem razvodnem pasu od Montaža in Rezije do Pokljuke ter v porečju Bohinjske Save. Tu je zakrasevanje toliko prevladalo, da se je vodni odtok na široko prestavil v notranjost, da so ostale na površju suhe doline, a med njimi suhe planote, razjedene z vrtačami, kotliči in brezni ter raznovrstnimi kraškimi kotanjami. Najbolj je kras prevladal na višavah okrog Bohinjske kotline in sploh v vzhodnem delu, kjer imamo ponekod vtis, kakor, da smo kje v dinarskem kraškem svetu. Domala povsod vlada v višjih legah pomanjkanje vode, med tem ko se vznožje odlikuje po neštetih močnih izvirkih. Studence v višinah vidimo obilnejše in izdatne največ tamkaj, kjer so razgaljene zaplate vododržnih škriljevih in lapornatih plasti, postavimo, na Velem polju, Mrzli studenec na Pokljuki, v dolini Triglavskih jezer, ob Mrzlem vrhu, v obrobju Bovške kotline itd.

Kot višje in obsežnejše ter znatno bolj nasivne so imele Julijske Alpe mnogo mogočnejšo poledenitev nego Kamniške. Diluvijalni ledeniki so segali še daleč izven gorovja (glej karto Slov.'I. str. 192); eden najdaljših med njimi, bohinjski, je meril samo v svojem dolinskem delu preko 40 km v dolžino. Ločnica večnega snega je potekala znatno nižje, nego v Kamniških Alpah, in sicer okrog 1300 m visoko, v severovzhodnem delu nekaj višje, najbolj namočenem in oblačnem jugozahodnem robju nekaj nižje (37; 103; 114). Ledu se je v gorskih dolinah nabralo jako na debelo. V Bohinju je ledenik segal do nadmorske višine okrog 1300—1350 m, soški ledenik pri Kobaridu okrog 1000 m, v področju Predela in Trbiža do okrog 1700 m in tudi v Kanalski

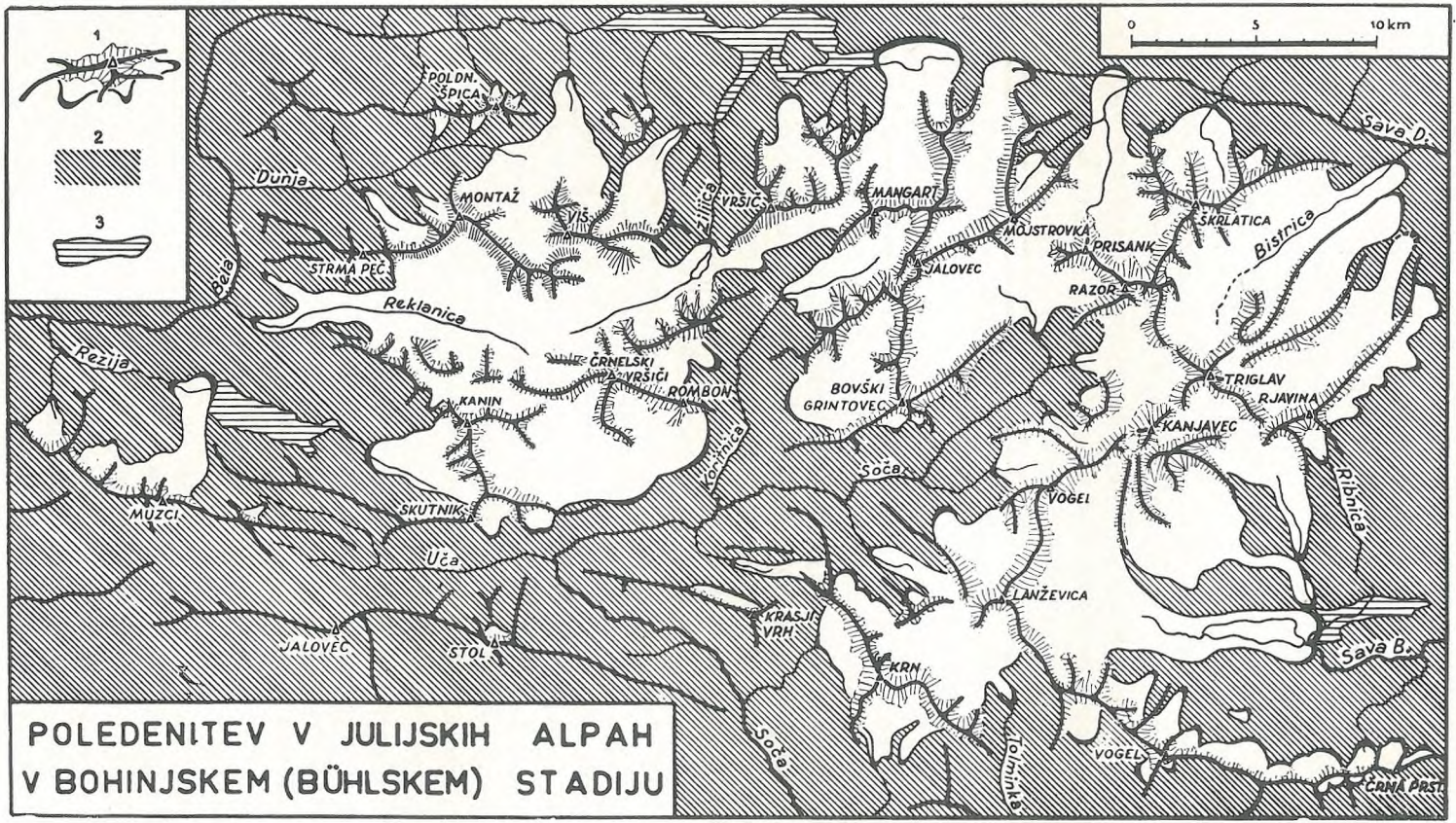

Pod. 42. **Poledenitev v Julijskih Alpah v bohinjskem (bühlskem) stadiju**

1: gorski grebeni in vrhovi; — 2: nezaledenelo površje; — 3: večja zajezitvena jezera; — 4 belo: z ledeniki prekrito površje

dolini pri Pontebi še okrog 1700 m (114, 354), a ob ustju Rezije še vedno okrog 1400—1450 m (114). Tako je bilo v višku würmske poledenitve. A celo mnogo kasneje, za časa bühlskega stadija, so imele Julijske Alpe še prav obsežno poledenitev; mnogi ledeniki so se spuščali še v gorske doline ter polzeli po njih navzdol vsaj na dolžino nekaj kilometrov. Posebno vzbujajo pozornost obsežni ledeniki, ki so se stekali v Bohinj z visokih planot v notranjosti gorovja, pa ledeniki v južnozahodnem robnem področju Julijskih Alp, posebno na primer znatni barmanski ledenik, ki se je spuščal s primeroma ne visokih Muzcev še prav v Rezijo (114; prim. karto na str. 138).

V celem moremo reči, da so imele Julijske Alpe še v bühlskem stadiju nekako tako veliko poledenitev in tako dolge ter globoko v dolino polzeče ledenike, kakor Kamniške Alpe za časa würmskega viška. To razmerje se prav za prav vjema z dejstvom, da so Julijske Alpe nekako za 300 m višje, a upoštevati moramo tudi dejstvo, da dobivajo znatno več moče, da imajo več oblačnega vremena in v enakih višinah neugodnejše vremenske razmere ter nižjo temperaturo.

Umljivo je, da so učinki diluvijalnega ledeniškega preoblikovanja v Julijskih Alpah zelo izdatni in obsežni. Obilo je v spodnjih legah površine, pokrite s talnimi morenami, zlasti v dnu dolin in v vznožnih delih pobočij. Izrazite so koritne doline, lepo uglajena površja v višjih legah, z grbinami zlasti v področju najvišjih ravnikov ter ob njih. Hidrografskih sprememb so učinki glacijacije povzročili več v zunanjem pasu ob gorovju nego v Alpah samih. V razliko od Kamniških Alp je tu nastalo več jezer, največ v čelnih kotanjah za morenskimi nasipi. Ugotovljeno je že z dosedanjimi raziskovanji, da je bilo jezerc sprva še mnogo več, pa da so naglo odtekla; nekatera so se držala le v interglacialnihi oddelkih, druga v dobi poledenitve v zajezenih stranskih dolinah ter grapah. Po jezerih je ostalo obilo sledov v nasipinah proda in peska ter mivke, marsikje naloženih v obliki delte pa v usedlinah ilovice in pasovite gline ter navadne apniške gline (krede), ki jih še danes vidimo na mnogih krajih v dolinah in na planotah. Ponekod kopljejo ali so kopali »kredo« za industrijsko predelavo (na primer v Bohinju, pri Mojstrani, pri Srpenici).

V Julijskih Alpah so ugotovljeni na nekaterih krajih sledovi prejšnjih poledenitev, najbrž riške, morebiti celo še starejše. V Posočju so odkrili takšne zelo stare in trdne sprijete morene na osamljenem brdu Raveljniku v Bovški kotlini, pa v južnih

straneh Krna na Kožljaku (112, 7.) ter v pobočju Starijskega vrha nad Kobaridom (112). Tudi v Železni dolini se je posrečilo odkriti ostanek riške morene, in sicer v terasi nasproti Resiutti, med krajema Ovedasso in Roveredo (114, 269). V vzhodnih Julijskih Alpah se zdi, da moramo riškim morenam prištevati one dokaj na široko raztresene porfirske balvane, ki prekrivajo konglomeratno planjavo nad Spodnjo Lipnico pod Radovljico, segajoče nekaj kilometrov preko skrajnih würmskih morenskih nasipov (103). Naj zares eni prejšnjih glaciacij, recimo riški, prištejemo morenske nasipe na Pokljuki, posebno okrog Goreljeka in Mrzlega studenca, kjer vidimo nad moreno ½ do 1 meter debele prepereline? Trdno sprijeto riško moreno smo našli na več krajih v Bohinju in v gorskih dolinah ob Baški grapi (104 a).

Kakor po drugod v visokem gorovju so se tudi v nekaterih gorskih dolinah v Julijskih Alpah ohranile debele zaplate diluvijalnega proda, trdno sprijetega v laboro, postavimo, v Vratih, kjer pada slap Peričnik čeznjo, pa v Bohinju nad Bistrico in pri jezeru ter še marsikje drugod. Raziskovalci alpskega gorovja so ta trdni konglomerat opazili že zgodaj in smatrali so ga za ostanek nekdaj mnogo bolj na široko nasute prodne nasipine. Menili so, da je poledenitvi v interglacijalnem oddelku sledila doba zelo izdatnega nasipanja; vode izpod gorskih vrhov in grebenov so nanašale velike množine grušča in proda ter ga odlagale v dolinah. Ker ležijo zaplate labore ponekod kakšnih 200—250 m (37; 109; 39) visoko nad sedanjim dolinskim dnom, se je začelo smatrati, da so bile takrat gorske doline tako izredno visoko zasute z nasipino, pa da so se do danes od nje ohranili samo pičli ostanki, ostalo pa so odplavile vode. Takšno tolmačenje pa je vzbujalo marsikak pomislek. V novejši dobi so ponekod pri podrobnejšem proučevanju prišli do zaključka, da se je diluvijalni prod, često v zvezi s peskom in pasovito glino, naložil za časa poledenitve, ne pa v medledenem oddelku, in sicer v praznih prostorih ob boku ledenika, ob pobočju, kjer je odtekala ledeniška voda, pomnožena s pritokom z nezaledenele soseščine. In v teh praznih prostorih, kjer se je marsikje zajezila voda v jezero, so se nalagale glinene, peščene in prodne odkladnine.[1] Podoba je, da bi mogle biti zaplate labore vsaj ponekod v Julijskih Alpah takšnega nastanka. Za konglomerat v Bohinju je bilo mogoče dognati, da je bil njega prod naložen samo v krajevnih zatišjih nevelike

[1] Rich. F. Flint, The stagnation and dissipation of the last ice sheet. Geogr. Rewiew. 1929. Referat v Z. f. Gletscherk. 1929 str. 396.

razsežnosti, pod pogoji docela omejenega krajevnega značaja, bržkone v obdobju riške zaledenitve (104 a).

Tudi v zapadnih in srednjih Julijskih Alpah je na mnogih krajih ohranjena labora, ki smatrajo, da je nastala poglavitno v medledenem oddelku, na primer v Reziji na raznih mestih, pri Neveji, pri Mrzli vodi, ob Trbiški kotlinici, pa pri Naborjetu, pri Ovedassu nasproti Resiutti. Prav tako so v zgornjem Posočju na več krajih našli trdno sprijeto laboro, smatrajoč jo za učinek interglacijalnega nasipanja (37; 111; 112). Zelo je značilno, da je labora povečini naložena v deltasto nagnjenih plasteh in marsikje v zvezi s sloji jezerske gline. Morda gre tudi tu za nasipino iz dobe riške poledenitve, vsaj ponekod. Menjava geomorfološkega dogajanja v toku diluvija, je bila tako mnogovrstna, da more biti brez dvoma labora v naših gorskih dolinah različne starosti.

Dno gorskih dolin je po veliki večini na debelo pokrito s kvartarnim drobirjem. Na morene, laboro, jezersko glino itd., pa je nasuto posebno mnogo proda in robatega, le malo uglajenega kamenja ter grušča, ki so ga vode nanesle po poledenitvi in ga nanašajo še dandanes. V znatni meri izvira grušč izpod ogromnih melišč, ki jih vidimo tu, zlasti pod stenami, pod velikimi žlebovi in v kočnah in marsikje segajo še prav v dno. Silne plazine nam pričajo tudi o mogočnem delovanju plazov pozimi. Vse večje doline so v dnu zadelane z debelo plastjo kvartarnega drobirja, kar jim posebno pripomore do koritnega značaja. Mnogi potoki so »Suhe« in voda teče v njih pod površjem v prodni nasipini, le spomladi, ko se topi sneg in v času najhujših nalivov se pokaže hudourniški tok po sicer suhih, a širokih strugah. Le kjer so se potoki ob premaknitvah struge zaradi poledenitve znašli po nekaki epigenezi na živi skali, so zarezali kanjonske ali celo vintgarske struge, prava »korita«, kakor jih imenujejo domačini (Soča pod vasjo Soča, Mostnica v Bohinju, Sava pri Mostah in dr.). Ni jih malo v Julijskih Alpah, kakor je precej tudi slapov, a posebno mnogo takih, ki padajo samo v času velikih nalivov za nekaj ur.

V celem moramo naglasiti, kako mnogo širše, bolj prostorne so gorske doline v Julijskih Alpah v primerjavi s Kamniškimi. Vse doline, ki držijo v gorovje, so tipične koritne doline z dokaj širokim ploskim dnom, medtem ko imajo v Kamniških Alpah značaj debri z mnogimi tesnicami. Za dostopnost gorovja so to prav važne geomorfološke razlike.

Julijske Alpe imajo v primeri s Kamniškimi nekatera bolj, a druge manj ugodna podnebna svojstva. Znatno so obsežnejše in bolj masivno gorovje; v osrednjih delih se bolj segrejejo in gozdna meja se tu dvigne čez 1800 m, v osrčju celo do 1900 m. Toda Julijske Alpe so bliže Jadranskemu morju; vetrovi od JZ prinašajo semkaj ogromne množine vlage in padavin. Zlasti v področjih, obrnjenih proti J in JZ, se pokaže neugodni učinek; število oblačnih dni je zelo veliko, toplina se ne more povzpeti na znatno višino, kljub temu, da je do morja samo 60—70 km. In zgornjo gozdno mejo vidimo v južnih pogorjih že okrog 1600 m, a na skrajnem južnozahodnem gorskem robu ob Soči in na Muzcih morebiti celo na okrog 1550 m, medtem ko v Kamniških Alpah ni nikjer potisnjena pod 1650 m. Letna množina padavin je tu brez primere večja nego v Kamniških Alpah. Saj dobiva vse področje Julijskih Alp, več ko 2000 mm padavin na leto in sicer tudi v osrednjih kotlinah ter dolinah. Po veliki večini pa se moča še mnogo bolj stopnjuje ter doseže v zelo velikem delu nad 2500 mm na leto, v najbolj vlažnim južnozahodnim vetrovom izpostavljenih področjih na jugu in jugozahodu celo do 3000 mm in čez. Absolutno največ padavin dobivajo zahodne Julijske Alpe ter njihovo podgorje; tu pade v povirju Tera, v Dolini pod Muzci, samo 633 m nad morjem, povprečno 3709 mm na leto, kar je absolutno največja dosedaj opazovana povprečna letna množina padavine na Slovenskem. V dolini Učje so namerili v isti dobi le malo manj, 3616 mm, v Reziji 3186 mm (Korita), v beneškoslovenski vasi Matajur, na južnem podgorju gore Matajur, 3081 mm, v vasici Ravne na južnem vznožju gore Vogel, 2985 mm, v bohinjskem Ukancu (»Savica«) 3112 mm (15). V osrednjih gorskih dolinah je padavine nekoliko manj, a še vedno ogromno, v vasi Soča 2574 mm, Bohinjska Bistrica 2535 mm, Mrzli studenec na sredi visoke planote Pokljuke 2627 mm. Proti severu od najvišjih gora se množina moče zmanjšuje, a izkazuje v Kranjski gori še vedno 2001 mm, v Trbižu le še 1712, na Dobraču pa celo le 1273 mm. Tudi na vzhodnem vznožju Julijskih Alp je znatno manj moče, in sicer na Bledu le 1662 mm. Splošno je znano, da imamo v Julijskih Alpah zelo veliko deževnih dni na leto, toda prav tako je znano, da pade ogromen del te moče v nalivih, kar razdiralno moč vodnih tokov zelo stopnjuje. Prav tako so česti hudi meteži v gorah. Snega pade pozimi v Julijskih Alpah zelo mnogo, a na žalost imamo o tem še malo trdnih podatkov. Saj pa tudi ni lahko meriti debelino snežne odeje, ker viharji sneg te-

meljito prepihajo ter ga raznesejo vse križem po kotanjah in kotličih. Na Komni leži v debelih zimah sneg 4 do 5 m visoko, na planjavah okrog Triglava trdijo, da se včasih nabere snega 6 do 7 m na debelo; o vsem tem pa še nimamo zanesljivih merjenj.

Ni čuda, da se spričo tako velikih padavin sneg drži jako trdovratno in da je zima v gorah Julijskih Alp zelo dolga. Da traja snežna odeja nad 100 dni, je ob sebi umljivo, a pripomniti je, da se drži celo v primeroma nizkih legah okrog 1000 m tudi do 150 dni, to se pravi do 5 mesecev V višjih legah, v gorah nadmorske višine 1500 m, kažejo računi, da traja snežna odeja celo do 200 dni, a v višinah okrog 2000 m celo do 260 dni, kar pomeni, da je zemlja komaj čez poletne tri ali tri in pol meseca brez snega. Saj so v višinah zlasti spomladi še hudi meteži, ki zavalijo ogromno novega snega. Kakor predstavljajo Julijske Alpe sploh najbolj namočeni del Vzhodnih Alp, tako pomenijo še posebej njih najbolj zasneženi predel. Računi kažejo nadalje, da traja v visokem delu Julijskih Alp sneg na povprek najmanj 320 dni, v najvišjem gorskem osredju pa celo 350 dni (17). To se pravi, da mora potekati ločnica večnega snega le prav nekaj malega nad 2500 m, kar pomeni potrditev naše domneve, da se nahaja med 2500 in 2600 m. V zahodnih Julijskih Alpah, ki predstavljajo najbolj namočeni del gorovja, poteka klimatska ločnica večnega snega nemara še bolj nizko. Za Kanin, kjer se podobno kot na Triglavu drži kar znaten pobočni ledenik, so jo preračunali na višino 2450 m (114, 398, po Marinelliju, I ghiacciai delle Alpi Venete, Mem. Geografiche 1919, str. 283; O. Marinelli, Il limite climatico delle nevi nel gruppo del M. Canin, Alpi Giulie. Zeitschrift für Gletscherkunde III. 1910, str. 334—345).

Obilica snega in zelo pogostna oblačnost povzročata, da se v Julijskih Alpah snežišča držijo izredno dolgo v poletje ne le po žlebeh visokih gorskih sten, temveč celo v primeroma nizkih legah med 1000 in 1500 m še v julij. Snežišča vidimo po vznožjih večjih plazin, a v višjih legah, od 1700 m navzgor, zlasti po kotličih in kotanjah na obsežnih golih podih. Marsikje se snežišča držijo tako trajno, da prehajajo v »zeleni sneg«, to je v led, ki izgine komaj v najbolj suhih in gorkih letih, kakor, postavimo, Ozebnik v Jalovcu. Imamo pa tudi popolnoma prave resnične ledenike, in sicer na Triglavu ter na Kaninu.

Poletno segrevanje prodira tedaj zelo počasi v gore v Julijskih Alpah in pomlad je v njihovih višavah zelo hladna in se dejansko uveljavlja šele v poletnih mesecih. Zato se tudi zgornja

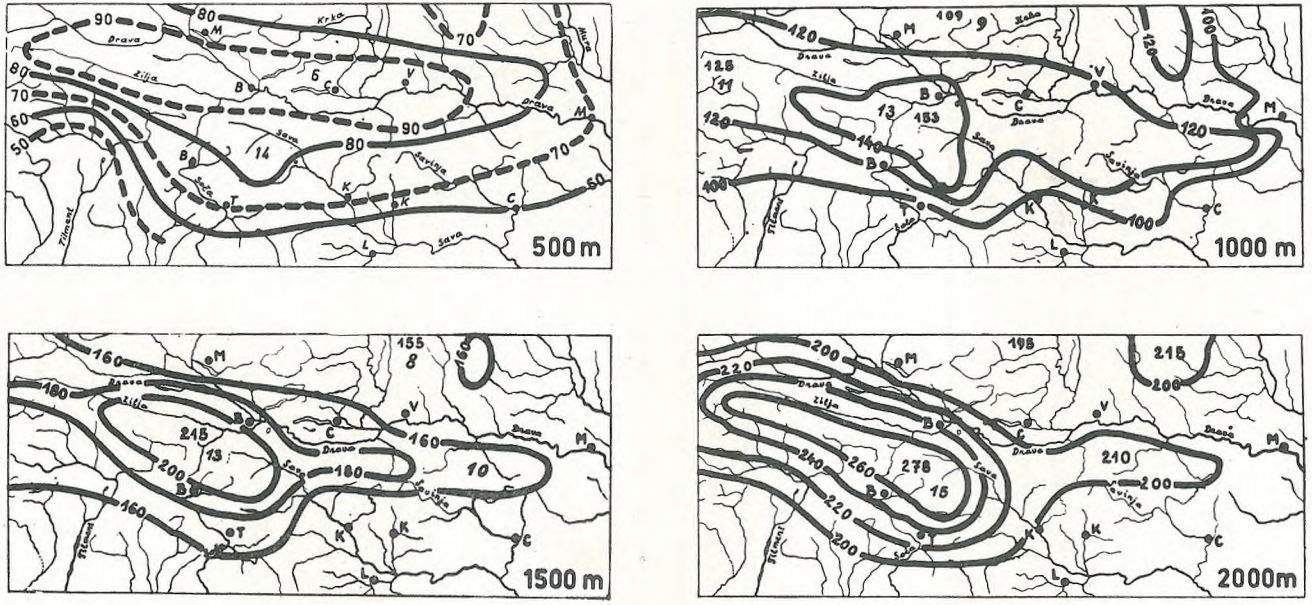

Pod. 43. Trajanje snežne odeje v Slovenskih Alpah v nadmorskih višinah 500 m, 1000 m, 1500 m in 2000 m
(po Kossinni)

Pokončne številke pomenijo, kolikšno število dni se drži povprečno snežna odeja v letu. Poševne številke kažejo, za koliko dni se na vsakih sto metrov podaljša trajanje snežne odeje

gozdna meja drži zelo nizko. Samo v najmanj namočenem in najmanj oblačnem severnovzhodnem delu Julijskih Alp se gozd vzpenja še do višin okrog 1900 m, sicer pa ostaja v osrednjem in severnem delu gorovja okrog 1800 m visoko, v območju visokih planot Komne med Bohinjem ter Krnom med 1800 in 1700 m. V robnem področju Julijskih Alp na jugu in na zahodu se zniža še pod 1700 m ter se v vnanjem pasu gorovja drži okrog 1600 m visoko, v najbolj namočenih in najbolj oblačnih področjih zahodnih Julijskih Alp celo kaj malega pod 1600 m (133). Naglasiti pa je treba, da mislimo pri tem na klimatsko zgornjo mejo gozda, medtem ko je dejanska marsikje znatno nižja, ker so jo ljudje, bodisi pastirji bodisi kmetje na sploh, potisnili navzdol, ko so sekali drevje za svojo porabo in za prodaj. Zato je treba popraviti navedbe starejših avtorjev, na primer Mareka, ki so navajali, da poteka zgornja meja gozda tu 1400 m visoko (1, 314).

Na osnovi vsega tega se ni čuditi, da potekajo tudi zgornje klimatske meje kulturnih sadežev sorazmerno zelo nizko v Julijskih Alpah. Na splošno moremo reči, da segajo najvišje njive do okrog 1100 m visoko, toda da ostanejo nižje, pod 1000 m v osojnih legah, medtem ko se tudi v najbolj zavetnih prisojah vzpno le do okrog 1250 m, na primer na Uskovnici in nad zgornjo Selško dolino. Pozornost vzbuja dejstvo, da je opaziti neko nesoglasje med višinami njiv in gozda; podoba je, da morejo segati njive na vnanjem robu gorovja sorazmerno višje, nego gozd na najvišjih pogorjih, zaradi tega, ker so najvišje gore v topli polovici leta mnogo bolj zavite v oblake, nego planote in nižji zunanji deli gorovja, kjer istočasno češče sije sonce. Občutljivi sadeži, kakor so koruza, fižol, orehi, ajda itd., nehajo povečini že okrog 800 m visoko.

Posebej je treba opozoriti, da se zelo pozná, kako močno se čez poletje segrejejo nizke, globoko v gorovje vrezane doline, pred vsem Soška, v precejšnji meri tudi Bohinj. V Soški dolini, ki je najtoplejši del pokrajine Julijskih Alp, traja snežna odeja v Bovški kotlini povprečno samo 54 dni, v Podbrdu le 45 dni, v Tolminski kotlinici celo samo 20 dni na leto. Očividno se semkaj zelo pogosto prelije zrak od toplega juga; v prostorni dolini sije sonce, medtem ko so gore zavite v kipeče oblake; tudi nadmorska višina je zelo zmerna. Zato pa nas pozdravljajo v vaseh okrog Tolmina že prvi vinogradi. Nikjer na Slovenskem niso podnebni in vegetacijski prehodi tako nagli, skrčeni na tako male razdalje, kakor v alpskem Posočju.

POKRAJINSKI PREGLED JULIJSKIH ALP

Naš gorski predel ni le obsežnejši, marveč tudi mnogo bolj poseljen v primeri s Kamniškimi Alpami. Tu imamo opravka z vasmi, ki se nahajajo popolnoma v notranjosti gorovja; gospodarska struktura naselij kaže mnogo bolj gorski značaj. Najbolj značilni alpski predeli na Slovenskem so v Julijskih Alpah.

Zelo pogosto zadevamo na delitev v zahodne in vzhodne Julijske Alpe, pri čemer se na meje med obema deloma po navadi računa največja prečna zareza, ki jo vidimo v gorovju, potekajoča ob Soči, pa po dolini Koritnice in Ziljice, nudeča prirodno osnovo za predelsko cesto. Toda kakor je taka delitev preprosta in lahko porabna za docela mehanično orografsko razlikovanje, abstraktno in neživo, je za regionalnogeografski opis, za karakteristiko življenjskih skupnosti, manj prikladna. Zakaj gorske doline bolj družijo in vežejo v enoto nego gorski hrbti in slemena, posebno v visokih gorovjih z mnogimi strminami ali celo stenami. Gorske doline in kotline so enota po naravnih svojstvih in po udejstvovanju v njih bivajočega človeka, ki po veliki večini vključi v svojo gospodarstvo vse področje do razvodnih slemen na obeh straneh, ali vsaj do lahko dosegljivih višin. Tudi visokogorski hrbti so prirodne enote, toda v gospodarstvu in sploh v razmerju do človeka so del ekonomske sfere bližnjih dolin, pa zato običajno razdeljeni. Resnica pa je, da so tudi širši bolj ploščati hrbti na primer za planinsko pašo dobra enota, kjer ima šele prva dovolj krepka strmina takšno mejno vlogo kakor razvodno sleme v priostrenem pogorju (na primer Pokljuški greben, Košuta, itd.). Tudi v Julijskih Alpah imamo primere, kjer so planinsko pašo izkoriščali preko razvodnih slemen, na primer Sočani na severnozahodnem robu Komne, Borovci čez Vršič v Trento, podobno kot so Rožani imeli planine v zahodnih Karavankah znatno čez razvodje na južno stran. Je pač tako, da so dejansko meje le malokje zares črte, a po večini le pasovi prehoda. Doline pomenijo gorovju, kakor so Julijske Alpe, ogrodje, osnovno žilo geografske regije, enotne pokrajine.

Dejansko je tako, da so v Julijskih Alpah nemara še bolj nego med zahodnim in vzhodnim delom učinkovite razlike med manjšim severnim in večjim južnim območjem. V razvodnem področju med severnim in južnim odtokom se vleče najvišje gorovje, ki so v njem razvrščene vse najvišje gore celotnih Julijskih Alp. Ta podolžna gorska rajda nas spominja na glavno pogorje v Kamniških Alpah in kakor tamkaj imamo tudi tu na severno stran

vrsto prelepih visokogorskih dolin z veličastnimi kočnami. Toda tu se naslanjajo na veliko podolžno podolje, izoblikovano na krepki savski prelomnici, predstavljajoče glavno žilo prostrani geografski regiji, ki ji pripadajo tudi še Karavanke in vzhodne Karnske Alpe s svojimi južnimi pobočji. V njej nam ni težko razlikovati sestavne dele: Dolino Podkorenske Save, v kateri sta si precej različna dela pod Mojstrano in nad njo, Trbiško kotlinico v porečju Ziljice, ki ni samo izdolbla najdaljšo med severnimi dolinami, marveč hkrati edino, ki je prerezala najvišje podolžno pogorje, ter končno Kanalsko dolino, ki so ob njej razen Zajzere severne doline zmanjšane v kratke gorske grape.

V večji južni polovici Julijskih Alp se zelo krepko razlikujejo tri posamezne regije. Na vzhodu je prva naslonjena na dolino Bohinjske Save, z osredjem v Bohinju. V sredi je alpsko Posočje, z osrčjem v zgornji Soški dolini, predvsem v Bovški kotlini. Na zapadu je končno regija, ki je najmanj tipična za Julijske Alpe: sestoji iz treh vzporednih gorskih dolin Dunje, Reklane in Rezije ter vmesnih pogorij, izoblikovanih v podolžnem pravcu Z—V, naslanjajočih se na prečno Železno dolino ob Beli, kamor gre tudi odmakanje. Samo ta del Julijskih Alp ima furlansko prebivalstvo, toda le v Dunji (Dogna) in Reklani (Raccolana), medtem ko je Rezija ohranila slovenski živelj.

Med severnimi in južnimi področji v Julijskih Alpah imamo v posameznih delih različne odnošaje. V orografskem smislu so najkrepkeje povezana v vzhodnem delu, kjer imamo precej skupnega, bodisi v zgradbi kot v oroplastiki, razvrščenosti pogorij okrog Triglava ter v prostranih planotah, segajočih od skrajnega severa do skrajnega juga, zlasti pa v hidrografski mreži, ki je ustvarila doline, odprte na V, proti Blejski pokrajini. Gospodarsko izkoriščanje, ki je bilo usmerjeno posebno močno od vzhoda, iz Blejskega kota, je ustvarilo tudi antropogeografske skupnosti. To so prave vzhodne Julijske Alpe.

Na zahodu se tako v severnem kot v južnem področju uveljavlja izrazita usmerjenost Z—V. To so prave zahodne Julijske Alpe, ki se v antropogeografskem pogledu naslanjajo na Železno dolino v prečnem toku reke Bele.

Končno nam ostane srednji del Julijskih Alp, ki mu moremo prištevati na S vse področje od Mojstrane do Žabnice, a na J soško alpsko področje. Ta del premore najgloblje prečne zareze v gorovju; skozenj vodi prastara prečna pot, imenovana po Predelu, ki je s 1156 m višine celo nižji prečni preval, nego ga premorejo Kamniške Alpe z vzhodnimi Karavankami.

A. VZHODNE JULIJSKE ALPE

OGRODJE GOROVJA

Nekako na globoko zarezani Luknji (1758 m), ki veže Vrata z Zadnjico ob dolini Soče, se ločijo vzhodne Julijske Alpe od ostalega gorovja.

Oglejmo si najprej oroplastiko Vzhodnih Julijskih Alp. Preseneča nas po svoji enotnosti, a hkrati po tem, da je tako tipično »julijska«. Vse zgradbene smeri, naznačene v uvodu, se tu uveljavljajo. Z visokimi pogorji ob Vratih, Kotu ter Krmi predstavljajo pravec od SV proti JZ, kakor ga nam prav lepo razodevajo tudi imenovane tri doline. Ista smer se mimo Triglava nadaljuje v Kanjavcu, Goriškem Robu in Lepi špici. Toda tu, v osredju ob zgornji Komni, se uveljavlja tudi usmerjenost proti J, a preide brž v zavoj proti JV, izrazit ob spodnji Komni, nato pa v zaokret proti V, ki gospoduje v Spodnjih Bohinjskih gorah ter v Bohinjski dolini. V vsem tem obsegu od Mecesnovca pred Rjavino in od sosedstva Cmira dalje ohrani gorovje visokogorski značaj in tudi najgloblje zarezani prevali ostanejo visoki, do lepe Komne znatno nad 2000 m, a tudi v Spodnjih Bohinjskih gorah med 1700—1800 m. Šele v Bačarskem vrhu med Črno prstjo in Možicem se pogorje zniža v globoki preval nadmorske višine 1281 m. Strnjenost slemena je eno najpoglavitnejših, najbolj vidnih svojstev te velike gorske skupine, ki se je v Triglavu vzpela najvišje. V sebi združuje takorekoč več sestavnih delov, ki imajo sorodne skupine v ostalih Julijskih Alpah. Toda dočim so tamkaj ločeni med seboj, razčlenjeni po globljih zarezah, predstavljajoč prepočene, tektonsko razkosane dele orjaške gorske gmote, so tu takorekoč sprijeti v enoto, ki druži severni, osrednji ter južni pas Julijskih Alp. Ta velika oroplastična enota je praktično dobro znana turistom in smučarjem, zakaj po njej je možna ena najdaljših poletnih tur v naših visokih gorah, kjer je mogoče hoditi mnogo ur, ne da bi bilo treba sestopiti nizko navzdol. Podobno je pozimi za smučarje mogoča ena redkih naših visokogorskih tur, kakor je ni enake nikjer drugod na Slovenskem. Hidrografsko se je ta gorska skupina uveljavila jako učinkovito; po njej teče razvodje med Savo in Sočo, med Črnim ter Jadranskim morjem, ki je ena najstarejših razvodnic srednjeevropsko-balkanskega področja.

Nekako južno od črte Komensko Čelo 2227 m, Kopica, Debeli vrh, Tosec, Veliki Draški vrh, Rjavina, se v Julijskih Alpah go-

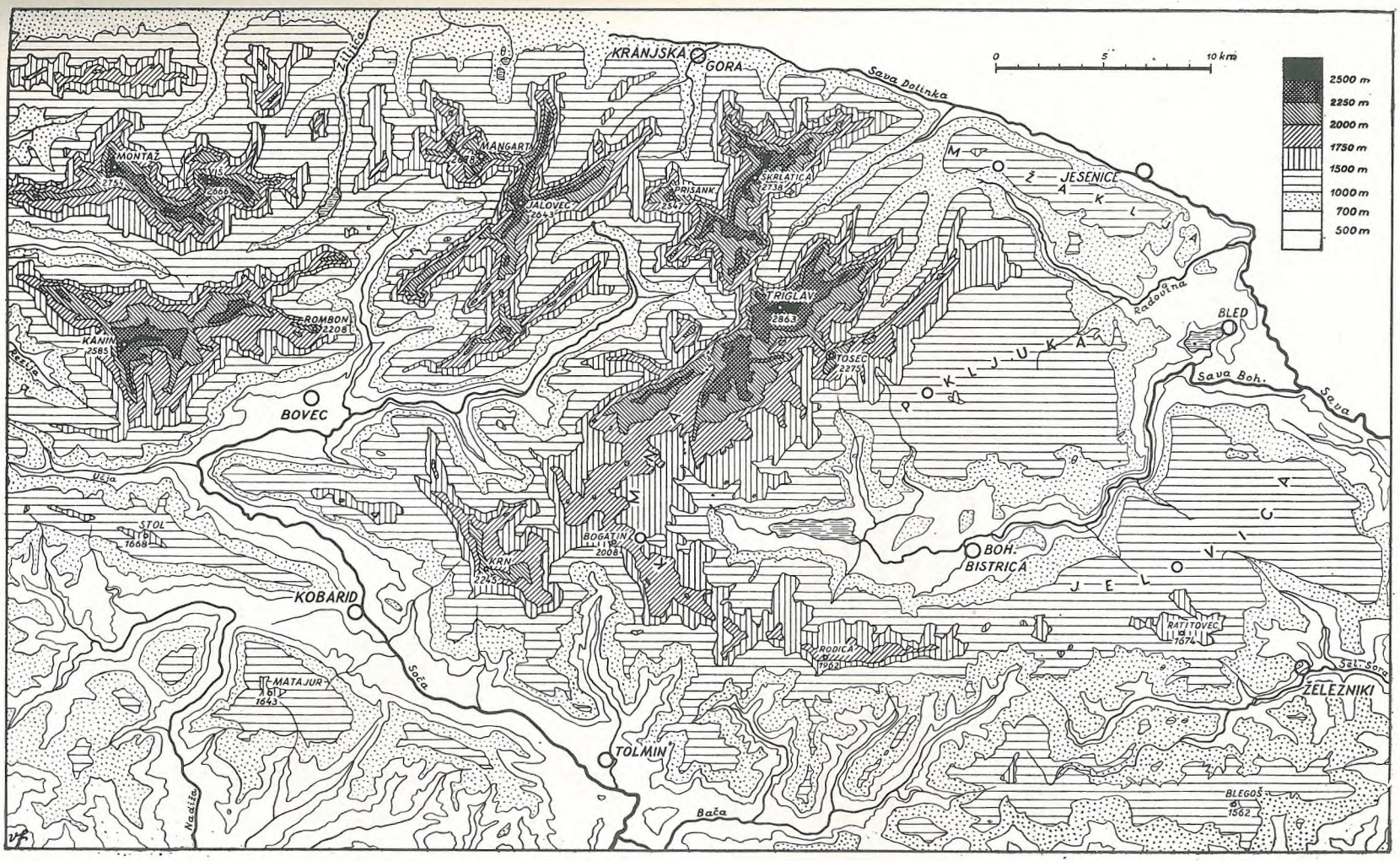

Pod. 44. **Hipsografski pregled Julijskih Alp**

rovje v splošnem zniža in sicer za okroglo 300 m; prehod v višini se zvrši precej neposredno in v kratki razdalji. Znižanje tem bolj preseneča, ker so v osredju Triglavskega gorovja enakomerne višine v širokem območju, a prav tako se od imenovane črte na jug in vzhod najvišji vrhovi držijo zelo na daleč v enakomerni višini okrog 2000 m.

Na veliki lok glavnega gorovja se naslanjajo stranska pogorja. Med njimi je najimenitnejše M i š e l j s k o pogorje, ki se v Hribariških podih veže na Kanjavec glavne skupine, a ima skoro vzporedno z njo nadaljevanje na eno stran v Pokljuškem pogorju ter na drugo v slemenu Zelnarice in Tičarice, ki ga bomo v naslednjem imenovali J e z é r s k o pogorje. Hribariški podi se nam pokažejo kot poglavitni gorski vozel v vzhodnih Julijskih Alpah. Na Mišeljsko pogorje in njegova podaljška se naslanjajo še drugi stranski grebeni, ki pa so povečini zelo kratki, a najobsežnejši v osredju med Mostniško dolino ter zgornjo Komno.

Nikjer v Julijskih Alpah ne zavzemajo planote in visoke planjave toliko širokega obsega, kakor v njihovem vzhodnem delu. Triglavski in Hribariški podi so močno deformirani in razjedeni ostanek kesnomiocenskega ravnika. Med Jezérskim pogorjem, kakor ga imenujemo po Jezérih, in Komenskim pogorjem se širi velika kamnita, povsem zakrasela visoka planjava Komna, a podobna visoka planota, vsekakor nadaljevanje Komne, se razprostira tudi na zahodno stran od Lanževice in Bogatina tja do Krna. Na Mišeljsko pogorje se naslanja na južni strani velika, zelo razgibana Fužinarska planota, segajoča tja do kotline Bohinjskega jezera. Mostniška dolina jo loči od lepe planote Uskovnice, a ta je z debrijo ob Ribnici ločena od velike Pokljuke, največje planote v vseh Julijskih Alpah; obe se naslanjata na Pokljuško pogorje. Onstran Radovne se nadaljuje planota v Možaklji, a na desni strani doline ob Bohinjski Savi se razprostira Jelovica, ki se na jugu naslanja še na zaključni del Spodnjih Bohinjska gora, z Ratitovcem (1672 m) kot zadnjo visoko goro.

Velika večina površja v vzhodnih Julijskih Alpah pripada potemtakem planotam, ki se visoka gorovja dvigajo povečini le v njihovih robovih. Planote so najnižje v vzhodnem področju (1050—1250 m), se dvigajo proti zahodu, kjer dosegajo največje višine (1600—1800 m). Kakor drugod so se tudi tu mogle ohraniti v tako širokem obsegu, ker je spričo ogromne apniške gmote zakrasevanje popolnoma prevladalo ter očuvalo te prostrane dele

pliocenskega ravnika, ki so ga redke preostale povrhnje reke mogle samo razkosati. Medtem ko so se ob postopnem dviganju v gorovju razvijale visokogorske oblike, je na ravniku ginilo in razpadalo vodno omrežje in je napredovalo zakrasevanje.

HIDROGRAFSKI RAZVOJ V VZHODNIH JULIJSKIH ALPAH

Kakor v ostalih naših gorskih skupinah imamo tudi v Julijskih Alpah v današnjem površju reliefne oblike in značilnosti, ki nam pričajo, da je bila razporedba rečne mreže nekdaj znatno drugačna nego dandanes. Prva skupina sprememb izvira iz napredujočega zakrasevanja, ki je povzročilo, da v velikem delu Julijskih Alp danes ni rek na površju, medtem ko so sprva bile in so se nam ohranile kot dediščina po njih suhe doline. Drugo skupino sprememb pa so povzročile preložitve vodnih tokov, pretočitve rek po zadenskem vrezovanju; te vrste sprememb so povečini starejše in tudi po njih imamo v površju vidne sledove.

Razvodje, ki teče skozi Julijske Alpe med jadranskim in črnomorskim porečjem, je že silno staro, a prav tako stara je tudi udeleženost dravskega povodja na odmakanju Julijskih Alp. Vendar v drobnem se je razmerje med savskim, dravskim, soškim in belskim-tilmentskim porečjem v toku pliocenskega in kvartarnega razvoja nekoliko spremenilo, dasi je res, da se spremembe tičejo le bolj stičnega območja, torej samo robnih prog. Podoba je, da je Soča nekoliko napredovala na račun savskega povodja. Zakaj staro, prvotno razvodje se je nahajalo najbrž nekako v področju med Trento in (vasjo) Sočo, med Bovškim Grintovcem in Čistim vrhom 1874 m, tako da je iz Zadnjice voda tekla v smeri čez Luknjo 1758 m v Bistrico v Vratih, a iz Trente, Zadnje in Prednje, v smeri čez Vršič 1611 m v Kopišnico. Tudi v osredju vzhodnih Julijskih Alp so se izvršile manjše hidrografske spremembe. Dolina Radovne med vasjo Zgornjo Radovno in Bledom je nastala kasneje, sprva je bil odtok s severne Pokljuke usmerjen proti SV, a iz Bohinja na vzhod.

Zakrasevanje je postopno zavzemalo čim dalje večji del ozemlja, v razmerju s tem, kakor se je gorovje postopno dvigalo. Najprej se je vodni odtok prestavil v podzemski svet na najvišjem zemljišču, a kolikor bolj je dviganje potisnilo Alpe v znatnejšo višino, čim širše ozemlje se je vzpelo nad okolico, toliko bolj na široko je prevladal kras. Prav zaradi zakrasevanja je velik del Triglavskega gorovja ostal nerazčlenjen. Normalne doline so se spremenile v suhe, potoki so izginili v tla, a v suhih

dolinah so nastajale polagoma tu večje, tam manjše kraške kotanje. Le prav malo rečic se je ohranilo na površini ter oblikovalo dalje normalne doline. Na severu se je ohranila Bistrica v Vratih, Kotnica v Kotu ter Radovna v Krmi. V južnem delu je normalno vzrezana Bohinjska dolina, ki je ostala tu kot dediščina po oligocenskem morskem zalivu, segajočem semkaj od Ljubljanske kotline. Toda zgornji konec Bohinja je kraški; Savica pride na dan v obliki močnega kraškega izvirka v višini 807 m ter dela obenem takoj ob izviru lep slap, eno poglavitnih lepot Bohinja. Toda Bohinjsko jezero sprejema same »suhe«, kjer teče voda le po jako velikem deževju in kadar se topi sneg. Edini pritok Bohinjske Save, ki prihaja iz notranjega dela Julijskih Alp, je Mostnica, toda še ta ima jako skrčen tok, saj izvira le malo nad Vojmi. Iz višjih leg pritekata tudi Ribnica ter Jereka, ki je njiju tok v zvezi z nepropustnimi mezozojskimi plastmi, pa močna potoka Bistrica in Belica pri Bistrici v Spodnji Bohinjski dolini. Poleg Bohinjske je edinole Mostniška dolina z Vojmi, ki sega globlje v Alpe od južne strani ter razčlenjuje gorovje, zlasti z visoko ležečim padaljškom Malega in Velega polja. Planoto Fužinarskih planin pomaga razčleniti podolžna dolina Suhe, desnega pritoka Mostnice.

Kar je v Triglavskem gorovju izven naštetega na površju vodotokov, so največ prav kratke vodice, ki se imajo za svoj obstoj zahvaliti manjšim zaplatam vododržne kamnine, pojavljajočim se tu in tam na površju, na primer na Malem polju, na Hebdu, na Pokljuki, na Goreljeku, na Sivi Mlaki itd. Kakor hitro zapuste nepropustno hribino, v votlikavih apniških tleh takoj poniknejo.

Na temelju opisa suhih dolin in njihovih zgornjih delov, kjer so izvirali potoki v dobi normalnega površinskega vodnega odtoka, si ni težko napraviti sliko o prvotni vodni mreži. Staro vodno raztočje se je nahajalo v višavju med Triglavskimi in Hribariškimi Podi; tod so izvirali potoki ter se raztekali na razne strani. Potok Velske doline je bržkone sprva tekel v Krmo in obe dolini sta bili prvotno enota. Imenovano raztočno višavje je hkrati najvišji predel v Triglavskem gorovju, z ostanki najstarejšega in najvišjega ravnika.

Tok Bohinjske Save se nahaja znatno nižje od Jeseniške Doline. Sava pri Mojstrani teče 641 m nad morjem, Radovna ob izviru pod vasjo enakega imena 705 m, Bohinjsko jezero leži 523 m, a Sava pri Bohinjski Bistrici teče 500 m visoko.

Kakor za vsa kraška gorovja je tudi za Triglavski predel značilno silno pomanjkanje vode v višavah; kjer opazimo v

v višjih legah količkaj znaten vodni izvirek, je v zvezi s pojavom nepropustnih plasti. Tako je na Velem polju, na Hebdu, na Blatu, na Blatcih, na Krstenici, v Lazu, na Konjščici, pri Mrzlem Studencu in na Goreljeku na več krajih itd. A ker je neapniških plasti razmeroma malo, ni čudno, da je tudi studencev v Triglavskem gorovju jako malo. Tudi iz snežišč se pokaže prav malo vode na dan, saj izgine v votlikava tla, podobno kakor deževnica.

Toda v zameno za pomanjkanje vode v višinah imamo izredno obilico najboljše, čiste, mrzle vode v nizkih legah, v obliki močnih studencev. V njih pride na dan ona ogromna množina vode, ki jo popije nikdar nasičena apniško-dolomitna gmota ter jo po svoji votlikavi notranjosti preceja proti spodnjim legam, spuščajoč jo na dan ob vznožju pobočij v dolinah. Eden takih izredno močnih kraških studencev je izvir Savice, ki pride v njem na dan voda iz prostrane Komne. Na Vozeh (v Vojah) izvirajo kar trije močni kraški studenci, vsi trije združeni z lepimi slapovi, v vznožnem delu pobočij; eden med njimi, prihajajoč izpod Uskovnice, ima značilno ime Kropa. Nešteto je manjših izvirkov, ki se vrstijo ob robu dolinskega dna v vseh globoko vrezanih dolinah. Ob velikem deževju ter spomladi, ko se topi sneg, se njihovo število zelo poveča, vrh tega se v vseh vodna množina jako pomnoži. Posebno znamenit je po teh svojstvih Govic nad Jamo ob Bohinjskem jezeru, kjer drvi iz votline nekaj ur po velikem deževju z ogromno silo velika množina vode na dan ter se meče navzdol v velikem slapu, ki po veličastnosti ne zaostaja mnogo za samim slapom Savice.

Slapov ni malo v območju Triglavskega gorovja. Njihovo število pa se še izdatno pomnoži v časih hudega deževja; takrat drvijo veliki hudourniki po marsikaterem od strmih pobočij v dolino, šumeč v visokih slapovih in skakavcih. Posebno na gosto jih vidimo ob robu velikih planot, ki so manj zakrasele, tako da se po suhih dolinah razvijejo krajši nadzemski vodotoki, ki se spuščajo po strmih pobočjih navzdol. Na vožnji po Bohinjski dolini je v času deževja mogoče opazovati take hudournike s slapovi, ko šume s Pokljuke navzdol, podobno kot z Vogarja, z Jelovice itd. Toda le nekaj ur potem, ko je nehal dež, se slika spremeni in slapovi ter hudourniki izginejo. Voda mnogih od teh hudourniških slapov pridere iz votlin v steni, znamenje, da priteka neposredno iz votlikave notranjosti, iz podzemskih votlin.

Samo ob sebi je umljivo, da so vode v kraških izvirkih jako mrzle in da nudijo v poletnih mesecih najboljšo pitno vodo.

Potemtakem imamo samo šest dolin, ki segajo, globoke in prostorne, v osrčje vzhodnih Julijskih Alp. To so na S Vrata, Kot in Krma, na Z Soška dolina, a na J Voje in Bohinjska dolina. Imenovane doline se odlikujejo po nekih svojstvih, ki so v raznih pogledih prav važna. Doline se vse le počasi vzpenjajo navzgor, tako da ležijo primeroma nizko ne le na spodnjem koncu, marveč tudi še daleč navzgor. Bodisi Krma kot Kot in Vrata imajo svoje dno v legi okrog 1000 m še daleč v zgornjem delu. Bohinjska dolina je nad jezerom, pod Komarčo, celo samo dobrih 600 m visoko, Voje 700 m, a Soška dolina v Logu 600 m, z Zadnjico 600—800 m. Toda brž nato se začne dno doline naglo vzpenjati, povečini pa preide nenadoma v toliko strmino, da ima prehod značaj praga. Najveličastnejši primer tega je orjaška Komarča, ki pomeni zaključek Bohinju na zgornjem koncu.

Visoka gorovja, globoko vrezane gorske doline ter prostrane planote in visoke razjedene planjave so glavni elementi površja v vzhodnih Julijskih Alpah. Iz njih so manjše pokrajinske enote, ki si jih oglejmo v naslednjem.

TRIGLAV

Nekako v triglavskem poldnevniku se v vseh pasovih celotnega gorovja Vzhodnih Alp najvišji vrhovi znižajo pod višino našega očaka; na severu se nehajo višje gore z Dachsteinom (2996 m), v sredi s Hochgollingom (2863 m), a na jugu s Triglavom (2863 m), ki je od vseh pomaknjen najbolj proti vzhodu. Njegova višina pride še bolj do veljave, ker so v Južnih Alpah vsi vrhovi od Kreuzberškega sedla na vzhod nižji od njega tako, da ga presežejo šele trientinski Dolomiti. Še prav posebno pa se uveljavlja mogočna postava najvišje naše gore radi tega, ker se vzpenja nad svojo okolico takorekoč v ogelnem delu Alp in ker se mu v Dinarskem gorskem sistemu, ki se tu loči od njih, na blizu in daleč ne približa po višini in značaju nobena gora. Šele v Rodopskem gorovju ga presežejo trije vrhovi, toda tudi ti za 55—63 metrov. Svet na prehodu iz pravih Alp v Dinarski predel je razmeroma nizek, kakor so nizke tudi severne dinarske gore ter planote. Triglav v svoji vogelni alpski poziciji nudi pregled čez zelo široko področje tega nižje ležečega ozemlja, kar mu je pripomoglo do slovesa izredno dobre razgledne gore. Razen naznačenega je povzdignilo sloves Triglava še dejstvo, da je najvišja slovenska gora. Turistični promet na Slovenskem se ga je oklenil še s posebno ljubeznijo; kdor je začel pri nas hoditi

na gore, si je zapisal za najimenitnejši samo ob sebi umevni cilj, da se povzpne tudi na Triglav. Odkar je najvišja gora Jugoslavije, se je njegova turistična privlačnost še razširila in povečala.

Tolika je bila postala popularnost Triglava med Slovenci in tako močno se je ta naša mogočna gora vtisnila slehernemu v spomin, v občutje in misli kot kraj sproščenosti, svobode, širokih razgledov in zadoščenja volje nad premaganimi napori ter ovirami, da je vodstvo naše narodnoosvobodilne borbe Triglav

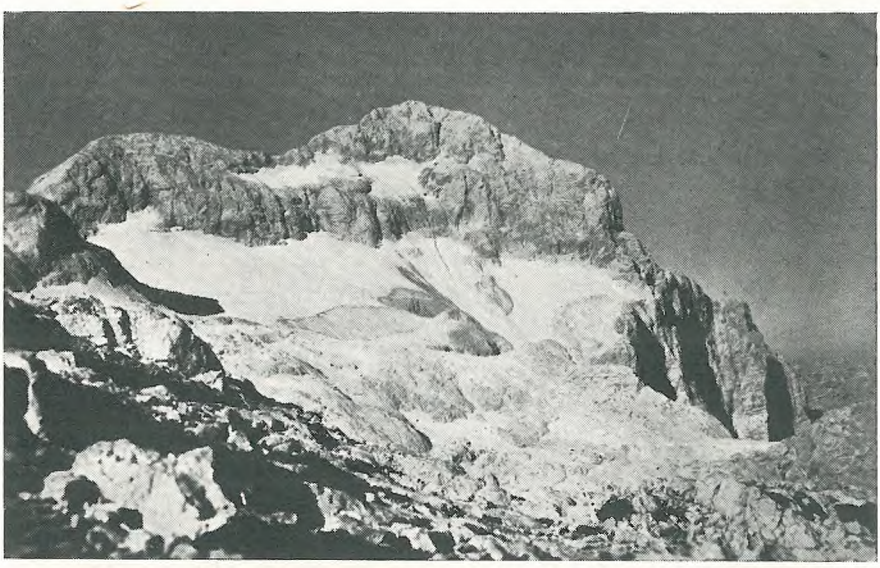

Pod. 45. **Triglav od severovzhoda, s Triglavskih podov**

izbralo za simbol narodnega odpora in brezkompromisne borbenosti, kot simbol boja za svobodo slovenskega naroda izpod peta fašističnih okupatorjev. Kot simbol narodnoosvobodilne borbe je prešlo znamenje treh vrhov našega Triglava v grb ljudske republike Slovenije in je ostalo najvažnejši del tega zunanjega znaka naše svobode.

Na jugu in vzhodu od Triglava se vrhovi Julijskih Alp dvigajo znatno manj visoko nego na severu in zahodu. Južnovzhodno od Luknje (1758 m) se razen Triglava samega, h kateremu je treba šteti tudi pomole, kakor sta Kredarica ter Rež, samo dva vrhova vzdigujeta preko 2500 m, in sicer Rjavina 2532 m ter Kanjavec 2568 m. Celo preko 2400 m jih sega le malo, in sicer ob Rjavini ter v Begunjskem vrhu 2461 m in Vrbanovi špici 2408 m, pa ob Kanjavcu in v Vršakih 2448 m. Nasprotno pa je severno-

zahodno od Luknje obilo vrhov z višinami preko 2500 m, več takih, ki se vzpenjajo čez 2600 m, ter dva, segajoča v višave nad 2700 m, Škrlatica, ki zaostaja s svojimi 2738 m le za 125 m za Triglavom, ter Špik nad Policami ali Montaž, ki je s svojimi 2754 m celo le 109 m nižji od njega. Spričo nižje okolice v južnovzhodnem delu Julijskih Alp pride Triglav na vzhodno in južno stran tem bolj do veljave s svojo krepko prevladujočo višino; ker se v teh smereh širi poglavitni del slovenske zemlje, je umljivo, da so že od nekdaj daleč po njej poznali in občudovali »glavo trojno snežnikov kranjskih siv'ga poglavarja«.

Mogočni Triglav sicer po svoji vzpetini za mnogo presega bližnjo okolico, a vendar stoji povsem sredi veličastne visokogorske pokrajine. Na široko stoji med Doličem (2151 m), Velsko dolino in Konjsko planino (2020 m, v starejših kartah napačno označena kot Krma sedlo) ter položnim, nekako pod Staničevo kočo potekajočim spodnjim robom Triglavskih podov. Temelj gore je tedaj nekako na štiri vogle, ki moremo o njih govoriti še do znatne višine, dokler se ne uveljavi zgradba na tri vogle. Toda tretja glava, ki se dviga na južnozahodni strani, v obronku, ki se spušča proti Doliču, je nižja od ostalih dveh, pa se zato od nekaterih strani ne vidi. Docela dobro jo je razločiti od JV, kjer se izredno mogočno predstavlja pogledom od Velega polja, kakor tudi opazovalcu s Tosca ali Draškega vrha. Upravičena bi bila tedaj domneva, da so dali očaku slovenskih gora ime ljudje iz Bohinja, ki so imeli planine okrog Velega polja. Toda pripomniti je, da se prav tako dobro vidijo vse tri glave, ako gledamo Triglav od daleč iz osrednje Slovenije, na primer od južnega dela ljubljanske okolice, tako določno, da bi ime moglo nastati tudi tamkaj.

Vendar druga glava, to je Mali Triglav s svojimi 2725 metri za mnogo presega tretjo glavo, in od južne ter severne strani je pogledom obrnjen samo podolžni prerez, ki kaže Veliki ter Mali Triglav. Nemara zaradi tega ponekod na Notranjskem, na primer okrog Črnega vrha nad Idrijo, tej naši najvišji gori rečejo Babji zob. Ne bi pa hoteli s tem popolnoma izključevati možnosti, da je ime Triglavu dano — ne po obliki vrha, temveč po drugih nagibih, morebiti po božanstvu.

Vrh Triglava prihaja v oroplastiki tem bolj učinkovito do veljave, ker se dviga tako rekoč na visoki in široki planjavi, ki jo moremo najboljše označevati z imenom Triglavskih podov. Planjavo vidimo posebno lepo, če gledamo nanjo od Stenarja; tu prihaja izredno lepo do veljave. Njena višina znaša med 2480 in

2310 m. Znaten del te planjave prekriva še Triglavski ledenik, v ostalem površju se vidi, kako je razorano s kraškimi kotliči, ki se v njih drži sneg ali celo led. Opazovati moremo, kako se planjava preoblikuje pod učinkom vode in snega ter ledenika. Kolikega pomena je ta prostrana planjava, položno nagnjena v smeri navzven, sredi visokogorskih strmin, se vidi že po tem, da so vse turistiške koče okrog Triglava postavljene nanjo.

Vegasto planjavo Triglavskih podov moramo vsekakor še šteti k Triglavu. Z njim tvorijo celoto, se z njim vred spuščajo prepadno v Vrata kot Triglavska stena. Posebni gorski sklop se začne ob spodnjem robu Podov, ki ga označuje nekako Staničeva koča. Ta skupina je jako markantna, nad vse lep je pogled nanjo s Triglava. Kakor tri ogromna bitja iz pravljice se vzdigujejo ogrodja treh vzporednih gorskih hrbtov: nad Vrati Begunjski vrh 2461 m in zadaj za njim Cmir 2393 m, v sredi sleme, ki seže v Vrbanovo Špico 2408 m, med Kotom ter Krmo rogljata Rjavina 2532 m, kot podaljšek Kredarice in Reži. Prva dva hrbta, ki sta sploh bolj tesno skupaj, preideta brž v enotno sleme, znižujoče se med Vrati in Kotom proti SV, podobno kot se znižuje hrbet Rjavine med Kotom ter Krmo. Tudi Pokljuški greben, ki se vleče onstran Krme vzporedno z obema, se znižuje proti SV. Pri Zgornji Radovini je zaključek vseh treh.

V Julijskih Alpah okrog Triglava poteka ločnica večnega snega, dandanes v nadmorski višini med 2500 in 2600 m. Mnoga znamenja nam pričajo o tem, da leži le malo nad 2500 m, prav posebno pa lega in višinski položaj ledenika na Triglavu. Več gorskih vrhov v vzhodnih Julijskih Alpah moli še nad ločnico večnega snega, toda to so skoro same zelo priostrene gore, zelo zelo strmi gorski stožci, ki se v njihovih prestrmih pobočjih sneg ne more držati, temveč spolzi in pade sproti navzdol v bistveno nižje lege. Samo v prav zavetnih osojnih legah pod stenami se držijo trajno snežišča in v najbolj senčnih položajih snežišča niti v najbolj toplih poletjih, v najmanj sneženih letih, ne izginejo, temveč se v njih sneg pretvarja v led (»zeleni sneg«), kakor je na primer Ozebnik na Jalovcu. Marsikje v senčnih legah pod stenami, v skalnih špranjah in kotlih ter na visokih policah, ki jih nikdar ne obsije sonce, se drži »zeleni sneg« trajno in marsikje izgine komaj v posebno toplem poletju po zelo malo sneženih zimah. V večji razsežnosti pa se drži »zeleni sneg« na Triglavu in sicer v višinski legi ter morfografskem položaju, ki nam razodeva, da imamo tu opravka s pravim resničnim ledenikom.

Triglavski ledenik leži v severnovzhodnem pobočju Malega in Velikega Triglava, ali, da označimo natančneje, v vzhodno-severnovzhodnih straneh, in sicer v zgornjem robnem območju Triglavskih podov. Ledenik je precej razsežen. Njegov zgornji rob leži precej enakomerno v nadmorskih višinah okrog 2550 m, medtem ko se nahaja spodnji rob nekako v nadmorskih višinah 2360—2400 m. Srednja višina ledenika znaša potemtakem nekako 2450 m. Ti podatki nam kažejo, da leži Triglavski ledenik v glavnem pod ločnico večnega snega tudi v primeru, da jo računamo

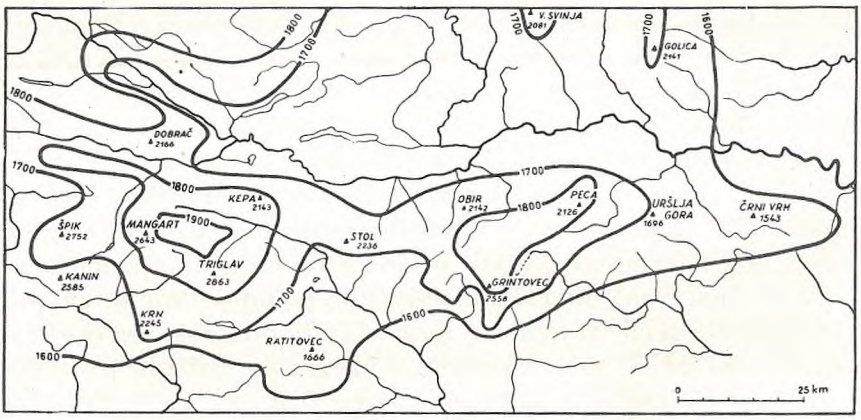

Pod. 46. **Potek zgornje meje gozda v Slovenskih Alpah**
Za ozemlje severno od Zilje in Drave v glavnem po Mareku, za ostalo področje na osnovi novih domačih proučitev

v nadmorski višini 2500 m. V področju največje dolžine od zgornjega do spodnjega roba je ledenik na Triglavu dolg okrog 750 m, medtem ko znaša njegova širina od vzhodnega do zahodnega roba (ali točneje: od ZSZ do VJV) okroglo 450 m. Triglavski ledenik je tedaj dokaj razsežen in površino mu je bilo mogoče izračunati po stanju v letu 1946 na za spoznanje manj ko 19 ha. Vendar pa moramo računati z dejstvom, da se obseg ledenika v posameznih letih in obdobjih menjava. Tudi je pripomniti, da ni pri tem upoštevan zgornji ledenik, ki leži na Triglavu v nadmorski višini okrog 2700 m in ki je bil v letih največjega obsega z ozkim pasom v stiku z glavnim spodnjim ledenikom. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja so ugotovili površino ledeniku na Triglavu z znatno večjo mero, namreč s 46 ha.[1]

[1] Edv. Richter, Die Gletscher der Ostalpen. Stuttgart 1888, str. 275. — Tega podatka ne smemo vzeti kot absolutno merilo za primerjavo s sedanjim stanjem.

Na vprašanje, odkod se nabira sneg, nam nudi nekaj odgovora celotni položaj Triglavskega ledenika. Docela določno se vidi, da se začenja ledenik v zgornjem robnem področju Triglavskih podov, ki predstavljajo zmerno nagnjeno površje, medtem, ko se nad zgornjim robom ledenika začne bolj strmo pobočje glavnega hrbta Malega in Velikega Triglava. V ledeniku je mogoče brez težave razlikovati dvoje delov: zgoraj plast svežega snega, a pod njo glavno gmoto v obliki srena ali zrnovca ter pravega srenskega ledu in pravega ledu. V spodnjih dveh tretjinah ledenika se ta površinska plast svežega snega v pomladnih ter poletnih mesecih stopi ali skopni, tako da se pokaže srenskoledena osnova. Nekako v zgornji tretjini površine pa se čez poletje plast svežega snega ne stopi, temveč ostane trajno in se celo v najtoplejših tednih do neke mere ojačuje z novopadlim. Podoba je, da je ta zgornji pas ledenika tisto območje, v katerem se sveži sneg pretvarja in preoblikuje v sren in led, ki trajno polzi navzdol in ki je prekril srednje dele Podov ter neha šele nedaleč od njihovega spodnjega roba 2360—2400 m visoko, nad Triglavsko severno steno. V tem zgornjem delu je ledenik tudi poleti prekrit s snežišči, posebno trajno v zgornjem robnem pasu. Seveda se na ta zgornji pas vsiplje sneg tudi z bolj strmih višjih pobočij, vendar večjih in obsežnejših plazov ni bilo mogoče opaziti. Podoba je tedaj, da glavna gmota triglavskega ledenika izvira iz padavine, ki pade neposredno na sam ledenik, v glavnem v zgornji tretjini. Vendar moramo jemati v poštev tudi verjetnost, da zelo mnogo snega nanese semkaj veter, ki divja za časa metežev zlasti iz južnozahodne, zahodne in severnozahodne smeri. Najbrž se v tem zatišnem področju nabere znatno več snega, nego ga dajejo snežne padavine na sami ploskvi ledenika. Znatnejših množin snega pa plazovi v Triglavski ledenik ne dovajajo, saj je podoba, da niti niso pogosti niti obsežni, pri čemer ne smemo prezreti, da ima Triglav v svojem severnovzhodnem pobočju približno v sredi med zgornjim robom ledenika in vrhom nekako v višini malo nad in malo pod 2700 m še eno progo večnega snega.

Pripomniti je treba, da spodnji rob ledenika na Triglavu dokaj izdatno koleba. V letih zadnje dobe se je skrčil, še pred

Saj je bila takrat v 80-ih letih prejšnjega stoletja ploskev ledenika izmerjena po topografski karti, na kateri pač ni bilo mogoče razlikovati dovolj natančno, kaj je zares iz ledu sestoječa površina, kaj pa je dejansko le snežišče. Snežišče je tudi v kasnejših letih ter v zadnji dobi v menjajoči se širjavi obdajalo pravi led; v tej razsežnosti pa so med posameznimi leti znatne razlike.

nedavnimi desetletji pa je segal ob Kredarici dokaj daleč dol po Podih, vendar samo na tenko. Naša opazovanja Triglavskega ledenika so še prekratka, da bi nam dovoljevala količkaj trdne zaključke glede kolebanja ledeniškega stanja, kaj šele glede klimatskih sprememb, ki bi odločale o krčitvi ledenika ali razodevale neko periodnost. Dosedaj je bilo mogoče tolmačiti do-

Pod. 47. **Vegetacijski obrat v kraški kotlinici na Pršivcu**
V dnu kotlinice, kjer se prepogosto nabira mrzel zrak, uspeva samo rušje, med tem ko na toplejšem pobočju rastejo še macesni in smreke

gnana kolebanja dolžine ledenika le s primerjanjem nerednosti v vremenskem dogajanju, pičlimi padavinami v hladni polovici leta, visokimi poletnimi temperaturami itd.

Dosedaj še ni bilo mogoče dognati, koliko debelino ima ledenik na Triglavu. Vsekako je najdebelejši v zgornjem delu, kjer je tudi najbolj strmo nagnjen, medtem ko je v srednjem in spodnjem delu položnejši, marsikje z nagnjenostjo samo do 19°. Vrh tega je v zahodnem delu bolj strm, nego v vzhodnem področju. Voda iz ledenika se odteka v žlebove Triglavske stene, najbrž pa tudi v votlikavo notranjost. Glavni del ledeniške vode prihaja najbrž na dan v izvirkih Bistrice v Vratih. Toda o vodnem odtoku imamo na žalost še premalo zanesljivih podatkov.

V celem je tedaj Triglavski »zeleni sneg« pravi ledenik, ki je nastal tu iz klimatskih in orografskih vzrokov. Obilica padavin ter oblačnih dni potiska tu ločnico večnega snega krepko navzdol. Spričo izredno obilnih padavin pade v Triglavu zelo mnogo snega, ki ima v zelo sneženih zimah nemara zares okrog 6 m debeline. Ker v zavetne lege viharji nanosijo posebno mnogo snega, poletna toplina ne zadošča, da bi se ves stopil ali skopnel. V tem pogledu je zelo važna senčna lega severnih in severnovzhodnih pobočij Triglava. Vendar je treba naglasiti, da samo na zgornje dele ledenika sonce ne more posijati, medtem ko srednje in spodnje dele ledeniške ploskve redno obseva ter s tem bistveno pripomore, da tamkaj kopni sneg in snežišča čez poletje izginejo. Triglavski ledenik moramo šteti še v kategorijo pobočnih ledenikov, saj je obtičal v gorskem bočju, ne da bi dosegel dno doline. Vendar je treba pri tem podčrtati, da Triglavski Podi niso tipično pobočje, temveč je to najvišja planota Julijskih Alp, vegasti, zakraseli in v marsičem deformirani pa vsekakor najstarejši ravnik našega gorovja. Na zgornji del tega ravnika se tedaj spušča Triglavski ledenik.

V zadnjih letih smo začeli Triglavski ledenik sistematično opazovati in proučevati (117), z namenom, da v njem ugotovimo: hitrost in kakovost premikanja ter podrobno smer ledeniškega toka, kolebanja dolžine po posameznih letih in njihovo zavisnost od vremenskih in podnebnih razmer ter sprememb, debelino ledu in razpoke ter njihovo prirodo pa menjavo po posameznih letih. Proučevanje Triglavskega ledenika je tem bolj zanimivo in njega ugotovitve važne, ker se nahaja na južnovzhodnem robu Alp, v jako samosvojem podnebju, kjer v obližju ni drugih ledenikov podobnega značaja, razen onega na Kaninu. Prav interesantno bo primerjati na Triglavu dosežene rezultate z opazovanji na Kaninu, kjer jih vršijo že v toku precej preko štirideset let (116). Manjše zaplate ledu so še v višji legi na severnih pobočjih Velikega Triglava; tudi v njih je sneg povsem predelan v led.

Snežišča še danes obilno pripomorejo k preoblikovanju površja. Ob Triglavu vidimo posebno na južni ter vzhodni strani široke kotanje, v katerih se drži sneg tja v september, tako da izgine komaj za prav kratko dobo nekaj tednov.

V Julijskih Alpah je še vedno docela nezadostno organizirano višinsko meteorološko opazovanje. Ko je bil zavrnjen načrt meteorološkega observatorija na Triglavu, bi kazalo, postaviti ga na vrhu ene od ustreznih gora, nemara na Kanjavcu. Julijske Alpe morajo dobiti višinski meteorološki observatorij.

GORSKI SKLOP OKROG HRIBARIC

Na široko gorsko skupino Triglava v ožjem smislu se na južni strani naslanja onstran Doliča in Velske doline prostrani gorski sklop, razvrščen okrog Hribaric, odlikujoč se po izredni slikovitosti, s svojimi veličastnimi kupolami in na čudne načine rogljatimi ter priostrenimi vrhovi.

Kakor vsaka druga gorska skupina je seveda tudi ta brez skupnega imena v živi ljudski govorici. Najpravilneje se zdi, da jo imenujemo po Hribaricah, po teh prostranih gorskih podih, ki nekako v višini 2250—2350 m zavzemajo osredje kot skalna, po kraških kotličih, kontah in kotlinah razorana planjava. Nad njo in okrog nje se vzdigujejo visoki vrhovi domala na vseh straneh. Med njimi je najvišji Kanjavec z 2568 m, hkrati najširša in najdaljša gora, saj pomeni zvezni člen med Komenskim pogorjem in Triglavom, ki ga od njega loči dokaj globoko vrezani preval Dolič 2151 m. Na južnovzhodno stran se iznad Hribaric vzdiguje dolgi Mišeljski greben v smeri Z—V, z Mišeljsko glavo na zahodnem in Mišeljskim vrhom 2330 m na vzhodnem koncu. Po zgradbi je Mišeljski greben nadaljevanje Zelnariškega ali Jezérskega pogorja. Skupno z obronki Kanjavca tvori tečaje onih znamenitih vrat, ki jih more turist občudovati, kadar spe od doma Planike proti Dolini Pri Jezérih. Mišeljski greben obdajata dve vzporedni visokogorski dolini smeri Z—V; na severni strani Velska dolina, prehajajoča navzdol v Velo in Malo polje, na južni Mišeljska dolina; sklep jima obema preide v pode Hribaric. Na južno stran od Hribaric se dvigajo Vršaki z višino 2448 m, predstavljajoč zvezni člen med Jezérskim pogorjem ter Mišeljskim grebenom. Ob njih se nadaljujejo podi proti jugu tja do Slatne, znižujoč se le malo, dokler se svet ne vzpne nad njimi še enkrat v večjo višino, in sicer v Debeli vrh 2392 m, ki s svojo prepadno zahodno ter južno steno tako markantno vznemirja obzorno črto Julijskih Alp ob pogledu iz Bohinja.

Hribariški podi so najbolj podobni Triglavskim. Z njimi vred pripadajo najvišjim planjavam v Triglavskem gorovju in so prav tako močno razjedeni s kotliči in raznovrstnimi kraškimi kotanjami, ki v njih leži sneg domala skozi vse leto, tako da izgine komaj v tednih najhujše vročine; saj niso redka poletja, da še v avgustu sneg prekriva turistiško stezo čez Hribarice. Hribariški podi so prav prostrani, saj segajo od Kanjavca tja do Debelega vrha, pa na južni strani ob Vršakih ter ob Mišeljskem grebenu. Sedanja planjava se je razvila iz prvotnega ravnika, po posre-

dovanju vodnih tokov v pliocenu, snega in ledu v diluviju in aluviju, pa zakrasevanja.

Na Hribaricah ni nikake turistiške postojanke, kakor na Triglavskih podih. Toda prav prikladno mesto je tu zanjo in pogreša jo poleti turist, a nič manj pozimi smučar, ki bi mu bila središče lepega smučarskega področja, izhodišče za lepe ture ter počivališče po velikih prehodih. Površina je tu sama gola skala.

Pod. 48. **Pri Triglavskih jezérih**
V ospredju drugo jezero, malo nad njim turistična koča, v ozadju na levo Komensko pogorje z Lepim špičjem, na desni Jezérsko pogorje

FUŽINARSKA PLANOTA

Od gorskega sklopa Hribaric se goram višine zmanjšujejo, bodisi proti JZ, kakor proti J in JV. Najtesneje se na Mišeljsko pogorje naslanja zelo zanimiva, v južnem delu že precej sredogorska pokrajina Fužinarskih planin. Tu imajo Fužinarji in Studorci, kmetje iz vasi Stara Fužina ter Studor, svoje planine; zato domačini ta prostrani, v nekih ozirih enotni gorski predel imenujejo Fužinarske planine. Pokrajina je enotnega značaja tja do Bohinjskega jezera in do skoro enako globoko vrezane Mostniške doline, stikajočih se v pravem kotu pri Stari Fužini. V glavnem je to široka planota, toda s suhimi dolinami zelo razčlenjene in s krasom razjedene površine, z višino 1450—1550 m

v spodnjem ter 1650—1750 m v zgornjem delu. V visokogorska pogorja prehaja z višinami 1900—2000 m, ki vodijo ob Kredi ter Ogradih v najvišji sklop okrog Hribaric. Pozornost vzbujajo suhe doline, ki je z njimi razčlenjeno površje. Potoki, ki so nekdaj tekli po površini, so izvirali na S in SZ v višavju Hribaric. Dasi je kasnejše zakrasevanje zelo deformiralo lice pokrajine, se vendar še vedno dobro vidijo in razločijo sledovi njihovega nekdanjega poteka. Suhe doline se iztekajo na JV v posebno suho podolje, ki je zarezano vzporedno z Bohinjsko dolino izpod Ovčarije mimo planin Dedno polje in Pri Jezeru, ki sta v manjših kraških kotanjah, ter preide v dolino Suhe, katere potok se pojavi šele v spodnjem delu ter se izliva končno v Mostnico. Na njeni desni strani se vleče južni rob planote in se s strmo odrezanimi stenami spušča neposredno v Bohinjsko jezero, s Pršivcem 1761 m kot najvišjim vrhom. Fužinarska planota spada med najimenitnejša planinska področja v Julijskih Alpah. Planine so tu urejene na gosto in sicer največ v suhih podoljih, v kotanjah, ki jih je v njih izoblikovalo zakrasevanje, ponekod v zvezi z vododržnimi wengenskimi plastmi (na primer v Lazu, Blatu, na Krstenici) ali jurskimi skladi (Hebed, Viševnik, Vodični vrh). Ponekod so talne morene pomnožile sipko površino in s tem povečale možnost planinske izrabe; v manjši kraški kotlini je morenski drobir povzročil ojezeritev in nudil osnovo za lepo planino »Pri Jezeru«.

KOMNA

Na gorski sklop Hribaric se naslanjata na južnozahodni strani Komensko in Jezérsko pogorje. Prvo od njih pomeni nadaljevanje glavnega gorovja, ki se vleče od Kanjavca po Goriškem Robu na Lepo Špico, Čelo itd., a drugo predstavlja podaljšek Mišeljskega pogorja, usmerjeno čez Vršake in Zelnarico. Pogorji se vlečeta v lepem, proti vzhodu odprtem loku, obdajajoč prostrano kamnito visoko planjavo Komne. Obe gorski rajdi se vlečeta, oddaljujoč se ena od druge, sprva proti JZ, potem proti J ter zavijeta končno proti JV, že v znatnejši medsebojni razdalji. Prostor med njima zavzema kamenita planjava Komne, ki je spričo tega v severnem delu (Zgornja Komna) ožja, a najširša v osredju (Lepa Komna) ter na jugu (Spodnja Komna). Tu je na široko odprta proti Bohinjski dolini, v katero se spušča po strminah veličastne Komarče, enega najgrandioznejših naših gorskih pragov, ki zapira bohinjski Ukanec na zgornji strani. Gorski lok, ki obdaja Komno

na zahodni strani in ki ga moremo imenovati Komensko pogorje, je pravo nadaljevanje glavnega gorskega grebena. Kanjavec se spusti s svojimi južnozahodnimi pobočji v široki preval Dol s Prehodavci 2002 m. S svojo izredno širjavo vzbuja pozornost v reliefu in olajšuje dostopnost Komne od soške strani. Z Dola se pogorje brž vzpne proti JZ v Goriški Rob (2306 m), Malo Špičje (2315 m) in Veliko Špičje (ali Lepa Špica) 2398 m, ki je najvišja

Pod. 49. **Na Komni ob Jezerskem pogorju**
Na gosto so se melišča nabrala ob tektonski prelomnici, ob kateri se pogorje vzpenja s Komne. — V ozadju Spodnje Bohinjske gore, z Rodico na sredi, Voglom na desni ter Črno prstjo na levi

gora v pogorju, pa se potem polagoma znižuje v Vogel 2348 m, Čelo 2227 m ter Lanževico (2003 m) z Veliko Babo 2014 m v stranskem grebenu. Z Lanževico doseže Komensko pogorje najzahodnejšo točko; tu ima ločni odsek v glavnem smer od S proti J, zato prideta oba vrha Bogatina (2008 m, 1977 m) ob pogledu iz Bohinjske doline tako značilno do veljave. Toda od Velikega Bogatina dalje zavija pogorje čim dalje krepkeje proti JV, doseže v Kuku še 2086 m, v Podrti gori 2050 m ter Škrbini 2054 m, a se malo kasneje spusti v nekoliko globlje zarezani preval Globoko na 1828 m. Vzhodno nad njim se dviga Vogel 1923 m, ki ima zares vogelno postojanko, zakaj odtod se vleče pogorje v smeri od Z proti V. To je Bohinjski greben ali Spodnje Bohinjske gore

žive govorice; z njim se glavno gorovje oddalji od Komne in dobi v raznih pogledih drugačen značaj.

Gorski greben, ki obdaja Komno na vzhodni strani, je sicer od pravkar označenega nekoliko nižji, toda veličastnejši po svoji izredno markantni, skoro navpični steni, s katero se v vsem obsegu spušča v Komno. Greben se razvije iz gorskega sklopa okrog Hribaric, nad Dolom, in se dviga v Veliki Zelnarici 2320 m, v Mali Zelnarici 2310 m, v Kopici 2213 m in v Tičarici 2091 m, nakar zavije proti JV v Studor 1786 m. Ta greben, ki ga moremo najbolj upravičeno imenovati po Jezérih — Jezérsko pogorje, predstavlja zapadni rob znamenite slatenske ploče. Ob njem ne poteka samo velika tektonska prelomnica, marveč tudi krepak nariv, izvršen proti Z. Zato se zahodno pobočje odlikuje po izredni enakomerni strmini, ki so se ob njej nabrali ogromni meli; jezera, ki so se razvila tod, se imajo za svoj obstoj zahvaliti pojavu nepropustnega jurskega laporja in njegovega drobirja. Nenavadno lep je pogled na greben Zelnarice od JZ in Z, vzemimo s Podrte gore, z Bogatina ali z Lepe Špice (prim. pod 49).

Komna je samo ob prvem pogledu videti kot brez reda in sistema razjedena kraška planota, zakaj pri pozornem premotrivanju se pokaže, da so po njej izdolbene suhe doline, ki so jih izdelali potoki, tekoči proti Ukancu, predstavljajoči povirje prastare Savice. Zakrasevanje jih je preoblikovalo s kraškimi kotliči, vrtačami ter drugimi večjimi in manjšimi kotanjami, toda v celotnem površju je ostal značaj suhih dolin vendarle dobro ohranjen. V prvi od suhih dolin na J leži Govnjač, v drugi planina Na Kraju, v tretji Razor, v četrti planina Lopučnica, da imenujemo vsaj poglavitne. Suha dolina z Lopučnico je posebno markantna; najširša je in najbolj globoko zarezana. V njenem spodnjem delu leži Črno jezero, a tik pod njim je zaključek suhega dola ob najnižjem delu Komarče; pod njim izvira Savica. Na levi je Lopučniški suhi dol ograjen s strmo steno Bele skale, a šele nad njo imamo posebno najvišjo suho dolino »Pri jezérih«, ki se je je v novi dobi po turistični književnosti prijelo ime Doline Triglavskih jezer. Ta dolina se začne iz širokega prevala Dol, pod Hribaricami, in se neha prav za prav že nad Belo Skalo, kakor odrezano, tako da Črno jezero ne leži v njej, marveč v spodnjem delu Lopučniške doline.

Komna je visoka planota izredno široke razprostranjenosti. V njej vidimo pod gorskim obodom 1800—1870 m izredno razrito, razjedeno in na vse načine vegasto planjavo; sestoji iz ostankov starih vravnav, ki so se oblikovale v zaporednih dobah, ter suhih

dolin, ki so jih vrezali potoki, preden je prevladalo zakrasevanje. Ko je prevladalo zakrasevanje, se je vodni odtok preložil v votlikavo notranjost, a kraške kotanje najrazličnejših vrst so preoblikovale površje, v suhih dolinah so se razvile večje konte, ki jih je človek porabil za namestitev planin (Kraj, Govnjač). Podoba je, da se je v severnem delu Komne vodni tok razmeroma najdlje ohranil na površini, zakaj tu so suhe doline po krasu še

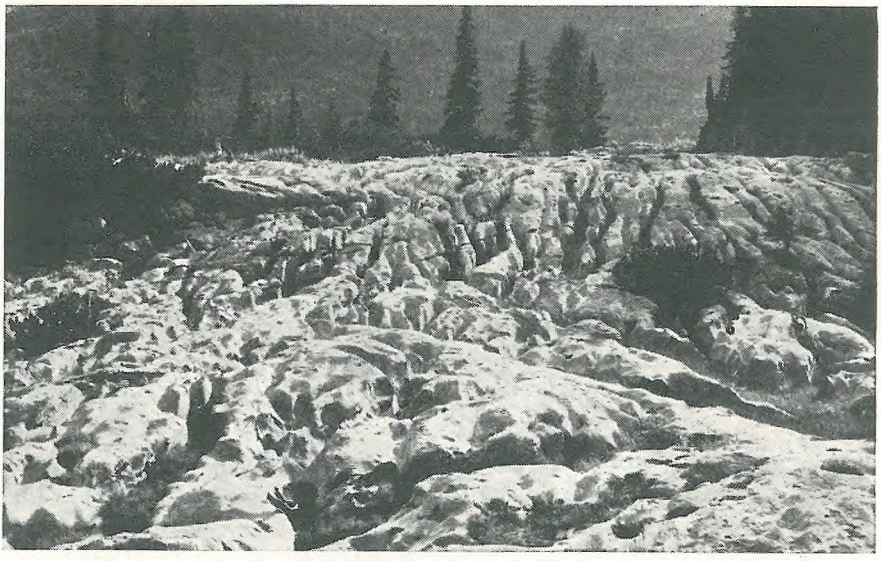

Pod. 50. **Kraško žlebičje na Komni**
Izredno lepo razviti žlebiči na površju, uglajenem od ledenika

najmanj spremenjene. Posebno se zdi tako pri Lopučniški dolini, osobito v spodnjem delu, kjer se je naselilo Črno jezero. Ta dolina, razmeroma malo deformirana, je kakor odsekana vrh stene Komarče, v višini 1300 m. Skoro natančno v isti višini 1300 do 1320 m se ob nadaljevanju iste stene neha dolina pod Krajem; prvo kot drugo je porabila planinska steza za pristop na Komno. V tej višini je nehal poslednji nadzemski odtok, potem sta obe dolini obviseli suhi in odtlej so razen ledenikov samo kraški pojavi preoblikovali Komno. Za Komno so posebno značilni kraški žlebiči, ki jih moremo opazovati v Zgornji Komni, zlasti v Dolini Triglavskih jezer, kjer preprezajo razgaljene gladke skale. Zelo interesantno je površje v nekaterih delih Zgornje Komne, na primer v hrbtu tik zahodno nad turistično kočo in jezeri; tu imamo stare žlebiče, ki so se bili razvili, ko je hladnejše pod-

nebje gineče ledene dobe še branilo gozdu naselitev; žlebiči so se jako razširili in poglobili. Ko je potem prevladal gozd, je ostalo ozemlje silno težko prehodno, zakaj tu je nevarnost ob slehernem koraku, da ti noga uide v globino razjedenega kraškega površja.

Komna je najbolj kraški del Julijskih Alp. Pomanjkanje vode je tu popolno, poleti ni redko, da morajo z živino zapustiti planine. Površina je skrajno malo pokrita s preperelino, vse je golo skalovje, robato žlebičje, kotanje, brezna in konte brez konca in kraja. Pustinjski značaj prihaja tembolj do prevlade, ko je zgornja gozdna meja zelo nizko, okrog 1600—1800 m, najviše na SV (133). Komna pravega gozda sploh ne pozna, marveč le rušje in redko drevje, bolj podobno grmovju. Celo za planinsko izrabo je uporabno le malo površine; imamo le planini Govnjač in Kraj ter neke manjše. Pozimi je tu ogromno snega, v najbolj sneženih zimah celo štiri do pet metrov na debelo; ko vetrovi zaravnajo kraške konte, nastanejo najlepša smučišča in ni čuda, da velja Komna za najimenitnejši smučarski kraj na Slovenskem.

SPODNJE BOHINJSKE GORE

Nekako od Kuka dalje se nadaljevanje Komenskega pogorja v živi bohinjski govorici označuje kot Spodnje gore. To lepo gorsko sleme, ki obdaja Bohinjsko dolino na južni strani, po višini presenetljivo spominja na Pokljuško pogorje; kakor tam se tudi tu — pravzaprav že od Velikih vrat 1927 m ob Čelu — vrhovi enakomerno držijo v višinah okrog 2000 m, znižujoč se prav polagoma proti vzhodu. Medtem ko meri Kuk še 2086 m, Podrta gora 2050 m, Velika Škrbina 2054 m, je Vogel visok le še 1923 m, Šija 1880 m, Rodica 1962 m, Raskovec 1968 m in Črna prst 1844 m. Vzhodno od Črne prsti, zadnje gore, ki presega 1800 m in ki ima še visokogorske oblike, se greben naglo zniža in meri v Možicu le še 1602 m, toda je že zelo razčlenjen, čim dalje bolj z značajem razjedene planote. Prevali so v vzhodnem delu jako globoko zarezani, a najbolj med vsemi Bača ali Bačarski vrh 1281 m, ki so ga v prejšnjih stoletjih zelo uporabljali za promet iz Bohinja na Tolminsko in sploh od zgornje Save v Posočje. Celo Sorški preval z 1287 m, med Kozjim vrhom ob Možicu ter Črnim vrhom, je za nekaj metrov višji, ločeč gorsko skupino Ratitovca, stare Pečane, od pravega Bohinjskega pogorja, katerega podaljšek pa vendarle je. Ta hrbet ostane v vsem obsegu od Možica dalje v znatni višini, šele onstran Ratitovca nad Ledino

(1225 m), še bolj ob Raztokah (1130 m) se znižajo prehodi pod višino Bače. Vzporedno z Bohinjskim grebenom se vleče na severni strani niz vrhov kakih 200 m niže. Med vrhovi tega predgorja (Mokri vrh, Kratki Plazi, Špik, Gradovec, Lisec itd.) ter glavnim grebenom se vleče pas zelo razritega ozemlja, zelo skalovit svet, z mnogimi kraškimi kotliči ter kotanjami in večjimi kontami, pri katerih izoblikovanju so krepko sodelovala snežišča, ki se v teh osojnih legah drže jako dolgo v poletje. Tod so se v diluviju nabirale gmote ledu, ki so se po glavnih grapah spuščale navzdol v glavno dolino, v bühlskem stadiju pa ravno še obtičale v njih. V teh kotanjah, ki so pravzaprav povirje gorskih grap, so se v diluviju izoblikovale lepe krnice, ki jih je v osojnem ovršju Spodnjih gora mnogo, največ v višini med 1300—1500 m. V poglavitnih med njimi je ostalo precej planega dna, ponekod z morenami, pa so zato v njih uredili planine, ki se vrstijo od Zadnjega Vogla (1424 m) do planine za Šavnikom (1356 m) ob Možicu. Toda tudi široki Ratitovec, ki je prav za prav prostrana razjedena planota v višini 1550—1670 m, podobno kakor planota vrh Možica, je obsežna planina s središčem na Pečani (1400 m), kjer so ohranjene obilne s trato porastle morene krajevnega ledenika. Planina Pečana je ohranila prvotno ime za to pogorje, ki je v obliki Pečana znano že iz nastarejših historičnih virov (12, 12 a). Ime je očividno dano z južnega podgorja, saj na podoben način ljudje ob Baški grapi, na primer okrog Kojce, Porezna itd., visoke Bohinjske gore imenujejo Peči. V Pečeh. Gladki Ratitovec doseza 1666 m, a najvišji Ratitovec 1672 m. Po vsem hrbtu med Ratitovcem ter Možicem pasejo še iz vasi nad Selško dolino, nimajo pa hlevov in koč v teh svojih lahko dosegljivih planinah.

POKLJUŠKO POGORJE

Na Triglav se ob Konjski planini (2020 m) naslanja Vernar 2225 m, a onstran Bohinjskih vratec (1979 m) široki Tosec 2275 m. S Toscem smo v dolgem pogorju, ki se vleče ob Pokljuški planoti v smeri od JZ proti SV. Tosec se odlikuje po široko ploščatem vrhu, takorekoč mali planotici, izvoru za njegovo tolsto ime. Ob njem se dviguje prostrani Veliki Draški vrh 2243 m, za tem Mali Draški vrh 2132 m; odtod dalje obrobija pogorje prostrano planoto Pokljuko, v vsem obsegu z vrhovi blizu 2000 m, dočim seže najvišji med njimi, Debela peč, celo za spoznanje čez na 2007 m. Šele pri Klečici 1881 m se gorski greben spusti nižje in se na-

dalje še bolj zniža. Pokljuško pogorje predstavlja severno krilo znamenite slatenske ploče; po zgradbi je tedaj nadaljevanje Mišeljskega pogorja in Zelnarice—Tičarice. Severnozahodna pobočja Pokljuškega pogorja tečejo ob tektonski prelomnici ter ob narivu; apniški skladi, nagnjeni na J, so izredno ostro odrezani. Vznožno pobočje v Krmi je zadelano z ogromnimi melišči. Veličasten pogled se nudi nanje turistu, kadar spe proti Kredarici od

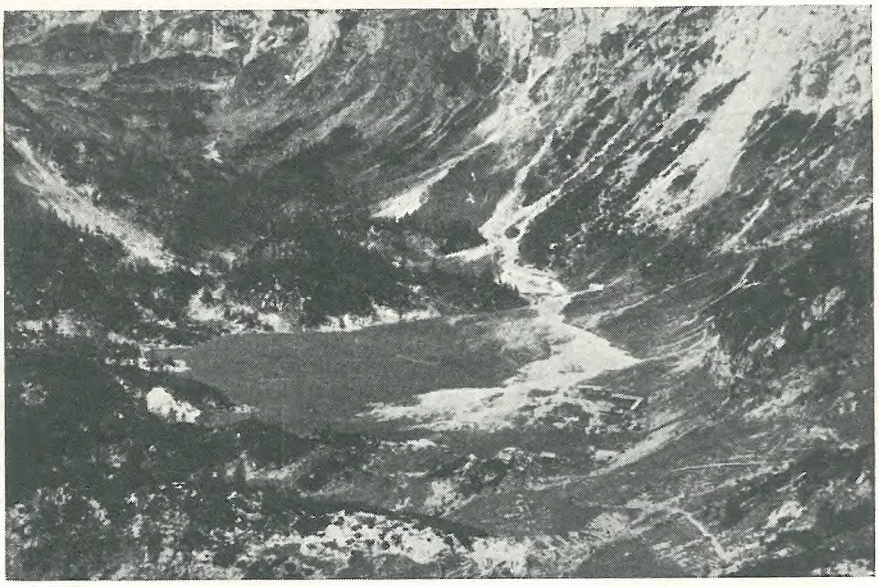

Pod. 51. Velo polje

Dobro se vidi, kako na desni hudourniki zasipljejo s kamnitim drobirjem dragoceno trato Velega polja. Na desni spredaj stanovi in hlevi planine Velo polje, še malo bolj spredaj Vodnikova turistična koča

Velega polja ali iz Zgornje Krme. Ne le po zgradbi, tudi po oroplastiki se še vidijo znamenja, da se je Pokljuško pogorje razvijalo sprva kot enota z Mišeljskim pogorjem. Velska dolina se nam v tej perspektivi pokaže kot nadaljevanje Krme. Podoba je, da je Mostnica šele kasneje svoje povirje pomaknila po zadenskem napredovanju v pobočja Triglava; znižati zvezni člen med Mišeljim vrhom ter Toscem ter ga razrezati, ji je bilo tem lažje, ker so tu razgaljeni manj odporni werfenski škriljevci, ki se jim ima Velo ter Malo polje zahvaliti za svoj potoček in zeleno trato, kakor Vodnikova koča za svoj neusahljivi obilni studenec. Kakor ob gorskem sklopu južno od Hribaric, tako je ob Pokljuškem pogorju povirje potokov in začetek dolin, usmer-

jenih proti JV. Med njimi so na Pokljuki le rudimentno razvite doline, dočim tvori Ribnica, izvirajoča pri Konjščici, lepo deber, obdano v zgornjem delu z vzporednima stranskima slemenoma, ki kažeta še znatne višine (Špik 2004 m, Viševnik 2050 m). Ribnica

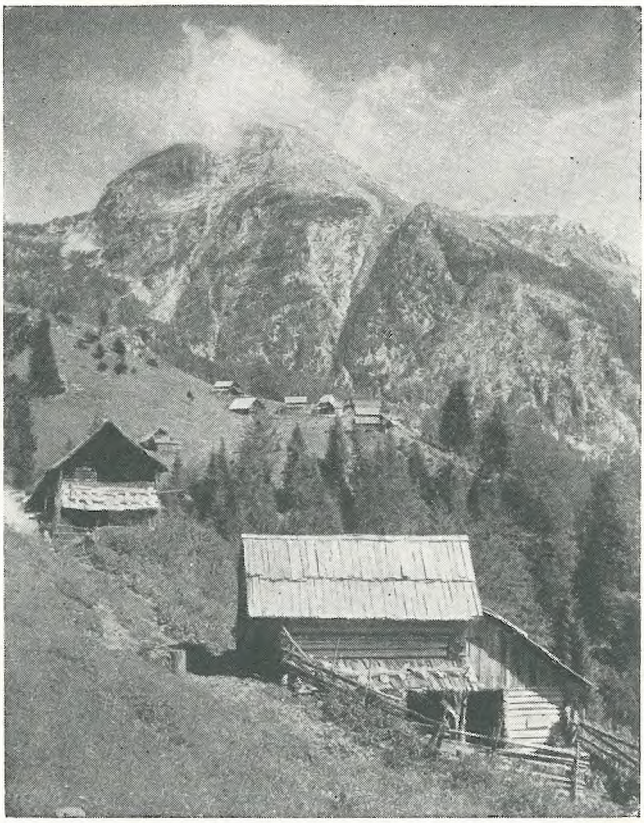

Pod. 51 a. **Planina Grintojca**
Slika kaže tipične bohinjske planinske stanove s hlevi na terasi nad Mostniško dolino. V ozadju Tosec

je poleg Mostnice (s kratko Suho) eden redkih potokov, ki se je ohranil na površini ter mogel zarezati svojo dolino zelo globoko. V povirju Ribnice je majhna kočna, v katere dnu je urejena planina Konjščica. Toda spodnja dolina je ostala tesna deber v vsem obsegu, medtem ko je Mostniška dolina ob Mostnici širša, prava koritna dolina, v katere srednjem delu leži izredno lepa dolga čelna kotanja s planino Voje. Mogočni morenski nasipi jo zagrajajo v smeri navzdol, skoznje si je Mostnica zarezala mestoma svojo strugo že v živo skalo ter v njej izoblikovala never-

jetno slikovito korito, bohinjski vintgar, ki je najbolj znan v spodnjem delu nad Staro Fužino, kjer je čezenj postavljen znameniti »Hudičev most«.

Pokljuško pogorje je malo obsežno; planine so v njem le v skromnem obsegu. Tudi v pobočjih Tosca so nekdaj pasli živino, zdaj pa sta obe planini (Spodnji in Zgornji Tosec) v podrtiji. Lepo planinsko trato vrh Tosca ovce le malo popasejo.

Ob Pokljuško pogorje se naslanja prostrana Pokljuka ter Uskovnica, obe imenitno planinsko in gozdno področje.

Kadar motrimo planote vzhodnih Julijskih Alp kje z visokega, imamo vtis, da smo na starem prvotnem staropliocenskem ravniku, ki so ga reke razrezale na kose, ločene sedaj po globokih koritnih dolinah. Pripomniti pa je treba dvojno: prvič planote nikakor niso tako enakomerno ravne, kakor nam kažejo površni pogledi iz daljave in drugič so obrobljene z dokaj širokimi terasami, v glavnem za kakih 200—300 m nižjimi, ki so jih vrezale reke Mostnica, Bohinjska Sava in Radovna v srednji pliocenski dobi v razkosani stari ravnik. Posebno široke so terase v Bohinju in sicer v višini med 1160 m in 930 m, bodisi na južni strani ob Pokljuki, kakor ob Jelovici (38; 102; 107).

POKLJUKA

Pokljuka je največja med planotami Julijskih Alp. V njeni geološki sestavi imajo precejšen delež vododržne plasti, ki v njih izvirajo vse vodice. Iz werfenskega področja ob Konjščici prihaja Ribnica, iz jurskih laporjev in skrilavcev, ki jih je precej na južnem robu, priteka Jereka. Tudi osredje Pokljuke je iz jure in v njej izvirajo male vodice na Goreljeku, a brž poniknejo, pa Ribšica, ki teče proti SV. Ta vodica je edina, ki doseže vznožje in sicer Radovno nad Krnico, toda ko teče po apniških tleh v severnovzhodnem delu Pokljuke, izgine obdobno v kamenitem drobirju ter apniški osnovi, tekoč po strugi le v času velikega vodnega stanja. Tu si je med vasicama Zatrniki in Pokljuka izdolbla v apniško planoto Pokljuško Luknjo, izredno slikovito deber, ki je v znatnem delu pravi vintgar, v ostalem oddelku kanjonski dol z navpičnimi stenami do 50 m. Pokrajinski vtis je tem bolj svojevrsten, ko imamo tu opravka tako rekoč s suhim vintgarjem in kanjonom, zakaj voda le še redko teče skozi to slikovito dolino.

Zlasti na robeh je Pokljuka zelo razgibana. Ob severnovzhodni konec Pokljuškega pogorja se naslanja posebna planota

v višini 1520—1560 m, ki so vanjo izdolbene ogromne konte, ena med njimi z neveliko planino Klek 1556 m. Skoro do enake viške se dvigajo v južnozahodnem delu osamljena brda Mesnovec 1536 m, Javorov vrh 1482 m in Rušov vrh 1455 m, medtem ko se v južnovzhodnem robnem delu vzpenja hribovje nekaj niže, v glavnem med 1300—1370 m, najvišje s Kokošinjco 1390 m. Pravi ravnik imamo potemtakem le v osrednjem delu Pokljuke v višini

Pod. 52. **Koprivnik v Bohinju**
V sredini na levi se dobro vidi ravna terasa, sestoječa iz samega proda, ki ga je potok v kasnoglacialnem obdobju nasul v Koprivniško jezero

1200—1270 m. Ravnik je razgiban v neštete majhne griče, ki se med njimi prav dobro vidijo lepo ohranjene suhe doline, značilne za Pokljuko. V spodnjem delu pokljuških suhih dolin je erozija celo toliko napredovala, da so nastale široke ravnine. Najširša med njimi je med Mrzlim Studencem ter Goreljekom v višini 1200—1220 m.

Odnošaje med prvotnimi dolinami na Pokljuki je težko do dobra ugotoviti, ker je sedanje površje prekrito z morenami in jezerskimi usedlinami ter rečnimi nasipinami diluvijalne dobe, ponekod jako na debelo. Spričo tega je zelo zabrisano tudi razmerje prvotnega vodnega odtoka. Podoba je, da je bil velik del odtoka usmerjen proti jugu, kjer drži še danes pas najnižjega

zemljišča z Mlakami med Mrzlim Studencem in Spodnjim Goreljekom (1199—1195 m) proti Koprivniku, dočim se je severna Pokljuka odmakala na V proti spodnji Radovni in Gorjam. Neomenjeno ne sme ostati, da so ohranjene suhe doline tudi posebej, v smeri Z—V, med griči na vzhodu; v eni od njih stoji Rečiška, v drugi Belska planina.

Na vnanjem robu planote so se ohranile številne zatrepne in obvisele doline (Konjska dolina itd.) in v njih si je človek uredil lepe planine, ki je zanje morenska nasipina stvorila dobro pedološko osnovo.

Kakor razvidno je Pokljuka vse prej nego enoten ravnik, a k doslej navedenemu je treba še pripomniti, da so kakor na severnovzhodnem robu, nad Radovno, vrezane vanjo široke terase, najobsežnejše v višini 900—1020 m; na njih sta oba mala pokljuška zaselka, Zatrniki in Pokljuka.

Preseneča na prvi pogled, da napravlja Pokljuka tako malo kraški vtis v svojem površinskem licu, dasi vemo, kako prevladujoče je na njeno izobliko vplivalo zakrasevanje. Vzrok temu je v dejstvu, da je bila planota deležna poledenitve. Nanjo so segali ledeniki s Pokljuškega pogorja, a bohinjski ledenik se je razprostrl čeznjo s svojim levim krilom, segajoč še tja v osredje pri Mrzlem studencu (morenski nasipi pri Grajski planini); celo radovinski led je še nalegal nanjo na severnem robu. Zelo velik del površja je prekrit z morenskim drobirjem, tembolj ko so se ledeniki med seboj ovirali in zajezili v več področjih vodni odtok, da so nastala jezerca in se pozneje iz njih razvila barja. Jezerske usedline, drobno mivko in ilovico, vidimo na več krajih, na primer pri Mrzlem studencu, na Spodnjem Goreljeku, v Sivi mlaki itd., a barja so se ohranila na sedmih krajih, predvsem v najnižjem področju široke planine Goreljek, kjer so morenski nasipi bohinjskega ledenika vodi zajezili odtok proti Koprivniku. Obsežne kvartarne nasipine so prekrile kraško površje in s tem izboljšale pogoje za gospodarsko izrabo planote. Res, da jo še vedno prekrivajo gozdi ogromnih dimenzij, toda mnogo je krčevin, ki so urejene v prostrane lepe planine, z Goreljekom kot največjo, a zelo mnogo je tu rovtov, to je planinskih košenic, kjer pasejo samo jeseni po košnji. Značilno je, da je Pokljuka za polje prehladna; v osrednji ravnini v višinah okrog 1200 m se poleti in pozimi rad nabira mrzel zrak, preprečujoč vse poljske sadeže. Saj je značilno, da se ravno ob Pokljuki nočnik (ali plaznik) zelo učinkovito uveljavlja in so na Koprivniku zgradili celo mlin na veter, ki naj bi ga izkoriščal. Šele na vnanjem robu

na terasah in prisojnih pobočjih, se začne žito nekako od 1100 m navzdol in tu so se iz prvotnih planin Gorjuše, Koprivnik in Podjelje razvile stalno naseljene vasi v višini 900—1050 m, medtem ko je nastala na morenskem vzhodnem pobočju vasica Slamniki.

V celem je Pokljuka nedvomno najbolj raznovrstna in najbolj zanimiva naša alpska planota.

Za izboljšanje prometne povezave nastaja v najnovejši dobi nova važna cesta od Mrzlega studenca (ali, po starem, od Močil) med Mlakami do Zgornjih Gorjuš pa dalje ob Spodnjih Gorjušah in Koprivniku na Jereko. Po tej cesti bo mogoče les iz neizmernih pokljuških gozdov izvažati na železniško postajo Bohinjsko Bistrico. Izredno pomembna vloga pa čaka novo cesto v turistiki. V bodoče bo mogoče organizirati redne avtomobilske in avtobusne vožnje z Bleda čez Pokljuko v Bohinj, a klimatska zdravilišča na Pokljuki, Gorjušah in Koprivniku zvezati s kopališči v Blejskem ter Bohinjskem jezeru.

BOHINJ

Ime Bohinj izvira še iz predslovenske krajevne označbe, ki se je nanašala bržkone na naselje na mestu ali v bližini današnje Srednje vasi. Dandanes nam pomeni vso zgornjo dolino Bohinjske Save vsaj od Soteske navzgor. V širšem smislu pa se označuje upravičeno kot Bohinj ves oni južnovzhodni del Julijskih Alp, ki ga obsega gospodarsko udejstvovanje Bohinjcev. A ker je gospodarska sfera bohinjskih vasi zelo obsežna spričo planinske paše, ni čudno, da spada v gospodarsko območje Bohinja zelo široko gorsko področje od vrhov Spodnjih gora tja do samega Triglava, od Bogatina v slemenu za Komno tja do srede Pokljuke in Jelovice.

Bohinj je lepa gorska pokrajina, eden najizrazitejših slovenskih alpskih predelov. Že po prirodi in razvojnih svojstvih površja je to jako svojevrstna pokrajina. Nikakor ni morda samo zgornji konec doline Bohinjske Save, marveč imamo tu opravka s pravo majhno gorsko kotlino. O njej pričajo že oligocenske kamnine, ohranjene v dnu doline med Bohinjskim jezerom in Lomom nad Bistrico, znamenje, da je semkaj še segal oligocenski morski zaliv od vzhoda (91). Kot dediščina po njem se je razvila zgornja Sava Bohinjka s svojim porečjem, potekajoča podolžno do Soteske. Sava teče prečno le v predelu med Sotesko in Blejskim kotom, kar pomeni očividno kasnejši razvoj. Podoba

je, da je Bohinjska Sava s pritokom z južnozahodne Pokljuke sprva odtekala proti VJV med Jelovico in Ratitovcem, nekako čez Raztoke 1130 m. In sicer je tod tekla očividno še do dobe, ko se je erozijska osnova nahajala tu še nekako v območju sedanje nadmorske višine 1150 m. Razvodje med Bohinjsko Savo in odtokom proti severovzhodu je moralo takrat potekati nekako od Mrzlega studenca čez Kokošinjico 1393 m, Plešo 1334 m, Vršan 1273 m in Veliki vrh 1393 m. Selška Sora od Selc proti Škofji Loki

Pod. 53. **Megla leži v Bohinju**
Rodnica sredi Bohinja gleda iznad megle. V sredi na desni planota Jelovica, na levi Pokljuka, v ozadju na levi srednje Karavanke, na desni Grintovci

se zdi zarezana v smeri prvotne Bohinjske reke, katere zgornji del je očividno pretočil nase eden od zadenski napredujočih potokov od blejske strani. Podolžna krajevna depresija v Bohinju se je ohranila tudi kasneje; ob Savi je ostalo hidrografsko sredotežno področje. V srednjem pliocenu so vode z bočno erozijo v pliocenski ravnik vrezale in izoblikovale široko ravan, katere ostanki v obliki širokih teras (Vogar, Uskovnica, Storeč raven, Strme in Vresje), delajo reliefno zelo viden, a gospodarsko nič manj važen okvir Bohinjski dolini. Hidrografsko sotočje se je učinkovito uveljavljalo tudi še kasneje, ko se je tu razvila dvojna podolžna dolina, ki vzbuja posebno pozornost. Da je Spodnjo dolino, med jezerom in Bistrico, izdelala Sava, je razvidno na

prvi pogled. Da se je posebej razvila Zgornja dolina med jezerom pri Stari Fužini in Jereko, je bolj presenetljivo. Za njen nastanek se zdi, da je bil temeljnega pomena potek podolžne jurske sinklinale, v katere jedru so zastopani malo odporni jurski laporji in škriljevci, vidni na več krajih od Koprivnika in Jelja do jezera (93, 94). Podoba je, da se je v naglo prhnečem jurskem sinklinalnem pasu polagoma razvila podolžna dolina ter zamenjala prečni pretok, katerega sledove vidimo še v nizkih sedlih,

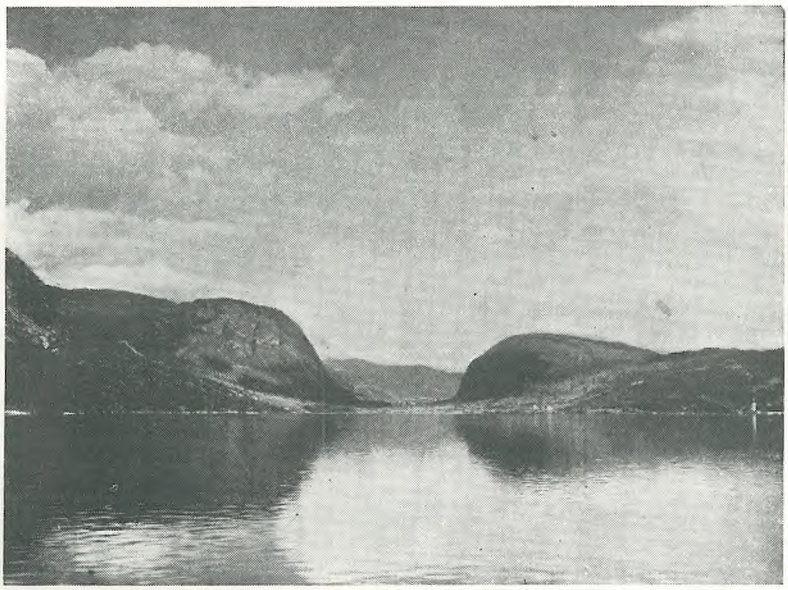

Pod. 54. **Bohinjsko jezero**
Pogled nekako od srede jezera proti Stari Fužini. Na levi Studor, na desni Rodnica, oklepajoči Zgornjo Bohinjsko dolino

Senožetih med Rodnico in Šavnico kot nadaljevanjem Ribnice, pa Koritih med vasema Jereka in Bitenj, kjer pa še vedno teče potok Jereka v tesni prečni strugi. Razlika med mehkimi jurskimi škriljevci in laporji (v Senožetih, v Blatcih itd.) ter trdimi apnenci prihaja v pobočjih ob Zgornji dolini še danes bodisi po nižjem in položnem zemljišču kot po vodnih izvirkih krepko do veljave.

V dnu Bohinjske kotline se najbolj kaže učinek kvartarnega nasipanja. Mogočne množine ledu so se v pleistocenu spuščale semkaj z gorovja, na morene zadevamo takorekoč ob slehernem koraku. Ponovno so tu nastajala jezera in v njih so se nabirale plasti ilovice in peska, a tudi pasovite, gline ne manjka, pa zna-

menite »krede«, ki jo kopljejo v industrijske namene. Eno od jezer se je ohranilo do danes. Ponekod na robeh so se ohranile tudi zaplate apniške labore, ki izvirajo od proda, nasutega bržkone v obdobju riške poledenitve (102, 103, 104, 104 a, 105).

V Bohinju moramo razlikovati več delov: v zgornjem delu enotno jezersko kotlino, a v srednjem dve vzporedni dolini, Spodnjo in Zgornjo, ki ju loči prav izrazita gorska pregraja, v spodnjem pa še Nomenjsko kotlino. Jezerska kotlina je čelna kotanja bohinjskega ledenika iz bühlskega stadija; čelni morenski nasip pri Stari Fužini se vidi še prav dobro, a njega nadaljevanje se vleče tudi čez Spodnjo dolino v Ribičevem Lazu. Bohinjsko jezero je bilo sprva znatno večje in višje, kakor pričajo obrežne terase, zlasti na vzhodnem koncu in južni strani. Na zgornjem koncu je slikovita kočna Ukanec, s strmimi stenami Komarče v polkrogu, kjer izvira Savica 807 m visoko in se meče v lepem slapu ob steni navzdol. Ukanec je prepredžen z mogočnimi morenskimi nasipi iz mlajših stopenj bühlskega stadija; Savica jih je prerezala, tako da je manjše jezerce tik pod Komarčo popolnoma splahnelo, po njem pa je ostala plitva travna kotanja v »Blatih«, ki jo pogosto zalivajo povodnji. Savica nanaša v Bohinjsko jezero stanovitno rastočo delto, a prav tako zasipljejo jezero tudi mnoge vode, značilne »suhe«, ki imajo hudourniški značaj. Čudovito je v Bohinju ob velikem deževju; po strmih pobočjih se pojavi obilica hudournikov, ki drvijo s silnim šumom navzdol, padajoč čez skalne stene marsikje v veličastnih slapovih; na severni strani pred zahodnim koncem jezera se pojavi ogromni slap Govic, ki ne zastaja mnogo za Savico. V nekaj urah pa se vode umirijo, slapovi in skakavci izginejo in voda se odteka zopet samo podzemsko ter prihaja na dan le v trajnih izvirkih, ki imajo kraški značaj. Bohinjsko jezero je silno čisto, a razmeroma hladno in se odlikuje po velikem vodnem kolebanju.

Bohinjsko jezero leži s svojo vodno gladino 526 m nad morjem. Dolžina mu znaša 4100 m, a največja širina 1200 m, medtem ko mu globina seže največ do 44,5 metrov. Celotna površina Bohinjskega jezera znaša 3.283 km², a vanj se odteka voda z zelo širokega gorskega površja, bodisi povrhnje z glavnim dotokom Savico, kakor tudi po kraškem potu podzemsko in v obliki talne vode, ki se pretaka po debeli prodni in gruščni nasipini. Toda v večjem deževju dovajajo suhe povrhnje zelo velike množine vode v jezero v izrazitih hudourniških strugah ter prinašajo vanj jako mnogo kamnitega drobirja, zapirajoč z njim obrežne dele. Vsa Komna se odmaka v Bohinjsko jezero in z njo vred še široko

gorsko sosedstvo; celotno povodje Bohinjskega jezera meri nič manj ko 94,3 km² in se odlikuje po izredno obilnih padavinah 2500—3000 mm na leto. Ni čuda, da se Bohinjsko jezero odlikuje po izredno velikem kolebanju vodne gladine, na povprek do 150—200 cm, v neredkih ekstremih celo do 3—3,5 m (124). Na spodnjem in zgornjem koncu preplavi obrežno ravnico dosti na široko. Pozimi Bohinjsko jezero redno zamrzne, a poleti se mu voda ne

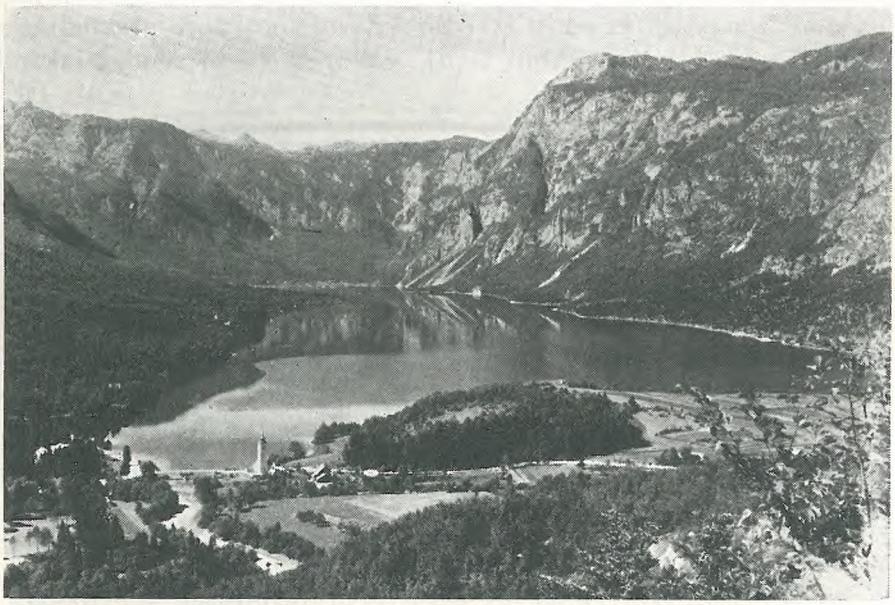

Pod. 55. **Bohinjsko jezero s Komarčo v ozadju**

segreje kaj prida, le v prav lepem sončnem in mirnem poletnem vremenu od 21 do 22° C, medtem ko se v vetrnem poletnem času brž pomeša s hladno vodo podpovršinskih plasti (123).

Z g o r n j a d o l i n a v Bohinju ima znatno več ploskega dna nego Spodnja dolina. Zakaj bila je v kvartarju področje posebno obilnega nasipanja, saj se je nahajala nekako v hidrografskem zatišju, a v bühlskem stadijskem oddelku, ko je ledenik odlagal morene pri Stari Fužini, se je bilo tu razvilo jezero, segajoče tja do prevala v vasi Jereka (105). Velike vršaje so v dolino nasuli potoki. Samo Jereka se danes odteka neposredno v Savo, ostale potoke sprejema Ribnica, tekoča v ovinku mimo Sv. Janeza. Plosko dno nudi za obdelovanje obilo prilike, zlasti na položnih prisojnih vršajih. Ni čuda, da je bila Zgornja dolina bolj zgodaj poseljena in da stoje še danes tu največje bohinjske vasi.

Spodnja dolina v Bohinju je sicer širša, toda ima manj docela ravne površine, zakaj znaten del pripada valovitemu terciarnemu površju, prekritemu deloma z morenami (Bistrica, Dobrava), poseljene pa so tudi širše terase na JV. Sploh je dno Spodnje doline bolj razgibano; široko strugo je vrezala Sava, ki se je sprva tudi po izteku iz jezera imenovala Savica, kakor moremo za trdno sklepati po imenu enakoimenovane vasi. Oba pritoka, Bistrica in Belica, sta zelo vodnati rečici, prihajajoči na dan iz močnih kraških izvirkov. Za obdelovanje prikladnega zemljišča je bilo tu znatno manj, a človek ga je zgodaj izkrčil

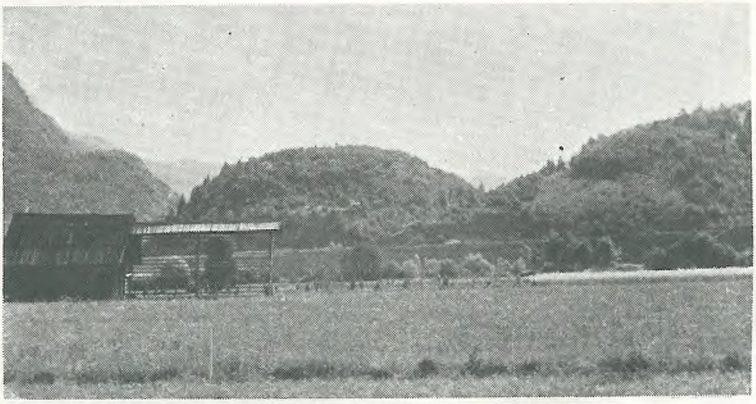

Pod. 56. **Ajdovski gradec pri Bohinjski Bistrici**

zlasti okrog Bistrice. Še danes so v Spodnji dolini razen Bistrice predvsem manjše vasi in zaselki. Vasi od Savice navzgor so očividno nastale v najmlajši krčevini, ker se še dandanes radi označujejo s skupnim imenom na Bukovem (prim. Bukovci, bukovske planine). Imamo pa vrhu tega imena vasic Ribčev Laz, Laški rovt in Nemški rovt (102, 133).

Najstarejšo fazo bühlskega ledeniškega stadija je bilo mogoče dognati pri Bohinjski Bistrici, kjer ležijo čelni morenski nasipi v polkrožni razporejenosti med Ravnami, Nemškim Rovtom in Jereko. Bühlski stadij glavnega bohinjskega ledenika je tedaj zaznaven v treh stopnjah, v prvi in najstarejši pri Bohinjski Bistrici in Jereki, v drugi ali srednji med Staro Fužino in Ribičevim Lazom ter v tretji ali zadnji v Ukancu. Po izredno bogati razvitosti in dobri ohranjenosti bi mogli bühlski stadij v Slovenskih Alpah označevati kot bohinjski stadij (104 a).

Bohinjska dolina je enotna zopet od ustja Jereke dalje. Sprva je še precej široka; kmalu pod Nomenjem se zelo zoži in

se hkrati obrne proti SV ter končno proti S. To je znamenita Soteska, kjer vidimo, kako se 400—600 m visoke strme stene spuščajo v tesno dolino, kjer je v pičli progi ploskega dna prostora komaj za pašnike. Soteska je ostala docela neobljudena, dokler ni železnica s koncentracijo lesnega odvoza za stalno privabila semkaj nekaj življenja; od poprej stoji med Nomenjem in Bohinjsko Belo edinole neznaten zaselek Obrne v majhni razširjenosti ploskega dna.

Končno imamo še visoki del Bohinja, vasi Podjelje, Koprivnik in Gorjuše, ki so se razvile iz nekdanjih planin v višini 900—1050 m na prisojnih terasah in kotanjah (103, 133). Obilo talne morene olajšuje tu obdelovalnost, pa tudi drugačne nasipine ne manjka, saj so se mogli ugotoviti sledovi jezer v obeh kotanjah na Koprivniku in v Gorjušah.

Bohinj je ena naših najbolj alpskih pokrajin in docela umljivo je, da je tu živinoreja poglavitna panoga kmetijstva. Podlaga živinoreji je planinska izraba gorovja. Malokje na Slovenskem je planinsko pastirsko gospodarstvo tako razvito kakor tu, malokje razlikujejo toliko vrst pašnikov, kakor tu. Spomladi pasejo najprej v bližini vasi, a potem ženo živino na najnižje planine, odkoder se v sredi poletja prestavijo na najvišje planine. Zgornja dolina ima planine v prisojnih legah severno in zahodno od Bohinja, medtem ko pase Spodnja dolina v osojnih Spodnjih gorah, kar potrjuje spoznanje, da je bila kasneje obljudena. V nižjih legah kosijo travo v takoimenovanih »rovtih« v košenicah, kjer pasejo šele pod jesen, po opravljeni košnji; po vseh teh travnikih je postavljenih brez števila senikov, kamor spravljajo seno in ga nekaj pokrmijo, ko se preseli tjakaj živina s planin, nekaj pa ga pozimi po snegu speljejo domov. Zelo je značilno, da se v Bohinju skoro ne vidijo njive na nagnjenih tleh, marveč le travniki. Terase, ki obdajajo Bohinj na S v višinah okrog 900—1100 m, so v podnebnem oziru nekoliko na boljšem po prisojni legi, zato uspeva na njih še žito, krompir itd. in tu so nastale najvišje bohinjske vasi Gorjuše, Koprivnik in Podjelje, iz nekdanjih planinskih naselij. Okrog Koprivnika in na zahodnem delu teras, na Šeh in zlasti na Uskovnici, imajo razen planinskih travnikov ali rovtov tudi planinske njive, kjer se seje žito ter sadi krompir, zelje itd., toda ljudje prihajajo na poljsko delo iz doline samo za nekaj dni ali tednov in imajo v ta namen majhne »hišice« z gospodarskimi poslopji na planini. Okrog Koprivnika se sistem hišic in planinskih njiv meša s pravimi, stalno poseljenimi domovi (102; 133).

Bohinj je bil zelo zgodaj obljuden; iz prazgodovinske dobe so odkrili mnoge sledove, z obilnimi znaki starega železnega rudarstva in staroslovenske grobove so našli na dveh krajih v Srednji vasi (12), ki je tudi sedež prav stare župnije. Rudarstvo je bilo v tem predelu silno živo tudi v slovenski dobi; v dolini

Pod. 57. **Staro bohinjsko ognjišče**

so nastale znatne fužine z železno obrtjo, tako v Stari Fužini, v Boh. Bistrici, pa pod Nomenjem; propadle so šele koncem XIX. stoletja.

Propad fužinarstva, rudarstva ter s tem zvezanega ogljarstva bi pomenil za Bohinj še večji udarec, da ni prebivalstvo našlo v znatni meri nadomestila v zaslužku, ki ga nudi izkoriščanje ogromnih gozdov povsod naokoli, a zlasti na Pokljuki. Ker tu samotnih kmetij sploh ni, so bile planine domalega samo skupne, srenjske, in v njih so izdelovali sir. Bodisi prodaja lesa kot izvažanje sira se je v bistveni meri olajšalo z zgradbo bohinjske železnice. Ostalo kmetijstvo je majhnega pomena; niti najtrd-

nejše kmetije ne pridelajo za lastno porabo. Zlasti mnogo gojijo koruzo, koruzni žganci so prav značilna prevladujoča hrana, prikladna zlasti za pastirje v planinah. Tudi podnebje za kmetijstvo ni prav ugodno; zima je zelo mrzla, zakaj v Bohinju imamo prav izrazit primer pogostega toplotnega obrata. Često nastopi v dolini gosta megla in hud mraz, medtem ko je zgoraj sončno in topleje. Poletje je razmeroma kratko; spomladi sneg kasno odleze, a jeseni se pojavi zelo zgodaj. Vendar poletje ni hladno; poletni meseci so prav topli in se odlikujejo po veliki svežini zraka, ki doteka sproti z gora, zakaj po vseh stranskih dolinah piha na noč znaten nočnik, najkrepkejši po Mostniški dolini. Spričo tega in zaradi jezera ter veličastnega gorskega okvira je Bohinj kot nalašč tudi za turistiški promet. Turistično se je jel razvijati, odkar je stekla železnica, ki je obetala tudi obilen poset od Trsta in Gorice. Potek državnih meja od leta 1918 dalje je tujskoprometni izrabi Bohinja zelo škodoval. Kot izhodišče in še bolj kot zaključek turam v Julijskih Alpah privabi tudi obilo turistov, dasi le bolj mimogrede. Na smučanje prihajajo pozimi na visoke planote v vsem bohinjskem obodu.

Pod. 58. **Bohinjec nese seno**
V Bohinju nosijo seno v rjuhah. Tako popolnoma prevladuje ta način spravljanja, da so rjuhe postale mera, koliko se dobi sena na posameznih košenicah

V celem gospodarski položaj v Bohinju ni zadovoljiv. Manjkajo trdne nove ekonomske osnove. Precej strokovno izvežbanega delavstva se je ob propadu starega fužinarstva odselilo na Jesenice, nekaj se jih je izselilo drugam. Podoba je, da bi znatnejše industrijsko podjetje nekje v Bohinju, postavimo, v Bohinjski Bistrici, s pridom zaposlovalo tisto delovno silo, ki je ne kme-

tijstvo, ki mu je zelo potrebno modernizirano mlekarstvo in sirarstvo, ne izkoriščanje gozdov, ne turistični promet ne morejo zadostno zaposliti. Za pogonsko energijo ima Bohinj svojo domačo hidrocentralo, ki stoji v Ukancu in izrablja vodno silo Savice, ki jo zajema tik pod slapom. Že nekaj časa se ponavlja načrt, da bi izvrtali predor od Bohinjskega jezera do Prapetna pri Tolminu ter s tem vodo spuščali do Soče z več ko 300 m padca. Čez poletje bi gladino Bohinjskega jezera napeli z zajezitvijo Save tik pod Sv. Janezom za nekaj metrov, a pozimi, od oktobra do marca bi ga z odtokom vode do hidrocentrale na Soči izpraznili za nekaj metrov pod sedanjo površino. Nedvomno bi bila s projektiranim izpraznjevanjem in polnenjem prirodna lepota Bohinjskega jezera, ki je nedvomno v sedanjem naravnem stanju eden najlepših krajev Slovenije in Jugoslavije, občutno prizadeta. Turistična funkcija Bohinja, ki se v več panogah naslanja prav na Bohinjsko jezero, bi mnogo trpela, tako poleti kot pozimi. Zato je pričakovati, da se bomo v izkoriščanju vodnih sil najprej lotili mnogih rek in kotlin, ki so nam še na razpolago, Bohinjsko jezero, biser Slovenije, pa pustili v naravnem stanju.

Ves Bohinj ima leta 1953. 5089 prebivalcev (1948: 4785; 1931: 5250; 1910: 4708). Pa vendar v njem ni nastal tržni kraj, dasi je bilo tu celo fužinarstvo prav dobro razvito. Odkar ima železniško postajo, je postala Bohinjska Bistrica najživahnejša vas v gospodarskem pogledu, pravo urbansko središče Bohinja, za kar ga je še posebej usposabljala mejna lega v obdobju 1918—1947 s koncentracijo organov obmejnega prometa.

MOŽAKLJA

Možaklja se nam že na prvi pogled pokaže kot podaljšek Pokljuke, saj jo je samo dolga dolina Radovne ločila od nje.[1] Njen ožji zgornji del sestoji skoro samo iz plečatega slemena v višini 1340—1390 m z Jerebikovcem (1593 m), edino osamljeno

[1] Glede pisave tega gorskega imena zelo kolebamo med oblikami: Mežakla, Mežaklja in Možaklja in morebiti še kakšno drugo. Po gorenjski izgovorjavi domačega prebivalstva je morebiti res najpravilnejša pisava Mežakla, kakor smo najčešče pisali. Toda vmes se je pojavljala tudi pisava Mežaklje in Možaklje. Končno je napravilo vtis, da je Oton Župančič v svoji znameniti partizanski pesmi »Veš, poet, svoj dolg?« zapisal: »Vrh Možaklje bom stal, pesem svojo rjul...« in s tem pripomogel, da je marsikdo prevzel njegovo pisavo (133). Zdi se mi, da bi kazalo posneti ta vzgled in napraviti zmedi glede pisave tega orografskega imena konec s prevzemom Župančičeve odločitve.

višjo goro, dvigajočo se v nadaljevanju visokega grebena ob Krmi, predvsem Rjavine, z zanimivo osamljeno preostalo oligocensko kamninsko zaplato. V vzhodnem delu, onstran prečne prelomnice, je Možaklja nižja, segajoč le do 1100—1260 m, toda tu je Radovna vanjo vrezala obsežne terase, največ v višini 900 do 1000 m (»Ravne«), pa nižje v višini 820—860 m, kjer je nastala edina vasica Pernike. Na Možakljo je od južne strani še nalegal radovinski ledenik ter pustil na njenem nižjem in bolj ravnem južnem delu obilne morene; na njih so v največjem obsegu nastale krčevine s košenicami in planinami.

JELOVICA S POVEZAVO NA DOBRAVE IN SELŠKO DOLINO

Samo globoko vrezana dolina ob Bohinjski Savi loči Jelovico od Pokljuke, toda v značaju površja kakor v drugih pogledih je med njima obilo različnega. Jelovica je prava vogelna julijska pokrajina; ob prelomnicah se vzdiguje nad Ljubljansko kotlino, kakor pričajo toplice na Bledu in slatine na njenem vzhodnem vznožju pri Kropi. Kakor orjaška skala leži ob Dobravah; nimamo zlepa planote, kjer bi se značaj ravne gore že na prvi pogled, vzemimo od Žirovnice ali Vrbe, videl tako določno kot tu. Na gorovje se naslanja samo na JZ, kjer se na njenem južnem robu dviga Ratitovec ter vse zvezno pogorje, prehajajoče čez Možica v pravi Bohinjski greben. Te gore so imele samo neznatne pobočne ledenike, medtem ko je bohinjski ledenik nalegal na Jelovico samo v manjšem robnem pasu na zahodu. S kvartarno nasipino je planota prekrita le v manjšem zahodnem delu, pa je zato po veliki večini ohranila kraško lice. Domala v vsem obsegu je iz apnenca in površina ji je temeljito zakrasela, razjedena s kraškimi kotanjami, bodisi manjšimi kotliči kot velikimi kontami, ki so kot ogromne vrtače, samo da ne povsem okroglega obsega. Tudi velike jame ali brezna so na Jelovici, pa podzemske jame s kapniki. Sledovi suhih dolin so se tu ohranili mnogo manj, nego na Pokljuki, vidimo pa jih tudi tu, dasi po kraških oblikah deformirane. Temu vzrok je vsekakor večja geološka enotnost, zakaj izjemo napram triasnemu apnencu dela tu skoro le porfir, ki ga vidimo na severnem vznožju ter nižjih straneh, enako kot na vzhodnem bočju med Kropo in Kamno gorico, pa tudi ponekod na vrhu. Največja zaplata leži razgaljena na vrhu med Martinčkom in Mošenjsko planino ter Kotliči, kjer vidimo v vododržnih plasteh kratke stanovitne potočke, izjemo za Jelovico, pa v področju med Rovtarico in povirjem Češnjice,

nastalim prav v njih. V ostalem je Jelovica docela kraška planota zelo nemirne, zlasti pa zelo nepregledne površine, napeta od S z višinami 1000—1100 m proti J, kjer prevladujejo višine 1200 do 1300 m, z najvišjimi vrhovi v Turncih nad Kotliči 1419 m, Jelovica je v glavnem ogromen, sklenjen gozd, pokrivajoč tudi strma pobočja na vseh straneh. V ugodnejših ploskih površinah, v kontah in obsežnejših kraških kotanjah, v suhih dolinah ter v planjah na zunanjih terasah, skratka tamkaj, kjer je nekaj več

Pod. 59. **Pogled z Golice čez planote Julijskih Alp**

ravnice ali položnejših bolj gladkih ploskev s preperelino, so si ljudje uredili trate, da jih ali kose ali popasejo v planinah. Od Bleda so segli na Jelovico, pa od Radovljice in iz vasi ob Savi ter Lipnici, a tudi iz Dražgoš ter so nanjo naslonili svojo živinorejo. Planine pa so v toku zadnjih sto let precej skrčili in se šele sedaj polagoma spet obnavljajo. Največ površja je pokritega z gozdom, ki ga izkoriščajo na veliko za les. Najzložnejši dostop na Jelovico je od Lancovega—Radovljice, pa ob dolini Češnjice, kjer je zgrajena nova cesta na Rovtarico z nadaljevanjem na Bohinjsko Bistrico, medtem ko morejo v Bohinjsko Sotesko spuščati les le po žičnicah.

Proti JZ se Jelovica močno zoži, a hkrati se polagoma iz planote na južnem robu dvignejo višji vrhovi, ki zavzemajo čim zahodneje tem širši obseg, prehajajoč v pravo pogorje. Tu je najprej Ratitovec 1666, 1672 m, potem več nižjih vrhov, ki se spuščajo zelo strmo v Selško dolino, dočim prehajajo na bohinjsko stran v položnih pobočjih in planotnih stopnjah. Čez ta močno kraški rob je zarezana prečna globel, ki vodi po njej pot iz Sorice »čez

Rob« na Bohinjsko Bistrico 1287 m visoko; zapadno od nje se dviguje široki Možic 1602 m, prvi člen pravih Bohinjskih spodnjih gora; največ do sem moremo še govoriti o Jelovici.

Južno ob Jelovici leži Selška dolina, ki pripada sicer v vsem obsegu že predelu Škofjeloškega hribovja, a je v svojem zgornjem delu zarezana vendarle neposredno ob Julijskih Alpah. Zato ima, vsaj v zgornji polovici, nekaj gospodarske povezanosti z njimi, dasi je treba naglasiti, da so ljudje iz Selške doline presenetljivo malo posegli v Julijske Alpe s svojim gospodarstvom, najbrž v glavnem zaradi kasne poselitve. Južna pobočja pogorja Ratitovec—Možic, poseljena iz Selške doline, nudijo na prisojnih terasah in planih gorskih pomolih sicer skope osnove za kmetijstvo in poselitev, a imajo vendarle ugodnosti zelo zatišne in sončne lege; zato so se tu vasice vzpele najvišje, kakor nikjer drugje v Julijskih Alpah, namreč celo do 1240 m, v pasu med Prtovčem in Sorico. (Na Uskovnici segajo samo planinske njive tako visoko, a ob njih ni stalno naseljenih vasi.) Iz teh vasic in iz zgornje Selške doline imajo še planine na Ratitovcu in sosednih višavah, toda le v skrajnem južnem vrhovju. Po velikem delu gonijo celo živino vsak večer domov, a nekaj je pustijo zgoraj na paši brez hlevov; šele v novejši dobi so si uredili tudi pravo planino Klom s hlevom in kočo na Kosmatem Ratitovcu. Kako velika je potreba po planinski paši, se razvidi iz dejstva, da so iz okoliša Sorice uredili planino v predgorju, in sicer na Poreznu in v novejši dobi na Blegošu (133). Tudi les se z višav Jelovice ni v omembe vrednih množinah odvažal na Selško dolino, toda to se je spremenilo, odkar je bila po osvoboditvi zgrajena cesta od Rudnega nad Češnjico na Rovtarico, od tam pa še dalje po Jelovici in celo s priključkom na Bohinjsko Bistrico.

Tudi fužinarstvo in rudarstvo se je bilo v Selški dolini v prejšnjih stoletjih razvilo v naslonitvi na Julijske Alpe. Saj so železno rudo dobivali največ v pobočjih in na planoti Jelovice. Od vznožja Jelovice je prihajal tudi poglavitni vir trajne vode, ki je gnala fužine v Železnikih, Jesenovcu in drugod.

Podobno je južnovzhodno in vzhodno vznožje Jelovice v gospodarstvu navezano še na gorsko področje. Vasi na pobočju (Dražgoše) in na vznožju ter na Dobravah imajo košenice in prave planine ter gozde še v vzhodnem delu Jelovice. Na železno rudo iz Jelovice so bile navezane tudi stare fužine, ki so se naslonile na močno stanovitno vodno silo Lipnice in Krope, ki sta obe tipični kraški rečici, zbirajoči v svojih izredno močnih izvirkih podzemski odtok visoke planote. Tudi oglarji so velike

potrebe po oglju krili največ iz silnih gozdov Jelovice in njenih pobočij.

V celem pa moramo reči, da Julijske Alpe v svojem južnovzhodnem oglu kažejo vznožni pokrajini najmanj visokogorskih potez. Hkrati je gorski svet preko Jelovice najmanj odprt, najmanj dostopen; tudi iz teh vzrokov so ljudje sorazmerno najmanj globoko prodrli v gorovje od JV in so se gospodarsko navezali nanj samo v primeroma ozkem robnem pasu.

JULIJSKE ALPE IN BLEJSKI KOT

Planote v vzhodnih Julijskih Alpah so previsoke, da bi na njih uspevalo še žito in omogočalo stanovitno naselitev. Samo nižje srednjepliocenske terase v višinah 850—1050 m so sposobne obdelave in poselitve, toda na njih je prostora le za manjša naselja, ki so vrh tega nastala šele kesno, saj njih prebivalce še danes imenujejo rovtarje. Od stranskih dolin je človek poselil samo Radovno, toda še to v jako pičlem obsegu in očividno šele precej kesno.

Spričo vsega tega je umljivo, da je človek z obrobja posegel v severovzhodne Julijske Alpe ter jih vključil v svoje gospodarstvo. Značilno je, da je Dolina jako malo sodelovala pri tem. V Krmi imajo planine kmetje iz Zasipa, v Kotu in v Vratih kosijo ali imajo planine kmetje iz Mojstrane. Na Možaklji imajo planine kmetje iz vasi Gorjanskega kota, dasi se planota dviga neposredno nad Savsko dolino; pripomniti pa je, da je od severne strani najmanj pristopna, saj se tamkaj vzpenjajo strma, nerazgibana pobočja neposredno 600—700 m nad dnom doline. Dolina Radovne je posredovala zveze v razmeroma precej oddaljene predele ter prebivalce Blejskega kota dovedla v neposredne stike s Triglavom preko zgornje Krme; podoba je, da prej in bolj nego Dovžane in Mojstrančane.

Drugo veliko blejsko gospodarsko področje pa je Pokljuka. Na Pokljuškem pogorju pasejo Blejci (Lipanca, Klek), ki imajo svoje skrajne planine (obe Kranjski dolini, Grajska in Rečiška planina) pomaknjene tja do srede Pokljuške planote, kjer mejijo na bohinjsko pašo (Javornik, Goreljek). Nekako podobno mejita blejska in bohinjska gozdna posest, toda ogromna razsežnost veleposesti verskega zaklada, dediča stare briksenske škofijske posesti, ni pustila razmejitvi gospodarskih vplivov do prave veljave. Les so po ogromni večini odvažali proti Gorjam—Bledu in v tem podjetništvu so bili največ udeleženi ljudje iz vasi

Gorjanskega kota; tjakaj drži edina cestna zveza. Gradnja nove ceste na Koprivnik iz Bohinja je obtičala tik pod vasjo, a so jo sedaj začeli graditi z Mrzlega Studenca, od koder je zasnovana v poteku skozi Gorjuše. V kratkem bo mogoče po krasni gorski cesti potovati z Bleda čez Mrzli Studenec in skozi prelepe pokljuške gozdove ter skozi Gorjuše in Koprivnik v Bohinj, kar bo imelo zelo velik pomen za gozdno in turistično gospodarstvo.

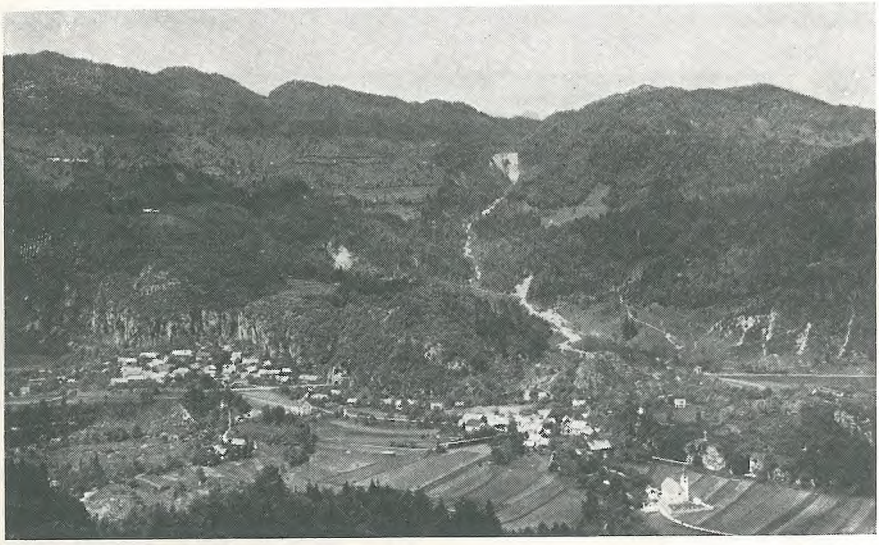

Pod. 60. **Bohinjska Bela**

Tipična pokrajina v apnencu (prepadna pobočja tik ob vasi). V sredini v bočju lepe trate, kjer se vlečejo morenski nasipi pod gozdom; hudournik jih je prerezal, kakor priča velika svetla golica

Tudi tujskoprometni razvoj Pokljuke se naslanja na Bled, dasi je središče v bohinjskem področju, v območju planine Goreljek, kjer je nastal velik hotel in obilica vil. V prekrasne gozdne kraje, ki so se nedavno odlikovali s svojo veličastno samoto, prihaja čim dalje več gostov, poleti v hlad na letovanje, a pozimi na smučanje.

Iz vasi Blejskega kota so posegli tudi na Jelovico ter v vsem severnem in zahodnem delu uredili svoje košenice ter planinske pašnike. Celo daljno planino Pečano so svoj čas še izkoriščali kmetje iz blejskih vasi, medtem ko spada dandanes v bohinjsko pašno območje.

B l e d sam se ima za svoj nastanek in za svojo turistično rast zahvaliti Julijskim Alpam posredno ali neposredno, dasi stoji

dejansko že docela na tleh Ljubljanske kotline. Blejsko jezero, poglavitna osnova letovišču in zdravilišču Bleda, je v sedanji obliki učinek kvartarne poledenitve, saj ga še dandanes obdajajo venci morenskih nasipov in morene so tudi sicer prekrile znaten del površja v Blejski pokrajini. Svežina zraka na Bledu je učinek neprestanega obnavljanja spričo vsakodnevnega dotoka z gora; saj je na Bohinjski Beli, v neposrednem sosedstvu Bleda, znana označba »plaznik« za nočni veter, ki se vsako noč »plazi« po pobočjih v dolino. In gorska okolica, lepi gorski gozdovi in visoki

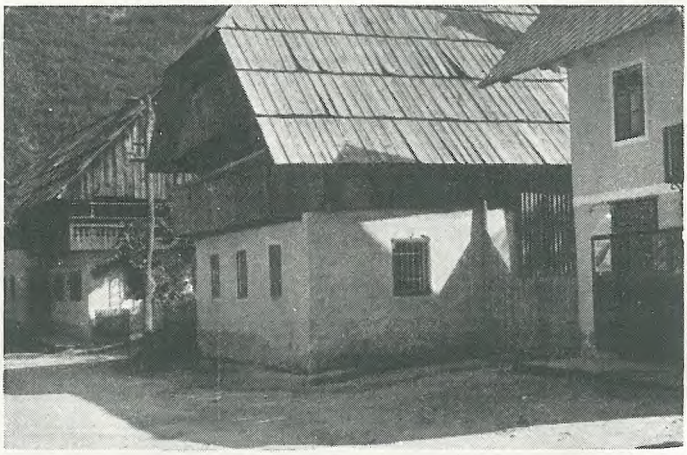

Pod. 60 a. — **Kmetske hiše v Bohinjski Bistrici**

snežniki, to je tisto okolje, ki daje Bledu poglavitne privlačnosti za turistični promet. Sicer je pa bil Bled do druge polovice XIX. stoletja docela kmetijsko področje in se je razvil v turistično mesto šele v toku zadnjih 70—100 let. Še vedno pa ima krepke kmetijske postojanke v sebi, slej ko prej navezane na gospodarsko izkoriščanje gorskih trat na planotah in v gorskih dolinah ter višavah Julijskih Alp. Na Bledu in neposredno okrog njega so močna središča in izhodišča za predelovanja lesa, ki ves prihaja iz Julijskih Alp, predvsem s planot Pokljuke in Možaklje, pa do neke mere tudi Jelovice. V vseh pogledih nas tedaj Bled neprestano opozarja, da smo tu na vznožju Julijskih Alp, v gospodarskem in prebivalstvenem pogledu v območju alpskih vplivov. Saj moremo še dostaviti, da nudi Bled ob souporabi ceste čez Pokljuko najzložnejši dostop na Triglav, ki sprevaja turista čez Prevale nad planino Konjščico in ob Draškem vrhu ter ob Toscu, ves čas z veličastnimi razgledi po visokogorskem svetu.

RADOVNA, KRMA, KOT IN VRATA

Izpod Triglavske gorske skupine so vrezane tri veličastne koritne doline v smeri proti SV. Za Vrata in Krmo je že z dosedanjimi proučitvami ugotovljeno, da sta zasnovani na tektonskih prelomih. Njihovo dno je na debelo zadelano s kvartarno nasipino, morenami, rečnim prodom in meliščnim gruščem. Ohranile so se tudi debele plasti labore; mogočni slap Peričnik v Vratih pada čeznjo. Na spodnjem koncu vidimo debele sloje mivke in pasovite gline, ki so jih nekdaj izkoriščali za mojstransko cementarno, sedaj že davno opuščeno. Končno dospevajo v dolinsko dno ogromne množine grušča iz velikih melišč, ki segajo do dna po strmih stenah, zlasti v Krmi.

Doline so v zgornjem delu več ali manj vzporedne. Toda v spodnjem delu se združijo. Najprej se združita Kot in Krma, a nekoliko nižje se priključi v enoto še dolina Vrat, po tej pritekajoča Bistrica doseže Savo pri Mojstrani. Toda od združitve Kota in Krme se vleče Radovna, podobna koritna dolina, med Možakljo in Pokljuko proti Blejskemu kotu. Ta čudna medsebojna povezanost dolin vzbuja pozornost. Ne more biti dvoma o tem, da se je tu zgodila pretočitev. Prav tako ne more biti dvoma, da je bil starejši odtok usmerjen neposredno proti Mojstrani. Da bi se odklonitev potokov iz Kota in Krme po Radovinski dolini, kjer odteka voda še danes, zgodila šele v ledeni dobi pod učinkom zajezitve z ledenimi masami (37, 1056), je izključeno, zakaj za tako tolmačenje je dolina Radovne mnogo preveč prostorna. Očividno je že znatno poprej Radovna pretočila nase potok iz Krme ter Kotnico; dandanes prav ob tem mestu Radovna izvira iz talne vode, pritekajoče po debelih prodnih tleh v Krmi. Toda za gospodarsko izrabo prihajajo malo v poštev. Dno jim je v velikem delu razorano z globokimi in širokimi rečnimi strugami, medtem ko v zgornjih delih grušč iz melišč prekriva velik del površine. Za planine so izrabili razmeroma malo ploskega dna, zelo mnogo ga še vedno pokriva gozd. Podoba je, da je na planinsko izrabo neugodno vplivala osojna lega; globoko med gorami ležeče doline dobivajo malo sonca in malo svetlobe. Še najbolj na ugodnem je Krma, katere zgornji del nudi zlasti v prisojnih levih pobočjih dobro planinsko pašo. Planinsko pašo in košenice v Vratih in Kotu imajo kmetje iz Mojstrane, medtem ko pasejo v planinskem področju Krme iz Zasipa in Mužja v Blejskem kotu.

Vse tri doline zelo oživijo poleti, ko turistični promet dovede mnogo ljudi semkaj. Skozi Vrata drži glavna turistična pot na Triglav in na sosedne gore osrednjih Julijskih Alp, ob veličastni severni steni, ki je eden najbolj privlačnih ciljev za alpinistično udejstvovanje. Toda pred začetkom moderne turistike, je bil Triglav od Vrat najtežje dosegljiv in šele umetno urejene turistične steze so ga navezale na severno stran, posebno potem, ko je stekla železnica mimo Dovjega—Mojstrane (20a). Ni čuda, da je tu nastala ena najpomembnejših turističnih koč, pravzaprav hotel Aljažev dom v Vratih, ki tako uspešno posreduje turistične in alpinistične pristope v gorski svet Triglava. Znatno vlogo v turističnem prometu ima Kot, ki nudi iz Doline, od železnice, najkrajši dostop na Triglavske pode in Triglav sam. Pozimi pa prevzame turistično vodstvo Krma, ki je za poletne pristope predolga, ki pa nudi pozimi za smučarje najlažji in najboljši, od severne strani pravzaprav edini pristop na višave okrog Triglava.

Gorske doline Vrata, Kot in Krma so že po sebi nenavadno lep gorski svet, pripravne tudi za letovanje in spričo znatne nadmorske višine 800—1000 m in svežega gozdnega in gorskega zraka dobre za gorsko zdravilišče. Zelo je verjetno, da bodo te doline v bodoče še boljše izkoristili, tem bolj, ko tu ni težko speljati dobre ceste na glavne prometne žile pri Mojstrani—Dovjem ter pri Bledu.

B. POKRAJINE V SREDNJIH JULIJSKIH ALPAH

PODKORENSKA ALI JESENIŠKA DOLINA IN NJEN OBOD

1. GLAVNO GOROVJE JULIJSKIH ALP

PREGLED GLAVNEGA GOROVJA

Podobno kakor v Kamniških se vleče tudi v Julijskih Alpah glavno gorovje od V proti Z v podolžni alpski smeri. Toda nikakor ne napravlja vtisa enotnega pogorja, marveč je to niz gora in gorskih skupin, ki so takorekoč bolj po zunanje postavljene ena ob drugo. Dejansko opazujemo tu orjaška visokogorska slemena, ki se vlečejo v glavnem v smeri od SV proti JZ. Povečini so izdolbene med njimi globoke zareze, najčešče v povirju visokogorskih dolin, ki so izoblikovane v pravcu SV—JZ, po tektonskih prelomnicah, na katerih so se razvile tudi zajede

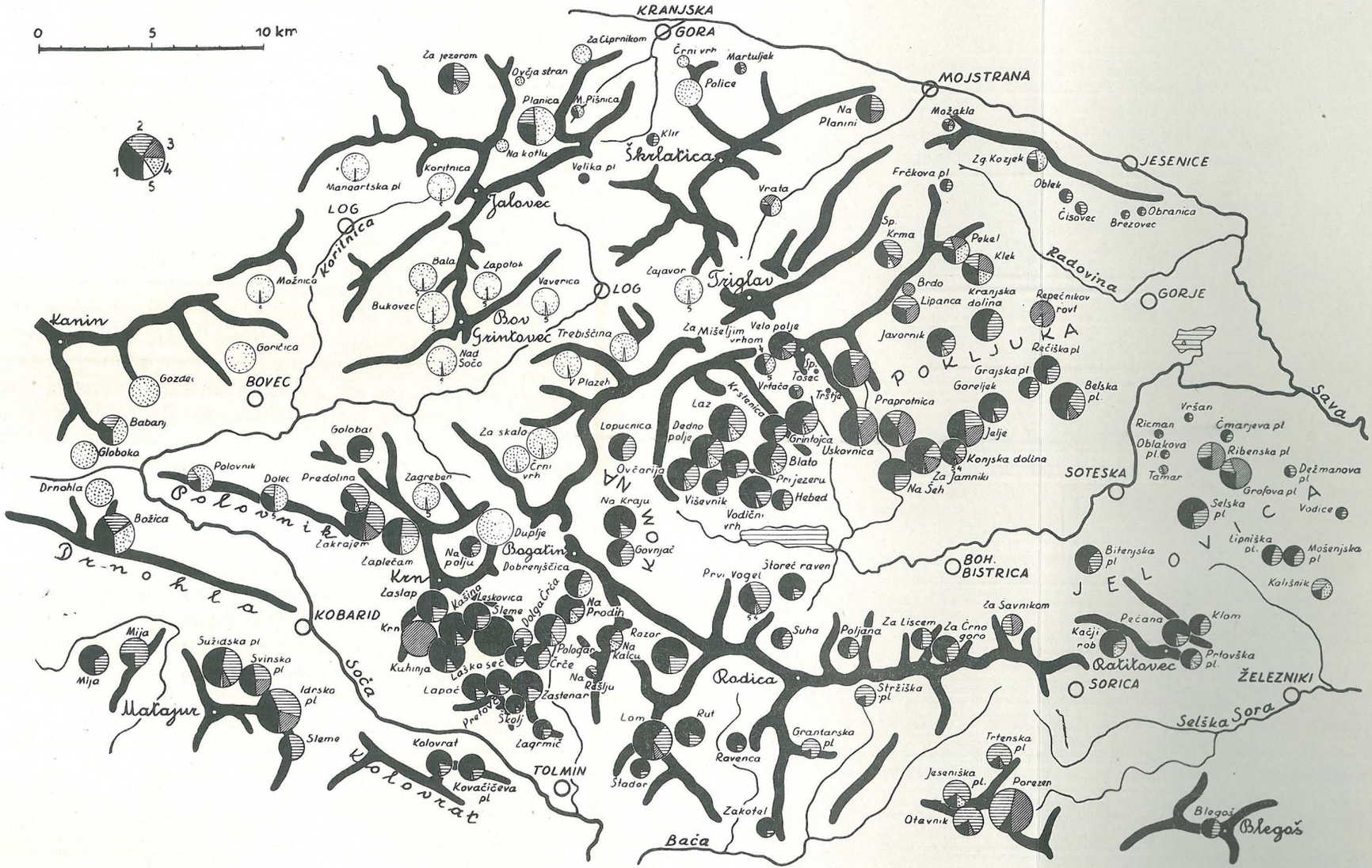

Pod. 61. **Planine v Julijskih Alpah**

1: krave in voli; — 2: junci, junice in teleta; — 3: konji; — 4: ovce in koze; — 5: prašiči

Karta je izdelana po sistemu preračunavanja v »cele glave«: krava in enako vol se šteje za eno, t. j. za celo glavo, junci in junice ter teleta se štejejo za polovico, a konj za dve, medtem ko se ovce, koze in prašiči računajo le za eno petino »cele glave« (133, 140)

s prevali. Ako imamo pred očmi tektonsko-geološko karto (34; 35) in si z enega od visokih gorskih vrhov ogledujemo to veličastno pokrajino, globoke doline ter orjaške apneniške gorske gmote, se nam vzbuja veličastni vtis, da smo tu zares v najbolj visokogorskem predelu naših Alp. Orografska smer SV—JZ gospoduje v glavnem gorovju ter južno ob njem, medtem ko se bolj v bližini Savske doline krepkeje uveljavlja pravec S—J, ki ga moremo opazovati tako v dolinah kot v vmesnih stranskih gorskih hrbtih. Menjava med smerjo SV—JZ in S—J je značilna za večino dolin. Že naznačena svojstva povzročajo, da ima glavno gorovje zelo slikovito lice, jako nemirno podobo, tem bolj, ko je lega ob prečnih prelomnicah pomagala ustvarjati mnoge veličastne stene ter orjaške gorske kupole in stožce, ki so že itak značilni za apniške Alpe. Obilica izredno raznovrstnih gora, v svoji zunanji podobi jako krepko individualiziranih, je značilna za glavno gorovje v Julijskih Alpah. Ne samo na Slovenskem, marveč sploh v Alpah, so malokje tako veličastni pogledi na visokogorske velikane, kot se odpirajo človeku, ako motri iz Doline med Martuljkom in Žabnicami na prečudno različne načine izoblikovane skalovite bele orjake.

Glavno gorovje se vleče, kakor že rečeno, skozi vse tri dele, skozi vzhodne, srednje in zahodne Julijske Alpe in v vseh treh delih se prav v njem vzpenjajo gore najvišje. V začetnem gorskem sklopu te rajde na vzhodu se dviga celo najvišja gora vseh Julijskih Alp, mogočni Triglav 2863 m visoko, obdan z vršaci, ki se dvigajo najvišji še čez 2500 m. Drugi najvišji vrh Julijskih Alp se dviga prav tako v glavnem gorovju, toda na zahodnem koncu, Poliški Špik ali Montaž 2754 m, pripadajoč že onemu delu, ki smo ga označili za zahodne Julijske Alpe.

Pač pa pripada glavnemu gorovju v srednjih Julijskih Alpah tretji najvišji vrh naših gora, Škrlatica, ki meri v višino 2738 m. Tudi četrta najvišja gora Julijskih Alp pripada srednjemu delu, in sicer je to Mangart 2678 m. Peta najvišja gora pa pripada zahodnemu delu Julijskih Alp, Višarska gora z višino 2666 m. Šesta najvišja gora je Jalovec, visok 2643 m, a sedma po višini je Razor, ki je z 2601 m zadnja od gora, presegajočih 2600 m.[1] Od sedmih najvišjih gora jih pripada potemtakem srednjim Julijskim Alpam več ko polovica, toda najvišji dve sta izven njih.

[1] Pri tem nismo posebej računali vrhov Visoki Rokav 2646 m ter Veliki Oltar 2621 m, ki se dvigata tik ob Škrlatici, tvoreč z njo orografsko enoto, kakor predstavlja Mali Triglav 2725 m orografsko enoto s Triglavom.

MARTULJKOVA IN RAZORSKA GORSKA SKUPINA

Srednje Julijske Alpe se ob Luknji (1758 m) naslanjajo na Triglavski gorski sklop. Kažejo se v Martuljkovi skupini, v tem najbolj vzhodnem svojem delu, vredne sosedstva najvišjega vršaca vseh Julijskih Alp, saj tvorijo mogočno gorsko skupino, ki spada med naše najobsežnejše in najvišje visokogorske enote. Mogočni svetli apniški stožci se dvigajo iznad visoke gmote triasnega apnenca in dolomita, od vseh strani je nanje pogled nadvse čudovit, posebno veličasten, vzemimo, s Srednjega vrha ali s Kredarice pod večer ali zgodaj v jutro.

V južnem delu se dviga najvišje Razor 2601 m, ki obrača nase pozornost s svojo mirno mogočnostjo. V njej ležijo dachsteinski apniški skladi skoro vodoravno, pa so ji pripomogli do izoblikovanosti v podobi piramidne postave. Ob Razor se naslanjajo le malo manj visoke gore, med njimi Pihavec, 2414 m, ki se spušča neposredno v Luknjo, pa Stenar 2501 m, ki sta oba tako dobro vidna nad južnim zaključkom Vrat. Bolj v sredi Razorske skupine stoji Križ (2410 m) in ob njem se razprostirajo Križki podi, valovita, s kraškimi kotliči, kontami in brezni razjedena skalovita planjava, v višini med 1800—2200 m, ostanek kesnomiocenskega ravnika. Na Križkih podih so tri majhna gorska jezerca: prvo v višini 2150 m s površino 1,3 ha, drugo 2000 m s ploskvijo 0,3 ha ter tretje, »Splevta«, 1800 m visoko s površino 1,5 ha. Križka jezerca se imajo za svoj obstoj zahvaliti v dnu vrtač ohranjenemu najfinejšemu neraztopnemu drobirju (152, 36).

Od Križkih podov se vleče proti S mogočno, ne široko pogorje, ki veže Razorsko skupino z Martuljkovo. V tem raztrganem zveznem grebenu se dviga Škrlatica ali Suhi plaz, 2738 m. Navaja se, da je ime Škrlatica dano od borovške strani, baje po rusi barvi v večernem soncu, medtem ko izhaja drugo ime, povzeto po plazu v pobočju, od trentarske strani (81, 40; 20, 107). Od Škrlatice se gorski greben znižuje proti SV čez Visoki Rokav (2646 m) in Veliki Oltar (2621 m), tu pa se nanj naslanja prava Martuljkova gorska skupina, ki je brez dvoma ena najveličastnejših v vseh Julijskih Alpah. V mogočnem polkrogu, odprtem proti severu, se vrste tu gora ob gori, mogočni svetli apniški stožci, obdani s strmimi stenami. Tu je pod strmo v nebo kipečimi in divje raztrganimi vrhovi, na vznožju svetlih apniških sten, izoblikovana kratka, a široka kočna, v nadmorskih višinah med 900 in 1000 m; s potokom, ki teče po njej, se imenuje običajno Martuljek. V stopnjah se z nje vzpenjata v vznožje

veličastnega visokogorskega polkroga dve prelepi, že v kočno prehajajoči krnici, Za Akom na vzhodni ter Pod Srcem na zahodni strani. V dnu krnice Za Akom zbere izpod snega in kamenja svoje dokaj obilne vode potok Martuljek in se spusti čez strmo stopnjo, v čudovitem slapu pa preide v mnogih zaporednih skakavcih v danjo planoto široke kočne, kjer je prostora za lepe gozdove, a tudi za košenice in za manjšo planino Martuljek. Tu priteka iz mnogih izvirkov še obilo vode v potok Martuljek, ki se končno spusti po lepem kanjonu, vrezanem v prag pod kočno, v mnogih skakavcih in manjših slapovih v glavno dolino. Prekrasen je Martuljek, ta kratka, a izredno slikovita kočna, ki je primeroma samotna, dasi izhodišče za ture v veličastni svet okrog Škrlatice, Špika, Dovškega Križa, Široke peči in drugih mogočnih gora.

Pod. 61. **Slapovi v Martuljku**

Na krilih loka kipita v nebo posebno priostreni gori Špik (2472 m) in Kokova špica (2417 m), vidni daleč naokrog. Sicer pa se domala vse gore v tej skupini odlikujejo po izredno ostrih grebenih, drzno zaostrenih vrhovih in prepadnih stenah. Že po svojih oblikah vzbujajo pozornost celo sredi apniškega velegorja, a spadajo med naše najtežje pristopne snežnike. To je vsekakor med vzroki, da v vsej gorski skupini še vedno ni nobene turistične koče, komaj posamezni bivaki. Celo za ovčjo pašo je malo možnosti, a za prave planine so pogoji šele v kočnah, v Martuljku, pa ob Vratih na terasah (Planina, Vrški). Podobno je v Razorski skupini; tudi tamkaj so majhne planine že v nizki legi nad dolino Soče, a so povečini opuščene. Količkaj višje lege pa so nedostopne za živino, pa tudi po ogromni večini popolnoma skalovite.

Martuljkova gorska skupina je od vseh v glavnem gorovju, Dolini najbliže primaknjena; spričo tega kipijo njeni kupolasti vršaci in svetle ali celo docela bele stene iznad vznožnega zelenja visoko pod živo modro nebo. Ni čudno, da vživa pogled na te gore, na primer s Srednjega vrha ob levi strani Doline, nad Gozdom ali Rutami, tako imeniten sloves.

V gorsko skupino Razorsko-Martuljkovo, ki bi jo mogli imenovati tudi po Škrlatici, se omembe vredno zajedajo potoki od soške strani, s kratkimi, a globokimi dolinami, in sicer Beli potok med Kuklo (2101 m) in Pihavcem ter potok pod Koriti, katerega kôt sega tik pod Razor. Od savske strani se je zarezala v gorovje samo Krnica, veličastna gorska dolina, katere obsežna kočna sega pod znamenito Križko steno. Krnica in Dolina Korit sta na ta način od Razorske in Martuljkove gorske gmote ločila ogromen skalnati blok ter ga osamosvojila, da se drži Razora le še z ozkim grebenom pri Škrbini (1955 m). To je gorski blok, ki zavzema njega osredje mogočni masivni P r i s a n k (ali Prisojnik) 2547 m in ki se na zahod spušča v globoko vrezani Vršič (1611 m) in ki obrača nase pozornost tudi s svojim zanimivim »prirodnim oknom«.

JALOVČEVA GORSKA SKUPINA

Na zahod od Martuljkove gorske skupine imamo obsežen gorski sklop, ki se drži sklenjeno na znatne daljave od Vršiča pa do Rabeljske doline, Koritnice in Predela, in ki jo na severni strani omejuje Dolina ob zgornji Savi, a na jugu Soška dolina. Imenovati jo moremo po najvišjih ali najpomembnejših gorah Mojstrovki, Jalovcu in Mangartu; mogli pa bi ji dati ob kratkem ime tudi kar samo po Jalovcu, ki se dviga sredi te zelo prostrane gorske skupine. Najvišja gora v njej pa je Mangart.

Od globoko zarezanega Vršiča (1611 m) moramo iti proti zahodu prav do Predela (1156 m), da dospemo do nižje zareze v glavnem gorovju Julijskih Alp. Od iznad Vršiča ob Mojstrovki se glavni greben nikjer ne zniža pod 2000 m; celo najgloblje izdolbene škrbine ostanejo nad to višino vse tja do Skale (2122 m), ki stoji na jugu nad kočno Remšendola; šele od nje proti zahodu se začne glavni greben polagoma spuščati proti Predelu in globoki zarezi Rabeljske doline, pa postajajo zato v isti smeri tudi škrbine globlje.

Dasi se naša gorska skupina drži tako sklenjeno v veliki nadmorski višini, vendarle tudi tu ne predstavlja enotnega

gorovja. Res je, da se v njej najvišje gore vrstijo v smeri od V proti Z, nekako na črti, ki jo predstavljajo vrhovi Mojstrovke 2332 m, Travnik 2379 m, Jalovec 2643 m in Mangart 2678 m. Toda dejansko se nam greben v smeri V—Z kaže le malokje na krajše razdalje, pravzaprav samo v pogorju od Vevnice 2351 m čez Mangart in Skalo proti Vršiču (1914 m) nad Rabljem. Prevlavladujoča smer v razvrstitvi gora pa so pogorja v pravcu SV—JZ. V vsem območju naše skupine so najbolj dominantna poteza v licu skalovitega reliefa. Celotna Jalovčeva skupina nam kaže v svojem ogrodju naslednjo razvrstitev: Na poldnevniško pogorje Ponca-Jalovec-Bovški Grintovec se naslanja na jugu poševno potekajoče pogorje Srebrnjak-Bovški Grintovec-Sovinjak (nad Bovcem), v sredi prav tako poševno križajoče pogorje Mojstrovka-Jalovec-Krnica 2235 m nad Bavščico ter na severu vzporedniško glavno pogorje Vevnica-Mangart-Skala-Vršič s 1914 m. Na to ogrodje se naslanjajo še stranska manjša pogorja raznih smeri, predvsem pa grebeni, ki se vlečejo proti Savski dolini v severni smeri, znižujoč se dokaj naglo.

Iz Doline dela glavno gorovje mogočen vtis v razvrstitvi od Vršiča do Mangarta. Čudovita je mogočna enotna stena, ki se dviga južno nad Planico, odlikujoč se tudi po izredno enakomerni višini, dasi v njej prihajajo ločeno do veljave najprej na vzhodu Mojstrovka 2332 m, potem Travnik 2379 m ter Velika Dnina 2234 m.

Na Jalovcu smo v osredju mogočnega gorskega sklopa, na križišču glavnega pogorja in poldnevniške gorske vrste. Tu imamo vtis, kakor da je glavno pogorje tisto, ki se vleče od S proti J. Le malo je v Julijskih Alpah pogorij, ki bi se vlekla v poldnevniški smeri na tako znatno daljavo. Pogorje se začne na S s Ponco (2272 m), ki loči Planico od Doline Mangartskih jezer. Ob Vevnici (2351 m) se naslanja na poldnevniško sleme Mangartsko pogorje, ob Jalovcu pogorje Travnik, ki se v njega nadaljevanju vleče proti JZ dolgo pogorje z Morežem (2261 m) in Briceljkom (2343 m) ter Krnico (2235 m), zaključujoč se nad Bavšico in Koritnico. V poldnevniškem pogorju se vrstijo vrhovi le z neznatnimi vmesnimi sedli, med drugimi Ozebnik 2483 m, Pelec 2437 m in Bovški Grintovec 2344 m, s katerim se pogorje neha ob Soški dolini. A prav Grintovec je pravzaprav najvišja gora v pogorju, ki se vleče v poševni smeri od SV proti JZ. To so Bovški Grintovci, ki se vlečejo, dosegajoč višine 1900—2100 m, med obema prelomnicama, Soško dolino in podoljem Bavšica-Zadnja Trenta. Pogorje Ponca-Jalovec-Grintovec nudi v dolinah

med stranskimi slemeni, zlasti v sklepih in prisojnih legah na pobočjih, osnove za planinsko pašo in več planin vidimo tu. Tri lepe gorske doline segajo v Jalovčevo gorsko skupino od južne strani, Koritnica, Bavšica in Trenta, iz njih izhaja v glavnem planinsko gospodarjenje.

Ob Vevnici med Ponco in Jalovcem moremo zopet govoriti o glavnem gorovju, ki ga predstavlja Mangartsko pogorje; vzpenja se v samem Mangartu 2678 m, medtem ko se proti Z in SZ znižuje precej naglo na gore 2000—2100 m. Skupno s Ponco obdaja v veličastnem polkrogu široki sklep krajše, a zelo slikovite in zanimive Doline Mangartskih jezer. Mangartsko pogorje spominja po svoji polkrožni obliki na Martuljkovo skupino in kakor ta sega zelo blizu Dolini na severu.

Med stranskimi grebeni segajo pod glavno gorovje veličastne gorske doline, ki so prav tako po veliki večini razvrščene v smeri od SV proti JZ. Ob njih se nam razodeva, v kako tesnem medsebojnem genetičnem odnošaju so tu gore in doline in kako je bila za izobliko teh visokih pogorij, teh skalnatih grebenov, najbolj odločilna tektonska zasnova skoro vzporednih, od SV proti JZ potekajočih prelomnic. V zvezi z vododržnimi sloji ali z velikimi prečnimi prepokami ali z obojimi skupaj so se pojavili vodni izvirki. Nekateri med njimi so prav močni, saj se po njih odteka voda, ki se preceja skozi debele apniške gmote. Med temi izvirki je posebno pomembna Nadiža, ki izvira v Planici, v vznožnem delu Ponc, v nadmorski višini 1203 m, pa po kratkem toku z lepimi skakavci izgine v tla s prodnim in skalnatim drobirjem na debelo nasute Planice. Voda iz Nadiže se od tod pretaka podtalno skozi nasipine v Planici ter prehaja, pomnožena s podtalnim pritokom tudi od drugod, na dan v Zelencih med Ratečami in Podkorenom kot Sava. — Nedaleč južnovzhodno od Planice, brž onstran Velike Dnine, v Trenti izvira v nadmorski višini 990 m, v vznožnem bočju, le nekaj malega nad dnom doline, v zelo močnem izvirku reka Soča.

Malo je gorskih skupin v naših Alpah, ki bi se tako hudo odlikovale po pomanjkanju turističnih koč, kakor je skupina, ki smo jo imenovali po Jalovcu. Tu nam posebno močno stopi pred oči dejstvo, kako je pojav in gostota turističnih koč v gorah zavisna pred vsem od bližine urbanskih naselij, iz katerih prihajajo turisti. Jalovčeva gorska skupina je najbolj oddaljena od znatnejših urbanskih krajev Slovenije, pa v velikem kljub bližine gorenjske železnice vendarle manj zložno dosegljiva; spričo tega jo turisti manj obiskujejo in je v njej malo turističnih koč.

2. KOČNE SEVERNO OB GLAVNEM GOROVJU JULIJSKIH ALP

VRŠIČ IN PIŠNICA. Podolžna os glavnega gorovja v Julijskih Alpah ne teče vzporedno z Dolino, marveč se obe proti zahodu zbližujeta. Spričo tega postaja prostor za kočne, ki se odpirajo proti Dolini, čim dalje ožji. Krma je še jako dolga, tudi Kot in Vrata sta le malo krajši kočni. Toda Pišnica in Planica sta precej manj dolgi, a najkrajši sta Jezerska dolina pri Beli peči ter Remšendol. Pri vsem tem pa moramo reči, da spadata Planica in Jezerska dolina pod Mangartom med najlepše naše gorske doline; domala v vsem obsegu jih obdaja visokogorski svet.

Dolina Velike Pišnice je po svojem celotnem položaju med najimenitnejšimi v zunanjem licu in zgradbi Julijskih Alp. Izoblikovana je na močni tektonski prelomnici, ki ob njej niso samo zgradbene grude krepko premaknjene, marveč se ob njej pokažejo na površje tudi vododržne plasti. V območju Velike Pišnice pridrži od južnih pobočij Doline dokaj izdatna proga werfenskih skrilavcev in se vleče čez Vršič proti JZ. V stičnem pasu med apnikom in skrilavcem so nastali obilni studenci in iz njih se razvije potok Pišnica, ki se odlikuje po tem, da mu nikdar ne zmanjka vode. V razvodnem področju pa je v malo odporne skrilavce izdolben preval Vršič, med Mojstrovko in Prisankom, in sicer v višini 1611 m. Prelomnica se nadaljuje proti JZ, tekoč skozi Zgornjo Trento, ki je izoblikovana na isti poči, na njej pa je nastal tudi izvir Soče. Vršič je najgloblje zarezana škrbina v vsem glavnem gorovju od Pokljuke pa do Rabeljske doline; z 1611 m nadmorske višine je skoraj 150 m nižji od Luknje. V porečju Pišnice se nam najbolj prepričevalno razodeva dejstvo, da je bil vodni odtok iz severnih Julijskih Alp prvotno usmerjen proti S čez Karavanke, kjer nam je ohranjena na Koreńskem prevalu suha dolina; po njej se je prvotna Pišnica odtekala v Ziljo-Dravo.

Vršič je v zimskih mesecih za dolgo zameten, tako da za prehode normalno ni poraben. Vrh tega se nahaja v precej slabo in kasno obljudeni pokrajini, vstran od poglavitnih prometnih področij. Zato se ne čudimo, da so čezenj cesto zgradili šele v teku prve svetovne vojne, zaradi neposrednih vojaških potreb. V toplejšem delu leta pa so prehod čez Vršič uporabljali tudi poprej, posebno v dobi, ko se je razmahnilo fužinarstvo v Trenti in v Dolini. Morebiti obstoja vendarle kakšna genetična zveza, izvirajoča iz starih železnikarskih stikov, med imenom za vas

Mojstrano, kjer je bila fužinarska postojanka, in imenom gore Mojstrovke, ki se vzpenja tik nad prevalom Vršičem.

Niti v Veliki niti v Mali Pišnici ali Krnici ni znatnejšega zemljišča za planinsko pašo, zato so tu le primeroma neobsežne planine. Nadvse je značilno, da so si morali kmetje iz Kranjske gore in sosednjih vasi poiskati svojo planinsko pašo onstran Vršiča, zlasti v južnem bočju Prisojnika, v narečju Prisank imenovanega, kar je vsekakor gori pripomoglo do sedanjega imena.

Od Velike Pišnice drži v poševni smeri proti zgornji Planici ozek trak rabeljskih plasti, ki prihaja geomorfološko krepko do veljave. Iz njih dobiva Mala Pišnica svojo glavno vodo in z njeno pomočjo si je izdolbla tesno deber od JZ proti SV. Od desne se k Veliki Pišnici spušča prostorna Krnica, visoka gorska kočna, ki se ji dno zvišuje v pragih proti Križki steni, predstavljajoči veličastno ozadje.

PLANICA je podobno kot Velika Pišnica v spodnjem delu usmerjena od S proti J, a se v srednjem delu zavije proti JJZ. In prav v tem delu so v njej ugotovili tektonsko prelomnico, potekajočo po dolgem po dolini. Ob njej se v zahodnem robu, v vznožnem delu pobočja, pojavijo vododržne rabeljske plasti in ob njih izvira obilna voda, ki se zbere v lepe skakavce Nadiže. Zgornji kot Planice sega kakor orjaška špranja med Ponce in Vevnico na zahodni ter Veliko Dnino, Travnik ter Mojstrovko na vzhodni strani.

Zgornji del Planice je ena najlepših in najveličastnejših kočen, kar jih premorejo Južnovzhodne Alpe. Morene prekrivajo velik del dolinskega dna, bodisi v prečnih kot podolžnih nasipih (153). Od sten na vzhodni in zahodni strani se spuščajo v dolino ogromni meli, zlasti v zgornjem delu, iz apniškega grušča in skalovja, ki se je nabralo in se še vedno naletava iz žlebov in od škrbin, kjer se pozimi prožijo plazovi. Drugod se vlečejo v dnu doline velike suhe, po katerih pritekajo vode le v času največjega deževja in ko se topi sneg. Le nekateri potočki se držijo na krajše razdalje na površju na vododržnih tleh. Nadiža, ki izvira pri Tamarju, teče samo nekaj časa pod svojimi skakavci, pa se izgubi v debeli nasipini grušča, proda in moren. V celem je Planica na debelo zadelana z raznovrstnim drobirjem. V skrajnem zgornjem delu planiške kočne, v osojnem kotu pod Jalovcem, se drži kratek ledenik, ki tudi v najtoplejših letih ne izgine, ležeč v dokajšnji strmini nad ogromnimi melišči. Za planinsko pašo je v teh pogojih malo ugodnosti, zato nudi Planica

le malo za planinsko gospodarstvo, pač pa obilo za turistiko in smučarstvo. Tu so največje smučarske skakalnice Slovenije. Vsako leto privabljajo na tisoče ljudi k sebi, bodisi smučarjev-športnikov tekmovalcev, kakor drugih ljudi, za krajšo dobo prireditev ali za daljše bivanje. A podoba je, da bi bilo turistično privlačnost treba opreti še z novimi gostinskimi zgradbami.

DOLINA MANGARTSKIH JEZER. Za to dolino menda ni v ljudskem imenovanju nobenega živega imena; Ratečani pravijo svoji planini pod Mangartom Za jézeri in razlikujejo Veliko ter Malo jezero.

Dolina Mangartskih jezer je precej kratka, toda dokaj široka. Tudi ta je zasnovana na močni prelomnici, ki poteka po dolgem po dolini, pa se nadaljuje proti JJZ skozi gorovje po gorskem dolu V Plazinah (In der Lahn) in še dalje v Koritnico. Ob njej so se izvršili veliki tektonski premiki, ob njej se pokažejo na površje nepropustne plasti, kar je dalo osnovo za vodne izvirke, na jugu Koritnico, a na severu več vodic, ki se pretakajo pod obilnim gruščem in prodom ter skalovjem; tu se voda zbira v dveh jezerih ter se končno kot Jezernica odteka v glavno dolino. V bočju ob Mangartski dolini se sploh v znatnem delu kažejo na površje vododržne plasti. Izoblikovala se je široka kočna z mogočno sklepno steno, malodane od vseh strani pa so se nabirale v njeno dno velike množine drobirja, ki ga še sedaj pokrivajo na debelo, bodisi v obliki docela nepredelanega grušča, ledeniških moren ali proda ter skalovja. Predvsem pa sta tu ohranjena dva velika morenska nasipa, ki ležita prečno čez kočno v spodnjem delu. Kakor je prirodno v takem položaju, sestojita tudi iz silno velikih skal, ki je med njimi že dolgo vzbujal pozornost ogromni balvan med obema jezeroma, visok 50 m in širok 40 m. Nad prvim in drugim morenskim nasipom, ki prestavljata odkladnino iz zaporednih stopenj bühlskega stadija, se je ohranilo jezero. Zgornje jezero je brez vidnega nadzemskega pritoka, a vanj se zbira voda, ki pronica skozi skalovje in grušč, se tamkaj očisti, obenem pa silno shladi. Jezerska voda se odlikuje po izredno nizki temperaturi, saj kaže celo v najbolj vroči poletni dobi le 8—10° C. Spodnje jezero je le za spoznanje manj mrzlo. Iz njega se odteka potok Jezernica, ki ima stanovitno dokaj krepak vodni tok in ki je v globoki debri prerezala spodnji morenski nasip. Zgornje jezero se nahaja v nadmorski višini 936 m, a spodnje 926 m. Jezeri sta skoro enako veliki, vendarle je Zgornje za spoznanje

večje s svojimi 0,17 km² površine od Spodnjega, ki meri 0,09 km² (144, 363). Zanimivo pa je, da domačini s starim imenom označujejo Zgornje jezero kot Malo, a Spodnje kot Veliko (154, 109). H. Tuma navaja, da so po starem Zgornje jezero imenovali »Jezerce« ter zaključuje iz tega, da je bilo nekdaj zares manjše (81, 33). Nemara izhaja ta neskladnost v poimenovanju ter sedanji velikosti jezer od tega, ker je Zgornje jezero brez odtoka in v njem vodno stanje mnogo bolj koleba nego v Spodnjem, pa spričo tega tudi obseg jezerske površine, medtem ko je Spodnje jezero mnogo bolj stanovitno v svojem obsegu ter vodnem stanju.

Obe jezeri sta obdani z gostimi gozdi, medtem ko je območje planine lepo smuško področje. Toda za kopanje sta jezeri docela neprikladni, ker sta pač trajno premrzli. Spričo tega nista postali privlačni za letovanje in nista povzročili nastajanja turističnih zgradb in naprav, razen nekaj malega gostinskega obrata za izletnike in turiste.

Mangartska dolina ima v dnu lepe kočne prostrano plano področje. Ker premore tudi obilo vode, je bila kakor nalašč za planinsko pašo, ki jo imajo v vzhodnem delu v lasti in porabi Ratečanje (planina Za jézerom), v zahodnem pa iz Bele peči. Sicer pa je spodnji del, zlasti na morenah, področje lepega gozda in spodaj ob Jezernici so nameščene prve žage.

Ob Dolini Mangartskih jezer nam učinkovito stopa pred oči dejstvo, kako zelo motijo turistično dostopnost teh prekrasnih gorskih dolin državne meje. Kako prirodno bi bilo, da bi mogel turist postavimo, od Kranjske gore ali Planice napraviti turo na Mangartska jezera, v Zajezero itd., pa čez Predel ali v Ziljo, a je sedaj vse to združeno s prevelikimi komplikacijami in stroški.

REMŠENDOL. Med Mangartsko kočno in Rabeljsko dolino pritekajo od glavnega gorovja trije potočki v glavno dolino; dva sta prav kratka in sta se zarezala komaj v predgorje, a tretji je daljši ter sega s svojim povirjem prav v glavno gorovje. To je Remšendol (Römertal), ki ni tektonsko zasnovan, marveč sestavljajo vododržne plasti tla jako na široko. Kakor v ozadju, obdajajo tudi ob straneh Remšendol visoke gore v sklenjenih vrstah. Tudi Remšendol je kočna, čeprav je gorski obod nižji.

Remšendol je dobro založen z vodo in na več krajih so bodisi v dnu kot v pobočjih travnate trate in nastalo je tu več planin, dasi manjših; »Stari Tamar« 985 m stoji v dnu tamkaj, kjer se razhajata oba zgornja kota.

3. ZAHODNE KARAVANKE

UVOD. Preden nadaljujemo z orisom Julijskih Alp, smo se ustavili ob opisu Doline. Ker pa se gospodarsko udejstvovanje njenega prebivalstva razteza tako na severne Julijske Alpe kakor na Zahodne Karavanke, je primerno in najbolj ustrezno, da tu uvrstimo pregled tega gorskega predela.

Zahodne Karavanke so popolnoma določno ločene od Julijskih Alp. Dolga Podkorenska dolina loči v orografskem pogledu obe gorovji, dasi ju hkrati krepko veže v antropogeografskem smislu. Pa tudi pokrajinsko ju veže, saj se na obeh straneh ob njej dvigajo hribi in nižje gore, ločeni po stranskih dolinah in globelih ter grapah, pa tako rekoč posredujejo prehod v visoko gorovje. In ta vezava je tem učinkovitejša, ker se na drugi strani Karavank širi prostrana Celovška kotlina; ob njej se nam v pokrajinskem smislu dozdevajo zahodne Karavanke še bolj naslonjene na Julijske Alpe, zlasti, ko so ozko, pa dolgo gorovje.

V dozdaj naznačenem smislu bi računali k zahodnim Karavankam vse gorovje., kar ga je proti Z od gorske skupine Stola. V podrobnem se nam po značaju reliefa za mejo med Vzhodnimi in Zahodnimi Karavankami nudi sedlo Črvič (1465 m).

Zahodne Karavanke v naznačenem obsegu se od vzhodnih dokaj razlikujejo, najbolj po svojstvih svojega površja, po celotni oroplastiki, medtem ko so jako podobne Karnskim Alpam. Brez pretiravanja moremo reči, da se Zahodne Karavanke po prirodnih svojstvih površja bolj ujemajo z vzhodnimi Karnskimi Alpami, nego z Vzhodnimi Karavankami in so jim bolj podobne, bodisi po geološki sestavi in zgradbi, kakor zlasti po geomorfoloških svojstvih in celotnem reliefu. Še prav posebno velja vse navedeno o najzahodnejšem delu Karavank, ki je docela enak vzhodnim Karnskim Alpam, tako enak, da je predlagan poskus, predstavljati si mejo med obema gorovjema ne ob Ziljici, ki je pač najgloblja prečna zareza, marveč ob prevalu Male Bavšice (1533 m), izoblikovanim med Kamnitim vrhom in Vojščico. Meja na Mali Bavšici se utemeljuje z geološkimi ter zgradbenimi, pa tudi z reliefnimi razlogi (66, 218 sl.). Karnske Alpe sestoje skoro le iz paleozojskih hribin, v znatni meri celo iz staropaleozojskih. In podobne sestave so tudi Karavanke v zahodnem koncu, in sicer nekako do sedla Male Bavšice. Dalje proti vzhodu so sicer paleozojske kamnine tudi močno udeležene v sestavi Karavank, toda na njih ležijo obsežni skladi triadnih apnikov ter dolomitov,

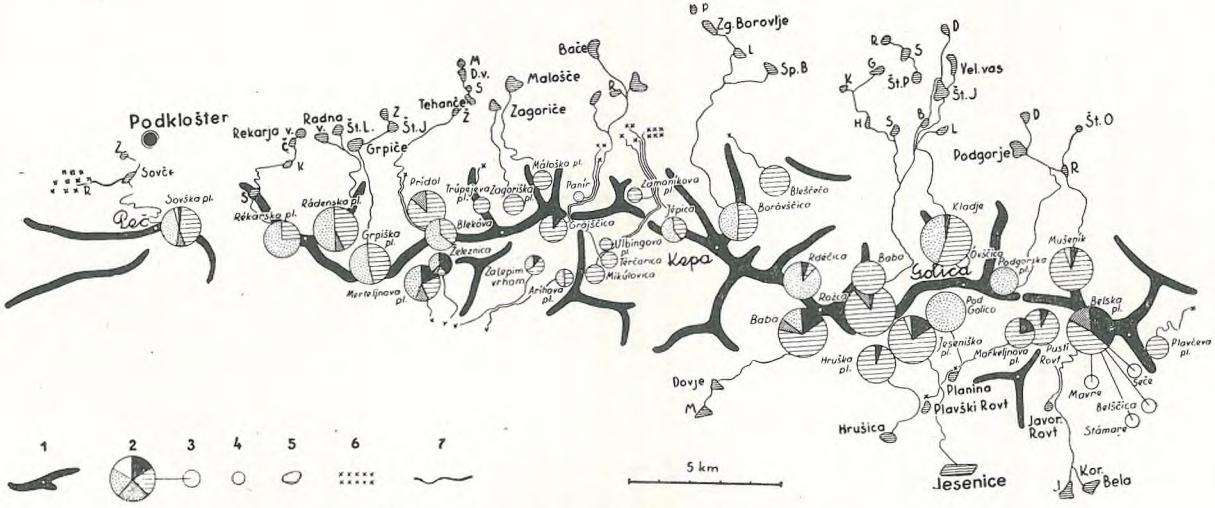

Pod. 63. Planine v zahodnih Karavankah

(po Jordanu)

Znaki: Črno: molzne krave; redke črtke: ostalo govedo-jalovina; goste črtke: konji; pikčasto: ovce in koze; belo: prašiči. Vsi znaki so preračunani na cele glave

ki so iz njih izklesani domala vsi višji deli gorovja. Povečini je tedaj tako, da so vznožni deli gorovja tudi v ostalih Karavankah iz paleozojskih hribin pa iz spodnjetriadnih werfenskih skrilavcev, višji deli, zgornja pobočja ter predvsem ovršje pa je iz trših srednje in zgornjetriasnih apnencev ter dolomitov. Toda poudariti je treba, kako zelo pestra je v geološkem pogledu sestava zahodnih Karavank, kako se že na kratke razdalje zelo opazno menjava kakovost kamnine. Mnogovrstne so tudi paleozojske kamnine; poleg skrilavcev in peščenjakov je tudi obilo apnencev, zelo trdih, uveljavljajočih se v izobliki površja s strmimi vrhovi, stenami in roglji. Skratka, Karavanke so že po geološki sestavi najbolj pestro gorovje daleč naokrog, kar je imelo primerno učinkovitost na izobliko površja. Vrh tega preprezajo gorovje v podolžni, prečni in poševni smeri mnogi prelomi, nekateri združeni z narivi, usmerjenimi v glavnem proti severu. Vse to je še bolj pospeševalo, da se je površje izoblikovalo v znamenju naglih in krepkih menjav, bodisi po strminah, kakor po relativnih in absolutnih višinah. Končno je dodati, da segajo v Karavanke še usedline oligocenske dobe, dasi seveda le v nižje dele gorovja, pri Javorniškem Rovtu.

V nasprotju z vzhodnimi so zahodne Karavanke enotno, primeroma ozko gorovje. Medtem ko se vleče glavni gorski hrbet od Stola proti SZ do sedla Črvič 1459 m, ki je zarezan že v spodnjetriasnih, manj odpornih hribinah, imajo od tod dalje Karavanke zopet smer V—Z in so samo iz enega glavnega pogorja. Njega podolžna os se vleče mnogo bliže severnokaravanškemu, nego južnemu podgorju. Razmejitev med zahodnimi in vzhodnimi Karavankami je s temi temeljnimi svojstvi gorovja v naravi začrtana prav natačno od Javorniškega Rovta (s potokom Javornico) čez sedlo Črvič na Malo Suho in na pozornost vzbujajoči orjaški vršaj med Svečanami ter Podgorjem.

OROGRAFSKI PREGLED ZAHODNIH KARAVANK. V zahodnih Karavankah se razlikujeta dva, po geološki sestavi in morfoloških svojstvih površja, dokaj različna dela, ki ju loči sedlo Mala Bavšica. Glavna razlika je v tem, da so med Malo Bavšico in Črvičem ohranjeni prav obsežno zgornjetriasni apnenci-dolomiti, ležeči nad starejšimi kamninami, medtem ko je na zahod od Male Bavščice vse površje iz samih paleozojskih hribin. Povsod pa vlada silna pestrost v geološki in petrografski sestavi tal. Zato se Karavanke odlikujejo po izredno živi razgibanosti površja, kar prihaja do učinka ob primerjavi z Julijskimi

Alpami, zlasti, vzemimo ob nerazgibani ploči Možaklje. Med podolžnimi prelomnicami je posebno znamenita in in često omenjana tista, ki se vleče v ovršnem delu gorovja, ločeč triado od paleozojske osnove (159; 62; 66). Ta ovršna prelomnica je združena tudi z narivi. V zahodnem koncu Karavank poteka južno od glavnega hrbta, ki sestoji le iz paleozoika, a od Male Bavšice preskoči na severno stran; triasne kamnine so prekrile paleozojsko gorsko ogrodje ter tvorijo vrhove od Vožce proti vzhodu.

Pod. 64. **Poletne sani ob Dolini**
Na take sani naložijo seno in ga peljejo po pobočju Karavank do senika

Ker tečejo vode od razvodja čez vso pestro skladovnico različnih geoloških slojev ter so morale skoznje izdolbsti svoje struge, se v njihovih dolinah in debrih menjavajo širša, prostornejša razširjenja s tesnicami, kar slikovitost Karavank še bolj povečuje, a obenem zelo ovira prehodnost.

Tudi glavni greben se odlikuje s poudarjeno neenakomernostjo, z naglo menjavo višine, ki se v njej zrcali geološka sestava ter zgradba.

Od Črviča-Suhe se vzpne glavni greben v Golice, dosegajoč v njih 1835 m; slovijo po izredno lepem razgledu, kakor po čudovitih lehah belih narcis, ki prekrivajo njihove vznožne prisojne trate. Vrhovi zahodno od glavne Golice so nekaj nižji, Petelin 1754 m, Rožca 1777 m, a Baba doseza 1892 m, na kar se znova spusti v globljo škrbino sedla Mlinca 1581 m. Iz Mlince se greben zopet polagoma vzpenja proti zahodu ter doseže v Kepi znatno

višino 2143 m. Gmota ovršja v Kepi sestoji iz dachsteinskega apnenca, spričo tega in spričo znatne višine je v njej docela visokogorsko površje z golim skalovjem in strmimi severnimi stenami. Tu kakor v vsem grebenu so severna pobočja znatno bolj strma. Povečini so k Dravi usmerjene doline globlje vrezane in prostornejše, nego ob savskih pritokih. Razlika med južno in severno stranjo Karavank je tedaj znatna, zelo pomembna tudi, kar se tiče predgorja, če smemo tako imenovati svet, ki se razprostira med glavnim grebenom ter vznožjem ob Podkorenski dolini na eni ter Rožem na drugi strani.

Severno karavanško predgorje je nekoliko ožje, nego savsko. Zakaj glavni gorski hrbet se ne vleče simetrično po sredi gorovja, marveč bliže koroški strani. V razgibanem predgorju je malo položnejših, planih prostorov, prikladnih za kmetijstvo, pa tudi višine so znatne. Zato je koroško predgorje skoro neposeljeno, samo redke samotne kmetije so se namestile na njegovem zunanjem pasu, tako da se razgledujejo prosto po Celovški kotlini čez Rož, stoječ na pičlih planjah do okrog 1000 m visoko.

Na savski strani je karavanško predgorje vendarle nekoliko širše. V njem je najpomembnejši tisti predel, ki je izoblikovan v paleozojskih kamninah, nekako v obsežnem trikotniku med črtama Dovje—Črvič in Črvič—Žirovnica prav do Savske doline. Pri Javorniškem Rovtu so prekrite celo z zaplato oligocenskih hribin. Paleozojsko ozemlje ni manj razgibano in z dolinicami ter grapami razkosano. Človek je močno izkoristil ta gorski svet za planinsko pašo in senožeti. Obilo rovtov je tu izkrčenih v gozdu, posejanih s seniki; na vnanjem robu, največ v področju geološke meje, pa so nameščene številne planine v polkrogu od izpod Bavšice do nad Dovjim. Planine v nižjih legah, bolj v notranjem delu področja, je človek v teku časa preuredil za svoja stalna naselja, kakor priča že ime za najbolj znano od njih Planina ali Sv. Križ. Da so to kasnejše uredbe, nastale v izkrčenih jasah v gozdu, pričajo imena Javorniški Rovt in Plavški Rovt. K stalni naselitvi pa je morda največ pripomoglo železno rudarstvo, ki se je bilo razvilo v vnanjem robu tega področja (prim. ime Savske jame itd.). Toda stalna naselja ne segajo nikjer preko 1000 m. Staro rudarstvo je tudi pripomoglo, da so zgradili cesto do zadnje vasi Planine, pa še malo dalje, edino cesto v vseh zahodnih Karavankah, če pustimo v nemar Korenški prelaz. To področje je edini predel v zahodnih Karavankah, ki je poseljen; izven tega je edini Srednji vrh nad Rutami-Gozdom, ki je obljuden, toda le na terasi neposredno nad Dolino.

Zahodno od Dovjega segajo paleozojske hribine samo še v zožujočem se obsavskem pasu tja do Belice, sicer pa je tudi predgorje iz triade, največ iz šlernskega dolomita, ki sega na široko izpod Kepe. V njem so izoblikovane prave gore, kakor je Visoki vrh 1830 m pa Srednji vrh 1836 m tik nad Gozdom-Rutami. To je strm svet, grape so redkejše, zato pa docela debrske, kakor vidimo ob Belici ter ob Hladniku. Podkorenska dolina je v tem področju najbolj ozka, pa najmanj obljudena. Še za planine je v tako visokem in strmem predgorju malo prilike; namestile so se največ ob glavni greben, a so bile povečini laže pristopne od koroške strani. Sicer je pa glavni greben le malo višji od južnega predgorja in je prav tako iz šlernskega dolomita. Na zahod od Jepce 1441 m se glavni hrbet polagoma dviguje, dosegajoč v Črnem vrhu 1841 m, v gorah Maloško Poldne 1824 m in Trupejevo Poldne 1932 m (Grajščica). Tudi tu so severne strani mnogo bolj strmo odrezane, medtem ko se dvigajo tik južno ob glavnem grebenu vzporedno enako visoke gore. Od Trupejevega Poldna se glavni hrbet Karavank naglo znižuje proti Z, zakaj tu se neha dolomit in paleozojska osnova prevlada.

V zahodnem koncu, med Dolom in Ziljico, so Karavanke najožje; od grebena na nobeno stran ni 5 km zračne črte do gorskega vznožja. Zahodno od Dola sestoji glavni hrbet iz školjkovitega apnenca, ki so v njem izoblikovani najvišji vrhovi Blekova 1750 m, Vožca 1737 m itd. Toda že neposredno ob teh kopah so gorska tla iz werfenskih skrilavcev in v njih je oblo, uglajeno površje, ki je dalo dobrodošlo osnovo za visoke planine. Od prelaza Male Bavšice 1533 m proti zahodu pa je vse do konca nad Ziljico tudi najvišji hrbet iz paleozojskih kamnin, tako Kamnat vrh 1655 m, Petelinjek 1546 m ter Peč 1509 m. Ovršje je zaobljeno; tako višine kot relief in vegetacijska odeja, vse je sredogorsko. Med Petelinjekom in Kamnatim vrhom zarezani Korenški prelaz 1073 m predstavlja samo okroglo 500 m globoko izdolbino v gorskem hrbtu. Po svoji znatni širini in enakomerno v višini 1060—1073 m ležečem dnu smeri JJV—SSZ vzbuja Korenški prelaz vtis opuščene doline. Ker vidimo v smeri njenega nadaljevanja živo dolino Pišnice, se nam vsiljuje zaključek, da je nekdaj ta rečica tekla čez Korenški preval k Zilji in Dravi. Po zasnovi pa se Korenški prelaz označuje kot tektonsko pretržje (66, 11).

Dobra uporabnost Korenškega prelaza temelji v ugodnih višinskih razmerjih. Saj se nad Podkorensko dolino dviga samo dobrih 200 m, a nad Ziljsko dolino okrog 500 m. Korenški prelaz

je priklical s svojim prometom v življenje nekaj naseljenosti, saj stoji ob njegovem severnem koncu v višini 1050 m, ena redkih karavanških vasic Strmec (nemško Krainberg, kakor so od koroške strani nekdaj po nemško imenovali Karavanke; 77). Sicer pa so tudi v tem delu Karavank samostojne kmetije le redke, v višinah med 800—1000 m, na terasah, ki je z njimi opasano pobočje Karavank na obeh straneh. Na južni strani, nad Savsko dolino, pa so na njih povečini le seniki, samo vas Srednji vrh se je vzpela nanje, med Gozdom in Kranjsko goro, s svojimi maloštevilnimi razloženo razmeščenimi domovi.

Zahodne Karavanke so ostale po veliki večini popolnoma neposeljeno gorovje. Po svojih zmernih nadmorskih višinah moli samo primeroma zelo majhen del gorovja nad zgornjo gozdno mejo, ki poteka nekako med 1700—1800 m (170, 128). Toda s planinami so zgornjo gozdno mejo potiskali navzdol, krčeč drevje od prirodnega goličja navzdol (76), tako da se gozd dandanes marsikje neha znatno niže, nego se je nehal sprva, v prirodnem stanju. Gozda so obilo iztrebili tudi v nižjih legah, bodisi v zvezi s starim rudarstvom, še bolj pa za planine in planinske košenice, ki jih je v teh Karavankah precej. Še dandanes je velik del porastel z dobrim gozdom, a marsikje so velike težave z odvozom lesa.

Karavanke, ki so na splošno za planinsko gospodarstvo spričo strmin in pomanjkanja planot le zmerno ugodne, imajo v zahodnem delu, zlasti na južnih straneh, v nižjih legah obilo planinskih košenic, a v višjih legah precej planin, ki segajo ravno v tem delu nekatere precej visoko, do 1600—1700 m.

Velika krajinska pestrost Karavank je v malokaterih področjih združena z znatnejšimi ovirami glede prehodnosti. Morda so imeli v nekatere ovršne dele lažji dostop iz Roža od koroške strani; še do najnovejše dobe so Korošci pasli na planinah tudi na južni strani od razvodja (76). Poseganje Koroščev čez razvodni hrbet pa je nedvomno v glavnem posledica dejstva, da je bilo severno podgorje v Rožu in Zilji bolj zgodaj in gosteje poseljeno, nego zgornja Savska dolina.

Gorski vrhovi v zahodnih Karavankah se odlikujejo kljub primeroma nevelikim nadmorskim višinam po izredno lepih razgledih. Po dolgih ravnih dolinah Ziljski, Kanalski ter Jeseniški more segati pogled neverjetno daleč in objemati tudi gore ter pogorja med njimi. Obenem odpira prostrana Celovška kotlina preglede zelo daleč proti severu ter severovzhodu, celo na gore severne Koroške in visokih Centralnih Alp.

4. PODKORENSKA ALI JESENIŠKA DOLINA

PREGLED CELOTE

Ta dolina se vleče med Karavankami ter Julijskimi Alpami, ne široka, a vendarle prostorna, predvsem pa ravna in dolga. Po teh dveh svojstvih se krepko razlikuje, postavimo, od mnogih tudi dokaj prostornih, pa globokih, a kratkih dolin, ki segajo tja pod stene severnih Julijskih Alp. Vsaka od njih ima posebno svoje ime, Krma, Radovna, Kot, Vrata, Pišnica, Planica, a Podkorenska dolina je bila in je kratkomalo D o l i n a, ki v ljudski govorici ne potrebuje nikake podrobne ali dodatne imenjave bodi po kakem kraju ali čem drugem. Determinativno ime po Podkorenu je proizvod naše dobe, ustvarjen pač pod vtisom in iz nagibov pretežno šolskih potreb. To poimenovanje se je naslonilo očividno na hidrografsko ime, ker so začeli razlikovati Podkorensko Savo od Bohinjske, in sicer po Podkorenu, vasi, če ne najbližji njenemu izvirku, pa vsaj prvi, ki stoji ob Savi. Morda so ji zares rekli kratkomalo samo Dolina zato, ker je bila daleč večja od drugih bližnjih, predvsem pa ravna in zelo dolga. Morebiti pa so za nastanek in utrditev tako kratkega preprostega imena vplivali še drugi, posebni činitelji. V modernih časih, ko imamo dan na dan opravka z mnogimi dolinami, ki zahtevajo vsaka zase popolno in natančno determinirano ime, je težko izhajati samo s preprosto staro označbo, pa je zato začelo prihajati v pomoč poimenovanje po Podkorenu. Če bi se šele danes pojavila takšna potreba, bi se nemara naslonili zaradi imena na Jesenice, ki so sedaj daleč največji in najimenitnejši kraj v Dolini.

Če je res k nastanku preprostega in kratkega imena Dolina največ pripomoglo dejstvo, da je tu, spričo izredno ravnega poteka in izredno velike dolžine, človek imel zares vtis »doline«, je ta občutek vztrajal tudi še ob izvirkih Save nad Podkorenom. Zakaj enako prostorna, enako ravna se dolina vleče čez razvodje pri Ratečah, ki ga na prvi pogled sploh ni opaziti, pa čez Trbiž v Kanalsko dolino ter po njej do zavoja Bele ob Tablju, kjer se neha šele ob Pontebani, nekdanji Studeni. Enotnost te velike doline prihaja do veljave že ob površnem pogledu v naravi, kjerkoli jo gledamo; nemara je tudi to dejstvo pripomoglo k uveljavljanju preprostega imena Doline, ki se je morebiti nanašalo celo na vse veliko podolje. Hidrografsko danes sicer ni enota, marveč je razpadlo na tri dele, toda po tektonski zasnovi je

očitna in zelo krepko izražena enota, kakor so očitna in krepka mnoga njena prirodna, pa gospodarska in kulturnogeografska svojstva.

Pravzaprav moramo tu reči dve, tri o celotnem podolju, v katerem je razen Jeseniške Doline kot glavne še Kanalska dolina kot zahodni del ter mala Trbiška kotlinica kot vmesno področje. Tu bi mogli misliti, da se je enotna dolina razvila takoj spočetka, in sicer kot izvirnica Save, tako da bi tudi iz

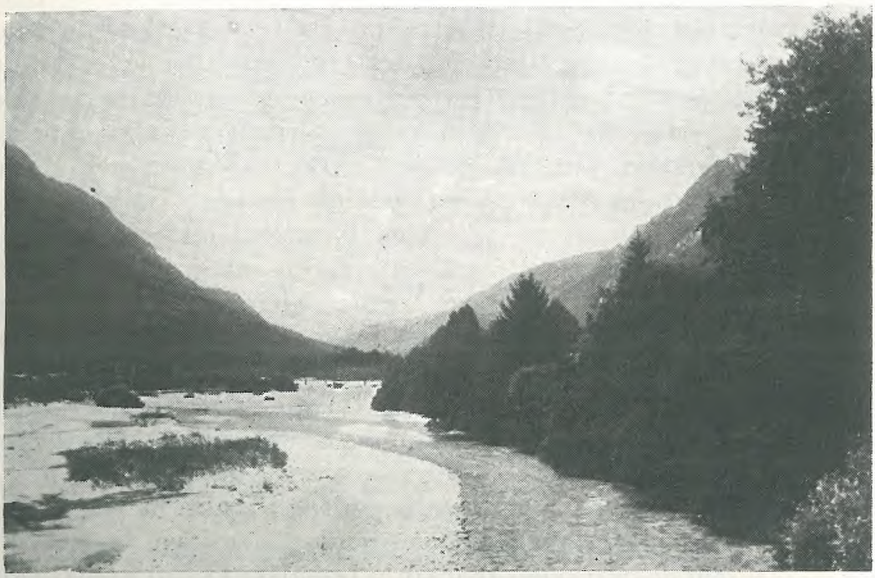

Pod. 65. **Savska struga v Dolini pri Mojstrani**

Kanalske doline odtok bil sprva usmerjen proti vzhodu. Toda drobna proučitev je pokazala, da se je to dolgo, premo potekajoče podolje izoblikovalo šele polagoma, pač ker je proga ob veliki prelomnici nudila črto najmanjšega odpora in je ob njej vrezovanje zelo naglo napredovalo. Prvotni vodni odtok iz Julijskih Alp pa je bil usmerjen celo prečno čez podolje k Dravi, in sicer po prečni zarezi Ziljice ter po prav tako prečni zarezi Korenškega prevala. Za Dolino posebno zanimiv je Korenški prelaz. Na njem vidimo prav dobro v nadmorski višini 1065 do 1073 m dno doline, ki je usmerjena od J proti S. Ohranjena je v dolžini skoro 2 km, tako da ne more biti dvoma, da jo je izdolbla prečno čez Karavanke tekoča reka. Vse kaže, da je tod čez tekla v Ziljo prvotna Pišnica, katere povirju je najbrž sprva pripadala tudi Trenta. Potemtakem je zgornje porečje Dolinske

Save nekdaj pripadalo dravskemu porečju, in sicer bodisi da je voda iz Planice sprva tekla tjakaj neposredno preko sedla med Pečjo in Kopo 1494 m ali posredno kot pritok pliocenske Pišnice. To nam razodene, da se je razvodnica morala sprva nahajati nekje med Kranjsko goro in Mojstrano. Po tem tolmačenju nam postane razumljivo, zakaj je glavno podolžno gorovje Julijskih Alp tako močno primaknjeno k Dolini in zakaj se tu niso oblikovale prave kočne in se visoke gore vzdigujejo neposredno iz Doline brez predgorja. Usmerjenost Martuljka, ki je poleg Bele edini omembe vredni potok iz velike Martuljkove gorske skupine, ter karavanškega Hladnika dela verjetno domnevo, da sta ta dva potočka še tekla v staro Pišnico, pa da se je moralo prvotno razvodje med Savo in Ziljo nahajati nekako v progi med Kokovo Špico, Visokim Vrhom 1830 m in Maloškim Podnem 1846 m. Hidrografska povezanost spodnje Doline v savski smeri je očividno že zelo stara, saj nam ohranjeni oligocenski sloji na Jerebikovcu nad Mojstrano pa v Karavankah okrog Javorniškega Rovta kažejo na staro zvezo z oligocenom v območju zgornje Ljubljanske kotline. V dobi, ko se je oblikovala rečna terasa med 900 m in 1000 m, na kateri stoji Srednji vrh nad Rutami-Martuljkom ter senožeti Na Robeh nad Kranjsko goro, je bila že izoblikovana savska dolina od Mojstrane navzgor do Rateč in rečnega pretoka čez Korenški preval ni bilo več.

Docela v skladu z naznačenim hidrografskim in geomorfološkim razvojem je dejstvo, da moramo po zasnovi in izobliki ter današnjem površinskem značaju v Jeseniški Dolini razlikovati dva dela, ki sta si med seboj nekoliko različna.

Meja med njima je nekako na sredi med Dovjem-Mojstrano ter Gozdom-Martuljkom, a spoznamo jo najbolj vidno v usmerjenosti Doline. Njen zgornji del se vleče v smeri V—Z in teče vzporedno s slemenitvijo, s smerjo kamninskih slojev v zgradbenih in geoloških enotah. Proti vzhodu se jame uveljavljati zavoj proti JV ali vsaj VJV ter prevlada med Gozdom-Martuljkom in Mojstrano. Dolina tu ni več podolžna, marveč je zarezana poševno. Tudi tu potekajo v Karavankah zgradbene enote v smeri V—Z, a ker ima Savska dolina tu poševno smer, se zgradbene enote tako rekoč iztekajo vanjo z ostrim kotom. Antiklinalne in sinklinalne proge, sestoječe največ iz paleozojskih ter spodnjetriasnih hribin, prepočene in stikajoče se nepravilno ob narivih, usmerjenih proti J, se od kraja Podkuže navzdol prav do konca pri Mostah iztekajo v Savsko dolino, toda čeznjo, v njeno desno krilo, se ne nadaljujejo. Tamkaj se namreč dviga

nerazgibana gmota strme stene Možaklje, ki sestoji vsa iz zgornjetriasnih apniško-dolomitnih skladov. Od Podkuž pa do Poljan nasproti Javorniku pomenijo Vrata edino pretržje v tej dolgi strmini, geološko enotni in geomorfološko nerazčlenjeni. Koliko nasprotje v prisojnem levem dolinskem krilu, ki je v vsem tem obsegu geološko starejše, pa zelo pisane sestavine, s prevlado propustnih slojev in spričo tega prav na gosto prepreženo s potoki, dolinicami ter grapami, pa živahne menjave med položnejšimi pobočji in strmimi kolki ter čokatimi kuclji v pomolih ter klinih. Tamkaj samo gozd, pa še ta marsikje prekinjen s podori in melišči, na karavanški strani pa mnoge jase s planinskimi travniki ter njivami, pa redkimi razloženimi vasicami (Plavški Rovt, Planina in dr.).

Podkorenska dolina se je tu izoblikovala na temeljno važni zgradbeni in geološki meji. Velika prelomnica teče v njenem dnu in se nadaljuje v isti smeri še daleč proti VJV ob Pečeh, pred Završnico ter ob Dobrči dalje, obdajajoč Ljubljansko kotlino in ločeč jo od severnega gorskega oboda (62, 36; 34, 33).

Po geološko pestrem, geomorfološko razgibanem in gosto razrezanem ozemlju pritekajo številni potoki v Savo. V dolino so nasuli obsežne vršaje, ki nudijo v svojih napetih, soncu odprtih in zato dobro ocednih lehah, dobrodošlo osnovo za njivo in travnik. Marsikatera vas je navezana na te prisojne vršaje in je mogla nastati prav ob njih (Dovje, Koroška Bela i. dr.).

Zgornji del Podkorenske doline je zasnovan znatno drugače. Tudi tu je izoblikovana ob isti veliki prelomnici, le z razliko, da teče tu naravnost od V proti Z. Prečne in poševne prelomnice, ki so razkosale orjaško apniško gmoto Julijskih Alp in usmerjale vrezovalno delo vodá, na severno stran od Savske doline niso ugotovljene (34). V ostalem pa so razlike med obema kriloma doline tukaj manjše. Zakaj Dolina je tu prava podolžnica in geološke plasti ter zgradbene enote se vlečejo po dolgem ob dolini. V njenem dnu ter ob njej so razgaljene in načete ne samo spodnjetriasne, marveč tudi zgornjepaleozojske hribine, vsebujoče pretežno skrilavce ter peščenjake. Razgaljene so v karavanškem krilu, prav tako pa tudi v osojnem bočju Julijskih Alp, kjer so pomoli med gorskimi dolinami zlasti v vznožnem področju iz manj odpornega gradiva (62). Ker se je Sava namestila v široko progo malo odpornih hribin ter se zarezala po dolgem sredi njih, je Podkorenska dolina nekako od Podkuž navzgor nekoliko širša nego v poševnoprečnem spodnjem delu. Razlika sicer ni velika, toda k vtisu večje prostornosti znatno

pripomore tudi dejstvo, da sta tu obe strani doline na gosto razrezani s stranskimi grapami in dolinami. Saj se v nasprotju z nerazgibano steno Možaklje tu vrstijo dolina za dolino, kočna za kočno, z veličastnimi pogledi na glavno gorovje Julijskih Alp, ki je Dolinskemu podolju primaknjeno najbliže. Toda poglavitno osnovo za gospodarjenje je v zgornjem delu Doline nudilo dno samo, danja ravan, ki je tu dokaj obsežna, najširša pa ob stiku z julijskimi dolinami.

V današnjem licu Doline je pustila diluvialna poledenitev znatnih sledov. Ledeniki, ki so dotekali iz glavnega gorovja po posameznih kočnah, so se med seboj zelo ovirali ter pri tem puščali obilo morenskega drobirja. Stadialni ledeniki iz julijskih kočen so segali ravno še v Dolino, s svojimi jeziki zavrli vodi odtok, da so nastala zajezitvena jezera. V območju Korenškega prelaza je segal ledenik v višku würmske poledenitve še do nadmorske višine okrog 1520 m ter bil potemtakem tu v stiku z dravskim ledenikom (37, 1046), med Dovjim in Jesenicami morda še do 1250 m, nemara pa manj visoko (65, 98). Nekaj ledu je dolinski ledenik dobival s Karavank, a glavna množina je prihajala iz Julijskih Alp. Po jezerih so ostali največ sledovi v obliki usedline in nasipine. Jezero je bilo nastalo na primer v končni čelni kotanji pri Javorniku, kakor pričajo deltasto naloženi sloji nasipine (65; 103). Jezero se je nahajalo ob koncu Vrat, kakor moremo opazovati na debelih slojih pasovite gline na izredno zanimivem stiku Vrat in Kota. Znatno jezero se je nahajalo, najbrž v interglacialni dobi, pri Kranjski gori, z gladino 830 do 840 m visoko, kakor priča v tej višini ohranjena delta Pišnice (37, 1058). Jezero je bilo nastalo v postdiluvialni dobi tudi nekako med Ratečami ter Podkorenom, a tu je ostala po njem dediščina razen v usedlini tudi v dokaj obsežnem močvirju, do 1240 m dolgem ter povprečno 120 m širokem, ki teče skozenj Sava tik po svojem drugotnem izvirku na ustju Planice (154, 98). K ojezeritvam so prispevali vršaji, ki jih nasipljejo iz stranskih dolin in grap pritekajoči potoki. Izdatno nasipanje savskih pritokov ima tudi dandanes zelo veliko vlogo pri oblikovanju danje ravnine v Dolini. Zakaj mogočno nasipanje bodisi iz karavanške kot iz julijske strani zavira Savi odtok ter ji jemlje erozivno silo, tem bolj ko v zgornjem toku ne razpolaga z veliko vodno množino. Šele polagoma se ji vodna množina poveča, toda pritoki ji dobavljajo toliko prodnega drobirja, da ji ostane struga plitva domala v vsej Dolini. Šele v območju glacialne čelne kotanje pri Javorniku postaja globlja in se ob prestopu v

Ljubljansko kotlino naglo poglablja. Tu vidimo tik nad ustjem Radovne pri Mostah ob Savi izoblikovan lep vintgar Kavčka, in sicer na onem kratkem področju, kjer je reka očividno po epigenezi zašla nad trdo apniško osnovo ter vanjo zažagala svoje korito. Toda tu smo že na prehodu v Ljubljansko kotlino, v javorniški čelni kotanji ob široki dobravski terasi, prekriti s čelnimi morenami. Na tem prehodu se vodam strmec izdatno poveča, struge postajajo globlje, tu se nudijo ugodna mesta za izrabo vodnih sil. Nastale so hidrocentrale na spodnji Radovni in na Završnici, pa največja na Savi v Kavčki pri Mostah.

Ob prestopu v Radovljiško Deželo, na ustju Radovne, teče Sava 472 m visoko, a pri Javorniku 521 m, medtem ko leži obsežna terasa Blejske Dobrave okrog 573 m nad morjem, to je skoro toliko ko dno doline na Jesenicah. V Mojstrani znaša nadmorska višina danje ravnine okrog 650 m, v Gozdu-Martuljku 720 m. Od tod navzgor je dolina še manj napeta in razvodje pri Ratečah se nahaja 854 m nad morjem.

OB IZVIRU SAVE

Hidrografske razmere v razvodnem področju pri Ratečah so očividno kolebale in zavisele od vsakokratnega geomorfološkega spreminjanja v malem, od morenskih nasipov, ki jih je semkaj nasul planiški ledenik, pa od vršajev, ki so jih nasuli potoki bodi iz Planice, kakor od karavanške strani. Danes se nahaja na levi ob vhodu v Planico plitva kotanja, ki stopa v njej talna voda na dan iz prodne in morenske danje ravnine ter se drži v daljših razdobjih kot majhno presihajoče jezerce (»Ledine«). Priteka mu talna voda od J in S, a tudi voda iz potoka Trebiža, ki teče iz Karavank skozi Rateče. Iz Ledin se odteka voda po podzemskem potu skozi prodna tla k izvirkom Save, ki se nahajajo za 6 m niže, nekoliko zahodneje od Podkorenškega močvirja »Pri Savi«. — Zahodno od Rateč, in sicer že na zahodno stran od rateškega potočka Trebiže, se nahajajo vlažna Blata, ki iz njih teče voda proti zahodu v Jezernico, dotok Ziljice. Razvodje se nahaja tedaj med Trebižo in Blati, ki ležijo za 1 m više od Ledin. Kadar nastopi največja povodenj, se zgodi, da voda v Ledinah tako silno naraste, da si burno poišče odtoka tudi v Blata in takrat imama opravka z bifurkacijo (153, 110 sl.).

Od Rateč se danja ravan prav neznatno spušča proti zahodu; široka je in nerazgibana. Šele od tamkaj, kjer zavije Jezernica, ki ima iz Mangartskih jezer trajno obilen vodni pritok, se značaj

dolinskega dna spreminja. Jezernica je vrezala vanj globoko strugo, ki se je ob njej izoblikovala debri podobna dolina, medtem ko je stara danja ravnica ostala zgoraj v obliki prodnih teras, ki pa so od prehodu k Ziljici prav široke (»Greuth«). V Fužinah-Beli peči teče Jezernica samo še 730 m nad morjem. Šele tu se značaj Doline spremeni, dobivajoč v svojem danjem področju svojstva razrezanosti, kakor jih ima Trbižka pokrajina

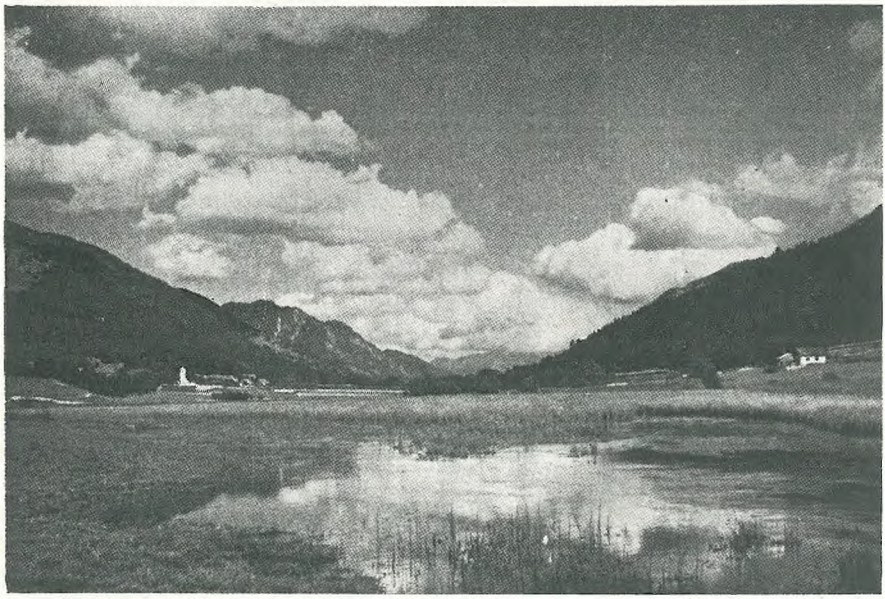

Pod. 66. **Na izviru Save**
Zelenci med Podkorenom in Ratečami, kjer se držijo ob izvirkih talne vode močvirja, lokve in jezerca. Iz njih se oblikuje izvir Save Dolinke

ob Ziljici. In prav s to hidrografsko in geomorfološko različnostjo v notranji zvezi je dejstvo, da so tu, v živahno razgibanem, primeroma jako tesnem dolinskem dnu, kjer za poljedelstvo ni kaj prida pogojev, pač pa nudi Jezernica izdatno in stanovitno vodno moč, nastale železne fužine in zbrale v tesnem delu Doline obrtno prebivalstvo. Toda kako v celem tudi tu še prevladujejo svojstva Doline, se najlepše razvidi iz dejstva, da je Bela peč spadala skozi stoletja še v območje dolinske skupnosti, h Kranjski deželi. Šele po letu 1918 je upravnopolitična meja preskočila na razvodnico pri Ratečah, ki je v površju ni tako lahko ugotoviti. In pri tem je paradoksno, da je to edini kos jugoslovansko-italijanske meje, ki se po vojni ni spremenil, dasi državna mejnica prav tu trga gospodarske skupnosti Ratečanov.

PODNEBJE

Glede podnebnih razmer moramo jemati v poštev znatno nadmorsko višino, ki uvršča Dolino med najvišje doline pri nas. Saj se nahajamo zlasti v višjem zgornjem delu že v bližini zgornje meje poljskih sadežev, od katerih nekateri občutljivejši že ne morejo več uspevati, kakor ajda, koruza, fižol itd. V poštev moramo vzeti, da je spričo vzporedniške smeri doline obilo sence, ki zelo zmanjšuje čas sončne osvetljave in ogrevanja. Nemara je prav to eden poglavitnih vzrokov, zakaj so si naselniki za svoje polje in vasi izbrali lego na prisojni levi strani vznožja, ne le zaradi vršajev, marveč so očividno posebno cenili lego na vhodu v julijske doline, ki so bile odprte soncu. Taka domneva se nam vsiljuje pri Mojstrani, Kranjski gori, Ratečah. Poletje kaže le zmerno toplino, saj znaša srednja julijska temperatura v Mojstrani 18,0° C, a v Kranjski gori 16,7° C. V zimski dobi je podobno znatna razlika med zgornjim in spodnjim delom Doline; v Mojstrani znaša srednja toplina januarja — 2,9° C, a v Kranjski gori — 4,1° C.

Kar se tiče moče, je predvsem opazno dejstvo, da se nahaja Dolina v zavetni legi, kjer poberejo Julijske Alpe s svojim južnim predgorjem poglavitne padavine. V Dolini pade na leto znatno manj padavin, namreč 1700—2000 mm na povprek, kakor nam razodevajo podatki za Kranjsko goro 2001 mm in Trbiž 1712 mm. Vrh tega je treba podčrtati, da je zima jako dolga. Snežene množine povprečno niso posebno izdatne, toda važno je, da sneg jako dolgo leži, spričo znatne nadmorske lege. Srednja januarska temperatura v spodnjem delu Doline sicer ni kdove kako nizka, vendar v zgornjem delu, od Belice navzgor, je povprečen mraz v januarju kar znaten, z — 4,1° C v Kranjski gori in še nekaj več v Ratečah. Prav posebno pa je značilno, da se mraz v zgornji Dolini drži zelo stanovitno ter da je dni z odjugo, s temperaturo nad ničlo primeroma malo.

Za kmetijstvo potemtakem Dolina nima ugodnih podnebnih pogojev, posebno ne za poljedelstvo, medtem ko živinoreji zlasti ne prijajo preveč dolge zime. Saj je treba preskrbeti za dolge zimske mesece zelo mnogo sena in drugih krmilnih zalog. Ni se tedaj čuditi, da v Dolini posebno pogosto vidimo jesene, lipe in druga drevesa s kratko obsekanimi vejami; mlade vejne poganjke namreč režejo ter posušijo in jih uporabljajo za živinsko krmo (»vejki«). Nadalje je bilo najbrž prav zaradi predolge zime v Dolini, posebno v zgornjem delu, tako močno v prevladi

gojenje drobnice, zlasti ovac, ki jih je laže prekrmiti v sneženi dobi leta, nego mnogo bolj zahtevno govedo. Razen na Bovškem ovčjereja nikjer na Slovenskem nima do danes tako močnih postojank, kakor v zgornjem delu Doline, dasi so se stare ovčarske planine z izdelovanjem sira tudi tu silno skrčile.

Tudi v poljedelstvu vidimo učinke dolge zime. Skoro nikjer na Slovenskem se ni, kakor tu, ohranilo pridelovanja boba do danes, napravljajoč vtis reliktne poljske kulture. Saj fižol za silo uspeva samo v natiški obliki, ko ni treba čakati, da bi dozorel, temveč ga je mogoče uživati stročjega. In kako je značilno, da so kljub velikemu riziku vendarle v obilni meri sadili koruzo, ki je vsaj včasih dozorela, a če ni dozorela do kraja, so mogli zrnje porabiti za krmo živini, ki je zanjo prav prišla tudi koruzna slama.

Neugodnosti dolge zime pa so vendarle Dolini tudi v korist, in sicer v turističnem smislu. Izkazalo se je, da je tu zima najbolj pripravna za zimski šport. Ker smo tu v znatnih nadmorskih višinah, je v zimskih mesecih le malo padavin v obliki dežja. Zato se snežne odeje nabere zelo na debelo kljub temu, da so absolutne množine padavin manjše nego, postavimo, v Bohinju ali v zgornjem Posočju. Odjuga se tu manjkrat uveljavlja in tudi manj izdatno; temperature so dokaj stanovitno držijo pod ničlo. Zima potemtakem ni samo zelo dolga, temveč je tudi primeroma zelo stanovitna. Naznačena podnebna svojstva se uveljavljajo posebno v zgornjem delu Doline, nekako nad Dovjim, od Podkuž dalje, kjer smo že v nadmorski višini od 700 m navzgor.

Zgornji del Doline se je spričo tega izkazal za zelo ustrezajočo pokrajino zimskega športa, za smučanje. Pri tem je prišlo še v poštev dejstvo, da je Dolina lahko dostopna po železnici in cesti. Zaradi teh ugodnih svojstev je izbrana za središče zimskega športa v Sloveniji in tu smo zgradili velike smučarske skakalnice, ki že postajajo tudi mednarodna privlačnost.

POSELITEV IN GOSPODARSTVO

Učinek ne preveč ugodnih podnebnih, kakor podobno ne najbolj vabljivih geomorfoloških pogojev je bil, da narava človeka ni močno vabila v Dolino. Kar imamo znakov iz preteklosti, podpirajo domnevo, da je Dolina dolgo ostala neposeljena in neizkoriščena. Arheologija doslej ni odkrila nikakih sledov iz Doline in podoba je, da se človek v prazgodovinskih časih sploh

še ni bil prikazal vanjo. In podobno tudi ni znakov, da bi bilo v rimski dobi drugače; nimamo prič, da bi bili Koreńsko sedlo takrat že uporabljali. Dolina pa je ostala tudi v srednjem veku še dolgo časa malo obljudena. Sklenjena naselitev je segala iz Ljubljanske kotline po zgodovinskih ugotovitvah samo do Jesenic (12). Brez dvoma je bil potemtakem spodnji del Doline še najbolj privlačen, ker je najnižji in ima v prisojah za polje in naselja prikladne vršaje. A polagoma je moral že v starejšem srednjem veku človek prodreti tudi v ostali spodnji del Doline, zakaj Dovje

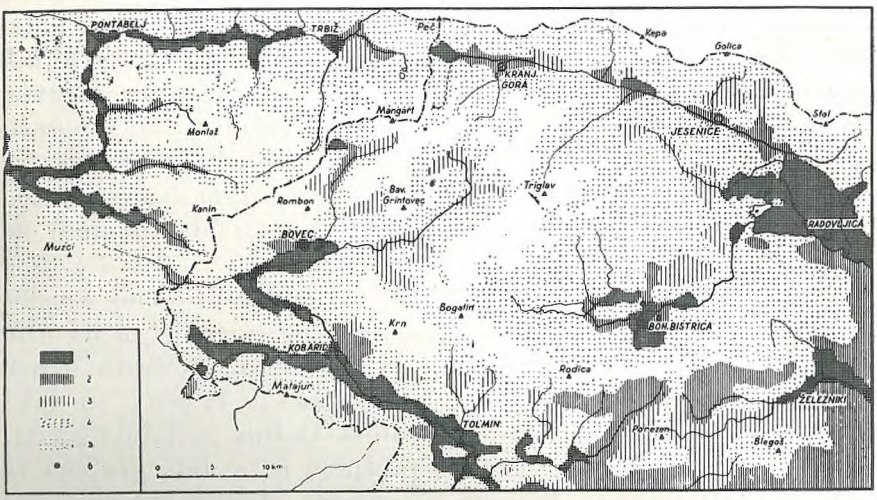

Pod. 67. **Potek poselitve v Julijskih Alpah**

1: najstarejša naselitev; — 2: naselitev v XI.—XIII. stoletju; — 3: naselitev od XIV. stol. dalje; — 4: najnovejša poselitev; — 5: neposeljeno, a pretežno gozdno površje; — 7: arheološke postojanke; — belo: docela skalnato površje

kot brižinska posest se imenuje že v XI. stoletju (12 a, III). Toda zgornja Dolina, od Dovjega navzgor, je ostala prav do XIV. stol. neobljudena (77, 117), razen vasi Rateče, ki so jo očividno poselili iz Ziljske doline. Šele proti sredini tega stoletja so začeli tamkajšnje gozde krčiti, pa jih spreminjati v polja ter postavljati naselja. Nemara je v tem obdobju oživela pot čez Koren v Karavankah, ki so jih v starih časih skozi dolga stoletja do v sredo XIX. stol. imenovali Kranjsko goro (77). Nedvomno je ime Kranjske gore v genetični zvezi s potjo čez karavanški prelaz, kakor ima na severnem pristopu v dolgi preval stoječa vas Strmec v nemškem ime Krainberg. Sicer pa so prebivalce Kranjske gore dolgo imenovali Borovce in jih še danes tako označujejo, bodisi

ker so prišli v krčevino v borovju, ali pa ker so novoselci prišli iz kakšne od mnogih koroških Borovelj, Borovcev ali Borovnic. Saj kažejo razni znaki, da so bili antropogeografski stiki med zgornjo Dolino ter koroško stranjo prav živahni.

Obljudenost v Dolini pa se je bistveno povečala, ko se je v Dolini razmahnilo rudarstvo ter fužinarstvo, izpričano za spodnji del okrog Jesenic in za Mojstrano za konec XIV. stol., a za Belo peč, Fužine za leto 1404 (117). Obilne apneniške kamenine na obeh straneh doline so nudile železno rudo, a močne, stanovitno tekoče vode v obeh konceh doline, kjer je strmec večji, in na Bistrici, so dajali prikladno pogonsko silo. Odtlej se je polagoma zgostila naseljenost v vsej Dolini, pa posegla v prisojnih karavanških straneh tudi na višine, v nekdanje planine in rovte.

Kesna poselitev Doline je prihajala do veljave tudi v posestnih razmerah na ovršju Karavank, kamor so bili bolj zgodaj prišli pastirji iz rožanske strani ter dali goram imena (prim. Vrtača, Rožca, Peč itd.), pa ohranili v posesti planine tudi na južno stran od razvodnega grebena in sedel.

Gospodarske razmere v Dolini so deloma tipično alpske, s prevlado živinoreje, deloma pa slonijo na turistiki in na prometnem posredovanju ter zlasti na industriji. Nobeno drugo področje v Slovenskih Alpah — razen območja Tržiča — ni tako močno industrializirano kakor je Dolina. Dolina je dobila zgodaj železnico, ki je zvezala Trbiž z Ljubljano in je bila grajena za večji promet, dasi je kasneje opravljala domala le krajevni prevoz. V spodnjem delu je skozi Dolino stekla druga, še pomembnejša železnica, vodeča skozi karavanški predor pri Hrušici, predstavljajoča neposredno zvezo z Rožem in vso Celovško kotlino ter skozi Alpe, v drugo smer pa mimo Bleda in skozi Bohinj na morje pri Trstu. Obe železnici sta bili velikega pomena za gospodarski razvoj v Dolini, tem bolj ko je prva stekla primeroma zgodaj, še v začetku sedemdesetih let. Cestne zveze se odtlej niso spreminjale, edinole vojna cesta čez Vršič v Trento in Soško dolino je nastala med prvo svetovno vojno, a so jo kasneje zanemarili, dasi bi mogla v ugodnih pogojih, postavimo, za turistični promet mnogo pomeniti. Zato je naša dolžnost, da jo čimprej usposobimo za reden promet.

Staro železno rudarstvo je že davno prenehalo, a ostala je po njem dediščina v železni industriji, ki se je v Dolini, pač zaradi zgodnjih dobrih železniških zvez, utrdila v Beli peči in na Jesenicah. V zgornjem koncu Doline so se ohranile železne tovarne v Beli peči, ki že s svojim drugim imenom Fužine pri-

poveduje o stari železarski podjetnosti. V Beli peči izdelujejo drobne železne stvari in obilo delavcev se je poprej vsak dan vozilo na delo tudi iz bolj oddaljenih vasi zgornje Doline.

V Mojstrani je nastala kmalu po zgradbi gorenjske železnice tovarna za cement, ki je izkoriščala debele sloje »krede« in pasovite gline, naložene ob vhodu v Vrata ter Kot. Toda kasneje je konkurenca ugodneje ležečih cementarn podjetje izpodnesla, da je sedaj opuščeno in poslopje podrto.

V moderni dobi je Dolina izkoristila svoje naravne pogoje zelo uspešno tudi v področju tujskega prometa. Lega na stiku med Karavankami in Julijskimi Alpami jo prav posebno usposablja za to, tem bolj ko so najvišje gore Julijskih Alp odtod najbližje, dasi ne najlažje dostopne. In drugič, ker se visokoležeči kraji odlikujejo po hladnem, zelo svežem poletju, še posebej pa po večji sončnosti, manjši množini oblačnosti ter moče, kar pomeni pomembne prednosti proti marsikateremu drugemu gorskemu področju. In tako je Dolina postala krepko izhodišče za turistiko pa priljubljeno letovišče in zdravilišče. Ker je dobila zelo zgodaj železnico, se je tujski promet začel že rano uveljavljati in Dolina je v tem pogledu prehitela gorske kraje v ostalih Julijskih Alpah, tudi Bohinj, za nekaj desetletij. In danes prednjači v marsikaterem pogledu po tradiciji, urejenosti hotelov in zdravilišč in po večjem številu kmetskih hiš, ki so predelane za bivanje tujcev v poletni dobi.

Še posebno se je razvoj stopnjeval v najnovejšem razdobju, ko se je Dolina po majhnem kolebanju izkazala kot najbolj prikladno tudi za zimski tujski promet, za smučarstvo. Zlasti zgornji del Doline, nekako pod Podkuž navzgor, ohrani snežno odejo najbolj dolgo pa tudi najbolj stanovitno. Marsikdaj se tu še drži suh prhek sneg, medtem ko je po drugih krajih že prodrla odjuga. K temu je treba dodati, da ima zgornja Dolina v alpskih kočnah, zlasti v Planici, na Vršiču ter pri Mangartskih jezerih, nekake snežne podružnice, kjer se snežne ugodnosti še stopnjujejo in ohranijo še bolj dolgo. Docela naravno je, da so prav tu, ob vhodu v Planico, nastale velike skakalnice, ki so naglo privabljale zimski šport. Področje zgornje Doline nudi v osrednji Sloveniji zimske podnebne razmere najbolj ugodne in najbolj naklonjene zimskemu športu.

Dejstvo, da se v Dolini družijo tako učinkovito ugodnosti za letovanje in klimatično zdravljenje, za turistiko in za smučanje, je pripomoglo, da je postal tujski promet tu zares že gospodarski činitelj. Čim dalje več vil in weekendskih hišic je nastajalo po

dolgem po Dolini, pa hotelov in podobnih ustanov, a na obeh straneh v gorah smučarskih ter turističnih koč. Mojstrana, Gozd-Martuljek ter Kranjska gora in Rateče so postale središča modernega turističnega prometa, ki je znatno vplival tudi že na zunanje lice naselij.

Brez pretiravanja moremo reči, da ima Dolina za turistični promet v vsej Sloveniji najugodnejše osnove. Zakaj tu je turistična sezona najdaljša, ker druži v sebi velike ugodnosti za poletno bivanje, za prava klimatska zdravilišča in za gorsko

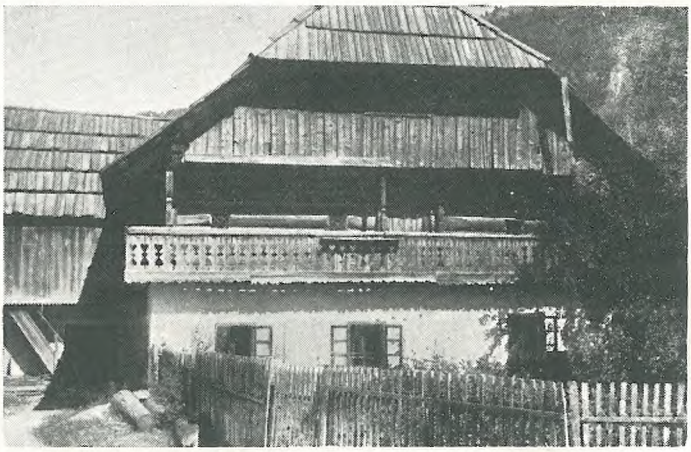

Pod. 68. **Kmetska hiša v Kranjski gori**

turistiko, kakor tudi za zimski šport. To se pravi, da morejo v zgornjem delu Doline računati s turističnim posetom skozi več mesecev tako v letni kot v zimski dobi. S takšnimi prednostmi se ne morejo ponašati druge pokrajine v Sloveniji. Gospodarsko pa je ta izredno dolga sezonska možnost najboljša pobuda za nadaljnjo podjetnost in računati smemo, da se bo turistična vloga Doline v bodoče še močno stopnjevala.

Kmetijstvo se je v Dolini pod vplivom naznačenih modernih sprememb dokaj predrugačilo. Za poljedelstvo Dolina spričo podnebnih in geomorfoloških nedostatkov tudi danes ni vabljiva, saj tudi vrtnarskim in zelenjadarskim pridelkom ni naklonjena, pa se za turistični promet potrebni pridelki uvažajo iz Ljubljanske kotline. V najbolj industrializiranem področju okrog Jesenic pa je mnogo kmetij sploh opuščenih. Živinoreja je znatno na boljšem, saj se more Dolina opirati na planinske košenice in pašnike. Zelo je ugodno, da se more Dolina naslanjati tako na

Karavanke kakor na Julijske Alpe. V spodnjem delu Doline so v živinorejskem smislu najbolj navezani na Karavanke in na samo dno glavne doline. Toda v zgornjem delu tudi področje Julijskih Alp mnogo pomeni za živinorejo Doline. Iz Kranjske gore in bližnjih vasi so imeli planine v Pišnici in na Vršiču, toda pridobili so si jih bili tudi v Trenti na več krajih, tako da so tamkaj pasli celo glavni del svoje živine. Ko je po letu 1918 čez Vršič stekla državna meja med Jugoslavijo in Italijo, so končno morali svoje planine prodati in za pašo živine je nastala stiska. Z osvoboditvijo Primorja se znova odpirajo možnosti, da si kmetje iz Doline zopet pridobijo planine onstran razvodnice v gorskih pobočjih nad Trento. Ratečanje so imeli svoje najboljše planine v Julijskih Alpah, in sicer v Planici ter Za jezeri pod Mangartom. Državna meja po letu 1918 je Ratečane silno prizadela, saj so ostale glavne njihove planine in pašniki, košenice ter gozdovi onstran nove državne mejnice. Ker je ta meja ostala nespremenjena tudi po letu 1945, ni konca težav glede izkoriščanja teh planin ter košenic pa gozdov.

Kakor že mimogrede navedeno, je bilo v Dolini, zlasti v zgornjem delu, v prevladi ovčarstvo. Na mnogih ovčjih planinah so izdelovali ovčji sir, ki je imel zelo dober sloves. Sirarstvo je nehalo in ovac se po planinah pase mnogo manj kot nekdaj. Govedoreja je manj nazadovala, a izdelovanje sira se je nehalo. Največ prodajajo in oddajajo mleko sproti kupcem, bodisi za turistične goste, kakor v industrijske kraje. Prav zaradi teh ugodnih pogojev, ki jih nudi živo prepletanje ruralnih in urbanskih gospodarskih uveljavljanj, turistike, industrije in kmetijstva, kaže živinorejo stopnjevati, za kar so ugodne osnove.

Tudi v Dolini prevladujejo velike trdno sklenjene vasi. Le redke so manjše vasice in zaselki, medtem ko so v stranskih področjih razložene vasice, nastale iz prvotnih nekdanjih planin. Samo kot redke izjeme vidimo dve, tri samotne kmetije na prisojnih terasah.

Upravno središče za zgornjo Dolino je bilo v Kranjski gori, kjer je bil sedež sodnega okraja.

Spodnji del Doline je imel svoje urbansko središče v stari Radovljici. Tu pa vidimo enega od primerov, kako se je stara upravna privlačnost preživela in kakor bi bilo pač po racionalnem preudarku smiselno, da bi se uredil okrajni upravni sedež na Jesenicah, bodisi za Dolino, kakor za ostalo področje vzhodnih Julijskih Alp. Toda Jesenice niso mogle opravljati te upravne vloge, ki se je že po nekaj letih zopet vrnila v Radovljico.

JESENICE

Najimenitnejše industrijsko naselje se je razvilo v spodnjem delu Doline, na Savi-Jesenicah in Javorniku. Imenuje se najčešče ob kratkem z navedbo središča na Jesenicah. Polagoma je napredovalo tako močno, da je postalo eno največjih industrijskih podjetij ne le v Sloveniji, temveč tudi v Jugoslaviji.

Jesenice predstavljajo v svoji prvotni zasnovi dediščino po starem fužinarstvu in železnikarstvu, ki je bilo v prejšnjih stoletjih razvito v velikem delu Julijskih Alp, naslonjeno na domače železno rudarstvo in na domače ogljarstvo. Oprto na vodno moč Save in njenih pritokov se je fužinarstvo namestilo zlasti tudi v spodnji Dolini ter je imelo eno krepkih postojank v vasi Sava sredi sedanjih, seveda bistveno povečanih in razširjenih Jesenic. Ko je zamrlo staro železno rudarstvo, je naglo propadalo tudi fužinarstvo, fužine za fužinami v vzhodnih Julijskih Alpah so ustavljale svoje delo.

Ko je stekla železnica iz vzhodnih alpskih dežel mimo Trbiža po Dolini na Ljubljano, je bila ustvarjena osnova, ki je omogočala, da so staro fužinarstvo prevedli v moderno železarsko industrijo. Preprosto staro fužino na Savi ob Jesenicah so preuredili in razširili ter iz nje polagoma ustanovili moderno tovarno, ki je zaposlila stare fužinarje, privabila pa v svoje obrate tudi strokovne železnikarske delavce iz drugih krajev v vzhodnih Julijskih Alpah, iz Mojstrane in Radovne ter iz Bohinja pa iz Roža in tudi od drugod. Oprli so se pri tem na obilico vode, ki je bila na razpolago in na vodne sile, ki so jih začeli izkoriščati za hidrocentrale ter na premog, ki ga ni bilo težko dovažati iz Trbovelj in boljšega tudi od drugod, kakor so od drugod dovažali tudi surovo železo. Še večji napredek se je uveljavil, ko so Jesenice z zgraditvijo karavanške železnice postale veliko prometno križišče. Zdaj so tovarno še močno razširili in povečali, zlasti ko so jo povezali z velikimi plavži v Škednju ob Trstu, kamor so po morju dovažali prekmorsko železno rudo ter jo tamkaj topili. In tudi ko so se po l. 1918 obratne zveze s Trstom prekinile, se je držala železna industrija na Jesenicah in na Javorniku, v dveh postojankah enega in istega veleindustrijskega podjetja, ki je predelavalo bodisi staro železje, kakor rudo, dovažano iz osrednjih predelov Jugoslavije. Industrija na Jesenicah in Javorniku se je polagoma specializirala na izdelovanje določenih železnih izdelkov ter največ polizdelkov

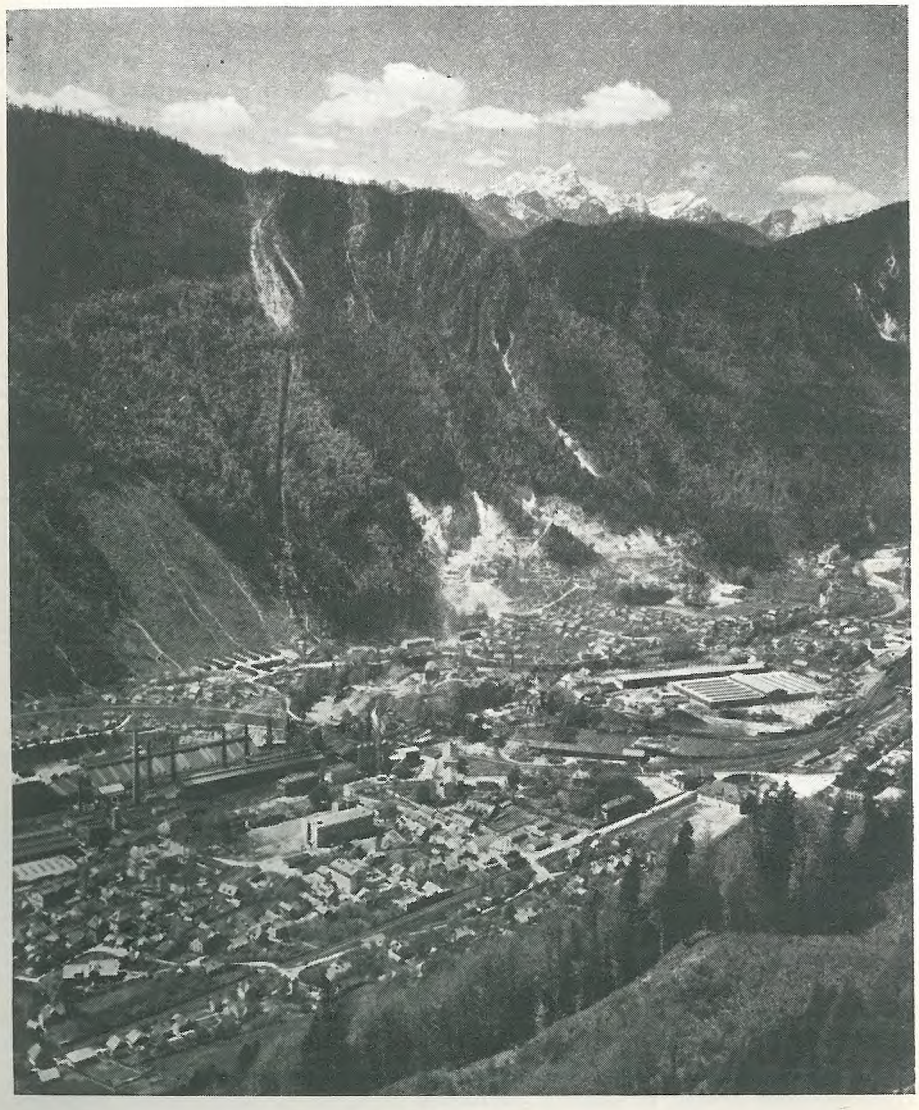

Pod. 69. Jesenice

(železne cevi, plošče, žica itd.). Izvažala pa jih je v vse pokrajine Jugoslavije.

Novo obdobje je nastopilo za Jesenice z osvoboditvijo po letu 1945. Z uveljavljenjem načrtnega gospodarstva so bile odkazane Jesenicam še večje naloge, da izdelujejo za vso Jugoslavijo železne izdelke in polizdelke v ogromnih množinah. Obrati železarne na Jesenicah so se začeli znova večati, razširjati in

množiti. Postavljene so bile nove velike peči pa tudi velike valjarne, ki izdelujejo debelo pločevino tudi za morske ladje. Skratka: Jesenice z Javornikom so se razmahnile v eno največjih postojank črne metalurgije in naše težke industrije. Število delavstva se je ta čas ogromno povečalo, tako da šteje sedaj že okrog sedem tisoč delovnih moči. Privabilo je ljudi v svoje delavnice od blizu in daleč, iz vseh pokrajin Slovenije. Naselje na Jesenicah in v Javorniku se je bistveno razširilo. Toda v ne kaj prostorni dolini je vendarle stiska za pripraven prostor za razširjanje naselja. Mnogi delavci pa se niso naselili na Jesenicah samih, temveč so ostali v svojih vaseh pa se vsak dan vozijo na delo v tovarno bodisi po železnici ali z avtobusi ali z bicikli ali hodijo peš. Ne le iz vseh naselij v vsej Dolini, temveč tudi iz Blejskega kota in iz Bohinja, kakor tudi iz Dežele in drugih delov Gorenjske kotline so delavci in nameščenci zaposleni na Jesenicah. V celem več ko 33 % delavcev in nameščencev železarne na Jesenicah-Javorniku prihaja vsak dan od zunaj na delo; jeseniška tovarna daje značaj tudi gospodarski strukturi prebivalstva v Dolini, Blejskem kotu in v Deželi.

V Jeseniški dolini znaša delež v industriji ter obrtni delavnosti zaposlenega prebivalstva: MLO Jesenice 69.23 %, Dovje-Mojstrana 38.3 %, Gozd 13.47 %, Kranjska gora 29.4 %, Rateče 19.5 %, Žirovnica 51.9 %. — V Blejskem kotu znaša delež v industriji ter obrtni delavnosti zaposlenega prebivalstva: v KLO Blejska Dobrava 74 %, Sp. Gorje 61.3 %, Podhom 49.8 %, Zg. Gorje 32.3 %, Bled 27.2 %, Bohinjska Bela 32 %, Ribno 25.5 %. Čeprav je res, da ne pripadajo vsi ti obrtno-industrijski zaposlenci delavstvu Jesenic ter Javornika, razodeva vendarle postopno zmanjševanje deleža z oddaljevanjem od Jesenic, kjer je gospodarsko središče vsega tega predela.

Mnogo ljudi je našlo zaslužek v zvezi z industrijo tudi v drugih poklicih, s trgovino ter z obrtnostjo, z upravno službo itd. Veliki kolodvor z močnim prometnim križiščem prvorazrednih prog je zaposloval vedno mnogo ljudi in zaposluje še danes blizu 800 železničarjev. V bližnji Blejski Dobravi je nastala pred desetletji velika tovarna elektrod, a so jo kasneje, v tridesetih letih, opustili ter podrli. Na več krajih v okolišu Jesenic so nastale manjše hidrocentrale, da dobavljajo pogonsko silo jeseniškemu podjetju, ki je bilo seveda povezano tudi s celotnim elektrifikacijskim sistemom Završnica—Velenje.

Bližnja Hrušica je po veliki večini zaposlena na Jesenicah. Mnogo ljudi biva v visokih, velikim kasarnam podobnih hišah, ki so jih ob vrtanju predora zgradili za delavce, zaposlene pri gradnji železnice in ki so ostale do danes.

Jesenice imajo v svojem zunanjem licu znamenje novega naselja, nastalega šele v moderni dobi ob veleindustrijski postojanki. Imajo docela urbanski značaj, a naslov mesta so dobile šele leta 1929. Upravne funkcije dolgo niso dobile, dasi jih lega ob železniškem križišču dobro usposablja zanje. Šele po osvoboditvi so prenesli semkaj sedež okraja, novega okrajnega ljudskega odbora iz Radovljice. Toda ker spričo izredno naglega napredovanja industrije primanjkuje stanovanjskih in obratnih prostorov, so v letu 1950 sedež okrajnega ljudskega odbora znova prenesli v Radovljico. Jesenice so v obsegu sedanje mestne občine pri štetju leta 1948 izkazale nič manj ko 13.761 prebivalcev, v letu 1953 pa celo že 15.811, od tega mesto samo 12.770.

ZGORNJE POSOČJE

UVOD

Osrednji del Julijskih Alp se v nekaterih bistvenih potezah razlikuje tako od vzhodnega kakor tudi od zahodnega dela naše gorske skupine. Osrednje Julijske Alpe v pokrajinskem smislu, to je pokrajinski sklop, ki ima svoje ožilje v Soški dolini od južnega roba pri Tolminu do Bovške kotline, a dalje proti severu ob spodnji Koritnici, ob prečni zarezi Predela ter ob spodnji Rabeljski dolini in ob Ziljici. Težišče pojmovanja osrednjih Julijskih Alp je tedaj v dolinskem sistemu zgornje Soške doline ter Predelske prevalne proge. Če bi vzeli za izhodišče samo upoštevanje orografske razčlenitve, bi se mogli zadovoljiti z razdelitvijo samo na dva neenaka dela, na obsežnejše vzhodne in manjše zahodne Julijske Alpe, ki bi si mejo med njimi mislili na črti Ziljica, Predel, Koritnica in Soča od iznad Bovca do Tolmina. Ker pa so doline za človeka, za gospodarstvo, za celotno geografsko vrednotenje, najmanj tako važne kot pogorja, se nam zdi najbolj umestno, opisovati Julijske Alpe tako, da razlikujemo posebej njih osrednji del ter ga opišemo z zgornjo Soško dolino kot osredjem. Osrednji del Julijskih Alp, to je tedaj v glavnem zgornje Posočje s Predelsko prevalno pokrajino.

SOŠKA DOLINA

PREGLED CELOTE

Vsa Soška dolina po pravici vzbuja pozornost s svojim večkrat v krepkem ovinku ali celo v pravem kolenu zavitim tokom. Njen zgornji del je prav takšen, saj je celo še najbolj zavit. V kolenih zavite reke so nam najčešče primeri zelo burnega razvoja, žive priče, da se je smer rečnega odtoka spreminjala. V zgornjem Posočju, v alpskem delu Soške doline so očividno preložitve rečnih tokov starejše in sledovi teh sprememb so povečini manj dobro ohranjeni, tako da jih moremo marsikje le domnevati, ne da bi jih mogli docela za trdno izpričati. Najvišje Posočje kaže znake inverznega reliefa. Pozornost vzbuja ostro soško koleno pri Žagi, a med vzhodnim koncem Polovnika ter Krnskim pogorjem se vleče prostorna suha dolina v območju planin Dolina ali Predolina, Zaprikraj ter Zaplečam, v nadmorski višini okrog 1260 do 1270 m. Pobudo daje za domnevo, da je nekdaj reka tekla iz Bovške kotline med Polovnikom ter Krnom proti Drežnici in Kobaridu. Tretje področje rečnih preložitev pa je med Kobaridom in Kredom, od vseh najočitnejše in najmlajše. Saj se vleče tu enotna dolina od Borjane mimo Kreda do Soške doline pri Kobaridu, toda Nadiža ne teče po njej, temveč se pri vasi Kred nad Robičem obrne ter teče med Matajurjem in Mijo proti jugu. Tu so sledovi rečne preložitve razvidni že na prvi pogled, samo da jih do sedaj še ni bilo mogoče dovolj izčrpno raztolmačiti. Brez dvoma pa so se preložitve izvršile že pred kvartarjem, dasi je gotovo, da so se v pleistocenskih obdobjih še ponavljale.

Končno so tudi v območju Tolminske kotline dobro vidni znaki rečnih preložitev, a tudi tu še ne dovolj opisani ter raztolmačeni.

V alpskem Posočju se prav dobro vidi, kako močno so rečni tokovi in doline v svojem razvoju zavisne od zgradbe gorovja, kako zelo so se prilagodile tektonskim in kamninskim osnovam in kako močno se zlasti potek Soče in njene zgornje doline naslanjajo na zgradbene temelje. Do neke mere smo upravičeni reči, da se v kolenastem toku zgornje Soče zrcalijo osnovna dejstva v zgradbi srednjih Julijskih Alp. In sicer prevlada obeh glavnih smeri, SV—JZ ter JV—SZ, ki ju razodevajo bodisi prelomnice, ko potek geoloških slojev, vsaj do neke mere in usmerjenost pogorij ter podolij.

Trenta, znamenito povirje Soče, je v svojem zgornjem delu izoblikovana v smeri in področju velike vršiške prelomnice. To je Zadnja Trenta, ki pomeni geomorfološki začetek Soške doline. Po dolgem po njej so geologi ugotovili prelomnico; ob njej se je izoblikovala dolina s svojo veličastno kočno ob Bovškem Grintovcu 2344 m. Vsekakor se je v genetični zvezi s počjo pojavila vodica, ki ima po njej planina Zapotok (1385 m) svoje ime. Kmalu se sicer izgubi pod debelim gruščem, skalovjem in prodom, toda še s svojim kratkim povrhnjim tokom nam priča, da je pravzaprav, geomorfološko in morfogenetsko vzeto, tukaj začetek Soške doline ter da je ta potok v svojem prvotnem neokrnjenem obsegu izdolbel po sledovih prelomnice svojo dolino, ki se danes imenuje Zadnja Trenta. Usmerjena je od JZ proti SV in bi mogla biti v prvotnem stanju zgornji del prvotne Pišnice, kamor bi bila voda tekla preko Vršiča, na zasnovi velike prelomnice. Toda ne more se reči, da je v današnjem reliefu videti razen smeri še kaj znamenj, ki bi prepričevalno potrjala takšno, po sebi verjetno domnevo.

Prelomnica poteka po dnu Zadnje Trente, izvor Soče pa se nahaja nekoliko više v pobočju, tako da pada voda v močnem slapu navzdol. Izvirek se ne nahaja natančno na podolžni vršiški prelomnici, marveč vre na dan iz pokline, ki je ena iz roja prepok, potekajočih v smeri od SZ proti JV. Ta prepoka je ugotovljena, kako poteka skozi pogorje Mojstrovka-Travnik-Jalovec, se nadaljuje skoro premočrtno proti JV skozi Spodnjo Trento ter Log, pa tik zahodno od Ozebnika 2084 m proti JV (34; 38). Izvor Soče se torej nahaja ob tej prepoki, blizu njenega križišča z vršiško prelomnico. Očitno pa je, da je ista prepoka vplivala na izobliko prečnega dela Soške doline od Zadnje Trente do Loga ob Zadnjici.

Na Logu, ob vhodu v Zadnjico, se Soča zopet zavije v pravem kotu proti JZ ter ohrani to smer v glavnem do žage nad Srpenico. V oddelku od Loga do prestopa v Bovško kotlino geologi niso mogli ugotoviti zasnove v tektonski prelomnici (38, 589), toda vseeno je značilno, da poteka vzporedno z vodilnimi tektonskimi počmi, vršiško ter lukenjsko ter s pogorjem Bovških Grintovcev. Vsaj posredno je njen nastanek vseeno videti zavisen od zgradbenih činiteljev. Zelo mogoče pa je, da bodo bodoča bolj podrobna proučevanja vendarle ugotovila v območju Soške doline med Logom in Bovško kotlino sledove močnejših prepok in poklin, znamenja tektonske pretrtosti, ki je vodnemu vrezo-

vanju kazala pot najmanjšega odpora, dasi se velike tektonske dislokacije ob njej niso vršile.

Med Javorščkom 1549 m, zaključnim členom Krnskega pogorja, ter Sovinjakom prestopi Soča v Bovško kotlino, ki je zelo izrazita tektonska udorina, nastala ob stiku in križišču obeh glavnih zgradbenih temeljnic srednjih Julijskih Alp, smeri SV—JZ in SZ—JV. Soča teče v glavnem po dolgem po tej udorini in ohrani isto smer prav do kolena ob Žagi, kar pomeni usmerjenost v smislu nadaljevanja vršiške in planiške prelomnice. Toda med Polovnikom ter Kaninovo gorsko skupino vidimo ob Soči značilna svojstva prodorne doline. Saj gre tu preko nje v smeri od VJV proti ZSZ bodisi slemenitev, kakor potekajo v isti smeri tudi mnoge prelomnice, ki so razklale mogočno Kaninovo skupino in katerih ena, združena s krepkim narivom, obmejuje Polovnik na južni strani (34; 38; 39). Da se tu Soška dolina najbolj zoži, je tedaj docela prirodno.

Ostri ovinek, ki ga dela Soča pri Žagi, vzbuja največjo pozornost. Reka se zavije še ostreje ko v pravem kotu, saj se obrne iz smeri VSV v smer VJV. Nekako od zahoda priteče tu vanjo pritok Učja in dolina ob njem je izoblikovana nekako v smeri nadaljevanja Soške doline iznad Žage. V ostrem kotu pri Žagi zavije Soča s svojo dolino v tektonsko zasnovano progo med Polovnikom ter Stolovim pogorjem, ki se vlečeta vzporedno v smeri od VJV proti ZSZ.

Kakor kažejo geološke proučitve, se nahajamo prav tu v sila zanimivem, v tektonskem pogledu pestrem področju, za izobliko površja izredno važnem, kjer prihajajo silno krepko do veljave tektonske zasnove, vidne v izobliki površja. Tu se namreč zgradbeni smeri od SV in JV zbližujeta in zavijata čim dalje bolj v smer V—Z, ki popolnoma gospoduje v zahodnih Julijskih Alpah. Dolina ob spodnji Učji je izoblikovana v ozki sinklinali, ki so v njej razgaljene vododržne jurske in kredne plasti. Prav ta sinklinala pa se od Žage navzdol precej razširi ter se vleče južno ob Polovniku proti VJV v smeri čez Drežnico. Soča teče po njej ter je v manj odporne, pretežno kredne flišne plasti izgrebla svojo podolžno dolino med Žago in Kobaridom. Docela je tedaj prirodno, da je tu Soška dolina široka, prostorna, dasi je obdana s strmim triadno-apniškim pogorjem na obeh straneh.

Toda tik nad Kobaridom se slika spremeni. Soča zavije tu proti JV, potem JJV in končno na krajšo daljavo celo proti J. Tu je reka prerezala Stolovo pogorje ter ločila od celote manjšo osamljeno goro Volnik 793 m. V tem prečnem oddelku je mogla

izdolbsti samo tesno prodorno dolino skoro v smeri S—J. Pri Kobaridu zavije znova v smer JV, in teče po velikem podolju, ki se je izoblikovalo na vznožju Julijskih Alp kot podaljšek velikih dinarskih in alpskih prelomnic. V njem ostane do velikega zavoja pri Tolminu. Sinklinala pa se preko Drežnice vleče naprej proti JV, toda njeno področje je močno razrezano, zakaj prečno teko po njem soški pritoki, hrbti s terasami in osamljenimi višjimi vrhovi pa se vzpenjajo proti SV, v Krnsko pogorje.

Soška dolina je v vsem svojem zgornjem delu vrezana v visoko gorovje, ki sestoji po ogromni večini iz debelih triasnih apniško-dolomitskih skladov. Tu uhaja voda v votlikavo notranjost, površje pa je zakraselo najbolj tamkaj, kjer je malo nagnjeno in zlasti kjer so ohranjeni ostanki starih ravnikov, za Krnom, na Kaninu in še ponekod v glavnem gorovju. Tudi iz visokih snežišč, ki se držijo dolgo v poletje, se voda odteka največ po votlikavi notranjosti navzdol. V spodnjih legah vidimo tudi v Posočju močne vodne izvirke, kakor so izvor Soče v Trenti, in veliki kraški studenci na robu Bovške kotline (Gljun pri Plužni in Boka), izvor Tolminke, izvirek Lepenje itd. Toda v hidrografskem območju zgornjega Posočja je planot primeroma jako malo; mnogo bolj prevladuje značaj ozkih pogorij in priostrenih gorskih grebenov. Voda nima časa in prilike, da bi polagoma pronicala v notranjost, marveč plane ob nalivih, ki so tu jako pogosti, po strmih pobočjih in stenah naglo navzdol. In tako so se razvile mnoge strme grape, hudourniške debri, po katerih v času deževja in nalivov dere in šumi voda v velikih množinah, trga kamenje in vali s seboj obilo grušča, dovajajoč ga v glavne struge, da se tam zmelje in ogladi v pesek in prod. V Soško dolino se navali zelo mnogo apniškega drobirja, njeno dno, kakor tudi dno glavnih pritokov, je jako na debelo prekrito z njim. In zelo mnogo drobirja odnaša Soča iz gorovja ter ga je odnašala skozi vso kvartarno dobo, zasipajoč z njim obmorsko ravnino.

Toda kadar ni deževja, so hudourniške grape in debri prazne. Trajno ostane voda samo v tistih, ki so izdolbene v vododržnih plasteh. Nepropustne hribine se sicer kažejo na precejšnjih krajih v srednjih Julijskih Alpah, toda po veliki večini le v malo obsežnih zaplatah. Zgornje Posočje se odlikuje po tipičnem svojstvu apniških gorskih predelov, da ima primeroma redko vodno omrežje, dasi seveda znatno gostejše nego mnogo bolj v planote preoblikovane vzhodne Julijske Alpe.

Soča je zelo močno poglobila svojo dolino, mnogo bolj nego se je moglo posrečiti pritokom Save in Drave v Julijskih Alpah, kar pa spričo neposredne bližine Jadranskega morja ne more presenečati. Soča teče na ustju Zadnjice v Trenti v nadmorski višini samo 600 m, ob izlivu Lepenje 435 m, v Bovški kotlini na ustju Slatenika 370 m — to nadmorsko višino doseže Sava šele pod ustjem Tržiške Bistrice —, na kolenu pri Žagi 330 m, pod Srpenico 314 m, v tesnicah pod Magozdom 214 m, pod vasjo Idrsko za Kobaridom 187 m ter na ustju Tolminke pod Tolminom 150 m. Stranske doline ob pritokih so vrezane podobno globoko; danje ravnine ob njih so po višinskih razmerjih v soglasju z dnom Soške doline, ne da bi jih ločili pragovi.

Ločnica večnega snega se je nahajala ob višku würmske poledenitve v zgornjem Posočju okrog 1300 m visoko, morebiti celo še nekoliko niže (37; 114; 112). Ogromne množine ledu so se spuščale v zgornjo Soško dolino. V Predelskem območju so segale ledene gmote še nekaj preko višine 1700 m; ledu je bilo tedaj tu na debelo še več ko 500—700 m. Podoba je, da je ob Polovniku ledenik segal do okrog 1300 m visoko. To pogorje je tedaj zadrževalo ledene mase, da so se zagozdile v tesni soteski nad Žago. Južno od Polovnika se je višina ledenika naglo zmanjšala, zlasti pod sotesko pri Kobaridu, kjer se je površina ledenika nahajala nekako 1050 m visoko. Zakaj tu so se mogle ledene mase prosto raztekati. Velik del ledu je polzel po Krejskem podolju proti Z, prekril vse povirje Nadiže, pa se z odcepkom spuščal po Nadižki dolini navzdol do Podbonesca (Pulfero) 180 m. Glavni ledenik se je pomikal po Soški dolini dalje in njegov jezik je ležal v višku würmske poledenitve v Tolminski kotlini, dosegajoč s svojim skrajnim robom še ustje Idrijce.

S Krnskega pogorja so se spuščali proti Soški dolini manjši krajevni ledeniki, znatnejši ledenik pa se je zbiral na visokem svetu med Bogatinom in Krnom ter odtekal po eni strani čez Duplje v Lepenjo, a v drugo smer v povirje Tolminke še čez Polog. Ob srednji Tolminki se je morala voda zajeziti v jezero, zakaj izstop iz debri v Tolminsko kotlino je zapiral bok soškega ledenika, ki je bil pri Livku ob Matajurju dosegal še višino do 900 m — manjši odcepek ledu se je spuščal preko prevala pri Livku 695 m v povirje beneškoslovenske Reke —, sredi kotline pri Tolminu pa še višino okrog 500 m (37, 1029).

Kako veliko mora biti površja v Soški dolini pa v pobočjih ter gorovju ob njej prekritega z morenskim drobirjem, se iz teh navedb razvidi na prvi pogled. Vsa zgornja Soška dolina

ima tipičen koritni prerez, in podobno tudi gorske doline ob pritokih Koritnica, Bavšica, Zadnjica, Vrsnik in Lepenja. Pa tudi na usedline jezer zadenemo jako pogosto v zgornjem Posočju, nastalih v zvezi s poledenitvijo, splahnelih v toku razvoja. Marsikje dajejo značaj dnu doline, čeprav so že razrezane in ponekod ohranjene samo še v ostankih. Za časa poledenitve so nastala zajezitvena jezera ob boku ledenika, kjer so ledene gmote potokom zavrle odtok; podobno ob naraščanju in upadanju ledenika v stranskih dolinah, vzemimo ob Učji, ob Slateniku, ob Lepenji, kjer so ugotovljene jezerske usedline, posebno pasovita glina, pa še marsikje. Jezera so nastajala in minevala tudi v glavni Soški dolini po odmaknitvi ledenika pri Tolminu, Kobaridu, Bovcu itd. (112; 113; 114; 37). Velike ojezeritve so povzročili tudi podori. Orjaški podor se je zgodil ob Polovniku med Srpenico in Trnovim in skalnate gmote, ki so se odtrgale iz triasne apniške stene, so zajezile Sočo, da se je razlila v veliko jezero, ki je segalo skoro do Bovca. Soča s svojimi pritoki je nanesla vanj ogromne množine proda, peska in blata, jezerske odkladnine prekrivajo danes dno Soške doline med Bovcem in Srpenico v velikem obsegu (37; 13).

Geomorfološki razvoj v Soški dolini je bil tedaj v kvartarni dobi jako pester, nasipanje se je menjavalo z odnašanjem in vrezovanjem. Povečini je danes dno razrezano v terase, a ponekod so ostali deli danje ravnine nenačeti.

PODNEBJE

Soški predel ima od doslej opisanih področij Julijskih Alp to prednost, da je tu dolina odprta proti jugu, kar prihaja tem bolj do učinka, ko so vedno segreti morski predeli zelo blizu. Zavarovanost pred mrzlimi severnimi vetrovi, kakor tudi pred burjo prihaja dobro do veljave. V zgornjem Soškem področju, v Trenti, kaže srednja temperatura januarja, dasi v znatni nadmorski višini, samo —1,8° C, v Bovcu le —0,9° C ter v Kobaridu —1,2° C (121). Brez dvoma se seveda tudi v zgornji Soški dolini ter v stranskih kočnah uveljavlja toplinski obrat, saj vidimo na več krajih tesne soteske, ki ovirajo pretok ohlajenega zraka. Toda kakor kažejo primeroma ugodne januarske temperature, toplinski obrat ne dosega velikih razmerij in prevladujejo učinki proti J odprte lege in prisojnih položajev. Posebno lepo odsevajo ta dejstva, ako primerjamo med seboj glede zime naslednje: Ob Predelu (980 m) znaša srednja januarska temperatura —2,9° C,

v Žabnicah v Kanalski dolini (800 m) —5,0° C, a v Bohinjski Bistrici (544 m) —3,8° C (142, 27).

Poleti so razmerja bolj izenačena in v dolini ob zgornji Soči je dokaj toplo, dasi je ozračje spričo rednega pritoka z gora osvežujoče. Srednja julijska temperatura znaša v Trenti 16,9° C, v Bovcu 19,3° C ter v Kobaridu 19,7° C. Nizka nadmorska lega Soške doline prihaja jako učinkovito do veljave, pa tudi sosedstvo bližnjih zelo razgretih južnih predelov. Da pridemo v prijetni višinski zrak, se moramo poleti vendarle potruditi bolj visoko v gorske doline, kakor uči že primerjava med Bovško kotlino ter Trento. Ako bi imeli na razpolago opazovanja za visoke gore in planote, bi se nedvomno pokazalo, kako naglo se v smeri navzgor temperature spreminjajo.

Lega na južni strani glavnega gorovja se kaže učinkovito v obilici padavin. Medtem ko dobiva Tolmin še 2087 mm padavin na leto, se v Kobaridu stopnjujejo na 2626 mm, a v Bovcu na 2688 mm. Toda v najvišjem delu Soške doline, kjer smo docela sredi gorovja, dobivajo znatno manj moče, in sicer v Soči 2322 m, a v Trenti celo le 2007 mm na leto (121, 163). Za drugo razdobje so ugotovili padavine v naslednjem medsebojnem razmerju: Tolmin 2300 mm, Kobarid 2500 mm, Bovec 2850 mm, Soča 2200 mm, Trenta 1890 mm, Predel-Rabelj (1022 m višine) 2200 mm (142, 29). Največje padavine imajo jesenski meseci, zatem pomlad, medtem ko je zima primeroma najbolj suha, med poletnimi meseci pa je najbolj suh avgust. Podobno je z oblačnostjo. Največ jasnine je v zimskih mesecih, zlasti v januarju in februarju, pa v poletju, medtem ko je oblačnost jeseni in spomladi zelo velika. Učinek velike oblačnosti se z naraščajočo nadmorsko višino močno stopnjuje; v najvišjih dolinah ter v bočju nad njimi kulturni sadeži že primeroma v nizkih legah ne morejo uspevati. K temu je treba računati še dejstvo, da zastirajo visoka pogorja sonce in da je primeroma malo obsevanja v gorskih dolinah, ki so tesne in obdane z zelo visokimi pogorji. Pozornost vzbuja, da je v soškem delu Julijskih Alp primeroma jako malo naselij, ki so se vzpela v višje lege. Najvišje na kmetijski osnovi nastale vasi v Zgornjem Posočju so Žabiške Ravne in Krn v nadmorski višini samo do 900 m in Spodnje Ravne 1023 m ter Zgornje Ravne 1043 m ob Kuku v Kolovratu nad Livkom. Vasici Strmec (983 m) ter Predel (1156 m) je priklical v življenje promet na veliki cesti čez preval. Očitno se razvidi iz tega, da se giblje zgornja meja poljskih sadežev v višinah najmanj 1050—1150 m. Da nimamo več vasi do teh višin, temu tedaj ne more biti vzrok

v klimatskih neugodnostih, temveč v prestrmih legah in nerazgibanosti pobočij, zlasti pomanjkanju visokih teras.

Drobne analize so tudi pokazale, da se zgornja meja gozda v Posočju, okrog Kobarida in Tolmina, nikakor ne nahaja samo 1400 m visoko, kakor se je navajalo po Mareku (1, 314), temveč da more gozd še dobro uspevati vsaj do višin okrog 1550—1600 m (133). Toda človek je potisnil zgornjo mejo gozda izdatno navzdol s svojim uničevanjem, v znatni meri tudi v zvezi s planinskim pastirstvom. Mnogo gozda pa so uničili snežni plazovi, ki so tu zelo siloviti in pogosti, pa gozdni požari. Danes je zelo mnogo goljav v pobočjih pogorij zgornjega Posočja, zelo mnogo gole skale gleda na površje od slemen do vznožja. Obilne padavine se zlijejo v hudih nalivih, ki odplakujejo prst in odstranjujejo drobir, tako da se gozd le s težavo obnavlja. Tudi v dolini vidimo tu gozda malo. V celem je visoko Posočje mnogo manj gozdnata pokrajina, nego so vzhodne Julijske Alpe. Zato se tudi gorske doline poleti znatno bolj segrejejo.

1. PREDELSKA POKRAJINA

RABELJSKA DOLINA IN PREDEL TER NEVEJA

Rabeljska dolina je ena najznačilnejših in najpomembnejših zarez v površju Julijskih Alp. Pozornost vzbuja že po svoji usmerjenosti. V spodnji polovici poteka v smeri od J proti S in tu je izoblikovana v glavnem ob tektonski prelomnici (34; 35). Toda nekako v sredi se Rabeljska dolina krepko zavije in njena zgornja polovica je izdolbena v smeri od JZ proti SV ter poteka popolnoma ravno. Ne more biti dvoma, da je tudi ta del zasnovan na tektonski prelomnici, ki predstavlja eno od vzporednih tektonskih poči, kakor smo jih spoznali kot tako silno važne za izobliko gorskih dolin in pogorij v vsem severnem delu Srednjih Julijskih Alp.

Rabeljska dolina kaže v vsem obsegu tipično visokogorsko lice. Dasi je jako dolga, je v vsej dolžini enakomerno ozka, koritna dolina s strmimi pobočji, v zgornjem koncu obdana z oklepom najvišjega dela Zahodnih Julijskih Alp. Medtem ko je zgornji del doline izdolben v obliki mogočnega korita v pretežno zgornjetriasne apniško-dolomitne sklade, pa reže v spodnjem delu tudi zgornje, srednje ter spodnjetriasne skrilave in laporнate plasti. Od teh so zlasti na široko in vsebinsko bogato za-

stopani rabeljski sloji, ki imajo prav po tukajšnjem kraju svoje ime. Sploh uživa spodnja Rabeljska dolina med geologi velik sloves po svoji geološki pestrosti; triasni oddelki so razgaljeni tu v bokih doline, ki jih je prerezala s svojim prečnim pretekom. K izčrpni proučitvi pa je največ pripomogel tukajšnji rudnik svinca in cinka. Rudo vsebujejo apniški skladi tik pod rabeljskimi (karditskim) plastmi, a kopljejo jo na zahodni strani

Pod. 70. **Pogled izpod Mangarta na Predel, Rabeljsko dolino in Kanin**

ob dolini, in sicer v južnem pobočju gore Kraljevska špica (Königsberg) 1912 m. Spričo večje pestrosti v geološko-petrografski sestavi je spodnji del Rabeljske doline bolj raznolik in obdan z nižjimi gorami, a vendar precej tesen. Tu se z njo združi stranska dolina, ki jo je zarezala Mrzla voda globoko ob Višarsko pogorje. Glavna preoblika Rabeljske doline pa izvira od poledenitve. Zakaj v ledeni dobi so se semkaj spuščale zelo velike množine ledu, posebno zgornji del doline je tipična koritna dolina, veličastna visokogorska pokrajina, ki ji lepoto povečuje še temnomodro Rabeljsko jezero. Na spodnjem koncu ga obdajajo morenski stadialni nasipi, s čimer je potrjeno, da je nastalo v čelni kotanji. Če je k temu pripomogla tudi selektivna glacialna erozija — jezerska kotlinica se nahaja izdolbena v malo odpornih rabeljskih plasteh (87, 15) — bo morala še izpričati podrobna proučitev. Dno doline je na debelo prekrito z razno-

vrstnim drobirjem in potoki odlagajo v jezero kaj naglo svoje delte. Jezero, ki moli v spodnjem delu iz njega majhen otoček, leži v nadmorski višini 960 m in je globoko do 30 m, površina pa mu znaša 0,59 km². Odtok ima ime Jezernice, od sotočja z Mrzlo vodo dalje pa se imenuje Ziljica.

Rabeljska dolina ima sama po sebi za naselitev slabe pogoje, za obdelovanje je malo prikladnega zemljišča, a nič manj niso neugodne podnebne razmere. Spričo strmih in slabo pristopnih pobočij je Rabeljska dolina tudi za izhodišče planinski živinoreji ter planšarstvu slabo prikladna. Da je Rabeljska dolina obljudena — edina od vseh dolin, ki segajo od severne strani v Julijske Alpe (Radovne že ne moremo šteti k njim) — temu je osnova v dveh njenih važnih svojstvih.

Prvič je Rabeljska dolina izoblikovana v tistem osrednjem delu Julijskih Alp, ki se ponaša z najmanjšo nadmorsko višino. Tu se vleče od severa proti jugu skozi vse gorovje področje manj visokega reliefa. A prav v tem pasu je rečno vrezovanje doseglo največji učinek. Od severa je segla Drava v Julijske Alpe s svojim posrednim pritokom Ziljico, katere struga se nahaja ob prestopu v Trbiško kotlino še nekaj manj ko 733 m nad morjem, a na sotočju z Mrzlo vodo okrog 800 m. V povirju pa je prišla Ziljica v neposredno razmerje z jadranskimi porečji, soškim in tilmentskim; in tu je nastalo dvoje imenitnih pretržij, dvoje prevalov, predelski in nevejski.

Rabeljska jezerska dolina je zlasti v svojem zgornjem delu tipično glacialno korito, a dolinski sklep v obliki veličastne kočne je izoblikovan v mogočnih stenah ter krnicah, s katerimi se gorovje vzpne v glavni greben Kanina. Toda v končni del kočne se je zajedel s svojim povirjem potok, ki se odteka po Reklanski dolini naravnost proti zahodu, pripadajoč porečju Bele in Tilmenta. Razvodje med črnomorskim in jadranskim porečjem se nahaja samo 1198 m visoko. Dno Rabeljske doline je široko ter položno, a v Reklanski dolini je bolj nagnjeno, ožje in s potokom skoro debrsko razrezano. Nevejski preval pomeni tedaj zložen prehod med obema dolinama, jako prikladen tudi spričo svoje izredno nizke nadmorske lege. Da se ga ni poslužil promet na daljavo, ne preseneča, Saj mu je bil na razpolago za isto smer še nižji in zložnejši prehod po Kanalski dolini. Spričo tega je ostal samo krajevnega značaja, kakor moremo presoditi že po dejstvu, da so pasli od Reklanske strani še čez Nevejo v zgornji Jezerski-Rabeljski dolini in je približno v območju gospodarske mejnice potekala do leta 1918 tudi državno-

politična meja med Italijo in cesarsko Avstrijo odnosno Koroško. Največji sloves pa je dosegla Neveja v moderni dobi za tujski promet. S svojo veličastno visokogorsko okolico, s sosedstvom najimenitnejših, najvišjih gora v zahodnih Julijskih Alpah je postala Neveja veliko turistično križišče in izhodišče za ture v razne smeri, kar je omogočila posebno še velika turistična koča nedaleč od prevala.

Predel je brez primere pomembnejši. Morfogenetsko je mnogo bolj povezan z razvojem Soške doline in soškega porečja. Soča s svojimi pritoki se je zarezala zelo globoko v Julijske Alpe — podobno kot pritoki Tilmenta — in s tem se je naredila zelo nizka erozijska osnova za izobliko reliefa v srednjih Julijskih Alpah. Udor Bovške kotline je pripomogel, da je mogla rečna erozija tudi v zgornjem delu soškega porečja in celo v povirju naglo napredovati, tembolj, ko so jo pospeševale močne prelomnice. Poči ob Bovški kotlini, ob Bavšici in Koritnici so kazale vrezovanju pot ter ga pospeševale tako izdatno, da so se Koritnica in njeni kratki pritoki globoko zajedli v gorovje. Predelica, katere struga se nahaja ob sotočju s Koritnico samo okrog 630 m visoko, je mogla z zadensko erozijo poseči krepko v gorovje ter prerezati pogorje, ki je nekdaj vezalo Predelske glave (1618 m) z Jerebico (2122 m, Seekopf). Tu je v globokem pretržju nastalo sedlo Predel ob vasi enakega imena, in sicer tik nad Rabeljsko dolino, kar zgovorno priča, da je Predelica svoje povirje zadenski potiskala proti SZ.

V Predelico se izteka Mangartski potok, ob katerem je polzel navzdol ledenik ter imel svojo čelno kotanjo v bühlskem stadiju. Pa tudi prevalni del doline ob Predelici ima široko plano dno in nekateri sklepajo, da je po njem odtekal del ledenika iz zgornje Jezerske-Rabeljske doline na desno ter se preko Predela spuščal v Koritnico ter v Soško dolino (87, 16). Drugi pa smatrajo za verjetneje, da se je ledenik, prihajajoč ob Mangartskem potoku navzdol, pomikal naravnost čez Predel proti jugozahodu, se spuščal v zgornjo Rabeljsko dolino ter polzel po njej navzgor in odtekal čez Nevejo po Reklanski dolini k Tilmentu (37; 114). Da se je ledenik gibal preko Predela, je vsekakor izven dvoma, in sicer v debelini 500—700 m; pripomogel je do neke mere k izobliki tega širokega prevalnega površja.

Predel nudi prehodu veliko prednost, da sprovaja promet po primeroma jako nizki legi iz Posočja, od Jadranskega morja v Podravje. Kakor je podoba, so ga uporabljali že jako zgodaj. Posebno pa se je poživil promet po predelski cesti, odkar je

Trstu pripadala vodilna vloga na zgornjem Jadranu. Odtlej je postalo prikladneje prometovati s Koroškega čez Predel, nego delati ovinek skozi Pontebo, kjer je bilo pač ugodneje za promet na Benetke. Seveda je močno vplival tudi potek političnih meja, da so v avstrijskih časih promet naravnali čez Predel. Toda v dobi železnic je prav ta bližina državne meje postala usodna za Predel, ker je povzročila, da si železne ceste niso upali zgraditi tu, marveč v mnogo neugodnejših pogojih skozi Karavanke in Bohinj. In tako se je zgodilo, da je Predel ostal brez železniške zveze, dasi bi bilo mogoče glavni vzpon v prevalnem pasu premagati s primeroma kratkim predorom.

Prometna lega je brez dvoma mnogo pripomogla, da je to gorsko področje doseglo tako znatno obljudenost, zlasti še prevalni pas, kjer je nedvomno promet priklical v življenje vasi, kakor sta Strmec in Predel, pa posamezne ob cesti stoječe domove z velikimi hlevi za prenočevanje in priprego. Predelska cesta se spušča k Soči znatno bolj strmo nego k Dravi, pa so zato na južni strani večje vijuge. Toda cesta se je morala boriti s plazovi. Od vasi Rabelj držita dve cesti do pod Predel: spodnja teče po dnu doline do jezera in zavije potem ob njem ter se šele polagoma vzpne navzgor v prevalne klance. Druga cesta pa se začne vzpenjati takoj v Rablju ter teče po pobočju polagoma navzgor proti Predelu. Krajša je in lepša, toda pogosto se prožijo nanjo plazovi, zato se je pozimi promet ogne ter uporablja raje spodnjo cesto (87; 144, 353).

Drugi činitelj, ki je dovedel ljudi v predelske samote, je bilo rudarstvo. Začelo se je že dokaj zgodaj, najbrž že najkasneje v XIV. stoletju (144). Kakor že navedeno, se nahajajo rudniški rovi v južnovzhodnih delih Kraljevske špice, kjer so najvišji 450 m nad vasjo Rabelj, a najnižji do globine 260 m (144). Iz rudnika je speljan v obliki 4860 m dolgega predora pod Predelom rov do (Zgornjega) Loga. Po njem odvajajo vodo iz rudnika v Koritnico, po njem so med prvo svetovno vojno napravili električno železnico za prevoz vojaštva in vojnega materiala. Odtlej vozijo po njej vsak dan iz Loga delavce na delo v rudniško področje. Rabeljski rudnik se je v moderni dobi zelo povečal in moderniziral in zaposluje preko 1000 ljudi, proizvajajoč v glavnem cink, v manjši meri svinec. Nova velika žična železnica prevaža rudo v Trbiž, 180 ton dnevno (144). Glavno rudarsko področje, katerega prebivalci so udeleženi na rudniškem delu, obsega vse vasi od Mrzle vode do Spodnjega Loga, a Rabelj je središče rudarstva, ki ga je tudi priklicalo v življenje.

Saj se domneva, da izvira celo njegovo ime od rudarstvo; smatra se namreč, da ga ima po nekdanjem lastniku rudnika, Osvaldu Rabel-u, ki se imenuje v neki listini iz leta 1456 (144, 322).

Ako ne bi potekal tod skozi veliki promet in da ni bilo rudarstva, bi bila ostala Rabeljska dolina s Predelom malo obljudena ali celo docela neposeljena. Zakaj osorno podnebje dovoljuje le skromno poljedelstvo, a tudi za živinorejo ter za planinsko gospodarstvo je le malo možnosti. Šele v Logeh ob Koritnici onstran Predela so naravni pogoji za kmetijstvo boljši. Tamkaj je naseljenost starejša in Ložani so pasli tudi po gorah, ki obdajajo Rabeljsko dolino od JV; zato so v njih domala samo slovenska krajevna in orografska imena. Rudarstvo je dovedlo v Rabeljsko dolino nemški živelj, ki je bil v letu 1910 v večini, dasi je zaslužek v rudniku in pri prometu privabljal tudi obilo slovenskih doseljencev iz zgornjega Posočja, kakor priča že obilica priimkov, sličnih onim v zgornji Soški dolini.

DOLINA KORITNICE Z LOGMI, MOŽNICO TER BAVŠICO

Koritnica dela vtis druge soške izvirnice. Ne toliko po obilni vodni množini, pač pa po dolžini in legi svojega toka ter končno po vodilni prometni vlogi svojega področja. Saj je njena dolina in njeno področje — južna polovica imenitnega prelaza čez Predel.

Koritniška dolina je tipično glacialno korito, toda njeno ime prihaja od lepih kanjonov in vintgarjev, ki jih je potok vrezal v apniška tla in ki jim prebivalstvo pravi korita, na primer med Spodnjim Logom in Móžnico, kjer je urejena hidrocentrala, pa v Klužah, a v manjših razmerjih tudi še drugod. Ime po potoku, ki je pomenil sprva nemara tudi ime dolini, je ostalo vasici na skrajnem zgornjem koncu, kakor tudi vasi ob izlivu potoka v Sočo, že v Bovški kotlini.

Koritnica ali Koritniška dolina je zanimiv primer tektonsko zasnovane doline. Toda ne enotno zasnovane, marveč nekako sestavljene. Zakaj pravzaprav tečejo čez dolino zgradbene poči z geološkimi pasovi v prečni smeri, a potok si je moral v prečnih tokovih narediti zvezo med njimi; le zgornji del Koritnice je izdolbel po dolgem po tektonski zasnovi smeri SV—JZ.

Spodnji del Koritnice je izoblikovan v podaljšku Bavšice, v onem zveznem delu, ki pomeni prehod v Bovško kotlino. Od bovške strani se zdi, kakor da bi Koritnica sama pritekla iz Bavšice.

BAVŠICA je primeroma zelo široka gorska dolina, saj je izoblikovana med podaljškoma dveh močnih prelomnic, vršiške in planiške (34), ki tečeta po dolgem ob njej in ki se ob njih javljajo jurski lapornato-skrilavi sloji. Nemara se je res dolina Bavšice izoblikovala prav spričo slabše odpornosti te hribine (148), pa seveda po sledeh močnih tektonskih prelomnic. Bavšica je tipična kočna, obdana z visokimi gorami sklenjenih vrst, ki

Pod. 71. **Log pod Mangartom s pogledom na Koritnico in Mangart**

je v njih obilo vrhov med 2300—2400 m s Pelcem 2437 m kot najvišjim. Velike množine ledu so se nabrale v kočni in prispevale k njeni preobliki. Dno Bavšice se nahaja primeroma nizko, med 550 m in 750 m; potem se vzpne v prag, ki se nad njim nadaljuje ozka, a globoka gorska dolina Bala prav v kot pod najvišje vrhove. Dno Bavšice je prekrito z raznovrstnim drobirjem, izvirajočim iz grušča, iz melišč, iz podorov, iz proda in zlasti iz moren, pa tudi iz jezerskih usedlin. Morene ležijo na spodnjem koncu povprek čez dolino in so zajezile vodo, da se je razlila v jezero, segajoče skoraj do Logov, kakor se imenuje zgornji konec Bavšice (148, 260).

V Bavšici je bilo na razpolago dokaj planega površja, ki se je dalo porabiti za pašo, se urediti v travnik ali celo v njivo. Vodni izvirki so obilni, pa ni čuda, da se je človek dobro udo-

mačil tu. Očividno je bila tukaj sprva planina Bovčanov. Končno so se v njej ljudje naselili za stalno in danes šteje blizu dvajset kmetij. Saj je značilno, da spada Bavšica še danes v katastrsko občino Bovec.

Vzporedno z Bavšico se nekoliko severneje, poševno čez Koritnico, vleče globel, v katere spodnjem delu je zarezana stranska dolina Móžnica. Potok enakega imena je razrezal njen spodnji del ter izoblikoval v kvartarni nasipini obsežne terase, ki se je na njih naselilo majhno razloženo naselje Móžnica, medtem ko je nad pragom v ožji kočni ostala planina Móžnica.

Med ustjem Móžnice in Bavšico je Koritnica svojo dolino zarezala prečno na zgradbo in na geološke pasove in ni čuda, da si je mogla skozi trdne triasne apnike izdelati samo prav ozko deber, pravzaprav dol. To je ona soteska, ki je dobila ime Kluže in ki je imela v obrambi prehoda čez Predel tako važno vlogo. Še danes pričajo ostaline starih utrdbenih zgradb o nekdanji strateški postojanki. Koritnica teče tu po ozkem vintgarju, po koritih in je nemara prav tukaj dobila svoje ime. Izdelan je bil načrt, da bi tu potok zagradili, napravili obsežno umetno jezero ter pridobili osnovo za večjo hidrocentralo (142, 462). V drugi manj tesni soteski med Móžnico in Spodnjim Logom teče Koritnica prav tako po vintgarju in tu je že urejena manjša hidrocentrala.

Zgornji tok Koritnice je izdolben v smeri od SV proti JZ, potekajoč v glavnem na zasnovi mangartske prelomnice, deloma v ozki progi vododržnih plasti (34). V glavnem delu je dolina dokaj široka, v obilni meri prekrita z drobirjem, nekoliko razrezana v terase. Na njih je možnosti za nekaj njiv in travnikov in tu sta nastali vasi Spodnji ter Zgornji Log, obe postavljeni ob veliko predelsko cesto, pač znamenje, da jih je ta priklicala v življenje. Najveličastnejša pa je zgornja Koritnica, ki jo moramo imenovati med najlepšimi našimi kočnami. V spodnjem delu mrgoli na prisojnih pobočjih in v dnu senikov, hišic in staj, a med njimi tudi nekaj stalno poseljenih domov, tvorečih razloženo naselje Ložka Koritnica. Tudi najvišji del planine Koritnice ne sega čez višine 1100 m. Zgornji del preide v mogočni konec (»V Koncu«), predstavljajoč veličastni kot med pogorjema Mangart in Jalovec.

Po gospodarstvu se Koritnica od zgornje Soške doline močno razlikuje. Promet čez Predel, pa bližnji rabeljski rudnik sta vplivala poglavitno na nastanek one skupine naselij, ki stoje ob veliki cesti in ki so v obliki sklenjenih vasi. V vaseh Bavšici,

Možnici in Ložki Koritnici, ki so vse razložena naselja, je planinsko gospodarstvo poglavitna gospodarska osnova. Toda težave v njej so podobne, kakor jih bomo spoznali v Trenti in Soči, saj tudi prirodni pogoji niso bistveno drugačni. Razlika je le v tem, da so tukaj vsekakor laže prodajali proizvode svoje živinoreje, nekaj zaradi ugodnejše prometne lege — saj so vozili čez Predel v poletni dobi redno avtobusi — še več pa zaradi bližine rabeljskega rudnika, kamor hodi celo še dandanes precej ljudi na delo.

One vasi, ki stoje v sklenjeni obliki ob veliki cesti (Spodnji ter Zgornji Log, Strmec in Predel), so nastale v genetični zvezi s prometom, pa se povečale, ko se je začelo rudarstvo v Rablju. Ne samo po zunanji obliki, marveč tudi po gospodarski osnovi se še vedno ločijo od drugih. Zakaj od tod hodijo ljudje na delo v rudnik, vozeč se s podzemske železnico, speljano od Zgornjega Loga po predoru pod Predelom do Rablja. Škoda, da ta prekrasna pokrajina ni uspešneje vključena v turistični promet.

2. GORSKE SOSESKE V ZGORNJEM POSOČJU

TRENTA IN SOČA

TRENTA IN SOČA spadata med najlepše slovenske gorske pokrajine. Trenta se odlikuje po osrednji legi, saj leži v osrčju Julijskih Alp in je obdana zares prav od vseh strani z visokimi gorami, ki med njimi držijo ven samo tesni prehodi. Trento zagrajajo velika glavna pogorja in v njih se vzpenjajo najvišji vršaci Julijskih Alp, Triglav in Kanjavec na vzhodu, Jalovec na zahodu, Prisank in Razor na severu, a na jugu dosegajo Bovški Grintovec 2344 m, Srebrnjak 2020 m ter Lepa Špica 2398 m. Po pravici veljajo Trentarji za naše najimenitnejše gorjance, najbolj tipične visokogorske kmetske ljudi, najbolj klasične planinske pastirje in končno najbolj sloveče gorske plezalce in vodnike (80; 83; 82).

Trenta sestoji iz več delov. Najvišji je zgornji del, imenovan Zadnja Trenta, veličastna kočna z vrhom v lepi krnici s planino Zapotok (1385 m). Dno Zadnje Trente se nahaja v nadmorski višini 900—1000 m in je le malo razgibano, zakaj vsa voda teče po notranjosti kamenitega drobirja, ki prekriva dno, ter se steka šele na spodnjem delu v Sočo, ki ima svoj mogočni izvirek v pobočju na levi 990 m visoko. Kakih sto metrov nad dnom od SSV ji priteka Lomarica, ki se nateka iz werfenskih plasti, raz-

galjenih ob Vršiču. Ob Lomarici drži prirodni prehod v globoko pretržje med Mojstrovko in Prisojnikom ter čez Vršič v Pišnico in Savsko dolino pri Kranjski gori.

V spodnjem delu Zadnje Trente smo že v pravi Soški dolini, ki se tu zavija v desno ter je usmerjena proti JV. Soča teče

Pod. 72. **V gorah zgornjega Posočja znosijo vse na glavi in hrbtu (»v škufo«)**

živo zelenomodra, vedno nemirno, včasih burno; da žene takoj v zgornjem delu žage, je mera njene jakosti. Najveličastnejša kočna, ki se odpira v Soško dolino v Spodnji Trenti, je Zadnjica. Njen konec sega prav v strme stene Triglava in Kanjavca, ki se spuščata vanjo preko veličastnih visokih podov Planje in Zelenice. Iz mogočne odeje proda, grušča in skalovja, ki prekrivajo dokaj prostorno dno Zadnjice, nahajajoče se nekako 700 do 1000 m nad morsko gladino, izvira na spodnjem koncu potok Zadnjica, ki močno pomnoži vodo v Soči. Na stiku obeh dolin, kjer je dno že precej razrezano s terasami, se pravi »Na Logu«;

tu se nahaja središče spodnjega dela Trente, tu je bil sedež stare občine Trente in tu stoji turistovska koča.

Na Logu, ob ustju Zadnjice, se Soča zasuče v pravem kotu in teče od tod proti JZ. Njena dolina je tu obdana z nekoliko nižjim obodom, zlasti na levi, kjer se dvigajo nižje gore s položnejšimi pobočji, ki so po veliki večini na gosto zaraščena z gozdom, medtem ko je bočje na desni znatno bolj strmo, bolj golo in bolj skalovito. To je Spodnja Trenta, do koder je pripadala stari občini trentarski, to je nekako do zoženega tesnega mesta med Malo Tičarico 1797 m in Srebrnjakom. Njeno dno se naglo znižuje. Medtem ko teče Soča Za podnem, ob prestopu v dno, 875 m visoko, na izlivu Lomarice 769 m visoko, na izlivu Mlinarice 713 m, Na Logu 622 m, smo ob izstopu iz Spodnje Trente samo še 572 m nad morjem.

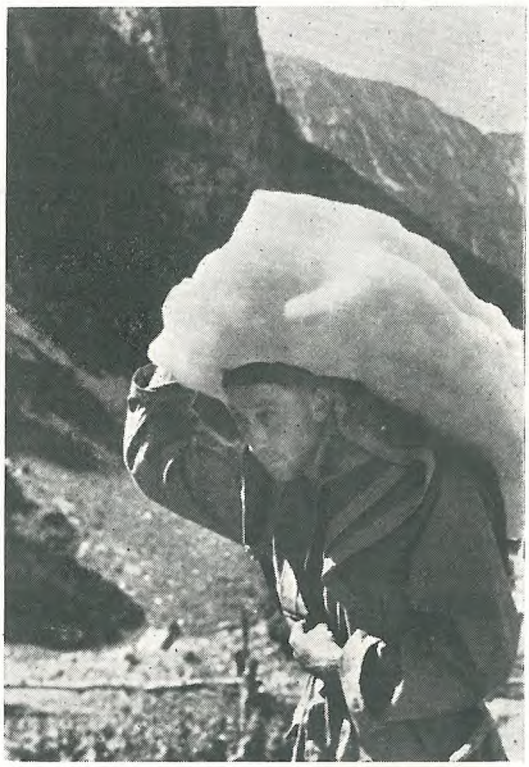

Pod. 73. Trentar nese živini v planini sneg

Pobočja v Trenti so primeroma jako malo razgibana. Za obdelavo in za naselitev je nudila spričo tega Trenta malo priložnosti. Poseljeno je samo dno v glavni dolini, komaj posamezne domačije so se naselile tudi v Zadnjici.

Trenta vzbuja pozornost po svoji zaviti izoblikovanosti. Naznačeno je že bilo v enem prejšnjih poglavij, da imamo v tem nemara dediščino po starih hidrografskih zvezah. Nekateri znaki namreč kažejo, da se je voda iz Zadnje Trente sprva odtekala čez preval Vršič v Pišnico, a voda iz Zadnjice čez Luknjo 1738 m v Vrata, medtem ko je Soča izvirala v področje med Trento ter vasjo Soča. Stara pliocenska razvodnica bi potemtakem potekala nekako ob Bovškega Grintovca 2344 m ali od Veverice 2099 m

čez Malo (1797 m) in Veliko Tičarico (1891 m) na Čisti vrh 1874 m ter dalje na Lepo Špičje 2398 m. In res imamo približno pod Tičarico najožjo sotesko v zgornji Soški dolini in približno tamkaj je meja med naselbinskima enotama Trenta ter Soča.

SOČA se imenuje Soška dolina od izpod Spodnje Trente navzdol do prestopa v Bovško kotlino med Sovinjakom in Javorščkom.

Soča je manj izrazito visokogorska pokrajina. Gore se tu nekako razmaknejo, znižajo se in položnejše postanejo, ako jih primerjamo s trentarskimi. Še najmanjša je razlika na severni strani, zakaj tu se vleče tik ob dolini sklenjeno pogorje Bovških Grintovcev, visoko, skalovito in strmo. Po velikem delu, zlasti na spodnjem koncu, se strmo skalovje spušča neposredno v dolino in le pičla so mesta s položnejšimi pregibi v bočju ali celo s terasami. Toda ta stran je prisojna in zavarovana proti severu. Ni čuda, da so ljudje tu radi zastavljali svoje gospodarske poskuse. Na nižjih terasah so še uredili njive in travnike in semkaj so postavili tudi domove, kakor jih vidimo zlasti vLomovju v višinah okrog 900 m, visoko zgoraj v višini okrog 1400 m pa planino Nad Sočo. Toda kmetije in planine kmetje močno opuščajo. Najvišja soška kmetija stoji Na Skali nad Vrsnikom v nadmorski višini 1000 m, malo nižje so domačije Na Skalah. Toda poprej so kmetije v Soči segale še višje, do nadmorskih višin 1040—1100 m in sicer nad Lomovjem in Na Skalah, pa so sedaj podrte ali vsaj opuščene. Nič manj ko 42 % kmetij v višinah nad 900 m je opuščenih, od tega poglavitni del šele v najnovejši dobi (150 a).

Na levi strani obdaja Soško dolino sredogorje, ki se šele zadaj za njim dviga velegorje z najvišjimi vrhovi. Vrh tega so se tu zarezale prečne doline, ki je z njimi levo krilo še bolj razčlenjeno. Med njimi sta največji Vrsnik in Lepenja. Obe imata široko dno, prekrito z obilnim drobirjem. Potok je razrezal eno in drugo in izoblikoval obilico teras ter teče po globoko vrezanem debrskem dnu proti Soči. Toda terase so ostale vendarle tako široke, da je na njih dokaj prostora za njivo in travnik ter domove. Izven teh dveh dolin, ki sta obe obdani z gostimi gozdi, je bilo malo prostora za krčevine in le trate so tu in tam urejene, seniki se svetijo na njih. V višjih legah je na položnejših planjah sredi gozda urejenih nekaj planin.

Soška dolina v Soči kaže dva različna dela. V zgornjem, ki se vleče od Trente do Vrsnika, je Soška dolina ozka, neraz-

gibana, znatno ožja nego v Trenti; posebno slikovita soteska je v njej tik nad združitvijo z Vrsnikom. Tu zares ni dosti več prostora ko za Sočo in cesto.

Pod Vrsnikom se Soška dolina zelo razširi in njeno dno, povečini blizu 0,75 km široko, je živo razrezano v terase, ki spremljajo reko na obeh straneh v zaporednih višinah. Reka teče po široki prodnati in skalnati strugi in se tu, tam cepi v rokave. Nekoliko nad izlivom Lepenje si je Soča izvrtala do 15 m globok vintgar v živoskalna tla, popolnoma ozek, tako da

Pod. 74. — **Kmetska hiša v Trenti**

ga je mestoma mogoče preskočiti. Ta čudoviti vintgar, ki nas spominja na korita ob Mostnici v Bohinju, je ena najlepših posebnosti Soške doline. Nizka nadmorska višina, široko dolinsko dno, ugodna prisojna lega in zavarovanost proti severu, vse to je pripomoglo, da se je Soča dokaj obljudila in da nas domala na vsej poti od bovškega Kala navzgor pozdravljajo kmetski domovi in v bolj odročnih legah seniki.

ZNAČAJ NASELIJ V SOČI IN TRENTI. GOSPODARSKA SVOJSTVA. Mnogi znaki kažejo, da sta bili Soča in Trenta primeroma kasno poseljeni, medtem ko se more Bovška kotlina ponašati z zelo zgodnjo obljudenostjo, ugotovljeno že za prazgodovinske čase. Podoba je, da so Bovčani uporabljali zgornjo dolino Soče za svojo pašo in da so imeli v njej ter na položnih planjah nad njo svoje planine.

Kasneje — kdaj, bo moglo nemara že dognati zgodovinsko proučevanje — so se jeli naseljevati v prvotnih dolinskih pla-

ninah, v katerih so si bili uredili planinske košenice, kamor so hodili kosit vsako leto in postavljali ob njih senike, zlasti pa hišice, da so v njih bivali po nekaj dni ali tednov na leto. Posebno je postal vabljiv sistem hišic, ko so se planinskim košenicam pridružile tudi planinske njive, kakor jih vidimo tu in tam še dandanes.

Nadaljnja razvojna stopnja je bila naselitev v hišici za trajno in njihova preureditev v stalno domovanje. Podoba je, da je bil ta razvoj dosežen najprej v Soči, in sicer v srednjem delu, to je med Lepenjo in Vrsnikom. Da je to najstarejši del Soče, nam priča tudi ime planine Nad Sočo, ki leži v prisojnem pobočju tik nad njim ob Bovškem Grintovcu. Ime Soča, ki so ga dali temu naselju, priča, da ob reki navzgor takrat svet še ni bil obljuden, nemara celo gospodarsko še malo uporabljan. Trenta je bila očividno poseljena kasneje. Njeno ime še ni raztolmačeno.

Glede Trente imamo na razpolago zanesljiva poročila, da se je v njej v XVI. stoletju začelo rudarstvo. Rudo so kopali največ v pobočjih Zadnje Trente, fužine pa so postavili v dolini pri župni cerkvi ter blizu Loga na Zadnjici (150, 85). Rudarstvo in fužinarstvo je privabilo ljudi v Trento, odročna gorska dolina se je obljudila, od Bovca so po Soški dolini speljali cesto. Toda železarska podjetnost se ni kaj prida obnesla in je proti koncu XVIII. stoletja popolnoma prenehala. Ljudje so odšli s trebuhom za kruhom, drugi pa so se obrnili zopet k stari gospodarski osnovi, k pastirstvu in kmetijstvu.

Kako je bilo s Trento, preden se je začelo rudarstvo, o tem zgodovinski viri ničesar ne vedo in Trente pred XVI. stoletjem sploh ne imenujejo (150; 149). Ime planine Trente (ne morda Trentarske planine!) priča, da je bila tu prvotno planina in da se je ta imenovala Trenta. Tudi ta planina se nahaja na prisojni strani, toda najboljša prisojna planina v trentarskih bočjih je postala svojina Borovcev, to so prisojne lege Prisojnika. Nemara so tudi tu nastale planinske košenice in planinske njive, ki so končno dovedle do trajne naselitve. Še danes so v Trenti in Soči obdobno uporabljene »prestaje«, ki jih je zelo mnogo raztresenih po košenicah do višine okrog 1300 m. Prestaja je spodaj zidan hlev, zgoraj pa leseno ostrešje, kamor spravljajo seno. Pozimi in spomladi se prestavljajo od prestaje do prestaje, da v njih čez poletje nabrano seno pokrmijo živini. Prestaje porabljajo poleti tudi za bivanje ta čas, ko po košenicah kosijo, žanjejo in sušijo seno. Posebno ugodno v nizkih legah urejene prestaje izkoristijo

tudi za to, da okrog njih napravijo njivo in na njej pridelajo čompo, repo ali še kaj malega. — Prave pastirske stanove v planinah Sočani in Trentarji imenujejo »gudert« (150, 150 a).

Za Trento in Sočo je značilno, da so domačije v obeh soseskah postavljene v obliki razložene naseljenosti, kakor je tudi v Bohinju tipična za vasi, ki so se razvile iz nekdanjih planin. Pravih samotnih kmetij je silno malo, le posamezne samevajo tu in tam na planji na polici. Toda če je količkaj mogoče, so domačije postavljene bolj zbližano, vendar še raztreseno. To vzbuja pozornost tembolj, ko imamo takoj v bližnji Bovški kotlini sklenjene vasi. Nedvomno so te starejše, nastale kot takrat gospodujoča naselbinska oblika.

Značilna je tudi kmetska hiša v Trenti in Soči. Vsi opisovalci naglašajo, kako je podobna bovški, pripadajoč istemu tipu bovške kmetske hiše (149; 135).

Gospodarstvo v Trenti in Soči je veren odsev prirode teh gorskih predelov. Poljedelstvo v ožjem smislu ima tu le malo možnosti. Predvsem je že ravnih ploskev skrajno malo, a še te, kar jih je v dnu Soške doline, pa v kratkih stranskih dolinah ter na terasah ob njih, so prekrite le s pičlo preperelino. Poletna temperatura je sicer primeroma dosti znatna, a mnogo je sence in zelo učinkovito se pozna razlika med prisojnimi ter osojnimi stranmi. Sončnega obsevanja, potrebnega kulturnim rastlinam, je zlasti premalo tudi spomladi in jeseni, ko je oblačnost največja. Njiv je tu skrajno malo in pridelek na njih jako boren. V stari upravni občini Trenta je bilo vseh njih z vrtovi samo 15,46 ha, to se pravi nič več kot 0,17 % celotne površine, a v stari občini Soča 41 ha, to je 0,66 %, leta 1951 17 ha ali 0,28 % površine. To se pravi, da obdelovanje zemlje v gospodarstvu tukaj skoro prav nič ne pomeni. Toda tudi za travnike je prikladnega zemljišča zelo malo in pravih travnikov je v Trenti samo 2 %, a v Soči 7 % celotne površine. Na prvi pogled se more razvideti iz tega, da je živinoreja poglavitna gospodarska panoga v zgornji Soški dolini, in sicer v obliki planinskega gospodarstva. Nič manj ko 29 % se v Trenti, a celo 37,6 % v Soči prišteva k planinskim pašnikom (po podatkih iz 1900 in 1951). Toda tudi planinsko pastirstvo, ki je bilo prvotna osnova gospodarskega obstoja teh gorskih naselij in ki je še dandanes njih poglavitna oznaka, se slabo obnaša. Tu je bilo od nekdaj najbolj udomačeno gojenje drobnice, kozá, predvsem pa ovac. Drobnice so imeli zares v velikih množinah in zdi se, da so se tudi najbolj obnesle v tem skalovitem gorskem svetu. Toda v moderni dobi so nastale hude

težave. Koze so jele preganjati oblasti v brigi, da se ščiti gozd, a ovčjereja je doživela splošno nazadovanje, odkar jo je izpodrinila ovčjereja prekomorskih dežel. Goveda so v zgornji Soški dolini od nekdaj gojili le malo, saj ni bilo niti potrebe po vprežni živini, a krav niso pošiljali v planine (150). Trentarji imajo malo travnikov, pa si morejo pripraviti premalo sena za čez zimo, dasi ga z veliko skrbnostjo kosijo celo po hudih strminah in ga na hrbtu in na glavi, v rjuhah ali povezanega z vrvmi prenašajo domov v prestaje, kjer ga pozimi pokrmijo živini. Ker jim manjka sena, da bi prekrmili živino čez zimo, si ne morejo povečati števila goveje živine, ki naj bi nadomestila drobnico. Za čez poletje bi bilo potemtakem dovolj paše tudi za več živine, nego je goje sedaj, toda primanjkuje krme za dolgo zimo. Planine, ki so jih po letu 1918 na trentarski strani opustili in prodali kmetje iz soseske Kranjska gora, niso prišle v prid Trentarjem, ker so jih italijanske oblasti jele zasajati z gozdom. Tu nastaja sedaj potreba, da se planine obnovijo, pač v sodelovanju med Borovci in Trentarji. — Sočani imajo svoje planine največ v gorah na levi strani, kjer segajo še na visoko planoto med Krnom in Bogatinom ter Lepo Špico. Od tod je pašna živina Sočanov pred letom 1918 prehajala še na Komno. Kljub temu, da je tudi v Posočju ovčarstvo zelo nazadovalo v toku zadnjih sto let, gojijo tu ovac še vedno zelo mnogo. Sočani in Trentarji pasejo v svojih planinah le ovce in koze, ovac seveda največ in ne malo, pa nekaj prašičev, medtem ko ostanejo krave v dolini pri domu. Tu je še običajno

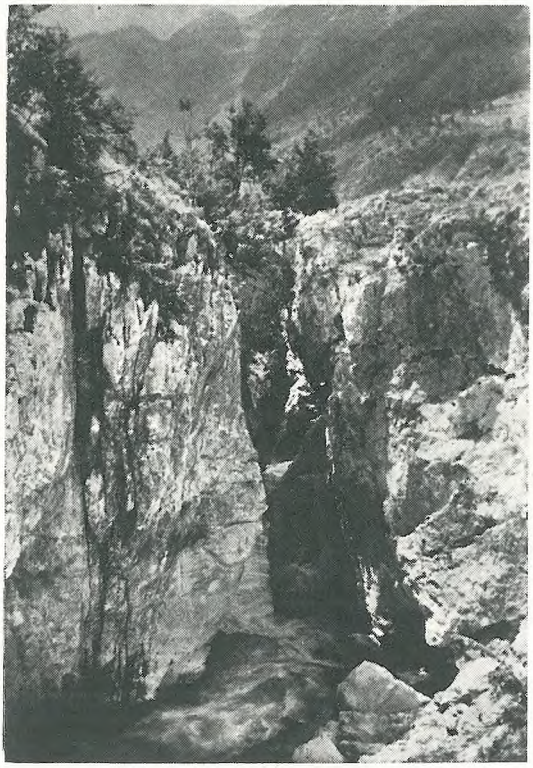

Pod. 75. **Vintgarska korita v Soči**

sirarstvo v planinah, in sicer izdelujejo obilo sira, bodisi iz ovčjega mleka, kakor mešano iz ovčjega in kozjega skupaj.

Soča in zlasti Trenta je še v tem neugodnem položaju, da gozd v gospodarstvu ne nudi kaj prida opore. Predvsem je gozda primeroma malo. V Trenti z gozdom porasla tla ne zavzemajo več ko slabih 25 %, a v Soči 34 % celotne površine. V njem je sicer poleg bukve obilo iglavcev, smreke in jelke, toda v težko dosegljivih legah, od koder je les težko spraviti v dolino, ponekod pa sploh nemogoče. Ali celo oni les, ki ga spravijo v dolino, je še daleč od cilja, ako ga hočejo spraviti v denar, pričo velike oddaljenosti, kar velja seveda posebno za Trento. Precej lesa so plavili po Soči proti Bovcu (150, 166; 133). V strmih pobočjih ob Soči med Trento in Bovcem je zelo mnogo skalnatih goljav brez gozda, brez drevja in plazovi pozimi tu silno gospodarijo.

Velika oddaljenost od gospodarskih središč je med najneugodnejšimi življenjskimi pogoji zgornje Soške doline. Samo ena vozna cesta jo veže s svetom, cesta ob Soči do Bovca, medtem ko prihaja cesta čez Vršič v poštev le za osebni promet. Najbolj na slabem je pri tem Trenta, ki je najbolj oddaljena. Pet ur ima do trga, kjer more kupovati in prodajati, in sicer na obe strani skoro enako, do Bovca in do Kranjske gore čez Vršič.

Oddaljenost od gospodarskih središč ni neugodna samo glede lesa, marveč tudi v drugih pogledih. Tudi živino je od tod težko spraviti na trg, podobno kakor ono malo volne in zlasti sira, ki ga pridela planinsko gospodarstvo. Hkrati je težava s kupovanjem živeža, zakaj Trentar in skoro tako tudi Sočan ne pridela doma dosti več ko krompir (»čompa«) in zelje ter nekaj malega koruze.

Zgornja Soška dolina, predvsem Trenta, je na glasu po svoji veličastni naravi. V moderni dobi bi mogla ta postati vir gospodarskega obstoja, vsaj do neke mere. Toda tudi turistični promet, bodi v smislu letoviščarstva kakor za turistiko, trpi pod tem, da je Trenta tako oddaljena od modernih prometnih žil. Nekaj bi se stvari izboljšale, ako bi se preuredila cesta čez Vršič ter se po njej uredil reden poletni promet.

V vseh pogledih je Soča, zlasti spodnja, nekaj na boljšem.

Pač pa nudi narava osnovo za lov, zlasti v Trenti. Nič manj ko 44 % površine se označuje v Trenti za popolnoma nerodno površje, a v Soči 20 %. In to je področje proste narave, kjer uspeva samo gorska rastlina in žival živi po mili volji. V zgornjem kotu Trente so v dobi po letu 1918 uredili posebne vrste

alpinski vrt. In končno ni čuda, da je prav v Trenti področje ali celo izvor pripovedke o »Zlatorogu«, saj je tu domovina lovcev, ki jim pač ni treba posebej oponašati, da so bili — divji lovci.

In tako ni čudno, da se čim dalje več gorjancev iz Soče in zlasti iz Trente izgublja po svetu. Od doma so odhajali, da bi si opomogli, moški na delo, bodisi čez zimo ali za dalje časa, končno le premnogi za trajno, dekleta služit v mesta, v zadnji dobi v tovarne. Kar daje prirodnega prirastka ta lepa gorska pokrajina, vse poberejo drugi kraji. Ne moremo se čuditi, da prebivalstvo ne more izkazati napredovanja ob štetjih. Celo še čudno je, da v teh zelo neugodnih pogojih ne nazaduje še bolj in da ne izkazuje še večjega upadka. V razdobju od leta 1869 do leta 1936 znaša nazadovanje 11 %, a v dobi od 1880 do 1931 za 12 %. Od leta 1936 do 1948 pa je prebivalstvo v območju tedanjih krajevnih ljudskih odborov Trenta in Soča nazadovalo celo za nič manj ko 24 %.

BOVŠKA KOTLINA

Bovška kotlina je poleg Bohinja največji plani prostor v notranjosti Julijskih Alp. Podobno kot Bohinj je obdana z visokimi gorami od vseh strani in ta veličastni visokogorski obod daje kotlini docela alpski značaj, določa pa obenem svojske poteze gospodarstvu njenega prebivalstva, ki je izrazito živinorejsko in planinsko-pastirsko. Toda v razliki z Bohinjem leži Bovška kotlina ob velikem pretržju, ki poteka od juga proti severu skozi srednje Julijske Alpe, nudeč s tem osnovo za veliko staro pot, medtem ko so Bohinj uporabljali vendarle samo za poševni prehod. Razlika pa se je v moderni dobi prevrgla spričo bližine takratne državne meje v nepričakovani smeri: železnica je stekla po poševnem prehodu skozi Bohinj ter se ognila Bovcu in Predelu, ki sta ostala brez nje.

Bovška kotlina vzbuja pozornost s svojim obsežnim planim prostorom sredi visokih pogorij, ki jo obdajajo od vseh strani. Zgradbene sile s tektonskimi premiki so temeljno vplivale na njen nastanek ter izobliko njenega oboda; tektonsko zasnovanost nam daje slutiti že na prvi pogled primerjava z usmerjenostjo pogorij in dolin, ki jo obdajajo in ki so zasnovane na tektonskih počeh. Geološka proučevanja so pokazala tudi v podrobnem, da predstavlja Bovška kotlina tektonsko udorino ter da poteka njen obod ob prelomnicah.

Ako hočemo preprosto raztolmačiti nastanek Bovške kotline, je ni hvaležnejše stvari, kakor če motrimo vso pokrajino z enega od obvladujočih vrhov v Polovniku ali s katerekoli druge gore, s katere moremo razen Bovca videti tudi Soško dolino v znamenitem kolenu pri Žagi. V Krnskem pogorju in v Polovniku spoznavamo zgradbene enote, v katerih se geološki

Pod. 76. **Planina Predolina**
Živina se pase na morenskem površju. V ozadju skupina Rombon-Kanin

pasovi in prelomnice vlečejo v glavnem od JV proti SZ. V sredi severnih Julijskih Alp, posebno v skupini Jalovec-Mangart, pa smo spoznali elemente zgradbene smeri SV—JZ. Področje ob Soči od Žage navzgor, z Bovško kotlino v osredju, je oni predel, kjer se obe zgradbeni smeri stikata, in sicer nekako v pravem kotu. In prav v področju tega stika in križanja je nastala Bovška kotlina. Tu so se prepočeni manjši kosi grud v stičnem kotu ugrezali ob prelomih obeh smeri. Ob istih prelomnicah so se vršila velika tektonska premikanja z narivi in ob njih so se nekako vkleščene ohranile v nizki legi mlajše geološke hribine, jurske in kredne, ki so iz njih nižji griči ob obodu Bovške kotline na vseh straneh (34; 89).

S tem so nam pojasnjene tudi nekatere značilnosti v obodu Bovške kotline. Njen severozahodni podolžni rob poteka v

nadaljevanju onih prelomnic, ki smo jih spremljali iz osrčja severnih Julijskih Alp skozi Bavšico proti JZ. Strmo se od tektonskega roba dvigajo skalnate stene v Rombon (2208 m) in v visoke obronke orjaške apniške gmote, izoblikovane v visoke pode okrog Lope (2416 m), Prestreljenika (2499 m) ter Kanina (2585 m). Strmo se vzpenjajo svetla apniška pobočja, ki jim goljavo le slabo zakrivajo redki gozdovi. Njihovo položnejše vznožje je iz jurskih ter krednih vododržnih plasti in zato povečini razrezano v ploščate gorice in griče ali tvoreč le nerazgibane obronke, tako rekoč prislonjene na vznožje apniškega velegorja. Da se na geološkem in tektonskem stiku pojavljajo močni izvirki, je naravno, kakor tudi, da nekateri padajo v močnih slapovih navzdol, kakor veliki slap Glijun pri vasi Plužni, ki so ga izkoristili za hidrocentralo ter Boka Pod Čelom.

Na južni strani obdaja Bovško kotlino Polovnik, obračajoč k njej svoje temno, z gozdom poraslo, docela premo in nerazgibano potekajoče pobočje. Kredni pas ob vznožju je nekoliko širši le v ustju doline ob Slateniku. Na vzhodnem koncu zapira kotlino Javorščck 1549 m, predstavljajoč zaključni člen Krnskega pogorja, ter priostreni Sovinjak 1657 m, ki je končna gora v pogorju Bovških Grintovcev. Podoba je, da je tudi vzhodni rob Bovške kotline na tektonski osnovi, in sicer na prečnem prelomu, v nadaljevanju velikega krnskega nariva. Bodisi na vznožju Sovinjaka kakor Javorščka so ohranjene jurske in kredne plasti, nedvomno spričo tektonskih premikov; izoblikovane so v nizke obronke in griče.

Tektonska obmejitev obrobja se razodeva v strmini in ponekod tudi v meliščih, ki so prekrila znaten del vznožja; pa tudi v podorih. Še v letu 1950 se je na Javorščku utrgal znaten kos gore ter zgrmel po pobočju navzdol (prim. Fr. Planina, Podor na Javorščku, Geogr. vestnik 1952, str. 190—193).

Iz dolgega razdobja terciarne formacije v Bovški kotlini ni nikakih usedlin, marveč šele iz kvartarja. Bovška kotlina je postala precej pomembna hidrografska sovodenj, dasi je treba pripomniti, da teko prav vse vode po sledeh prelomnic. Zelo vodnate reke in rečice, predvsem Soča in Koritnica, prihajajo z visokih gora in dovajajo obilo drobirja. A še več se ga je nasulo v toku pleistocena, ko so se ogromni ledeniki iz obsežnega visokogorskega sosedstva pomikali skozi kotlino ob Soči navzdol. V bühlskem stadiju so ledeniki z visokih podov ob Rombonu, Prestreljeniku in Kaninu segali še v Bovško kotlino ter v njenem robnem območju nasuli debele morene.

Površje Bovške kotline izpričuje jako pestro morfogenezo. Tu sta ugotovljeni najmanj dve jezerski dobi, ena iz interglacialnega, druga iz kasnoglacialnega oddelka; starejši deltasto naloženi prod, sprijet v trdo laboro, je ohranjen zlasti na severnem in vzhodnem robu. Brez primere več pa je kasnoglacialnega proda, ki se v njem ponekod, n. pr. 2 km južnozahodno od Bovca, lepo vidijo deltasto naložene prodne plasti (37, 1040). Soča s svojimi pritoki je naglo nanašala prod in z njim zasipala jezero. Vse dno Soške doline nad Kuntrom tja do Kluž je zasuto s prodom, ponekod pa tudi z glino ali celo s pasovito glino. Kasneje, ko je jezero plahnelo in končno popolnoma izginilo, je Soča velik del nasipine zopet odnesla in obenem izoblikovala svoje terase, ki so z njimi tako živahno razčlenjena dolinska tla (113, 82).

Sočo spremlja domala v vsem obsegu od izpod ustja Koritnice do Kuntra dokaj obsežna aluvialna ravnica, po kateri se reka cepi v rokave, menjavajoč po prodni in peščeni nasipini svojo strugo ob povodnjih. To je predel logov.

SOŠKA DOLINA MED BOVŠKO KOTLINO IN KOBARIDOM

POVRŠJE. Dolina se močno zoži na južnozahodnem koncu Bovške kotline, kjer se je Soča zarezala čez antiklinalni svod, povezujoč Polovnik z nadaljevanjem v Kaninskem gorovju. Vrh tega je prav ob soteski Boka nasula svoj vršaj ter se potem globoko zajedla vanj, da si je morala stara cesta pomagati čez z velikim ovinkom. Od velikega kolena pri Žagi naprej pa teče Soča pravzaprav po podolžni dolini in zato je njeno dno široko; tu so v pasu ob velikih prelomnicah proge manj odpornih hribin, jurskih in krednih, v katerih je rečna erozija bolj naglo napredovala. Toda nekako med Srpenico in Trnovim se njena dolina zelo zoži, še bolj tesna pa postane pod Magozdom, kjer zavije proti jugu in kjer si je svojo deber izdolbla med Volnikom ter Starijskim vrhom. V tem prečnem oddelku je prerezala triasne apniške sklade, ki sta iz njih obe imenovani gori, zato ni čuda, da se je tu izoblikovala tesna soteska (138).

Pozornost vzbuja, da se Soči strmec ne zveča najbolj v tej Kobariški soteski, kakor bi mogli pričakovati, marveč malo više, še v podolžnem oddelku, Pod Srpenico, tik ob vznožju brda Na Kuntru teče 314 m visoko, a pod Magozdom le 214 m. Izkazalo se je, da je ta izredni strmec na mestu, kjer so se izvršili oni veliki podori, ki so zajezili Sočo ter njeno dolino od Kuntra

proti Bovcu spremenili v jezero. Od Kuntra navzgor, kjer se je v jezero usedal drobir, je reka vrezala le primeroma malo globoko strugo v danjo jezersko ravnino; rečne terase je Soča sicer vrezala vanjo, ko je jezero splahnelo, toda ne kaj prida na globoko. Zgornji del jezera pa je Soča s pritoki zasipala s prodom in peskom, kakor ga vidimo v deltasto nagnjenih plasteh, zlasti v Bovški kotlini. Pri Srpenici so razgaljene debele jezerske usedline v obliki apniške »krede«, ki jo izkoriščajo za industrijske namene. Trajalo pa je precej časa, preden je Soča skozi skalovje in kamenje podora ob Polovniku zarezala svojo strugo toliko globoko, da je jezero odteklo. In to je vzrok izredno velikemu strmcu v tem delu doline. Soča teče v tesni, globoki debri, ki si jo je izdolbla skozi skalovje podorov. Širše ravnice so ostale zgoraj nad debrijo, izoblikovala jih je Soča s svojo bočno erozijo, bržkone mnogo pred zajezitvijo in ojezeritvijo; na njih so zahodno od Kuntra ostali sledovi suhe doline, ki je po njej sprva tekla Soča (113). Še višje terase, širše in bolj vegaste so ostale posebno na vzhodni strani, očividno učinek pliocenskega preoblikovanja, zlasti okrog Magozda in Drežnice ter drugih vasi, ki so vse s svojimi polji nastale na teh ravnih ploskvah. V pravi rečni dolini ob Soči je prav malo ravnega prostora; samo vas Trnovo stoji tukaj, soteska do Kobarida pa je domala popolnoma neobljudena, zarastla le z gozdom. Tik vzhodno od Kobarida pa je Soča v apniške sklade izdolbla ozek, slikovit kanjon, pregleden s ceste na Drežnico.

GOSPODARSTVO IN NASELJENOST. V Soški dolini med Kluţami ter Kobaridom so prirodni pogoji za gospodarstvo vendar znatno boljši nego v najvišjem Posočju. Predvsem je tu dolina širša in v njej je znatno več ravnih ploskev na terasah, sposobnih za obdelovanje, čeprav preperelina tudi tu še ni kaj prida debela. Nadmorska višina je manjša, topleje je, polje postaja bolj pestro. Toda dolino spremlja tudi tu še v vsem obsegu visoko gorovje, kjer je mnogo površja popolnoma nerôdnega, drugo pa prerastlo z gozdom in dobrodošla osnova za planinsko pašo. Spričo tega izkazujejo katastrske občine tudi v tem področju le neznaten delež njiv, komaj 2—4 %, in temu primerno je tudi travnikov malo več. Na planih ploskvah v glavni dolini je domala vse razpoložljivo zemljišče spremenjeno v polje. Toda gospodarsko težišče je na živinoreji, ki se naslanja na planinske pašnike. Tudi tu se je kmetijstvo močno opiralo na gojenje koz in ovac, saj so gore strme in skalovite. Vendar iz spodnjega dela

iz Čezsoče, Žage, Srpenice i. dr. pošiljajo v planine tudi govedo. Govedoreja se je mogla nekoliko bolj okrepiti v ugodnejšem spodnjem področju in nastale so mlekarske in sirarske zadruge v večjih krajih. Značaj gorovja ob zgornji Soški dolini je bolj prikladen za rejo drobnice, nego goveda; ni čuda, da so z nazadovanjem ovčereje in kozereje nekatere bolj odročne planine

Pod. 77. V sirarnici na Bovškem

opustili. Toda še vedno v ovčjih planinah izdelujejo obilo zelo slovečega »bovškega« (ovčjega) sira, ki so ga mogli s pridom prodajati daleč naokrog. Toda dasi so v nekih predelih, zlasti na osojnih pobočjih, lepi gozdi z znatnim iglavjem, je drugje le redka hosta, v kateri prevladuje bukev. Sekanje, obdelava, tesanje ter spravljanje z odvažanjem je manj pomembno nego, vzemimo, v vzhodnih Julijskih Alpah. Gozd je mogel spričo tega kmetskemu prebivalstvu nuditi primeroma malo opore v gospodarskih težavah.

Kar nudi razen tega zemlja, so vodne sile. Za proizvajanje električne sile izkoriščajo potok Glijun, ki ga zajemajo tik nad slapom, ga spuščajo mimo Poljanice v padcu 70 m navzdol za hidrocentralo. V načrtu so še nadaljnje hidrocentrale na Koritnici na Soči. Posebno vabljiv je oni načrt, ki namerava prevrtati Polovnik med Čezsočo in Trnovim ter po predoru napeljati bodisi

Koritnico samo ali vodo iz Soče ter hidrocentralo namestiti pri Trnovem. Nemara ne bo dolgo, ko se bomo lotili izvedbe teh starih načrtov. Ali pa se bomo morebiti lotili novega zasnutka in zajezili Sočo nekje blizu Žage in spodnjo Bovško kotlino spremenili v jezero.

Vsej zgornji Soški dolini se pozna, da je ostala daleč proč od železnice. Lega ob veliki predelski cesti ji hodi v korist v tem, da ima redne avtobusne zveze, dasi pozimi manj nego poleti. Kmetijstvo ne more preživljati prebivalcev v zgornji Soški dolini, zato ni čudno, da so že od nekdaj morali imeti drugod zaslužek. Nekdaj ga jim je precej nudil promet, pomoč pri prenašanju ter prevažanju čez velike klance. Bovčani so si pomagali tudi s tem, da so kot krošnjarji hodili na tuje (143). V novejši dobi se je seveda uveljavilo izseljevanje, bodisi v bližnja mesta, kakor tudi preko morja. Ni čuda, da se je število prebivalstva povsod tod občutno zmanjšalo, po veliki večini za 5—10 % v teku 1880—1931, v vsej Soški dolini od Kluž pa do soteske pri Kobaridu v razdobju 1869—1936 celo za 9,3 %, a v obdobju 1910 do 1948 celo za 17,6 % (137). Ako računamo gostoto po običajnem načinu, moramo reči, da je obljudenost jako pičla: v stari občini Trenta 4 ljudi na km², v sedanji občini Bovec 22 na km², v področju Žaga-Trnovo-Srpenica 26—35 ljudi na km². Toda dejansko je glede na obdelovalno zemljo tudi tu gostota jako velika. Zakaj v glavni dolini je obilo naselij, zlasti v najširšem delu med Kluž ami in Žago so postavljene vasi jako na gosto, nič manj nego povprečno na naših ravninah. Toda nad dolino se širijo ogromna področja, ki so deloma popolnoma nerodna, deloma pa sposobna le slabega izkoriščanja v obliki planinske paše ali porastle le s slabim gozdom.

Zelo je značilno za zgornjo Soško dolino, da je v njej naselij izven glavne doline skrajno malo, a še te, kar jih je, postavimo, na terasah ob Bovški kotlini, segajo zelo malo visoko. Tudi vasi v področju Drežnice so se vzpele le 500—600 m visoko. Izjema so vasi ob predelski cesti.

Za moderno dobo ima zgornja Soška dolina veliko privlačnost veličastne gorske pokrajine, kjer svežina planinskega ozračja vabi ljudi na oddih, na letovišče, mogočni gorski vršaci pa na izlete in na turistiko. Obilo teh prirodnih možnosti in ugodnosti pa je moralo ostati neizrabljenih, ker prometna oddaljenost ne dovoljuje tolikega poseta, kakor bi ga pokrajina sama po sebi privabila.

Brez dvoma je prvotno prebivalstvo privabila široka Soška dolina s svojimi planimi ploskvami in logi, z ugodnimi možnostmi za patriarhalno živinorejo in pastirstvo. Kasneje se je na pastirsko-živinorejske izkušnje naslonila prometna vloga in tuji trgovci so jeli uporabljati prehod čez Predel. Da se je vse to začelo že v prazgodovinski dobi, pričajo izkopanine pri Bovcu iz ilirske in keltske dobe (na Raveljniku, malem ploščatem brdu 519 m).

Tudi tu nam kažejo razlike v obliki naseljenosti, da so starejša naselja pretežno večje, vsekakor pa sklenjene vasi, stoječe v dnu doline ob vznožju gora, medtem ko so novejša naselja bolj razloženega tipa. Toda takšnih je malo, omejena so bolj na višje terase ter stranske doline, kakor je dolina ob Učji, pa na položaj ob veliki starodavni cesti. Višje terase imamo tu pravzaprav samo v severnozahodnem delu Bovške kotline, zato so se skoraj samo tamkaj vasi mogle vzpeti iz dna glavne doline.

Tip kmetske hiše na Bovškem je prav zanimiv po tem, da pomeni kombinacijo alpske hiše z južnimi motivi, saj se tu celo kamin veže z alpskim hišnim ogrodjem, s strmo streho, pokrito s skodlami in z alpskim hodnikom na zunanji strani. Tip kmetske domačije in hiše je v Bovški kotlini navzdol do Žage še docela gorski. S Srpenico se začne mediteranski tip, ki gospoduje po vsej Soški dolini mimo Trnovega navzdol popolnoma. V Žagi je ostra meja; tu se še mešata oba tipa.

BOVEC

Zgornja Soška dolina ima v obsežni Bovški kotlini svoje prirodno središče, prvič, ker je to v vsem visokogorskem področju edina večja plana kotanja in drugič, ker leži nekako na sredi zgornjega Posočja, kar ga je nad kobariško sotesko. Bovška kotlina z nanjo se naslanjajočimi deli doline že po sebi potrebuje tržnega središča, tem bolj, ko je tako zelo oddaljena od onih področij, kjer so prirodni pogoji za večja urbanska naselja.

Zanimiva je primerjava z Bohinjem, ki je podobna gorska kotlina, pa se v njej ni razvilo nikako pravo tržišče. Očitno je, da je poleg posebnih zgodovinskih vzrokov lega ob veliki prometni žili tisti činitelj, ki je največ pripomogel, da je v Bovcu nastalo tržno središče vsega zgornjega Posočja. Podoba je, da razhod poti ob Koritnici in v Trento pri tem ni prihajal do učinka, saj prometa skozi Trento še danes ni. Pač pa se je oči-

vidno uveljavljala bližina Kluž, soteske, s katero je bilo mogoče zapreti vhod v predelski prelaz.

Ime Bovec (v italijanskem Plezzo, v nemškem Flitsch) izhaja brez dvoma iz predslovanskega izvora, beseda pa je vsekakor že predlatinska. Da je bila Bovška kotlina obljudena že v starem veku, pričajo izkopanine iz prazgodovinske dobe na Raveljniku

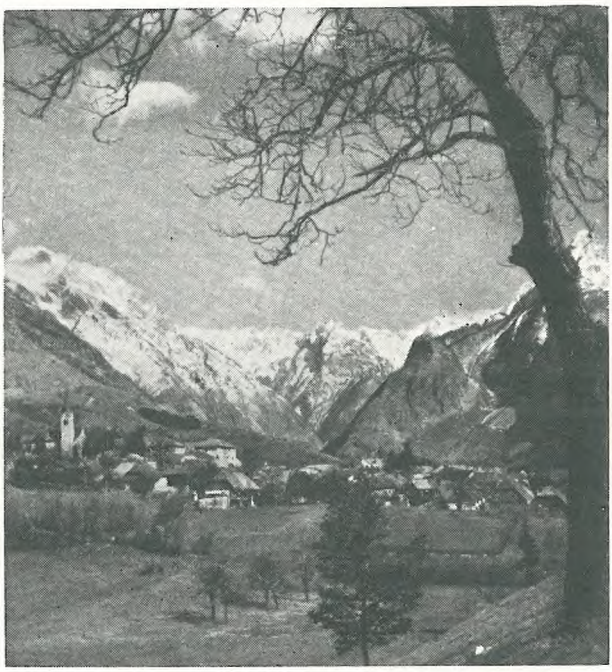

Pod. 78. **Bovec**
Pogled od jugozahoda proti severovzhodu, na gore ob Koritnici z Mangartom in Jalovcem v ozadju

kar kaže na strateško postojanko ob vhodu v predelske klance in soteske. Na sledeh te stare naseljenosti je ostal slovenski Bolec, ki se imenuje v XI. stoletju v zvezi s posestmi rožanskega samostana v Bovški kotlini (12 a, III; 128).

Njegova vloga je ostala tudi v novejših stoletjih povezana s predelskimi prehodi. Kako zelo se je njegova temeljna funkcija vedno vezala s Predelom, nam priča med drugim dejstvo, da je nastalo onstran prelaza, blizu Trbiža, naselje z imenom Bovček (Flitschl).

V moderni dobi je Bovec ostal tržno središče vsega zgornjega Posočja. Vanj so težila naselja od soteske ob Kuntru

navzgor. In za vse to ozemlje se je tu uredil sedež uprave v obliki sodnega okraja. Tu so kupovali kmetje svoje potrebščine, preko Bovca tudi prodajali ono malo presežka kmetijskih proizvodov, mleka in sira, jajc ter perutnine in drv pa lesa in kaj malega od živine. Toda tudi za takšno tržno funkcijo so bili v Bovcu preslabi pogoji, od kar je utihnil promet na veliki cesti. Nikakor se tedaj ni čuditi, da izkazuje Bovec v teku zadnjih desetletij nazadovanje, kakor pač domala vsi naši odročno ležeči tržni kraji. V letu 1910 je štel trg Bovec sam 1137 prebivalcev, a v letu 1953 samo še 929, z bližnjimi kraji leta 1953 1194, a v letu 1910 vendarle še 1340 ljudi. Vsa sedanja občina Bovec šteje v letu 1953 4043 prebivalcev, a obsega vse zgornje Posočje s Soško dolino, vključujoč še Žago in Srpenico.

3. TOLMINSKO POSOČJE

TOLMINSKE JULIJSKE ALPE

UVOD. Tolminske Julijske Alpe imenujemo tiste visoke gore, ki se tako rekoč odpirajo na Tolminsko kotlino in so bile ter so še v svojem gospodarstvu najtesneje zvezane z vasmi okrog Tolmina.

V Tolminskih Julijskih Alpah se razlikujeta predvsem dve veliki skupini. Prva je Krnsko pogorje, ki se vleče skoraj vzporedno s Soško dolino nad Tolminom, a druga skupina pomeni dejansko le robna področja Bohinjskih gorá, in sicer prvič robno področje velikega višavja Komne ter drugič gorske pomole, ki se spuščajo od Spodnjih Bohinjskih gorá proti Tolminski kotlini ter proti spodnji Baški dolini. Meja med Krnskim pogorjem ter obrobjem Bohinjskih gora je v reliefu jako dobro vidna. Razodeva nam jo globoka zareza, ki teče od krasne gorske doline Lepenje čez področje visokih kont pri planini Dupljé na gorsko dolino ob Tolminki. To podolje se vleče skoraj vzporedno s Krnskim pogorjem in zelo je verjetno, da bodo drobne študije našle v njem znamenja tektonske zasnove, kakor so jih našle v pasu od Javoršček—Slátenika do zgornje Tolminke. Pravzaprav je podolje Lepenja—Tolminka zahodna obmejitev Komne in Bohinjskih gorá. Pa še tu imamo v prevalnem področju okrog Dupelj in južno nad njimi dejansko tisti prehodni pas, ki je po svojem reliefu le nadaljevanje visoke Komne ter tako rekoč most med njo in Krnskim pogorjem. Zato nudi to podolje prav

dober kažipot za pristop na Komno in preko nje v Bohinjske gore, bodisi po Lepenji od Bovškega, kakor ob Tolminki od Tolmina. Po teh prirodnih poteh so pastirji od Bovca in s Tolminskega prihajali na planine v območju Komne ter njenega sosedstva.

Za ta prehodni gorski svet med Bogatinom in Krnom se ni doslej uveljavilo skupno ime. Dejansko je to podaljšek Komne in v pomanjkanju boljšega imena bi mu mogli reči Tolminska Komna. To je visok svet, sila razjedeno kraško površje, ki je docela podobno pravi Komni vzhodno od Bogatina in Lanževice. Podolgovate velike kraške kotanje in bolj okroglaste konte, razjedene v obilico še manjših kraških kotanj in kotličev, vmes med njimi večje vzpetine, bodisi posamezni čokati vrhovi ali hrbti, a vsi skalnatega kraškega površja. Kakor na pravi Komni se poznajo tudi tu ostanki nekdanjih normalnih dolin v nizih razjedenih dolink in globeli. Najizrazitejša je tista, ki se izpod Krnskega pogorja vleče čez gorsko, kraško razjedeno kotanjo s planino Polje 1530 m in se spušča v podolgovato kotlino, v katere dnu leži Krnsko jezero 1393 m nad morjem, pa planina Duplje 1371 m, na kar zavije čez 1426 m visoki prag v dolino Lepenjo. Pojav vododržnih krednih lapornatih kamnin je ustvaril pogoje, da se v tej sicer zakraseli dolini pojavlja voda na površju in da se trajno drži slikovito gorsko jezero, po drugod v bližini pa vsaj močni trajni studenci, postavimo, ob veliki ovčji planini Duplje. Na zunanjem robu Tolminske Komne so namestili še druge znatne ovčje planine v nadmorskih višinah okrog 1500 m ali le malo niže (Črni vrh 1513 m, Za Skalo 1516 m i. dr.). Sočani in Trentarji pasejo tu ovce s kozami ter še vedno izdelujejo obilo ovčjega sira. Po tem raztrganem skalovitem svetu je zares ovca najboljša pašna živina. Med golim skalovjem je le malo drevesnega rastja, vendar v okolišu Krnskega jezera še do višine 1700 m (133, 46).

KRNSKO POGORJE. Tako ga smemo imenovati z vso upravičenostjo, saj ima zares značaj gorske vrste in Krn je v njem s svojimi 2245 m najvišji vrh.

Tudi Krnsko pogorje je obdano s tektonskimi mejami, najbolj izrazito in vidno na jugozahodni strani. Tu se vleče ob pogorju ob njegovem vznožju ne le važna zgradbena, marveč tudi geološka mejnica: triadni apniški skladi se tu stikajo z malo odpornimi krednimi hribinami, ki je iz njih domala vse vznožno površje. Toda ne gre za normalno obliko geološko-

petrografskega stika, niti ne samo za običajno prelomno črto, marveč je z njo združen velik nariv. Ob tej veliki prelomni črti so mogočne triasne ploče Julijskih Alp porinjene čez kredne sloje, ob črti, ki se vleče v glavnem od Bovške kotline proti JV, pa se končno okrog Rudečega Roba zavija polagoma proti VJV, prehajajoč dalje na vzhodu ob južnem vznožju Spodnjih Bohinjskih gorá v smer V—Z, v katerem doseže ob južnem robu

Pod. 79. **Krnsko jezero**
Na sliki se da razločiti, kako se jezero naglo zasiplje; od desne sega vanj veliko melišče, a spredaj na levi se vidi ustje hudournika, ki priteka, kadar so nalivi, z gorske kotanje, v kateri stoji planina Polje, ter svoj skalnati drobir vali v jezero

Jelovice Ljubljansko kotlino. Ta veliki nariv prihaja ob Krnskem pogorju v značaju površja jako učinkovito do veljave. Jugozahodna pobočja so zelo strma; golo skalnato bočje se dviga tu strmo z nizkega predgorja v velike višine, ponekod v obliki sten in razdrapanega skalovja. V sredi kraljuje Krn s svojim markantnim nosatim vrhom (2245 m), ki ga še posebej razlikuje od sosedov. Proti SZ od najvišjega vrha se Krnsko pogorje le počasi znižuje; od Vrat 2014 m dalje in na Vršič 1897 m; šele v bližini Bovške kotline se najnižji vrhovi znižajo pod 1700 m, na kar se pobočja bolj naglo spustijo k Soški dolini. Tudi proti JV obdajajo Krn vrhovi, ki v višinah le malo zaostajajo za njim, le za

100—200 m. Na JV se visoko pogorje zaključi s strmo odrezanim Rudečim robom 1916 m. Le z nižjimi obronki se spušča pogorje proti Tolminski kotlinici, ki pa imajo že značaj predgorja, z Mrzlim vrhom 1360 m kot zadnjim v reliefu se učinkovito uveljavljajočim hribom.

Južnozahodno vznožje Krnskega pogorja sestoji iz vododržnih krednih plasti; v njih se je mogla spričo tega razviti gosta mreža potokov, ki imajo svoje izvirke izpod debelih triadnih apniških skladov ter tečejo povečini neposredno v Sočo. Razrezali so predgorje v živahno pokrajino, debri se vrstijo med vzporednimi gorskimi pomoli in ozkimi planotami, ki se držijo v zmernih višinah, spuščajoč se polagoma proti Soški dolini. Za človeka in njegovo gospodarstvo je videti, da je bil najbolj privlačen zgornji rob, stični pas med pogorjem s planinsko pašo ter krednim področjem z obilico vode. V tem stičnem pasu so nastale planine, ki se vrstijo na gosto na vznožju pravega Krnskega pogorja, največ v nadmorskih višinah med 1200—1400 m, redke više, nekatere niže (133). V nižje lege hribovja med Krnskim pogorjem ter Soško dolino pa so se vzpele nekatere vasi, ki so se naselile, kjer so jim dovolile obsežnejše terase in planote dovolj prostora, prikladnega za kmetovanje. Da je v njih živinoreja ostala vedno poglavitna gospodarska panoga, je pač izven dvoma. Saj je podoba, da jih je največ živinorejsko udejstvovanje priklicalo v življenje. Toda v celem je naselij v hribovju ob vznožju Krnskega pogorja malo, a še te vasice, kar jih je, so majhne in se držijo največ v višinah med 500 in 700 m. Redke se vzpenjajo više, kakor vzemimo vasica z značilnim imenom Krn med 800 od 900 m, stoječa pod velikim planinsko-pašnim področjem, ki se vzpenja od tod visoko v goro Krn. Na zahodno stran od Krna pa se je naselilo v položnem bočju več gorskih vasic z Drežnico kot največjo, toda največ v skromnih nadmorskih višinah 500—600 m.

POLOVNIK predstavlja docela samostojen člen v Krnski gorski skupini. Saj ga od Krnskega pogorja loči 1200—1270 m visoko pretržje, ki je zarezano nad povirjem potoka Slatenik in ki je v njem izoblikovana zakrasela suha dolina. V njem je nameščenih niz planin: Dolina (ali Spredolina) 1205 m, Zaprikraj 1208 m ter Za Plečam 1190 m, od koder preide v nižje, dobro razrezano hribovje nad Drežnico. Ta nizki podolžni pas sestoji skoraj v vsem obsegu iz krednih hribin, ki so med njimi vododržni sloji v večini; v njem vidimo spričo tega živahno razrezan

nižji relief. In z njim je Polovnik do dobra ločen od Krnskega pogorja.

Polovnik sestoji v vsem obsegu iz triadnih apniških skladov, v glavnem iz dachsteinskega apnenca. V njem se uveljavlja v zgradbi smer od VJV proti ZSZ, isti pravec, kakor se nadaljuje tudi onstran Soče v Stolovem pogorju, ki se vleče docela vzporedno, pa v gorovju severno od njega tja do Kanina. Tudi Polovnik je obdan s tektonskimi mejami; v njegovem južnem vznožju poteka velika prelomnica, ki so ob njej triadni skladi porinjeni čez kredne sloje. V izobliki površja prihaja ta nariv, usmerjen proti JJZ, močno do učinka, tembolj, ko reže pobočje apniške sklade, nagnjene proti SSV v zahodnem delu, a nagubane v ogromni antiklinalni svod v vzhodnem predelu (prim. Kossmatov prerez čez Krasji vrh, 34, 92). Zato so tudi v Polovniku jugozahodna pobočja znatno bolj strma in skalovita, pa tudi mnogo bolj gola nego severovzhodna, kjer rastejo gozdi v vsem obsegu od vrha do tal.

Tako strme, od južne strani izpodjedene so triadne apniške stene Polovnika, da je nastalo nevarno za ravnovesje; zlasti še po glacialnem preoblikovanju. Po višku zadnje poledenitve so se sprožili ogromni skalni podori pri Trnovem in še bolj med Trnovim in Srpenico, kakor je že navedeno. Mogočno se še danes poznajo dolbine, od koder so se prožili podori, pa tudi melišča so še velika.

Polovnik zaostaja za Krnskim pogorjem tudi v višinah. Na vzhodnem koncu se dviga Krasji vrh, ki je s svojimi 1772 m najvišja vzpetost v vsem pogorju. Vendar ostane greben proti ZSZ dolgo v isti višini; Veliki vrh meri 1767 m, Pirhov vrh 1661 m.

POLOG. Dolina Tolminke je ločila Krnsko gorsko skupino od spodnjih Bohinjskih gora ter njihovega južnega predgorja. Zarezana je v poldnevniški smeri od izza Tolmina daleč v notranjost srednjih Julijskih Alp, kjer se nahaja njeno hudourniško povirje ob Bogatinu in Mahavščku. Toda trajno teče voda le v spodnjem delu, kjer izvira Tolminka kot močan kraški izvirek v dolinskem dnu ob planini Osojnici ter teče skozi Prode in skozi Polog, prostorno koritno dolino. Pologu je že na prvi pogled videti, da je pomenil lepo čelno kotanjo znatnemu ledeniku, ki je zbiral v njej ledene gmote iz višav med Bogatinom in Rudečim robom. Zato je dno v Pologu prekrito s kvartarnim drobirjem, z morenami in jezerskimi odkladninami, pa tudi s kasnejšim prodom in gruščem. Pod Pologom teče Tolminka v

tesni debri, dokler ne prestopi malo nad vasjo Zatolmin v Tolminsko kotlino. Ob tem prestopu je prerezala prag, sestoječ iz triasnih apnencev, v tesnih, docela vintgarskih koritih, ki so čeznje zgradili slikoviti »Hudičev most«. Tik ob njem je v apniških skladih izdolbena široko znana »Zalaška jama«, imenovana po bližnjem kraju Za(d)laz (v italijanski literaturi označevana kot Dantejeva jama).

Pod Hudičevim mostom se izteka v Tolminko Zalaščica, ki izvira kot močan kraški izvir pod planino Razor med gorama

Pod. 80. **Planina Pologar, nekdanja kmetija**

Migovec 1885 m in Kuk 1838 m ter teče po globoko vrezani, a na debelo z moreno ter drugim drobirjem zapolnjeni gorski dolini ob vaseh Ravne in Zalaz ter Laz. Po tej gorski dolini ob Zalaščici je najbližji prehod od Tolmina v Bohinj, vendar čez visoki preval Globoko 1828 m. Staro pastirsko pot tod čez so med prvo svetovno vojno za vojaške potrebe preuredili v nekak kolovoz, ki pa je odtlej močno zanemarjen.

BAŠKA DOLINA

Zelo je značilno, da dolino ob reki Bači najraje označujejo z imenom Baška grapa. In zares je ta dolina po velikem delu, če ne celo povečini tako tesna, da ji marsikje bolj pristoja ime grape. Podobno so ozke tudi grape ob potokih, ki teko od obeh strani v Bačo. Ozemlje v porečju Bače je povečini iz vododržnih kamnin, največ jurskih in krednih, toda vmes med njimi so tudi triasni apnenci in dolomiti, dasi le v ožjih progah. V celem pa je to geološko in petrografsko sila pester svet, raznolik že

na bližnje daljave; gorotvorni stisk je bil silno močan, zgradbene grude so tiščale proti jugu in se porinile ena čez drugo. Tektonske poči in narivi preprezajo ta predel, potekajoč zlasti v alpski smeri od V proti Z. Najučinkoviteje pa se v reliefu uveljavlja tista, ki teče v južnem pobočju Bohinjskega pogorja, izražena z zelo hudimi strminami.

Vse to ozemlje je zelo močno razrezano ter kaže živo razčlenjeno površje. To morfogenetsko delo je opravila v glavnem Bača s svojimi pritoki.

V toku Bače sta dva dokaj različna dela. Spodnji tok, od ustja pa nekako še malo nad Koritnico, je zarezan popolnoma podolžno. In sicer je njena dolina tukaj izdolbena ob veliki, z narivom proti J združeni cerkljanski prelomnici in hkrati na geološki meji. Zato je dolina dokaj prostorna in ima celo nekaj malega ploskega dna. Vasi so se mogle namestiti v njej s svojimi polji poleg Kneže in Koritnice, zlasti pa Grahovo. Arheološke najdbe pričajo, da je bilo tukaj že v prazgodovinski zgodnji železni dobi naseljeno področje.

Zgornji del Baške doline je znatno drugačen. Bača teče od svojega izvirka pod Bačarskim vrhom tako rekoč v diagonalni smeri od SV proti JZ ter reže vse geološke in zgradbene enote. Podoba je, da ta zelo vidna razlika med spodnjim in zgornjim tokom Bače temelji na genetičnih razločkih. Nekatera znamenja kažejo, da je Bača sprva tekla od kolena med Koritnico in Hudo Južino naravnost proti jugu v smeri na Šebrelje, ko je še bila pritok prvotne Idrijce.

Zgornji tok Bače reže, kakor že naglašeno, geološke in petrografske enote, pasove z zelo različnimi kamninami. Zato je rečica mogla vrezati le prav tesno dolino, zares pravo grapo, ki ima ponekod značaj debri. V njenem dnu je bilo komaj kje prostora za naselje. Po veliki večini je človek odbral za krčevine in za namestitev naselij pliocenske terase, zlasti v prisojah. Tik nad izvirkom Bače je znameniti, že zelo zgodaj uporabljani preval čez Bačo ali Bačarski vrh 1281 m, ki prevaja v Bohinj, medtem ko drži čez Petrovo brdo 804 m prehod v Selško dolino. Zgornja Baška grapa je tedaj za prehode zelo važna.

Od Bohinjskega pogorja se spuščajo proti jugu več ali manj vzporedni stranski hrbti in grebeni do Baške doline; kakor zobje na grablje se naslanjajo na glavno gorovje, pravi goriški zemljepisec-opisovalec (143). Izpod Spodnjih Bohinjskih gora izvira obilo potokov, ki teko v več ali manj vzporednih debrih in grapah, le redkokdaj razširjenih v prave doline, v Bačo ali v

Sočo v Tolminski kotlinici. Spričo tega je tu v prevladujočih jurskih in krednih vododržnih kamninah nastal jako razgiban relief; med grapami in debrimi se vlečejo od Bohinjskega gorovja dolgi stranski hrbti in krajši gorski pomoli proti jugu, znižujoč se polagoma, z mnogimi priostrenimi vrhovi in roglji, pa tudi obdani s položnimi pregibi in terasami v bočju. Tudi tu vidimo v zgornjem pasu, ob prehodu v pravo gorovje, med

Pod. 81. **Kmetske hiše v Zgornjih Danjah nad Selško dolino**

Zalaščico ter Knežkim potokom, več planin, medtem ko se je v nižjem področju na širših terasah, v porečju potoka Kneže, namestilo nekaj hribovskih vasi, a vmes med njimi tudi nekaj pravih samotnih kmetij. Toda vse se držijo v zmernih nadmorskih višinah, saj celo najvišje ne segajo čez 800 m. Niso pa podnebni vzroki, ki bi tu zgornjo mejo njiv potiskali navzdol, temveč dejstvo, da prevladujejo hude strmine, bodisi v znatnejših višinah, kakor tudi v vznožnih področjih debri. Očitno je, da so se tukaj ljudje naselili šele kasno, a tudi danes pomeni kmetovanje v gorskem svetu hude napore in velike muke za pač premajhne dohodke. To so področja, kjer se morajo kosci marsikje privezati k drevesu, kadar kosijo ali pa morejo celo samo požeti travo, medtem ko pogosto prenašajo prst s spod-

njega roba njive na zgornjega, ker jim sproti polzi po strmini navzdol (143). Prevlada gladkih, dasi strmih pobočij, ki so izoblikovana v vododržnih hribinah, je vabila ljudi, da so si krčili gozde in urejali v njih njive, še posebno pa košenice in planine.

Vzhodno od Koritnice, kjer je hribovje nekaj niže, se posebno mogočno uveljavlja ozadje strmega Bohinjskega pogorja, nudečega zaščito od severa. Tu so se z gora spuščali v diluviju precej obsežni pobočni ledeniki ter nasuli v pobočja precejšnje

Pod. 82. **Košenice v strminah ob Baški grapi**
Pogled z Rodice čez vas Grant (na sredi spredaj) in Rut (v kotu na levi spredaj) proti jugovzhodu čez Koritniško dolino in Obloški hrib 1136 m ter čez Kojco 1300 m

morenske nasipine, pomešane z velikimi starimi melišči. Te prisojne lege so porabili v srednjem veku za kolonizacijo; v ozemlje od Koritnice do Podbrda, od Bohinjskega pogorja do Bače so naselili Nemce s Tirolskega. Največ vasi stoji v višinah med 600 in 800 m. Kakor prilepljene pod strminami se zdijo te gorske vasice, ako jih gledamo, postavimo, z Rodice ali s katere druge od bohinjskih gorá. A tiste, ki so jih postavili v strmine neposredno nad Baško grapo, so tudi dokaj visoko.

Na levi strani se iz Baške doline pobočja domala enako strmo vzpenjajo v sredogorsko skupino Porezna, ki zaključuje in ograja Baško grapo na JV. Prav takšen gorat svet je tu, samo da še malo višji, saj pomeni Porezen, katerega vrh se v domači govorici imenuje na Gegi (143, 18), najvišjo goro vsega predalpskega hribovja. Toda tu smo v področju kasnejšega naselje-

vanja, kakor moremo že na zunaj sklepati po samotnih kmetijah, raztresenih po terasah in planjah v Poreznu in njegovih pomolih.

Če gledamo iz zgornje Baške grape proti severu, nas pozdravljajo v ozadju visoke Spodnje Bohinjske gore s svojimi strmimi svetlimi skalnatimi vrhovi. V vsem južnem sosedstvu jih imenujejo s preprostim imenom »V Pečeh«. Mnogo bolj nego v zgornji Selški dolini imamo tu občutek, da smo na vznožju visokih Julijskih Alp, predvsem zato, ker je Bohinjsko pogorje višje od Ratitovčevega, pa tudi, ker je Bača globlje zarezala svojo dolino nego Sorica. Toda kljub temu vasi iz Baške grape niso omembe vredno povezane v gospodarstvu z Alpami, ki se semkaj spuščajo pač s prestrmimi pobočji. Eno edino planino imajo urejeno v južnem bočju Spodnjih Bohinjskih gora, a nekaj živine gonijo vsak dan na gorsko pašo v ta prisojna, zelo skalnata pobočja, kjer vrh tega travo tudi kosijo za zimski čas. Zato so morali kmetje iz vasi ob zgornji Baški grapi svoje planine urediti v predgorju v sorazmerno nizkih nadmorskih legah, kjer imajo tudi obilo košenic. Razen tega pa imajo planine tudi v Poreznu, na katerega gonijo čez poletje živino od vseh strani, bodisi iz okoliša okrog Podbrda, kakor iz predgorskih vasi nad Cerknim ter od Sorice. V nekdanji planini med Poreznom ter Blegošem pa so nastale pred nekaj stoletji raztresene kmetije (»Davča«). V prometnem smislu pa Baška grapa mnogo pomeni, od kar je stekla tod skozi bohinjsko-karavanška železnica, ki mora skozi tako rekoč nešteto predorov, pa tudi skozi največjega pod Koblo, dolgega 6399 m.

TOLMINSKA POKRAJINA IN KOBARIŠKI KOT

POSEBNOSTI POKRAJINSKEGA POLOŽAJA

V Soški dolini na Tolminskem se po mnogih svojstvih močno razlikujeta med seboj oba dela, ležeča pod in nad Tolminom. Kakor v kolenu se zasuče Soča. Medtem ko je njena dolina do tod izdelana po dolgem v dinarski smeri, teče od Tolmina dalje prečno na dinarske zgradbene in geološke proge. V skladu s tem je v spodnjem delu tesna, povečini prava soteska, medtem ko je do Tolmina jako prostorna, povečini celo z lepo širokim planim dnom. Iz visokih Julijskih Alp se je ledenik pomikal po Soški dolini navzdol še do v Tolminsko kotlinico, kjer je ležal njegov široki jezik. Pa tudi manjši krajevni ledeniki so

še polzeli s Krnskega gorovja proti Tolminu. Spričo tega je srednja Soška dolina še močno prekrita z morenskim drobirjem. Toda niže doli, pod Tolminsko kotlino, v tesnem prečnem delu, ni v njej nikakih sledov o morenah. Ledena doba je tudi sicer preoblikovala Soško dolino do Tolmina; zajezitvena jezera so bila nastala v njej, pa se polagoma zopet zasipala. Do danes so sicer že popolnoma izginila, toda ostala je dediščina po njih v usedlinah in nasipinah. V Soški dolini pod Tolminom-Mostom vsega tega ni bilo.

Soška dolina nad Tolminom je zarezana tik pod visokimi Julijskimi Alpami; Krnsko gorovje se dviga s svojimi porobki in pomoli neposredno nad njo. To ji daje gorski značaj, tem bolj ko sega tudi Matajursko pogorje, ki jo obdaja na desni strani, še v dokaj znatne višine. Zato je gospodarstvo v srednji Soški dolini, kar je je nad Tolminom, močno povezano z gorami. Prebivalstvo je udeleženo še na planinski izrabi in ima deleža na gorskih gozdovih in izkoriščanju lesa. Skratka: V Tolminski kotlini in v Soški dolini od tod navzgor smo na prehodu v področje visokih Julijskih Alp in ni čuda, da se ves predel od Tolmina navzgor imenuje kratko in malo »V gorah« (143). In dejansko smo tu v mejnem področju, na stiku med visokimi Alpami ter predalpskim hribovjem. Soška dolina je zarezana od Kobarida do Tolmina dejansko že na robu pravih Julijskih Alp, toda kljub temu ima mnogo več potez prave gorske, resnične alpske pokrajine, nego marsikateri kos vzhodnih Julijskih Alp. Na levi strani obdaja Soško dolino visoko Krnsko pogorje, a na desni se vleče ob njej do 1243 m visoki Kolovrat ter v njega nadaljevanju do 1643 m visoki Matajur z nadaljevanjem v Miji (do 1228 m). Vzporedno z Matajurjem in Mijo se vleče Stolovo pogorje (Stol 1668 m). Vmes med obema je zarezana prema dolina od Kobarida do Breginja, ki pomeni v jeziku žive govorice osredje pokrajine Kobariškega kota, ki pa ji v znanstveni književnosti radi dajemo ime Staroselskega (ali Krejskega) podolja. Eno najzanimivejših področij našega gorskega predela je to Staroselsko podolje, saj nam zastavlja v svojem morfogenetskem in hidrografskem razmerju do Soče in Nadiže vrsto velikih ugank. To so sestavni elementi izredno zanimive in lepe Tolminske pokrajine v Julijskih Alpah in njihovem južnem obrobju.

Podolje pod Matajurjem je zasnovano v eni najmarkantnejših zgradbenih prog, ob mogočnih prelomnicah, potekajočih po dolgem skozi gorski svet. Glavna prelomnica, ki ob njej teče

podolje, in sicer njega jugozahodnni rob, ob vznožju Matajurskega pogorja, predstavlja nič manj ko nadaljevanje one velike, izredno dolge dinarske prelomnice, ki teče ob Idrijci navzgor mimo Idrije in ki so ob njej nastala kraška polja Planinsko, Cerkniško in Loško in ki se označuje v znanosti kot idrijska prelomnica. Še mogočnejša pa je druga poč, ki pridrži od Cerkna, potekajoča po južnem vznožju Krnskega gorovja; ob njej so alpske grude v znatni izmeri porinjene proti JZ, kar razodevajo tudi znatne strmine (34, 77). Cerkljanska prelomnica poteka ob severovzhodnem robu podolja. Gorotvorni stisk je bil tukaj, na stiku med alpsko in dinarsko zgradbo (glej I, str. 69) prav posebno močan. Podmatajursko podolje se vleče po dolgem med obema prelomnicama. Dela potemtakem vtis tektonskega jarka in ni čudo, da se je dolina izoblikovala v tako znatni širini. Toda od Tolmina proti JV, kjer se cerkljanska prelomnica jame oddaljevati od idrijske, ugrezanje med njima ni bilo tako izdatno in tu se dolina zoži, pa se ob Idrijci navzgor vleče le v ožjem obsegu. Pri Tolminu je ono področje, kjer se zgradbene enote dinarske in alpske smeri nekako konvergentno zbližujejo. Nemara je s tem v zvezi izrazita tukajšnja hidrografska sovodenj. Tolminsko vodno sotočje se je očividno spreminjalo in prestavljalo, o čemer nam pričajo sledovi opuščenih in preloženih dolin med Tolminom, Čiginjem, Knežo in Slapom. Sledovi takega dogajanja daje Tolminski kotlinici živo kompleksen značaj.

V zgornjem delu se Podmatajursko podolje nadaljuje od Kobarida navzgor v isti dinarski smeri, le da se kakor vse zgradbene enote zavija polagoma v smer proti ZSZ. Široko dolino imamo tu, a le z majhnimi vodicami. Zgornji del, ki je po nastanku še prav posebno zanimiv, bomo imenovali posebej Staroselsko ali Krejsko podolje.

O POGORJU BREGINJSKEGA STOLA

Krejsko podolje obdaja na severni strani dolgo, a ozko pogorje Breginjskega Stola, ki zanj v živi govorici ni skupnega imena, ki pa ga zaradi tega najčešče imenujemo po tej gori Stolovo pogorje. Od Soške doline pri Kobaridu se vleče v presenetljivo premi smeri proti zahodu ter se neha dejansko šele na zahodnem koncu Beneške Slovenije ob Tilmentu. V vzhodnem delu zavzema prostor med Učejsko dolino ter Krejskim podoljem, dosegajoč v Starijskem vrhu 1136 m, v Vršanji glavi 1338 m, a v (Breginjskem) Stolu 1668 m. Kljub tem skromnim višinam pa

Stolovo pogorje v pokrajini zelo opozarja nase. Sestoji namreč v vsem obsegu iz triasnih apnencev, vendar v znatnem delu prekritih z ostanki jurskih in krednih kamnin. Apniški skladi so nagnjeni proti severu ter gledajo s svojimi konci iz južnih pobočij, ki so zaradi tega zelo strma, skalovita, povečini gola od vrha do tal. Južna pobočja so spričo tega precej nerazgibana, razjedena le z mnogimi hudourniškimi grapami. V teh pobočjih je malo gozda in tudi le skromne možnosti za pašo, zato so mogli le redke planine urediti tu, a še te v nizkih legah, tako rekoč v predgorju Breginjskega kota. Severno pobočje je znatno bolj položno, zato so blizu do vrha porasla z gozdom in tudi za planine so v reliefu boljše možnosti; tu imajo n. pr. iz Srpenice urejeno veliko planino Božico v nadmorski višini 1270 m. Spričo tega Stolovo pogorje za gospodarstvo Posočja in Kobariškega kota sorazmerno malo pomeni in zelo je značilno, da se dejansko nanj ni vzpelo nobeno trajno naselje. Šele predgorje v Breginjskem kotu je poseljeno, a tudi ne visoko, a tu dejansko nismo več v Stolovem pogorju, temveč že v hribih iz eocenskega fliša, prehajajočih v Beneškoslovensko hribovje. V poglavitnih potezah ima Stolovo pogorje že svojstva zahodnih Julijskih Alp.

Glede imena je treba pripomniti, da se gora Stol vzdiguje neposredno nad Breginjem; mnogo bolj umestno in pravilno je tedaj, da ga imenujemo po njem Breginjski Stol in ne po Kobaridu.

MATAJURSKO POGORJE

S skupnim imenom Matajurskega pogorja moremo imenovati skupaj gorske enote Kolovrat, Matajur in Mija. Po tradicionalni obmejitvi Matajursko pogorje ne spada več k Julijskim Alpam, temveč k predgorju. Soško dolino med Tolminom in Kobaridom obdaja na jugozahodni strani ter s svojo razgibano gorsko gmoto in z znatnimi nadmorskimi višinami (do 1641 m) še stopnjuje gorski značaj Tolminske pokrajine. S svojimi planinami, gorskimi košenicami in gozdi se uvršča kot važen člen v gospodarstvo Soške doline ter Krejskega podolja in pomeni potemtakem del gospodarske skupnosti Tolminskega.

Matajursko pogorje obrača nase pozornost po svoji prirodi in položaju. V njem je glavni del iz krednih kamnin, apnenca, laporja, brečije i. dr., toda izpod njega gleda v zelo obsežnem površju tudi starejša osnova; v Kolovratu jurski apnenci, a v Matajurju in Miji triada z dachsteinskim apnencem in glavnim dolomitom. Trše kamnine so v glavnem na soški strani, ki je

najbolj strma, a manj odporne prevladujejo v jugozahodnem bočju, ki je bolj položno, spuščajoče se v Beneškoslovensko hribovje, kjer prehaja v eocenski fliš. Geološko-petrografski pasovi so razvrščeni v smeri od JV proti SZ, isto dinarsko smer razodevajo tudi zgradbene gube in prelomnice; Matajursko pogorje dejansko ni nič drugega ko nadaljevanje in tako rekoč zaključek Dinarskega gorskega sistema.

Matajursko pogorje se začne s Kolovratom tik zahodno ob Tolminski kotlinici, in sicer z goro Ježo 929 m, ki ima izrazito ogelno pozicijo. Hrbet Kolovrata ima zelo enakomerne višine okrog 1100 m, a se vzpne najviše v gori Kuk 1243 m, na kar brž preide v nizko zarezo okrog Livka, ki ga loči od Matajurja. Kolovrat se strmo spušča k Soški dolini, vendar se je celo tu našlo prostora za planine in mala naselja, košenic pa je urejenih obilo v bočnem gozdnem področju. Na jugozahodno stran prehaja Kolovrat zelo položno v Beneškoslovensko hribovje in tu so se vasi vzpele prav pod glavni hrbet, po katerem teče razvodnica in sedaj vnovič tudi državna meja, razen okrog Livka. Najviše sta se vzpeli livški vasici Spodnje Ravne 1023 m ter Zgornje Ravne 1043 m ob Kuku, njive pa imajo Ravenci celo do 1077 m.

MATAJUR je gora od Livka do Nadiže pod Robičem. V njega ovršju in v vsej severni polovici gore so razgaljeni zgornjetriasni dachsteinski apnenci, v manjšem delu v vznožnem področju tudi glavni dolomit. Zato so severna pobočja zelo strma, saj teče vrh tega tamkaj na vznožju velika prelomnica. Nekako od 1000 m navzgor postajajo pobočja položnejša in preidejo v obsežne, zmerno nagnjene planje in terase, ki obdajajo goro na vseh straneh, zlasti v višinah 1050 do 1250 m. Na njih so namestili glavne matajurske planine. Na triadnem apniškem površju so se razvile kraške oblike; kraške kotanje, zlasti kotliči in vrtače so na gosto posejane in zelo značilne za površje od višine 1000 m navzgor. Ovršje samo v višini od 1330 m do 1420 m kaže poteze razjedene planote, ki se na njej vzdiguje glavni vrh 1641 m. Zaradi teras in planote v ovršju dela Matajur pogledom od vseh strani vtis debele gore. Mogočna gmota tega na široko napetega gorskega hrbta opozarja nase ob pogledu od vseh strani, posebno pa od južnih krajev. Saj je Matajur najvišja gora južno od pogorja Kobariškega Stola in od pravih Julijskih Alp, pa zaradi tega viden zelo na daleč. Ni čudo, da se odlikuje po nenavadno lepem in širokem razgledu.

Južni del ovršja je iz krednega laporja in apnenca, ki je v njih izoblikovan tudi sam vrh Matajurja 1641 m. A še malo niže, že v višinah nekako pod 1100 m so starejše kamnine prekrite z eocenskim flišem, ki je iz njega vse površje, prehajajoče v zelo živo razrezano Beneškoslovensko hribovje. Zato so južna Matajurjeva pobočja zelo položna, v vseh pogledih različna od severnih. Zelo strma in po velikem delu jako skalnata so pobočja, s katerimi se Matajur proti zahodu spušča v prodorno sotesko-deber reke Nadiže.

Matajur je tudi v gospodarskem smislu zelo pomembna gora. Stoji na stiku mediteranskega in alpskega predela, za to so od južne strani, s hribovja in z ravnine, težili po matajurskih gozdovih. Ni čudo, da so gozda mnogo iztrebili in da ovršje dela vtis, kakor da je že nad zgornjo podnebno gozdno mejo. V resnici se ta nahaja vendarle še okrog 1600 m visoko. Zelo veliko gozda so iztrebili, da so v njem uredili košenice in planine. Saj pasejo v teh planinah med Livkom in Robičem kmetske vasi iz Soške doline, kamor spuščajo po žičnicah tudi obilo sena. Za polja in naselja v zelo strmih, docela nerazgibanih severnih pobočjih na Matajurju ni nikjer možnosti, pač pa jih je obilo na južnih straneh, kjer segajo vasi še v višine 800—900 m ali še više (vas Matajur 954 m), medtem ko so še višja pobočja na gosto posejana s seniki, razmeščenimi po neštetih košenicah. Zgornja meja njiv ne more biti kaj prida pod 1100 m, saj poteka tudi na Kolovratu nekako v tej višini. Celo vinogradi so se vzpeli jako visoko v južnih pobočjih Matajurja, na povprek nič manj ko do 650 do 700 m, v posebno ugodnih legah še kaj malega više.[1] To so seveda le najugodneje ležeči kraji, kjer uspeva vinska trta, zakaj na splošno se začno vinogradi, ki imajo gospodarski pomen, vendarle šele nekako v višinah okrog 500 m.

Veličastna je prečno zarezana deber ob Nadiži, ki je ločila Mijo od Matajurja. Skoraj tisoč metrov globoko so tu izdolbena strma pobočja, ki so ponekod kar iz skoraj navpičnih sten. Soteska je v vsem obsegu izdolbena v triadni apnik in dolomit, podlago jurskim in krednim ter eocenskim kamninam, zadnja kamninska sled Alp v smeri proti jugu. Tudi znamenita deber Predol malo zahodneje je še izdolbena v triadnem apniku, a zdaj docela suha, podobna lepemu dolu, obviselemu v višini 445 do 495 m, za 250 do 300 m nad sedanjim tokom Nadiže. Gora

[1] Marinelli, Osservazioni varie fatte durante una escursione al Matajur. In Alto 1905, str. 2.

Mija zavzema ves prostor med Nadiško debrijo ter Predolino; vsa je iz triasnih apnencev in je zato precej priostrena, dosegajoč z najvišjim vrhom Razorom 1228 m.

Onstran Predoline je ostala osamljena gora Ljubija (M. Lupia), ki dosega le še 1068 m, medtem ko se vrh Vogel dviga 1124 m. Le vzhodni del Ljubije je še iz triadnih apnikov, a proti zahodu prekriva eocenski fliš vse površje. Tudi po višinah Ljubija le še prav malo presega svoje sosedstvo na Z in J.

Očitno je, da je gora Mija le kos prvotnega Matajurja, ki ga je prečna zareza Nadiže ločila od celote. Brž zahodno od Mije se trda triadna kamnina skrije pod eocensko odejo, ki zavzema vse površje tja do velikega pogorja Stol—Čampon. Z Mijo tedaj neha Matajursko pogorje ob Beneškoslovenskem hribovju.

Matajursko pogorje je bilo skozi dolga stoletja meja med nekdanjimi avstrijskimi deželami in Benečansko republiko, kasneje, od druge polovice XIX. stoletja dalje med Avstrijo ter Italijo in je sedaj državna meja med Jugoslavijo ter Italijo. Zaradi njenega položaja so iz vojaških razlogov speljali več cest bodisi na Kolovrat kot na Matajur. Matajursko pogorje je tudi razvodnica med Sočo in pritoki Nadiže, toda še to samo deloma. Saj je Nadiža predrla pogorje, a nadiški pritok Reka je pri Livku zarezal znatno pretržje vanj. V etnografskem smislu pa Matajursko pogorje ni meja nikjer, temveč prebiva slovensko prebivalstvo na obeh njegovih straneh brez najmanjše izjeme.

V sosedstvu Matajurja smo v območju izredno zanimivih hidrografskih sprememb, ki se tičejo v glavnem razmerja med Nadižo in Sočo; še do danes niso zadovoljivo pojasnjene.

BREGINJSKI KOT IN STAROSELSKA DOLINA

Ako se človek vstopi nekje pri Kobaridu ter opazuje svet okrog sebe, bi prav za gotovo mislil, da priteče Soča od Starega sela navzdol. Zakaj v enaki širjavi in isti smeri se nadaljuje dolina proti SZ, medtem ko je odprta proti severu med Starijskim vrhom in Volnikom (tudi Ozven imenovanim) samo ozka soteska. Človek bi pač smatral Staroselsko dolino za glavno, Soško pa za stransko v področju tik nad Kobaridom. In ta občutek bi nam razodeval pravo razmerje. Zakaj Soča teče v soteski med Starijskim vrhom ter Volnikom prečno skozi zgradbeno enoto Stolovega pogorja in si je mogla skozi trde apniške kamnine vrezati le tesno deber. Staroselska dolina pa je zgornji

del Podmatajurskega podolja; dasi teče po njej le neznatna Idrija, je njeno plano dno široko okrog 2 km, enako kot ob Soči med Kobaridom ter Tolminom. Očitno je na prvi pogled, da so se morale tu izvršiti važne hidrografske spremembe. Staro-

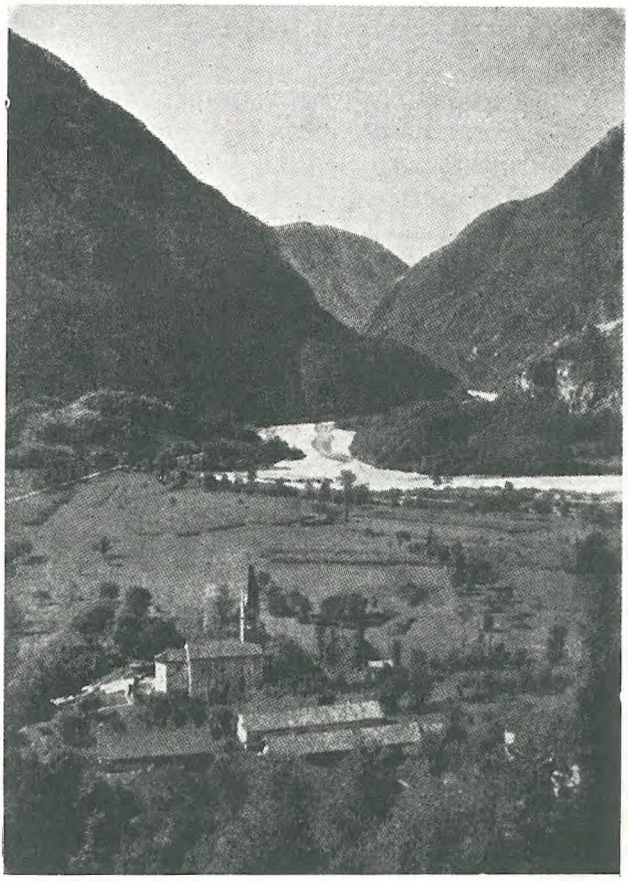

Pod. 83. **Pri Kredu: Nadiža zavije v deber med Matajurjem in Mijo**

selska dolina je izrazita podolžna dolina; vzporedno z njo se vleče bodisi Stolovo pogorje na severu, kakor Matajursko pogorje na jugu in kakor orografske se vlečejo tudi zgradbene ter geološke proge vzporedno z njo. Z močnim narivom in velikimi strminami se dviga Stolovo pogorje nad njo, dosegajoč povsod najmanj 1000 m relativne višinske razlike. Staroselska dolina je v dolinskem strženu prekrita s kvartarno nasipino.

Nadiža izvira izpod Breškega Jalovca (Monte Maggiore) v južnem bočju Stolovega pogorja ter teče sprva v glavnem proti

vzhodu. V njenem povirju, nekako pri Sedlu pod Breginjem je šele konec Staroselske doline. Pri Kredu nad Starim selom se začne ožiti, a od Podbele pri Borjani navzgor se plosko dno docela izgubi, tako da imamo tukaj nekak sklep doline. Povirje Nadiže se nahaja že docela v hribovju, kjer so ob vodah same debri. In Nadiža sama prestopi šele pod Logjem, pri Podbeli, v plosko dolino; tukaj imamo vtis, kakor da je pritekla po stranski debri. Po plani Staroselski dolini pa teče Nadiža le na majhno daljavo. Zakaj malo pod Kredom pri vasici Robič zavije v ostrem kotu proti jugu ter teče po tesni debri med Mijo in Matajurjem skozi Beneškoslovensko hribovje proti Furlanski nižini. Takšen zaokret skozi Matajursko pogorje vzbuja pozornost, tem bolj, ko se pod Kredom Staroselska dolina nadaljuje v isti smeri in širjavi in isti nadmorski višini, pa jo odmaka samo docela neznaten potoček Idrija, izvirajoč na ravnem pri Starem selu in iztekajoč se v Sočo pod Kobaridom. Vrh tega nas preseneča še suhi Predol, zarezan izpod vasi Logje od doline zgornje Nadiže do pobočij srednje Nadiške doline pri vasici Stupica. Nikakega dvoma ne more biti potemtakem, da so se tu izvršile velike hidrografske spremembe, da so vodotoki preložili svoje struge. Katere reke so bile izdolble to dolino in kako ter zakaj so se izvršile rečne preložitve, o tem je bilo že zelo mnogo razpravljanja, ne da bi mogli reči, da so poskusi razlago dovedli že do popolnega uspeha (37, 1032; 142 a, 647—648; 142; 113, 75—79).

Poglavitno vprašanje je bilo, ali je Staroselsko dolino izoblikovala Nadiža ter po njej tekla v Sočo ali pa je obrnjeno Soča po njej tekla v Nadižo. Večina avtorjev je prihajala do zaključka, da je Nadiža tekla po Staroselskem podolju v Sočo pri Kobaridu in da se je preložitev izvršila v zvezi z učinki poledenitve. Prav tako so tudi uporabo suhe doline Predola najčešče pripisovali rečnim preložitvam, ki jih je povzročil prodor odcepka soškega ledenika po Staroselskem podolju navzgor. Ta in podobna ter tudi nasprotna tolmačenja niso mogla zadovoljiti, a so se ponavljala še v novejši dobi (142 b). Med raziskovalci, ki so v novejši dobi podali drugačno, boljše tolmačenje, je predvsem A. Winkler (113, 75 sl.), ki je zlasti krepko postavil naziranje, da je tako prečna dolina srednje Nadiže med Matajurjem in Mijo kakor tudi kratka prečna dolina Predol predglacialne starosti. Nedvomno ima A. Winkler prav, ko domneva, da je zgornja Nadiža sprva odtekala od Logja v isti smeri proti JV skozi deber Predol, seveda v znatno višji legi; celotno povirje

Nadiže razodeva to prvotno smer. Skozi sotesko med Robičem in Stupico pa je odtekala druga reka, in sicer že v pliocenu; Winkler meni, da je bila to Bela, ki se danes pri Podbeli izteka v Nadižo. Bela je imela v območju mehkega eocenskega fliša, ki se tu začenja, lahko delo, pa je tako naglo vrezovala, da je končno zgornjo Nadižo pretočila nase in s tem ustvarila veliki nadiški ovinek med Logjem, Kredom-Robičem ter Stupico (113, 76). Tudi prodorna dolina med Matajurjem in Mijo je tedaj obstojala že v pliocenu, seveda v znatno višji legi, toda k današnji izoblikovanosti te soteske je močno pripomogla tudi antecedenca (113, 77). Široka, v vsem obsegu prostorna, v vseh pogledih opuščeno rečno dolino razodevajoča danja ravnina med Robičem ter Kobaridom je po Winklerjevem mnenju tektonskega nastanka, saj je to proga grezanja med obema dvigajočima se progama, Matajurjem na J ter Stolom na S, pri čemer naj bi po svoje pripomogel še ledenik z uglajanjem in izravnavanjem ter nasipanjem. Bela in Nadiža naj bi po tem tolmačenju nikdar ne tekli v Sočo pri Kobaridu, nasprotno pa se pripušča možnost, da je v teku ledene dobe, postavimo, v interglacialu, Soča obdobno tekla po Staroselski dolini v Nadižo pri Robiču (113, 77).

V prizadevanju, da se do kraja raztolmači pretočitev med Nadižo in Sočo, je treba pogledati širše v ozemlje na jugozahodnem podnožju alpskodinarskega gorskega loka ter se zamisliti v hidrografski in geomorfološki razvoj celotnega tega predela na robu Jadranske in Furlanske kotline. V stičnem pasu tega roba so na široko ohranjene eocenske marinske plasti, znamenje, da smo v robnem področju staroterciarnega morja, ki je oblivalo tudi še južno vznožje Alp. Ko se je alpsko-dinarsko gorovje kot kopno vzdigovalo iznad morja v staroterciarnem obdobju, so se tu razvijale konsekventne reke, tekoče v glavnem v smeri splošne nagnjenosti od SV proti JZ. Te reke so nam v znatnem delu ohranjene še do danes, in sicer so to Nadiža v svojem srednjem ter spodnjem toku, potem Livška Reka, Kambreška Idrija, Soča v sektorju med Tolminsko kotlinico ter Plavmi, reka Čepovanskega dola, pa dalje Vipava, Brkinska Reka-Timav ter končno Podgrajsko-Nabrežinska reka. Te reke, ki so tekle nekako koncentrično v Furlansko-Jadransko morsko kotlino, kakor tudi njihove pritočnice, pa niso vrezovale svojih strug enakomerno naglo, temveč nekatere bolj počasi, druga pa bolj hitro. Posebno naglo so vrezovale tiste reke in pritočnice, ki so tekle po manj odpornih, mehkih kamninah, zlasti pa take, ki so tekle ob prelomnicah in po tektonsko pretrtih pasovih.

Najhitreje vrezujoči pritoki so spričo tega zadenjsko podaljševali svoje tokove ter sosedne reke in rečice pretočili nase. Na ta način se je rečno omrežje zelo spremenilo in v teku dolgih obdobij se je izoblikovala tudi Soča v presenetljivo zavitem, v več kolenih kakor prelomljenem toku. Staroselsko podolje, ki danes veže dolini Nadiže in Soče, je potemtakem mlajše, medtem ko je Nadiža v svojem proti jugu usmerjenem toku že stara reka. Njeno povirje se je najbrž sprva nahajalo severno od Stolovega pogorja, glede katerega je dognano, da predstavlja progo zelo močnega tektonskega dviganja v novejši dobi (112, 103; 113, 177). V kvartarju so se pod učinkom poledenitve zgodile nove, vendar v velikem manj pomembne preložitve rečnih tokov. Morebiti je v nekem času ledene dobe, ali morebiti za krajše obdobje tudi tik pred tem, Nadiža vendarle tekla od Robiča proti Kobaridu v Sočo.

Ko se čudimo, da so v dnu Staroselske doline tako neznatne višinske razlike v razvodju med Idrijo ter zgornjo Nadižo in da je danja ravnica ostala tako enakomerno malo nagnjena, moramo upoštevati, da je podolje doživelo veliko preoblikovanje v teku diluvija, in sicer največ v obliki močnega morenskega, jezerskega in fluvialnega nasipanja.

Soški ledenik je prodrl tudi v Staroselsko dolino visoko navzgor čez Kred in Borjano, najbrž pa še znatno čez. Saj je sedaj dognano, da je segal ledenik v Soški dolini znatno više, nego se je prvotno domnevalo. Dognane so na primer morene v znatni razsežnosti v ovršju med Starijskim vrhom (1138 m) in Vršanjo glavo (1355 m) v nadmorski višini med 1100 in 1124 m. Čez to sedelsko področje je tedaj še odtekal odcepek soškega ledenika v Krejsko podolje proti povirju Nadiže (112, 96), zahodno od Sedla do vrha Za Javorom 683 m, če ne celo še čez (37; 114). S tem se je Nadiži zaprl odtok mimo Podbele ter Borjane; prisiljena je bila iskati si druge poti. Našla jo je čez nizki preval med Mijo ter Ljubijo (docela podobno kot Radovna med Vintgarskim hribom in Homom) ter si jela v njem oblikovati tesno deber. Ko se je odcepek soškega ledenika v zaporednih skrčitvah umaknil pod Kred in Staro selo, je bila s tem Nadiži zopet odprta prosta pot in vrnila se je znova v staro dolinsko pot mimo Podbele, Borjane in Kreda ter Robiča. Predol med vasema Logje in Stupica pa je ostal kot tesen suhi dol prazen, samo prav neznatna vodica teče po njegovem spodnjem delu, mnogo premajhna in prekratka za takšno deber. Da pa je kratkodobni tok ledeniške Nadiže zares izoblikoval Predol, o tem nam

pričajo v njem višinske razmere. Dno tega suhega dola se začne v višini 494 m, 190 m nad dnom Nadiške doline pri vasi Logje, in sicer prav tamkaj, kjer je ležal rob ledenika, in se spušča proti JV polagoma do višine 440 m, s katero se kakor odrezano neha v pobočju nad vasjo Stupica, 240 m nad tukajšnjim dnom Nadiške doline. Topografska in višinska lega Predola kaže na nedvomen način, da ga je izdolbla Nadiža v preloženem toku med diluvialno poledenitvijo, a še posebej nam to potrjujejo morene pri Logju ter vodoravno naložene prodne terase v ustrezajoči legi nad suhim dolom.

Diluvialna poledenitev je pustila za seboj tudi druge sledove v Staroselski dolini in še prav posebno v povirju Nadiške doline, ki ga nekako od Borjane navzgor domače prebivalstvo najraje označuje kot Breginjski kot, po Breginju, najpomembnejši vasi, ki stoji slikovito na nasipini nekdanjega jezera, sredi te izredno zanimive zatrepne pokrajine. Odcepek soškega ledenika, ki se je vlegel v Staroselsko podolje, je odložil tu zelo mnogo moren. Vidimo jih, kako pokrivajo pobočja na severni in južni strani, v zaporednih nasipih, kakor je rasla in se kasneje nižala višina ledenika, a vmes med njimi vrh tega talne morene, nad nasipi pa grušč in melišča, ki so se nasula s slemena proti ledeniškemu robu. Ker je bil vodni odtok iz podolja ves čas močno oviran, so morene po veliki večini ostale na prvotnem mestu. A ker se je ledenik širil zoper vodni tok in splošni strmec, in sicer tako v spodnjem delu Staroselskega podolja kakor v povirju zgornje Nadiže, je zavrl vodni odtok ter ga zajezil, da so nastala jezerca. To se je dogajalo ponovno, v zaporednih stopnjah ledeniškega prodiranja ter umikanja, in sicer na več krajih. Sledovi ojezeritev so se ohranili na posameznih krajih v pobočjih v obliki peščenih in prodnih nasipin, ilovice in gline, posebno zanimivi pa v pasoviti glini. Za proučevanje glacialnega in fluvioglacialnega nasipanja, hidrografskih preložitev in ojezeritev v zvezi z gibanjem ledenika nudi Staroselska dolina z Breginjskim kotom izredno zanimivo področje.

Tektonska prelomnica, velika dolga poč, ki je nadaljevanje znamenite idrijske prelomnice in cerkljanskega nariva hkrati ter del periadriatskega loka, je pripomogla, da je bila ob njej odpornost hribin manjša in da je prvotna Nadiža, bodi sama, bodi s svojim pritokom — kakor niže doli Soča — primeroma naglo vrezovala svojo dolino in jo mogla zgodaj krepko razširiti. Tektonski premiki so sprva pospeševali vrezovanje in odločali o

zasnovi podolja, kakor so nemara pozneje pripomogli k močnemu zasipanju. Posebno pa je treba podčrtati, da je v Staroselski dolini primeroma zelo široko plano dno, in sicer v vsej njeni dolžini, pa da so v njej tudi višinske razlike med kolenom Nadiže pri Robiču ter dolinskim povirjem Idrije docela neznatne. Danja ravnica je pri Kredu 250 m nad morjem, pri Starem selu 254 m,

Pod. 84. **Staro selo**
V ospredju plano dno Staroselske doline, v ozadju Krn. V Posočju od Srpenice navzdol prevladujejo hiše mediteranskega značaja

v povirju Idrije 234 m, a na spodnjem koncu med Kobaridom ter Mlinskim 215 m.

Danja ravnica v Staroselski dolini je spričo tega v znatnem delu zelo malo nagnjena. Idrija se vije po njej v mnogih vijugah, marsikje odtok zastaja in so le logi ali celo močvirne ploskve (»Blata«). Toda danjo ravnico obdajajo napeti robovi in sušne terase, ki so jih s pridom spremenili v njive. Še bolj širok pa je na obeh straneh nekoliko vzvišeni pas dolinskega dna, setoječega iz kvartarnega in starejšega drobirja, ki je izoblikovan v prijazno vegasto površje, majhne gorice in brda pa tudi nekaj višje holme, obdajajoč na široko zlasti vznožje strmega Stolovega pogorja. Po dolini navzgor postajajo griči čim dalje višji ter prehajajo v eocensko zemljišče; okrog Borjane je vsa

dolina iz živahno razrezanega hribovja, s katerim se tukaj zaključuje Staroselska dolina. Toda tudi po teh višinah je bilo obilo prilike za preuredbo zemljišča v polja in za poselitev; tudi tu je nameščenih obilo vasi in vasic. V celem je Staroselska dolina prav dobro poseljena, bodisi po niže ležečem spodnjem delu kakor v zaključnem zgornjem delu, v nadmorskih višinah okrog 500 m ali še kaj malega više. V prisojnih gladkih pobočjih Stolovega pogorja se zelo radi prožijo plazovi, povzročajoč ne redko hudo škodo. V debeli zimi leta 1952 so plazovi naredili posebno veliko škodo, saj so v nekaterih vaseh podirali hiše in podsuli ljudi; največ žrtev je bilo v vasi Borjana (18).

SOŠKA DOLINA MED KOBARIDOM IN MOSTOM

UVOD

Razen v Bovški kotlini ter pod Solkanom ni Soška dolina nikjer toliko široka, tako prostorna kakor med Kobaridom ter Mostom (Sv. Lucijo). Pa lepa je, zakaj tik nad njo se vzpenjajo visoke Julijske Alpe s skalovitim Krnskim pogorjem. Krna samega strma južna pobočja se spuščajo neposredno do dna Soške doline. Dih Alp leži nad dolino, vsako noč se z osvežujočim nočnikom obnavlja zrak v njej. Gorsko zelenje nas pozdravlja med sivimi skalami, vidno tudi iz dna doline, ki pa v njej že uspevajo prvi vinogradi. Znanilci so nam in priča, da leži srednja Soška dolina v področju, kamor že segajo zastopniki tople južne pokrajine ter se mešajo, stikajo in prepletajo z alpskimi.

Kakor že rečeno, ima Soška dolina med Kobaridom ter Mostom s celotnim Podmatajurskim podoljem vred značaj pravega tektonskega jarka, ugreznjenega med več ali manj vzporednimi lomnicami. V dolinskem dnu ni nikjer videti eocenskega fliša; pojavi se šele na spodnjem koncu, na južnem obodu Tolminske kotlinice, kjer leži zaplata eocena na osamljeno stoječem Selskem vrhu 588 m, tik zahodno nad Mostom. V zgornjem delu se eocen pojavi v okolišu Breginja, kjer proti Z prevlada popolnoma. Soška dolina s Krejskim podoljem je tedaj izdolbena le v mezozojske kamnine, jurske in kredne, kar v njej še bolj spravlja do veljave alpske poteze. Matajur in Kolovrat se vzpenjata zelo strmo iz doline; njiju osojna pobočja se vlečejo skoraj v premi črti, le malo razgibano, tu in tam z melišči in

golim skalovjem v strminah. Razen neznatnih izjem na vzhodnem koncu ob Ježi, je vse to pobočje ostalo popolnoma neposeljeno, saj za naselja tod zares ni nikjer prilike v strminah. Vse drugače je na levi strani v pobočjih Krnskega pogorja. Potoki in hudourniki so vanj zarezali globoke debri in grape, a gorski pomoli med njimi molijo z dokaj priostrenimi vrhovi

Pod. 85. **Vrsno**

visoko nad dolino, Mrzli vrh 1360 m, (tolminski) Triglav 980 m, Kobilja glava 1475 m in drugi.

Na visokih terasah je dokaj prostornih prisojnih planj, na katerih je bilo mogoče napraviti krčevine in ob njih nekaj vasic, po nekaj sto metrov nad dnom doline, med njimi Gregorčičevo Vrsno in Libušnje. Razen tega so krnski potoki nasuli v Soško dolino obsežne vršaje, največjega pod Libušnjim, in na njih so se v prisojnih legah nudile človeku znatne ploskve prisojnega sušnega zemljišča, prikladnega za polje. Ni čudo, da so na vršaje navezane vasi in vasice. Med desno in levo stranjo v Soški dolini so potemtakem tukaj prav opazne razlike. Vasice na levi strani Soške doline med Kobaridom in Tolminom se odlikujejo po najznačilnejših potezah stika med Alpami in podgorjem, gospodarskega sožitja med gorskim in planinskim svetom živinoreje ter toplim dolinskim območjem poljedelstva.

TOLMINSKA KOTLINA

V okolišu Tolmina se idrijska in cerkljanska prelomnica razhajata in kakor postaja razdalja med njima proti vzhodu večja, se razširja Soška dolina, dobivajoč poteze majhne kotline. Toda tu je bilo ugrezanje med obema prelomnicama manj izdatno in dno Tolminske kotlinice je v vzhodnem delu v višji legi, razčlenjeno v posamezna brda in pomole ter globeli.

K izoblikovanju Tolminske kotlinice je zelo mnogo pripomogel hidrografski razvoj. Kar dvoje hidrografskih svojstev je udeleženih na tej preobrazbi. Iz gorá pritekata Tolminka in Zalaščica, a na vzhodu sta semkaj usmerjeni Idrijca in Bača, ki sta obe večji rečici. Bača se je morda nekdaj iztekala v Sočo samostojno pri Prapetnem; tako vsaj bi mogli sklepati po suhem dolu, ki se vleče od iznad Podmelca čez Ljubin do Soške doline. Zdaj pa se Bača izteka v Idrijco, toda komaj 2 km niže, preden se ta sama izlije v Sočo pri Mostu (Sv. Luciji). Tu se nahaja glavna sovodenj; dinarske in alpske poči ter zgradbene enote se tu razhajajo; podoba je, da so največ pripomogle k nastanku tolminskega hidrografskega sotočja.

V Tolminski kotlini imamo sledove še zelo kasnih hidrografskih sprememb. Ob Soški dolini pri Volčah se vleče naravnost proti jugu mimo Čiginja dokaj prostorna dolina, ki se pri Selu znova odpre v glavno dolino ob Soči. V severnem delu je docela prazna, a v spodnjem delu, pod Čiginjem, teče po njej neznaten potoček, premajhen za tolikšno dolino. Čiginjska suha dolina še ni dovolj pojasnjena; ne more se še reči, ali jo je res izdolbla prvotna Soča, preden se je prestavila v tektonsko najbolj pretrto progo, po kateri teče sedaj mimo Prapetna, Modreje in Mosta. Vmes med opuščeno Čiginjsko in sedanjo Soško dolino je ostalo dvoje nevisokih osamljenih brd, ki ju loči medgorje med Kozarščami in Modrejcami, znano pod značilnim imenom Mengore. Tudi ta suha dolina je še uganka. Ali jo je izdolbel potok izza Ježe v Kolovratu, usmerjen k Soči, ali pa je nadaljevanje Ljubinske suhe doline. Brdo Bučenica 509 m severno od Mengor in Selski vrh 588 m južno od Mengor sta obdana od vseh strani z dolinami in ker sta zmerne višine, še po svoje pripomoreta, da je Tolminska kotlina videti tako prostorna in tako zanimivo razkosana. Vrh tega molijo vanjo gorski pomoli in docela osamljena brda, kakor je zlasti strmi Kozlov rob ali Grajski hrib 428 m ob vhodu v deber Tolminke z razvalinami starega tolminskega gradu. Če je zares Soča od tod nekdaj tekla

še dalje proti JV mimo Slapa in po Čepovanskem suhem dolu, ali če je tamkaj tekla druga reka, to je treba še izpričati.

Planega, docela ravnega površja je primeroma malo. Ledenik, ki je v diluviju ponovno zapolnil vso Soško dolino do ustja Idrijce, je imel v Tolminski kotlini svojo čelno kotanjo. Ledeniški jezik se je tukaj cepil v dva konca. Prvi je polzel skozi Čiginjsko dolino do Sela, drugi pa mimo Mosta (Sv. Lucije) do Kozmaric, do severnega vznožja Dobrovčnika in do Stopiča ob spodnji Idrijci in v Ljubinski suhi dolini do razvodja v višini okrog 400 m. Čelni morenski nasipi, ohranjeni v treh zaporednih položajih, pričajo še danes o tem. Ledenik je bil še blizu konca prav debel; robne in talne morene, raztresene po pobočjih na obeh straneh doline, pričajo, da je led segal pri Mengorah in Bučenici 453 m visoko, severozahodno od Volč pri Kamnici še do 680 m, pri Fonih do 700 m visoko, pri Livku do 990 m ter ob Krnskem pogorju nad Kamnim ter pri Kobaridu še nekaj više (112, 97). Do teh višin so se zlasti v bolj zavetnih legah ohranile morene, ki so posebno obilne v zgornjem delu Staroselske doline in v območju tolminske čelne kotanje.

Ledenik je pustil za seboj jako obilne posredne sledove. V času, ko je ledenik segal do Mosta, je Bači in Idrijci zavrl odtok. Za Idrijco je ugotovljeno, da se je napela v spodnjem toku v veliko jezero, ki je segalo prav do Trebuše. Ko se je ledenik v majhnih zaporednih stopnjah umikal, so nastajala jezera, ki o njih zgovorno pripovedujejo deltasto naložene plasti ali celo pasovita glina pri Mostu in pri Modrejcah (112, 88). Posebno veliko jezero je nastalo v glavni čelni kotanji, ko je ledenik popolnoma zapustil srednjo Soško dolino in ko so čelni morenski nasipi vodi zapirale odtok (37, 1038; 112, 110). To kasnoglacialno jezero je segalo navzgor od izza Tolmina do Kobarida v dolžino 16 km in je bilo široko 1—2 km. Njegova gladina se je nahajala v nadmorski višini 200 m, med tem leži sedanje dno doline okrog 150—160 m visoko. Jezero je bilo potemtakem v spodnjem delu najmanj do 50 m globoko. Soča je v jezero nasipala velike množine proda in peska, prav tako pa tudi gorski potoki, posebno tisti izpod Krna. Danes so nam ohranjene kot terase ob dolinskem dnu, posebno pri Kobaridu, pri Idrskem, Dolju, Kamnem ter ob Tolminki pri Tolminu itd.

Toda v mehke morenske pregraje so jezernice naglo vrezovale svoje struge in primeroma kmalu so jezera uplahnila. Jemati moramo v poštev, da so na istih prostorih v menjavi ledene dobe jezera ponovno nastajala in minevala. Pripomogla

so prav obilno, da je srednja Soška dolina tako obilno zadelana s prodno, peščeno in glineno nasipino.

Precej drobirja je v Soški dolini sprijetega v laboro: na več krajih jo vidimo v manjših ali večjih terasah.

Sedanje dno Soške doline je izoblikovano potemtakem šele v zelo kasni dobi. Ob reki se vleče dokaj široka aluvialna ravnica, ki jo še zalivajo povodnji. Soča se po njej cepi v rokave, dela vijuge in ponekod se vidijo roje. Ravnica je v logih in travnikih. Toda obdajajo jo nizke, pretežno ozke terase na obeh straneh; na njih je bolj sušno zemljišče. Večji obseg zavzemajo jezerske terase in starejše kvartarne nasipine z vršaji, največ na levi strani. Na njih je največ sušnih ravnot in najboljše obdelovalno zemljišče. Zato se jih drži največ vasi. Domala vsi močnejši pritoki prihajajo od leve s Krnskega pogorja. Njihovi vršaji so potiskali Sočo na desno, da teče v glavnem nesimetrično po dolini. Samo v zgornjem delu jo je Idrija odrivala na levo; samo v njenem območju vidimo širše terase in na njih vasi tudi na desni, z Idrskim kot zadnjo. Volče so navezane na Čiginjsko suho dolino. Aluvialna ravan v Soški dolini se nahaja pri Kobaridu v nadmorski višini 210—220 m, pod Kamnim 180—190 m, pri Tolminu 160—170 m ter med Mostom in Selom 135—140 m. Glavne terase in vršaji so višji, največ pa se držijo v legah tik nad 200 m, nad gladino kasnoglacialnega jezera. Kar presenetljivo je, kako se vasi v Soški dolini med Tolminom in Kobaridom držijo enakomerno v višinah kaj malega čez 200 m nadmorske lege.

PODNEBJE IN GOSPODARSTVO

Soška dolina med Mostom in Kobaridom s Staroselskim podoljem ali Kobariškim kotom, kakor pravijo domačini, je po podnebju nekako v sredi med alpskim podnebnim področjem in južnejšimi vplivi. Prevladujejo gorski vplivi, saj je dolina popolnoma obdana z gorskim svetom, iz gorskih dolinic in pobočij priteka sleherno noč osvežujoči gorski zrak, ki ga dovaja nočnik. Zato se Soška dolina tukaj odlikuje po alpski svežini in spominja v marsičem na prava notranja alpska področja. Dolino zapirajo soteske pod Mostom, pozimi se tukaj rad nabira mrzli zrak, zlasti po velikih mrzlih udorih. Često je združen s toplinskim obratom, ki se do neke mere uveljavlja še v Tolminski kotlinici, prirodnem stečišču Soške in Baške doline. Na žalost pa je premalo ustrezajoče odbranih vremenskih postaj, da bi

imeli zadosten vpogled v vremenske osnove tukajšnjega podnebja. Podatki za Kobarid kažejo, da je zima vseeno precej mrzla, saj se nam razodeva za januar srednja temperatura —1,2° C. Poletje je precej toplo, srednja toplina julija znaša v Kobaridu 19,7° C (121, 145). Značilno pa je, da se povprečna dnevna toplina ne vzdigne na 20° C ali čez. Res je, da tukaj že uspevajo prvi vinogradi, a to so le prvi posamezni znanilci toplejšega juga, uspevajoči v zavetnih prisojnih legah, ne da bi mogli imeti gospodarski pomen.

Soška dolina s Kobariškim kotom se nahaja na vznožju najbolj deževnih strani visokih Julijskih Alp. Preko 2000 mm padavin na leto dobijo tukaj celo v dolinskem dnu, v Kobaridu 2500 mm, v Tolminu 2300 mm (15; 142). Koliko več mora biti še moče v višjih legah, v pobočjih in na vrhovih na obeh straneh doline. Potoki imajo tu mnogo vode in dovajajo v Sočo jako mnogo kamenitega drobirja. Saj so padavine skozi vse leto obilne, največje seveda jeseni, z viškom v oktobru, a najmanjše pozimi, z nižkom v januarju (121). Oblačnost je tu skozi vse leto obilna, nebo je zlasti jeseni mnogo zastrto z oblaki.

Prvotna vegetacija, kakor jo je priklicala v življenje narava sama, to je bil tudi v Soški dolini gozd. Samo v dnu Soške doline so bili prirodni logi, pa nemara ponekod v pobočjih in na vznožju, kjer so se prepogosto prožili plazovi. V gozdu so se očividno vedno mešali iglavci z listavci, kakor se mešajo tudi dandanes.

V prirodno pokrajino je človek posegel najprej v dolini na levem bregu na zgornjih kvartarnih terasah, kjer je izkrčil gozd in uredil polje in od koder je očividno zgodaj posegel v gore, izrabljajoč jih v glavnem za planinsko pašo. Kar je vasic po gorah nad Soško dolino, so vse nastale kasneje. Prva človeška naselja so nastala vsa spodaj na terasah, malo nad aluvialnim dolinskim dnom. O tem nam pripovedujejo stari arheološki sledovi, ki se vsi držijo zgornjih kvartarnih teras na levem bregu Soče in v Kobariškem kotu; tudi krajevna imena predslovenskega izvora so nanizana v istem področju od Kreda mimo Kobarida in Ladre na Tolmin in Čiginj ter spodnjo Bačo in Idrijo. Iz teh prvotnih naseljenih središč se je v slovenski dobi ljudstvo polagoma razseljevalo, ustanavljajoč po dolini nove vasi, kakor tudi po prisojnih pobočjih in višjih terasah v gorovju.

Po gospodarskem značaju je tukajšnja pokrajina na prehodu iz predalpskega področja v gore. Toda v glavnem moramo

vendarle ugotoviti, da se v njej razodeva bolj alpski značaj. Poljedelstvo v ožjem smislu ima bolj slabe temelje, dasi so vse bolj ravne sušne ploskve izkoriščene za njive; narava je dala mnogo več možnosti za živinorejo. Že v dnu ležeči logi in zamočene trave, postavimo, v »Blatih« v Staroselski dolini vabijo na živinorejo. Najodločilnejša pa je bližina visokih gora, v katerih imajo kmetje planine, bodisi v Krnskem gorovju in v predgorju nad Tolminko in Zalaščico, kakor v Matajurskem pogorju, nekaj tudi v Stolovih višavah. Celo na planotah nad spodnjo Trebušo so si napravili planine. Izdatna udeležba na visokih planinskih pašnikih je posebno značilna za naš del Soške doline in za Kobariški kot. V prevladi je govedoreja, medtem ko ima drobnica — v razločku z Bovškim področjem — zelo majhno vlogo. Jako mnogo goveda, zlasti krav, pošljejo kmetje čez poletje v planine. Tu se je močno ohranilo sirarstvo. Domala v vseh planinah izdelujejo sir in skuto ali surovo maslo. Po vaseh imajo urejenih mnogo mlekarskih zadrug in proizvodnja mleka ter sira itd. je kaj znatna. Tudi odprodajanje živine v gospodarstvu mnogo pomeni. V obilni meri pasejo živino tudi spodaj okrog domačih vasi. V celem je Tolminsko s Kobariškim kotom poleg Bohinja najbolj alpsko-živinorejsko in sirarsko področje v Sloveniji (133).

Pripravljanje lesa za prodaj je osredotočeno največ v področju Tolminske kotline, posebno od kar je železnica povzročila tu še večjo gospodarsko koncentracijo. Velike žage so se zgostile v bližini železniških postaj.

Obilica padavin je pripomogla, da so vode prikladne za hidrocentrale. Pod Mostom (Sv. Lucijo) so zagradili Sočo, da se je njena voda močno napela in postala podobna jezeru, segajočem navzgor proti Tolminu. Toda hidrocentralo so namestili niže spodaj pri Doblarjih; vodo dovajajo po 4 km dolgem rovu z 48 m padca. Po zmogljivosti je ena največjih v Posočju z letno proizvodnjo 130 milijonov kilovatnih ur. Manjša hidrocentrala je pri Podmelcu.

Tolminski pokrajini se v vseh pogledih pozna, da je ostala vstran od železnice. Obrti ni in ni industrije. Nekaj apnenic v Tolminu, redke opekarne pri Tolminu in Kobaridu, pa smo pri kraju. Šele v najnovejši dobi načrtnega gospodarstva so začeli ustanavljati prva industrijska podjetja.

V celem je tedaj gospodarski značaj naše pokrajine še skoraj docela alpski. Reči bi mogli, da poteka gospodarska meja nekako južno od Tolmina. Zakaj kakor hitro se spustimo ob Nadiži skozi

sotesko pod Robičem ali preidemo iz Tolminske kotline v soteske pod Mostom, preidemo tudi v gospodarskem smislu v drugačno področje. Dasi je res, da imajo tu brajdo ob hišah ali celo že prve male vinograde pri Tolminu, se vendarle vinogradništvo z gospodarskim pomenom začne šele nekaj južneje od Mosta (142, 145). Pojavijo se posamič ciprese, o deležu na planinah ni več sledu, pašniki in travniki so manj sočni, živinoreja je mnogo manj pomembna, tudi gozd in z njim združeno pripravljanje lesa ima manjšo vlogo. Tolminska kotlinica zaključuje zgornjo Soško dolino tudi v gospodarskem pogledu.

Kakor v ostalih Julijskih Alpah so tudi v Soški dolini okrog Tolmina ter Kobarida sama sklenjena naselja. In sicer povečini trdno sklenjene vasi gručastega tipa, nekatere med njimi celo prav velike, postavimo Volče. A vmes med njimi so manjše vasice ter tu in tam zaselki, vendar jih je v celem jako malo. Dominantna naselbinska oblika je gosto sklenjena vas z domovi, postavljenimi brez reda. Za krajinsko sliko so značilni po pobočjih raztreseni, sredi dolinskih in gorskih trat stoječi seniki, v katere spravljajo seno, da ga v prikladnem letnem času zvozijo na domove. Tudi stogi sena se vidijo vmes. Vse skupaj razodeva pravo gorsko pokrajino, docela podobno tisti, ki jo vidimo v ostalih Julijskih Alpah.

Značilno je, da tudi samotnih ali razloženih kmetij ni v našem predelu Soške doline. Pač pa jih opazimo ob južnem robu Tolminske kotline, kjer vidimo Rute, tipično naselje posamič stoječih kmetskih domov; spadajo že v sosedno področje in so že pojav velikega Rovtarskega predela, ki se vleče od tod prav tja do Vipave.

Preseneča, da je tukaj v zunanjem licu kmetskega doma in hiše jako malo alpskega. Hiša je pretežno visoka, zidana največšče enonadstropno, s položno južnjaško streho, varianta primorskega mediteranskega tipa (135). Toda kozolci nam razodevajo bližino osrednjega slovenskega področja in Alp, a še ti se kakor v Loških hribih odlikujejo po močnih zidanih stebrih.

PROMETNA LEGA IN VEČJA KRAJA KOBARID TER TOLMIN

Za promet je v zgornji Soški dolini dvoje prometnih vozlov, eden pri Kobaridu, drugi pri Tolminu-Mostu. Pri Kobaridu se razhaja Staroselska dolina od Soče in prav tu pridrži prirodna pot, vodeča ob Nadiži navzgor, do prave Soške doline. Tu je od nekdaj vodila pot, že zgodaj urejena v cesto, z ravnine skozi

Čedad navzgor. Pri Kobaridu se je združila s potjo, ki je pridržala po Soški dolini gor, usmerjena čez Predel.

Tolminsko razpotje je še bolj mnogostransko. Tu so se poti naslonile na hidrografsko sovodenj. Toda ob Tolminski kotlini so marsikje ob rekah tesne soteske, ki v starih časih niso vabile človeka. Starodavne poti so se raje vzpenjale po višinah med dolinami. Poglavitna privlačnost Tolminske kotlinice je bila v tem, da se na vzhodu nudijo zložni prehodi k savskemu porečju, zlasti v Ljubljansko kotlino. Prastara pot je tekla od bližine Ljubljane, kasneje tudi od Škofje Loke mimo Cerknega in čez Šentviško goro k Mostu in Tolminu. Druga tudi starodavna pot je pridržala semkaj skozi Bohinj in čez Bačo nad Podbrdom in po Baški dolini navzdol. Za nadaljnji prehod so uporabljali v glavnem Soško dolino do Kobarida, kjer so zavili na Nadiško dolino ali pa nadaljevali pot proti Predelu. Ko so v novejši dobi prave ceste zamenjale stare poti in zlasti, ko je stekla železnica po Soški dolini med Solkanom in Mostom, po sledovih prastare poti na Gorico in Trst, je prišla razpotna lega Tolminske kotlinice do polne veljave.

Tolminsko področje potemtakem za prehode zelo mnogo pomeni. V okolišu obeh prometnih vozlišč in razpotij zadenemo na močne naselbinske sledove že v zgodnjih razdobjih, kakor pričajo arheološke najdbe pri Starem selu, Robiču in pri Kobaridu, pri Mostu, Bači, pri Koritnici ob Grahovem ter na Šentviški gori (12; 12 a; 140; 142, 133). Že na prvi pogled se razvidi, da so bila ta starodavna naselja koncentrirana ob obeh prometnih vozliščih, pa do so potemtakem po svojih gospodarskih funkcijah v zvezi s prometom. Tudi v slovenski dobi se je v obeh razpotnih področjih prebivalstvo najbolj zgostilo in tamkaj so nastala tudi najstarejša cerkvenoupravna središča. Tudi obe stari tržišči v Tominu ter v Kobaridu sta v genetični zvezi s prometno vlogo predela.

V moderni dobi se je prometna funkcija znatno spremenila. Bližina državne meje je povzročila, da se nekatere prirodne ugodnosti niso izkoristile, druge pa so se izrabile bolj nego v starih časih. Pot po Nadiški dolini se je v novejši dobi le malo uporabljala in ni dobila železnice. Tudi predelska cesta ni dobila železnice zaradi bližine meje, pač pa je stekla železnica po Baški dolini na Bohinj in po Soški dolini pod Sv. Lucijo-Mostom na Gorico—Trst. S tem je prišlo tolminsko razpotje znova močneje do veljave.

KOBARID. Tamkaj, kjer se obe dohodni cesti do Predela stekata, je nastal Kobarid. Pri izboru tržišča so soodločali strateški nagibi. Tu je Stolovo pogorje najbolj stisnilo Soško dolino in pomagalo ustvariti v njej prav tesno grlo, ki se komaj struga sama zbaše skozenj, cesto pa so morali vsekati v živo skalo. Pred vhodom v sotesko stoji Kobarid. Tudi tu je bilo že v dobi starih Ilirov večje naselje, o čemer zgovorno pričajo obilne izkopanine iz hallstattske dobe, enako kot pri bližnjem Starem selu. Ne more biti dvoma, da se je ohranilo tu znatno naselje tudi v rimski dobi, saj je držala rimska cesta iz Aguileie skozi Čedad in ob Nadiži tod mimo. V srednjem veku se Kobarid omenja prvič šele koncem XII. stoletja, postal je trg in ostal krajevno tržno središče do danes. V vojni dobi 1915—17 je dobil ozko in primitivno vojaško železnico na Čedad, ki pa so jo pozneje brž razdrli; ima sedaj avtobusno zvezo bodisi na Breginj, na Tolmin in na Bovec. Do leta 1918 pa je zanj in za vso zgornjo dolino prihajala v poštev samo cesta na Tolminu kot zveza s širokim svetom. Na Čedad so vozili prodajat poljedelske proizvode, zlasti iz Staroselskega podolja, v ostalem pa je tudi sedaj še poglavitni promet iz Kobarida usmerjen na Tolmin in Most (128; 142; 140).

Kobarid je postal svetovno znan po veliki bitki v oktobru leta 1917, v kateri so nemške in avstrijske vojne sile z uničevalnim prodorom premagale italijansko armado ter jo pognale nazaj do reke Piave. Tudi v tem se kaže velika pomembnost prometnega položaja Kobarida. V obdobju od leta 1918 dalje je Kobarid dokaj krepko napredoval v številu prebivalstva spričo pomembnih vlog, ki mu jih je odmerila Italija v mejnem sistemu z novimi vojašnicami in drugimi ustanovami mejnega aparata, postavljenimi semkaj spričo ugodnih zvez po Nadiški dolini proti Čedadu in Vidmu. S tem, da je s priključkom k Jugoslaviji Kobarid izgubil vlogo italijanske mejne postojanke, se je v njem tudi število prebivalstva zmanjšalo in v marcu leta 1948 je štel le 670 ljudi. Medtem se mu je prebivalstvo do marca 1953 spet zvišalo, in sicer na 724 ljudi, toda še vedno ni doseglo stanja izpred prve svetovne vojne, ko je v letu 1910 imel 862 prebivalcev. Ustvariti v Kobaridu vsaj nekaj industrije je vsekakor naloga bodočnosti. Do sedaj je tu šele manjša opekarna in nova tovarna igel.

TOLMIN. Tolminsko prometno razpotje je po prirodnih osnovah vsekakor mnogo krepkejše nego kobariško. S Soško dolino

se tu stikata Baška in Idrijska dolina, pa še preko hribovja in planot držijo semkaj zložni prehodi. Ta kotlinica ni samo prikladna za tržišče in prometno počivališče, marveč tudi pripravna za upravno središče manjšega obsega. Saj razen bližnje Soške doline semkaj gravitira vse porečje Baške doline tja do prevalov v razvodju, pa planote in hribovje od Idrijci, zopet v glavnem do razvodnih prevalov, ki prevajajo med Cerkljanskim in Škofjeloškim hribovjem. To je dokaj obsežno področje, ki ima svoje središčno osredje v Tolminski kotlinici. Ni čudo, da je tu nastala v prejšnjih stoletjih manjša političnoupravna pokrajinska enota, ki se je imenovala Tolminska gastaldija in ki je imela svoj sedež v Tolminu. Sploh je bil Tolmin skozi stoletja tako izrazito naravno in dejansko središče, da se je pokrajina vsaj v bližnjem področju često ob kratkem imenovala Tolminsko in prebivalci Tolminci. Od tod izvirajo nešteti To(l)minci, ki so raztreseni širom po Slovenskem. In tudi danes še pomeni »Na Tolminskem« zelo široko pokrajino okrog tega naselja, v obližju hidrografskega in pokrajinskega osredja.

Tolminska kotlinica je jako razčlenjenega obsega. Najstarejše znano naselbinsko središče v njej se je nahajalo pri Mostu na Soči, na sušnih terasah, kakor priča ogromno tamkaj odkrito grobišče iz zgodnje železne dobe, eno največjih na Slovenskem. Očividno je bilo v genetični zvezi s prometom in zato primaknjeno kolikor najbolj k sovodnji vseh treh rek, Soče, Idrijce in Bače. Tudi v rimski dobi se zdi, da je bilo tu znatnejše naselje (142, 369 sl.). Naglasiti pa je treba, da se je v zgodnjih časih pot po Soški dolini držala suhe doline Čiginjske; od nje je tekla mimo Kozaršč na Most pa dalje ob Bači in čez Šentviško goro k Škofji Loki ter Ljubljani. Podoba je, da je nastalo težišče prometne vloge za Most prav v — prehodu čez Sočo. Očividno je bilo tukajšnje mesto zaradi rečne ožine najpripravnejše za most. In posebno značilno je, da se je ta kraj spočetka imenoval samo Most ali Na Mostu, ime po Sv. Luciji je prevladalo šele v novejši dobi (130; 140; 142). Najstarejše farno središče je nastalo v Volčah, neposredno ob stari cesti. Kasneje se je kraj imenoval »Sv. Lucija na Mostu«. Podoba je, da se je težišče preneslo k Tolminu zaradi strateškega položaja. Zakaj osamljeno, strmo priostreno brdo K o z l o v r o b (Grajski hrib, 428 m) je bilo očividno že zgodaj središče strateške postojanke celotne Tolminske kotlinice. Na njem je bilo že prazgodovinsko gradišče, tu so imeli svoj utrjeni grad oglejski patriarhi, od tod je bilo mogoče z uspehom nadzorovati prehode. In nedaleč od

Kozlovega roba, na terasi med Sočo in Tolminko (201 m), je nastalo tržno naselje Tolmin.

K nastanku Tolmina spada tedaj starodavni grad na osamljenem, izredno strmem brdu Kozlov rob, ki leži seveda danes v razvalinah. To je bila posest oglejskih patriarhov, ki so ravno v tem predelu svojo svetno posest ohranili najdlje in jo imeli urejeno v Tolminski gastaldiji, posebni deželici, obsegajoči Soško

Pod. 86. **Tolmin**
Na levi spredaj dolinsko dno s terasami ob Soči, na levi v sredi Kozlov rob, na desni Žabiče, a zadaj za Tolminom deber Tolminke, v ozadju Snežniki okrog Kuka 2080 m ter Bogatina 2008 m

dolino do Kobarida, pa porečje Bače in Idrijce, majhni geografsko-politični enoti, ki ji je bilo prirodno središče v Tolminu. Trg je nastal pod Kozlovim robom, na terasi tik nad Tolminko, kjer so si bili patriarhi postavili svoj poletni grad. Kdaj je postal Tolmin trg, ni znano, vsekakor pa je mogel z uspehom vršiti funkcijo krajevnega tržišča, zlasti ko mu je k temu mnogo pripomogla vloga znatnejšega razpotja in političnega središča. V bistvu enaka funkcija je ostala Tolminu v moderni dobi; postal je sedež političnega in sodnega okraja, in tudi sedanje ceste se stekajo v Tolminsko kotlinico. Toda železniška proga, ki dovaja od Jesenic in Bohinja veliki promet po Baški in Soški dolini na Gorico in Trst, si je uredila glavno postajo nedaleč od Mosta,

Tolmin pa je ostal 7 km oddaljen od njega. S tem je v prometnem pogledu prvotna centrala kotlinice zopet zavzela vodilno mesto, zato so se gospodarska podjetja, zlasti lesna trgovina, pričela obračati k njej. Po letu 1918 je postal Tolmin znatno obmejno mesto z veliko garnizijo, zato se je zelo povečal in se je število prebivalstva zelo pomnožilo.

Z osvoboditvijo po drugi svetovni vojni se je Tolminu položaj zopet spremenil. Državna meja se je prestavila na zahodno stran, a je ostala v neposredni bližini, kar pomeni, da je ostalo mestu obilo upravne mejne funkcije. V njem ima sedež okrajni ljudski odbor, ki veže v upravno enoto vse Posočje v Julijskih Alpah, pa Baško dolino in predgorje s Cerkljanskim ter Idrijo.

Tolmin je v teku zadnjih desetletij le zmerno napredoval, saj ni mogel pokazati v obrti ter industriji nikakega omembe vrednega napredka. V trgovskem posredovanju je zalagal vse visoko Posočje s pridelki in izdelki, dobavljanimi od drugod, a podobna vloga mu je odmerjena v novi dobi socialistične trgovine. Kolebanje v številu prebivalstva odseva potemtakem v glavnem le menjavo v mejni funkciji; zlasti se v njem zrcali naselitev izredno velike italijanske garnizije v obdobju 1918 do 1943, razmeščene v mnogih velikih novih vojašnicah. Zato je prirodno, da se je število prebivalstva v Tolminu z osvoboditvijo znatno skrčilo; ljudsko štetje v marcu 1948 je izkazalo samo 1312 ljudi v mestu Tolminu, a 1953 že 1558 prebivalcev.

Tolminska pokrajina v najširšem pomenu obsega razen Soške doline med Stolovim pogorjem in Mostom na Soči tudi vse porečje Bače in Idrijce. Združuje tedaj v sebi jako neenotno ozemlje, visoke Julijske Alpe pa predalpsko hribovje s prvimi manjšimi planotami, ki razodevajo že bližino Krasa. Še bolj raznoliki so predeli, ki jih loči Tolminska pokrajina. Tudi v tej ločilni poziciji je kos njene regionalno-geografske funkcije. Spričo tega so prihajali semkaj jako raznovrstni kulturni in gospodarski vplivi. Zelo je značilno, da nam je jezikovno proučevanje ugotovilo tukaj kar štiri narečja (11). Tolmin je imel vlogo upravnega, kulturnega in gospodarskega središča celotnega zgornjega dela Goriške dežele.

S tem, da se je Tolminski okraj z letom 1952 razširil še čez Idrijo in si vključil Idrijski okraj prvih povojnin let, je postal Tolmin upravno središče dosti širokega, a primeroma ne gosto poseljenega ozemlja v porečju zgornje Soče, Bače in Idrijce, to se pravi skoro istega obsega kot v prejšnjih obdobjih.

4. GOSPODARSKA STRUKTURA ALPSKEGA POSOČJA V PREGLEDU

Julijske Alpe v področju soškega porečja se v marsikaterem pogledu dokaj vidno razlikujejo od ostalih slovenskih Alp. Na splošno so Alpe tu bolj strme, imajo v svojih strminah več priostrenih pogorij tudi v nižjih nadmorskih višinah. Precej je k temu pripomogla nižja erozijska osnova Soče in njenih pritokov, še več pa dejstva velike tektonske prepokanosti, ki so pospeševala vrezovanja v globino. Znaten vpliv ima tudi bližina mediteranskega podnebnega področja, katerega vplivi so pripomogli k stopnjevanu mehaničnega razpadanja in kemičnega preperevanja kamnin in k zelo močnemu odplakovanju v višjih ter nasipanju v spodnjih legah, po čemer se Posočje prav vidno odlikuje.

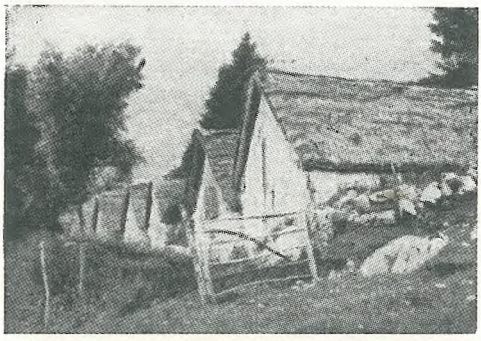

Pod. 86 a. **Planina Leskovica**

Gozda je v soškem delu Julijskih Alp manj nego povprečno v Slovenskih Alpah. Mnogo ga uničujejo snežni plazovi, ki so tu zelo pogosti in zelo siloviti zaradi obilice padavin, hudih strmin v pobočjih in pogostih vremenskih sprememb v teku zime. Saj so v jugozahodnem robnem delu Julijskih Alp soškega področja zastopane tudi vododržne jurske in zlasti kredne kamnine, ki s svojimi gladkimi pobočji vabijo za krčenje, a izkrčene travne ploskve so najboljša osnova za proženje plazov. Podoba je, da so v teku stoletij gozdove v soških Julijskih Alpah prav posebno sekali in jih krčili, ker so semkaj še segali gospodarski vplivi iz sosednje Furlanije, kjer tako močno primanjkuje lesa in drv. Saj so nekdaj tudi po Soči plavili velike množine lesa in drv, a zaradi prevelikega sekanja v gozdovih so se pojavljali neprestano spori, prepiri in tudi boji.

Sorazmerno majhen delež gozda v celotnem površju soških Julijskih Alp ima zelo očitne gospodarske posledice. Pri tem moramo vzeti v poštev tudi dejstvo, da je ta gozd, kar ga je, slabše kakovosti, redek, iz slabšega drevja, nego, postavimo, v vzhodnih Julijskih Alpah. Zato je tudi sorazmerno znatno manj ljudi, ki so zaposleni pri sekanju in spravljanju lesa v gozdovih,

pa pri delu na žagah in prevozu lesa. Tudi žag je v Posočju manj ko na povprek v Slovenskih Alpah. Seveda so razlike v teh pogledih med posameznimi področji Soških Julijskih Alp. Najmanj je gozda in gozdnega izkoriščanja v visokih Alpah zgornjega Posočja od Kobarida navzgor, a boljše so razmere na alpskem Tolminskem ožjega smisla, posebno ob Baški grapi, kjer imamo največje in najboljše gozdove in največ žag. In v skladu s tem imamo v soških Julijskih Alpah zelo malo prave lesne industrije, o kateri moremo govoriti le v južnem področju, v Tolminski kotlinici ter v Baški grapi. Docela v skladu s tem je

Pod. 87. **Ovčarska planina Za Skalo**

dejstvo, da nam statistika izkazuje zelo majhen delež ljudi, ki živijo od dela v gozdarsko-žagarski stroki, kaj šele od zaposlenosti v lesni industriji.

Tudi druge industrije je v alpskem Posočju skrajno malo. Nekaj malih podjetij v Tolminu, Kobaridu in Bovcu, ki pa vsa skupaj zaposlujejo komaj omembe vredno število prebivalcev, poleg tega nekaj obrti v istih krajih. Ekstraktivna delavnost je minimalna. V Srpenici kopljejo znano alpsko »kredo«, usedlino nekdanjega jezera ter jo izvažajo preko Mosta, pa v Logu nad Bovcem so prebivalci še vedno udeleženi ko delavci in rudarji v rudniku v Rablju, kamor se vozijo na delo po predoru iz prve svetovne vojne. Dejansko v soških Julijskih Alpah nikdar ni bilo pomembnejšega rudarstva, razen v Trenti, kakor je bilo tudi malo na izrabi alpske vodne sile slonečih starih obrti; podoba je, da Soča in njeni pritoki za te potrebe niso dovolj

ustrezali. Bolj pripravni so soški pritoki za vodne elektrarne, ki jih je nastalo že več. Projektirane pa so hidrocentrale tudi na Soči sami. Toda do sedaj služi električna energija največ za razsvetljavo in za pogon malih podjetij. V bodoče bodo mogle nove večje hidrocentrale nuditi osnovo tudi za večja podjetja.

Da je gospodarski razvoj v soških Alpah nekoliko zaostal, temu so v znatni meri vzrok tudi neugodne prometne razmere. Nekdaj je Soška dolina na veliko prevajala promet čez Predel v Trbiž in dalje na Koroško pa še daleč v Vzhodne Alpe. Železnico so izpeljali v ovinku čez Jesenice in skozi Bohinj ter Most-Sv. Lucijo, tako da je prišla v neposredno uporabo samo Baški grapi in je celo Tolmin ostal 7 km od najbližje železniške postaje. Velika škoda je za vse zgornje Posočje, da je ni železniški promet zvezal s širokim svetom, zakaj prav zaradi slabih prometnih zvez ni moderno gospodarstvo seglo semkaj. Tudi turistični promet je zaostal zaradi tega. Nikjer na Slovenskem ni v alpskem področju tako malo turističnih koč ko v soškem delu Julijskih Alp, dasi so to prekrasne gore, ki se odlikujejo po daljnosežnih razgledih. Tudi za letovišče se gorska področja tukaj premalo izrabljajo. Res da ni tu onih velikih sklenjenih gozdov ko na Pokljuki in okrog Bleda ter Kranjske gore, na Jezerskem ali na Pohorju, in res da je poletje celo v Bovški kotlini dokaj vroče, a v celem je vendar tudi v visokem Posočju izvrstnih možnosti za letovišča, za klimatska zdravilišča. V dani situaciji mora pač avtobusni promet nadomestiti manjkajočo železnico.

Spričo vsega tega se ne moremo čuditi, da je v visokem Posočju poglavitna gospodarska osnova ostala v kmetijstvu. Tu imamo obsežna področja, v katerih je nad 80 % prebivalcev v kmetijstvu, na primer Drežnica (89 %), Trnovo (84 %), Idrsko 88 %, Kamno 84 %, Vrsno 86 %, Logje 85 %, a po veliki večini je 60—80 % kmetijskega prebivalstva. Manj ko 50 % v kmetijstvu temelječih imajo samo redki kraji: (prejšnji KLO) Bovec (44 %), Žaga (37 %), Srpenica (33 %), Kobarid (41 %), Grahovo (33 %) in Most (39 %). Docela izjemno razmerje ima Log pod Mangartom z 12 % kmetijskega prebivalstva, ker sodeluje v rudarstvu v Rablju. Zares urbanski značaj ima samo Tolmin s 4 % kmetijstva.

Soški del Julijskih Alp ima tedaj dominantno kmetijski značaj. Za poljedelstvo imajo najskromnejše pogoje domala samo v Soški dolini, kjer je vendarle za njive na razpolago nekaj ravne površine v dolinskem dnu. Toda to so v celoti docela neznatne površine, v celem na Bovškem okrog 1,6 %, na Koba-

riškem in Tolminskem malo več. Tu so navezani na živinorejo, ki se naslanja na dolinske in gorske travnike, zelo močno pa tudi na planinske pašnike. Čez poletje gonijo živino v planine, vrh tega pa porabijo poletni čas, da si v višavah naberejo sena za čez zimo in ga spuščajo po žičnicah v dolino, ali pa ga začasno spravljajo v planinskih košenicah, v senikih ali v kopah. Malokatera pokrajina na Slovenskem je tako močno navezana na planinsko gospodarstvo, kakor alpsko Posočje in gorsko sirarstvo se ni razen v Bohinju nikjer tako dobro ohranilo ko tu. Na Tolminskem in Kobariškem izdelujejo največ kravji sir, a na Bovškem ovčji sir; saj se nikjer na Slovenskem ovčarstvo ni tako močno ohranilo ko tu.

V celem moramo reči, da je kmetijstvo nudilo preslabo osnovo za gospodarski obstoj prebivalstva. Zato se je tu uveljavilo izseljevanje in povečini se je prebivalstvo v soških vaseh Julijskih Alp v teku zadnjih sto let izdatno skrčilo. Neizbežno je potrebno, da posvetimo živinoreji v tej pokrajini največjo brigo in da se izboljša napravljanje sena in živinske krme sploh ter da se ojači planinsko gospodarstvo. In če le kje, naj tu zadruge nudijo najtrdnejšo oporo, s ciljem, da na veliko in racionalno organizirajo tudi mlekarstvo in sirarstvo v dolini. Vzporedno s tem pa je treba obnavljati gozd ter ga zavarovati zoper plazove, kjer treba, celo z opuščanjem košenic v prestrmih položajih, v izpostavljenih gladkih ploskvah. Zdi se, da bi bilo koristno, združiti dolinske mlekarne in sirarne s planinskimi, z žičnicami sproti pošiljati mleko v dolino ter jih hkrati tehnično modernizirati. Pa še bodo težave za gospodarski obstoj prebivalstva v teh gorskih dolinah in zdi se, da bo treba tu organizirati neka obrtna ter industrijska podjeta, ki bodo nudila ljudem možnosti za ekonomsko uspevanje.

C. ZAHODNE JULIJSKE ALPE

UVOD IN PREGLED

Tudi v zahodnih Julijskih Alpah so pogorja z dolinami izoblikovana po temeljnih potezah zgradbe ter geoloških pasov. V njih se kaže prehod v smer V—Z, ki toliko bolj prevladuje, kolikor bolj gremo proti Beli in Tilmentu. Šele v zahodnem predelu prevladuje orografska razvrstitev v smeri Z—V, kakor je na veliko značilna za celotne Vzhodne Alpe.

Značilna svojstva prehoda iz srednjih v zahodne Julijske Alpe se uveljavljajo jako očitno v Rabeljski dolini in v Zajzeri. Rabeljska dolina ima v spodnjem delu še usmerjenost od S proti J, od prevoja pri jezeru smer SV—JZ, a v področju Neveje se izvrši nov prevoj, in sicer v smer V—Z, v temeljno zgradbeno in oroplastično smer zahodnih Julijskih Alp, ki jo ima vsa Reklanska dolina (Raccolana), ločeč glavno gorovje od južnejših pogorij. Zajzera je v svojem spodnjem delu prav tako izdolbena v smeri S—J, a se potem nekako v sredi zavije proti JZ in končuje pod veličastnimi stenami mogočnega Poliškega Špika ali Montaža. Toda v njenem levem krilu so potoki v mehkih, naglo razpadajočih rabeljskih skrilavcih globoko zarezali svoje grape in globeli in s tem pripomogli v izoblikovanje nizkega pretržja s sedlom Rudni vrh in planino Somdogna, v višinah 1398—1405 m. In v istih rabeljskih skladih je izdolbena v smeri proti zahodu od tod dolina Dunja, vzporedna z Reklansko; Zajzera kaže popolno skladnost z Rabeljsko dolino. Geološki pasovi potekajo tu v smeri od V proti Z; rabeljski skladi, v katerih je izoblikovana podolžna Dunja, se vlečejo še nadalje proti Rablju in v njih sta globoko zarezana oba prevala, sedlo Prašnik 1486 m (81) in Rabeljska škrbina 1333 m.

GLAVNA POGORJA

POGORJE POLDNAŠNJE ŠPICE. V zahodnih Julijskih Alpah je s tem ustvarjena osnova za orografsko razčlenjenost, ki jih razlikuje od srednjega dela. Severno ob glavnem gorovju je izoblikovano posebno vzporedno pogorje med Kanalsko dolino ter Dunjo, od Železne doline (Canal del Ferro) pa do Zajzere, primeroma ozko in ne visoko. Najvišja gora v njej je Poldnašnja Špica 2089 m (Jof di Miezegnot, Mittagskofel; 81, 8) in po njej jo moremo označevati. V severnem pasu tega pogorja se vlečejo vododržne hribine, zato so v njem dokaj na gosto razvili svoje povirje potoki, ki teko v Belo, pa razrezali vznožni del gorske vrste v grape in debri. Pa tudi v pobočjih ob Dunji so se v malo odpornih rabeljskih skrilavcih razvili pritoki Dunje ter tudi z južne strani vrezali debri in grape. Pogorje Poldnašnje Špice je spričo tega precej razčlenjeno od obeh strani in ostalo je samo prav ozko ovršje, v obliki sklenjenega, a primeroma ne visokega gorskega grebena, z visokogorskimi oblikami. Na splošno so severna pobočja bolj položna, pa tudi mnogo bolj z gozdom porastla nego južne strani, ki so ponekod precej strme, povsod

pa bolj skalovite in gole. Zato je na severni strani več planin, dasi je prisojna lega svetovala tudi nad Dunjo izrabiti sleherno položnejšo planjo.

V prvem vzhodnem nadaljevanju Poldnašnje Špice se dviga nad Zajzero osamljena gorska enota Višarske glave, zavzemajoč prostor med Zajzero in Mrzlo vodo. Izoblika gorskih dolin v poldnevniški smeri je kakor v srednjih Julijskih Alpah tudi tu pripomogla do izoblike poldnevniških pogorij kljub temu, da se proge kamnin vlečejo od Z proti V, med njimi po velikem delu vododržne plasti. Svet je tu zelo živo razrezan in razgiban. Glavno ovršje pa je iz triasnih apnencev in dolomitov in tu dosegajo Višarske glave vzpetost preko dva tisoč metrov, med njimi najvišja 2071 m. Na jug se spuščajo v globoko sedlo Prašnik (Za Prahami, Prašnikovo sedlo; 81, 13), ki nudi zložen prehod iz Zajzere v Mrzlo vodo. Proti severu se grmada Višarskih glav razklene v dva hrbta, ki se znižujeta proti Kanalski dolini. Na zahodnem od njih je tik ob vrh 1789 m postavljena znamenita romarska cerkev (Sv.) Višarje 1720 m, najvišja romarska cerkev na Slovenskem, z mogočnim razgledom po gorskem svetu. Višarje so starodavna božja pot, znana zelo daleč po slovenskem, nemškem in furlanskem svetu, od koder prihajajo romarji sem gor v toplem delu leta, kakor hitro skopni sneg. Romarski obisk je priklical v življenje najstarejšo obliko tujskega prometa; nekaj poslopij je nastalo v bližini cerkve, z gostilnami in kramarijami, ljude pa ostanejo v njih le od maja do oktobra (87, 12). Sedaj uporabljajo tudi vzpenjačo.

ZAJZERA je zadnja od kočen, ki so od severne strani zajedene v Julijske Alpe, toda po svojih prirodnih svojstvih ena najlepših, če ne sploh najveličastnejša. V spodnjem delu tipična kočna s še obsežnejšo danjo ravnino, sestoječo iz raznovrstnega kamnitega drobirja. V dnu doline je bilo jezero, in sicer se domneva v zgornjem delu (144, 326; 146, 27). Nemara je ostala po njem dediščina v obliki ponavljajočih se povodnji, kar je pripomoglo planini Zajzera (1007 m) do imena v pomenu »Za jezerom«, ime pa se je začelo kasneje uporabljati za vso dolino. V tleh, na debelo sestoječih iz moren, grušča, ki se nabira iz ogromnih melišč in iz proda, pronica vsa voda v tla, tudi tista, ki jo dovajajo potoki. Toda kadar se topi sneg in je veliko deževje, teče voda po vsej suhi, divja po hudourniško, nasiplje ogromno kamenja in skalovja po zelenih tratah; silne povodnji

ogrožajo vso Učjo vas, ki je postavljena ob stiku Zajzere in Kanalske doline.

Zajzera s svojimi lepimi tratami, obilnimi iglastimi gozdi ter mogočnimi stenami visokih gorskih velikanov, z Višnjo goro 2666 m ter Poliškim Špikom 2754 m je eden najčudovitejših gorskih predelov, izhodišče za ture, vabljiva za letno bivališče pa tudi za zimske obiske. Z lepimi planinami v obodu pomeni dobro gospodarsko izpopolnitev Učje vesi. V koncu je popolnoma zaprta, ponekod je v orjaških stenah še za plezalce in za divje lovce težak prehod. Toda na strani so zložni prevali, čez Rudni vrh (Somdogna, 1405 m) v Dunjsko dolino, a čez sedlo Za Prahami ali Prašnik (1486 m) k Mrzli vodi itd. Na široko pa je odprta v Kanalsko dolino; ob prehodu vanjo je njeno dno pri Učji vesi še vedno v nadmorski višini 807 m. Vse to je pripomoglo Zajzeri k dosti trajni in mrzli zimi ter primeroma stanovitnemu snegu. Po prirodnih svojstvih spominja potemtakem najbolj na Planico.

POGORJE POLIŠKIH ŠPIKOV. MONTAŽ. S tem imenom nemara najbolje označimo veliko gorsko skupino, ki se vleče od Rabeljske doline proti Z do Železne doline med Reklano in Dunjo, predstavljajoč nadaljevanje glavnega gorovja v Julijskih Alpah. Pogorje Poliških Špikov je silno razrito, odlikujoč se po obilici priostrenih, na razne načine rogljatih in stožčastih vrhov. Vrh tega dela pogorje še bolj visokogorski vtis, ker je tako silno golo, skalovito, skoraj v vsem površju brez gozda, ki je omejen na nižja osojna pobočja v Dunji ter v vzhodnem delu, zlasti nad Rabeljsko dolino. Posebno gole rebri kaže gorovje nad Reklansko dolino, kjer je gozd res samo izjema, tako malo ga je videti. Tu se dviga nad 2400 m obilica gora, precej še nad 2500 m, Špik ali Montaž 2754 m, a Viš ali Višnja gora, drugi najvišji vrh, dosega 2666 m. Toda najvišje gore niso razporejene enakomerno po vsem pogorju, marveč so združene v ogromni gorski grmadi, ki se dviga nekako med povirjem Reklane in Dunje, Rabeljske doline ter Zajzere. A še tu se vleče skozi visoki gorski svet v prečni smeri globoko zarezana Škrbina Prednje Špranje 2122 m (81). Ta dolga prečna špranja loči najvišje pogorje na dva dela, na skupino Poliškega Špika na Z ter skupino Viša na vzhodu.

Skupina Viša je bolj široka; kakor da imamo tu opravka z ostankom starega visokega ravnika, ki nanj spominjajo dokaj obsežni gorski podi, pa vanje zajedene obsežne krnice ter nad njimi kipeči najvišji vrhovi. Na sredi te obsežne visoke gmote

dviga Višnja gora ali Viš 2666 m (Wischberg, Jof Fuart; 81); ski grebeni se od njega vlečejo malodane na vse strani.

Skupina Poliškega Špika je bolj enotno pogorje, zlasti pa e. Nad Škrbino Prednje Špranje se vzdiguje, obdan z le malo jimi vrhovi, Špik nad Špranjo 2558 m (Modeon del Buinz ali inz alto). Med njimi in Poliškim Špikom je enotna gorska da Hude Police, katere najvišji vrhovi ostajajo tik pod 2500 m, reč ozek, težko prehoden greben. Pogorje pa zakipi v mo- en stožec v gori Poliški Špik 2754 m ali Špik nad Policami, enovan tudi Bojec (od Lipalje vesi, Tuma, 81, 10; Montasio Montaž, točneje Jof del Montasio). Mogočni stožec Poliškega ka obvladuje obzorje od bližnjih visokih dolin, zlasti pa iz rnje Zajzere, od koder izhajajo slovenska imena zanj in za ben v sosedstvu. Mogočne krnice so izdolbene vanj, posebno obočjih, obrnjenih proti severu; v nekaterih, zlasti ob Špiku, držijo snežišča dolgo v poletje, toda so prenizko, da bi se gel razviti pravi ledenik, dasi poteka ločnica večnega snega okrog 2500 m visoko (37, 1015), če ne celo še nižje 2450 m 6; 144). Na južno stran obdaja Montaž dokaj obsežna, v klansko dolino nagnjena visoka planota Altipiano del Mon- io, višine med 1500 m in 1650 m, redek primer obsežnejših okih teras v tem gorovju. Ni čudo, da so jo izkoristili za nine, tem bolj ko je v prisojni legi.

Pogorje, ki se vleče od Montaža proti zahodu, je nižje, a adar še dokaj visoko in zelo skalovito ter se odlikuje po skle- nem goličju. Najvišja gora v tej gorski vrsti je Strma peč, nte Cimone po furlansko, dosegajoč še 2380 m. Vrh 2246 m ob njej ima značilno ime Jof del Goliz (81). Še zahodneje gore znižajo pod 2000 m in se spuščajo z zmernih višin 1000 1500 m v Železno dolino. Tudi tu prevladuje po pobočjih java.

KANINSKO POGORJE. Kaninsko pogorje ni najvišje, a je ednje, najobsežnejše in v več pogledih najzanimivejše po- je v zahodnih Julijskih Alpah. Od Kanina, najvišje gore, ki ji nekako v sredi gorske skupine, se vleče dolgo, ne široko gorje proti zahodu do Bele v Železni dolini, medtem ko se ti SV vleče jako visoko in široko gorovje med Bovško kotlino zgornjo Rabeljsko dolino tja do Predela in Predelice. Ka- sko pogorje ima v glavnem trikotno obliko; obmejujejo ga oke gorske doline Reklanska in Rabeljska od severne strani, zija na JZ ter Bovška kotlina s Koritnico na JV in V. Zato

je orjaška apniška ploča ostala nerazčlenjena ter tvori obsežno visoko planoto sicer razjedenega površja, a vendar razkrivajoč v osnovi ostanek starega ravnika kasnomiocenske starosti. Nikjer drugje v zahodnih ali srednjih Julijskih Alpah se ni visoki stari ravnik ohranil v tako znatnem obsegu, ko v Kaninskih podih, kakor lahko imenujemo to razjedeno višavje, ki se širi okrog Kanina v nadmorskih višinah nekako od 1800 m navzgor, v glavnem med 2000 in 2300 m, s posameznimi še višjimi stožčastimi vrhovi, ki so vanje izdolbene lepe krnice. Najvišje se dviga Kanin, stoječ nekako v sredi prostrane gorske skupine, presegajoč jo s svojimi 2585 m. Samo v neposrednem sosedstvu presegajo še nekateri drugi vrhovi višino 2500 m, in sicer Mali Kanin 2573 m, najbolj oddaljen, najbolj z značajem samostojne gore, Prestreljenik 2499 m, ki prihaja s svojimi obrisi močno do veljave ob pogledu od vzhoda, pa sredi te najvišje gorske rajde Srednji Vršič 2542 m. Ta gorska vrsta po svoji nadmorski višini znatno zaostaja za najvišjimi snežniki v Julijskih Alpah, pa vendar so se prav tukaj razvili trije pobočni ledeniki, podobni triglavskemu, in sicer na severno stran ob glavnem grebenu med Kaninom ter Prestreljenikom. Da se ohrani led skozi vse leto in se pretvarja v ledenik, temu je vzrok nedvomno posebno orografsko ugodna lega: visoki podi na ostankih starega ravnika so se preoblikovali v krnice, podobno kot se je razvil triglavski ledenik na visokih podih v senci najvišje gore. Pravi kaninski ledenik sestoji iz dveh delov, ki se slabo držita skupaj; zahodni kaninski ledenik je od vseh treh največji s svojimi 30 ha površine, medtem ko meri vzhodni kaninski ledenik 13 ha. Tretji ledenik je v severnem bočju Vršiča in je od prvih dveh ločen po vmesnem skalnatem grebenu, a je s svojimi 8 ha površine najmanjši. Sneg se nabira pod strmimi stenami glavnega pogorja ter se pretvarja v led, katerega spodnji rob v treh ledenikih poteka v višinah med 2100 in 2200 m. Spričo vsega tega domnevajo italijanski geografi, ki opazujejo ledenik na Kaninu od leta 1880, da se nahaja ločnica večnega snega tukaj v nadmorski višini okrog 2450 m (144, 174; 116, 12).

Na Kaninu opazujejo gibanje ledenika (ki se nahaja v celoti na severni strani razvodja in spričo tega v območju Italije že pred letom 1918 in po letu 1947) že od leta 1880. Od kar opazujemo tudi ledenik na Triglavu in na Skuti, bo zanimivo naša dognanja primerjati s kaninskimi. Ledenik na Kaninu se je v teku opazovanj v prejšnjem stoletju polagoma krčil do leta 1902, ko se je začel zopet daljšati v obdobju 1902—1904. Daljšanje

je trajalo do 1920—1921, ko je prešlo znova v krčenje, toda z dokaj kolebajočim potekom.

V osemdesetih letih prejšnjega stoletja so skupni obseg ledenikov na Kaninu določili s površino 133 ha, istočasno ledenik na Triglavu 46 ha (E. Richter, D. Gletscher d. Ostalpen 1888, s. 274).

Od Prestreljenika dalje se vleče glavni greben proti VSV, znižujoč se polagoma. V Lopi dosega še 2406 m, a v Črneli 2332 m. Ob njej se proti VJV razklene stranski greben, ki se na koncu vzpne v mogočni Rombon ali Veliki vrh 2208 m, obvladujoč Bovško kotlino. Glavni greben pa se vleče dalje proti SV tja do Predelice, z vrhovi v zmernejših višinah, a z Jerebico 2122 m (Seekopf) kot najvišjim.

Od Kanina se med podi vije visok greben proti jugu z Laško Planjo 2411 m, (Veliko) Babo 2148 m ob koncu; ob Ojstreku pod njo drži preval iz Učejske doline v Rezijo.

Od Kanina proti ZSZ se vleče glavni greben nad podi v zožujočem se gorovju, dosegajoč v Sartu 2324 m. Proti zahodu od tod pa se pogorje naglo zoži, obenem pa zelo zniža, tako da ima od gore Kolk (Pic di Mezzodi) 1782 m le še sredogorski značaj. Vleče se naravnost proti zahodu, kjer se neha v klinu med Rezijo ter Železno dolino s hribom Stavlice 821 m, kjer poteka zahodna meja slovenske rezijanske govorice (81, 13).

Kaninsko gorovje ima prostrano skalnato površje popolnoma brez vegetacije, pa spričo tega nikjer ne prihaja v poštev za planinsko pašo. Pa tudi v nižjih legah je za planine slabo. Prvič je tu, kakor v vseh jugozahodnih Julijskih Alpah spričo obilice oblačnih in deževnih dni primeroma hladno v višinah in so vsi podnebno-vegetacijski pasovi primerma nizko. Drugič pa so zunanji robovi gorovja jako strmi, saj potekajo povečini ob prelomnicah, sorazmerno malo razgibani; terase v pobočjih so sicer ponekod prav dobro ohranjene, toda obilo jih ni. In tako se ni čuditi, da pomeni Kaninsko gorovje primeroma jako malo v planinskem gospodarstvu. Planin je malo, bodi na rezijanski kot na bovški ter severni strani, a celo najvišje gredo le malo visoko, držeč se v višini med 1300—1400 m.

REZIJA, REKLANSKA IN DUNJSKA DOLINA

Vse tri doline, ki so zarezane v Zahodnih Julijskih Alpah, vzbujajo pozornost po svoji podolžni izoblikovanosti ter po globoki zarezanosti. Potok Dunja teče pred svojim izlivom samo 450 m, a Reklanica celo le 400 m nad morjem, medtem ko se izliva

Rezija v Belo v višini 315 m. Kakor Soča so tudi pritoki Bele mnogo globlje vrezali svoje struge nego vode savskih in dravskih dotokov, kar je pripomoglo tem goram Julijskih Alp k večjim relativnim višinam in še ojačilo njihov visokogorski značaj.

Dunja in Reklana sta si med seboj zelo podobni, a Rezija se od njih znatneje razlikuje, predvsem ker je širša in sploh prostornejša. Najožja pa tudi najkrajša od vseh treh dolin je Dunja.

DUNJA (Canal di Dogna) je izdolbena v oni progi, po kateri se vlečejo od Rabeljske Škrbine in Prašnika čez zgornjo Zajzero mehki rabeljski skrilavci. Brez dvoma je ta pas malo odpornih hribin mnogo pripomogel, da je Dunjski potok tako učinkovito izdolbel svojo strugo v podolžni smeri. Od obeh strani dobiva obilo pritokov, tako da so pobočja jako razgibana. Debeli apniški triasni skladi, ki ležijo nad rabeljskimi, so nagnjeni proti jugu, zato so visoka pobočja v južnem krilu doline bolj strma, in v strmo odrezanih glavah apniško-dolomitnih skladov so izoblikovane tudi tu lepe severne stene (144;146). Za Dunjo je značilno, kako lepo so v njenih pobočjih, zlasti v nižjih in srednjih višinah, razvite terase, posebno v legah 900—950 m in 700—750 m. Police so na več krajih prav široke, dobro vidne pa povsod v pomolih med pritoki na desni strani doline. Ker so to prisojne lege, so kakor nalašč prišle prav človeku, ki jih je izrabil za svoje skromne njive in za naselitev. Dno Dunje je tesno, danje ravnice je le malo videti, povečini kaže dolina v svojem prerezu bolj debersko nego koritno obliko.

Kar se tiče naseljenosti in gospodarske izrabe, prihaja v Dunji zelo krepko do veljave razlika med osojno in prisojno stranjo. V osojnih legah na levem bregu ni naselij, še v dnu je komaj kak mlin ter posamezna koča. Malodane vsa naselja so razmeščena po prisojnih terasah, pretežno v nižjih legah, saj se je najvišja vasica vzpela samo do 844 m visoko. Pa tudi planine so domala samo na prisojnih pobočjih na severno stran ob dolini, kjer se planinske staje začno že kmalu nad naselji. Kakor so vse zgornje kulturnovegetacijske meje nizke, tudi možnosti planinske paše ne segajo visoko, kar velja seveda v enaki meri tudi za Reklano in Rezijo, pa sploh vse jugozahodne Julijske Alpe (144, 16). V celem je Dunjska dolina jako malo obljudena, saj biva v vseh njenih malih vasicah, skupaj z glavnim naseljem, postavljenim ob vhodu v dolino, ter v okolici samo 1044 ljudi.

REKLANSKA DOLINA ALI RAKOLANA (Canal di Raccolana) je zarezana po sredi skozi mogočno skladovnico triasnih apniško-dolomitnih kamnin, ne da bi bile pri tem v dolini kje načete vododržne vmesne plasti. Zaradi tega je vodna mreža mnogo bolj pičla nego v Dunji; Reklanica dobiva le malo pritokov, a še ti so zelo kratki, povečini le hudourniki. Širina dolinskega porečja med obema razvodnima podolžnima pogorjema je pri Dunji večja nego pri Reklani, kjer so pobočja brez primere manj razčlenjena in razgibana, kjer pa je zato dno nekoliko širše. Tolmači se, da je bilo preoblikovanje v ledeni dobi v Reklanski dolini jako učinkovito; velike množine ledenih gmot so se stekale v Reklansko dolino od Poliškega Špika, še večje pa od visokih Kaninskih podov. In mogočni reklanski ledenik je pripomogel, da se je dolinsko dno ugladilo in razširilo, pa tudi ponekod prekrilo z morenskim drobirjem, ki je obilen zlasti v zgornjem delu, pa tudi na spodnjem koncu doline (144; 114). Dejstvo, da se Reklansko podolje nadaljuje čez Nevejo v Rabeljsko dolino, na drugem koncu pa v Železno dolino, nam daje slutiti, da se je to pozornost vzbujajoče podolje izoblikovalo na tektonski poči. Danje ravnice je tudi v Reklani malo. V spodnjem delu je Reklanica svojo tesno strugo izdolbla v dolinsko dno, kakor moremo sklepati že po starem krajevnem imenu Ponte Curite.

V celem je bilo človeku za gospodarsko izrabo na razpolago tudi v Reklani zelo malo prirodnih možnosti. Ploske danje ravnine, sposobne za obdelovanje, je tudi tu malo, zato je le pičlo naseljeno. Pobočja so znatno bolj strma nego v Dunji, plazovi delajo tu veliko preglavico, gozda je izredno malo, po veliki večini vidimo le goličje. Največ vasi se je naslonilo na prisojne terase, ki jih je sicer malo, a so vendar dokaj široke, tako da so nudile osnovo za skromne njive. Spričo prevlade hudih strmin je še za planinsko pašo stiska in planin ni mnogo, največ seveda na prisojnih pobočjih, posebno v zgornjem delu doline, kjer segajo za jugozahodne Julijske Alpe precej visoko, namreč na Montaško visoko planoto v višine 1500—1600 m. Najvišja vasica stoji 706 m visoko, ostale so vse znatno nižje, povečini le malo nad dnom, ki se nahaja 400—700 m nad morsko gladino. V celem je tedaj tudi Reklanska dolina slabo obljudena, saj šteje vse njeno prebivalstvo komaj tisoč ljudi (144, 266). Eno pa odlikuje Reklano: čudovite gore, ki se belijo nad njo na obeh straneh, in spričo nevejskega prehoda osrednja lega za izhodišče v gore. Izseljevanje pa je v Reklanski dolini prav tako zelo znatno kakor v Dunji in v slovenski Reziji. Začne se s sezonskim od-

seljevanjem, ki se je v vseh teh gorskih dolinah zelo razširilo. Še pred štiridesetimi leti je štela Reklana 1600 prebivalcev, a sedaj jih je le še nekaj malega čez tisoč.

REZIJA je precej različna od Reklane in Dunje po svojih prirodnih značilnostih, pa tudi po antropogeografskih svojstvih. Predvsem je širša, tudi nekoliko daljša, pa sploh v celoti prostornejša. V zgornjem delu je obdana z visokim gorovjem Kanina, toda v srednjem in spodnjem delu jo obkrožajo pogorja srednjegorskega značaja. Tudi glede smeri je razlika; Rezija se vleče v glavnem od JV proti SZ in pripada potemtakem območju južnih Julijskih Alp z usmerjenostjo, predstavljajočo dinarske komponente, izraz objadranske usločenosti (34). Rezija se zdi v celoti tektonsko zasnovana. V smeri njenega podaljška čez sedlo Predolino se vleče Soška dolina od ostrega ovinka pri Žagi čez Srpenico in Trnovo proti JV, medtem ko se v smeri podaljška čez spodnjo Rezijo vleče podolžni del Železne doline, a v njega nadaljevanju zgornja Tilmentska dolina. V velikih potezah se nam zdi Rezija kakor del velikega podolja, ki se vleče zelo na dolgo v podolžni alpski smeri, prehajajoč prav tu v dinarsko smer. In končno so v Reziji razgaljeni rabeljski skrilavci. Toda vse ostalo področje Rezije z obodom vred je iz triasnih apniško-dolomitnih skladov.

Na takšnih zgradbenih in geoloških osnovah je Rezijanski potok vrezoval svojo dolino, zbiral pritoke in z njimi izoblikoval jako nesimetrično porečje. Desni pritoki so redkejši in krajši; toda zato dovajajo vodo s strmih visokogorskih pobočij in imajo hudourniški značaj. Obilo se plazovi prožijo med njimi, zakaj strma desna pobočja so po veliki večini brez gozda, v znatnem delu celo golo skalovje. To je veličastna visokogorska stran Rezije; Kanin gleda od tod v dolino in ob njem lepo izoblikovane krnice. Toda v pomolih med hudourniškimi grapami so dobro ohranjene terase in ker so vse v prisojni legi, so porabljene za planinske pašnike in travnike, s stajami in planinami, segajočimi v glavnem do okrog 1300 m. Tudi Grubje, glavna rezijanska planina, je v tem področju v višini 1375 m.

Levi pritoki Rezijanskega potoka so daljši, vsaj povečini. Dva med njimi, Črni potok in Barmán, sta prerezala Skutnik-Sjenovikovo pogorje in svoje povirje potisnila v sosednjo sinklinalno podolje Učja-Krnica. Malo pod izvirom dela Barmán mogočen slap pod Muzci. V novejši dobi so ga izkoristili za napravo hidrocentrale, ki oskrbuje z električno silo Rezijo, a ni

v rokah domačinov. Razgibana in razčlenjena južna stran Rezije nudi lahek dostop izven prave Rezijanske doline bodisi v sosedno podolje kakor v pobočja pogorja Muzcev, ki se kakor razdrapana stena dviga na južnem obzorju, tvoreč s svojim do 1872 m visokim grebenom še docela visokogorski okvir. Planinsko gospodarstvo Rezijanov se je moglo raztegniti v tej smeri daleč iz domače doline, zlasti tudi k zgornji Učji, in povsod se vidijo rezijanske staje.

Pod. 88. **Ravenca v Reziji**

Rezija ima precej široko dolinsko dno in v nasprotju z Reklano in Dunjo je prav danje področje najvažnejši del doline, domala vsa naselja stojijo na njem in prav tamkaj so po veliki večini tudi rezijanska polja. Toda to ni morda enotna danja ravan, marveč je razrezana v terase, ki se dvigajo do okrog 100 m nad strugo potoka Rezije (114, 402). Domala vsa ta debela snov, ki je krepko razrezana v terase, je iz kvartarne nasipine. Zasipanje je moralo biti potemtakem tu prav posebno izdatno.

In res je imela Rezija sila zanimiv geomorfološki razvoj v teku kvartarja. Z visokega gorskega oboda, ki jo obdaja, so se spuščale ledene gmote vanjo. Pa ne le to; v Rezijo se je vrival tudi odcepek velikega ledenika iz Železne doline, prodiral po desnem delu doline navzgor do zgornjega konca nad Koriti, pa se po levi strani pomikal nazaj ter se vključil končno južno nad Resiutto vnovič v skupni veliki belski ledenik. To čudno, malo

manj ko kroženju podobno premikanje ledenika v Reziji, je bilo mogoče ugotoviti po morenski sestavi. V Reziji leži namreč obilo morenskega drobirja in v njem je videti zelo mnogo kamenja, ki ne more izvirati od drugod, ko iz zgornjega Belskega porečja (114, 365 sl., karta str. 328). Površje ledu je v Reziji dosegalo višino 1400—1500 m. Proti Soški dolini se rezijanski ledenik ni mogel odtekati, zakaj po Učejski dolini navzgor se je pomikal odcepek soškega ledenika ter po dolini Belega potoka prehajal še čez preval Tam na meji.

Za izobliko sedanjega površja je bila še bolj zanimiva in važna doba umikanja ledenikov. V bühlskem stadiju so se spuščali dokaj obsežni ledeniki z zahodnih pobočij Kanina v zgornjo Rezijo, vendar v pravo široko dolino niso več dospevali. Toda krepak ledenik se je nabral s severnih pobočij Muzcev, pa se pomikal po dolini ob potoku Barmanu ter dosegel še Rezijo. S svojim čelom se je naslanjal celo še na severno pobočje med krajema Ravenco in Belo. V polkrogu ležijo tukaj čelne morene, vidne v obliki malih brd. Barmanski ledenik je zajezil Rezijo, da se je razlila v nenavadno jezero, ki je segalo navzgor do zgornjega konca plane doline (114, 441), prekrivajoč glavni del Rezije. V jezero so gorski potoki, zlasti izpod kaninskega ledenika, nanašali velike množine raznovrstnega drobirja ter z njim zasipali jezersko kotanjo, v robnih področjih največ prod in pesek, v osredju ter v spodnjem delu največ glino. Ko se je ob napredujočem segrevanju barmanski ledenik skrčil ter končno izginil, je jezero splahnelo, Rezijanski potok pa je v obilno nasipino vrezoval svojo strugo ter jo v zaporednih razdobjih razširjal v dolino, ki je na obeh straneh razčlenjena v lepo vidne terase (114, 403). Zgornje terase so nenavadno lepo ravne in tudi precej obsežne, tako da so mogle nuditi obilo prilike za polje in naselitev. V grapah ob pritokih, ki so si skozi terase vrezali svojo pot do Rezije, moremo opazovati sestavo te raznovrstne kvartarne nasipine.

Rezija je v celoti dolga okrog 15 km, a razen v zgornjem delu je njeno dno povsod široko in razrezano v terase v širjavi 1—1,5 km. Ob izlivu Rezije v Belo je 316 m nad morjem, pod Belo 366 m, pod Osejani 420 m, a končno celo na zgornjem koncu pod vasico Tam v Logu le 450 m. Posebno široke so terase v višini 60—80 m ter 100—120 m nad strugo. Na njih je največ polja in tudi glavna rezijanska naselja so postavljena nanje. Spodaj v aluvialnem dolu ob Reziji ni prostora niti za eno niti za drugo, samo posamezni mlini stoje ob strugi. Šele v spodnjem

koncu se slika spremeni, terase se nehajo in aluvialna ravnica se širi do vznožja gorskih pobočij na obeh straneh. Toda dolina postaja v smeri navzdol tesna, najtesnejša med Stavlico in Spicom (Spiz), kjer teče občinska meja in kjer se po ljudskem pojmovanju neha Rezija (141, 50).

V zgornjem delu teče Rezija po tesnicah, kjer si je voda izdolbla le ozek, a skalovit dol, ki je dal ime Korita zadnji znatnejši vasi.

Pod. 89. **Planina Krnica — Njivica nad Rezijo**

Za obdelovanje je v Reziji na razpolago največ prikladnega zemljišča v dnu doline, na obsežnih terasah, ki pa so kot primeroma mlade prekrite le s pičlo plastjo prepereline. Docela ob sebi je umljivo, da je živinoreja poglavitna gospodarska panoga Rezijanov. Oskrba živine ter briga za pašo in zimsko krmo je poglavitno prizadevanje prebivalstva. Že na zunaj nam lice pokrajine samo razodeva ta gospodarska svojstva. Zakaj povsod, kjer so med gozdnimi ploskvami izkrčene plane trate, nas pozdravljajo seniki, v večjih jasah staje, stoječe običajno v gručah, da bi jih mogli zamenjavati s pravimi naselji, pa planine. Čez poletje se družine v celoti preselijo na staje. Tod paso čez poletje živino, a obenem porabljajo poletne tedne, da kosijo seno ali celo žanjejo travo po prestrmih legah, jo tam sušijo in spravljajo v senike. Zakaj zima je tudi v Reziji dolga, snega noče biti konca, treba je preskrbeti veliko krme, da more živina

prezimiti. Najbolj so se zgostile planinske staje v razvodnem področju med potokoma Učejskim in Barmanom; njihovo osredje v Njivici (1082 m) dela vtis gorske vasi. Posamezne skupine staj imajo še posebna imena, med njimi Krnica 1069 m. Njivica je tipičen predstavnik rezijanskega in sploh beneškoslovenskega načina gospodarjenja v stajah. Tu se namreč čez poletne mesece podajo v gore k stajam ljudje iz dolinskih vasi v celih družinah, bivajo v njih in ne paso samo živine, temveč opravljajo tudi druga dela, pripravljajo drva, predvsem pa kosijo in sušijo seno za zimo. Ob stajah imajo tudi po nekaj njiv, kolikor niže, toliko več, da na njih pridelajo vsaj nekaj krompirja, zelja, repe, fižola itd. Njivica je ena največjih planin tega tipa; skoznjo drži najboljši, najzložnejši, dasi dokaj dolg prehod iz Rezije v Soško dolino pri Žagi (141, 52; 80, 1912, 171; 80, 1934, 202).

Poleg paše je tedaj pripravljanje sena poglavitno poletno opravilo Rezijanov. Ker so nižje in domu bližje trate za pridobivanje sena najprikladnejše, se oddaljene in višje planine bolj zanemarjajo. Nemara je v tem vzrok, da Rezijani oddajajo svoje bolj oddaljene planine v najem sosednjim Furlanom ali jim jih celo prodajajo. Poroča se, da je že več planin v starem gospodarskem območju Rezije prešlo bodi v last ali vsaj v izkoriščanje bližnjih Furlanov, ki jim planinske paše manjka (80 a, 1912, 171). V celem imajo Rezijani sorazmerno malo goveje živine, a gojenje koz in ovac je seveda tudi tu nazadovalo v teku zadnjih desetletij. Nekdaj, ko so gojili več drobnice, so jim bile planine bolj potrebne. Nazadovanje planinskega pastirstva in sploh slabo uspevanje kmetovanja v osamljenih gorskih pokrajinah se je uveljavilo hkrati z odseljevanjem. Že dolga desetletja odhajajo na tuje na delo predvsem moški, največ čez zimske mesece, obilo pa jih ostane v svetu za trajno in tudi dekleta hodijo čezdalje bolj na tuje. Zaslužek iz tujine je celo znatno pripomogel do izboljšanja v Reziji; Rezijani so si postavili večje in imenitnejše hiše in si opomogli, posnemajoč ono, kar vidijo v tujini (141, 52). Gozd pokriva v Reziji znaten del površja, zlasti v prisojnih straneh, v celem 44 % površine, toda v tem je obilo slabe hoste in grmovja. Gozdarsko-žagarski posli nudijo primeroma malo dohodka. Zato si morajo Rezijani služiti kruh s sezonskim delom na tujem. Sezonsko izseljevanje na tuje nemara v nobeni pokrajini na Slovenskem nima tako velike vloge kakor v Reziji. Domala vsi moški odidejo zdoma, in sicer brž ko je seno pospravljeno in se vrnejo šele na spomlad. Doma ostanejo samo ženske in otroci, pa starci in bolniki. Leta 1881

na primer je bilo nič manj ko 33,5 % vseh prebivalcev Rezije na tak način v začasnem izseljeništvu. Vsakovrstnih poslov se lotijo. Obilo jih je krošnjarjev in branjevcev, drugi so obrtniki in brusijo nože in druge priprave ali popravljajo dežnike in najraznovrstnejše orodje; prebivalci Stolbice so brusači, iz Bele so po veliki večini zidarji, iz Osejan in Njive pa so največ prodajalci južnega sadja (80 a, 1912, 170). Letni zaslužek v tem sezonskem izseljeništvu daje Rezijanom glavno gospodarsko osnovo, zato so že začeli zanemarjati kmetijstvo, dasi je bila sprva nedvomno preslaba možnost gospodarskega uspevanja samo v kmetijstvu tisti nagib, ki je ljudi silil na tuje.

Izredno je zanimivo gledati demografski učinek takšnih svojevrstnih gospodarskih kombinacij. Na eni strani je res, da je Rezijanom redno sezonsko delo na tujem prinašalo nekaj koristi, da so si z zaslužkom zelo opomogli, da so si pomagali čez težave, ki jim jih povzroča preskopa domača zemlja, da so si popravili, prezidali in na novo pozidali lepše hiše, nego so jih imeli poprej (80 a, 1912, 170). Na drugi strani pa je obenem res, da je prenekateri sezonski izseljenec za trajno ostal na tujem, posebno v nekdanjih avstrijskih deželah in še marsikaterega od doma potegnil za seboj. Vrh tega nastanejo hude težave, kadar se iz kakršnegakoli vzroka poslabša ali celo zavre možnost iti za zaslužkom na tuje. Zato se kljub naznačenim dobrotam vendarle v novejši dobi kaže demografsko nazadovanje Rezije. Leta 1848 je bilo, kakor se poroča (80 a, 1912, s. 170) v vsej Reziji 2879 ljudi, leta 1862 3170, leta 1871 3275; za leto 1880 jih navajajo 3702, za leto 1890 4003, leta 1895 4027, leta 1921 3698 ter končno leta 1936 2994 ljudi. Toda tega leta je bilo začasno odsotnih 379 ljudi, to je 12 %, in sicer po veliki večini moških (136). V celem pa se vidi, da se je v teku tega stoletja uveljavilo zelo močno izseljevanje, ki se čim dalje bolj stopnjuje. V letu 1951 so našteli v Reziji 3193 prisotnih prebivalcev, medtem ko so izkazali 3290 ljudi kot tja prisotnih. Sezonsko odseljevanje je v Reziji tako veliko, da zavisijo rezultati ljudskega štetja od tega, v katerem letnem času popisujejo.

Naseljenost je v Reziji mnogo bolj koncentrirana nego v Dunji ali Reklani. Brez dvoma je v tem predvsem učinek drugačne prirode Rezije, saj imamo tu široko dolinsko dno, kjer so po širokih terasah razmeščene rezijanske vasi in zaselki. Med njimi so štiri glavne vasi, ki so obenem tudi najstarejše: Bela ali Sv. Jurij na spodnjem koncu ter Stolbica (ali nekdaj Grad, 144, 249), na levi strani Rezijanske Bele pa Njiva in Osejak ali

Osejani. Sredi med temi štirimi vasmi stoji Ravenca, kjer je sedež fare in občine in ki se je bržkone šele polagoma razvila, saj stoji kakor nalašč sredi Rezije in je bila očividno zato odbrana za njeno središče. Malo vstran od teh glavnih vasi stoje, zlasti na vnanjih robovih, raztreseni zaselki, ki nekateri že po svojem imenu (Dolenji Laz, Gorenji Laz, Korita, Gozd, Za Mlin itd.) pripovedujejo, da so nastali kasneje. Še bolj zunaj, na terasah in planjah v bočju pa so rezijanske staje (stavoli), ki dobijo prebivalce samo v poletnih mesecih, ki pa so mnoge od daleč videti kakor vasice. Končno imamo še višje nad njimi prave planine, od katerih je nekaj prešlo že v uporabo Furlanov iz Rezjute in od drugod. Prave vasi pa segajo v bočju zelo malo nad dolinsko dno in glede poseljenosti je spričo strmine pobočij opaziti kaj malo razločka med prisojnimi in osojnimi stranmi.

Naj ne ostane neomenjeno, da je imela Rezija v teku stoletij neko vlogo tudi v prometnem pogledu, dasi je videti močno v zatišnem položaju. Tod skozi je namreč tekla bližnjica proti Predelu, uporabljajoč prevale čez Njivico-Krnico in celo čez Stražo (Guarda) ob Skutniku. Posebno v času vojne in kadar so zaradi kužnih bolezni zaprli prehode, je imela pot od Bele (Resiutta) skozi Rezijo na Bovec in Predel znaten pomen. Na to vlogo nas spominjajo tudi sledovi starih utrdb v rezijanskih vaseh Bela in Stolbica; in stara pomembnost Resiutte sloni v znatni meri na odcepu te stranske poti.

ŽELEZNA DOLINA

Z imenom železna dolina (Canal del Ferro) označuje domača ljudska raba oni del Belske doline, ki je med Pontebo in izlivom Bele v Tilment. Smatrajo, da izhaja ime od živahne trgovine z železom, ki so ga od davnine nosili in vozili iz Norika, pa od številnih fužin, ki so v prejšnjih stoletjih odmevale ob Beli. Del teh fužin so najbrž zakladali iz kakih majhnih krajevnih železnih rudišč (87, 7).

Železna dolina obmejuje na Z Julijske Alpe. Treba nam je zategadelj, da si jo ogledamo v kratkem pregledu.

Železna dolina sestoji iz dveh dokaj različnih delov, ki ju loči nekako soteska Skluže (Chiusaforte; slov. Skluže, 81, 9; furl. Skluse, 144, 262), nad ustjem Reklanice.

Zgornji del železne doline med Pontebo in Sklužami je zarezan prečno skozi Alpe in je zato tesen. Dolina je ozka in kljub temu, da se je po njej pomikal velik ledenik, se je koritna oblika

v njej bolj malo uveljavila. Dno je ostalo primeroma ozko in marsikje so s težavo poleg reke dobili prostora še za cesto. Za železnico so morali na več krajih napraviti predore ali vsaj viadukte, nekatere pač tudi zaradi plazov. Bela sama zavzema veliko prostora, zakaj njena struga je razvlečena na široko, z ogromno prodne nasipine. Vodno stanje v njej močno koleba. Običajne so velike povodnji, zakaj po golih pobočjih plane deževnica naglo v struge, ki v kratkem silno narastejo, saj padavin je tu zelo mnogo. Potem se vode unesejo, reka se umakne v svojo pravo strugo, medtem ko ostanejo obsežne ploskve svetlega, ob pogledu v soncu kar belega proda, docela na suhem. Očitno je, da izvira ime Beli od tod, a ne iz Kanalske doline. Ni čudo, da je bilo v takih prirodnih pogojih tudi za človeka in njegovo gospodarsko uveljavljanje malo možnosti. Dolina pa ni enakomerno tesna. Tamkaj, kjer se v Belo iztekajo pritoki, se je Železna dolina nekoliko razširila in nastalo je nekaj planega dna, ki ga je človek pridno izkoristil. In kar je znatnejših naselij v dolini, so nastala ob sovodnjih, v območju razširjenih ploskih leg. Tako je z Dunjo in z vasmi ob izlivu manjših pritokov (Pietratagliata) ter podobno z Reklano in Pontebo, ki sta povezani že s prehodom v podolžni del Belske doline. Vmes so tesnejši deli doline, a najožji so tamkaj, kjer se podolžno pogorje spušča do Bele. Med soteskami je najimenitnejša tik nad izlivom Reklanice, na prehodu v podolžni del Železne doline; v njej so mogli prehod v tesnice najbolj s pridom zapreti. Tu so nastale utrdbe, ki so se držale in dopolnjevale skozi stoletja in ki so dale ime bližnjemu naselju Chiusaforte ali Skluže.

Tudi ob Beli so v višjih legah dokaj obsežne pliocenske terase in nanje se je naslonilo nekaj manjših vasic. Toda v celem je ostala zgornja Železna dolina le pičlo obljudena.

Pod Sklužami, na ustju Reklanice, se Bela zavije skoraj v pravem kotu; njena dolina je od tod naprej podolžna ali vsaj skoraj podolžna, prav do prehoda k Tilmentu. Ta del Železne doline se od zgornjega precej razlikuje. Videti je le kot člen v velikem podolžnem podolju, ki se vleče od zgornje Soške doline Trnovo-Srpenica-Žaga, pa po Reziji, a po drugem koncu po dolgi zgornji Tilmentski dolini (144, 15). V spodnjem delu Železne doline se nahajamo nekako v stičišču obeh poglavitnih zgradbenih in orografskih smeri Julijskih Alp. Rezija razodeva v svoji podolžni osi zavoj v smeri od JV proti ZSZ ter prehaja na spodnjem koncu skoraj docela v smer Z—V, kakor ga ima tudi spodnja Železna dolina. Toda vanjo prehaja tudi Reklanska dolina, in

sicer ravno na kolenu pod Sklužami; saj je v reliefu videti, kakor bi se Belska dolina iztekala v Reklansko in ne obrnjeno. Reklanska dolina pa se preko Neveje previje v zgornjo Rabeljsko dolino s smerjo proti SV, značilno za zgradbo in orografijo severnih Julijskih Alp. Po svoji zgradbeni poziciji nas spodnja Železna dolina spominja na Bovško kotlino; podobno je nastala na stičišču obeh zgradbenih smeri.

Bela pripada danes v celoti porečju Tilmenta. Z drobnimi proučevanji se je razodelo, da so se tudi v tem območju izvršile velike hidrografske spremembe v teku mladoterciarne dobe in so reke predrugačile svoje tokove in svoja porečja. Najstarejše reke so tekle v glavnem od severa proti jugu, z alpskega predela proti Furlansko-Jadranski morski kotlini, kasneje pa so se močno uveljavili prečni pritoki in pretoki. Meridijanska Bela je že stara, prečni tok od Sklož do Tilmenta pa je novejši, kakor je tudi zgornji tok v Kanalski dolini šele kasneje pretočen proti jugu, medtem ko je prvotno odtekal z Ziljico k Zilji in Dravi (114, 242).

Docela prirodno je potemtakem, da je spodnja Železna dolina široka, pa vrh tega zlasti na levi strani obdana z nižjim hribovjem. Znova pa se zoži pod Mužacem, kjer zavije prečno skozi predgorje, a se brž nato zopet razširi v jugozahodni smeri. Najširša je Železna dolina od iznad Resiutte do pod ustje Aupe, kjer imamo vtis, kakor da smo v majhni kotlinici. V vsej dolžini pod Sklužami je dolinsko dno, dasi povečini 0,5—1 km široko, čez in čez prekrito z rečnim prodom, ki ga je nanesla Bela in ga tjakaj s svojimi pritoki nasiplje še dandanes, preplavljajoč ga včasih, a puščajoč ga v suhem delu leta kot ogromno prodno puščavo, povečini celo popolnoma brez grmovja. Kadar gleda človek v soncu to prostrano prodnato ploskev, svetlo ali celo docela belo, ki se po njej vije reka v primeroma ozki resnični strugi, se ne more znebiti vtisa, da je prav tukaj nastalo rečno ime Bele, slovensko ime, ki je dalo osnovo za furlansko in nemško označbo Fella. Tu dobi človek živo predstavo o tem, kako mnogo odplavljajo reke kamenitega drobirja v teh pretežno golih alpskih pogorjih in kako ogromno so ga v teku kvartarja odplavile na ravan ob Jadranu. Zlasti na desni strani so gorska pobočja domala v vsem obsegu od vrha do tal gola, pa tudi na levi strani gozda ni veliko. Toda pobočja so razčlenjena s precej številnimi in lepo razvitimi terasami, kjer se je med njimi ohranila tudi označitev s slovenskim krajevnim imenom Polica (Polizza) pod Sklužami. Zlasti široke so police

v spodnjih legah, posebno glavna z največ naselji, kakih sto metrov nad dolinskim dnom, ki se nahaja samo še od 271 m (ob soteski nad Stazione per la Carnia) do okrog 380 m (pod Sklužami). Na teh terasah, spodnjih in višjih, pa po vršajih so naselja, zakaj danja ravan je neporabna. V celem je tudi spodnja Železna dolina primeroma malo obljudena. V zgornjem delu je dvoje znatnejših naselij, ki ju loči le struga Bele; Reklana (Raccolana) nad izlivom Reklanice in Skluže ob vhodu v sotesko; kakor pričajo arheološke najdbe, je prehod skozi Železno dolino že silno star in utrdbe v soteski so izpričane že iz davnine. Skluže so bile tudi že zgodaj cerkveno središče za zgornjo Železno dolino ter za Dunjo in Reklano (144, 262).

Drugo še imenitnejše antropogeografsko središče je v spodnjem delu. Na ustju Rezije je nastalo večje naselje Resiutta, ki jo Rezijani imenujejo Na Beli, a nad ustjem Aupe, ob vstopu v poldnevniško usmerjeno dolgo dolino ob Aupi, stoji Možac (Moggio), sedež starodavnega benediktinskega samostana in nekdaj mogočne opatije. Podoba je, da je bila sprva Resiutta na boljšem; izkopanine pričajo, da se je tukaj nahajal že v prazgodovinski dobi znatnejši kraj. Ko so v srednjem veku ob vhodu v dolino Aupe ustanovili samostan, je Možac postal vodilni kraj za vse zgornje porečje Bele. Tudi Rezija je imela svoje staro, prvotno prafarno središče v Možacu (12 a; 12, 193), a prav tako vsa Železna dolina. In Možac je ostal do danes vodilno naselje, sedež upravnega okraja, gospodarsko središče široke gorske pokrajine. Resiutta je kot železniška postaja postala gospodarsko privlačna tudi za Rezijo.

NARODNOSTNE RAZMERE

Dandanes ima le še Rezija slovensko prebivalstvo, medtem ko biva tako v Dunji in Reklani kakor tudi v Železni dolini sklenjeno furlanski živelj. Vse to gorsko ozemlje do Možaca so poselili stari Slovenci, ki so prodrli do semkaj ob Beli navzdol s Koroškega (182; 183; 12, 43), in sicer nekako v dobi od IX. do XI. stoletja. Razen v Reziji pa so se povsod pofurlanili. Kdaj se je dovršila romanizacija, v podrobnem še ni ugotovljeno. Podoba je, da jo je najbolj pospeševale lega ob prastari veliki cesti, saj je bilo po Belski dolini vedno zelo veliko prometa, pa upravna funkcija velikega cerkvenega središča v Možacu, ki je stal nedaleč od gosto naseljenega docela furlanskega ozemlja. Brez dvoma je romanizaciji najprej zapadel širši spodnji del

Železne doline, nato zgornji del, za tem Reklana in Dunja, medtem ko se je Rezija ohranila, pač ker je bila prostorna, najgosteje obljudena ter od glavne prometne žile najbolj oddaljena.

Po nekdanjem slovenskem prebivalstvu je ostalo obilo sledov v krajevnih imenih. Tudi če vzamemo v račun domnevo, da je bil ta gorski svet le primeroma redko poseljen, kakor je pravzaprav še dandanes, vendar vzbuja pozornost dejstvo, kako mnogo je tu slovenskih imen, bodisi za gore, za vode in za vasi ter staje in planine. In sicer takšnih imen, ki jim je slovenski izvor razviden že na prvi pogled. (Postavimo Polizza, Bellepeit, to je Bela peč, Plananizza, vse na desni pod Sklužami, Visocco nasproti ustju Dunje, Patoc, Jamma, Curite, vse v Reklani itd.) Tudi imena za večje kraje in reke ter doline se tolmačijo s slovenskim izvorom. Dunja se razlaga iz slovenskega dolina, doligna (144, 286), pri čemer pa bi kazalo vzeti v poštev tudi stari determinativ Dolenja (namreč Reka, Bela ali kaj podobnega). Tudi ime Raccolana se tolmači iz slovenskega, in sicer preko Reklanice iz Reke (144, 266). Da je Fella iz slovenske Bele, smo opozorili še posebej z materialno utemeljitvijo. Slovenska krajevna imena moremo brez težave spremljati do soteske pod Možacem (staje Posselie v kotu med Belo in Tilmentom, zahodno od Stazione per la Carnia). Moggio sam ima svoje ime, kakor se zdi, iz slovenske krajevne označbe; tako vsaj smemo sklepati iz nemškega imena Mossnitz, ki izvira nedvomno od prvotne slovenske Možnice (saj imamo tudi pod Predelom naselje in planino Móžnico). Toda nemara je bilo tako, da so se ponekod vmes ohranili stari predslovenski prebivalci; tako se zdi, da je krajevno ime Rezija predslovenskega izvora in z njo vred osnova Resiutte, ki je bilo že zgodaj pomembno antropogeografsko in naselbinsko središče.

Danes je samo še Rezija slovenska in narodna meja teče tik vzhodno nad Resiutto, pa se potem v velikem loku nad povirjem Reklanice in Dunje vije naokrog proti Kanalski dolini.

POGORJA SKUTNIK, MUZCI IN BREGINJSKI STOL

SKUPNA SVOJSTVA. Med Rezijo in Beneškoslovenskim hribovjem se vleče troje ozkih, a dolgih pogorij, ki jih loči dvoje prav tako ozkih, a globokih podolij. V italijanski geografski književnosti štejejo vsa ta pogorja z Beneškoslovenskim hribovjem vred k Predalpam. Toda mnogi znaki nas prepričujejo, da nam je imenovana tri pogorja šteti še k pravim Julijskim Alpam. Res da so v njih nadmorske višine zmernejše; nobeden od vrhov v

njih ne dosega 2000 m, najvišje gore se vzpenjajo le še 1700 do 1959 m, v pogorju Breginjskega Stola celo le 1600 do 1668 m. Toda kakor so tu vse vegetacijske cone jako nizke, saj poteka tu zgornja meja gozda v višini okrog 1600 m, tako ima površje visokogorski značaj že primeroma zelo nizko. V nasprotju z Beneškoslovenskim hribovjem, ki je po veliki večini iz eocenskih kamnin, so imenovana tri pogorja domala v vsem obsegu iz triasnih apnikov ter dolomitov. Enako so po zgradbi člen Julijskih Alp. Tu je bil gorotvorni stisk zelo močan. Geološke gube in tektonske prelomnice pomenijo nadaljevanje zgradbenih enot iz srednjih Julijskih Alp, predstavljajočih alpsko-dinarsko stično področje. Iz jugovzhodne smeri zavijajo proti ZSZ in prehajajo proti zahodu čimdalje bolj v smer V—Z. V vseh prihajajo tudi v geomorfološki izobliki reliefa močno do veljave učinki gorotvornega pritiska, usmerjenega od severne strani; v vseh treh pogorjih, ki bi se mogla označevati kot antiklinalni svodi, je južno krilo močno porinjeno proti jugu čez mlajše sloje. Povsod so južna pobočja spričo močnega nariva jako strma, povečini zelo skalovita in pretežno gola, medtem ko so severna pobočja položnejša ter bolj porasla. Obe podolji, prvo nakazano s podolžno dolino ob zgornji Učji ter drugo ob Belem potoku in južno pod Muzci, sta v glavnem sinklinali, toda med močnimi prelomi (34; 87; 142 a). Kakor so vsa pogorja tega področja skrajno ozka, pa spričo tega grebeni močno priostreni, tako so tudi podolžne doline silno tesne. V njih je le za planinsko pašo ter za planinska naselja nekaj malega prostora, za prave vasi pa komaj kaj porabnega. V celem je spričo tega vse področje imenovanih treh pogorij skrajno malo poseljeno, povečini pa docela neobljudeno.

Stolovo pogorje s Čamponom, Muzci in Skutnik (s Polovnikom) imajo skupne bistvene poteze geološke sestave in zgradbe ter reliefa. Presenetljivo enaka je v njih nadmorska višina, kakor tudi izoblika v dolgih, višinsko le malo kolebajočih grebenih in hrbtih. Vse to kaže, da imamo južno od Kanina, Rezije ter Bovške kotline robni pas Julijskih Alp razvit kot neko enoto, ki se je napram gorotvornim procesom, gubanju in narivanju ponašala enotno, saj so v vsem obsegu zanjo značilni močni narivi, usmerjeni proti JJZ. Enotna je vsemu temu področju izoblika v dolgih, ozkih hrbtih. Enakomerno visoko površje 1600—1750 m priča, da se je tu vršilo izredno enotno epirogenetsko dviganje, ko se je moglo ovršje ohraniti na tolike razdalje v isti višini, dasi ni nikjer najmanjšega sledu kake

visoke planote. Šele z Lopičem-Plauris na SZ se začenja nekoliko drugačen tip gorovja, podobno kot na V s Krnskim pogorjem.

Zdi se nam potemtakem upravičeno, da štejemo imenovana tri pogorja še k pravim Julijskim Alpam, kakor smo šteli tudi Polovnik in Spodnje Bohinjske gore z Ratitovcem.

SKUTNIKOVO POGORJE IN MUZCI. Kakor mogočne kulise so pogorja med Kaninom in Beneškoslovenskim hribovjem, ako jih gledamo z enega od višjih bližnjih gora. Skutnikovo pogorje se še drži Kaninskega gorovja, kakor da ga je mogočna sila odklala od njega ter ga malo odmaknila, da je v špranji, razširjajoči se proti SZ v razpoko, nastalo prostora za dolino Rezijo. Toda Skutnik se prav trdno drži Kaninskega gorovja; samo na 1682 m se zniža spojno sedlo Predolina, ki vodi čezenj prehod iz Rezije na Žago ob Soči. Tik nad sedlom se dviga ogelna gora Skutnik 1721 m. Od Skutnika se vleče pogorje naravnost proti ZSZ, v majhni širjavi z dokaj priostrenim grebenom zmernih višin. Pogorje je iz triasnih apniškodolomitnih skladov, ki so močno nagnjeni proti SSV, tako da so glave skladov odrezane v južnem pobočju. Zategadelj je ta stran močno strma, ponekod gola, medtem ko je severno pobočje položnejše in skoraj v vsem obsegu poraslo. Greben se od Skutnika proti ZSZ polagoma znižuje; vrh Planje ima še 1670 m, Sjenovik pa le še 1602 m, nakar se spusti v sedlo Predolino 1351 m. Od tod proti ZSZ se drži greben enakomerno v skromni višini okrog 1400 m s Stregunovim Kolkom 1454 m kot najvišjim.

Potok Barmán je izdolbel globoko, pa tudi široko prečno dolino skozi Skutnikovo pogorje, prav tako tudi z njim vzporedno tekoči Črni potok; med obema pretržjema se dvigajoča osamljena gora Kucer (Monte Cuzzer) se po višini 1463 m, po geološki sestavi ter poziciji razodeva kot premo nadaljevanje Skutnikovega pogorja, dasi jo prečni hrbet preko dokaj visokega sedla 1194 m veže z Muzci.

Med Stolovim in Skutnikovim pogorjem je postavljena druga kulisa. To so Muzci, pogorje, ki se orografsko začenja v klinu med zgornjo Učjo ter Belim potokom (Rio Bianco) z Nizkim vrhom 1242 m. Od Nizkega vrha proti Z se pogorje naglo zviša, pa tudi razširi in preide v visokogorje z goro Kozarjúvac 1816 m (Monte Casarjouvaz). Od tod proti zahodu se Vršiči Muzcev držijo presenetljivo enakomerno v glavnem med 1800—1875 m; Vršič, najvišji med njimi, se dviguje le 1875 m, a prečne škrbine

so izdolbene kvečjemu za malenkost pod 1800 m. Tudi v Muzcih so triasni apniškodolomitni skladi nagnjeni proti SSV, njihove strmo odrezane glave gledajo na površje v južnem pobočju. Vrh tega teče po dolgem ob vznožju nariv, usmerjen proti JJZ. Ni se tedaj čuditi, da je tudi v Muzcih južno pobočje še posebno strmo, golo, skalovito in razjedeno z neštetimi hudourniškimi grapami. Osojno severno pobočje Muzcev je imelo še v bühlskem štadiju zelo znaten ledenik, ki se je spuščal nizko navzdol po

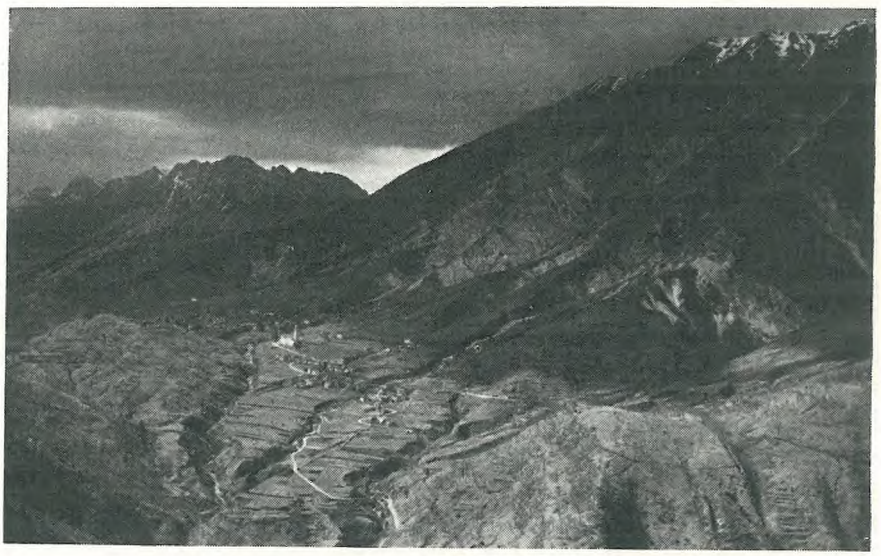

Pod. 90. **Viskorša (Monteaperta) s Stolovim pogorjem**

dolini Barman. Saj pa se pokrajina Muzcev odlikuje po ogromnih množinah padavin in se uvršča med najbolj namočene predele v vseh slovenskih Alpah.

GORSKA SKUPINA LOPIČ (MONTE PLAURIS). Od Kadina (Monte Cadino) 1820 m dalje se pogorje Muzcev v orografskem smislu zavije proti SZ ter preide onstran sedla Póljica 1461 m (Forca Campidello) v gorovje s samostojnim značajem. Je sicer prav tako iz triadnih apnikov in dolomitov, toda je mnogo obsežnejše, pa krepko razčlenjeno v stranske hrbte in grebene raznih smeri ter tudi nekoliko višje. Najviše se tu dviga gora Monte Plauris 1959 m, za katero se navaja še staro slovensko ime Lopič (81).

Podoba je, da se za izobliko površja v gorski skupini Lopič tektonska zgradba ni pokazala tako učinkovito kot v pogorjih Skutnik, Muzci in Stol, bodisi da so tektonske poči slabotnejše

ali pa da je bližina erozijske osnove povzročila prevlado drugačnega vodnega omrežja, neodvisnega od strukturnih pogojev. Saj imamo v gorski skupini Lopič dejansko združeno nadaljevanje bodisi Muzcev kot Skutnika ter celo v skrajnem severnem robju zaključek Kaninskega gorovja. Tu se vode raztekajo radialno na vse strani, neposredna bližina Tilmenta pa se niti ne kaže kaj prida učinkovito. Toda vse gorovje je jako strmo in močno skalovito in po veliki večini golo: planine so zvečine ostale omejene na jako nizke lege.

STOLOVO POGORJE. Z vzhodnim delom Stolovega pogorja smo se seznanili že pri opisu Soške doline, ko smo navedli, kako se začne ob soteski tik nad Kobaridom ter obrobl ja Krejsko podolje na severni strani.

Stolovo pogorje vzbuja najbolj pozornost po dveh svojstvih: gorski greben kaže na veliko daljavo izredno enakomerne višine in vleče se nenavadno enakomerno, ne da bi ga bili prerezali prečni potoki ali globlje segajoče škrbine. Od soške soteske nad Kobaridom pa do Tera se vleče docela naravnost proti ZSZ enoten gorski hrbet s priostrenim grebenom, brez presledka na daljavo skoraj 25 km. Podobno preseneča enakomerna nadmorska višina. Iz soške soteske se vzpenja greben polagoma, najprej doseže v Starijskem vrhu nad Starim selom 1136 m, v Vršanji glavi 1353 m, a v Stolu nad Sedlom (med Borjano in Breginjem) 1668 m. Potem se proti ZSZ vrstijo vrhovi z višinami kaj malega nad 1600 m, med njimi Breški Jalovec, 1615 m (Monte Maggiore), toda Stola ne doseže nobeden. Med mnogimi vrhovi, vzpenjajočimi se preko 1600 m, jih je nekaj med 1500—1600 m, toda tudi najgloblje zajedene škrbine so zelo visoke, saj se celo v najnižji hrbet zniža samo na 1456 m. Malokje se vidi kaj takega, da bi se na tolikšne daljave greben držal tako trdovratno v isti višini. Res, kakor mogočna stena se Stolovo pogorje dviga iznad Beneškoslovenskega hribovja, lepo vidna zlasti pogledom od juga, z ravnine, kar dela vtis pravega alpskega gorovja.

Na zahodnem koncu se Stolovo pogorje naglo spusti v prečno dolino ob Teru. Toda prav tako naglo in še bolj strmo se na desni strani Tera vzpne na novo in se vleče v isti smeri ter skoraj z istimi višinami nekaj nad 1600 m proti Z. Le s to razliko, da se pogorje malo pred zahodnim zaključkom ob Tilmentski dolini vzpne najviše, in sicer v Čamponu (Chiampon) na 1716 m. Čamponovo pogorje, kakor ga moremo imenovati posebej, pomeni potemtakem popolnoma enako nadaljevanje Stolovega, z istimi

prirodnimi in antropogeografskimi svojstvi; celo slovenska govorica se glasi tudi še ob njem in bodi na severni kot na južni strani prevladujejo še slovenska orografska in naselbinska imena. Skozi enotno gorovje Stol-Čampon je reka Ter izdolbla svojo tesno deber, ki predstavlja edino, dasi res krepko in slikovito pretržje v tem nenavadno dolgem in kljub zmerni višini impozantnem gorskem hrbtu, katerega celotna dolžina znaša okrog 35 km.

DOLINE OB UČJI, BELEM POTOKU IN POD MUZCI

Med vzporednimi pogorji Skutnik, Muzci in Stol-Čampon se vlečejo enako ozka podolja, ki so v njih izoblikovane tesne doline ali celo debri. Ozka dolina ob spodnji Učji preide v Soško dolino ravno na kolenu pri Žagi. Njeno dno je sicer ozko, toda obilo je po njem morenskega drobirja, saj je semkaj segal odcepek iz soškega ledenika. Obilo potokov in hudournikov priteka v spodnjo Učjo od obeh strani, saj se tu vlečejo po sinklinalnem področju vododržne hribine. Zemljišče je tudi v pobočjih močno razčlenjeno. Vendar je bilo prostora samo za manjše zaselke in posamezne domove, še to pa je poseljeno očividno šele primeroma pozno. V višjih legah so uredili planine, Drnohlo kot največjo. Po tesni dolini so držale vedno samo preproste poti za domačo porabo, dasi nudi Učja dobre prehode proti zahodu.

Učja dela nekako na sredi med izvirom in izlivom precejšen zavoj, ki prihaja močno do izraza in veljave tudi v izobliki reliefa in je utemeljen v zgradbi ozemlja. Dolina, izoblikovana ob spodnji Učji, se nadaljuje v isti smeri še dalje proti Z, ob Belem potoku. Tu pa je še bolj tesna, prava deber, izdolbena med Breškim Jalovcem ter vzhodnim koncem Muzcev, ki pričenjajo z Nizkim vrhom prav ob zavoju Učje. Samo za majhne planinske staje je prostora v tej debri. Toda vsa pobočja bodi v Učejski dolini kot ob Belem potoku so močno zarasla z gozdom, goljave je tu primeroma malo.

Zgornja Učja nad veliko vijugo med Sjenovikom in Nizkim vrhom teče po podolžnici, ki se spodaj združi z glavno dolino, izoblikovano ob spodnji Učji ter Belem potoku, zgoraj pa preide čez dolgo sedlo Krnica (1101 m, Sella Carnizza) v enako oblikovano dolino, odprto v prečno pretržje, ki ga je skozi Skutnikov hrbet izdolbel potok Barmán. Tudi to je prav izrazito podolje, izoblikovano med pogorjema Skutnik in Muzci; njegovo nekda-

nje nadaljevanje se more opazovati še v sedlih 1194 m in 1461 m severozahodno ob Muzcih. Tudi podolje ob zgornji Učji je docela ozko, povečini prava deber, le v zgornjem delu z nekaj danje ravnice, toda v nadmorski višini nad 700 m, v prevalnem področju celo 1000—1100 m. Znatna nadmorska višina, vrh tega senčna lega za Muzci in pičla mera planega zemljišča, vse to je pripomoglo, da je podolje sposobno le za planinsko gospodarstvo. Za pašo služi in obilo vidimo v njem planinskih staj, zlasti v dveh zgo-

Pod. 91. **V povirju Tera**
V ozadju pogorje Muzcev. V sredi Terska dolina v svojem najzgornjejšem delu, v njej vas Ter (Pradielis)

stitvah, v Njivici in Tam na ti meji. Pastirji prihajajo sem bodi od rezijanske kakor od učejske strani.

Čez 852 m visoki preval Tam na meji (Tanamea) pridemo od Belega potoka v zgornji del Doline pod Muzci, ki se vleče v isti smeri premo proti Z. Dolina pod Muzci je precej širša. Mali vrh 1558 m, Brinica 1608 m in drugi vrhovi v enakomernem grebenu Stolovega pogorja jo zagrajajo proti jugu, spuščajoč vanjo svoja strma in gola pobočja, podobno kot Postovčič 1613 m (Postonscich) na zahodu od Terovega pretržja.

V tem dolinskem področju Pod Muzci se vidijo tu in tam še morene. Zakaj v pleistocenu je bil od soškega ledenika prodrl led po Učejski dolini navzgor, pa prešel ojačen s krajevnimi

ledeniki v dolino ob Belem potoku, dosegajoč še nadmorsko višino okrog 1150 m (114, 371). Vendar nima dolina niti ob Učji niti ob Belem potoku koritne oblike, ki bi pričala, da jo je ledenik kaj prida preoblikoval. Pač pa je močno prekrita z morenskim drobirjem zlasti v pobočjih. Učejski ledenik se je pomikal po dolini Belega potoka navzgor ter v znatni debelini preko 300 m prešel čez preval Tam na meji 852 m v Dolino pod Muzci.

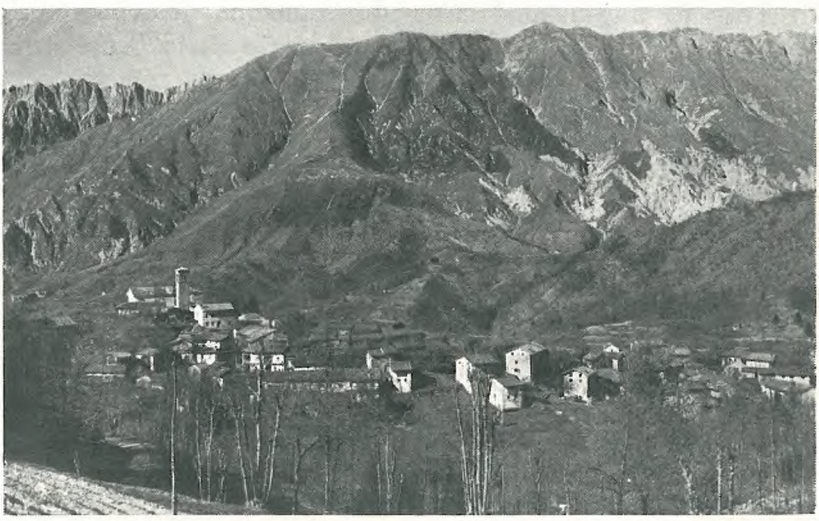

Pod. 92. **Podbrdo z Lanežem in Postovčičem**

Dolina pod Muzci sama je bila še zapolnjena z ledom, ki se je spuščal vanjo tudi s strmih pogorij na severu in jugu. Podoba je, da se je nabral prav znaten ledenik, saj dobiva ta zunanji gorski predel izredno velike množine padavine. Iz Doline pod Muzci se je ledenik spuščal po pretržju ob Teru navzdol in najbrž s svojim jezikom dosegel še razširjeno dolinsko kotanjo pod Brdom (Lusevera, 114, 872).

Toda za današnje lice doline in njenih pobočij so najvažnejše poteze, ki jih je utisnila najnovejša doba. Tu so vsa južna pobočja Muzcev, vsega pogorja, ki obdaja dolino na severu, docela gola do žive skale, razorana z neštetimi hudourniškimi grapami, po katerih se nasipljejo ob nalivih, ki so tu silno pogosti in siloviti, ogromne množine proda in peska. Zato je vse vznožje kakor posuto z melišči in vršaji, a dno samo je zapolnjeno s

silnimi množinami grušča, proda in peska, razčlenjeno v izrazite terase. Z južne strani se spušča v Dolino pod Muzci dolgi Veliki vrh (1621 m), toda njegova severna pobočja so po veliki večini porastla z grmovjem in hosto pa celo pravim gozdom. V zahodnem delu dolinskega dna je pod prodnimi nasipinami dosti debela jezerska glina, znamenje, da se je moralo tu nekaj časa držati celo jezero, ki ga je najbrž povzročil gorski podor (142 a, 440). Nad to jezersko glino se zbira talna voda iz prodnatih gmot in iz njih prihaja na dan izvir reke Ter, samo 529 m nad morjem. Izvir Tera je trajen, dasi mu vodna množina dokaj koleba, pa tudi dosti močan, saj je na Teru pod vasjo Brdo (Lusévera) že dolgo zgrajena znatna hidrocentrala.

Za gospodarsko izrabo je tedaj v Dolini pod Muzci zelo malo prirodnih pogojev. Malo je ravne površine, sposobne za njive, a celo za travnik in pašnik je težava, po eni strani zaradi prevlade prodne površine in hudourniškega značaja, po drugi pa zaradi velike sušnosti kljub temu, da se pokrajina odlikuje po velikih množinah moče. Dno Doline pod Muzci leži v nadmorski višini med 600 in 800 m, a v njej se je namestila samo ena trajno poseljena vas, in sicer Muzac ali Muzec s podružno vasico Šimci. Stoji na terasi Tanataviele (Na Beli) 637 m nad morjem. Sicer pa je dno doline z vznožnimi deli pobočij posejano s stajami, ki so razvrščene v posameznih skupinah v glavnem v zelo zmernih nadmorskih višinah med 700 in 900 m. Te staje so postavljene in urejene tako, da pridejo vanje čez poletje kmetje iz vasi s celimi družinami, da pasejo, pripravljajo seno in drva, zraven pa imajo v ogradah okrog staj majhne njive, na katerih pridelujejo krompir, zelje, repo, fižol in še kaj malega, pa tudi svežo travo za živino (142 a, 440; 80 d, 202). To so v glavnem kmetje iz najbližjih vasi Muzec in Šimci, zlasti pa iz Brda (Lusévera) in Tera (Pradielis).* Po skalnatih goljavah Muzcev je paše izredno malo, zato so redke planine v višjih legah namestili največ v osojnih pobočjih Velikega vrha in Breškega Jalovca ter Postovčiča med 1200 in 1450 m visoko.

* Kakor na drugih slovenskih rekah je tudi na Teru tako, da moremo po krajevnih imenih sklepati o razvoju poselitve. Ker ima vas Na Teru ali »Dov-Ter« (142 a, 440) ime po reki, je očitno, da je bila takrat ta vas najbližja izviru. To pomeni, da je vas Muzec, imenovana po gori, ki se vzpenja nad njo, šele kasnejša, nastala na območju prvotne planine. Morebiti se v furlanskem imenu Pradielis skriva drugo slovensko ime za ta kraj, namreč Predel. Saj je tod mimo držala bližnjica, kasnejša »tihotapska pot« od Furlanske ravnine na Bovec (80 d, 205).

Dolina pod Muzci je edini kraj, od koder ima vodni odtok odprto pot proti jugu skozi visoko steno dolgega pogorja Stol-Čampon. Toda ni morda Ter z zadensko erozijo prodrl od Furlanske nižine do semkaj, temveč predstavlja le obglavljeni spodnji del prvotne daljše reke, to je prečne Bele, izvirajoče nad Pontabljem (114, 242). In v soglasju s tem je Dolina pod Muzci edino območje, kjer je človek iz Beneškoslovenskega hribovja posegel čez hrbet Stol-Čampon in kjer se vršijo antropogeografski stiki v smeri S—J. Dolina pod Muzci je v gospodarskem območju slovenskega prebivalstva, ki je prodrlo semkaj očividno z Beneškoslovenskega hribovja. Toda narodna meja poteka tik zahodno od doline, nekako po prečnem razvodju, ki gre od Čamponovega hrbta pri Lanežu (Cuel di Lanis, 1631 m) čez sedlo pod Muzci 1019 m na Kadin 1820 m, od koder teče dalje čez sedlo Póljica (Forca Campidello, 1461 m) na Lavero. Dolina ob rečici Venzonazza, ki je izoblikovana v zahodnem nadaljevanju Doline pod Muzci, del istega podolja in se odmaka neposredno v Tilment, je poseljena s furlanskim prebivalstvom, v čigar gospodarsko območje spadajo tudi pobočja na severu in jugu.

ZAKLJUČNI PREGLED JULIJSKIH ALP

Julijske Alpe so nudile človeku precej drugačne naravne pogoje v primeri s Kamniškimi. Znatno so višje, bolj visokogorske in bolj masivne, smo rekli v uvodu. Za človeka so bile vabljivejše, dokaj zgodaj je prodrl vanje.

Predvsem je razloček v tem, da so Julijske Alpe bolj odprte. Iz njih držijo na vse strani dokaj široke doline. Čeprav so tudi v njih tesne soteske, nudijo vendarle pretežno precej prostora; opremljene so z znatnim ploskim dnom. Saj so pač vse koritne doline, ki so jih izgladili in vsaj do neke mere razširili ledeniki, medtem ko so v Kamniških Alpah le debri, ki posredujejo manj prikladne prehode v notranjost. Pobočja tod niso manj strma, a podoba je, da so prav prostornejše doline bile tisti činitelj, ki je človeku najbolj olajševal prodiranje v gore ter povzročil, da so Julijske Alpe znatno bolj zgodaj postale človeku bivališče. K temu je treba še dodati, da so tukaj nekatere obsežnejše dolinske ravnote, majhne kotline, ki so najbolj zgodaj privlačile človeka, kakor nam pričajo obilni sledovi prazgodovinskih kulturnih ostalin v Bohinju, v Soški dolini pri Bovcu, Kobaridu in Tolminu ter ob Reziji.

Podoba je, da so Julijske Alpe tudi glede planinske paše znatno bolj privabljale človeka v primerjavi s Kamniškimi. Nekatera masivna pogorja in visoke planote v ugodni legi nudijo ugodnosti, ki se jim pridružujejo še obilne vododržne, za planinsko pašo zelo privlačne gladke površine v jugozahodnem robu Julijskih Alp. Med najstarejše spadajo planine na višavah ob zgornji meji gozda. Za planine pa so ljudje radi izrabljali lege, v kateril so plazovi izpodrivali gozd. Marsikje v prisojnih planjah ter v ozadju kočen so takšne ravnote, kjer so se močno prožili plazovi ter zavirali gozdu uspevanje. Podobne vegetacijske razmere so bile tudi marsikje ob večjih strugah, kjer se je vodno stanje jako menjavalo, ob suhah in ob rekah s širokimi prodnimi nasipinami. V takšnih in podobnih legah je podoba, da že v prirodnem stanju ni bilo gozda, marveč samo logi, redko drevje ter grmovje sredi travnatih trat. Tako se zdi, da smemo sklepati po zelo številnih krajih, ki imajo v Julijskih Alpah ime Log, pa bodisi, da so dandanes poseljeni ali porabljeni samo za senožeti ali za pašo. Posebno mnogo Logov v narečnih oblikah krajevnih imen je v Bohinju ter v zgornjem Posočju.

Zelo mnogo je k zgodnjemu prodiranju človeka in udomačenju v Julijskih Alpah pripomogla tudi prometna lega. Znatno lažje so prehodne, nego Kamniške. Glavna pot drži sicer že ob robu naše gorske skupine po Železni in Kanalski dolini, a tudi skozi gorovje sámo vodi imenitni predelski prehod, ki se prevali čez glavno in edino sedlo v višini samo 1156 m. Celo tretja prečna pot, vodeča skozi Bohinj, se vzpne čez Bačo samo 1281 m, še vedno manj ko čez Ljubelj, pa le za spoznanje več nego čez Jezerski vrh. Ob vseh teh treh prehodih so arheološki in toponomastični sledovi iz prazgodovinskih časov, kar smemo pač smatrati za znamenje, da so jih zgodaj uporabljali. Iz rimske dobe so najobilnejši sledovi ob prvi poti, ki ima veliko prednost, da teče le po dolinah, ki se najviše vzdignejo pri Žabnicah, in sicer le okrog 814 m. Prehodi skozi Julijske Alpe so imeli visoko ceno, ker vodijo neposredno v sončno Italijo, k toplemu sredozemskemu svetu ter k Jadranskemu morju, ne da bi jim bilo treba skozi predgorje več ko samo na kratko razdaljo. Julijske Alpe predstavljajo tipično mejno področje, tvoreč južni robni kos v velikem gorovju Alp, vzdigujoč se skoraj neposredno nad Furlansko nižino, ki je že del mediteranskega sveta severne Italije. Ni čudo, da so tudi od podgorske strani na jugozahodu tako radi silili na planine v Julijske Alpe, da so Tolminci in Čedajci prodrli celo v bohinjske planine. Enako je podoba, da

so v obrnjeni smeri za zimsko pašo živino, posebno ovce, gonili na furlansko predgorje celo od vzhodnega vznožja Julijskih Alp. Vsekakor so Julijske Alpe v vseh časih mnogo pomenile za živinorejo s svojimi planinami (133).

Starinski naselbinski sledovi kažejo, da je človek v Julijske Alpe prodrl najprej od jugozahodnih strani, od koder je gorovje tudi najlaže dostopno. Tudi od vzhodne strani se je človek zgodaj udomačil, saj je dostop odondod jako lahek, namreč od Blejskega kota, ki se odlikuje z zelo zgodnjo, tudi že prazgodovinsko obljudenostjo. Od severne strani je prišel človek najkasneje v stike z gorovjem, ne le ker je od tod najteže dostopno, marveč tudi zaradi tega, ker se je Dolina ob Podkorenski Savi šele jako kasno obljudila.

Prevlada prestornih koritnih dolin je mnogo, če ne največ pripomogla tudi k oblikam naseljenosti. V dnu gorskih dolin je toliko planega površja, da je bilo dovolj prostora za sklenjena naselja in tudi za večje vasi. Posebno je značilno, da tu manjkajo samotne kmetije. Celo kjer se je človek naselil v višjih področjih, na visokih terasah in po nekaterih kočnah, vidimo sklenjeno naseljenost ter poleg nje kvečjemu razložena naselja. V obliki samen, ki so tako karateristične za Kamniške Alpe ter vzhodne Karavanke, v Julijskih Alpah človek sploh ne biva, razen neznatnih, komaj omembe vrednih izjem nad spodnjo Baško dolino ter ob planoti Pokljuki. Človek se je najprej, in sicer že jako zgodaj, v prazgodovinskih časih, naselil v najprostornejših področjih notranjih dolin. Slovenska poselitev je po sledovih prazgodovinske obljudenosti posegla že takoj spočetka tudi v notranjost gorovja, kakor pričajo staroslovenski grobovi v Bohinju ob Srednji vasi, pa stara naselbinska in župna središča v Bohinju, v Bovcu, Kobaridu, Mostu-Tolminu ter v Reziji, da o starodavnih naselbinskih središčih na robu Bleda, Žabnice itd. ne govorimo posebej. In iz najstarejših poseljenih sosesk so Slovenci že jako zgodaj gospodarsko zavzeli najuporabnejše dele gorovja, bodisi v dnu odročnih dolin ter kočen, kjer so bili na razpolago mnogi logi, pa na prisojnih terasah in v planinskem področju, ki se je tudi tu posebno obilno nudilo na zgornji gozdni meji in kasneje v krčevinah. V smeri te zgodnje gospodarske penetracije, pa v njenem področju, se je vršilo potem razseljevanje, deloma tudi na temelju krčenja. Znaten del razseljevanja je bil usmerjen na prvotne planine, ki so bile v legah, ugodnih za kmetijstvo, bodisi v Bohinju, kakor tudi v zgornjem Posočju. Podoba je, da so se v oni dobi, ko so Kamniške Alpe

ter vzhodne Karavanke naseljevali s samotnimi kmetijami, v Julijskih Alpah na novo naseljevali le v malo obsežnih področjih prvotnih nižjih planin, pa tu in tam po krčevinah-košenicah, in sicer v razloženih naseljih ter le v redkih izjemah v pravih samotnih kmetijah. Živinoreja in briga za živinsko krmo, to je bila vedno poglavitna gospodarska osnova. Zanimivo in zelo značilno je, kako moremo ugotoviti na neštetih krajih, da se v Julijskih Alpah domala dosledno ogibajo oranju v nagnjenem zemljišču. V položnih pobočjih, v kakršnih je, postavimo, v Kamniških Alpah ter vzhodnih Karavankah še obilo njiv, vidimo v Julijskih Alpah samo trato, samo senožeti in košenice.

Kar pa je bilo naseljevanja, usmerjenega od zunaj, se je tikalo skoraj le zunanjega roba gorovja Julijskih Alp, kjer so naselili nekaj Nemcev bodisi v zgornji Selški ter v zgornji Baški dolini in nekaj malega na severnem vznožju pravih Julijskih Alp, v Trbižu in okolici z Belo pečjo. Furlani so se polagoma utrdili v Zahodnih Julijskih Alpah, v Železni dolini ter ob Reklanici in Dunji. Da silijo iz furlanskih vasi v planine okrog Rezije, je umljivo.

Precej je k poselitvi Julijskih Alp pripomoglo tudi rudarstvo, na primer v Trenti, pa v Rablju, pa v Bohinju, kjer se je nekaj ljudi priselilo tudi s Koroškega. Nekaj Furlanov je nemara v Julijske Alpe privabilo fužinarstvo.

V Julijskih Alpah je glede gospodarjenja predvsem važen razloček med jugovzhodnim ter vzhodnim delom na eni in severozahodnim ter zahodnim delom na drugi strani. V jugovzhodnem področju so izoblikovane zelo obsežne planote, in sicer bodisi v nižjih legah (Jelovica, Pokljuka, Možaklja), kakor v večjih višinah (med Krnom ter bohinjsko Mostnico). Jugozahodne Julijske Alpe imajo prednost, da so v njih doline znatno globlje zarezane ter da je gorovje bolj prehodno; kar dvoje velikih prastarih poti teče tu skozi gorovje ali ob njem, čez Predel ter ob Beli, medtem ko moremo na vzhodu imenovati pot čez Bačo v Bohinj pač kot manj pomembno.

Vzemimo, da imajo prav oni, ki menijo, da je bilo staro pastirstvo tisto gospodarjenje, ki je poleg lova prvo dovedlo človeka v Julijske Alpe, pa ga šele učilo spoznavati najprikladnejše prehode. Potemtakem nikakor ni slučaj, da so ob navedenih treh glavnih prehodih našli sledove najstarejše, in sicer prazgodovinske obljudenosti v Julijskih Alpah.

Kakor za pastirstvo in planinsko gospodarstvo tako so tudi za železno rudarstvo vzhodne Julijske Alpe prikladnejše. V njih

se je kopanje rud mnogo bolj razvilo in nastale so fužine, ki so privabljale ljudi od blizu in daleč. S široko razvitim železnim rudarstvom ter fužinarstvom se krajevno omejeno svinčeno in cinkovo rudarstvo v Rablju ni moglo meriti po antropogeografskem pomenu, dasi je danes drugače, ko se je to edino moglo ohraniti. Planinsko pastirstvo nikjer v Julijskih Alpah ni moglo kaj prida izkoriščati gorovja znatno nad zgornjo gozdno mejo, ker so višine preveč skalovite in prestrme. Vendar je tudi v tem pogledu zahodni del na slabšem, ker prevladujejo tamkaj ozka, pa zelo strma pogorja, medtem ko je na vzhodu več visokih planot in višavij, zlasti okrog Bohinja, kjer imamo ob gozdni meji dokaj prostrane, dasi precej kraško raztrgane plane ploskve s planinsko travo. Vrg tega so vse vegetacijske zgornje meje, žitna, gozdna in travnata, v jugozahodnih Julijskih Alpah nekoliko nižje nego na V in SV, a se vendarle tudi tam na primer gozd ne spušča pod 1600 m. Očitno je, da je s težjo dostopnostjo zemljišča, s prevlado pogorij namesto planot, v zvezi dejstvo, da je v severozahodnem delu Julijskih Alp mnogo bolj prevladovalo gojenje drobnice in je tu še danes ovčarstvo z izdelovanjem ovčjega sira dominantno. Za govejo živino so prikladnejše osnove v večji jugovzhodni polovici Julijskih Alp. Tu je planinsko gospodarstvo dandanes bodisi v področju prostranih planot od Krna pa tja čez Možaklјo in Jelovico, kakor na Tolminskem v vododržnih področjih, najpomembnejše za celotno kmetijstvo, saj sloni skoraj docela na paši goveda, zlasti krav, pa izdelovanju sira.

Ob proučevanju planinskega gospodarstva Julijskih Alp se je pokazalo, da segajo planine na vzhodu od Krna in Vrat za okroglo 300 m više, nego v Posočju in ostalem zahodnem področju. Tamkaj so planine nenavadno nizke, segajoče največ do okrog 1500 m, in pravih visokih planin tako rekoč sploh ni. Toda tudi v vzhodnih Julijskih Alpah ostajajo najvišje planine nekoliko pod 1800 m (133).

K temu moramo še dodati, za koliko je planinska paša nazadovala, od kar se nehali gojiti ovce in koze, ne da bi bili zato v ustrezajoči meri uvedli govedorejo. Toda planinsko pašo opuščajo tudi sicer, ker molzne krave čedalje manj gonijo v planine, ker bolj kaže mleko sproti prodajati doma, kjer se nudi v industrializiranih in turističnih krajih možnost prodaje. Povsod v Julijskih Alpah pa prevladuje velika briga za zimsko krmo; zato povsod kosijo po gorah visoko navzgor, pa pripravljajo seno, ki ga spravljajo v senike ali stoge in ga največ

pozimi prevažajo v dolino, ponekod, zlasti v Posočju, pa tudi že s pomočjo žičnic poleti.

Večkrat je bila prilika in potreba naglasiti, kako znatne so razlike v gozdnem bogastvu med posameznimi deli Julijskih Alp, predvsem med vzhodnim in zahodnim področjem. Vzhodna polovica našega gorovja se odlikuje po velikih sklenjenih gozdih, predvsem po planotah Jelovici, Možaklji in Pokljuki, pa tudi ob Dolini. Gozdi pa so tukaj po veliki večini tudi zelo lahko dostopni, kar olajšuje njihovo izkoriščanje; domala v vse predele teh visokih planot že držijo ceste. Ni čudo, da se je tu dobavljanje lesa silno stopnjevalo. Jugozahodne in sploh zahodne Julijske Alpe so mnogo na slabšem; gozda je tam mnogo manj, a kar ga je, je znatno slabši in vrh tega spričo hudih strmin težje dosegljiv. Prevlada zelo visokih zakraselih planot v osredju Julijskih Alp, prevlada ozkih, zelo strmih, plazovom izpostavljenih pogorij v zahodnih področjih, bližina Sredozemlja, ki je vzpodbujala na čezmerno sekanje, vse to je povzročilo, da je tamkaj gozda primeroma znatno manj in da sega tamkaj goličje marsikje nizko navzdol. Zato pomeni gozd za gospodarsko izkoriščanje v alpskem Posočju neprimerno manj, nego na vzhodu v savskem porečju. Tu je že v obdobju med obema svetovnima vojnama od zaposlenosti v izkoriščanju gozda živelo v občinah na vzhodu še nekaj nad 10 %, na primer v predvojni občini Gorje 12,3 %, Kranjska gora 11,5 %, Sorica 16,4 % ali pa vsaj med 5—10 %, postavimo, v občini Dovje 9 %, Rateče 6,4 %, Bled 7,9 %, Srednja vas v Bohinju 7,6 % ter Bohinjska Bistrica 6,6 %. Toda pripomniti je treba, da so takrat šteli zraven tudi ljudi, ki so bili zaposleni v predelavi lesa, na žagah in pri pravi lesni industriji (zato je občina Selca izkazovala 18,6 %, pač zaradi žag in sodarstva v Češnjici).

Po osvoboditvi razodeva gospodarska statistika precej podobno poklicno strukturo. Največji delež zaposlencev v gozdu izkazujejo vasi na južnem vznožju pravih Julijskih Alp, v starih KLO Zalilog 28,0 %, Češnjica 27,0 %, Davča 19,4 % in Železniki 18,8 %. V severovzhodnem delu Julijskih Alp izkazuje največ KLO Zgornje Gorje 14,6 %, medtem ko imajo med 5 % in 10 % KLO Spodnje Gorje, Bohinjska Bela ter Ribno, stoječi na vznožju velikih planot, kakor tudi Besnica ter Kamna gorica na vzhodnem vznožju Jelovice. V Dolini ima delež 5—10 % le KLO Gozd, medtem ko ima Dovje-Mojstrana le med 3—5 %. V osredju Julijskih Alp imata v Bohinju KLO Bohinjska Bistrica med 5—10 % ter Srednja vas med 5—10 %, a med 3 in 5 % KLO

Stara Fužina. Določno se razvidi iz tega, da je v Julijskih Alpah glavno območje zaposlenosti v gozdnem gospodarstvu na vzhodu na vznožju velikih planot, po katerih se razpršijo gozdni delavci, a da tu vendarle obseg ter intenzivnost zaposlenosti zaostaja za stanjem v Kamniških Alpah ter vzhodnih Karavankah. To razmerje odseva do neke mere tudi iz podatkov za okraje. Medtem ko je povpreček za vso LR Slovenijo po stanju v letu 1949 3,03 % — v l. 1931, ko je bila všteta tudi lesna industrija, 3,43 % (13,25) — vodi po okrajih pogledano v letu 1949 Šoštanj (Mozirje) z 11,6 %, na kar pride Dravograd (Slovenj Gradec) z 10,2 %, a izkazuje okraj Kranj le 5,5 %, Jesenice le 3,3 %, okraj Tolmin pa celo samo 1,9 %. Julijske Alpe v Posočju pridejo tedaj že prav znatno pod povpreček Slovenije. Vendar so bili neki krajevni ljudski odbori tudi v soških Alpah znatno na boljšem, neko kaže povpreček za Tolminski okraj, kakor so tudi kraji, kjer je delež za mnogo pod to srednjo mero. Trenta na primer izkazuje celo nič manj ko 32,7 % ljudi, ki žive od zaposlenosti v gozdnem delu, a v KLO Soča 14,2 %. Med 5 % in 10 % imajo le KLO Kal-Koritnica, Breginj, Bukovo ter Novaki v južnem predgorju, a med 3 % in 5 % Log pod Mangartom, Žaga, Podbrdo in Most na Soči. Znatnejši delež v izkoriščanju gozda imajo potemtakem samo kraji v povirju Soče in Koritnice ter Bače, povsod drugod pa ostaja ta delež mnogo manjši, po veliki večini docela neznaten. Saj se vleče v osredju alpskega Posočja, v dolinskem področju od Nadiže do Tolmina pas, kjer sploh ni nič ljudi, ki bi živeli od dela v gozdu, in sicer KLO Logje, Sedlo, Kred, Sužid, Idrsko, Srpenica, Trnovo, Vrsno, Volarje, Kamno, Volče, Čiginj, Zatolmin in Poljubin. Vsi ostali kraji imajo manj ko 3 %, to se pravi, manj nego je povpreček v Sloveniji, kar dovolj zgovorno pripoveduje, kako malo pomeni gozd v gospodarstvu večine Julijskih Alp na Tolminskem.

V Julijskih Alpah segajo naselja razmeroma zelo malo visoko, znatno niže nego v hribovju in sredogorju na JV in J, pa tudi nego segajo samotne kmetije v Kamniških Alpah. Najvišje vasi v Julijskih Alpah so tiste, ki jih je poklical v življenje promet z rudarstvom, to sta Predel in Strmec (1156 m, 983 m), za tem bohinjske vasi, ki so nastale iz nekdanjih planin (Podjelje, Kropivnik, Gorjuše, 930—1050 m in vasica Krn do 900 m). Vse to so zelo skromne nadmorske višine. Že v bližnjem sosedstvu, na prisojnih pobočjih ob Ratitovcu, torej pravzaprav že docela na zunanji strani Julijskih Alp, vidimo znatno višje

vasi, dosegajoče 1240 m. Podobno je v Posočju, kjer so se vzpele Ravne v Kolovratu nad Livkom 1043 m visoko.

Človek se je v Julijskih Alpah po ogromni večini naseljeval v dnu dolin, in sicer v obliki vasi, bodi majhnih ali večjih, le redko v zaselkih. Najbolj so ga privabljale danje ravnice, kjer so bile obsežnejše, dasi so prekrite s primeromo pičlo prepererelino. Bodisi v Bohinju kakor v Soški dolini, v Reziji ter v Železni dolini stoji največji del naselij v dolinskem dnu ter na spodnjih terasah. In danje vasi so hkrati najstarejše področje naseljenosti. Nad dnom so poseljene ponekod tudi še višje terase, kjer so obsežnejše, zlasti seveda na prisojnih straneh. Tudi tu vidimo domala le sklenjena naselja, majhne vasice in nekatere zaselke. Kar je razloženih naselij — in teh je malo — so novejšega nastanka. Sklenjene vasice z zaselki pa so tudi ponekod videti starejše, nastale morebiti istočasno z danjimi ali vsaj ne mnogo kasneje; tako moremo sklepati tudi po vasicah na višjih terasah v Dunji in Reklani, ki imajo slovenska imena. Vendar nam o vsem tem, kakor sploh o poteku poselitve, manjkajo še podrobne proučitve. Eno pa je izven vsakega dvoma: poglavitna poselitev se je v Julijskih Alpah ves čas držala predvsem dolinskega dna in tudi dandanes biva tamkaj ogromna večina prebivalstva, in sicer v trdno sklenjenih, pretežno ne majhnih vaseh.

Pozornost vzbuja dejstvo, da so tudi one koritne doline, ki imajo primeroma prostorno plano dno, pa znatnejše danje ravnice, ostale neposeljene. Pravzaprav so ostale vse severne kočne neposeljene od Krme pa do Zajzere, z edino izjemo Rabeljske doline, ki jo je obljudil pač promet v zvezi z rudarstvom. Da je podnebna neugodnost, ki je v zvezi s severno lego in zlasti veliko senčnostjo, poleg pičle prepereline, med vzroki, da so te kočne ostale samo za planinsko pašo, je izven dvoma (133). V južnem področju, kjer je nadmorska višina povečini znatno nižja, podnebje torej za spoznanje ugodnejše, se je človek povečini v kočnah za stalno naselil, potem ko jih je dolgo izrabljal samo za planinsko pašo in travnik, kar moremo opazovati posebno v Posočju. V Bohinju so ostale kočne še do danes le za živinorejsko izrabo, na primer Voje in Ukanc, pač ker imajo spričo kotlinskega položaja podobnost s severnimi kočnami.

Spričo takšnega gospodarskega stanja je velik del Julijskih Alp popolnoma neposeljen, ker znatnega dela sploh ni mogoče izkoriščati. Prebivalstvo je koncentrirano v glavnih dolinah, tvoreč posamezna naselbinska osredja, kakor so Bohinj, Soška

dolina, Predelski prehod, Rezija ter Dolina. Umljivo je, da se v njih uveljavljajo pojavi osamljenosti, ki jih moremo opazovati v raznih oblikah, v specifičnosti posameznih gorskih področij. V posebnost vseh Julijskih Alp spada gojenje koruze, ki daje moko za žgance in polento, najbolj priljubljeno hrano za pastirje in senoseke ali kosce v gorah.

Vendar kljub temu ne smemo prezreti, da so gore in pogorja s svojimi planinami, s planinskim gospodarstvom, lovom, rudarstvom, starodavnim tovorjenjem itd. posredovala obilo stikov med posameznimi področji. Saj so nekdaj na splošno domači kmetski ljudje čez gore bolj prehajali nego dandanes.

Julijske Alpe nimajo samotnih kmetij, kakor Kamniške Alpe in vzhodne Karavanke, pač pa imajo bolj alpsko hišo. V vseh alpskih dolinah prevladuje visoka, povečini nadstropna hiša s hodniki na zunanji strani, veliko, povečini strmo streho; najčešče je spodaj zidana, zgoraj lesena. V alpskem Posočju se ta hiša prepleta z mediteranskimi vplivi ter je po njih na svojski način preoblikovana. Tako nastali »bovški« tip kaže vendarle v premoči gorsko karakteristiko, presenetljivo pa je, da je semkaj prodrl kamin. Popolnoma pa se je mediteranski vpliv uveljavil v Soški dolini od Srpenice navzdol. Prav tako docela gospoduje v porečju Bele, kjer so tudi v Reziji hiše docela mediteransko visoke, brez hodnikov ob zunanjih stenah, pa s položno streho, ki je iz opeke, a ne iz deščic, ki so sicer značilne za Julijske Alpe. Prav poučna je v teh pogledih primerjava med Pontebo in Pontabljem, kjer kažejo hiše do stare italijansko-avstrijske meje popolnoma mediteranski značaj, medtem ko so bile v Pontablju, pripadajočem območju Kanalske doline, že docela alpske. Pestrost še povečuje južna stran, kjer vidimo v zgornji Baški grapi in v zgornji Selški dolini kmetske domove škofjeloškocerkljanskega tipa, ogromne zidane, zelo masivne stavbe, ki pa v Julijske Alpe same nikjer ne segajo. Tudi po tipih kmetskih domov in hiš vidimo, da se nahajajo Julijske Alpe v stičnem področju po prirodi in prebivalstveni strukturi različnih predelov.

Julijske Alpe so imele in še imajo jako zanimivo vlogo v prometnosti. Stare poti so tekle skoznje ali ob njih v treh črtah, čez Predel, po Belski dolini in čez Bačo ter skozi Bohinj. Samo predelska pot ni našla neposrednega modernega izraza v obliki železnice, v veliko gospodarsko škodo vsega področja v zgornjem Posočju, marveč le v ogromnem ovinku čez Jesenice, Bled in Bohinj.

Prav od modernizacije prometnih zvez zavisi tudi demografsko gibanje, kot verno zrcalo gospodarskih pogojev. Beg z gora se uveljavlja najbolj v zgornjem Posočju, ki spada med najbolj od železnice oddaljene predele. Železnica ga je do neke mere zadržala v Bohinju, kakor ga je v Rabeljski dolini zavrlo rudarstvo. Toda kjer je gospodarstvo navezano samo na kmetijstvo in tudi gozdno izkoriščanje ne more nuditi učinkovite opore, tam se ljudje iz Julijskih Alp zelo izseljujejo in prebivalstvo v celoti nazaduje. Samo tamkaj, kjer so kakršnikoli drugi gospodarski viri prišli do uveljavljanja, ostajajo ljudje doma ali privabljajo še doseljence od drugod, kakor vidimo na Jesenicah in v širokem okolišu okrog njih ter na Bledu, v Rablju in v Trbižu, ki pomenijo vsi industrializirane kraje v obrobju Julijskih Alp.

V območju Julijskih Alp je bilo upadanje prebivalstva spričo trajnega odseljevanja še večje kot v območju Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank. Saj je semkaj industrializacija segla še manj intenzivno, zlasti slabo v alpsko Posočje. Podatki o poklicni sestavi prebivalstva nam prav nazorno pripovedujejo, ako jih vzporejamo s podatki o rasti in upadanju prebivalstva, kako je stabilnost tam največja, kjer se je nudila možnost za delo v nekmetijskih gospodarskih osnovah in je spričo tega delež kmetskega prebivalstva manjši.

V Bohinju izkazuje Bohinjska Bistrica samo 15,13 % čisto kmetijskega življa, a Srednja vas s Češnjico na sredi doline 52,90 %, Stara Fužina le 28,84 %, KLO Polje 32,47 % ter KLO Koprivnik 59,74 %. — V območju turističnega Bleda ter industrijskih Jesenic vidimo v KLO Bohinjska Bela samo 23,55 %, Zgornje Gorje 19,61 %, Spodnje Gorje 7,55 %, Bled in Blejska Dobrava le 11,55 % in 11,83 %, a na ravnino odmaknjeno Ribno že 46,97 %. V Dolini ležeče vasi imajo spričo gospodarske privlačnosti Jesenic, turistične in prometne zaposlenosti in nekaj žagarsko-gozdne industrije le še malo kmetijskega prebivalstva, Dovje-Mojstrana 15,85 %, Kranjska gora 19,18 % in Rateče 26,38 %. (Statistične podatke navajamo za območja dosedanjih krajevnih ljudskih odborov, ker se iz njih gospodarsko-socialna struktura razvidi bolje nego iz podatkov za nove občine, v katerih se krajevne razlike pač zabrišejo.)

Najhujše odseljevanje izkazujejo vasi v alpskem Posočju. In glej, delež kmetskega prebivalstva je v območju zahodnih Julijskih Alp največji. Celo v KLO Trenta znaša 57,24 %, v KLO Soča 59,47 %, v Čezsoči 68,49 %, pa celo v KLO Bovec 44,48 %

in v KLO Žaga 37,02 %, v Srpenici 52,94 %, v Trnovem 83,91 %, v KLO Kred 61,78 %, Idrsko 87,77 %, Breginj 55,04 %, Borjana 57,22 %, Logje 84,87 %, celo v gorskem Livku 82,73 %, medtem ko znaša v KLO Drežnica 89,28 %. Podobno je z vasmi v Soški dolini med Tolminom in Kobaridom; KLO Vrsno ima 86,46 %, Volarje 63,91 %, Smast 79,73 %, Zatolmin 66,04 %, Žabče 75,52 %, Volče 63,18 %, Poljubin 64,46 %, celo KLO Kobarid ima 40,89 %. Podobno je z Baško grapo, kjer ima KLO Podbrdo 50,74 %, Huda Južna 70,38 % in Rut celo 90,26 %, a Podmelec 59,19 % in le Grahovo nekaj manj, 33,33 %, ter Most 39,00 %.

Docela določno so iz podatkov razvidi, da je ostalo gorsko področje v zahodnih Julijskih Alpah docela brez industrije in obrti, pa tudi skoraj docela brez žagarsko-gozdarske industrije in končno tudi skoraj docela brez turističnega prometa. Železniški priključek je le periferen, zato se šele ob železnici nekoliko zmanjša delež kmetijskega prebivalstva in imamo spričo tega nekaj manjše upadanje prebivalstva. Interesanten je primer KLO Log pod Mangartom, kjer je le 11,97 % kmetskega prebivalstva, pač zato, ker so prebivalci po predoru še udeleženi na rudniku v Rablju; sicer pa je nekaj malega ekstraktivne delavnosti samo še v Srpenici in zato le 32,94 % kmetskega deleža.

Ker tako močno prevladuje kmetsko gospodarstvo, toda ne da bi moglo nuditi prebivalstvu ustrezajoče gospodarske osnove, moramo zaključiti s konstatacijo, da ima visoko Posočje najslabše ekonomske pogoje v vseh Julijskih Alpah — in pristaviti moramo — v vseh Slovenskih Alpah sploh. Tu so potrebne izdatne dobro pretehtane intervencije načrtnega gospodarstva, sicer moramo računati, da se bo odseljevanje in upadanje prebivalstva še nadaljevalo.

III.

PREDEL VZHODNIH KARNSKIH IN ZILJSKIH ALP TER KANALSKE IN ZILJSKE DOLINE

UVOD

Predel, ki smo ga označili s tem dolgim naslovom, po reliefu, po orografskem značaju, ni enotno sklenjeno področje, kakor so Julijske ali pa Kamniške Alpe z vzhodnimi Karavankami. Površje tu ni iz sklenjenega enotnega gorovja, marveč se vleče tu dvoje, troje samostojnih gorovij, pa med njimi in ob njih velike doline. Karavanke v zahodnem področju ter Karnske Alpe v vzhodnem delu imajo bodisi na zunaj po svoji ožini, višinah in vseh oblikah, kakor tudi po zgradbi ter geološko-petrografski sestavi, pa po celotni legi, toliko podobnega in celo enakega, da delajo vtis enega samega gorovja, ki ga tesna prečna dolina Ziljice le rahlo deli na dvoje. Docela samostojno pa se vlečejo Ziljske Alpe med Ziljsko in Dravsko dolino.

Ako vzamemo za izhodišče človeka in njegovo gospodarjenje, njegove delovne odnošaje do prirode, se nam pokažejo velike doline kot osnovnice vsega predela. Zopet se nam Podkorenska in Kanalska dolina z malo Trbiško kotlinico v sredi pokažeta kot dva kosa ene velike skupne doline, dolgega Podkorensko-Kanalskega podolja. A Ziljska dolina je tista, ki je širša, prostornejša in pomembnejša v vseh pogledih, ki prihajajo v poštev za gospodarjenje in naselitev.

Dve vzporedni gorovji in dve z njima vzporedni dolini, to je tedaj orografska vsebina tega alpskega predela. Na zunaj vzbuja pozornost prav po vzporednosti orografskih oblik, razvrščenih v smeri od vzhoda proti zahodu. Ne samo v velikem, v usmerjenosti glavnih gorovij in dolin, marveč tudi v malem prihaja do veljave razvrščenost v vzporedniški smeri. Ponavlja se v hidrografskem omrežju, v toku malih potokov in rečic, pa dolin in dolinic ter grap, ki so jih vrezale vode, ter v smeri gorskih grebenov in hrbtov: vse razodeva razvrstitev v tej temeljni alpski smeri V—Z. Ni ga zlepa predela na Slovenskem, kjer bi se v izoblikovanosti površja tako na široko in tako popolno uveljavljala ena in ista smer ter dajala pečat vsemu reliefu, bodisi v velikem kot v malem. Samo v dinarskem po-

dročju bi se mogli s tem primerjati nekateri predeli, razodevajoči podobno prevladujočo razvrščenost v dinarski smeri. In razvrščenost v smeri Z—V ima domala povsod svojo globljo zasnovo v obstoju velikih podolžnih geološko-petrografskih pasov in prog ter tektonskih črt.

V našem alpskem predelu jako močno prevladujejo stare paleozojske kamnine, in v zvezi z njimi tudi kristalaste gmote. Mlajše plasti, v prvi vrsti triadne, so udeležene v sestavi tal le v manjši meri. A vendar jako učinkovito, zakaj triasna apniško-dolomitna gmota se je tudi tukaj kot trša prevladujoče uveljavila v izoblikovanju reliefa in iz nje so mnogi najvidnejši in najvišji deli gorovja, posebno v zahodnih Karavankah ter v Ziljskih Alpah.

Naznačene skupne poteze so značilne za naš alpski predel, ki pa se v njem pokrajinsko jako učinkovito uveljavljajo posamezne geografske regije. In sicer Podkorenska dolina, dalje Kanalska dolina ter vmes med njima mala Trbiška kotlinica in velika Ziljska dolina. Vmesna gorovja se podrejajo kot sestavni pokrajinski deli tem temeljnim pokrajinskim enotam pač le v antropogeografskem smislu. Najzanimivejše se nam takšna pokrajinska zloženost razodeva v Podkorenski dolini. Tu vidimo, kako je severna stran Julijskih Alp zvezana s Podkorensko in Kanalsko dolino. Tamkajšnje kočne so odprte domala samo iz Podkorenske in Kanalske doline in od Ziljice; ljudje, ki so jih gospodarsko izkoriščali, so imeli svoje bivališče in izhodišče vedno v tem dolgem podolju, kakor je v njem še danes na železnico oprta gospodarska osnovnica.

Toda gospodarsko udejstvovanje Podkorenske ter Kanalske doline se razteza tudi na gorovje, obdajajoče ju na severni strani, na Karavanke ter Karnske Alpe, ki obračajo k njej svoje prisojne strani. Kakor ne moremo izčrpno podati slike kulturne in gospodarske geografije severnih Julijskih Alp, ne da bi se vedno znova ne opirali na Podkorensko ter Kanalsko dolino, tako tudi ne moremo očrtati obeh teh dveh dolin drugače, kakor da neprestano posegamo na obe severni gorovji ter kažemo, kako sta povezani v svojem gospodarstvu z njima.

In tako se nam je sama od sebe nudila potreba, da smo si najprej ogledali zahodne Karavanke ter se za tem obrnili h karakteristiki Podkorenske doline, in sicer v neposredni naslonitvi na opis Julijskih Alp. Opis Kanalske doline pa bomo podali v naslonitvi na Karnske Alpe, s katerimi je gospodarstvo najtesneje povezano.

Podobno je z Ziljsko dolino. Je sicer najširša, najprostornejša in najsamostojnejša, pa vendar je tudi njeno gospodarstvo naslonjeno bodisi na izkoriščanje Karnskih kakor Ziljskih Alp in visoki gorovji delata okvir Ziljski dolini na obeh straneh tudi pokrajinsko. Vendar nam kaže naglasiti, da so Ziljske Alpe bolj samostojne, ker so širše ter manj enotne v sebi. Saj vidimo v njihovem vzhodnem delu tako rekoč samostojno gorsko pokrajino s svojskim gospodarstvom in samostojnim antropogeografskim obeležjem z lastnim prebivalstvom, vplivanim pretežno neposredno od dravske strani.

VZHODNE KARNSKE ALPE

RELIEF. Vzhodne Karnske Alpe so enako kot zahodne Karavanke popolnoma določno obmejene, na severu z Ziljsko dolino, a na jugu s Kanalsko dolino, ki jih loči od Julijskih Alp. Po stari tradiciji se računa za mejo napram Karavankam prečna deber Ziljice. Razpoloženje, da bi se zahodni konec Karavank, od Male Bavšice na zahod, štel h Karnskim Alpam, ker sestoji njim enako pretežno iz paleozojskih kamnin ter jim sliči po zgradbi (66), težko da bi moglo kdaj izpodriniti staro ločnico na Ziljici, ob kateri teče gospodarsko zelo pomembno prečno pretržje.

Proti zahodu se vlečejo Karnske Alpe v nepretrgani črti južno ob Ziljski dolini tja do pokrajine ob Toblaškem polju, do znamenite prečne zareze, ki teče po dolinici Sextenbacha in čez preval Kreuzberg 1632 m v dolino zgornje Piave.

Karnske Alpe so najožje na vzhodnem koncu ob Ziljici. Proti zahodu postajajo polagoma širše, v razmerju s tem, kakor se veča razdalja med Kanalsko in Ziljsko dolino, ki nista docela vzporedni. Vendar širina v vzhodnem delu nikjer ne preseže 10 do 11 km v zračni črti. Kljub primeroma skromni širjavi vzhodne Karnske Alpe ne delajo vtisa zelo enotnega gorovja, z enotnim gorskim grebenom, marveč so sklop gora in gorskih hrbtov, povezanih med seboj bodisi s podolžnimi kakor tudi s prečnimi hrbti. Niz najvišjih gora (Ojsternik 2050 m, Poludnik 2000 m, Trogkofl 2282 m, Gartnerkofl 2195 m) se vleče v severnem pasu gorovja in po njem poteka tudi razvodnica med Ziljo ter Belo. Vendar tudi v južnem pasu se vzpenjajo visoke gore, zaostajajoč le malo za najvišjimi po nadmorskih višinah. Doline, debri in grape se zajedajo od obeh strani globoko v gorovje, na splošno zelo na gosto, a v precej menjajoči se širini

ter prostornosti. Gorovje je v svojem površju jako razgibano. Prevladujejo sicer bolj mirne oblike s položnimi pobočji ter zaobljenimi vrhovi in hrbti, toda tudi bolj divji relief se nam kaže, bodisi v ostrih vrhovih (prim. ime gore Ojsternik) ter priostrenih grebenih ali v hudih strminah z razgaljenim skalovjem ter v tesnih debrih, kjer ob potokih še za pot ni prostora. V poglavitnem izhajajo razločki v licu gorskega površja od geološko-petrografskih razlik. Zakaj v tem pogledu Karnske Alpe nikakor niso tako enolične, kakor bi bilo morda mogoče sklepati po dejstvu, da sestoje po ogromni večini iz paleozojskih kamnin. Razen malo odpornih skrilavcev, spodnje- kakor zgornjepaleozojskih, je obilo peščenjakov, pa drobnika itd., zlasti pa tudi mnogo apnencev in dolomitov. V teku dolgega geomorfološkega razvoja se je mogla krepko uveljavljati selektivna erozija, ustvarjajoč v manj odpornih hribinah položnejše in umirjeno površje, ki se na splošno odlikuje po manjših višinah, medtem ko so v trdih apnencih izoblikovane višje skupine gorovja s krepko priostrenimi glavnimi gorami. K temu moramo dodati, da je v južnem pasu vzhodnih Karnskih Alp ohranjena še triada, srednja in zgornja, prekrivajoča paleozojik v znatni debelini, sestoječa največ iz apnencev. Ni čudo, da nam kažejo tudi vzhodne Karnske Alpe v svojem reliefu jako razgibano lice in prav pestro sliko, ki nas seveda najbolj spominja na Karavanke. Živahna razgibanost površja je genetično v zvezi tudi s silno tektonsko pretrtostjo in premaknjenostjo. Ugotovili so močne prelomnice, ki tečejo po dolgem skozi gorovje in ki so se ob njih posamezne proge gorskih skladov tu ugreznile, tam močno dvignile, vse pa so močno nagubane in ležijo povečini zelo strmo nagnjene, pa na krajše razdalje temeljito premaknjene (159, 435).

V vzhodnem delu je najopaznejša razlika v gorovju med triadnoapniškim površjem na jugu ter ostalim gorovjem, zavzemajočim ves osrednji in severni predel. Werfenski skrilavci so tu najmlajša geološka plast, a še ti se kažejo na površju le v sorazmerno maloobsežnem pasu sredi gorovja, segajoč tik do Ziljice pod Trbižem. Vse ostalo površje je iz permskih, karbonskih, devonskih in silurskih kamnin, ki med njimi prevladujejo skrilavci. Ker je obilo tudi peščenjakov, so za gorovje značilne mirne, zaobljene oblike. Vendar je obilo tudi paleozojskih apniških skladov vmes med skrilavci in v reliefu prihajajo do učinka s svojimi tršimi oblikami. Že v manjših vrhovih pridejo do veljave, obema najvišjima gorama vzhodnega konca

Karnskih Alp so dali prevladujočo vzpetost ter lice. Ojsternik (2050 m) ter Poludnik (2000 m) sta oba iz devonskega apnenca. Podobno je v Koritnikih (2282 m), drugi visoki skupini vzhodnih Karnskih Alp, kakor še vedno imenujejo slovenski Ziljani s starim imenom visoke gore v razvodnem področju med Pontebano ter ziljskimi pritoki (170, 120). Rosskofl (2239 m) in nanj se naslanjajoči greben z Malim vrhom (Malurch, 1899 m) je iz devonskega apnenca (39, 486), Trogkofl ali Veliki Koritnik (2282 m) je prav tako v svojem ovršju iz debelih apniških skladov, ki jim pripisujejo permokarbonsko starost; skoraj vodoravni legi skladov se ima pač ta najvišja gora vzhodnih Karnskih Alp zahvaliti za svojo debelemu vrhu podobno kladasto obliko. Gartnerkofl, najvzhodnejši vrh v Koritnikih, dosegajoč 2195 m, pa predstavlja goro, kjer je ostal na paleozojskih apniško-dolomitnih skladih celo še znaten sloj triasnega šlernskega dolomita, sestavljajočega gorsko ovršje z razdrapanim skalovjem in rogljatimi vršiči, segajoč semkaj od južnega gorskega predela (39, 405). Koritniki predstavljajo najvišjo in najbolj visokogorsko skupino v vzhodnih Karnskih Alpah. Dokaj obsežno, dasi ne docela sklenjeno apniško ozemlje obrača nase pozornost po svojih nemirnih oblikah, mnogoštevilnih ostrih vršičih in rogljih, strmih pobočjih ali celo odsekanih stenah. A vendar je dejansko samo ovršje iz apnika, že v nekoliko nižjih legah se pokažejo izpod apniškodolomitnih skladov paleozojski skrilavci pa peščenjaki in v njih se takoj površje spremeni, prehajajoč v položno bočje in mirno usločena rečna povirja, nudeč ugodno priliko za namestitev planin.

V jugovzhodnih pobočjih gore Kok (1942 m) ob Ukovski dolini vsebuje devonski apnenec tudi rudonosne sloje, in sicer plasti rdečega ter rjavega hematita, ki daje dober manganovec. Že v prejšnjih časih so kopali tukaj železo, toda v pričetku prejšnjega stoletja so rudarstvo opustili. V novejši dobi pa so rudnik obnovili, pridobivajoč manganovec (144, 322).

Podobno obsežno, samo da bolj sklenjeno apniško ozemlje, je v južnem predelu vzhodnih Karnskih Alp, dosegajoč največjo širino severno od Lipalje vasi ter Pontablja. Tu se zdi človeku, kakor da je v pravih apniških Alpah; samo tesne debri so izdolbene ob potokih, tekočih v Belo, nad njimi pa se pno strma, po velikem delu gola in skalovita pobočja naravnost v najvišje hrbte in grebene, ki je v njih najvišji vrh Žinovec 1999 m visok. V ožji progi se vlečejo triadni apniški skladi prav do Trbiža ob Kanalski dolini. V ovršju pridejo spričo tega manj

učinkovito do veljave, pač pa v strminah ter v tesnicah, ki morajo v svojem spodnjem toku skoznje desni pritoki Bele.

Toda apniško površje je sklenjeno samo v primeroma malo obsežnem južnem pasu, medtem ko so v ostalem gorovju povečini samo najvišji vrhovi ter hrbti iz apniško-dolomitnih skladov, ki tako rekoč počivajo na slojih iz skrilavca, peščenjaka, drobnika in podobnih manj odpornih hribin. V teh izoblikovani vrhovi niso le bolj zaobljeni in položni, marveč tudi znatno nižji. Kar je gorá visokih nad 2000 m, so vse iz apnika ali dolomita. V vzhodnem koncu Karnskih Alp se drži prevladujoča višina med 1700 do 1900 m in še nekoliko više. Enakomerno segajo hrbti s svojimi najvišjimi gorami do teh višin ter se završujejo v njih, v apniškem reliefu bolj priostreno, drugod bolj zaokroženo. Na krajéh spremljajo gorovje nižje vršine v pomolih in terasah, spuščajoč se kakor v stopnjah proti dolini. Toda tako nizko, kakor zahodne Karavanke med Ziljico ter Korenskim sedlom, ni glavno gorovje Karnskih Alp niti tik zahodno od pretržja ob Ziljici, zakaj že v najbližji gori, v Gorjanski planini, se vzpne na višino 1693 m.

Karnske Alpe so z dolinami, debrimi ter grapami primeroma zelo razrezane in gorovje je jako živahno razgibano, kar je vse nedvomno v genetični zvezi z obilico nepropustnih kamnin. Razmerje med ziljskim in belskim porečjem ni simetrično; razvodnica poteka bolj v severnem delu, podobno kakor se tamkaj držijo najvišje gore. Belski pritoki so dokaj dolgi, a usmerjeni so domala vsi od SSZ proti JJV. Njihovo povirje se nahaja največ v mehkih hribinah, pa je zato bolj položno in tudi v srednjem toku se nad dolinami pno sorazmerno položna pobočja, medtem ko so potoki svoje spodnje tokove zarezali skozi trde triadne apnike ter so si mogli v njih izdolbsti le tesne debri s strmimi pobočji, ne redko tudi z golim skalovjem, kjer je za planinsko pašo malo dobrih tal. Ziljski pritoki so precej drugačni, niso sicer kaj prida krajši, a zarezani so manj prečno, marveč skoraj po dolgem, v smeri od ZJZ proti VSV ali celo od Z proti V. Celo od njihovih pritokov so le redki, ki so se zarezali bolj prečno v gorovje.

Značilno je, da se nahajajo razvodni prevali med ziljskimi ter belskimi pritoki jako nizko in da jih je obilo v dolinah ter grapah. Presenetljivo enakomerno so zarezani v višinah med 1400 in 1500 m, med Ojsternikom in Gorjansko planino celo samo 1175 m. Šele v Koritnikih se vzpno više in se hkrati umaknejo v grebene. Toda še tu leži široki preval Mokrine (Nassfeld) samo

1525 m visoko. Kakor v zahodnih Karavankah kažejo tudi v vzhodnih Karnskih Alpah nekatera geomorfološka znamenja, da je bil vodni odtok sprva usmerjen prečno čez gorovje k Zilji in Dravi.

Gosti in nizko ležeči prevali delajo gorovje še bolj razčlenjeno in lahko prehodno, zmanjšujoč pomembnost razvodja za prehode. Vzhodne Karnske Alpe so za gospodarsko izrabo, za

Pod. 93. **Brdška planina v ziljanskih Karnskih Alpah**

gozdarstvo in planinsko pašo od severne strani lahko dostopne in kljub bližini razvodja so Ziljanom zlahka dosegljivi tudi osrednji deli gorovja.

Notranje dolinice ter grape so v srednjem in severnem delu gorovja široke, povečini znatno prostornejše, nego v južnem pasu. K izoblikovanosti dolinic, debri in grap v notranjosti je mnogo prispevala diluvialna poledenitev. Zakaj daleč naokrog ni bilo nobeno gorovje tako zelo na široko ter na debelo prekrito s sklenjenim ledom kakor Karnske Alpe. Veliki ledenik, ki se je pomikal po Ziljski dolini navzdol, je prekrival še znaten del gorovja ter pošiljal čez nizke prevale led na jug v porečje Tilmenta, v dolino Bele, na primer čez Mokrine (1525 m), kjer so ugotovili morenske sledove do višine 1650 m. Ker kažejo znamenja, da je pri Trbižu ledenik segal še do višine okrog 1650 do 1700 m (37; 114), si ni težko predstavljati, kako se je ledenik

razprostrl tudi čez nižje prevale proti Belski dolini. Umljivo je tedaj, da je v notranjosti gorovja, posebno po dolinah ter prevalih, ostalo obilo morenskega drobirja. Razen tega je treba upoštevati, da so najvišje gore imele še majhne samostojne ledenike (114; 160).

Toda nobena od notranjih dolin in dolinic ni izoblikovana širše, nobena ni prostornejša, prava plana ali koritna dolina, kakor jih poznamo, postavimo, iz Julijskih Alp. Vrh tega se vse odlikujejo po sorazmerno visoki legi svojega dna tudi še v srednjem toku. Saj se v spodnjem toku rade uvrščajo stopnje, dokaj krepko napeti pragi, a celo v severnem področju, ob ziljskih pritokih, prehajajo potoki v Ziljsko dolino po zelo tesnih debrih, tako da so po pobočju izven njih zložnejši in bolj uporabljani dohodi v notranjost gorovja in na planine. K temu moramo dodati, da se nahajata obe dolini, ki pomenita za Karnske Alpe erozijsko osnovnico, dokaj visoko, Ziljska dolina med Dropoljami in ustjem Ziljice 600—500 m nad morjem, a Kanalska dolina od Žabnic do Pontablja 820—566 m, medtem ko teče Ziljica vmes med obema, pri Trbižu 704 m, a nad Meglarji 594 m nad morsko gladino.

Karnske Alpe so ostale, dasi v malem jako razgibano in razčlenjeno, vendarle v velikem zelo enotno sklenjeno gorovje. Ta prirodna svojstva prihajajo močno do učinka v kulturno-gospodarskem in sploh antropogeografskem smislu.

GOSPODARSKO IZKORIŠČANJE. Karnske Alpe v svojem vzhodnem delu so obdane z širokimi gorskimi dolinami, iztekajočimi se v Celovško kotlino. Njihovi vznožni deli so še udeleženi na onem velikem toplinskem kolebanju, ki vsebuje zelo hud mraz z meglo in toplinskim obratom v zimskih mesecih, a se odlikuje po precejšnji segretosti v poletni dobi. K temu dodajmo še dokaj enakomerno nadmorsko višino ter kljub nadrobni razgibanosti precejšnjo sklenjenost gorovja kot celote. Vzhodne Karnske Alpe se nahajajo že zadaj za visokimi pogorji Julijskih Alp, pa so potemtakem do neke mere v zavetni legi pred dež in vlago prinašajočimi južnimi vetrovi. Zato dobivajo manj oblakov in moče, nego Julijske Alpe in njihovo južno predgorje. Toda proti zahodu se razmerje nekoliko spremeni; na obeh straneh ob Železni dolini ter v sosednjih Benečanskih Alpah je gorovje nižje, medtem ko se Karnske Alpe v Koritnikih vzpno višje. Semkaj morejo spričo tega zračne struje dospevati ne preveč ožete in težki južni oblaki spuščajo tu še obilo padavin (1, 280).

Učinek naznačenih podnebnih potez nam odseva iz vegetacijskih razmer. Zgornja meja gozda poteka v zelo skromnih višinah okrog 1700 m, le v osredju, nekako med Ojsternikom ter Poludnikom, so jo ugotovili še nekaj višje, okrog 1800 m (170, 126; 1, 314). Zelo določno se razvidi iz vsega tega, kako močno še prihaja do učinka privetrna lega, položaj nedaleč od zelo namočenega in pogosto v oblake zavitega južnega dela Vzhodnih Alp. Toda obilo je gorá in hrbtov, kjer se gozd neha že niže, ker ga je navzdol potisnil človek, ko ga je iztrebil, da je uredil planinsko pašo, k čemur ga je vabilo položno zemljišče, bodi apniško, bodi drugačno. Nemara je prvotno gozd segal še nekoliko čez 1800 m, ponekod celo še do višine 1900 m (169, 157), saj se je na več krajih gozd skrčil še v zadnji dobi, ko so posekali drevje in razširili planinsko pašo od ovršja v smeri navzdol na pripravnih legah (170, 126).

V gozdu prevladujejo iglavci, zlasti smreka, ki je najbolj gospodujoče drevo, družeč se z mecesnom v bližini zgornje gozdne meje, pa z jelko, ki je je več videti v nižjih legah (169, 157). Toda obilo se z iglavci meša bukev. Samih sklenjenih bukovih gozdov je sicer malo, vendar popolnoma ne manjkajo, vsekakor pa je mešan gozd v večini.

Da pomeni gozd zelo važen vir gospodarskega izkoriščanja, je očitno. Obilo se od tod izvaža hlodov.

Za gospodarstvo vzhodnih Karnskih Alp je posebno značilnih dvoje dejstev: izredna obilica planin in popolna neposeljenost.

Vzroki za oboje se zdijo zelo preprosti. Nobena širša, globlje zarezana dolina ne sega v gorovje, marveč se odpirajo bodi na ziljsko kakor na kanalsko stran samo ožje stranske dolinice, ki imajo po veliki večini značaj tesnih debri, ki v njihovem dnu za njive ni nikjer prostora. Kjer pa se v notranjosti stranske dolinice za toliko razširijo, da je v njihovem dnu vsaj nekaj prostora in kjer jim pobočja prehajajo v obsežnejše terase, smo že v znatnejši nadmorski višini okrog tisoč metrov in več. Položnejše planje v pobočju ter obsežnejše terase so porabili le za travnike, bodi v nižjih kot v višjih legah, njiv pa v nagnjenem svetu, v legah nad dolino ni nikjer videti. In ker ni njiv, tudi ni kmetskih domačij, ni zaselkov in ni vasi izven doline. Samo tu in tam se je kaka manjša ali večja kapelica vzpela na daleč viden pomol nad Ziljsko dolino, toda še ta le neznatno visoko (nad Bistrico, Blačami, Modrinjo vesjo).

Vse gorovje med Ziljsko ter Kanalsko dolino je docela neposeljeno in čez zimo neobljudeno. Še gozdarske koče so redke,

pred dobo modernega smučanja so prišli pozimi v zasneženo gorovje le kmetje, ki so spravljali seno v dolino iz svojih senikov, pa drvarji, ki so spravljali hlode v dolino.

Vse kaj drugega pa pomenijo Karnske Alpe za živinorejo, za planinsko gospodarstvo. Položna pobočja z obilico prepereline so kakor nalašč za travnik in planinski pašnik v vsem severnem in srednjem delu gorovja, medtem ko so tla v južnem pasu manj prikladna, ker so pobočja v apniku prestrma, dasi bi sicer prisojna lega bolj vabila. Zato je v severnih in srednjih Karnskih

Pod. 94. Fača v Brdški planini

Alpah zelo mnogo gozda izkrčenega za planine. Najprej so bile očividno nastale v prirodnem goličju na zgornji gozdni meji, od koder se je živina, posebno drobnica pasla do v vrhove, medtem ko so s krčenjem planinske pašnike polagoma širili navzdol. Pa tudi v srednjih legah je urejenih obilo planin. Najvišje in najbogatejše planine ležijo prav v ovršju, še nekaj malega čez 1700 m (Bistriška ob Ojsterniku 1722 m, Zahomška malo južneje 1714 m, planina na Poludniku 1709 m; 170, 126) ali nekaj manj. Toda pretežna množina planin leži znatno niže, in sicer v nadmorskih višinah med 1400 ter 1500 m ali še nekaj malega čez. Podobno je v Koritnikih, vendar s to razliko, da se nahaja tamkaj večina planin v višinah med 1600—1700 m, kamor so jih privabile obsežne položne planje, izoblikovane v zgornjekarbonskem skrilavcu (170, 127). Celo v prav nizkih legah ne manjkajo planine popolnoma, kakor nam priča, postavimo Ukovška planina, segajoča od višin 1100—1200 m navzgor. Toda po veliki

večini prevladujejo v spodnjih legah planinske košenice, kakor je Vrtinj Log nad Žabnicami, izkrčene v gozdnem področju v jako obsežnih ploskvah, zlasti v prisojnih legah, kjer se je nudilo položno, gladko skrilavo površje. Zelo mnogo sena nakosijo tukaj in ti planinski travniki so polni senikov, v katerih spravljajo seno do časa, ko ga odpeljejo v dolino. Tudi za planinski travnik je apniško ozemlje na jugu manj prikladno, ker je prestrmo, zato vidimo tudi senikov malo celo v neposrednem prisojnem sosedstvu vasi nad Kanalsko dolino. Obilo pa jih je v

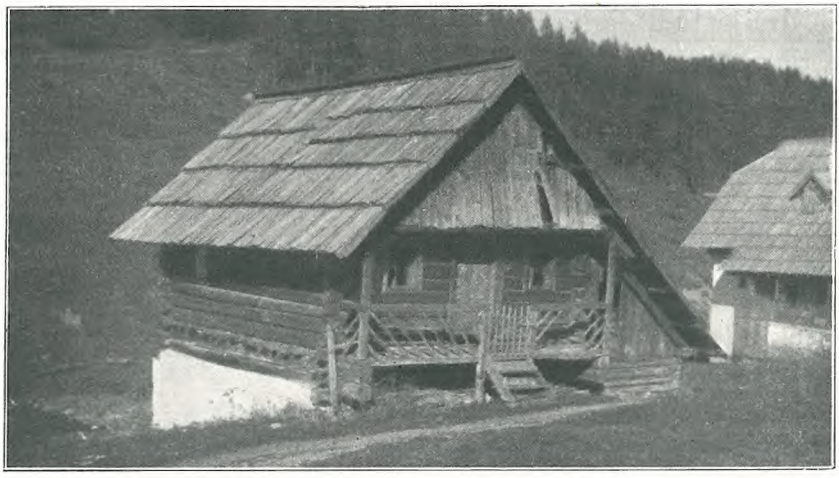

Pod. 94 a. **Fača v Dolški planini**

položnejšem osredju gorovja, v porečju in povirju belskih pritokov, nahajajočih se v gospodarskem območju kanalskih vasi.

Planine v severnem delu Karnskih Alp so izkoriščali kmetje iz ziljanskih vasi, a manj številne planine v južnem delu, pa obilne tamkajšnje planinske senožeti so v gospodarskem območju Kanalske doline. V celem moremo reči, da je malo gorovij na Slovenskem, kjer bi bilo toliko planin in kjer bi planšarstvo toliko pomenilo v kmetskem gospodarstvu, kakor moramo reči o vzhodnih Karnskih Alpah. Na vsem Koroškem ni noben predel poslal poleti tako velik delež ljudi, 7,1 % vsega prebivalstva, z živino v planine, kakor pokrajina južno od Zilje (170, 128). To je najbolj planšarsko gorovje daleč naokrog, samo tolminske in bohinjske Julijske Alpe se morejo meriti z njim. Važnost planin je tem večja, ker pošiljajo v planinsko pašo zlasti mnogo molznih krav, kar pomeni, da je mlečno in sirarsko gospodarstvo na njih. Toda zelo mnogo se pase tudi druge živine, med drugim

tudi izredno mnogo konj, povprečno 20 %. Skratka: Karnske Alpe imajo silno važno vlogo v kmetijskem gospodarstvu obeh dolin, posebno pa za Ziljane. Planine so povečini še urejene na osnovi starih planinskih srenj.

S planinsko pašo, z gorskim senom ter z lesom in do neke mere steljo se zalagata obe sosednji dolini iz Karnskih Alp. Izkoriščanje je iz Ziljske doline mnogo večje in bolj intenzivno. Po sredi gorovja se stikajo upravne meje iz obeh dolin. Prav zanimivo je opazovati, kako je obseg ziljanskih občin zapognjen proti JZ, posnemajoč usmerjenost ziljskih pritokov, ki se ob njih držijo tudi pastirske poti in kolovozi.

Karnske Alpe so s svojimi, povečini položno ležečimi pobočji, obsežnimi brezgozdnimi površinami, segajočimi marsikje iz velikih višin nizko navzdol ali celo skoraj do vznožja, kakor nalašč za smučanje. Razen tega pa je tu zima zelo ugodna, zakaj mraz se odlikuje po mnogo večji stanovitnosti, nego, vzemimo, v območju obsavskih gora in sneg se drži v ugodnem sestavu mnogo trajneje (169, 203a). K tem podnebnim in reliefnim svojstvom je prišteti še ugodnost, da je tako mnogo velikih planin, nižjih in v visokih legah, obilo stanov ali »fač«, urejenih tudi za turistično bivanje, vmes pa tudi nekaj gostiln in hotelov za turistični obisk.

KANALSKA DOLINA S TRBIŠKO POKRAJINO

POVRŠJE, POLOŽAJ IN PREBIVALSTVENI RAZVOJ

Kanalska dolina ima svoje ime po starinski označbi za gorske doline v porečju Bele, postavimo Canal del Ferro, Canal di Dogna, Canal di Raccolana itd. Po teh imenih se je v prejšnjih stoletjih prastara pot tod skozi imenovala cesta skozi kanale. In po vsem tem se je doline ob zgornji Beli prijelo sedanje ime Kanalska dolina ter ji ostalo (Kanaltal, Val Canale).

Kanalska dolina je premo nadaljevanje Doline ob zgornji Savi, kateri je podobna tudi po svojih prirodnih svojstvih, po zgradbeni in geološki zasnovi, po širjavi, nadmorski višini itd. Skratka, Kanalska dolina je del istega velikega Dolinskega podolja, izoblikovanega na savski prelomnici. Tudi Kanalska dolina je izrazito podolžna dolina; vleče se točno od V proti Z, vzporedno s smerjo geoloških prog in zgradbenih enot. A v njenem dnu se vleče velika savska prelomnica, ločeč geološko-litološko različne hribine. V južnem krilu doline se vlečejo permske in

spodnjetriadne kamnine, največ werfenski skrilavci, tvoreč tudi tu osnovo debelim srednje ter zgornjetreadnim apniškim skladom, ki so iz njih mogočna pogorja zahodnih Julijskih Alp. Toda na severni strani obdaja dolino ona proga srednje in zgornjetriasnih apnencev in dolomitov, ki smo jo spoznali v južnem delu Karnskih Alp in ki sega ravno do velike prelomnice vzdolž Kanalske doline. Iz tega izvira znatna nesimetričnost doline, geomorfološka razlika med položnejšim, na gosto razčlenjenim južnim pobočjem ter bolj strmim na severu, kjer so si mogli potoki izdolbsti le ozke debri pred prestopom k Beli.

Da je Kanalska dolina zasnovana na prelomnici, priča tudi mineralni izvor pri Lužnici. Voda, ki vsebuje žveplene snovi in ogljikovo kislino, prihaja na dan s temperaturo 10—12° C, v izvirkih na južnem robu doline v vznožnem področju nadmorske višine 745 m, ob potoku, ki ima po njih ime Žveplenega potoka (Schwefelbach), in sicer v območju permskih plasti (114, 314).

Tudi po prostornosti je Kanalska dolina v glavnem enaka Savski dolini. Njeno dno je zmerno široko, širjave 1 km ne presega nikjer, saj jo ponekod komaj dosega. Tudi nadmorska višina je približno ista. Kanalska dolina se odmaka z Belo k Tilmentu, pripadajoč potemtakem jadranskemu povodju. Bela izvira nedaleč od razvodja pri Žabnicah, a njen zgornji tok, prihajajoč iz Karnskih Alp, je usmerjen proti JV, tako da se mora ob prvem prestopu v dolino zaviti v ostrem kotu proti Z. Vzbuja vtis, da je prvotno pripadal rečnemu omrežju, ki se je odtakalo v vzhodno smer. Belski pritoki, pritekajoči iz Karnskih Alp, kažejo vsi zavoj proti JJV, napravljajoč vtis, da so se razvijali kot pritoki reke, ki je tekla po Kanalski dolini proti vzhodu. Imamo še druge značilnosti v izoblikovanosti hidrografske mreže, ki pričajo, da imamo tu opravka z obrnjenim vodnim tokom. To se pravi, da je tu glavna reka sprva tekla proti vzhodu, bodisi da je bila to Ziljica ali pa celo da je prvotna Sava odmakala vse Dolinsko podolje. Predstava, da je prvotna najstarejša Sava odmakala vse podolje in da bi bila imela svoje povirje v porečju sedanje Studene, kakor se je glasilo nekdaj ime za sedanjo Pontebbano, je zelo vabljiva in so jo nekateri skušali zagovarjati (114, 243). Toda zelo tehtni razlogi nasprotujejo takšnemu tolmačenju. Saj imamo čez zahodne Karavanke suho dolino Korenški preval v nadmorskih višinah 1073 m, ki nam priča, da se je sprva voda od tod odtekala v severni smeri k Zilji. Najmočnejša in v najugodnejših prirodnih pogojih pa

je bila Ziljica, ki je izvirala še v glavnem gorovju Julijskih Alp. Njeni pritoki so naglo napredovali v mehkih kamninah ob savski tektonski prelomnici ter izdelali široko subsekventno Kanalsko dolino. Istočasno je Sava zadenjski napredovala od Martuljka navzgor ter preložila razvodje v območje Rateč, izrabljajoč malo odpornost v pretrti progi ob prelomnici in v mehkih slojih. Končno se je zadenjski daljšala jadranska reka, pritok Tilmenta, preko področja Pontablja ter pretočila nase Studeno in po vrsti pritoke Ziljice, nastala je sedanja Bela. Ziljici je ostalo le ozko porečje, ki se še danes odmaka v Ziljo (114, 259).

Te pretočitve, ki so se izvršile v teku pliocena, so povzročile, da se je dno v Dolinskem podolju preoblikovalo pod učinkom raztoka v tri smeri. Kakor je ostalo najviše v zgornjem delu Podkorenske doline na razvodju pri Ratečah 854 m, podobno visoko je tudi na razvodju pri Žabnicah 817 m, ki se nahaja le neznatno niže. Vmes med njima je Ziljica znatno globlje vrezala svojo prečno dolino, ki je na sotočju z Jezernico samo še nekako 700 m nad morsko gladino. Prav tako je Bela kot pritok jadranskega povodja krepko vrezovala v globino in s tem pripomogla Kanalski dolini do znatnega strmca; njeno dno se nahaja v Tablju, ko zavije proti J v prečno smer, samo še 565 m nad morjem, skoraj toliko kot spodnji konec znatno daljše Doline pri Žirovnici.

Tudi v Kanalski dolini je ostalo obilo nasipine iz diluvialne dobe. Pobočja so na neštetih področjih prekrita z morenskim drobirjem. Saj so ledeniške gmote tu dosegale ogromno debelino, segajoč, postavimo, v Karnskih Alpah do 1650 m, a pri Sv. Višarjih do 1640 m (37, 1006), vsekakor ne preko 1700 m (114, 303), ter še ob spodnjem koncu nad Tabljem okrog 1500—1550 m (114; 37, 1007). Toda v danji ravnini sami ni videti kaj prida morenskih odkladnin, marveč prevladujejo prodne nasipine.

Današnje razvodje pri Žabnicah spominja na rateško. Med zgornjo Belo in Višarskim potokom se nahaja močvirno področje v dnu doline v višini 790 m; voda pronica tukaj v tla, prehajajoč v talno vodo, o kateri ni ugotovljeno, kam odteka, domneva pa se, da proti zahodu v Belo (87, 12). Često se napne v malo jezero.

Tudi v Kanalski dolini vidimo vršaje, ki so jih potoki nasuli v danjo ravan bodisi iz Karnskih kakor iz Julijskih Alp. Bela se je morala odmikati pred prodnim navalom, prihajajočim iz pritokov. Očividno je obsežni vršaj Višarskega potoka precej pripomogel k nastanku današnjega razvodja v dnu doline pri

Višarjih. Za obdelovanje in naselitev so najbolj vabili sušni vršaji, zlasti na prisojnih legah na desni strani.

Kakor že večkrat poudarjeno, Kanalska dolina po svojem reliefu najbolj spominja na Podkorensko dolino; zlasti sta si podobna zgornja dela, bodisi po nadmorski višini ter prirodnem značaju, kakor po slikovitostih veličastnega visokogorskega ozadja, ki se odpira posebno čudovito nad Zajzero. Ta prekrasna kočna pod Špikom in Višem more vsekakor s Planico ter z Vrati tekmovati za prvenstvo najlepših visokogorskih pokrajin v južnih apneniških Alpah. Tudi po podnebnih pogojih sta si najpodobnejša zgornja dela obeh dolin. V spodnjem področju, zlasti v bližini Tablja, smo že v znatno nižji legi; posebno prihaja do veljave, da morejo po Železni dolini navzgor prihajati toplejše zračne struje in da smo tu že ven iz osrednjega položaja, bliže alpskemu robu, zato deležni več padavin. Spodnji del Kanalske doline ima toplejše poletje in milejšo zimo.

Kanalska dolina je člen v nizu podolžnih dolin in prečnih pretržij, ki so človeku kazala pot skozi Alpe. Po njej je tekla glavna prometna zveza med Koroško in Italijo, dosegajoč pri Žabnicah svoj najvišji preval. Vrh tega je prehod zložen, nima velikih klancev in ne zamudnih ovinkov. Spričo tega se je Kanalska dolina že zgodaj obljudila, kakor pričajo arheološke najdbe na več krajih, in sicer še iz prazgodovinskih dob. Tudi v rimski dobi je vodila tod skozi velika cesta in na razvodju pri Žabnicah je stala večja naselbina Larix (179). Kanalska dolina je dobila že zgodaj slovenske naselnike, ki so prodrli tod skozi še dalje v Železno dolino ter v gorovje ob njej. Glavno središče slovenskega prebivalstva je bilo v Žabnicah, kjer je nastala tudi najstarejša župnija na sledovih prazgodovinsko-rimske naseljenosti.

V soglasju s staro državno mejnico se je ustalila narodnostna meja med furlanskim in slovenskim prebivalstvom. Toda tudi v Kanalski dolini, ležeči ob veliki cesti, se je jelo prebivalstvo mešati. V XIV. stoletju so se naselili Furlani v Naborjetu (Malborghetto) ter v Trbižu (Tarvisio). Oba ta dva kraja sta postala sedež fužin in živahne železne obrti in sta oba dobila značaj trga. Za posredovanje trgovine, bodi v alpsko kot v benečansko smer, je bilo ob tej veliki cesti obilo temeljev. Šele polagoma se je furlansko prebivalstvo izgubilo med domačini, posebno pa med Nemci, doseljujočimi se na novo. Nemški naselniki so prevladali v Trbiškem področju, v pravi Kanalski dolini pa le v Naborjetu ter najbližjih vaseh, pa v mejnem Pontablju. Toda

še v letu 1611 se v nasprotju z »laškim Pontabljem, to je Pontebo, imenuje »Slovenski Pontabelj« (Windisch Pontafel; 12, 174; 182).

Kanalska dolina se nahaja v narodnem pogledu na mejnem področju med furlanskim, nemškim in slovenskim prebivalstvom. Najočitnejša je bila meja na Pontebani med furlansko-italijansko Pontebo in nemško-slovenskim Pontabljem; kakor odrezano se je tu nehala ena govorica in se začela druga, a prav tako se je

Pod. 95. **Ukve v Kanalski dolini s pogledom proti Naborjetu**

kakor presekano spremenil značaj naselja, hiš pa opreme in celotnega vnanjega lica ter notranjega ustroja. Zares, malo je bilo pri nas predelov, kjer bi bile mejne značilnosti tako očitne in poudarjeno kot tu, kjer se je državna meja držala skozi stoletja.

Po letu 1918 se je državna meja spremenila in Kanalska dolina s Trbiško pokrajino je bila priključena Italiji. S tem se je vnovič začel dotok italijanskega življa. Prebivalstvo je v glavnem ohranilo svojo narodnostno pomešanost. Ponteba je bila popolnoma furlansko-italijanska, sosednji Pontabelj pretežno nemški. Naslednje naselje Lipalja ves je bila slovenska, a sosednja Lužnica (Lussnitz) z Naborjetom pretežno nemška. V zgornjem delu ležeče tri velike vasi Ukve, Ovčja ves ter Žabnice so bile slovenske, a Trbiž z vasicami svoje okolice je bil zopet pretežno nemški.

Podoba je, da so prirodni pogoji precej pripomogli k takšni narodni pomešanosti. Zakaj kakor v Dolini sta pripravnejša za obrt oba skrajna konca Kanalske doline, kjer so se zbrale večje množine vode, ki je mogla globlje izorati svojo strugo ter nuditi v njej znatnejšo vodno pogonsko moč. Zategadelj se je staro železno fužinarstvo naslonilo na oba konca, na Naborjet ter na Trbiž. Visoko razvodno področje s takšnimi vodnimi ugodnostmi ne razpolaga, pa zato ni bilo privlačno za obrtno dejavnost in je ostalo ohranjeno le kmetijstvu, s tem pa je hkrati moglo očuvati slovenski značaj.

Toda s tem narodnih sprememb še ni bilo konec. Tik pred drugo svetovno vojno se je v zvezi z mednarodnopolitičnimi dogajanji začelo izseljevanje na osnovi sistematično izvedene, po meddržavnem dogovoru med Italijo in Nemčijo, ki je bila malo poprej okupirala Avstrijo, organizirane akcije. Izvedli so priglašanje za izselitev. V celem je glasovalo za izselitev v Nemčijo-Avstrijo 4576 ljudi. Glasovanje v obliki optiranja je bilo zaključeno z 31. decembrom leta 1939; vršilo se je v dobi, ko so šovinistično-politična gesla vznemirjala svet in je hitlerizem v zavezništvu z italijanskim fašizmom vladal z zastraševanjem in nezaslišanim pritiskom. In tako se je zgodilo, da je tudi del slovenskega prebivalstva v Kanalski dolini glasoval za izselitev v Nemčijo-Avstrijo, tem bolj, ko so upali, da se bodo izselili le v sosednjo Koroško. Toda v vojnih stiskah, ki so se malo nato pravzaprav šele začele, se je izselitev optantov tudi tu dejansko izvršila le deloma, vendar pa o tem še nimamo na razpolago drobnih podatkov.[1]

Kanalska dolina je imela vedno tudi znaten strateški pomen, saj je bilo mogoče v njej s primeroma majhnimi silami zapreti prehod. O tem pričajo ostanki utrdb ter spomeniki, podobno kot ob predelski cesti. In tudi v veliki vojni 1914—1918 so se za te prehode vršile hude borbe, nekatera naselja so bila pri tem docela razdejana in po letu 1918 na novo pozidana.

Preložitev meje po letu 1918 se v Kanalski dolini jako pozna. Kraji v spodnjem delu doline, ki so poprej opravljali mejne funkcije, so izgubili znatno število prebivalstva, ki se je odselilo, kakor so odšle tudi mejne vojaške, finančne ter orožniške posadke itd. Zato je v Pontablju in Pontebi, a nekoliko tudi v

[1] Annales de Géographie 1941, str. 218 (L'option des populations de langue allemande de la Haute Adige); B. Grafenauer, Vallée de Kanal, Ljubljana 1946, str. 14.

bližnjih krajih, nazadovalo število prebivalstva, ako primerjamo rezultate popisovanja v letih 1910 ter 1921.

Toda na zgornjem koncu doline, zlasti pa v Trbiški pokrajini, se je spričo novo potegnjene meje ter sosedstva trojne mejnice število prebivalstva izdatno povečalo, ker je pač funkcija novih meja zaposlila obilo ljudi v upravni službi, železniškem in cestnem prometu, varnostnih ustanovah itd.

Po drugi svetovni vojni je Kanalska dolina s Trbiško pokrajino edini kos kopne meje med Italijo in Jugoslavijo, ki se ni spremenil. Spričo tega imamo sedaj nekoliko paradoksno situacijo, da je na jug od Predelskega prevala jugoslovansko, a na sever od tod italijansko državno ozemlje.

GOSPODARSKE RAZMERE v Kanalski dolini so zelo podobne dolinskim. Tudi Kanalska dolina je dobila železnico dosti rano, toda ta ima že od nekdaj značaj velike prehodnice, ki posreduje po takoimenovani poševni poti promet med vzhodnimi Alpami ter Italijo. Toda gospodarstva v Kanalski dolini ni kaj prida spremenila. Stara obrtnost se je seveda že davno nehala, razen v kolikor se je modernizirala v Trbižu. Za tujski promet je zlasti zgornji del zelo prikladen, podobno kot zgornja Dolina. Toda ni se mogel znatneje razmahniti, pač zato, ker je bila neugodna oddaljenost od večjih urbanskih središč in do neke mere tudi značaj mejne pokrajine. In precej podobno je s turistiko, ki nudi zanjo dolina imenitna izhodišča.

Pač pa ima precej tujskega obiska mineralno zdravilišče pri Lužnici. Mineralni izvori vsebujejo precej žveplene snovi in ogljikove kisline, tako da jih s pridom izrabljajo za zdravilno kopališče, vodo, ki je na izvoru jako hladna, 10—12° C, pa tudi pijejo. Kopališče v Lužnici se je priljubilo kot hidroterapevtično in klimatsko zdravilišče ter ga dokaj obiskujejo. Kopališče, ki se nahaja nekako na sredi med vasema Lužnica (Lussnitz) in Sv. Katarina (St. Kathrein), je nudilo osnovo za nastanek nekaj kopaliških zgradb in gostiln, a v celem je učinek za naselbinsko sliko le skromnega obsega (114, 314).

Posebno vrsto turističnega prometa pomeni tudi znana božja pot na visokih Višarjih, ki privablja vsako leto obilo romarjev, prihajajočih predvsem skozi Žabnice. Toda božja pot je omejena na poletne mesece, saj jo pozimi onemogoča sneg.

Staro fužinarstvo, ki je imelo svoje krepke postojanke v Naborjetu, v Trbižu in v Beli peči-Fužinah, je že davno nehalo, kakor je nehalo tudi staro domače rudarstvo. Na stari tradiciji

se je razvilo jeklarstvo s tovarno verig v Beli peči, a v Trbižu je nekaj kovinske industrije. Sicer pa ima Kanalska dolina le malo obrtnoindustrijske delavnosti. Obilica gozda je dala pobudo za žage, ki jih vidimo domala ob vseh vaseh, opekarne so v Žabnicah in v Trbižu ter v Naborjetu, a v Trbižu nekatere večje delavnice, kar vse se naslanja na vodne elektrarne v Trbižu in Naborjetu. Sicer pa je glavno živinoreja s planinami in mlekarnami.

Gozd in kmetijstvo sta ostala glavna gospodarska osnova prebivalstvu v Kanalski dolini. Njive imajo tudi tu samo po dolini, in sicer po danji ravnini ter po vršajih. Umljivo je samo ob sebi, da ne pridelajo dovolj niti za lastno prehrano. Živinoreja je poglavitna panoga kmetijstva. Razen na travnike v dolini se more opirati na planine, bodisi na pašo kakor na planinske travnike. Na obeh straneh jih imajo Kanalci, v julijskih in karnskih gorah. Toda Karnske Alpe imajo obrnjene semkaj svoje za planinstvo najbolj neugodne apniške strani, razen pri vaseh Ukve in Žabnice, a Julijske Alpe so iz Kanalske doline dostopne v bolj pičli širjavi, razen v Zajzeri, ki stoji ob vhodu vanjo velika slovenska Ovčja (ali Učja) ves. Iz tega se razvidi, da imajo stare slovenske vasi Ukve, Žabnice ter Ovčja ves za živinorejsko in planinsko gospodarstvo najboljše odbrane položaje.

Tudi v Kanalski dolini je običaj, da se velik del prebivalstva poleti poda na planino. Iz velike vasi Ukve odidejo vaščani po veliki večini na Ukovško planino, ki je v porečju Ukovškega potoka, na prehodu iz pomladi v poletje ter ostanejo tam do jeseni, da tam kosijo in sušijo seno na obsežnih tamkajšnjih planinskih travnikih, pa obenem pasejo živino. V nižjih legah obširnega senožetnega in pašnega področja obdelujejo planinske njive, kjer pridelajo vsaj nekaj za prehrano, solato, zelje, krompir itd. V ta namen imajo postavljene in s pohištvom opremljene »bajte«, bohinjskim hišicam podobne, a ob njih velike senike s hlevi v spodnjih prostorih. Celó šolo so imeli v tem poletnem planinskem bivališču.

Gozdne površine je v gospodarskem območju Kanalske doline zelo mnogo, saj se ponekod drži celo v dnu doline. Gozd je povečini iz iglastega drevja in za žagarsko izrabo jako dragocen. Škoda le, da ga je tako mnogo v težko dosegljivih strminah ali celo v nedostopnih legah. Vendar je bila zelo vabljiva tudi trgovska ugodnost, da se nahaja v bližini sredozemsko področje,

ki ne potrebuje samo lesa, marveč tudi drv in kamor je železniška zveza olajševala izvoz.

Kanalska dolina je poseljena samo po dnu ter po prisojnih vršajih, ki so bili tudi tu najprivlačnejši za ureditev njiv ter namestitev naselij. Saj nastopajo v dnu često povodnji, ob razvodju pri Žabnicah se često razlije malo jezerce. Pa tudi na plazove, ki grmijo neredke s strmih prisojnih pobočij, je bilo treba gledati pri naselitvi. Niti eno naselje ne sega iz dna doline navzgor, ne v stranske doline, ne na terase. Pač pa se po tratah na pobočjih svetlijo seniki, ki jih je ponekod jako na gosto. Samo ob Studeni, to je Pontebani, je nekaj poseljeno. Toda podoba je, da je največji del tega priklicala v življenje funkcija državne meje, ki je potekala tod skozi stoletja, in sicer po navedenem potoku. Prvotno naselje Studena (Bassa in Alta) je moralo biti docela neznatno. Vrh tega pa smo ob spodnji Studeni dejansko skoraj toliko kot še v glavni dolini. Sicer pa je samo Ovčja ves postavljena nekoliko vstran od stržena glavne doline, ob vhod v veličastno Zajzero, kjer je še dosti svetlobe in sonca.

Pisana naseljevalna zgodovina se zrcali do neke mere tudi v zunanji podobi naselij. Stare slovenske vasi so največje, medtem ko so v področjih mlajših nemških naselbin tudi nekatere manjše vasi ter zaselki, pri Naborjetu in zlasti okrog Trbiža. Kmetske domačije so seveda alpskega tipa, a niso visoke zgradbe, kakor jih poznamo iz vzhodnih Julijskih Alp, marveč pretežno nižje, pa zelo široke stavbe z enako na široko zgrajenimi gospodarskimi poslopji.

Precej je v Kanalski dolini urbanske naseljenosti, vendar enotnega tržnega središču tu ni. Pontabelj in Ponteba sta na prvi pogled, če jih človek motri od daleč, enotno večje naselje urbanskega značaja, toda ob podrobnem premotrivanju se pokaže, da sta to dva obmejna kraja zelo različna po notranji strukturi in vnanjem licu, kakor moremo videti že po značaju hiš, visokih, na tesno postavljenih, docela mediteranskih s položno streho v Pontebi, pa nižjih in širših, z bolj strmo streho v Pontablju. Že cerkvena zvonika na zunaj s poudarkom oznanjata mnogovrstne razlike med obema naseljema, ki ju loči samo rečica Studena-Pontebana, ki pa so ju leta 1924 združili v enotno občino. Ponteba je imela leta 1936 1588, a Pontabelj 754 prebivalcev (136).

Naborjet je ohranil na zunaj po svoji sklenjenosti in značaju hiš podobo starega obrtnega naselja, spominjajoč po vnanjem licu na druge stare železnikarske kraje. Dasi ima naslov trga, ima le malo tržne funkcije; tudi v tem pogledu nas spominja

na druge nekdanje fužinarske naselbine. Največja vas v Kanalski dolini so Žabnice, ki so imele v letu 1936 846 ljudi, pa še nekaj raztresenih domov in zaselkov ob prehodih proti Trbižu, skupaj 977 ljudi. Nekdaj je bilo to vodilno naselje v vsej Kanalski dolini. V rimski dobi je stalo tu večje naselje Larix; tako rekoč ob slehernem koraku naletijo na stare izkopanine. Umljivo je, da je v zvezi s staroznano višarsko božjo potjo v Žabnicah precej prometa in da se naznačena izhodiščna vloga vási vsaj nekoliko pozna. Toda nekdanje prvenstvo so morale Žabnice že davno prepustiti Trbižu, ki je postal vodilno naselje vsemu predelu Kanalske doline ter Ziljice.

TRBIŠKA KOTLINICA

Trbiško pokrajino imenujejo tudi kotlino Trbiško (87, 12). Takšno ime pač ni docela primerno, zakaj dejansko imamo tu opravka samo s kosom velikega Dolinskega podolja, in sicer s tistim delom, kjer ga prečno reže Ziljica. Križišče med Dolinskim podoljem ter prečno dolino Ziljice je postalo tudi majhna hidrografska sovodenj in ob vodotokih so se pobočja tako rekoč nekoliko razmaknila. Vse to je pripomoglo, da je nastal vtis manjše kotline, dasi gre dejansko samo za nekaj razširjeni del Dolinskega podolja. Ziljica teče pri Trbižu 704 m nad morjem, torej 100 m in 150 m nad žabniškim ter rateškim razvodjem, a v pretržju pod Kokovim celo samo še okrog 610 m visoko.

Porečje Ziljice se nam že ob prvem pogledu predstavlja kot nekakšen vrivek v Dolinsko podolje. Ker se v Ziljico odteka še vsa Rabeljska dolina do vrha pri Nevejskem sedlu, ima njeno porečje v celem izredno dolgo, pa zelo ozko obliko. Pokazalo se je, da je sedanja Ziljica zadnji ostanek nekdaj širšega vodnega odtoka preko Karavank in Karnskih Alp proti severu k Dravi.

Dno v Trbiški kotlinici je v glavnem učinek preoblikovanja v kvartarni dobi. Pozornost vzbuja, da se nahaja na sredi ostanek danje ravnine v višini med 870—935 m; vas Rute (Greuth) je razložena po njej. Še bolj zanimive so nižje terase, ki je z njimi Trbiška kotlina izredno živahno razrezana, predstavljajoč po svoji geomorfološki mladosti živo nasprotje sosedstva bodisi pri Ratečah kot pri Žabnicah. V Trbiški kotlinici je ponovno nastalo jezero. Ko je ledenik prodiral po Ziljski dolini navzdol, je s svojim desnim krilom zapolnil tudi prečno deber spodnje Ziljice

do Kokova ter s tem vodi zavrl odtok, da se je razlila v jezero. In podobno se je zgodilo kasneje, ko so se ledeniki krčili, pa je bila Kanalska dolina s Trbiško pokrajino že brez ledu, medtem ko je ziljski ledenik še segal do Kokova (Goggau) ter znova povzročil ojezeritev Ziljice. Jezero je segalo nekako do nadmorske višine 800 m ali nekaj malega manj, segajoč še čez sedanjo Belo peč pa do Žabnic, kjer je imelo odtok v Belo. Malodane ob vseh potokih, ki teko v Trbiško kotlino, so deltasto naložene plasti proda. Ohranjene so tudi plasti pasovite gline in peska, izvirajoče iz ene ali druge dobe ojezeritve, pod njimi, ponekod tudi nad njimi še morene. Ko je končno izginil tudi ziljski ledenik, se je Ziljici zopet odprl odtok v obnovljeno Ziljo in sedaj si je v bogato rečno, jezersko ter ledeniško nasipino začela vrezovati svojo dolino. Pri tem pa ni povsod našla svoje stare struge; pri Kokovu postavimo, je epigenetsko zašla na trdo apniško podlago ter vanjo zažagala tesno kanjonu podobno deber (37, 1058, 1070; 87, 13). Sistem teras spremlja danes vodotoke; med njimi so posebno široke police v višinah 730—770 m, velika večina naselij Trbiške pokrajine stoji na njih s svojimi polji vred. Ziljica še vedno vrezuje v globino in teče sedaj po tesni debri, a najslikovitejši je dol pri Kokovem, kjer je 100 m globok. Ne cesta ne železnica nimata prostora v dnu debri, marveč tečeta obe zgoraj po terasah. Živa erozivna delavnost se prenaša od Ziljice tudi na pritoke, in kakor je Jezernica z Belim potokom (Weissenbach) krepko razrezala dno zahodnega konca Doline, tako je začel spodnji Vrtinjlogarski potok, nekdanja Trebiža, vrezovati v začetni konec Kanalske doline, toda manj naglo.

V celem je Trbiška dolina sila zanimiva pokrajina, živahno razrezana in razgibana. Na širokih terasah, vrezanih v sušno nasipino, nudi dokaj dobre pogoje za obdelovanje, zato je tu gozd v znatnem obsegu izkrčen ter so urejene njive, med njimi pa razložena naselja. Kar tri od njih imajo ime Rute, pač znamenje kasne kolonizacije. Tu se je nahajalo središče nemške kolonizacije, izvedene na prehodu iz XIV. v XV. stoletje, in sicer v glavnem v prehodnem ozemlju med Ziljico ter Dolino, v hidrografskem področju Jezernice in Belega potoka. In med temi novimi naselji je nastal tudi Trbiž kot primeroma ne zgodnja naselbina.

TRBIŽ (Tarvis, Tarvisio) je tržno naselje sredi Trbiške kotlinice, ki se nam že ob prvem pogledu zdi odsev prirodne križiščne lege. Zato bi se mogli čuditi, kako da ni Trbiž nastal bolj zgodaj,

saj se prvikrat imenuje šele v XIV. stoletju (114, 341). Dejansko pa je križiščna lega Trbiža prihajala šele polagoma do veljave, zakaj zgornja Dolina je ostala do XIV. stoletja neobljuden gozd pa tudi promet čez Predel je oživel šele polagoma. Spričo tega je prirodno, da je najbolj uspevala glavna cesta, vodeča po Kanalski dolini in ob spodnji Ziljici ter Zilji v Celovško kotlino. Zato so na njej uspevale Žabnice, a ob vhodu v tesnice Meglarje (Meclaria). Enako je ostalo tudi v zgodnjem srednjem veku, ko so Žabnice dobile in dolgo držale cerkvenoupravno središče s svojo

Pod. 96. Trbiž

prafaro. Šele ko je oživela pot čez Predel in se je ojačila s pričetkom rabeljskega rudarstva, zlasti pa ko so izkrčili ter poselili Dolino, je začela prihajati razpotna lega ob Ziljici do veljave. Toda podoba je, da je Trbiž imel sprva pred vsem obrtno funkcijo, s svojimi fužinami, kovačnicami, z železnikarsko obrtnostjo. Najstarejši spodnji del Trbiža stoji neposredno ob vodni sili, globoko v debri ob sotočju Ziljice ter Vrtinjlogarskega potoka, ki se je nekdaj imenoval Trebiža (Traviža).*

* Prvotno ime Vrtinjlogarskega ali Vrtlinjlogarskega potoka — ker priteče iz Vrt(l)injloga (Bartolo Wiese na avstrijskih topografskih kartah) — je ohranjeno v imenu zemljiškega področja Čeztraviža (vzhodno od Žabnic), na katerem stojita ob polju dve neznatni skupini hiš, imenovani Spodnje in Zgornje Rute. Žabničani hodijo še danes po bližnjici »Čeztraviža« v Trbiž, ki mu pravijo »Na Trebiž«.

Omembo tega potoka naj porabimo, da se ustavimo nekoliko ob izvoru krajevnega imena Trbiž. Prvič se imenuje Trbiž, kar nam pripovedujejo

Nekako istočasno so v XIV. stoletju z nemškimi naseljenci izkrčili in kolonizirali bližnjo okolico tja do Bele peči, kjer so ob Jezernici osnovali drugo železnikarsko središče, po katerem se je v Fužinah do danes ohranila železnoindustrijska delavnost. Značilno pa je, da so naselbine z nemškimi krajevnimi imeni le med Fužinami ter Ziljico, ne pa ob stari veliki cesti (Kokovo) ter ob zvezni poti od Žabnice proti Predelu.

Trbiž je šele v XV. stoletju postajal pomembnejše urbansko in tržno naselje, šele v letu 1456 mu je bamberški škof podelil pravico letnega sejma (114, 341). Odslej se je krepila poleg fužinarske delavnosti njegova tržna in prometna funkcija, ki je temeljila na križpotju štirih smeri. In polagoma je Trbiž nadkrilil stare Žabnice ter je postal gospodarsko in končno tudi upravno središče vse Kanalske doline, sedež sodnega okraja.

V moderni dobi je Trbiž ohranil glavni del svoje razpotne vloge, ko so od glavne železnice tu odcepili progo po Savski dolini na Ljubljano. Ker pa je ta kasneje postala le lokalna železnica, predelska železna cesta pa se ni uresničila, se je mogel Trbiž le skromno modernizirati, del vloge, ki bi sodila njemu, so potegnile nase Jesenice z bohinjsko-karavanško železnico. Staro železnikarstvo se je v Trbižu že davno nehalo, nastalo pa je nekaj novih, pretežno srednjih in manjših podjetij raznih panog; tu se uveljavlja pred vsem obrt in industrija, ki predelava les, izdelovanje pohištva, papirja ter večje število žag, kovinarstvo, strojarstvo, opekarne, vodne elektrarne itd. Trgovina ima tu precej osnove, zlasti glede izvoza lesa. Mnogo pomeni za Trbiž, da prevažajo semkaj rudo iz rabeljskih rudnikov in jo po želez-

zgodovinske listine, v letu 1319 v pisavi Tervis. Ime pa je dano po vodi, saj je celo govora o vodi Tervis. Pomenilo je tedaj sprva bodi potok bodi naselje ob njem (197; 75; 144, 341). To ime, ki je nedvomno dalo osnovo za formulacijo nemškega in italijanskega imena Tarvis, Tarvisio in ki se je v zgodovinskih listinah prejšnjih stoletij navajalo v podobnih oblikah (Tervis, Trevisa, Tarvisia) je dalo pobudo za tolmačenje, da je dano po kolonizatorju, prišlem iz Trevisa (Tarvisium) ali italijanskih naselnikih, prišlih od tamkaj (prim. 197; 144). Dejansko pa ne gre tu za nikakršno genetično zvezo s Trevisom, temveč se je ime Trbiž naslonilo na rečno ime. Trebiža (ali Traviža) kot ime potoka je zelo običajno in široko razširjeno na Slovenskem. Saj imamo takoj v sosedni vasi Rateče potok Trebiža, ki se še danes tako imenuje. Ime Trbiž je dano tedaj naselju po slovenskem imenu za potok Trebižo ter je spričo tega docela domačega nastanka.

Kar se tiče prehoda od rečnega imena Trebiža v sedanji naselbinski naziv Trbiž, naj opozorimo, da je bilo tudi v zgodovinskih listinah ime ženskega spola ter da se ime v ženski obliki pojavlja še tja v XVII. stoletju (197, 75, »ambt an der Terviss«).

nici odpremljajo dalje. V celem je ohranil Trbiž dokaj živahno gospodarsko delavnost. Spričo slikovite gorske okolice je postal tudi podjetno tujskoprometno središče, bodisi za letovanje, kakor kot izhodišče za ture. Znatno število gostiln, restavracij in hotelov priča o tem, poživila pa jih je tudi nova funkcija glavne mejne postojanke po letu 1918. In tako je mogel Trbiž močno povečati število svojega prebivalstva in sicer v razdobju 1880—1931 za 50—100 %. Leta 1910 je imel Trbiž 1681 ljudi. Po letu 1918 so trbižki občini priključili še Belo peč ter Žabnice in v tem obsegu je štela leta 1936 6253 prebivalcev, Trbiž sam pa je imel leta 1936 1985 prebivalcev, z raztresenimi hišami okolice 2080.

Trbiž sestoji v glavnem iz dveh delov. Staro središče je Spodnji Trbiž, ki stoji ob dnu debri, in sicer v glavnem ob Trebiži, zelo na tesnem. Zgornji Trbiž pa stoji malo višje na terasi, razpostavljen bolj na široko. K temu pride še oni del, ki stoji ob prastari poti na vznožju hriba na levi strani Trebiže. Umljivo je, da se je Trbiž razvijal v novejši dobi v zgornjem delu, kjer je na terasi več prostora in kjer stoji tudi kolodvor v nadmorski višini 731 m.

Da je imel Trbiž tudi jako pomembno strateško vlogo, odseva že iz njegove pokrajinske lege in krajevnega položaja. Visoko na vogelni višini, na daleč vidnem pomolu, so tik nad Belo pečjo, v nadmorski višini 1115 m razvaline starega gradu, enega najviše stoječih starih gradov na Slovenskem. O strateški postojanki Trbiške pokrajine pričajo tudi opuščene utrdbe ter spomeniki iz preteklih bojev, zlasti ob vhodu v Kokovsko sotesko. Vogelno strateško postojanko je predstavljal Trbiž s svojo okolico tudi po letu 1918.

ZILJSKE ALPE

Ziljske Alpe so dolgo, a v celem primeroma ozko gorovje, zavzemajoče ves svet med Ziljsko in Dravsko dolino od Silliana na zahodu do Beljaka na vzhodu. Na sedanje etnografsko slovensko ozemlje segajo Ziljske Alpe samo s svojim vzhodnim delom, nekako od Višprijske doline, od Šmohorja na vzhod.

Toda prav v spodnjem delu je gorovje najbolj široko. Zakaj tu dela Drava oni veliki ostri ovinek pri Lurnskem polju, ki daje vzhodnjim Ziljskim Alpam skoro trikotne obrise. Z ostrim svojim ovinkom je Drava odrezala kos kristalastega gorovja, da je sedaj ločen od Centralnih Alp ter orografsko popolnoma priključen na Ziljsko gorsko enoto. Najožje so vzhodne Ziljske Alpe pri globoko zarezanem prečnem sedlu Ziljski vrh (Gailberg) 970 m.

Vzhodne Ziljske Alpe sestoje po veliki večini iz trijadnih apnencev in dolomitov, samo na obeh krilih se pridružujejo v manjšem obsegu kristalaste kamnine. In sicer na S v kotu ob dravskem zavoju severno od gore Lačur, a na J v ozkem predgorju ob srednji Ziljski dolini, nekoliko širšem le med spodnjo Višprijsko dolino (Gitschtal) in Ziljo. Ves glavni del Ziljskih Alp je iz trijade, in sicer v docela gospodujoči meri iz apnencev ter dolomitov, ki so med njimi le neznatne proge mehkejših plasti, največ werfenskih, wengenskih in rabeljskih slojev.

Dasi so Ziljske Alpe po sklenjeni apniško-dolomitni sestavi podobne Julijskim ali Kamniškim Alpam, so vendarle po značaju površja precej različne, zlasti od prvih. Zakaj apniške kamnine tu ne tvorijo enotne gmote, marveč jih je gorotvorni stisk močno pregubal, jih pretrl in prerinil ter razkosal. Geološke gube so tu silno krepko stisnjene, sloji po veliki večini jako nagnjeni ter celo prav na strmo postavljeni, ob podolžnih prelomnicah porinjeni čez druge, slično kot v severnih Karavankah. Preskoki in narivi so usmerjeni v splošnem proti severu, po veliki večini so geološki skladi nagnjeni proti jugu. Nekoliko mirnejšo zgradbo ima končni del na vzhodu, z Dobračem, kjer prihaja značaj planote tudi v površju do veljave.

Za izobliko površja so bile najbolj odločilne mnoge podolžne in nekatere prečne poči. Zakaj ob njih so vode uspešno poprijele svoje razdiralno delo, tembolj ko so se ob podolžnih prelomnicah vršili mogočni navpični ter poševni tektonski premiki in narivi pa so se marsikje pri tem razgalile vmesne manj odporne kamnine ter vodam olajševale vrezovanje.

Tako so torej vzhodne Ziljske Alpe že po zgradbenih procesih razpočene in razkosane na velike in manjše kose. Ker teko prelomnice primeroma zelo na gosto, so zgradbeni kosi po veliki večini zelo ozki. Zategadelj so jih izpodnebne sile izoblikovale v ozka pogorja z enotnim, po večini zelo priostrenim ter strmo v obdajajoča jih podolja padajočim hrbtom. Še največja je ostala apniškodolomitna gruda na vzhodnem koncu v Dobraču in samo tu se je mogla do neke mere izoblikovati apniška visoka planota s kraškim površjem.

Toda tudi prečni prelomi gredo skozi gorovje ter so prav tako kazali pot vodnemu vrezovanju; po njihovih sledeh so se nekatere prečne debri izoblikovale jako globoko, tako na kar ne zaostajajo mnogo za podolžnimi. Relief pa obvladujejo najbolj podolžne globeli, ki je med njimi nekaj pravih podolij.

Ziljske Alpe so potemtakem apniško gorovje, ki je izoblikovano v ozka, a dolga, dasi s prečnimi dolinami razkosana pogorja, pa v dolge, po večini ozke podolžne doline, ki jih večinoma vežejo prečne debri. Pogorja so po veliki večini prav strma, zlasti tista, ki se vzpenjajo iz Ziljske doline ter so zelo priostrena. V izoblikovanosti površja spominjajo Ziljske Alpe najbolj na vzhodne Karavanke, podobne pa so tudi nekaterim delom jugozahodnih Julijskih Alp.

V Ziljskih Alpah se na vzhodu že na prvi pogled razlikujeta dva dela, ki ju loči poševna prečna zareza, ustvarjena z Višprijsko dolino (Gitschtal) in s pretržji, po katerih teče cesta od Višprij čez Kreuzberg 1077 m ter ob zahodnem koncu doline z Belim jezerom navzdol v Dravsko dolino nad Greifenburgom. Prečne prehode čez prevale v Ziljskih Alpah so v prejšnjih časih zelo uporabljali.

Vzhodno od Višprijske doline in Kreuzberga ležeče gorovje so prave tipične Ziljske Alpe, bodi po geološki sestavi, kakor po zgradbi in po svojstvih površja. Najbolj na JV se vleče Dobrač, dolga, ne ozka gora, ki doseza s svojim vrhom še 2166 m, nudeč veličastne, izredno široke razglede kot izrazita ogelna gora. Dobrač je edino pogorje v vzhodnih Ziljskih Alpah, kjer so ohranjeni kosi starih ravnikov, tako da prihaja značaj apniških planot, dokaj zakraselih, zelo učinkovito do veljave. Kakor v stopnicah se spušča Dobrač v teh planotah proti Celovški kotlini (169, 150).

Severno ob Dobraču se vleče ob izraziti prelomnici podolžna dolina Plajberška, dokaj široka, tako da je podobna tektonskemu jarku.

Severno od Plajberške podolžnice se vleče dolgo, dasi s prečnimi prelomi in pretržji močno razkosano pogorje, ki se začenja na V tik nad Dravo s Spitzeckom 1329 m, zožujočim Dravsko dolino v sotesko pri Gummern. Kakor v Dobraču, je tudi tu južna stran bolj strma, saj se spušča kakor odsekano v Plajberško dolino. Toda ima le zmerne višine 1400—1583 m; v visokogorske višine se vzpne šele Kowesnock 1819 m (s Slovenjo planino, Windische Alp). Onstran prečnega pretržja Poljanske doline (Pölland Tal) za Vršjem (Windische Höhe) se dviga Adrški vrh 1893 m (Tschekelnock, 70, 125). Nekoliko zahodneje se gorski niz vzpne v znatnejše višine, pa hkrati v sklenjeno pogorje, ki se spušča zelo strmo in nerazgibano v Ziljsko dolino. V njem se vrstijo Gradaščica (Grasslitzen) 2044 m, Belški vrh 2108 m (Vellacher Egel), Negal 2118 m (Spitzegel), ki je najvišji vrh ter Golec

2004 m (Golz), medtem ko se dalje proti SZ ob Višprijski dolini vleče le še nižji hrbet, ki se z Kühnernockom 1508 m spušča v preval Kreuzberg nad Višprijami.

Severno od Negalskega pogorja poteka podolžna dolina, ki jo v glavnem odmaka potok Kreuzen. Severno od nje se vleče tretje pogorje, ki pa je le zmernih višin in ki so ga prečne doline razkosale na niz posameznih gora. Wiederschwing 1640 m je med njimi najvišji vrh v vzhodnem delu, a v zahodnem je najvišja Laka 1851 m nad Belim jezerom.

Pod. 97. **Pogled čez Šmohor na Ziljske Alpe z Negalom**

Severno od tod potekajoče podolžno podolje nima enotnega vodnega odtoka in ne enotne dolinske izoblikovanosti. Najbolj prihaja do veljave v zgornjem delu, kjer leži Belo jezero v dolgi, skoro 1 km široki dolini, ki spominja na tektonski jarek. Jezero je na obeh straneh obdano s strmimi pobočji visokih gora, plazovi se spuščajo vanj, že na splošno zelo pogost pojav v Ziljskih Alpah. Potoki nasipljejo svoje delte in vršaje v jezero, ki je 97 m globoko, gladina pa mu leži v višini 930 m. Da je nastanek jezera posledica zasipanja v času poledenitve, je izven dvoma. Jezerska gladina bi se vsekakor polagoma nižala, ako ne bi potok izpod Lačurja naglo nasipal svoj vršaj na spodnjem jezerskem koncu. Zgornji breg jezera je precej poseljen. Odtok iz jezera je Beli potok (Weissenbach), ki pa je krenil iz območja tektonsko zasnovanega podolja ter doseza Dravo po dokaj globoko vrezani debri v znatnem ovinku, pri vasi Feistritz. Njegovo prvotno ime, vsaj

v spodnjem toku, je moralo biti potemtakem Bistrica, ime Beli potok pa je imel morda desni pritok Fell-Bach.

Severno od Belega jezera se dviga Lačur (Latschur), bolj grmadno pogorje, dosezajoče v najvišjem vrhu 2236 m, toda z obsežnim vrhovjem v višinah med 2000—2200 m. Proti S in SV se nanj naslanjajo gore iz kristalastih škriljevcev, precej bolj mirnih zaokroženih oblik, spuščajoče se polagoma k Dravski dolini v kotu pri Sachsenburgu.

Medtem ko moremo v širokih vzhodnih Ziljskih Alpah razlikovati vsaj štiri več ali manj vzporedna pogorja, ki jih ločijo tri podolžna podolja, je slika gorovja dokaj drugačna zahodno od Višprijske doline. Glavno ozemlje med Ziljsko ter Dravsko dolino zavzema tudi tu apniško gorovje, ki je izoblikovano v enotnem pogorju znatne višine. V njem greben naglo naraste v visokogorske oblike ter se dvigne v mogočni Reisskofl 2371 m, malo zahodneje pa v dolgo goro Jauken 2275 m, potem pa se polagoma znižuje v široko sedlo Ziljskega vrha (Gailberg) 982 m. V južnem delu pa so vkleščene plasti kristalastih skrilavcev.

Kakor je, postavimo, Dobrač širše pogorje, tako so tudi nekatere podolžne doline prostornejše, podobne tektonskim jarkom; takšna je vzemimo Plajberška dolina zadaj za Dobračem, podobna tudi dolina z Belim jezerom. Domala vse pa so plane doline in dno jim je povečini krepko zasuto z drobirjem, največ pa iz razdobij diluvijalne poledenitve. Saj so bile tudi Ziljske Alpe visoko navzgor, v vzhodnem delu povprečno nekako do nadmorske višine 1700 m (37, 1068), prekrite z ogromnimi gmotami ledenikov, ki so se pomikali navzdol po obeh glavnih dolinah, Dravski in Ziljski, kakor tudi po notranjih podoljih. Z morenami je zadelano površje v položnejših, zatišnih pobočjih, še mnogo več pa je drobirja naloženega v notranjih dolinah, ki so ponekod kar zadelane z morenami ali pa s fluvijalno ter jezersko nasipino. Nekatera od zajezitvenih jezer so se ohranila do danes, med njimi največje Belo jezero. Na splošno je vodni odtok iz vzhodnih Ziljskih Alp usmerjen neposredno proti vzhodu k Dravi. Razvodnica je pomaknjena v gorovju na glavni greben tik nad Ziljsko dolino, tako da se odmaka v Ziljo, če odštejemo Višprijsko dolino, zares docela neznaten robni del Ziljskih Alp. Potoki prinašajo s strmih pogorij obilo drobirja ter z njim nasipljejo doline, zapolnjujoč globeli in kotanje, ostale po diluvialnih zajezitvah. Ob Belem jezeru moremo gledati, kako vršaji zožujejo jezero na več krajih in v zgornjem delu so uspeli že toliko, da je mogel človek oba brega zvezati z mostom. V do-

linah na vzhodu, ki so bližje Dravi in njeni erozijski osnovi, so potoki prešli v krepko erozijo ter so glavne doline znova spremenili v globoke debri, medtem ko so stranske dolinice obvisele nad njimi nenačete, z obsežno plosko danjo ravnico.

Ziljske Alpe so jako zložno prehodne, bodisi podolžno kakor v prečnih smereh, v primeroma nizkih legah. Narava prodiranju človeka v Ziljske Alpe ni postavljala omembe vrednih ovir, razen gosto sklenjene gozdne vegetacije, ki je pokrivala vse gorovje nekako do višin 1700—1800 m, mestoma celo do 1900 m (170). Za gospodarsko izrabo so Ziljske Alpe človeku nudile precej drugačne možnosti nego Karnske Alpe. Apniškodolomitna pogorja s svojimi strminami ter razjedenimi in rogljatimi grebeni planinski paši niso ugodna, dasi nudijo položnejše segrete apniške ploskve v višinah celo boljšo pašo nego na hladnejšem škriljevcu. Toda takšna položnejša pobočja, kjer je tudi planinske paše obilo, so le redkokje na razpolago. Nekaj jih je na planotah Dobrača, a še največ na Lačurju, katerega ovršje 2236 m obdajajo okrog in okrog planine, zlasti v višinah nad 1400 m. Na splošno pa so v pogorjih slabi oroplastični in geomorfološki pogoji in planin je v visokih legah prilično malo. Človek je moral zaradi tega izrabiti za planinsko pašo ter travnik podolja in doline, podolžne in prečne, tem bolj, ko je v njih precej planih površin. V njih vidimo obilo planin, in sicer povečini v zelo nizkih legah, okrog 1000 m visoko.

Kakor je že po legi pričakovati, izkoriščajo Ziljske Alpe za planinsko pašo mnogo bolj od dravske nego od ziljske strani. Proti Ziljski dolini imajo obrnjeno svojo najbolj strmo odrezano, visoko in težje pristopno stran, kar vidimo zlasti ob Dobrača in ob Negalskem pogorju. Pa tudi ziljsko porečje je neznatne širjave, vzpon je tu najneposrednejši in najbolj strm. Povečini so blizu za grebenom nad Ziljsko dolino že planine kmetov od dravske strani. Toda planine v ovršju so še ziljanske.

Ziljske Alpe so nudile človeku dokaj možnosti tudi za poljedelstvo ter za stalno naselitev, največ seveda v podolžnih in prečnih dolinah, katerih plosko dno se nahaja povečini v nizkih legah 800—1000 m, kjer povsod podnebje še pripušča njive. Po večini se je poselitev izvršila v obliki samotnih kmetij, ki jih vidimo razvrščene po notranjih dolinah v severnih Ziljskih Alpah.

Da pomeni poleg živinoreje gozdarstvo najvažnejšo gospodarsko panogo v kmetijstvu, je samo ob sebi umljivo. Tudi gozd izkoriščajo največ od dravske strani, kamor je najbolj usmerjen odvoz lesa. Značilno za prehodnost Ziljskih Alp je dejstvo, da

držijo nič manj ko tri ceste skoznje, prva skozi Plajberško dolino, druga čez Vršje (Windische Höhe), obe od Drave k Zilji ter tretja po dolgem po Beli dolini.

V Ziljskih Alpah pa je tudi rudno bogastvo v znatni meri privabilo ljudi v gorovje. Srednjetrijadne apniške kamnine so zelo rudonosne, vsebujoč cinkovo, predvsem pa svinčeno rudo. V srednjem pasu, ob Plajberški dolini, je rudarstvo že prastaro; v srednjem veku so kopali svinčeno rudo v Plajberku, a v moderni dobi so mnogo rovov, ki so bili bolj od rok, previsoko v gorah ali premalo izdatni, opustili, ostale pa povečali. Vendar kaže moderni rudnik svinca in cinka v Plajberku in Rutah (Kreuth) tudi v letih od konca prve svetovne vojne dalje veliko kolebanje v svoji proizvodnji; za krajše presledke so bili kopanje rude celo docela prekinili. Na kolebanje proizvodnje je vplivala silna pocenitev svinca na svetovnem trgu ter dejstvo, da so v rudniku dosegli že zelo velike globine, kar je rudarsko proizvodnjo občutno podražilo (177, 296). V zadnjih letih (1947) so proizvedli 2155 ton svinca ter 2379 ton cinka ter še nekaj malega molibdena. Svinčeno rudarstvo je privedlo obilo ljudstva v Plajberško dolino, ki je danes vsa gosto obljudena, z dvema glavnima koncentracijama, v Plajberku in v Rutah, skupaj v celoti v letu 1951 3643 ljudi. Samih rudarjev je bilo v letu 1947 805 mož.

Plajberško rudo prevažajo v velike topilnice v Ziljici ob Podkloštru v spodnji Ziljski dolini, kjer proizvajajo svinčene šibre in cink. S topilnico je zvezana v Ziljici tudi tovarna za izdelovanje litopona in bariumsulfita v množini 705 ton (177, 312), ostalo pa se predelava še v Celovcu in drugod. S svinčenim rudnikom v beljaškem Plajberku so tedaj tesno povezane tovarne v Ziljici v Ziljski dolini.

Ziljske Alpe so v naselbinskogeografskem pogledu zanimiv predel, kjer se stalna naselja mešajo s planinami in le čez poletje obljudenimi planinskimi naselji. Znamenje nam je, da se je človek šele polagoma za stalno naselil v gorovju, v katerega je bil že poprej prodrl v glavnem s svojo živino in si uredil planinske pašnike, nekaj v najvišjem vrhovju Lačurja, Negalovega pogorja ter Dobrača, na zgornji gozdni meji, kjer so še sedaj najvišje planine okrog 1700 m visoko, nekaj pa v podoljih v primeroma nizkih legah. Po veliki večini je človek naseljen tu v obliki samotnih kmetij, sklenjene vasi z zaselki so le v obeh poglavitnih podoljih, v Plajberški dolini, kamor je ljudi dovedlo največ rudarstvo ter ob Belem jezeru. Podoba je, da spada zgornje Belo jezero k redkim predelom vzhodnih Ziljskih Alp,

ki so dobile še staro slovensko prebivalstvo, medtem ko so predel s samotnimi kmetijami kolonizirali že v novejši dobi, ko je bila na severu v Dravski dolini že docela prevladala germanizacija. Tako se zdi, da smemo sklepati po dejstvu, da so samotne kmetije označene povsod z nemškimi imeni, medtem ko se krajevnim imenom ob zgornjem Belem jezeru vidi slovenska zasnova. Iz Ziljske doline so si gospodarsko osvojili pred vsem glavno pogorje ter v njega ovršju uredili svoje planšarstvo. Severno gorovje je od dravske strani najbolj lahko dostopno, tja je dandanes navezano po svojem gospodarstvu in upravnih zvezah, kakor je očividno skozi stoletja težilo tjakaj, kjer se je nahajala zgodaj poseljena in vedno gosto obljudena osrednja enota Dravske doline z Lurnskim poljem.

ZILJSKA DOLINA

ZNAČAJ ZILJSKE DOLINE V CELOTI

Ziljska dolina vzbuja pozornost po svojem izredno dolgem premem poteku. Tudi Dolinsko podolje je zarezano v premi črti, in prav tako Dravska dolina med Beljakom ter Lurnskim poljem, vrh tega s premim nadaljevanjem v Möllski dolini. Dolge ravne doline, zasnovane na velikih prelomnicah, so najbolj vidno prirodno svojstvo tega predela. Toda Ziljska dolina se med njimi še prav posebno odlikuje, najdaljša je in kljub veliki dolžini najbolj ravna; na sleherni geografski karti Alp pogledi obtičijo na njej.

Ziljska dolina je zasnovana na veliki tektonski prelomnici, ki se z njo ujema tudi važna geološko-litološka meja, potekajoča v vsem obsegu po dolgem po dolini. To sta oba močna glavna činitelja, ki sta povzročila, da se je Ziljska dolina izoblikovala v toliki dolžini popolnoma premo.

Preseneča tudi, da ima Zilja kljub izredni dolžini tako nenavadno ozko porečje, in sicer od obeh strani. Samo docela kratki pritoki jej pritekajo, bodi z desne kot z leve, le Gosrinja ali Višprijski potok z leve ter Ziljica z desne sta daljša. Sprva je bilo seveda porečje Zilje mnogo širše in vanjo so tako od juga kot od severa tekli pritoki, ki so jih kasneje sosednje reke Drava, Sava in Bela pretočile nase.

Ni čudo, da so spričo tolikšne dolžine posamezni deli Ziljske doline precej različni med seboj. Predvsem je docela svojevrsten

zgornji del, ki se sploh imenuje posebej Leška dolina (Lessachtal). Tu teče reka po tesni, a globoki debri, vrezani 200—250 m globoko v staro dolinsko dno, ki je izredno dobro ohranjeno v širokih terasah na obeh straneh reke, nudeč v nasprotju s pretesnim dnom pogoje za naselitev.

Pri krajih Kočane in Muta (Kötschach, Mauthen), kjer jo doseže cesta čez veliki preval Ziljski vrh (Gailberg 982 m), se značaj Ziljske doline popolnoma spremeni. Od tod navzdol je široka povečini 2—3 km, v spodnjem delu celo 3—4 km, pa tudi okrog 5 km. Značaj dolinskega površja je docela drug. Ob reki se razprostira obsežno popolnoma ravno aluvialno dno, v velikem delu prevlažno in ne redko preplavljeno. V nasprotju z Leško dolino pride tu reka vse drugače do veljave za človeka; ni čudno, da prebivalstvo imenuje Ziljsko dolino šele od razširjenja pri Kočanah in Muti navzdol.

Ziljska dolina v pravkar označenem ožjem smislu pa ni vsa enaka in enotna. V njej se že na prvi pogled razlikujeta dva dela, ki sta si v marsičem različna. Loči ju skoraj natančno izliv Višprijskega potoka, ob katerem je nastal trg Šmohor. Tu se stikata Zgornja in Spodnja Ziljska dolina, a ker se ločita hkrati po narodnosti prebivalstva, bi ju mogli razlikovati tudi kot Nemško in Slovensko Ziljsko dolino. Spodnja Ziljska dolina je najširši, najmnogovrstnejši, najlepši in najgosteje poseljeni del celotne doline.

Ziljska dolina je podobna tektonskemu jarku. Zakaj zasnovana ni samo ob mogočni podolžni prelomnici, marveč obenem ob stiku različnih geoloških-petrografskih hribin. Izdolbena je po oni znameniti podolžni progi kristalastih skrilavcev in starih eruptivnih kamnin, ki se vleče po dolgem po sredi Dravske gorske skupine in ki je znana in obilno premotrivana v geološki književnosti kot »tonalitna cona«. Kristalasta proga je v glavnem omejena na dolino. Na severu meji na široko področje triadnih kamnin, največ apnikov ter dolomitov, ki tvorijo Ziljske Alpe, a na južni strani jo obdajajo pretežno paleozojske hribine, ki so iz njih Karnske Alpe. Ziljska dolina je tedaj izdolbena v pasu, ki pomeni geološko-litološko zelo učinkovito razliko napram sosedstvu na S in J.

Kristalasti skrilavci so v zgornjem delu, v Leški dolini, trše kamnine, gnajs in sljudovec, a v srednjem in spodnjem delu pretežno filiti, ki so mnogo mehkejši. Kristalaste kamnine se v glavnem omejujejo na progo dolinskega dna, vendar ne v vsej dolini. V srednjem delu segajo še nekoliko na sever iz nje, tako

da je iz njih sestavljeno vse predgorje sredogorskega značaja, ki se vleče od Višprijske doline na Z, najširše in samostojno v kotu med njo in Ziljo, s Hochenwartovim vrhom kot najvišjim (1682 m), dalje proti Z pa samo z docela ozkim pasom v vznožju Ziljskih Alp, ki pa orografsko ne prihaja samostojno do veljave. Ziljska dolina je tu omejena na samo dolinsko dno in vzbuja pozornost po neverjetno enakomerni širjavi okrog 2 km ter po prav tako enakomerni aluvialni danji ravnini. Reka ni vrezala vanjo nikakih teras, marveč teče v plitvi strugi in je imela pred regulacijo zelo nemiren tok z rokavi in vijugami. Prestopala je zelo pogosto bregove, se razlivala v povodnji in velika večina danje ravnice je bila sposobna le za travnike ter pašnike, pa še to samo s kislo travo, mnogo prikladnejše za konje nego za drugo živino, v njive pa se sploh ni dala preurediti. Silna zamočenost v dolinskem dnu je očividno v veliki meri posledica izdatnega zasipanja, ki ga opravljajo pritoki od obeh strani. Obsežne vršaje so nasuli v dolino in jih nasipljejo še danes, zavirajoč s tem Zilji odtok, zmanjšujoč njen strmec in odrivajoč jo na drugo stran. Zato vidimo Ziljo, kako niha po dolini od ene strani k drugi, ogibajoč se vršajem, kar zapovrstjo nasutih v dolino. Vršaji pomenijo veliko blagodat za dolino. Zakaj s svojimi obsežnimi docela ustrezajoče nagnjenimi površinami predstavljajo ocedno, prav sušno zemljišče, ki je vabilo človeka, nudeč mu dobro zemljišče za obdelovanje ter za poselitev. Težko bi našli vas v zgornji Ziljski dolini, ki ne bi bila postavljena ob vršaj in ne bi imela na njem svojega polja, medtem ko nudi zamočena danja ravan samo seno in pašo za živino. Konjereja ni slučajno tako silno razvita tukaj. Spričo znatne nadmorske višine — Muta in Kočane na zgornjem koncu stojita v nadmorski višini 707 m, a prve vasi nad Šmohorjem 508 m — so seveda prisojni vršaji posebno dobrodošli, najbolj izkoriščeni ter najbolj poseljeni.

Zelo lepo so razvite terase nad Ziljsko dolino na obeh straneh, vendar mnogo bolj na severnem pobočju. Tudi nanje se je naselil človek, vendar očividno šele kasneje, največ v obliki samotnih kmetij. V osojah jih je le malo, dokaj na gosto pa v prisojah na levi, kjer so tudi pliocenske planje mnogo obsežnejše.

Kakor obrača Ziljska dolina pozornost nase po svoji izredni dolžini ter po nenavadno premem poteku, tako presenečajo tudi južno ob njej enako premo potekajoče ter dolge Karnske Alpe, ki ne nudijo skoro nikakih prehodov. Zato je Ziljska dolina neverjetno malo prehodna v prečni smeri proti jugu, predvsem v zgornjem ter srednjem delu.

SLOVENSKA ZILJSKA DOLINA

PRIRODNI ZNAČAJ POVRŠJA

V spodnjem, v slovenskem delu je Ziljska dolina precej drugačna. Zelo je široka, in sicer jako enakomerno okrog 3,5 do 4 km. Rob na obeh straneh teče premo, povečini je strm in malo razgiban, navezan na geološko mejo in na prelomnico. Posebno izrazito se to vidi na severni strani. Tamkaj obdaja dolino visoko

Pod. 98. **Slovenska Ziljska dolina**
Pogled čez Šmohor (spredaj na levi) in Brdo (spredaj na desni) proti Dobraču (v sredi zadaj)

apniško gorovje, ki se vzpenja iz nje s svojim zelo strmim pobočjem neposredno v vrhove, bodisi ob Dobraču, kakor tudi ob dolgem pogorju Negala, izoblikovanem ob veliki podolžni ziljski prelomnici, ki so jo ugotovili nad 100 km daleč (159; 39). Tudi južni rob doline poteka premo in se s strmim pobočjem vzdiguje precej nerazgibano v visoko paleozojsko gorovje Karnskih Alp; po geomorfoloških svojstvih dela tudi ta rob vtis prelomnice. Spodnja Ziljska dolina je tedaj zares docela podobna tektonskemu jarku.

Toda dno spodnje Ziljske doline je skoraj popolnoma drugačno nego v zgornjem delu, različno od njega v več pogledih. Mnogo bolj je raznovrstno. V spodnji, slovenski Ziljski dolini sta

v velikem dva dela, ki se med seboj dokaj razlikujeta. Ločita se skoraj natančno v prečni črti med Čajno in Bistrico, tamkaj, kjer teče velika cesta povprek čez dolino, zapuščajoč desni rob doline, po katerem je tekla dotlej od Brnice navzgor, pa se prestavi na levo stran, na kateri ostane do Šmohorja.

Predvsem je karakteristično za zgornji del spodnje Ziljske doline, da tu aluvialna danja ravnica ne zavzema vsega dolinskega dna, marveč je znaten del doline izoblikovan v položnih goricah in gričih. Griči v dnu spodnje Ziljske doline so njena največja posebnost v primerjavi z zgornjim delom. Sestoje v glavnem iz kristalastih skrilavcev-filitov. Razvrščeni so v precej široki, sklenjeni, le pri Šmohorju ob Gosrinji ter pod Preseškim jezerom prekinjeni progi; predstavljajo nadaljevanje kristalastega hribovja iz kota med Višprijsko dolino in Ziljo. Izoblikovani so v prijetne griče, ki se v vsem obsegu Ziljske doline odlikujejo po tem, da so položni, nizki in v svojem ovršju jako zaokroženi, povečini pa široko ploščate ali celo docela ravne gorice. Njihovo ovršje namreč ni nič drugega ko razrezano dno nekdanje Ziljske doline, ostanki danje ravnine, ki jo je Zilja izdelala nekako v isti dobi, ko je izoblikovala tudi ravno dno v zgornjem toku, v Leški dolini. Sorazmerno široka aluvialna dolina Preseške Jezernice deli ziljsko gričevje v dva dela: v zgornjo skupino okrog vasi Brdo in v spodnjo okrog vasi Šenštefan.[1] V brdski skupini dosegajo ravni vrhovi gričev največ 630 do 707 m višine, to je 100 do 150 m nad Ziljo, ki teče tu v aluvialni ravnici pri Šmohorju 578 m, a ob Preseški Jezernici 563 m nad morjem. Tudi Gosrinjo obdajajo v Višprijski dolini podobni griči. Štefanska skupina ziljanskih gričev je obsežnejša in zato s potoki in grapami še bolj razčlenjena. Tudi tu so gorice povsod položnega ovršja, povečini zelo ploščate in se v najvišjem delu dvigajo enakomerno do višin 700—780 m, to je 150—200 m nad Ziljo, ki teče tu 563—552 m nad morjem. Gorice se proti Zilji postopoma znižujejo, a ohranijo v vsem področju vravnjeno ovršje; zelo na široko se dvigajo samo okroglo 100 m nad reko, še bližje le 60 m. Vrhovi gričev niso nič drugega kot ostanki

[1] Ta kraj obrača nase pozornost s svojim imenom, in sicer po tem, da ni Šteben, kakor so drugi kraji, imenovani po cerkvenem patronu sv. Štefanu (Šteben blizu Baškega jezera, pri Globasnici), temveč je Šenštéfan, v sklonih pa kar kratko Štefan itd. Šenštéfan je očividno starejša oblika krajevnega imena, a Šteben mlajša. Edini Šenštéfan v Zilji je sedež prafari; a osamljena cerkev visoko gori v prisojnem pobočju Ziljskih Alp, v višini 1003 m, ob gorskem pomolu Stador, ima ime Šteben.

teras nekdanjega dolinskega dna. S svojimi obsežnimi ravnimi ali vsaj zelo položnimi površinami in zelo ustrezajočim tlom so jako uspešno privabljali človeka ter mu nudili zemljišče, prikladno za obdelovanje. Gorice v spodnji Ziljski dolini vidimo že zgodaj poseljene in potem vedno dobro obljudene. Tem bolj so bile vabljive za obdelovanje, ker so na marsikaterem kraju prekrite z morenskim drobirjem, nudečim sušno zemljišče. Karbonski skladi vsebujejo tenke plasti črnega premoga, ki se pojavljajo tudi v območju Ziljske doline, toda v tako neznatni množini, da gospodarsko ne pridejo v poštev. Tudi na desni strani spodnje Zilje so izoblikovane obilne terase, v zaporednih višinskih stopnjah, nekatere vsaj ponekod vrezane v živo skalo, povečini pa v kvartarno nasipino, zlasti v trdno sprijeti konglomerat, ki prekriva znaten del dolinskega dna, posebno okrog Podkloštra in Straje vesi. Obilo pa je seveda površja prekritega z morenskim drobirjem, ki nanj naletimo malodane povsod, medtem ko je glavna danja ravnina ob Zilji na široko iz aluvialne naplavine.

Aluvialna ravan ob Zilji je v področju med Šmohorjem in Bistrico prav takšna kot nad Šmohorjem, enako vlažna in sposobna samo za travnike ter pašnike. Toda znatno ožja je, zakaj večina dolinskega dna zavzema tu gričevje, ki je med Goričami ter Šentpavlom le dober kilometer oddaljeno od južnega vznožja, med Modrinjo vesjo in Melvičami pa celo le pol kilometra. Tudi tu je Zilja poplavljala ravan, saj ni ob njej niti najneznatnejših teras; v plitvi strugi je tekla, vijoč se v vijugah ter tudi v pravih okljukih, velikih in majhnih. Da preprečijo ali vsaj omejijo povodnji, so jo izravnali ter obdali z nasipom. Toda danja ravan se še vedno ne more izkoriščati drugače ko za travo. Ker je gorovje tu nižje in obdaja aluvialno dolino samo na južni strani, pošiljajoč k Zilji le redke pritoke, so vršaji tu maloštevilni, in sicer pri Modrinji vesi, na Polju, pri Blačah ter ob Bistrici; vse jih je izrabil človek za polje in za naselja. Izven njih je aluvialna ravnica popolnoma neposeljena, a prav tako osojno in docela nerazgibano vznožje, če odštejemo nekaj mlinov ob ziljskem rokavu v Kozlozah (Grafenau). Sicer pa se v vsem obsegu nad odljudnimi ziljanskimi Logi dviga docela neposeljeno gorovje Karnskih Alp.

Aluvialna ravnica ob Preseški Jezernici, ki je ločila gričevje med Šmohorjem in Melvičami od skupine enakih, le za spoznanje višjih goric med Goričami in Čajno, je zelo široka, prav tako pogosto poplavljena in vlažna, porasla samo s travo. V njej leži

plitvo, deloma zamočvirjeno Preseško jezero, z gladino v nadmorski višini 560 m.

Preseško jezero (Pressegger-See) leži v nadmorski višini 560 m. Površina mu znaša 0,5528 km². Jezero je precej okroglasto, vendar nekoliko potegnjeno po dolgem; dolžina mu znaša največ 914 m, a širina največ 687 m. Jezero je precej plitvo, saj se bregovi od vseh strani dokaj enakomerno spuščajo v osrednjo danjo ploskev, ki leži 5—6 m globoko, toda je zelo nemirnega površja. V njej so globlje kotanje, nekatere plitve, a druge globoke, kotlom podobne; v njih prihajajo na dan vodni izvirki. Najgloblja kotlina se nahaja skoraj sredi jezera do 13,70 m globoko, nekatere manj globoke kotle so tudi v bližini obrežja (166, 42).

Preseško jezero se nahaja v dnu severnega krila Ziljske doline, v tektonskem nadaljevanju Višprijske doline, ki je izoblikovana na močnih prelomnicah, z močnim sodelovanjem menjave v rečni eroziji ter zasipanju in deležem morenskih nasipin. Preseško jezero je bilo sprva po ledeni dobi znatno obsežnejše, pa se je polagoma skrčilo. Obdano je z obsežnimi močvirji in barji zlasti na obeh koncih, zasiplje pa se le zelo počasi, ker imajo vode, ki teko vanj, docela neznaten strmec,

V Preseško jezero se izteka Bela. Tudi ob njenem spodnjem toku se razprostira aluvialna ravnica, ki je v spodnjem delu prav tako vlažna, pri obeh vaseh Bela, bolj napeta in sušna ter zategadelj obdelana in poseljena. Toda aluvialna ravnica se vleče dalje proti Z, čez dolinsko razvodje k spodnji Gosrinji in ob njej k Zilji ob Šmohorju. Očitno je, da je Gosrinja tekla poprej mimo Šmohorja proti V in skozi sedanjo Preseško jezersko kotanjo, iztekajoč se v Ziljo šele pri Goričah (169, 153).

Pod Čajno-Bistrico se lice Ziljske doline močno spremeni. Dolgi Dobrač se tu vzdiguje nad njo neposredno v znatne strmine, tako strme, da so se ponovno trgali veliki skalni podori, nazadnje v znamenitem potresnem letu 1348, poprej, v prazgodovinskem času pa še v mnogo večjem obsegu (164). Skalovje iz podora pokriva velik del dolinskega dna, predstavljajoč čudno razdrapano, neravno površino velikega obsega, segajočo nekako od Rogij pa še čez ustje Ziljice navzgor. Za obdelovanje je neprikladna, samo gozd jo pokriva. Iz zgodovinskih virov je razvidno, da je veliki podor leta 1348 podsul ali vsaj poškodoval večje število vasi. Drobna proučitev pa je pokazala, da izvira glavni del skalnatega drobirja in skalovja pod Dobračem od starejših, najve celo od prazgodovinskih podorov in je zaradi tega prekrit

z že dokaj debelo preperelino. Potres v letu 1348 je sprožil znani zgodovinski podor v vzhodnem delu Dobrača, nekako pod Rdečo steno (1495 m). Podor je zajezil Ziljo, da se je razlila v jezero, ki pa očividno ni bilo obsežno in tudi ni dolgo trajalo; povodenj pa je seveda takrat povzročila veliko škodo. Toda Zilja je očividno kmalu izdolbla strugo skozi podorno skalovje in teče danes v mestoma do 20 m globoki strugi (164, 625). Da kljub obsežni in izdatni množini podornega skalovja ter kamenja podori z Dobrača niso povzročili bistvene hidrografske spremembe, priča,

Pod. 99. **Preseško jezero**
Pogled od zahoda proti Dobraču

da so reke podore tako rekoč sproti obvladovale. Saj teče Ziljica celo v podorno področje sámo ter se v njem izliva v Ziljo, medtem ko se vleče njena prvotna, a opuščena dolina od kraja Ziljice čez Podklošter in Peče proti vzhodu do Zilje pri Zabučah (Unter-Schütt); le mali potok Kokra teče danes po njenem spodnjem delu (169, 153).

Južni rob Ziljske doline, od Bistrice navzdol, ne poteka ravno, marveč so v njem izoblikovane dokaj široke fluvialne terase. V zaporednih višinah jih vidimo, najobsežnejše nekako 100 m nad Ziljo (Zahomec, Drevlje, Gorje, Straja ves, 664—684 m), pa 150—200 m (Sovče, Zagoriče, 704—763 m). Obsežne ocedne terase, prekrite deloma z morenami, so v svojih ravnotah nudile človeku dobro polje in so kaj znatno poseljene v pasu med Bistrico ter Podkloštrom.

Tudi v predelu pod Bistrico se dvigajo iz dolinskega dna redke posamezne gorice, ki pa so iz prodne nasipine, sprijete v trdno laboro, kakor moremo opazovati pri Straji vesi ter Podkloštru (169, 152). Naslanjajo se na južni rob doline, a imajo ravno površino, ležečo okrog 150 m nad dolinskim dnom, prekrito deloma z morenami. Tu smo tedaj že v področju mlajšega prodnega zasipanja. Samo ozek pas teh teras je sedaj izoblikovan v samostojen niz goric z Dobravo 669 m kot najvišjo, ločen od pobočja na jugu. Tu je nekdaj tekla spodnja Ziljica, izdolbla svojo dolino ter z njo te gorice ločila od gorskega vznožja. Pozneje je preložila svojo strugo ter ubrala pot neposredno proti S k Zilji, v opuščeni dolini pa je ostalo nekoliko vlažno plosko dno s potočkom Kokro; železniška proga teče po njej.

Še tretje posebno svojstvo se uveljavlja v izobliki Ziljske doline pod Bistrico. Aluvialna ravnica ob Zilji se v smeri navzdol polagoma spreminja. Zelo vlažna je še v zgornjem delu, nekako do pod Strajo vesjo. Ko prestopi Zilja pri Šentlenartu (pod Rogijami) iz podornega skalovja, spremlja samo še prav ozek pas vlažnega zemljišča rečno strugo. Ta ozki aluvialni pas, ki se je reka po njem vila v vijugah ter se cepila v rokave, dokler je niso regulirali, je slej ko prej v logih. Ves glavni del dolinskega dna pa je bolj napet ter razčlenjen s terasami, ki spremljajo reko in aluvialno danjo ravnico. Vsaj dve obsežni terasi, obdani z lepo ježo, moremo spremljati tu od Podkloštra navzdol, obe sta sušni, odlično uporabni za poljedelstvo ter obdelani in gosto poseljeni. Dva niza vasi se vlečeta po dolgem, razpostavljenih tik nad ježo na gosto, dasi smo na osojni strani dolinskega prereza. Karavanški potoki so prerezali terase v plitvih dolinkah; le največji od njih so nasuli v dolino znatnejše vršaje, nudeč še posebne ugodnosti za polje in naselitev (prim. vas Grpiče). Prerez Ziljske doline pod Podkloštrom, v nekem smislu pa že od Bistrice navzdol, nam kaže podobno sliko, kakor jo moremo opazovati domala povsod v Celovški kotlini, zlasti ob Dravi.

V celotni sliki je Ziljska dolina v področju med Šmohorjem ter Čajno v levem krilu svojega dna ter na prisojnem vznožju sušna, obdelana in dobro obljudena in je že zelo zgodaj privabljala človeka, medtem ko je desna stran dna vlažna ali celo močvirna, skoraj neobljudena aluvialna ravnica, poseljena le na redkih vršajih. V predelu med Čajno-Bistrico ter Mlinarami pa je leva stran, kjer teče Zilja, neposeljena, medtem ko je širša, docela sušna desna stran dobro obdelana in gosto naseljena.

Zilja ima zelo majhen strmec, komaj 1 m na 1 km, nekaj večji postane šele v področju skozi podorno skalovje pod Dobračem. Od 578 m pri Šmohorju se ji do ovinka pod Mlinarami gladina zniža samo na 500 m, a do ustja pod Beljakom le na 484 m.

Prava Ziljska dolina se neha ob velikem rečnem kolenu na vzhodnem koncu Dobrača, pri Mlinarah. Tu prestopi reka v Celovško kotlino. Njena prvotna dolina se je vsekakor nadaljevala proti SV v področju Dobrave k Dravi, še poprej pa morda naravnost proti vzhodu čez kotlino Baškega jezera, kjer se vleče dobro vidno podolje Rož. Danes pa teče Zilja od tod proti severu v Dravo, po sledeh tektonske zahodne meje Celovške kotline, po kratki, a zelo široki dolini, ki je v drobnem podobnega značaja kot pri Brnici, a predstavlja v velikem vendarle del skupne pokrajine Beljaške ravnine, vežoče v enoto del Dravske doline in drugih nanjo odprtih ravnot ter teras in goric. Ob Zilji se tudi tu razprostira docela ravna, poplavljana in zamočena aluvialna ravnica, na obeh straneh nad njo se vlečejo kvartarne terase, sušne, obdelane in poseljene. Toda to je že izven prave Ziljske doline ležeči predel, dasi bi ga ji še mogli prištevati v formalnem pojmovanju celotne doline ob Zilji.

PODNEBJE

Prirodni pogoji za človekovo gospodarjenje in naselitev v Slovenski Ziljski dolini so srednje ugodni, gotovo pa mnogo boljši nego v srednjem in zgornjem delu. Saj je tu vlažno aluvialno zemljišče manj obsežno in dasi so sušni vršajo manj gosti, pa je na razpolago nizko gričevje položnega površja in široke sušne terase. Tudi v prometnem pogledu je spodnja Ziljska dolina po svoji legi v najboljšem položaju. Podobno ji nudi narava tudi za podnebne razmere ugodnejše pogoje, nego srednjemu in zgornjemu delu doline.

Poletje je primeroma jako toplo, saj znaša srednja toplina julija med 18 in 19° C, kakor moramo sklepati po podatku za Bajdek (Weidegg, ki stoji nekaj nad Šmohorjem v prisojni legi nadmorske višine 624 m z 18,7° C srednje julijske temperature), medtem ko znaša v Celovcu skoraj prav toliko (18,8° C), kljub temu, da je na Zilji nadmorska višina znatno večja in da je sončno obsevanje spričo vzporedniške smeri ter lege med gorami slabše in krajše. Najbrž pripomore k temu precej pogosto nastopanje toplega juga, ki dovaja v obliki fena segreti in suhi zrak slapovito v dolino ter s tem mnogo prispeva k višji temperaturi

v ugodnih vremenskih položajih. Tudi je oblačnost tu znatno manjša, nego v gorovju ter dolinah bolj na jugu, megla nastopa manj pogosto nego v Celovški kotlini. Toda zima je silno mrzla, toplotni obrat se uveljavlja z velikimi učinki, jezero silno shlajenega zraka sega semkaj iz Celovške kotline ter se drži tu izredno trdovratno, saj ga more topli jug šele počasi odplaviti, ker ga ščiti položaj vzporedniške usmerjenosti Ziljske doline. Zimski mraz je tedaj reden, trajen in hud; na meteorološki postaji Drópolje (Tröppolach, nekaj nad Šmohorjem, v osojni legi, 601 m nad morjem) vlada povprečna januarska temperatura —7,4° C, kar pomeni še hujši mraz nego v Celovški kotlini (—5 do —6° C) ter v Ljubljani (—2,5° C; 203; 177; 169). V spodnjem delu z manjšo nadmorsko višino pa odprtimi vrati ob Ziljici proti JZ je zima nekoliko manj mrzla, kakor je manj hud toplotni obrat na gričih v Ziljski dolini. Toda poleti je na teh višjih goricah pač nekoliko hladneje nego v dnu.

Najbolj se bližina Jadrana kaže v padavinah. Ziljska dolina jih sicer ne dobiva tako veliko, ko, postavimo Kanalska dolina, a vendar znatno več nego Celovška kotlina. V zgornji Ziljski dolini (Bajdek) je 1585 mm padavine na leto, a v spodnjem delu nekaj manj, v Bistrici 1322 mm ter v Podkloštru 1423 mm. Značilno je tudi, da dobi Ziljska dolina relativno največ moče v jesenski dobi (37 % v Drópoljah), a nekaj manj poleti (30 % v Drópoljah). Zlasti v oktobru pade v Ziljski dolini zelo veliko dežja in tudi v hudih nalivih se izliva. Zimski čas je tudi tu primeroma suh, snega se nabere precej na debelo, ker se drži zelo trdovratno in mu spričo toplotnega obrata, ki zadržuje v dnu shlajene, težke zračne gmote, odjuge ne morejo kaj prida do živega.

Primeroma velika množina jasnega vremena ter manjša oblačnost, nadalje zelo majhno število neviht in še manjša pogostnost toče, to spada k značilnostim ziljanskega podnebja.

Podnebje Ziljske doline je tedaj nekako na prehodu med srednje in južnoalpskim. Celinske značilnosti so temeljito v prevladi, a vendar se tudi mediteranski vplivi do neke mere uveljavljajo, zlasti v obilici padavin ter njihovi razporeditvi na letne čase. Pravzaprav pa je v celem presenetljivo, kako smo tu tako rekoč v neposrednem sosedstvu Sredozemlja, pa se vendarle celinski značaj podnebja uveljavlja tako dominantno. Znatna nadmorska višina, sklenjenost gorovja v večini zlasti pa orografska usmerjenost vseh elementov površja v pravcu Z—V, to so glavni faktorji kontinentalnosti.

POTEK POSELITVE

Kolikor moremo potek poselitve razvideti iz ugotovitev arheološkega značaja in po predslovenskih krajevnih imenih, se je človek najbolj zgodaj udomačil v spodnjem delu Ziljske doline. Prazgodovinski in rimski naselbinski sledovi so raztreseni največ na terasah nedaleč nad ustjem Zilje, okrog Beljaka in zlasti Beljaških Toplic, znatnejše zgodnje naselje je bilo na Škocjanski gori pod Bekštanjem, v pravi Ziljski dolini sami pa

Pod. 100. **Šenštefan v Ziljski dolini**

na sušnih terasah ob Zilji od Brnice navzgor mimo Podkloštra in Meglarij do Bistrice. Znatno redkejši so sledovi stare naseljenosti na gričevju, vendar jih vidimo nekaj tudi tu, in sicer pri Čajni pa pri Šmohorju, razen tega pa še na sušnem vršaju pri Blačah.

V celem se prav določno vidi, da so človeka najbolj privabljale sušne, ne visoko nad aluvialno dno se vzdigujoče terase ob spodnjem toku reke. Kar od kraja vsi predslovenski naselbinski sledovi so navezani nanje, in sicer med ustjem Zilje in sotesko pri Vratcih, z dvema koncentracijama, okrog Beljaka ter okrog Podkloštra.

Podoba je, da je na primeroma znatno poseljenost spodnjega dela Ziljske doline zelo močno vplivala ugodna prometnogeografska lega. Ziljska dolina v celoti ni ugodna za promet. Dasi se vleče v presenetljivo ravnem poteku od vzhodne Tirolske do Celovške kotline, v podolžni smeri ni nikdar potegnila nase pro-

meta. Niso mu naklonjena svojstva reliefa v Leški dolini, kakor tudi ne močvirno, povodnjim izpostavljeno aluvialno dno srednjega dela Zilje. Toda v spodnjem delu Zilje je drugače. Tu je Ziljska dolina, od ustja Ziljice navzdol, del velike prastare »poševne« poti, ki veže Italijo preko Celovške kotline in Vzhodnih Alp proti SV in ki je bilo po njej skozi prazgodovino in skozi vsa znana kasnejša stoletja jako mnogo prometa.

Kakor ljudje starega veka, tako so tudi stari Slovenci najbolj na gosto poselili spodnjo Ziljsko dolino, zlasti na sušnih terasah med Bistrico in Mlinarami in tudi na prisojnem vznožju pod Dobračem, na napetih sušnih področjih, ki jih je kasneje zasul podor. Zakaj tu je stala celo pražupnija Šentjanž, ki jo je z nekaterimi bližnjimi vasmi vred uničil podor leta 1348 (164; 177; 12, 193). Zelo močno so obljudili staro naselbinsko središče v Beljaški pokrajini, kjer je nastala v Mariji na Zilji pražupnija, imenovana kratkomalo na Zilji. Tudi ime za reko Ziljo so prevzeli Slovenci od starega prebivalstva, pomenilo pa je pokrajino ob Zilji.

Podobno so se stari Slovenci precej na gosto naselili po gričevju med Čajno in Borljami ter med Ločami in Šmohorjem; v obeh predelih so jih vabile obsežne prisojne in ocedne ploščate površine. V Šenštefanu je nastalo pražupno središče, a v bližini stoječa vas Kazaze priča o staroslovenskem naselbinskem jedru (182; 183). V aluvialnem dolinskem dnu so bile poseljene samo Blače, stoječe na vršaju, pričajoč s svojim imenom, da so zamočvirjeno ravnino ob Zilji imenovali Blata. Tudi gričevje okrog Šmohorja je dobilo precej naseljencev.

Zgornjo Ziljsko dolino so Slovenci poselili mnogo manj na gosto, in sicer le po prisojnih vršajih, kjer se je ohranilo obilo slovenskih krajevnih imen.

V Ziljski dolini se je človek ogibal zamočvirjenega dna, ki je ostalo neposeljeno do danes. Po prodnih terasah in ploščatih gričih ter na sušnih vršajih se je slovensko prebivalstvo polagoma gostilo in so se množila tudi naselja z novimi krčenji; sledovi po njih so posebno vidni po gričevju okrog Štefana in pod Šmohorjem (182). Prišla pa je tudi kolonizacija, ki je dovedla nemške novoselce; kje več in kje manj, o tem nam manjkajo poročila. Polagoma je nemški živelj prevladal v Leški in v zgornji Ziljski dolini, tako da se je narodna meja ustalila pri Šmohorju, najbrž že proti koncu srednjega veka. Kaj so vzroki, da se je narodna meja ustalila ravno tu, še ni pojasnjeno. Morda smemo iskati vzrokov tudi v pomembnih razlikah, ki so med spodnjo ter

zgornjo Ziljo, v prostornosti, v obsežnih nizkih terasah ter v gričevju, česar vsega od Šmohorja navzgor ni. Tamkaj so bili na razpolago domala samo vršaji, a ko je tam zmanjkalo prostora, so se morali ljudje vzpeti na visoke terase, kjer so se naseljevali v posamič stoječih kmetijah. Da je človek nanje posegel šele kasno, pričajo že njihova krajevna imena, ki ne razodevajo slovenskih osnov. Ob spodnji Zilji, kjer je bilo v dolini sami še precej prilike za zgostitev naseljenosti, ne vidimo naselij po višinah, a tu po velikem delu sploh manjkajo višje terase v ustrezajočih legah spričo prestrmih pobočij. Ob Karavankah so terase obilne in na njih so nastale posamezne kmetije, vse slovenske, dasi redke, v nadmorski višini okrog 900 m.

GOSPODARSTVO

Ziljska dolina je med onimi pokrajinami, katerih gospodarstvo ima od naravnih pogojev jako določno začrtane meje in možnosti. Posest kmetov Ziljanov se razteza čez tri po naravi odkazane zemljiško-gospodarske enote: travnik, gozd in njiva, kakor se razteza čez nje obseg ziljanskih upravnih občin. V dnu doline so obsežni vlažni travniki, nudeči obilje zlasti kisle trave. Na obeh straneh je gorovje, ki nudi obilico planinske paše, zlasti v Karnskih Alpah. Docela naravno je tedaj, da je živinoreja v kmetijstvu na prvem mestu. Govedoreja je zelo razvita, obilo redijo krav, ki imajo zanje na razpolago bodisi senožeti v nižjih legah na položno nagnjenem zemljišču, kakor imenitno pašo v planinah. Razen v južnih Julijskih Alpah ni nikjer na Slovenskem planšarstvo tako razvito kot v Zilji; kmetje imajo, še vedno v obliki starih planinskih srenj, mnogoštevilne in tudi velike planine, ki na njih čez poletje prepasejo mnogo živine, proizvajajoč v obilni meri mleko, surovo maslo in sir. Malokje na Slovenskem pride na 100 ljudi (kmetskega prebivalstva) tako mnogo glav goveje živine, kakor v spodnji Zilji, in sicer zlasti v vaseh od Podkloštra do Šmohorja (169, 162), kjer je gospodarstvo in tudi celotno življenje v vsakem pogledu najbolj tipično ziljansko.

Nova državna meja med Italijo in Avstrijo po letu 1918—20 je tudi v planinskem in gozdarskem gospodarstvu Ziljanov povzročila mnoge težave. Kakor marsikje v gorovjih tudi v Karnskih Alpah meja med pašnimi področji, med posestjo planinskih in gozdnih površin, ne teče po razvodju med pritoki Zilje in Bele, temveč povečini južneje. Ziljani so od nekdaj pasli in imeli svoje gozde še v vsem ovršju, čez razvodje na južne strani. Marsi-

katera planina je postavljena prav na razvodnem hrbtu ali sedlu. In tako se je zgodilo, da je nova državna meja raztrgala posest, pašne enote in celo planinska naselja Ziljanov ter uvedla na veliko sistem dvolastništva. S tem so nastale mnoge težave za planinsko in gozdarsko gospodarjenje Ziljanov, ki so se po letu 1939 še stopnjevale.

Zelo tipična za Ziljsko dolino je konjereja; stara je že in daleč znana. Saj temelji na izredni obilici dobrih kislih travnikov v vlažnih Logih ob Zilji, ki za govedorejo niso pripravni. Noben predel na Koroškem ni tako mnogo pomenil v konjereji kakor Ziljska dolina, seveda zlasti od Podkloštra navzgor.

Obilo konj pošiljajo čez poletje na planine, ponekod predstavljajo konji do 20 % živine na planini (170). Posebno so gojili težko pasmo »noriških« konj (169). Izredno imeniten delež konjereje v ziljanskem gospodarstvu je našel celo v narodnih običajih svoj odsev. Mislimo s tem na znamenito praznovanje vaških praznikov, postavimo na »štehvanje« (169, 171).

Toda v novejši dobi je ziljanska konjereja zelo nazadovala. Največjo škodo ji je prineslo moderno gospodarstvo z novimi motornimi silami, nekaj že z železnico, še bolj pa s prevlado avtomobila za osebni in tovorni promet.

Tudi ovčereja je bila nekdaj v Ziljski dolini precej močno udomačena. Apniške alpske višine s svojimi visokimi strminami so tudi tu pospeševale rejo ovac. Ko je kakor povsod ovčereja tudi v Zilji zelo nazadovala, je opazno, da je primeroma več ovac ostalo v Višprijski dolini ter v nemškem predelu nad Šmohorjem, kjer so bolj v prevladi planine na apniškem gorovju, a podobno tudi nad brniškim in bekštanjskim področjem. Opazno je, da je prašičereje več v bolj sušnem najspodnejšem delu Ziljske doline (169, 162).

Poljedelstvo v ožjem smislu zaostaja v Zilji za živinorejo. Za njive v celoti ni obilo dobro ustrezajoče površine, vendar v spodnjem delu doline znatno več nego nad Šmohorjem. Zakaj tu nudijo vravnjene ploskve gričev tla za njive, ki so glavni temelj, da se je naseljenost tukaj tako silno zgostila ter da se vrstijo vasice od Šmohorja do Čajne na gosto in skoraj brez presledka ena za drugo. Še ugodneje za njive pa je zemljišče na sušnih terasah pod Bistrico, zlasti od Rekarje vasi navzdol. Tu je najširše in najobsežnejše polje vse Ziljske doline, saj zavzema večino dolinskega dna, kakor nikjer drugod v Zilji. In zopet moremo poudariti, da se na to lepo sklenjeno polje veže najbolj zgoščena množica vasi od Peč pa do Mlinar.

Poljski sadeži v Ziljski dolini so v splošnem v sorazmerju z visoko lego in gorskim značajem pokrajine; zelo mnogo sejejo rži, a pšenice manj, primeroma največ v nižjem vzhodnem delu. Pozornost pa vzbuja, da tu tako silno mnogo gojijo koruzo, kakor malokje drugod na Koroškem. Nobenemu poljskemu sadežu ne odmerijo tako velik delež, 11—20 % vseh njiv. Koruza, največ v obliki žgancev, je poglavitna hrana prebivalstva. Navaja se, da omogoča pogosti nastop juga z ogrevajočimi fenskimi pojavi tako veliko gojenje koruze (169, 161). Morebiti se v tem uveljavlja do neke mere vpliv od juga, najbolj verjetno pa je, da ima pri

Pod. 101. **Tovarna v Ziljici**

tem poglavitno zaslugo močna vloga planšarstva, ki se uspešno naslanja na koruzno hrano v dolgih tednih planinskega bivanja.

Za sadjerejo gorska pokrajina ni posebno ugodna, vendar spodnji del doline primeroma še najbolj, posebno seveda v prisojnih legah. Obilo mošta za domačo porabo delajo iz sadja.

Zelo veliko postavko ima gozd v gospodarstvu Ziljanov. Ni čudo, saj pokriva gorovje na široko na obeh straneh doline, ponekod pa celo znaten del doline same, postavimo na kristalastih gričih pri Šenštefanu in Brdu, še več pa spodaj v sušnem območju podornega skalovja pod Dobračem. V sestavi gozdnega drevja se v znatni meri kažejo učinki južnega sosedstva in toplotnih ugodnosti: prevladuje sicer iglasto drevje, toda več ko kjerkoli drugod na Koroškem je tu bukve, ki je marsikje v nizkih legah v prevladi. Podobno značilen je tudi pravi kostanj, ki ga po osrednjem Koroškem skoraj ni. Toda glavno drevo je smreka, v nižjih legah jelka. Na spodnjih terasah ob dolinskem dnu je mnogo borovja, posebno na podornem zemljišču pod Dobračem; tu se začenjajo

oni prostrani nižinski borovi gozdi, ki so tolikim vasem na Koroškem dali ime. Na aluvialni, močno zamočeni danji ravnini ob Zilji seveda ni gozda, marveč le travnati log, ki se je na njem ponekod zgostilo jelševje in vrbovje.

Ziljani imajo prostrane gozdove na obeh straneh doline, sekanje in pripravljanje ter prodajanje lesa tudi njim mnogo pomeni, še več pa v Višprijski dolini ter v zgornji Zilji, kjer imajo kmetje sorazmerno še več gozda ter manj njiv in živine.

Pod. 102. **Podklošter v Ziljski dolini**

Bližina lesnega trga v Italiji je zelo pobudila gozdno izkoriščanje ter pospeševala lesno trgovino, ki ima v vaseh spodnje Zilje jako močne postojanke, še več pa v tržnih središčih ob večjih železniških postajah, v Podkloštru ter v Šmohorju in še v Čajni ter Brnici. Večje žage so zlasti v Podkloštru-Ziljici ter v Šmohorju in v Čajni. Tudi nekaj prave lesne industrije se je razvilo, razen Podkloštrom v Čajni in Šmohorju ter v Višprijah.

Kar je bilo onih majhnih svinčenih rudnikov, ki so bili nastali v nadaljevanju plajberške rudarske proge v severnem pasu Ziljske doline, so že davno prenehali. Posebeno je značilno, da se je zlasti v teku zadnjih desetletij število obrtnih podjetij po vaseh naglo povečalo in da so v njih našli posla mnogi delovni ljudje. Nekatera od takšnih podjetij so se razvila v večje delavnice, tudi take z mehaniziranim obratovanjem, kar

nudi osnove za prehode v malo industrijo. Podobno je trgovina z lesom dala posla in dohodka mnogim ljudem iz vasi, zlasti kmetskim lastnikom manjšega kapitala. V celem je ta proces splošne industrializacije in urbanizacije zelo naglo napredoval tudi po vaseh Ziljske doline, tako da povsod sámo kmetovanje zaposluje že manj ko polovico prebivalstva, po velikem delu celo samo tretjino ali še manj.

Bližina svinčenih in cinkovih rudnikov v Rablju in Plajberku je dovedla do ustanovitve velike svinčene topilnice ob Ziljici pri Podkloštru, kjer tudi predelujejo del pridobljene kovine. Ziljica je spričo tega poglavitno industrijsko naselje spodnje Ziljske doline. Skupaj s Podkloštrom ima blizu dva tisoč ljudi.

Drugih pomembnejših industrij spodnja Zilja nima. Pač pa je obilo obrti raztresene po ziljanskih vaseh.

Obrtnost se močno naslanja na elektrifikacijsko mrežo. Tudi tu je več majhnih elektrarn, urejenih na krajevnih vodnih silah, zlasti pri Šmohorju in pri Ziljici. Posebej je imenovati veliko centralo na Zilji pod Dobračem, kjer edino se na reki nudi znatnejši strmec. Iz nje se z električno pogonsko silo zalaga mesto Beljak.

Kljub temu, da večje industrije v Ziljski dolini ni, razen v Ziljici pri Podkloštru, je v gozdno-žagarskem delu in v manjših industrijsko-obrtnih podjetjih zaposlenega primeroma mnogo prebivalstva. V kmetijstvu je ostalo povečini znatno manj ko polovica prebivalstva, posebno v spodnjem delu doline. Več ko polovico ljudi so držale v kmetijstvu občine v zgornjem delu Slovenske Zilje, zlasti tiste, ki so bolj vstran od železnice in od velike ceste, predvsem Brdo s 65 % kmetov, Blače s 63 %, medtem ko Bistrica, Straja ves in Goriče dosežejo ravno še 51 % (po stanju l. 1934). Najbolj so bile industrializirane občine Podklošter (kamor spada Ziljica) s 36 % v obrti ter industriji zaposlenih in le še 24 % v kmetijstvu, Smerče (ki jim pripada tudi obrtniška in trgovska Čajna) z 31 % obrtnoindustrijskega ter 37 % kmetskega prebivalstva in Bekštanj s 25 % zaposlenostjo v obrti ter industriji in 42 % v kmetijstvu. Od leta 1934 dalje je zapuščanje kmetovalstva ter prehajanje v druge gospodarske dejavnosti še nadalje napredovalo, kar nam je v statističnem smislu razodelo novo ljudsko štetje, izvršeno v poletju leta 1951. V najbolj kmetijskih občinah se je delež kmetovalskega prebivalstva zelo zmanjšal in obsega celo v Brdu le 40,1 %, v Blačah 42,7 %, a v Bistrici na Zilji 36,9 %, v Štefanu 35,8 % in v Straji vesi 30,1 %

— poleg 38,7 % v obrti ter industriji zaposlenih — ter v Goričah 29,5 %, poleg 26,9 % v obrti ter industriji zaposlenih. V najbolj industrializiranih ter urbaniziranih občinah se je delež kmetijskega prebivalstva še nadalje skrčil, v Podkloštru na 11,3 %, v Bekštanju na 18,5 %, v Smerčah na 21,3 %, medtem ko je delež obrtne in industrijske stroke narastel na 43,1 %, 35,3 % in na 41,4 %. V rudarski dolini Plajberk-Rute pa je sploh samo 2,4 % kmetijskega, a zato 68,6 % obrtnega, industrijskega ter rudarskega prebivalstva (202 a).

Gospodarska struktura Ziljanov ne zavisi samo od prirodne osnove Ziljske doline same, marveč zelo močno od prometne lege. Kakor že navedeno, celotna Ziljska dolina ni bila nikdar privlačna za veliki promet na daljavo, toda njen naspodnejši del je kos velike poševne poti proti Italiji. V dobi železnic se prometna funkcija Ziljske doline ni predrugačila. Od Beljaka mimo Brnice, Podkloštra ter Vratec na Trbiž je stekla železna cesta že v 70ih letih kot del proge v Italijo in hkrati kos zveze ob Savi na Ljubljano. Šele v letu 1894 so zgradili lokalno železnico od Podkloštra na Šmohor, in zopet šele leta 1916 nadalje do Kočan-Mute. In jako dobro se more razvideti, kako so se v obrtno-industrijski smeri ter trgovini najbolj razvijali kraji ob glavni železnici v spodnjem delu doline.

Ziljska dolina je tedaj nekako osamljena in je ostala dolgo vstran od železniškega prometa. V prečni smeri imamo cestno zvezo samo v zgornjem delu, čez Plöcken v Italijo ter čez Ziljski vrh (Gailberg) k Dravi; za spodnjo Ziljo ne prihaja v poštev ne prvi ne drugi prehod. Spodnja Zilja ima sicer na Dravsko dolino tri cestne prehode, skozi Plajberško dolino, čez Vršje ter skozi Višprijsko dolino in Kreuzberg, toda za gospodarske stike noben ne pomeni omembe vrednega činitelja. Tako je le res, da je Ziljski dolini ostal značaj zatišne pokrajine, ki je mogla prav zaradi tega nekatera svojstva ohraniti nespremenjena dokaj dolgo in jih čuva deloma še danes.

V Ziljski dolini se opaža s prehodom v moderno dobo jako močno odseljevanje, usmerjeno bodisi v druge, bolj industrializirane koroške predele, posebne v mesta, kakor tudi v inozemstvo, zlasti v Ameriko. Izseljevanje je bilo tako močno, da ni požrlo samo ves prirodni prirastek, marveč povzročilo celo pravo nazadovanje prebivalstva. V razdobju 1880 do 1934 se je prebivalstvo Ziljske doline od Šmohorja do Podkloštra skrčilo za 16,7 %. Zopet je razlika napram najspodnejšemu delu Zilje od

Podkloštra navzdol, kjer se je prebivalstvo, vštevši Marijo na Zilji, pomnožilo v istem razdobju za 23,7 % (169, 160). V podrobnem so povsod najbolj nazadovale tiste vasi, ki stojijo najdalje od železnice in ki so najbolj ohranile kmetski gospodarski značaj. Značilno je, da je napredovalo tudi število prebivalstva v zgornjem delu Zilje, med Šmohorjem ter Kočanami-Muto, pač ker je tamkaj več gozda ter manj vasi in ker spričo tega gozdno izkoriščanje trdneje drži ljudi na zaslužku in s tem doma.

Pod. 103. **Kmetske hiše v Bistrici na Zilji**

V letih od 1934 do 1951, v obdobju druge svetovne vojne, razodeva rast prebivalstva v Zilji docela iste značilnosti. Prebivalstvo je narastlo le v spodnjem delu doline pod vplivom industrializacije in urbanizacije, deloma tudi priseljevanja od zunaj, zlasti v okolici Beljaka, v Podkloštru (15 %) in Plajberški dolini, pa tudi v Šmohoru in okolici. Stagnacijo in tudi nazadovanje izkazujejo občine v srednjih delih Slovenske Ziljske doline, zlasti Blače (9 %), Goriče (4 %); Šenštefan in Straja ves (202 b).

Izraz zatišne lege Ziljske doline je nemara tudi v dejstvu, da so se tu ohranili evangeličani, in sicer v nemškem zgornjem delu nad Šmohorjem. Toda nekaj jih je vendarle tudi v najspodnejšem delu, in sicer v vaseh Sovče in Zagoriče, stoječih zgoraj na terasi nad Podkloštrom, kjer je še dandanes nad 200 evangeličanskih Slovencev.

NASELJA

Vasi so v Zilji različne velikosti. Prav velikih je primeroma malo, največje so menda Blače s precej preko sto hiš, toda to je izjema. Zakaj takšne s 50 do 60 domovi so že zelo velike. Jako mnogo pa je majhnih vasi in tudi zaselkov, kar nam po svoje potrjuje, kako se je v Zilji s postopnim krčenjem in ustanavljanjem novih selišč gostila naseljenost. Samotnih kmetij pa tu ni; začenjajo se šele od Šmohorja navzgor, toda le na terasah visoko nad dolino.

V tločrtu je domala povsod opaziti razvrstitev domov v gruči brez reda in sistema. Toda pri nekaterih, zlasti večjih vaseh imamo lepo razvrstitev po dolgem na obeh straneh ob poti, ob cesti ali ob potoku. V takih primerih se cesta rada na koncu ali na sredi razširi ter napravi prostor veliki vaški lipi, ki je tako pomembna v starem življenju in še v današnjih narodnih običajih. Tu je znameniti ziljanski »raj pod lipo«, tu se vrši nič manj imenitno »štehvanje« ob vaških praznikih, ki so hkrati seveda cerkveni prazniki (171). Domovi v ziljanskih vaseh niso zgoščeni, marveč stoje nekako bolj razrahljano vsaksebi, tako da prihaja dobro do veljave vmesno sadno drevje. Toda nekatere, zlasti večje vasi so bolj stisnjene.

Kmetska hiša v Zilji je alpskega značaja, podobnega tipa kakor v zahodnem Rožu ter zgornji Dolini. Rada je nadstropna, s hodniki in nageljni, vedno pa precej široka, lesena ali zidana, povečini pa že od starega zidana, v čemer bi morda smeli gledati gradbene vplive od južne strani. Vedno pa je za ziljansko domačijo značilen široki, prostorni vezani kozolec.

Največji naselji v zgornji dolini sta Muta in Kočane, nastali prav tamkaj, kjer je že v starem veku stalo vodilno naselje, na prehodu prečne ceste čez Ziljo, vodeče preko Plöckena in Gailberga. V spodnjem delu Zilje vidimo sedaj Podkloštér z Ziljico blizu tam, kjer je stala nekdanja Meclaria, vodilno naselje spodnje Zilje. Danes ne moremo reči, da ima Zilja enotno urbansko središče. Saj tudi upravno ni enotna, predolga je in premalo zaokrožena.

Neposredno v Beljak teži samo najspodnejši del pokrajine ob Zilji. Saj je značilno, da so morali tu urediti posebno majhno upravno središče za sodni okraj v Podkloštru, ki pa so ga ukinili po prvi svetovni vojni. Pričakovati bi mogli, da se bo tu razvilo že davno posebno tržno naselje. Saj je prometno križišče večje važnosti; tu drži skozi Vratca, po tesni debri ob Ziljici, pot

k Trbižu in v Kanalsko dolino. Pot se je dala zlahka zapreti, pa je zategadelj tu nastala večja rimska postojanka Meclaria. O strateški važnosti tega prehoda pričajo razvaline gradov na višinah. Ob enem od njih je nastal samostan, a pod njim je polagoma narastlo naselje Podklošter (Arnoldstein), ki je postalo končno tudi železniško razpotje ter je z industrijo v bližji Ziljici pomenilo najbolj industrializirani kraj spodnje Ziljske doline. Število ljudi v Podkloštru-Ziljici, ki predstavljata v glavnem vendarle naselbinsko enoto, je naraslo že na preko 2000 ljudi.

Pod. 104. **Kmetske hiše v Čačah pri Čajni**

Precejšen del trgovske in sploh bolj razgibane gospodarske funkcije so prevzele nekatere ugodno ležeče večje vasi, kakor Bistrica na Zilji, pa Šenštefan in v novejši dobi, od kar sta oba ta dva kraja ostala dokaj daleč vstran od železnice, Čajna. Pri Štefanu se cepi starodavna pot čez Vršje k Dravi pri Špatrjonu, kar je nedvomno prispevalo, da je tu nastala pražupnija, pač hkrati na sledeh stare naselbinske koncentriranosti v osredju gričevja. Šenštefan ima sedaj dolg in neroden dostop do železnice, vodilna vloga v gospodarskem pogledu pa prehaja na Čajno, kjer se železnica veže s cestami, a kjer smo obenem pod pričetkom ceste v rudarsko Plajberško dolino. Zato se je Čajna zelo povzdignila, dobila precej obrtnosti in trgovine ter se povečala na eno najpomebnejših naselij Slovenske Ziljske doline.

Edino staro tržno naselje v spodnji Ziljski dolini je Šmohor. Nastal je na stiku med Višprjansko in Ziljsko dolino, kjer se

cepi prehod čez Kreuzberg k Dravi. Na tem razpotju so sledovi stare naseljenosti. V srednjem veku je tu zgodaj nastalo gospodarsko središče. Kot trg se Šmohor prvikrat imenuje leta 1288. Za mesto so ga razglasili leta 1930. Šmohor je postavljen v dolino ob Gosrinji, ki ni široka, tako da trg zavzema vse njeno dno. Postavili so ga ravno tjakaj, kjer se odpira za spoznanje bolj sušno aluvialno podolje proti Preseškemu jezeru, medtem ko so se podolžne poti po Ziljski dolini vedno držale v njega neposredni bližini. Trg je postavljen ob križpotje, ki je vplivalo na njegov tločrt.

Šmohor je mogel v zatišni Ziljski dolini, nedaleč od Beljaka in drugih tržišč pomeniti važno gospodarsko središče, pa bi se skoroda morali čuditi, kako da ni bolj napredoval. Podoba je, da bi bilo z urbanskega vidika koristneje, ako bi bili tržišče ustanovili v širšem in znatno bolj obljudenem delu doline nekaj niže, postavimo nekje med Šmohorjem ter Čajno, morebiti pri Štefanu. Tudi sedaj je še Šmohor gospodarsko središče srednjega dela Ziljske doline, kot sedež okraja z nekaj upravne funkcije in nekaj malega industrije ter obrti. Leta 1934 je štel Šmohor 1034 prebivalcev, a do leta 1951 se je povečal na 1567 ljudi, pač spričo doselitve od drugod.

ZAKLJUČNI PREGLED

Naš predel predstavlja mnogo manj zaključeno in zaokroženo gorsko enoto nego Julijske Alpe ali Kamniške Alpe z vzhodnimi Karavankami. Ima pa vendarle jako določne skupne poteze. Relief je razdeljen v glavnem na velike enote prostornih dolin in ožjih pogorij, to je poglavitna karakteristika tega gorskega predela. Po teh poglavitnih svojstvih spominja bolj na Julijske nego na Kamniške Alpe; naravno je, da je tudi v razmerju do človeka in njegovega gospodarjenja mnogo bolj podoben Julijskemu gorovju.

S svojimi prostornimi, jako odprtimi dolinami je naš predel v svojem prvotnem prirodnem stanju pomenil človeku dokaj dostopno pokrajino. Toda gosta gozdna odeja je pokrivala vse površje, ki so iz nje moleli samo visoki gorski deli, vabeč na planinsko pašo. Toda obsežnejših ravnih površij tu ni bilo na razpolago. Arheološki sledovi kažejo, da se je tukaj človek sorazmerno kasno udomačil. Podoba je, da se je naš predel posebno oživel in se obljudil s krepkim razmahom civilizacije v rimski dobi, ko je prišla do dobra do veljave in učinka njegova izvrstna

prometna lega. Velika pot iz osrednjih in severovzhodnih Alp proti JZ in J, zlasti ob Beli v sončne sredozemske kraje, je zaživela in dala pobudo za nova naselja, morebiti le povečana na starih predrimskih osnovah; Santicum in Billachinium (Beljak), Meclaria (Meglarje) in Larix (Žabnice) so med njimi znane postojanke ob stari cesti.

Na stare naselbinske osnove se je naslonila zgodnja slovenska naselitev, ki je segla semkaj preko Celovške kotline. Bila je najbolj intenzivna v spodnji Ziljski dolini, kjer je bilo na razpolago največ planih in vegastih področij v dolinskem dnu, vabečem tudi po svoji primeroma nizki nadmorski legi. Tudi Kanalska dolina je dobila dokaj krepko staroslovensko naselitev. Nasprotno pa je Podkorenska dolina ostala tudi še v slovenski dobi dolgo slabo obljudena; pravzaprav so jo pošteno obljudili šele v drugi polovici srednjega veka, ko se je na Zilji in ob zgornji Beli prebivalstvo le še zgoščalo, dasi seveda tudi še z ustanavljanjem novih naselij v novih krčevinah.

K zgostitvi naseljenosti je zelo mnogo pripomoglo tudi rudarstvo in staro fužinarstvo, kakor ogljarstvo, posebno v Podkorenski in Kanalski dolini in v vzhodnih Ziljskih Alpah. Promet je ostal v glavnem prehodu od Beljaka mimo Podkloštra, Trbiža, Žabnic in Tablja poglavitni zgoščevalec obljudenosti tudi v dobi železnic, saj je pospeševal obrtnost in stopnjeval zlasti lesno trgovino.

S temi temeljnimi svojstvi poselitvenega poteka se vežejo druge naselbinske značilnosti. Tudi v našem predelu se zdi, da se je človek v svojem živinorejskem gospodarstvu zgodaj naslonil na planinsko pašo, ki je je bilo posebno mnogo ob zgornji gozdni meji, kasneje in s pomočjo krčenja pa obilo tudi v nižjih legah na položnih skrilavih pobočjih. Povsod so ostale naseljene samo glavne doline, izven njihovega področja v gore se ljudje tu niso naseljevali. Področje samotnih kmetij se začenja šele na zahod od Šmohorja in še tamkaj le prav polagoma.

Bodisi po širjavi kot po naseljenosti se nam kaže Slovenska Ziljska dolina kot jedro predela. Tudi za planinsko gospodarstvo je najpomembnejša, ker največ izkoriščajo planine iz te široke doline.

V antropogeografskem pogledu je vsemu temu gorskeme predelu skupno dejstvo, da je poseljen samo po dnu velikih dolin, medtem ko so vmes med njimi obsežni prazni prostori. Toda prečnih prehodov je obilo, človek povečini ni bil v zadregi za prečne zveze. Doline imajo svoje dno v primeroma precej visoki

legi med 500 in 800 m, tako da so po podnebnih pogojih, kakor tudi v gospodarstvu, prav tipične gorske pokrajine, živinorejske in planšarske, pa gozdarske in z manjšim uspehom poljedelske v ožjem smislu. Ostali bi bili pač še dalje časa v zatišju, kakor so nekateri predeli vsaj do neke mere še danes, da ne drži tod skozi oni veliki poševnoprečni prehod, ki pomeni prometno žilo prvega reda in ki je na črti Pontabelj, Trbiž, Podklošter, Beljak od nekdaj sprovajal promet.

Kar presenetljivo je, kako dosledno se v našem gorskem predelu naselja ogibajo bočju. Kakor hitro se začnemo iz doline vzpenjati navzgor v glavno gorovje, se neha naseljenost. Samo dna po dolinah se držijo vasi, pa bodisi da je le ena sama široka plana ravan ali da je, kakor postavimo v Ziljski dolini in ob Trbiški kotlinici, prostrano in razrezano v dobrave ali prave gorice in hribčke. Kmetije so se vzpele iz dolinskega dna na terase samo v Karavankah, malo na osojni, a nič več na prisojni strani. Kar presenetljivo je, kako popolnoma neposeljeno je, postavimo celotno gorovje vzhodnih Karnskih Alp in celo v nižjih legah ter na prisojnih straneh: na Slovenskem poznamo malo tako docela neobljudenega gorovja.

Drugo značilno svojstvo našega gorskega predela je v popolni prevladi sklenjene naseljenosti. Posamič raztresene kmetije so tu toliko kot neznane; ne vidimo jih ne v Ziljski ne v Kanalski dolini in tudi ne v Dolini ob Zgornji Savi. Zopet so edino Karavanke, kjer so se tu, tam namestile redke samne na višjih terasah, na prisojni in na osojni strani. Drugače so povsod le vasi, pa zaselki vmes, zlasti v bolj razgibanih danjih področjih v Zilji ter okrog Trbiža. In vasi so povečini celo dokaj stisnjene in nekatere ne majhne.

V obeh pogledih je naš gorski predel podoben Julijskim Alpam: v odmikanju naselij pred bočjem in v nerazpoloženju za samotno naseljenost. Saj se s tema naselbinskima potezama druži še tretja, prav tako skupna značilnost: celo njive se le redkokje vzpno na pobočje. Držijo se le ravnega dolinskega dna, redkokje jih je videti na višjih terasah, a še tam le v ravnotah. Bočja, in sicer tudi količkaj nagnjenih površin se dosledno ogibljejo. Neverjetno redki so kraji v teh dveh gorskih predelih, kjer bi mogli videti ljudi, da orjejo po bočju, da imajo polja po nagnjenem gorskem zemljišču, dasi je mnogo takšnega površja izkrčenega. V vseh bočnih krčevinah so si ljudje uredili le pašo, košenico ali travnik. In takšne rovte ter laze držijo skozi stoletja le za živinorejsko uporabo, skoro nikdar za polje.

Kolika razlika je v teh pogledih napram Kamniškim Alpam ter vzhodnim Karavankam! Tamkaj popolna prevlada samotnih kmetij, ki so seveda nameščene vsepovsod po bočju, bodisi po terasah, kakor tudi po dokaj nagnjenih lehah, sedlih in gorskih pomolih. Sklenjene vasi so v Kamniških Alpah in vzhodnih Karavankah redke, omejene na križpotne lege v največjih dolinah.

Pod. 105. **Kozolec v Ziljski dolini**

Tudi v drugih pogledih je ziljsko-kanalsko-podkorenski predel zelo podoben Julijskim Alpam. Kmetski dom, zlasti hiša, je tu najbolj alpskega značaja ter precej enotnega tipa, krajevno s primorskimi preoblikovalnimi vplivi, ki so bili prodrli ob Beli ter do Soče navzgor. Nasprotno pa kmetski dom v Kamniških Alpah ter vzhodnih Karavankah stoji pretežno pod vplivom bližnje nižje okolice in kaže v celem mnogo manj alpskega značaja, tudi zato, ker je bila poselitev tam mnogo kasnejša. Podobno je v nekaterih drugih potezah. Zelo je opazen velik delež koruze med poljskimi sadeži, kar se zdi, da je tudi odsev vpliva iz primorskih področij, v glavnem pa učinek prevlade planinskega gospodarstva.

V celem so si v gospodarski strukturi vsi trije alpski predeli precej podobni. Povsod je živinoreja na prvem mestu, povsod

zavzema jako mnogo površine gozd, in prodaja lesa pomeni silno mnogo za gorsko prebivalstvo, kakor tudi zaslužek pri spravljanju lesa. Kar se tiče specifične alpske gospodarske oblike planin ter planinskega gospodarstva, sta julijski predel ter ziljsko-kanalsko-podkorenska skupina znatno na boljšem.

Gorski predel Ziljsko-kanalski leži v onem področju Alp, kjer se odpira zložen prehod iz alpske notranjosti, iz Dravske doline, na jug v Primorje in dalje v Sredozemlje. To je od Brennerja na vzhod prva globlja zareza skozi rajdo Južnih Alp, z glavnim razvodjem pri Žabnicah nič več ko 814 m nad morsko gladino. Ker so preko Celovške kotline zložni prehodi v smeri čez ugodno ležeče, dasi višje prevale v Osrednjih Alpah, se je po Kanalski in Ziljski dolini razvila ona zelo pomembna »poševna« alpska cesta, ki je nudila vzhodnim ter severovzhodnim Alpam z nekdaj tako vplivnim Dunajem vred, najbližji prehod proti Benetkam in dalje v Italijo. Do neke mere bi se mogla ta znamenita pot meriti s prastaro obalpsko potjo, vsaj v posameznih razdobjih so jo enako močno uporabljali, dasi so v celem prirodne ovire prometnemu gospodarjenju na njej vseeno večje. Funkcionalna sposobnost te stare poti je tem večja in mnogovrstnejša, ker se od glavne smeri, tekoče mimo Beljaka, skozi Ziljo, ob Ziljici ter ob Beli navzdol, cepijo tudi jako pomembni stranski prehodi, v Trbižu čez Predel na zgornjo Sočo ter od spodnje Zilje čez Koren k zgornji Savi in dalje v Ljubljansko kotlino. Bili so predvsem učinki politične lege in z njo zvezanih mednarodnopolitičnih ovir ter bojazni, da se te obilne naravne možnosti niso mnogo bolj izkoristile. Železnice so namreč prinesle moderno obnovo vseh treh južnih prehodov, samo da deloma v močno preloženih potekih (na primer v progi Beljak—Trbiž—Ljubljana in Beljak—Podrožca—Jesenice—Bohinj—Gorica—Trst).

V opisanem gorskem predelu se nahaja razvodje med Savo, Dravo in Belo, pritokom Tilmenta. To je področje, ki leži na prehodu med Celovško in Ljubljansko kotlino ter Furlanijo. Iz vseh teh treh političnogeografskih organizacijskih jeder se je semkaj raztezal politični, gospodarski ter sploh antropogeografski vpliv in tu so potekale upravnopolitične meje med njimi. Celovška kotlina mu leži najbliže, a najbolj je oddaljena Furlanija. V skladu s tem je v teku zgodovine najčešče večji del predela pripadal Koroški, manjši Kranjski, a najmanjši Furlaniji. Vendar so meje često kolebale. Skoraj poldrugo tisočletje je bilo to ozemlje sklenjena slovenska pokrajina, v katero so

dospevale le neznatne imigracije od nemške in od furlanske strani. Tudi danes je v glavnem še slovensko etnografsko področje. Narodnostna meja poteka pri Pontebi, kjer se začne furlansko narodno ozemlje, ter pri Šmohoru in po dolgem po Ziljskih Alpah, kjer se začenja sklenjeno nemško območje. Naš predel se nahaja tedaj na narodnostnem stiku slovenskega, romanskega ter nemškega prebivalstva. Najbolj se narodnostne spremembe v naši dobi uveljavljajo v Kanalski dolini, ki je od leta 1918 priključena Italiji in kjer so se izvršile demografsko-etnografske selitve na osnovi opcije še tik pred drugo svetovno vojno; še sedaj je nekaj Kanalčanov izseljencev na Koroškem v Avstriji, za njimi pa so se v Kanalsko dolino priselili Italijani. V Ziljski dolini je ponemčevanje najbolj uspevalo v najbolj industrializiranem področju okrog Podkloštra ter Čajne. Povsod moremo opazovati učinke dejstva, da pripada ta predel trem različnim gospodarskim in civilizacijskim sistemom: avstrijskemu, italijanskemu in jugoslovanskemu, ki se more na svojem etnografskem ozemlju uveljavljati upravno in gospodarsko šele na vzhod od razvodja pri Ratečah. Sicer pa so v tem predelu gorske pokrajine, ki do neke mere nagibljejo k izolaciji, dasi gre skoznje velika daljnovodna pot.

IV.

CELOVŠKA KOTLINA

UVODNA KARAKTERISTIKA

Celovška kotlina leži neposredno severno ob Karavankah v neposredni bližini Južnih apniških Alp ter je najbližji sosed Ljubljanski kotlini. S srednjih karavanških gora, posebno med Ljubeljem in Golico, se nam odpira prekrasen pogled čez obe sosedni kotlini in njiju relief ter nam razodeva prirodna svojstva, po tudi zanimive in učinkovito vidne razlike med njima.

Tudi Celovška kotlina je zelo velika, nič manjša od Ljubljanske, saj meri v dolžino 75 km, a v širino 20—30 km, kar predstavlja 1750 km^2 površine. Zelo spominja na pravi kotel, saj je obdana z gorovjem okrog in okrog. Medtem ko pripada Ljubljanska kotlina že robu Alp ter sega s svojim spodnjim, najnižjim delom izven alpskega predela pod kraške planote, je Celovška kotlina popolnoma notranjealpska enota, ležeča docela sredi alpskih pogorij. Mnogo se v opisih poudarja ta njena alpinska lega, saj se njeni učinki uveljavljajo v marsikaterem prirodnem svojstvu, postavimo, posebno glede podnebja. Toda ni malo važno, da nikakor ne leži sredi širokega gorovja Vzhodnih Alp, marveč vendarle še v južnem področju. Od severnega roba Celovške kotline je do severnega vznožja širokega Alpskega gorovja skoraj 150 km v zračni črti, a od južnega roba do vznožja Alp ob Ljubljanski kotlini je le okrog 10—20 km, a celo od Furlanske nižine je komaj dobrih 50 km. Tudi to ima svoje učinke v marsikaterem pogledu, zlasti v podnebju, pa tudi v antropogeografskem področju jih moremo opazovati.

Južna lega Celovške kotline se nam zrcali tudi v celotnem geološko-tektonskem in oroplastičnem ter geomorfološkem položaju. V njej se nahajamo na stiku med Južnimi apneniškimi ter Osrednjimi kristalinskimi Alpami, ki jih tudi tukaj nekako Drava razmejuje. To daje površju bodi v kotlini sami kakor zlasti v njenem obodu poteze raznoličnosti in pestrosti. Ker je to osrednje ležeča alpska kotlina in je obdana s pogorji, pripadajočimi dolgemu dravskemu porečju, so se v diluviju tu stekale ogromne množine ledu; po poledenitvi so ostali v kotlini mnogi

raznovrstni geomorfološki in hidrografski učinki, ki pestrost in mnogoličnost, zanimivost ter slikovitost še zelo povečujejo.

Kakor Ljubljanska tudi Celovška kotlina v sebi ni enotna, marveč je njeno površje zelo razgibano v drobnem. Med podolji, dolinami, plitvimi kotanjami in polji se vlečejo nizka pogorja ter se dvigajo posamič stoječe gore, 200—300 m, največ celo čez 500 m relativne višine, ali 900—1000 m absolutno. Ravni deli Celovške kotline pa se raztezajo med njimi nekako enakomerno od Z proti V ter od S proti J. Reči moremo, da se nahaja ravno dno kotline nekako v nadmorski višini med 500 in 400 m (Beljak 501 m, Šentvid 476 m, Celovec 446 m, Pliberk 474 m, izliv Krke v Dravo 392 m, gladina Drave pod Žvabekom 349 m). Marsikje nam tedaj značaj enotne kotline prihaja do dobra do veljave šele, ako se vzpnemo na višine, kjer se nam nudi vtis velike reliefne depresije, ob primerjavi z višjim gorskim obodom. Toda nizko ležeče danje ravnine so razporejene po vsej kotlini, tako da prihajajo vendarle krepko do veljave.

Za krepki vtis kotla je važno tudi dejstvo, da je Celovška kotlina prilično zaokrožena. Podolžna os, ki poteka podolgem ob Dravi ali malo severno od nje od Z proti V, vzporedno s Karavankami, je sicer s svojimi 75 km znatno daljša, nego prečna os, ki v najširšem predelu med Šentvidom ter Rožem doseza in kaj malega presega 30 km. Toda ker se v obeh osêh razprostirajo in križajo ali vsaj stikajo obsežne ravnote, prihaja močno do učinka vtis zaokroženosti.

Celovška kotlina je zares kotel, obdan od vseh strani z gorovjem. Vendar se gorski obod, obdajajoč kotlino, po velikem delu ne more prištevati k visokemu gorovju, marveč le k sredogorju. Vrh tega je ves ta obod na V, S in SZ iz kristalastih skrilavcev, ki so v njih povsod izoblikovani zaobljeni hrbti in povečini zaokrožene, plečate gore, pa zelo položna pobočja, kar še povečuje vtis srednjega gorovja z zmernim značajem. Šele daleč odzad, v glavnem na dravskomurskem razvodju, se dvigajo pravi snežniki, visoke gore z visokogorskim površjem iz golega skalovja, poglavitni del leta pokrite s snegom, kakor so Königstuhl 2331 m, Eisenhut 2441 m itd. Toda pred njimi se kakor v kulisah dvigajo še druga pogorja, čim bliže kotlini, tem nižja. Še bolj odaljene so na SZ visoke gore Visokih Tur z Velikim Klekom 3798 m in dr.; tudi te gledajo odozad s svojimi vedno zasneženimi vrhovi. Vrh tega visokogorski vrhovi niso od povsod vidni, in da jih pregledamo, se moramo v kotlini dvigniti na kakega od osamljenih hribov ali gora. Najbolj nizek je gorski

obod na vzhodni strani hribov ali gora, kjer jo obdajata Gradniško hribovje in Strojna, medtem ko se višje dvigata Svinja in Golica na severovzhodni strani. Po Dravski dolini ter ob Meži je širok prehod v vzhodno Slovenijo. Skratka: dasi je Celovška kotlina zares interalpinski svet, imamo v njej vendarle manj vtisa prave gorske pokrajine, nego bi bilo pričakovati po tako izrazito kotlasti legi.

Še najbolj prihaja visokogorski značaj v obodu do veljave na južni strani. Tu se dviga gorovje s Karavankami ter Dobračem neposredno nad kotlino in sicer takoj v najvišji gorski greben, v višine nad 2000 m, kakor sicer na nobeni drugi strani. Toda prav posebno je važna kameninska sestava tega gorovja: prav te gore, ki se vzdigujejo neposredno iz kotline, so pretežno iz trijadnih apnikov ter dolomitov, ki že v sorazmerno manjših višinah nagibljejo k visokogorskim oblikam. Vrh tega so Karavanke tipično slemensko gorovje, ozke, a obdane z mogočnimi podolžnimi prelomi in narivi. Strmi, ostri, ponekod izredno močno priostreni grebeni in vrhovi kipijo v južnem obodu Celovške kotline v nebo, vzpenjajoč se s svojimi svetlimi stenami neposredno nad zelenim vznožjem Rožanskega podolja. Vtis mogočnega velegorja v južnem obodu pa se še hudo stopnjuje, ker se tik zadaj za Karavankami dvigajo Kamniške in Julijske Alpe, ki imajo svoje najvišje gore, najveličastnejše apniške vršace, ravno v severnem delu, moleč še krepko iznad karavanških vrhov. Zato je umljivo, da malodane pri vseh slikah in posnetkih, kjer hočejo naznačiti in podčrtati gorski, tipično alpski značaj Celovški kotlini ali njenim, postavimo, za turistični promet važnim in privlačnim predelom, izberejo poglede in pokrajinske slike s Karavankami in sploh z mogočnimi Južnimi apniškimi Alpami v ozadju.

Meja med pretežno visokogorskim južnim ter pretežno sredogorskim severnim obodom Celovške kotline poteka v zgornjem delu po Dravski dolini, v spodnjem delu pa po Mežiškem podolju pri Ljibučah, zakaj Strojna pripada še kristalastim Osrednjim Alpam.

Kljub znatni razgibanosti površja v drobnem nudi Celovška kotlina vendarle v velikem obsežne ravne ploskve, ki so vabile na obdelovanje in na naselitev. In ker je Celovška kotlina zelo obsežna, premore tudi obilo ravne in nizkogričevnate površine, sposobne za kmetovanje; zato se je moglo v njej zbrati obilo ljudstva in se je skozi stoletja odlikovala z znatno prebivalstveno koncentracijo. Celo tako je velika, da je v njej spričo znatne

razčlenjenosti več pokrajinskih enot, ki imajo v sebi, v svoji razsežnosti ter v prirodnih pogojih za prometne stike s sosednimi predeli izvrstne osnove za upravno povezavo, za politično koncentracijo. Zato se ni čuditi, da so se v raznih zgodovinskih obdobjih uveljavljala različna upravna ter državnopolitična in gospodarska središča v Celovški kotlini, bodisi ob severnem ali ob južnovzhodnem njenem kotu ali na jugozahodu, kjer povsod prirodna prometna križišča vabijo človeka na osredotočenje, ali pa končno v osredju, kjer je v novem veku prevladalo urejevalno središče, dasi ob močni tekmi robnih zbiralnih središč. In ker je Celovška kotlina večja hidrografska sovodenj in se na vodno mrežo naslanja koncentrično sistem stranskih dolin in kotlin, se je tu nudilo središče za upravno in politično organizacijo večjega obsega, z vključevanjem tudi posrednega in neposrednega sosedstva. Podoba je, da je bilo tu središče že staremu Noriku. V zgodnji slovenski dobi se je tu razvila najstarejša znana slovenska kneževina in skozi stoletja je bilo tu središče Koroške dežele. Vendar pa je značilno, da se je vedno ob obdobno glavnem središču tekmovalno uveljavljalo še eno ali drugo središče, stoječe v drugem ali tretjem oglu kotline, vežoče nase tudi bližnje obodne pokrajine.

O NASTANKU CELOVŠKE KOTLINE

Celovška kotlina se po svoji obsežni reliefni depresiji v površju, v stičnem prostoru med Centralnimi in Južnimi Alpami, že na prvi pogled zdi tektonska udorina. Tako so jo pojmovali v geologiji (39, 460). In prav tako so jo označevali v geografiji (Krebs, II, 232). Ne more se reči, da bi bil njen nastanek že podrobno in izčrpno proučen, marveč je odprto bodisi glede zgradbe in nastajanja v velikem kakor glede morfogenetskega oblikovanja v malem še marsikako vprašanje, ki spričo izredno zanimive problematike vabi na raziskavo. Podoba pa je, da tudi tu kotlina ni nastala niti naenkrat niti enotno (216, 20), pa da sploh ni enotna tvorba.

Eno pa se zdi docela gotovo: V območju Celovške kotline in njenega neposrednega sosedstva se je nahajala depresija v alpskem površju že jako zgodaj. Tu je obstojala obsežnejša kotanja, ki je vlekla nase vodni odtok širšega sosedstva ter s tem dala osnovo za nastanek hidrografske sovodnji znatnejšega obsega. Toda o vsem tem še nimamo trdnih prič, marveč samo neke osnove za domnevo. V severovzhodnem obrobju Celovške kotline se

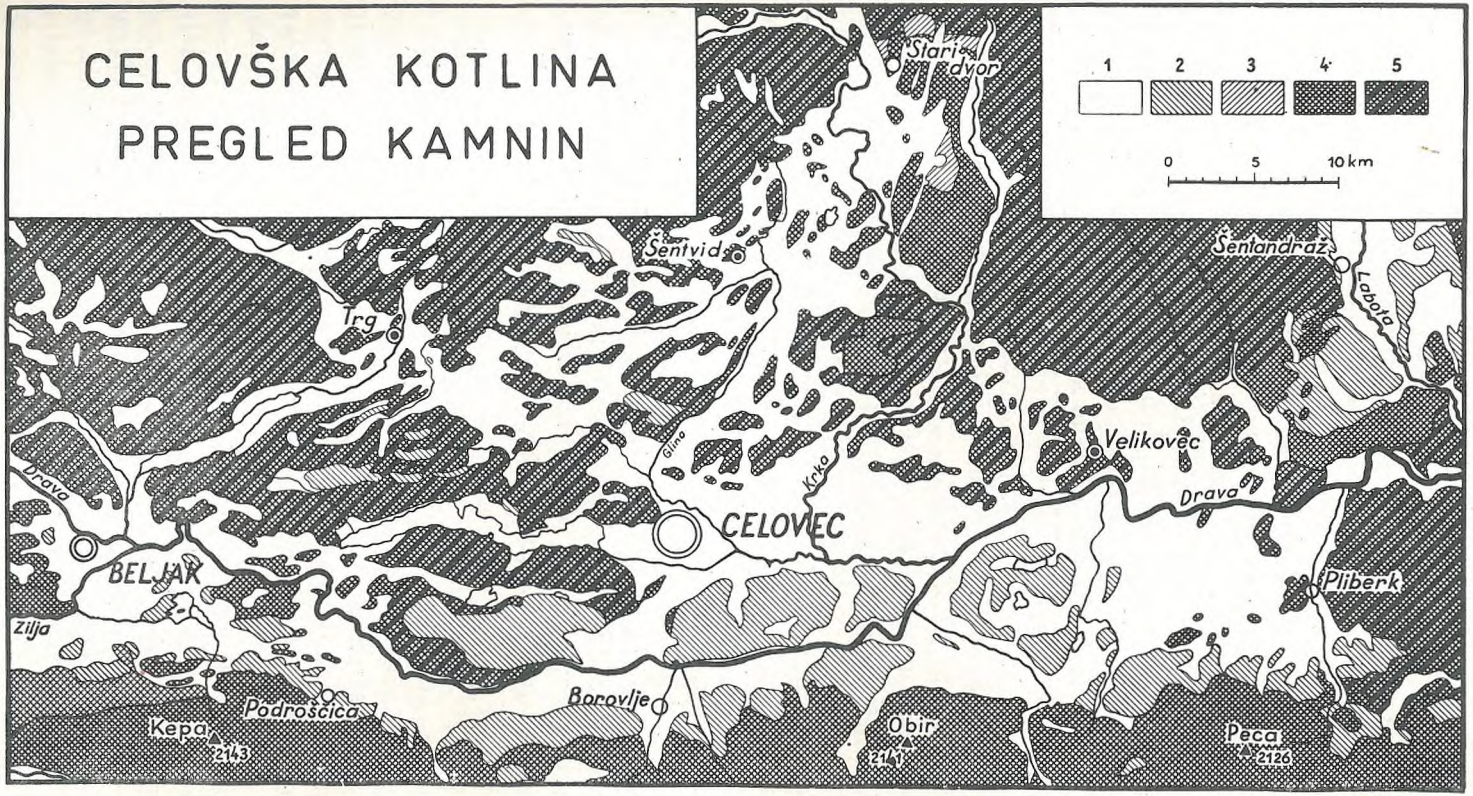

Pod. 106. **Celovška kotlina. Pregled kamnin**

1: s kvartarjem prekrito površje; 2: iz miocenskih odkladnin sestoječe površje; 3: eocenske kamnine; 4: površje iz apnika; 5: kristalinik

nahajajo eocenske morske usedline med Krko in Krčico, to je ob Grobniškem polju (Krappfeld), ki predstavlja podaljšek Celovške kotline proti severu. Eocenske kamnine — največ apnik — ležijo tukaj na zgornjekrednih in tradnih, pretežno apniških plasteh, ki so tu ohranjene izjemno obilne in obsežne, vgubane v obliki večje sinklinale, obmejene s prelomnicami. Kakor smo videli, je to področje relativnega grezanja, ki se nadaljuje v kotanji Neumarkt-Murau (Heritsch, Die österr.'Alpen 1915, s.'114). Tudi pri Šentpavlu v Labotski dolini ohranjene dosti obsežne zgornjekredne in trijadne, največ apniške hribine (32, 89) ležijo prav tako v obliki kotanje, obdane s prelomnicama na V in Z; eocena je prav malo v južni Labotski dolini, a mezozojik se je ohranil, ker ga je lega v kotanji varovala, podobno kot pri Grobniškem polju (Krappfeld). Ni ugotovljeno, od kod bi bilo eocensko morje segalo do Grobniškega polja, vendar se zdi, da smo upravičeni domnevati, da je eocenska kotanja zapustila sledov v usmerjenosti vodotokov. Zlasti naj opozorimo na reke v severozahodnem obrobju Celovške kotline, ki se v njihovih zgornjih tokovih tako trdovratno ponavlja smer od JZ proti SV, postavimo v Motnici, zgornji Krki, Vimici in zgornji Glini. Pa tudi med njihovimi povirji ter Dravsko dolino so ohranjena v isti smeri podolja, ki dajejo slutiti, da se je voda nekdaj odtekala proti SV in VSV. Ali ni morebiti v teh rečnih tokovih in podoljih dediščina po daljni eocenski dobi? Iz oligocenske dobe niso tod nikjer znane usedline. Vsekakor pa smemo smatrati za trdno, da se je težišče depresije v starejšem terciaru nahajalo v severovzhodnem robju Celovške kotline, v področju Grobniško polje—Šentpavel.

Mnogo bolj določni so paleogeografski sledovi iz mladoterciarne dobe. Težišče depresije se je prestavilo bolj v južni del sedanje Celovške kotline in podoba je, da so se v tem razdobju ustalile reke, stremeče v njeno spodnje področje. Od vzhoda je segal semkaj dokaj ozek, a dolg zaliv panonskega morja, razprostirajoč se skozi Mežiško podolje še v osrčje sedanje Celovške kotline. Tako moramo sklepati po dejstvu, da so našli pri Klopcah, na zahod od Hodiškega jezera, srednjemiocenske (»helvet«) morske usedline (32, 46; 214; 177). Toda depresija v južnem delu Celovške kotline je še starejša. Zakaj na mnogih krajih so tod našli obilne sladkovodne usedline spodnjemiocenske dobe; takrat je bilo nastalo jako obširno, zelo dolgo jezero, ki je segalo od vzhoda po Mežiškem podolju čez Leše in Holmec, pa še nadalje ob severnem vznožju Karavank čez Mohliče in Hodiše-Klopce do

območja Baškega jezera, če ne celo še v spodnjo Ziljsko dolino. Jezerske usedline so pretežno iz gline, le mestoma so tudi iz debelejšega drobirja. Med njimi ležijo tudi plasti rjavega premoga pri Klopcah, zahodno od Hodiškega jezera kar trije sloji (32, 58). Premogovne plasti po veliki večini niso kaj prida izdatne, toda razširjene so jako na široko v južnem podolžnem pasu Celovške kotline. Ugotovitve rjavega premoga pri Grebinju in Lipi kažejo nato, da je miocenski zaliv segal iz Labotske doline čez področje sedanjega Gradniškega hribovja še v Velikovško pokrajino, da pa so tam mladoterciarne usedline skrite pod kvartarno odejo. Verjetno je, da je bil ta terciar v zvezi s terciarnim zatokom na severnem vznožju Karavank preko vzhodnega dela Celovške kotline (214, 127—129).

Razsežnosti miocenskih jezerskih ter morskih usedlin ni bilo mogoče povsod zadovoljivo ugotoviti, ker so prekrite z nekaj mlajšimi prodnimi nasipinami zelo velikega obsega in tudi izdatne debeline, trdno sprijetimi v konglomerat. V geološki in geografski književnosti se označujejo kot satniški konglomerat, po Satnici (Sattnitz — ali na Gurah), hriboviti pokrajini med Vrbskim podoljem ter Dravo, kjer je labora ohranjena najbolj na široko in je najbolj proučevana. Satniškemu konglomeratu se pripisuje zgornjemiocenska starost (32, 35 in karta 31), toda poudariti je, da mu paleontološka starost še ni ugotovljena; ni izključeno, da izvira iz pliocenske dobe (32, 35). Fini drobir, ki sestoje iz njega spodnjemiocenske glinene jezerske usedline, izvira iz kristalastih kamnin na severu in so ga odondod nanesle reke v jezero. Prod, ki je trdno sprijet v satniško laboro, pa je povečini iz apnenca in ne more biti dvoma, da so ga glavnem nasuli potoki in hudourniki iz Karavank. Toda precej je proda, zlasti v severnem delu, ki izvira iz osrednjealpskih kristalastih kamnin (37, 1099). Zdi se, da smemo po teh okolnostih sklepati, kako mnogo nižje se je obrobno hribovje dvigalo nad to osrednjo koroško kotlino spodnjemiocenske dobe. Nasprotno pa je videti, da se je gorovje v razdobju, ko so burne vode nanašale prod satniške labore, dvigalo že prav strmo nad njo ali da se je ta čas nemara celo še dvigalo. Saj so se vršila poslej še tektonska premikanja: Karavanke so pritiskale proti severu ter se s svojo trijado narinile čez rob konglomerata ob Rožu, kakor je že dolgo ugotovljeno (37; 177). Satniški konglomerat je v splošnem nagnjen od S proti J, kar je očividno učinek kasnejših tektonskih premaknitev; najnižje leži v Rožu, tik ob vznožju Karavank, ki so očividno pritiskale proti severu in se narinile nanj. Saj nekateri pripisujejo konglomeratni

odeji vlogo krovne gube, ki jo Karavanke potiskajo pred seboj proti S (221, 53).

V mlajši terciarni dobi, pa naj je bilo to v zgornjem miocenu ali v spodnjem pliocenu, se je osredje depresije nahajalo v južnem delu sedanje Celovške kotline in reke so jo polnile s svojo nasipino. Po nasipanju se je depresija še nadalje ubočila, nemara se celo ugrezala nekako sinklinalno ali vsaj zaostajala kot dolga sinklinalna kotanja sredi splošnega dviganja. Nemara je prav to zaostajanje in ubočenje očuvalo prod-laboro pred erozijo ter odstranitvijo.

Satniška labora se nahaja sedaj v zelo širokem, skoraj popolnoma sklenjenem področju med Vrbskim podoljem ter vznožjem Karavank, kjer sega še v spodnje dele karavanških grap in dolin, pa od Mežiškega podolja pri Ljibučah do okolice Baškega jezera. Njena debelina je prav znatna, dasi ne povsod enaka. Najdebelejša je satniška labora na V in J, v Rožu in pri Baškem jezeru (do 170 m), a najtanjša na SZ, kjer so jo ugotovili pri Klopcah le 30 m na debelo (177). Konglomeratna odeja je seveda razkosana na mnoge dele, na hribce, griče in planote, ki so med njimi reke s potoki izdolble svoje doline. V celoti pa pomeni satniška labora prav znaten in pomemben del površja v celotni Celovški kotlini.

V območju miocenske depresije in satniške labore se nahaja glavno podolžno sotočje Celovške kotline, znamenje, da je prav ta kotanja odločilno vplivala na razporedbo vodnega omrežja, postala in ostala njena sredotežna osnovnica. Preseneča le, da Drava iz kotline ne odteka po Mežiškem podolju, po sledeh mladoterciarne podolžne kotanje, marveč precej severneje.

Celovška kotlina potemtakem ni enotnega nastanka in tudi v tem pogledu nas spominja na Ljubljansko kotlino. Kakor tamkaj se je tudi tu težišče in središče depresije prestavljalo od S proti J.

Kakor vse poglavitne kotline v južnovzhodnem delu Alp je bila potemtakem tudi Celovška kotlina v mladoterciarni dobi zaliv Panonskega morja. Pripadala je več ali manj kadunjastim robnim ubočitvam v stičnem predelu med Alpami ter Panonsko kotlino. Tudi v kasnejših razdobjih je ostalo tu depresijsko področje z veliko hidrografsko sovodnijo, toda v kotlino sedanjega obsega in današnjih obrisov se je razvijala šele polagoma. Ko so se v zaporednih sunkih, prekinjenih s presledki epirogenetskega mirovanja polagoma dvigale grude Vzhodnih Alp od starejšega miocena dalje, se je velika trikotna ploča Celovške kotline za-

držala pasivno, zaostajajoč nekako v isti nadmorski višini (216), ali se dvigala vsaj mnogo bolj počasi in manj izdatno. Podoba je, da ob splošnem dviganju ni vsa kotlina zaostajala enakomerno kot enota, marveč po posameznih delih različno. Saj je njeno dno prepočeno v raznih smereh in razkosano na posamezne grude, ki so zaostajale nekatere bolj, druge manj. Razlike med višinskimi merami vertikalnih premikov po posameznih grudah so sicer primeroma majhne, a vendarle izdatne dovolj, da pride njih učinek do veljave v današnjem reliefu. Tektonske črte, ki ločijo posamezne grude, potekajo vzporedno s celotnimi gradbenimi enotami, kakor jih spoznavamo posebno v obrobju kotline. Vzporedno s Karavankami, vsaj v velikem, je razkosana na primer Satnica. Vzporedno z veliko prelomnico Möll-Drava, ki se nadaljuje od Beljaka ob Baškem jezeru proti Karavankam, teče več v zgradbi zasnovanih črt. Končno moremo opazovati tudi tektonske črte s smerjo S—J, ločeče posamezne grude, potekajoče vzporedno z poldnevniškimi robovi Svinje in Neumarktskega podolja (177, 54). Višinske razlike v reliefu, ki kažejo razporejenost v preskokih, nam marsikje razodevajo tektonsko zasnovanost že na temelju geomorfoloških svojstev. Podoba je, da je dno Celovške kotline prepokano in razkosano na večje in manjše grude, ki so se različno naglo dvigale, ki pa jih je vrh tega bočni pritisk ponekod zakrenil nekoliko na pošev. Na splošno so grude zlasti v severnem delu kotline nagnjene na pošev, tako da visijo proti jugu.

Višinske razlike pri dvigih posameznih grud so tedaj primeroma neznatne. Napram obodu pomenijo te grude enoto, ki je močno zaostajala sredi splošnega dviganja. Tudi obod se ni vzdigal na vseh straneh enako naglo, toda vendarle se je povsod vzdignil tako izdatno, da je v sredi zaostalo področje dobilo značaj kotline. Obod poteka po prelomnih tektonskih mejah, ob stičnih ploskvah med različno premikanimi grudami.

Najbolj očitno prihaja tektonski rob do veljave v južnem področju. Stik med Karavankami in Celovško kotlino v Rožu nam kaže izrazito prelomnico, tekočo podolgem po vznožju gorovja. Ob njej je ugotovljen krepak nariv, usmerjen proti severu. Zato poteka rob kotline tako na daleč skoraj popolnoma ravno, in sicer na daljavo nič manj ko dobrih 70 km, od Ziljske doline pa do južnovzhodnega kota pri Ljibučah.

Tudi v južnozahodnem oglu kaže rob Celovške kotline že na zunaj tektonsko prirodo. Ziljske Alpe se nehajo kakor odrezano med Dravo in Ziljo, in sicer ob prečnem prelomu, katerega zu-

nanjo sled nam predstavljajo Beljaške Toplice, topel izvirek ob vznožju na vzhodnem koncu Dobrača, sicer indiferenten, a s temperaturo 29° C. Tudi severozahodni rob Celovške kotline je tektonski.

Celovško kotlino radi primerjamo po obrisih in zunanji obliki velikemu trikotniku, katerega osnovnica leži na vznožju dolgih Karavank, vrh pa v kotu nad Šentvidom, pravzaprav celo v podaljšku, ki jo tvori izboklina Grobniškega polja (Krappfeld). Toda severovzhodna stranica trikotnika je dejansko zložena iz krajših prečnih in poševnih kosov. Med njimi vzbuja pozornost podolžna črta, s katero se Svinja na jugu spušča v Celovško kotlino in v nizko Šentpavelsko ali Gradniško hribovje. Sama po sebi se vsiljuje domneva, da je orografska meja zasnovana na podolžni prelomnici, ki teče več ali manj vzporedno s tektonskim južnim robom kotline, potekajočim na severnem vznožju Karavank. V izoblikovanosti in obrisih Celovške kotline pa ima precejšnjo vlogo, zakaj z njo je vzhodni del do neke mere osamosvojen, tvoreč široko izboklino Podjune proti vzhodu.

Kljub tem svojstvom severovzhodne stranice pa je Celovška kotlina v celem vendarle podobna trikotniku. Spričo tega je kotlina nekako sredotežno zaokrožena in v njej je od vseh strani sorazmerno enak odnošaj do osredja, v veliki razliki napram Ljubljanski kotlini, ki je mnogo bolj razpotegnjena v dolžino smeri SZ—JV. Podolžna osnovnica, naslonjena na Karavanke, daje poglavitno oznako legi kotline, toda tudi prečna os, z vrhom na Grobniškem polju, prihaja krepko do veljave. Na križišču obeh je Celovec, največje mestno središče Celovške kotline, ki se je v znanosti začela imenovati po njem.

Celovška kotlina je potemtakem polagoma nastajala in sicer zlasti v razdobju od začetka miocena dalje. Današnje obrise in višinska razmerja je dobila šele v toku mlajšega pliocena; proti koncu pliocena se niso že bistveno razlikovala od sedanjega stanja. Smatra pa se, da tektonska premikanja še vedno trajajo (216; 177). O njih pričajo tudi potresi, ki se dogajajo v Celovški kotlini pogosto ter ponekod dokaj krepko. Stresa se seveda ne enotno vsa kotlina, marveč posamezni njeni deli, posamezne grude, stikajoče se ob prelomnicah, ki se ob njih uveljavljajo tektonski premiki. Saj preprezajo zgradbene poči tudi dno Celovške kotline same, kakor že naznačeno in kakor pričajo že toplice ob Hodiškem podolju nedaleč od Ribnice (17° C). Vendar najhujši potresi se dogajajo v robnem pasu Celovške kotline. Posebno nemirno področje je videti v južnozahodnem kotu, kjer

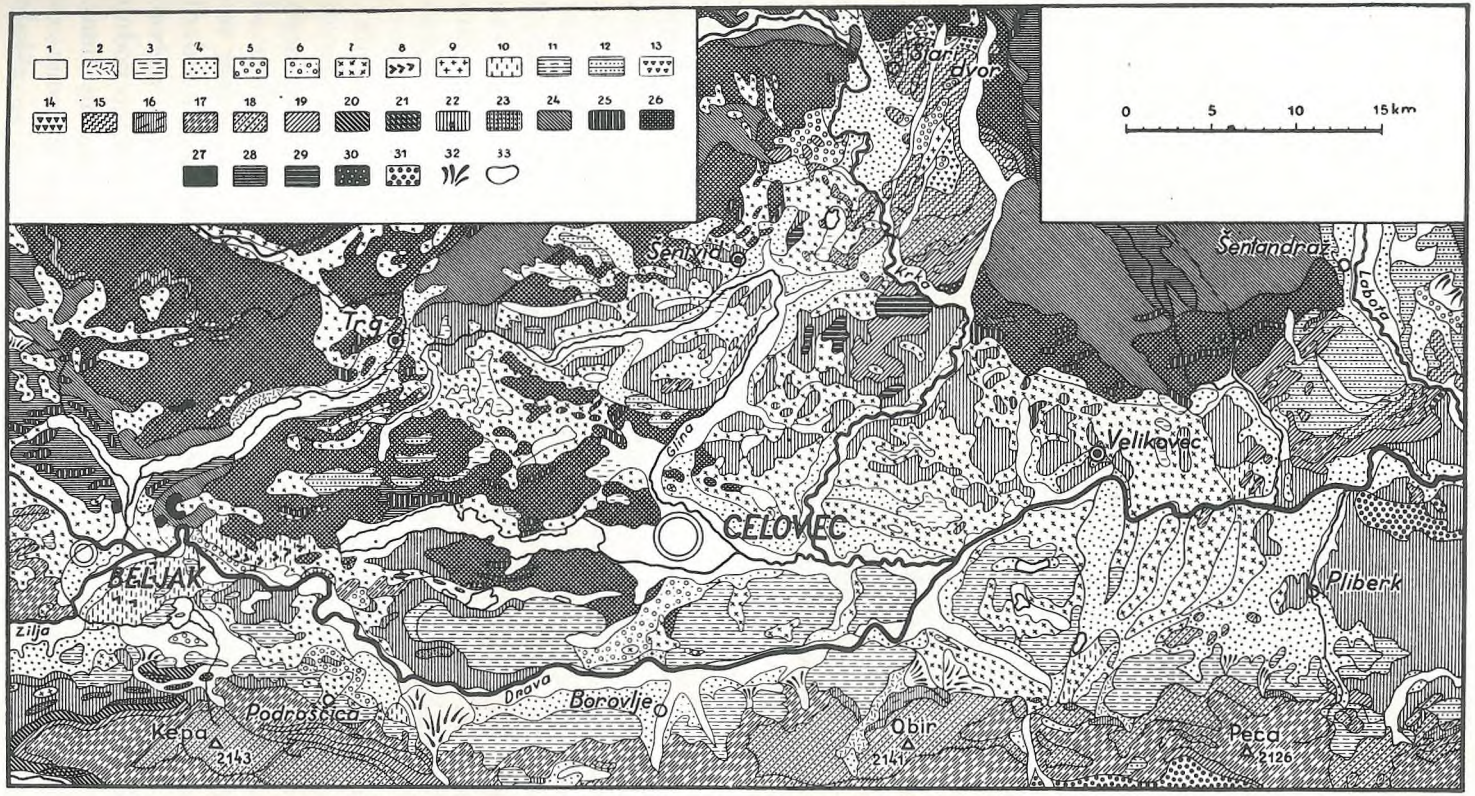

Pod. 107. **Geološka karta Celovške kotline** (po Vettersu)

1: aluvij; 2: podori; 3: močvirje in šota; 4: mladodiluvialni prod; 5: prod visoke terase; 6: krovni prod; 7: mladodiluvialne morene; 8: drumlini; 9: riške morene; 10: diluvialna ilovica; 11: zgornji miocen; 12: srednji in spodnji miocen; 13: staroterciarne marinske odkladnine; 14: limniški staroterciar; 15: kreda; 16: jura; 17: zgornja trias; 18: srednja trias; 19: spodnja trias; 20: perm; 21: karbon; 22: starejši paleozoik (pretežno skrilavci); 23: starejši apniško-dolomitni paleozoik; 24: blestnik; 25: kristalinski apnenci; 26: kremenovi filiti in sorodne kamnine; 27: ortognajsi; 28: paragnajsi ali sedimentni gnajsi; 29: bazični vulkaniti in žilnine ter grohi; 30: bazični grohi; 31: metamorfni bazični vulkaniti; 32: vršaji; 33: jezera

se stikajo in križajo prelomnice iz različnih smeri, od Z—V, od SZ in od SV. Beljaška pokrajina je mnogo trpela radi potresov, posebno hudo v letu 1348, ob onem znamenitem potresu, ki je sprožil podor Dobrača. Tudi severni del Karavank z Rožem je mnogo trpel zaradi potresov, ki se prožijo ob velikem karavanškem prelomu in ki so očividno izraz še vedno trajajočih tektonskih premikanj, morebiti še vedno trajajočega velikega nariva, v katerem prodirajo v smislu sodobnih geoloških tolmačenj Karavanke proti severu. Pa tudi v nekaterih drugih robnih področjih so ugotovili še vedno trajajoči zgradbeni nemir (prim. karto potresnih in tektonskih črt: 177 a, 54; 177 b; 179 a).

Celovška kotlina je del Podravja. Vsa pripada porečju Drave, ki je ena najbolj markantnih rek južnovzhodnih Alp in Panonske kotline hkrati. Njena dolina ostane alpska nekako od Maribora navzgor.

Dravska dolina ima v svojem zgornjem delu dva velika ovinka, pri Sachsenburgu in pri Lienzu. Pričata nam v zvezi z dolinama ob pritokih Möll in Isel, da imamo tu dejansko opravka s sestavljeno dolino. Nastala je šele polagoma ter se končno izoblikovala v sedanji dolžini tako, da je, zlasti skupaj s spodnjim delom do prehoda v Panonsko nižino, največja, najdaljša podolžna dolina v južnovzhodnih Alpah, ena najmarkantnejših potez v licu Alp sploh. Z njo je povezano vse zgornje dravsko porečje na Celovško kotlino in v tem je poglavitni vzrok, da je imela Koroška dežela vedno izrazito podolgovato obliko. Tako je na dolgo raztegnjeno to porečje, da ga Celovška kotlina niti ni mogla vedno vsega pritegniti nase, marveč je najzgornejši del, s porečjem reke Isel, pripadal Tirolski. Oba največja leva pritoka, Möll in Isel, sta glavna, ki dajeta značaj zgornjemu dravskemu porečju in Dravi sami. Saj pritekata izpod najvišjega dela Visokih Tur; njiju povirju pripada osrednje velegorje Vzhodnih Alp s svojim večnim snegom in znatnimi ledeniki. Vodni pritok iz tega gorovja daje značaj celotni Dravi v vsej Celovški kotlini in še nižje od nje, določajoč kolebanje vodnega stanja v posameznih letnih časih, ki se bistveno razlikuje od vodnega režima v drugih rekah v bližnjem jugovzhodnem sosedstvu (118a, 75). Zakaj tu je višek vodnega stanja pozno pomladi in poleti, ko se topi sneg in prihaja tudi izpod ledenikov največ vode. Kako velikega pomena je to redno in karakteristično vodno kolebanje, postavimo, za hidroelektrične naprave, leži na dlani.

Isto visokogorsko povirje je bilo ogromnega pomena za Celovško kotlino tudi v toku diluvija. Odondod so se zbrale

ogromne množine ledu, se združile v silen ledenik, ki se je po Dravski dolini pomikal navzdol, in sicer v toliki višini, da se je pretakal celo čez Ziljske Alpe v Ziljsko dolino, pa tudi v manjše stranske doline, pred vsem pa se razlil v Celovško kotlino ter jo prekril vso. Ko si človek ogleduje ogromni učinek, ki ga je imela diluvijalna poledenitev v Celovški kotlini, mu stopa vedno znova pred oči, da je za to geomorfološko preoblikovanje poglavitna osnova v dolgi zgornji Dravski dolini ter v njenem pod najvišje gore segajočem obsežnem porečju. Obilni drobir, ki je z njim tako na široko, ponekod tudi na debelo, prekrita Celovška kotlina, izvira prav iz teh visokogorskih skupin. V primeri z dokaj obsežnim zgornjim Podravjem je porečje Zilje presenetljivo ozko in se ne more meriti z dravskim, dasi pri tem ne sme ostati neomenjeno, da je spričo zelo obilnih padavin v Karnskih Alpah Zilja jako vodnata. Toda po geomorfološkem učinku je bila za Celovško kotlino odločujoča malodane samo Drava s svojim porečjem.

POVRŠJE CELOVŠKE KOTLINE — UČINKI ZALEDENITVE

Dno Celovške kotline se po geološko-petrografski sestavi živoskalne podlage ujema z obodom: v večjem severnem delu sestoji iz kamnin, pripadajočih veliki enoti kristalastih skrilavcev, a v južnem področju, v bližini Karavank, gledajo na površje apniškodolomitne vzpetine ob terciarni satniški labori, zavzemajoči poglavitni del površja.

V velikem delu Celovške kotline je seveda starejša živoskalna osnova skrita pod mlajšo nasipino, bodisi pod terciarno laboro, kakor pod sipkim kvartarnim drobirjem. Toda satniški konglomerat je tektonsko še malenkostno premaknjen; ves je fluvialno preoblikovan ter razrezan v hribe, griče in doline. Le kvartarna nasipina je povečini sipka in prekriva najnižja, skoro docela ravna, le v najmlajše terase razrezana področja. Kvartarna doba je bil čas velikega zasipanja, podobno kot mlajši terciar za južno področje. Razvrščenost dolin in podolij vzbuja pozornost in marsikje se nam že na prvi pogled vzbuja vtis, da so se v usmerjenosti vodnih tokov že v novejši dobi izvršile spremembe, ki so s kasnejšo nasipino močno zabrisane.

Kvartarna nasipina prekriva najširše področje v osrednjem pasu vzhodnega dela, posebno na široko v Podjuni, zavzemajoči ves predel med Svinjo ter vzhodnim koncem Karavank. Tukaj molijo samo posamezni deli živoskalne podlage iznad nasute rav-

nine, izoblikovani ponekod v majhne hribe, povečini pa celo samo v osamljene gorice in griče. Podobno na široko je zasuta osrednja proga kotline v široki Celovški ravnini, ki se ob spodnji Krki drži vegaste Velikovške pokrajine, proti Z pa se zoži v ozko, a dolgo kotlinico Vrbskega jezera s podaljškom čez Lipo in Skočidol proti Beljaku.

Malokje na Slovenskem je imela diluvijalna poledenitev tako izredno veliko vlogo v geomorfološkem preoblikovanju, kakor v Celovški kotlini. Zakaj ogromne ledene gmote, ki so se nabirale v gorovjih zgornjega Podravja, pa se stekale v véliki skupni ledenik, ki se je pomikal po Dravski dolini navzdol, so se ustavile tukaj. Dravski ledenik je prekril domala vso Celovško kotlino, ki je postala njegova čelna kotanja. Ob prestopu vanjo, med Dobračem in vzhodnim koncem Mirnockovega pogorja, je segal ledenik še v višino 1500 m; led je bil potemtakem tu debel okrog 1000 m. Pa tudi ziljski ledenik je tekel v Celovško kotlino med Dobračem ter Karavankami, družeč se z dravskim ledom v skupno ledeniško enoto, ki se je razprostirala na široko po kotlini, segajoč od južnega do severnega oboda. Na levem krilu se je južno ob Visošci zopet združil z glavnim ledenikom odcepek, ki se je pomikal po Trebinjskem podolju (Gegendtal). Drugi odcepek dravskega ledenika se je pomikal po podolju Arriach-Teuchen in prestopil v Celovško kotlino čez Zokavo (Himmelberg) nad Trgom (Feldkirchen), z višino ledu malo pod 1200 m.

Skozi široka vrata med Karavankami in Visošco se je dravskoziljski ledenik razlil v prostorno Celovško kotlino in kolikor več mu je bilo na razpolago prostora med severnim ter južnim obodom, toliko bolj se mu je tanjšala debelina. Ker je dobavljal ziljski ledenik iz južnih Alp spričo večje množine padavin posebno mnogo ledu, je bila debelina v južnem delu, zlasti v bližini Karavank, največja; ledeniška površina je bila potemtakem v glavnem nagnjena od JZ proti SV. Ob boroveljskem Grlovcu je segal ledenik le še do 1100 m visoko, medtem ko je na levem krilu dosezal isto višino na robu kotline pri Zokavi (Himmelberg), na sredi kotline pa nekako nad Celovcem. Tudi najvišje hribe in gore, stoječe osamljeno po kotlini, je še prekrival led. Celo proti SV pomaknjena Šenturška gora 1015 m se je najbrž ravno še skrila pod ledeniško odejo (37, 1074). Ob Štalenski gori (Magdalensberg) 1056 m, ki je s sosednjimi osamljenimi hribi pomaknjena precej v kotlino od SV, je ledenik segal samo še do višine 900 m. Nad zgornjim Gosposvetskim poljem je bil led debel še vedno okrog 450 m in nekako ravno toliko na

zahodnem robu Podjune. Štalenska gora s svojimi osamljenimi sosedi je tedaj že molela iznad ledu in ni več pokrita z morenskim drobirjem. Ob njej se je veliki ledenik cepil na dva dela. Manjše levo krilo se je razprostiralo v oni del Celovške kotline, ki se zajeda kakor obsežna draga proti SV okrog Šentvida. Plitvi ledeniški jezik se je na levi naslonil še na pobočje Vimiških gorá, pa se v močno izbočenem čelnem loku spustil pri Kraigu v Šentviško ravan, kjer je objemal sedanjo kotlinico Dolgega jezera — Lang See, kakor tudi kotlinico pri Launsdorfu in Ostrovcu. Šele Grobniško polje (Krappfeld) je bilo izven poledenitve, a v jako zanimivi legi med dvema ledeniškima jezikoma. Zakaj motniški ledenik je nehal na njegovem severnem koncu pri Hirtu nad ustjem Motnice. Naravno, da so vode izpod ledenikov nasipale velike množine proda.

Glavni del dravskega ledenika se je pomikal med Štalensko goro in Karavankami proti vzhodu, prekrivajoč še ves velikovški in podjunski del Celovške kotline. Desni rob ledenika je nalegal še na vzhodne Karavanke, kjer je segal na pobočju Črnega vrha (1690 m) še do višine 900 m, ob Selski Borovnici (Frajpahu) nad Spodnjo Vesco 800 m, pa malo nad vznožjem ob Malem Obirju ob slapu ter Stari gori do Reberc ob vhodu v gorsko dolino Kapelske Bele (37; 66). Ledenik je bil tu že za toliko nižji in ožji, da se je odmaknil od karavanškega vznožja ter potekal ob Žitari vasi, ob Žineku, pa ob Homcu nad Belovčami, pa severno od Slemen (Slimnach) pri Čepičah, severozahodno od Štebna, vzhodno od Metlova, na osamljeno brdo 621 m med Repljami, Vogrčami in Rinkolami. Tu je dravski ledenik dosezal svojo največjo dolžino. Severno od Drave se je ledeniško čelo še naslonilo na brda med Rudo in Sv. Lovrencem, nadalje pa na južna in zahodna pobočja širokega osamljenega holma Vašinje (729 m) ter pri Vovbrah dosegalo vznožje Svinje. Ledenik je prekril še vse dokaj visoke osamljene holme v kotu med spodnjo Krko in Dravo pri Velikovcu, celo še Brankovico 832 m; njegovi robni morenski nasipi se vlečejo mimo Malega Šentvida in Trušenj do Vovbr ob vznožju Svinje.

Kazalo je podati drobni oris, kako veliko in obsežno površje je zavzemal dravski ledenik v višku würmske poledenitve, da se vidi, kako je domalega vsa Celovška kotlina bila še v območju njegovega neposrednega učinkovanja. Samo neznaten vzhodni pas pri Bistrici ter Pliberku, pa pri Grebinju je ostal izven ledeniškega jezika, podobno kot na severu Grobniško polje (Krappfeld).

Tako temeljite zaledenitve ni imela nobena druga kotlina na Slovenskem in docela naravno je, da je površju Celovške kotline diluvijalna doba vtisnila mnoge značilne poteze, po katerih se razlikuje od večine kotlin v južnovzhodnem področju Alp. Pri tem pa moramo jemati v poštev, da so se ledene gmote ponovno zgrnile čez Celovško kotlino.

Za trdno so izpričane morene riške poledenitve na več krajih na robu Celovške kotline, kjer so raztresene nekaj km bolj daleč proti V in SV, nego morenski nasipi würmske poledenitve. Našli so jih na brdu Libič ob Pliberku, morda so tudi na brdu pri Rinkolah, v večji množini pa na Grobniškem polju (Krappfeld; 37; 177).

Med mnogovrstnimi in obilnimi sledovi diluvialne poledenitve v Celovški kotlini so najbolj vidne morene, ki ležijo kot odeja razprostrte po površini, tukaj le na tanko, drugod bolj na debelo, ponekod bolj v položnih kopah, razvrščenih brez reda ali pa v pravilnih nasipih. Marsikje je ostal na njih do danes raznosmeren strmec, zaradi česar se voda slabo odteka, da so tla vlažna, ponekod celo zamočvirjena ali spremenjena v barje ali kar v jezerca. Morenski nasipi so zelo vidni zlasti na robu kotline, v spodnjem severnovzhodnem delu po ravnem, v zgornjem delu pa po pobočju Karavank, Vimiških gora ter Visošce. V kotlini sami so posebno vidni čelni morenski nasipi, ki teko v lokih čez Velikovško in Podjunsko ravnino. Posebno na gosto jih vidimo na območju Klopinjskih gričev; vodni odtok med njimi je zastajal in obilo jezer je nastalo tu. Severni del kotline nam kaže morenske loke bolj na redko, pač znamenje, da je bil ledenik tu bolj tenek in da se je naglo krčil, medtem ko se je v senčnem področju ob Karavankah bolj držal. V celem se je ledeniški jezik polagoma krčil in njegovo čelo se je postopno umikalo od najvišjega stanja nekako do sedanjega ustja Krke. Vse to so nasipi in razvojne stopnje iz würmske poledenitve, ki jih je sedem (177), če ne še več (prim. obilico würmskih morenskih nasipov na Blejsko-Radovljiški ravnini). Ko je ledenik s svojim čelom segal še nekako do sedanjega ustja Krke ter odlagal morenski nasip, ki se vleče od Gospe Svete (Maria Saaler Berg) čez Borovje (Farchern), Reple (Replach), Jadovce (Thon), Stari dvor (Althofen), Malo ves (Kleindorf) in Mohliče (Möchling), je bil ledenik že za okroglo 400 m tanjši nego v dobi najvišjega stanja. Ker moramo računati, da je ledenik v tem skrčenem stanju na ločni črti Grlovec, Celovec, Zokava segal le še v nadmorsko višino okrog 700 m, a pri Beljaku do kakih 1000 m visoko, je razvidno,

da so mnogi hribi v osredju Celovške kotline pogledali iznad ledu, zlasti Osojsko Turje, pa poglavitni del Gur. Ledenik se je potemtakem polagoma razdelil na tri dele, ki so polzeli več ali manj ločeno po rožanskem, vrbskem in osojskem podolju. Pri nadaljnjem nižanju ledu in krčenju so le še trije ločeni ledeniki ležali v Celovški kotlini ter nalagali ločene morenske nasipe, na Osojskem jezeru pri Sv. Urbanu, na Vrbskem pri Porečah in Ribnici (177, 79). Toda to so docela neznatni nasipi, znamenja, da so se ledeniki ob njih le malo zadrževali. Ledenik se je za

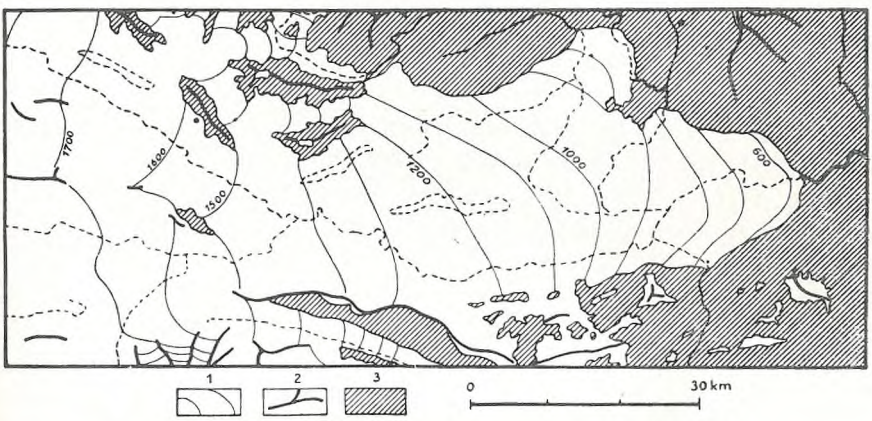

Pod. 108. **Obseg diluvialne zaledenitve v Celovški kotlini** (po Pencku, Srbiku in Desiu)

1: z ledeniki prekrito ozemlje. Izohipse s številkami naznačujejo nadmorsko višino, površino diluvialnega ledu; 2: glavni gorski grebeni; 3: nezaledenelo površje

nekoliko dalje ustavil še pri Beljaku, kjer je ohranjen na Beljaški ravnini lep morenski venec. O ziljskem ledeniku, ki se je bil ta čas že osamosvojil, manjkajo čelni nasipi tega stanja.

Ob nadaljnjem krčenju dravski ledenik ni več segal v Celovško kotlino; v bühlskem stadiju je ležal njegov jezik pri Spittalu (177, 79).

Iz zelo obsežnega področja zgornjega Podravja se je led stekal v Celovško kotlino. Nosil je s seboj velike množine morenskega drobirja in ga odlagal tu. Posebno mnogo morene je ledenik odlagal v zatišnih legah, zlasti v prečnih dolinah, ki jih je, vzemimo na Gurah, zadelal jako na debelo. Vode so sicer kasneje mnogo morenskega drobirja preložile v nižja področja, obilo ga odnesle sploh iz kotline, mnogo pa ga je ostalo na prvotnih krajih. Ni čuda, da so domala vsa nižje ležeča področja

tako obilno zadelana z ledeniškim drobirjem ter s fluvioglacialnim prodom in peskom. Geomorfološka slika površja je bila v Celovški kotlini v razdobju po zaključku poledenitve močno različna od tiste, kakor jo je našel ledenik ob svojem prvem prodoru.

Posebno velike in izredno učinkovite spremembe je poledenitev povzročila v razporeditvi vodnega omrežja. Hidrografsko razporedje v Celovški kotlini je bilo kakor nalašč, da so mogle morenske odkladnine zmesti vodi odtok, jo zavreti in zajeziti, pa prisiliti vodotoke, da so si iskali novih strug. Drava sama je izvirala šele ob vzhodnem čelu ledeniškega jezika, med Rudo in Vogrčami-Ripljami, nekako pri Lipici. Toda na S in na J, bodisi v Krških ter Labotskih Alpah kakor v Karavankah, je bilo ostalo mnogo površja nezaledenelega. Saj je potekala ločnica večnega snega v Karavankah 1500—1600 m, a v Krških Alpah ter na Svinji okrog 1800—1900 m (66; 177). Reke in potoki, ki so tekli za časa poledenitve iz severnih ter iz južnih gorskih dolin ter grap v Celovško kotlino, so ob svojem prestopu iz gorovja zadeli ob rob ledenika, se ob njem zajezili in se ponekod razlili v jezero, drugod tekli čez led, vsekakor pa si v stični progi med robom ledenika ter nezaledenelim pobočjem iskali po novih strugah odtoka proti vzhodu. To je bila sila važna hidrografska sprememba, saj je spričo sredotežnega hidrografskega značaja Celovške kotline zelo mnogo vodotokov stremelo proti dolgima bokoma ledenika. Te vode so prinašale z gora mnogo drobirja ter ga odlagale ob ledeniškem boku, kjer se jim je strmec zmanjšal in je popuščala njihova prenosna sila. Hkrati so pritekale vodice izpod ledeniškega boka, kjer se je topil led; od tamkaj so odnašale morenski drobir ter ga odlagale nižje spodaj, posebno tam, kjer so se struge razširile v jezerca. V njih se je razen proda in peska odlagalo tudi blato ter je nastajala pasovita glina, tako karakteristična za obledeniška jezerca. In vsega tega je obilo na robeh Celovške kotline, in sicer v zahodnem delu bolj visoko, še v pobočjih, a v severovzhodnem področju bolj v nizkih legah, zlasti na vznožju.

Karavanke imajo preveč strma pobočja, da bi se bilo na njih ohranilo kaj prida drobirja. V najvišjem srednjem delu so s karavanškega ovršja polzeli še samostojni kratki ledeniki ter se iztekali v veliki skupni ledenik.

Še veliko več pogojev za odklonitev vodnih tokov je bilo ob severnem robu Celovške kotline, kjer stremi vanjo še več rek in rečic ter potokov. V nizkem ozemlju pri Trgu je široka

ledeniška izboklina segala čez Zokavo (Himmelberg) še tja čez preval pri Tiebelu v Krško dolino. Prav tu se je na čelo njegove izbokline naslanjal jezik krškega ledenika, ki je nehaval prav tukaj. Izpod skupnega ledeniškega konca se je zbirala voda ter tekla po dolini sedanje srednje Krke proti SV.

Jako mnogo pogojev za ledeniško zajezitev je bilo ob Vimiških gorah, od koder teko potoki po grapah na gosto proti JV, v zgornjo Glino. Ledenik je s svojim levim bokom nalegal še na pobočje, segajoč pri Sv. Urbanu do 1000 m, a nad Šentvidom do 800 m visoko.

Spet drugačno zajezitev in rečno preložitev je ledenik povzročil na Šentviški ravnini. Ledeniški bok je Motnici zaprl pot in jo prisilil, da si je ubrala novo strugo proti V, kjer teče še sedaj. Pri Mostiču je zadela na Krčico in se združila z njo, kakor še danes. Krčica je tekla poprej od Mostiča proti J, pač tam, kjer teče sedaj spodnja Krka. Za časa poledenitve pa je združena Krka s Krčico zadela že nekaj pod Mostičem na bok ledenika ter se morala ob njem odkloniti proti vzhodu in si ob njegovem boku iskati nove poti. Še danes se vidi njena takratna struga ob vznožju Svinje, ob Malem Šentvidu pa mimo Trušenj in ob Vovbrah ter pred Grebinjem, nadalje pa med Vašinjami in Gradniškim hribovjem, kjer teče in je bržkone tekla tudi poprej Golovica (Wolfnitz). Pri Lipici se je ledenodobna Krka iztekala v Dravo, in sicer ravno na kraju, kjer je ta šele izvirala izpod ledeniškega jezika (prim. karto Slov. I, str. 220 in pod. 108, str. 419).

Reke s potoki so se znova prestavljale, ko se je dravski ledenik od viška würmske poledenitve postopno umikal nazaj do stanja na ločni črti od Mohlič mimo Tinj na Gosposvetsko goro, pa potem še nadalje do Beljaka itd. Povečini si čelni morenski nasipi sledijo v razdaljah po 2 km ali na S nekaj več. Kakor hitro se je ledeniško čelo za toliko odmaknilo, da je ostala prosta globel stare sredotežne doline, dotlej zaprte z ledom, jo je izkoristila voda ter vanjo preložila svoj tok, stremeč po čim krajši poti proti sproščenemu središču kotline. Ko se je ledenik še nadalje skrčil ter ob svojem čelu nalagal ločne morenske nasipe, ki se vlečejo od Starega dvora nad sedanjim ustjem Krke mimo Jadovcev (Ton) na Gosposvetsko goro, je mogla Krka znova preložiti svojo strugo. Od iznad Malega Šentvida se je že ustalila v sedanji strugi, toda od Pokrč (Poggersdorf) dalje je tekla ob ledeniškem boku proti ZV pod Tinjami, kjer se danes razprostira široko Tinjsko barje med obema morenskima nasipoma. V tej dobi je v Krko od desne pritekala Glina, ki se je

bila za umikajočo se šentviško ledeniško izboklino prestavljala v sredotežnem stremljenju ter je že tekla po Gosposvetskem polju navzdol, a je morala mimo Varpje vesi (Arndorf) na Dominčo ves (Deinsdorf) pod Timenicami (37, 1091). Šele po nadaljnjem skrčenju ledenika sta se Krka in Glina tudi v spodnjem toku preložili tjakaj, kjer tečeta še dandanes, to je v stržen čelne kotanje, ki je v njej ležal vrbski pramen razcepljenega dravskega ledenika.

Na desni strani Drave se je prestavljala spodnja Bela, sicer pod precej drugačnimi pogoji, a po geomorfološkem učinku nič manj pomembno. Zakaj v Podjuni ni gričev, ki bi reki določali in odkazovali strugo. Spričo tega se je mogla Bela takoj preložiti bolj na levo, kakor hitro se je ledenik skrčil, in vselej, ko se je odmaknil proti Z, se je pritisnila reka za njim ter si napravila svojo strugo tik ob ledeniškem čelu. Pri tem je sproti odnašala morenski drobir, tako da so se tu ohranili le redki morenski ostanki.

Razen navedenih so se ob krčenju ledenika vodotoki prekladali znatneje posebno še na Šentviški ravnini ter v izboklini pri Trgu in Zokavi.

Krka se je bila bodisi pod vasjo Tiebel, kakor ob Grobniškem polju, zajedla že tako globoko v svojo novo strugo, da se ni več prestavljala v najbližjo sredotežno smer.

Podobno kakor navedene večje reke so se prestavljale tudi manjše vodice v osredju Celovške kotline, ko se je površje sprostilo ledu. Za Celovško kotlino je spričo tega značilen sila različno izoblikovan relief ter pester po sestavi. Vrstijo se brezštevilni morenski nasipi ter morenske groblje, pa drumlini. Vmes se vidijo obsežne ploskve fluvioglacialnega proda in peska, ki so ga reke nasule po kotanjah, da tvorijo danes prodne ravnice. Marsikje so ostale prazne doline, ko se je rekam ali potokom odprl bolj sredotežen odtok, marsikje teče po široki nasuti dolini le neznaten potoček, premajhen zanjo, tako da je že na prvi pogled razvidno, kako jo je morala izoblikovati druga, znatno večja reka. Največ takšnih primerov je na široko v severnih delih kotline, okrog Velikovca, na obeh straneh Gosposvetskega polja, pa okrog Trga. Na mnogih krajih so ostale konkavne kotanje, v katerih je zaostajal vodni odtok in ki so v njih nastala jezera. Precej so jih reke že zasule, toda obilo se jih je ohranilo do danes, bodisi velikih kakor majhnih in najmanjših. Poudariti je treba, da niso vsa jezera samo učinek ledenodobnih zajezitev; za nekatera je izpričano, da ležijo v tektonskih depresijah, kakor

postavimo Vrbsko in Osojsko ter Hodiško jezero. Toda povsod je vsaj do neke mere z morenami in fluvioglacialnimi nasipinami vodi zajezen odtok in so se s tem pogoji za ojezeritev še ojačili. Še bolj mnogoštevilna so ploska površja, v katerih so se naselila barja in močvirja, in sicer bodisi v kotanjah med morenskimi nasipi kakor med griči in hribi, pa tudi po opuščenih dolinah. Na nekaterih krajih so ostali ob barjih sledovi nekdanjih jezer, posebno v obliki poševno naloženih prodnih in peščenih plasti ter gline. Pričajo, da so se barja razvila iz jezer, ki jih je bilo potemtakem v prvi dobi po zaledenitvi še znatno več. Saj je bilo mogoče tudi pri še obstoječih velikih jezerih ugotoviti, da so bila sprva znatno večja.

Ako velja dandanes Koroška za deželo jezer, je treba reči, da jih je velika večina prav v Celovški kotlini in da je ta največ pripomogla deželi do takšnega slovesa. Mnoga jezerca so tako majhna, da so začrtana šele na prav podrobnih topografskih kartah velikega merila. In kolikor bolj vstran od večjih rek so jezera, toliko bolj vztrajno so se držala, toliko manj se jim je skrčil obseg.

V dosedanjem smo imeli pred očmi predvsem učinkovanje zadnje, to je würmske poledenitve. Toda upoštevati je treba, da se je očrtano geomorfološko in hidrografsko preoblikovanje ponavljalo pač tolikokrat, kolikor je bilo poledenitvenih dob. Zajezitev vodnega odtoka in odklonitev rek v sredobežne obtočne struge se je začela vselej z začetkom poledenitve, se uveljavljala postopno s prodiranjem ledenika ter povzročila motnjavo vodnih pretokov in ojezeritve. Učinki teh predrugačitev so povečini skriti pod površino, pa se razodevajo najčešče šele pri urezih v globino, marsikje v grapah in debrih, kjer so potoki v najnovejši dobi vrezali dovolj globoko. Poučen primer je ugotovljen v Gurah: ko je ledenik že prekril vrbsko ter rožansko podolje, se je voda v kopnem površju med njima zajezila v prečni dolinki pri Humperku ter se razlila v jezero, globoko do 60 m. V njem se je med drugim usedala tudi glina, ki se je ohranila na več krajih do danes (218; 177). Čez takšne usedline so prišle potem morene. Vselej se je potem ob postopnem umikanju ledenika vršilo postopno prekladanje rek in potokov v sredotežno smer, z vsemi naznačenimi spreminjevalnimi procesi. In končno se je nato uveljavila toplejša medledena doba, v kateri so reke najprej ponekod odnašale, drugod nasipale preobilni drobir in so končno vrezovale svoje doline v posamezne dele kotline. Malokje daleč naokrog je tedaj geomorfološka zgodovina v teku

kvartarja tako mnogovrstna, tako bogata in tako učinkovita, kakor v Celovški kotlini. Kjerkoli se nudi bodisi po naravnih dogajanjih, ali ob umetnem poseganju, vpogled v sestavo notranjih plasti, se pokaže silno pestra slika. Pa tudi površje samo je podobno mnogovrstno, z neštetimi znaki neumirjenega in neizravnanega, z brezštevilnimi pričami šele pravkar nastalih ali ne do kraja izvršenih geomorfoloških in hidrografskih sprememb.

V Celovški kotlini so na več krajih dognali tudi učinke takoimenovanega »mrtvega ledu«, ki je preostal v osamljenih grmadah in kladah za skrčenim ledenikom, v kontah med morenami. Led se je v njih topil šele polagoma ter ohranil kotanjo prazno, medtem ko so okrog nje vodice naložile fluvioglacialnega drobirja. Nekatere od teh kotanj so zalile vode ter jih spremenile v jezerca, kakor na primer pri Beljaku, kjer je na očrtani način nastalo več jezerc, med njimi največje Magdalensko jezero. Podobne ledeniške konte so še marsikje, na primer ob spodnji Beli med Galicijo in Miklavčevim, kjer leži v eni od njih jezerce pri Jerišah (223) 40 m globoko, a 200 m široko. Posamezne morenske konte imamo tudi še ponekod v Celovški kotlini, na primer pri Sinči vesi. Ostanki ledenika v obliki mrtvega ledu so obležali najčešče na notranjih straneh čelnih moren (223, 14). Povsod pa je področje kopastih moren in morenskih kop prav značilna pokrajina.

Neštete gorice, brda in hribi, ki molijo iznad rečne in glacialne nasipine, imajo svoje površje glacialno obrušeno. Ovršja osamljeno stoječih gora in goric nam tudi kažejo, da so se pod ledenikom ponekod prav dobro ohranile stare ravnote, ostanki starih pliocenskih vravnav, kakor moremo najlepše opazovati na Gurah ter v Baški pokrajini, kjer vidimo nekaj pravih ravnih gora (Tabor nad Bačami, Turje, Brda nad Hodišami itd.). Ponekod v Celovški kotlini so našli tudi lepe primere ledeniške ugladitve in razenja, na primer pri Šmarjeti v Rožu, pri Humperku itd., pa celo zanimive ledeniške deže ali lonce, ki so jih odkrili na posameznih krajih ob Vrbskem jezeru, pri Krivi Vrbi, pri Pričicah itd. (177).

DANAŠNJA GEOMORFOLOŠKA SLIKA

Površje Celovške kotline je bilo tako rekoč neuravnovešeno v prvi dobi po odmiku zadnjega ledenika. Po pobočjih je bilo obilo morenskega drobirja, ki so ga vode naglo odplakovale. Zato so potoki dovajali obilo drobirja, pa ga odlagali v nižjih legah. Izravnavanje neštetih pregibov v strmcu je tudi po podoljih

in dolinah, po dragah in zasutih medgorjih, po zamočvirjenih in ojezerjenih kotanjah ustvarilo jako raznovrstne ravnote. Ponekod so vode še dolgo nanašale in odlagale, po drugod se jele kmalu vrezovati v globino. Drava je rezala svojo dolino jako na globoko, saj teče njena voda dandanes nič manj ko sta metrov pod gladino, na kateri so naložene würmske morene. V smeri navzgor se višinska razlika med sedanjim dolinskim dnom ter würmsko ravnino polagoma manjša. V onih stranskih dolinah ter v medgorjih, kjer teko neznatni potočki, je ostala ravnica popolnoma nerazrezana, nerazgibana. In takšnih ravnic je v Ce-

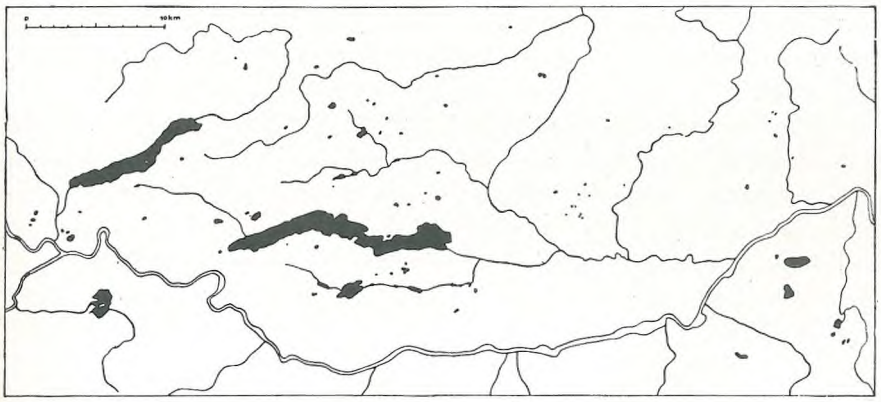

Pod. 109. **Jezera v Celovški kotlini**

lovški kotlini jako mnogo, živo nasprotje krepko razrezani Dravski dolini, v katere pobočjih vidimo povečini krepko izoblikovane rečne terase.

Posebej je treba opozoriti na silne vršaje, ki so jih potoki, pritekajoči iz Karavank, nasuli v Dravsko dolino in sicer v vsem podolju, od Baške kotlinice pa skozi Rož do spodnje Podjune.

Plahnenje jezer je bilo zelo različno po posameznih področjih. Na splošno se zdi, da bo sistematična raziskava in primerjava pokazala, da so se koroška jezera primeroma počasi manjšala. Saj teko skoznje le majhne vodice, njihovo povodje je malo obsežno, vsaj povečini, pa zategadelj pritoki malo zasipljejo in jezernice slabo vrezujejo.

Celovška kotlina preseneča tudi po razporedbi višinskih odnošajev po planih področjih. Res da imamo v kotlini v glavnem neznatno nagnjenost od Z proti V, pa od S proti J. Ravnina okrog Beljaka leži 500—510 m nad morjem, medtem ko se nahaja ravna

Podjuna med Pliberkom in Sinčo vesjo 440—480 m visoko. Ravnina Grobniškega polja leži 590—610 m, a danja ravan ob Glini pri Šentvidu okrog 475 m, okrog Celovca pa 435—450 m nad morsko gladino. Že to so čudna razmerja med višinsko lego posameznih področij, napravljajoča vtis neizravnanosti. Še bolj pa nam jih razodevajo višinski odnošaji v posameznostih. Postavimo Podjuna; da je na J višja nego na severu, je naravno, preseneča pa, da je višja na V okrog Pliberka, nego okrog Sinče in Dobrle vesi, pa da je še nižja ravnina ob spodnji Krki, le 440—420 m nad morjem. Dobro se razvidi, kako so velike hidrografske in geomorfološke spremembe diluvialne poledenitve povzročile celo okrnitev normalnega razmerja v legi med spodnjim ter zgornjim tokom in kako močno se še pozna neuravnovešenost hipsografskih razmerij.

V celem moremo reči, da ležijo plani deli Celovške kotline v nadmorskih višinah med 400 in 500 m. Samo Drava je svojo dolino vrezala nižje in teče, ko zapušča kotlino pod Lipico, 350 m nad morjem. Nad 500 m visoko ležijo robni deli kotline na S, najbolj na široko Grobniško polje, ki je sploh najbolj samosvoj del, a tudi plana pokrajina okrog Baškega jezera, pa celo južni rob Podjune.

PODNEBJE

Celovška kotlina je dobila prav svojevrsten sloves po svojskosti svojega podnebja.

Celovška kotlina se odlikuje po posebnih prirodnih pogojih, ki odločajo o njenem podnebju, pogojih, kakor jih nima v tako izraziti meri nobena druga kotlina na Slovenskem, pa niti ne v vseh Vzhodnih Alpah. Pred vsem je zares pravi kotel, zaprta na vseh straneh z visokimi pogorji, ki so vmes le neznatne vrzeli. Drugo važno svojstvo je znatna nadmorska višina. Še nadalje je važno, da je Celovška kotlina obdana z gorovji, ki so vsaj v posredni bližini visoka. Od toplega mediteranskega sveta je oddaljena komaj 60—80 km, toda vmes stoječe Julijske Alpe s Karavankami, Benečanskimi in Karnskimi Alpami, pomenijo močno pregrajo, tako da se mediteranski podnebni vplivi uveljavljajo tu znatno slabše nego, postavimo v Ljubljanski kotlini. Je pa pri tem vendarle treba imeti vedno pred očmi, da leži Celovška kotlina, dasi je interalpinska, vseeno le še na južni strani najvišjih alpskih osrednjih gorskih skupin, ki predstavljajo osnovno važno vremensko mejnico. V celoti vremenskih pojavov je Celovška kotlina vedno povezana z dogajanji in z

vsakokratnim vremenskim stanjem v Južnih Alpah, pa se s tem običajno bistveno razlikuje od celotnega vremenskega stanja v severnih Alpah.

Posebno samosvoje razmere ima Celovška kotlina v toplotnih odnošajih, zlasti v hladni polovici leta. Zima je tu izredno mrzla. Srednja januarska temperatura znaša v planih delih kotline od —4,7° do —6,4° C, v Celovcu —6,4°, v Škocjanu blizu Klopinjskega —4,9°, v Čajnčah (Tultschnig) —6,1°, v B. Toplicah —5,7° C (203). Radiše, ki stoje na vzhodnih Gurah za 300 m višje (746 m nad morjem), imajo srednjo januarsko toplino —3,7° in podobno ima Althofen na severnem koncu Grobniškega polja v nadmorski višini 718 m le —3,2° C. Že iz teh skromnih navedb se razvidi, da je najhujša zima v dnu Celovške kotline, medtem ko je v višjih legah milejša, bodisi na posamič stoječih hribih, kakor tudi na visokem obodu. To stanje je izraz znamenitega toplinskega obrata, ki se malokje v vseh Alpah uveljavlja tako izrazito, kakor prav tu. Že zgodaj so ga spoznali in proučevali in reči se more, da je Celovška kotlina naravnost klasičen primer za ta vremenski in podnebni pojav. Pozimi se Celovška kotlina spričo izžarevanja silno ohladi, ohlajeni zrak polzi po pobočjih in gorskih dolinah navzdol ter se steka vanjo in v njej zastaja. Zakaj gorski obod, ki vodijo skozenj le tesna pretržja, zadržuje shlajeni zrak, tako da se ga nabere kakor v nekakšno jezero mraza. V najnižjih delih kotline je najbolj mrzlo, a kolikor bolj dolgo traja mirno jasno zimsko vreme, kolikor hujše je izžarevanje, toliko bolj se stopnjuje mraz, običajno združen tudi z gosto meglo, ki prekrije kotlino. Tačas pa je na višinah topleje, že višje gorice in gore v kotlini molijo iz megle in imajo toplejše sončno vreme, še bolj toplo pa je često v višjih legah na obodu, kjer so prisojna pobočja na Svinji ter na Vimiških gorah najbolj na dobrem.

Zlasti hud mraz zavlada, kadar je zadostna snežna odeja pokrila tla. Običajno se toplotni obrat uvede z udorom mrzlega zraka. Ker so na Z in JZ visoke gorske pregraje in se Ziljska ter zgornja Dravska dolina v povirju docela zožita, je mrzli zrak oviran pri izstopu iz kotline. Zato obtiči v njej in ker običajno po takem mrzlem, z zjasnitvijo združenem udoru, ki najčešče pred njim pade nov sneg, nastopi v naslednjih dneh močno izžarevanje, se mraz v dnu silno stopnjuje, običajno združen z nastopom megle. Kadar se nekaj kasneje v spremenjenem vremenskem položaju pod vplivom bližajoče se nove depresije začenja uveljavljati odjuga, prodirajo toplejše zračne struje

v višinah od JZ čez kotlino, vanjo pa ne morejo zlepa prodreti, ker leži podolgem, prečno na vetrovni tok. Jezero mrzlega zraka v njenem dnu se trdovratno drži, ker ga ščiti visoko, v velikem sklenjeno pogorje na J in JZ. Zato se Celovška kotlina, postavimo, pred Ljubljansko odlikuje po mnogo večji stanovitnosti zimskega mraza, zaradi česar se tudi snežna odeja (203 a) drži bolj dolgo, nudeč osnovo za naslednje ojačenje temperaturnega obrata.

Toplinski obrat se uveljavlja tudi po drugih kotlinah in dolinah, a Celovška kotlina ima v svojem položaju sredi Alp, obenem v bližini severnega Jadrana ter Panonske kotline, po značaju visokega gorskega oboda ter po znatni nadmorski višini, pa nemara tudi po zelo neznatni nagnjenosti planih tal, zanj najboljše pogoje. Tu se toplotni obrat zelo pogosto uveljavlja, jako dolgo traja in se prav posebno močno stopnjuje. Ne omejuje se le na kotlino samo, marveč se razteza tudi na bližnje gorske doline, dosezajoč veliko stopnjo zlasti v Ziljski ter Labotski dolini, v nekoliko omiljeni meri pa tudi po Dravski dolini navzdol, kjer mu je meja postavljena šele v tesnicah med Pohorjem ter Kozjakom. Vsekakor pa daleč naokrog v istih nizkih legah ni tako hude zime in tako nizkih srednjih januarskih temperatur kakor v Celovški kotlini.

Poletje je v Celovški kotlini primeroma jako toplo; tudi to je njena značilnost. V danjih ravninah vladajo v juliju povprečne temperature od 18,3 do 19,3° C (Celovec 18,8°, Škocjan v Podjuni 19,3°, Kapla v Rožu 18,8°, Poreče ob Vrbskem jezeru 18,7°, Čajnče (Tultschnig) 18,3°, a B. Toplice 17,9° C. Najtoplejše poletje ima Podjuna. Ker pri tem nadmorska višina ne more prihajati kaj prida v poštev, se zdi, da se v večji segretosti uveljavlja učinek južnega fena; v topli polovici leta dovaja jug (v nemškem koroškem narečju: Jauk) mediteransko zračno strujo, ki se slapovito spušča s Karavank v kotlino, ko ni ovir kakor pozimi, se pri tem suši in segreva. Saj se v robnem delu južne Podjune drži še sedaj vinska trta v posameznih vinogradih, kar se upravičeno tolmači kot učinek fenskega segrevanja (I, 37). Vsekakor pa je za tako visoko nadmorsko lego Celovška kotlina poleti prav dobro segreta. Da pa poleti višinske lege niso na boljšem, je ob sebi umljivo; Radiše kažejo v juliju povprečno 17,9° C (203, 6).

Pripomniti je treba, da se v poletni dobi v nočeh zrak prav občutno shladi, bodi zaradi krepkega izžarevanja, kakor tudi spričo vedno živahnega zračnega dotoka s pobočij in gorskih dolin. Brez dvoma se tudi v toplejši dobi uveljavlja v nočeh toplotni obrat, dasi pač mnogo rahleje nego pozimi. Podrobne pro-

učitve bodo o tem pokazale nedvomno tudi za Celovško kotlino marsikaj zanimivega, kakor nam bodo tudi razodele, kako in kje se najbolj uveljavlja nočnik. Hladne noči v poletni dobi dajejo podnebju Celovške kotline značaj svežine, dasi se čez dan ozračje zelo segreje. Kakor nastopi pozimi pogosto silno hud mraz v dneh najkrepkejšega toplotnega obrata, tako se poleti v dnevih sončnega vremena vročina često zelo stopnjuje.

V celem je podnebje kar se tiče temperature v Celovški kotlini izrazito celinsko. Razlike med poletjem in zimo so redno zelo velike; povprečni srednji letni koleb znaša 23,6 do 25,2° C v danjih legah, a v višinah, na osamljenih hribih ter na obodu, znatno manj, v Radišah na primer le 21,6° C. Absolutni letni kolebi pa se gibljejo okrog 50° C (203, 8).

Zlasti zaradi hude in dolge zime sta prehodna letna časa primeroma kratka, kar spada tudi med svojstva celinskega podnebja. Spomladi se ozračje v Celovški kotlini primeroma počasi segreva, vsekakor pa temperatura mnogo bolj počasi raste, v primeri s tem, kako jeseni naglo pada. Zelo pogosto je spovračanje hladnih dni v spomladanskem času in nevarnost pozebe za vegetacijo je znatna. Na splošno se more reči, da sta si pomlad ter jesen po temperaturi precej enaka, vsaj v nižjih ravnih delih kotline (203, 6). Toda v višjih legah, bodisi na osamelcih, kakor na pobočjih in vrheh oboda, je povsod jesen toplejša. Zdi se, da je jesen toplejša tudi ob večjih jezerih, pa v ugodno ležečih predelih v južnem robnem delu kotline, kjer se uveljavlja učinek pogostnejšega nastopa jesenskih južnih vetrov, prihajajočih v obliki fena. O tem priča tudi uspevanje vinogradov v južnem robu Podjune, za kar je potrebna zlasti sončna, topla zgodnja jesen (177).

Kar se tiče padavin, je najbolj odločilno, da smo tu v notranjosti Alp, vendar še na južni strani glavnega alpskega orografskega in vremenskega ločila, Visokih Tur, pa obenem še docela blizu južnemu robu Alp. Spričo tega je letna množina moče v Celovški kotlini nekako zmerna, mogli bi reči skromna, dasi še vedno popolnoma zadostna. Ob sebi je umljivo, da je padavin v južnem delu kotline več nego v severnem; letna množina moče upada na splošno od JZ proti SV. Najmanj dobijo padavin na Grobniškem polju, kjer se letna vsota giblje le okrog 800 mm, pa se v notranjem delu (kakor tudi ob zgornji Krčici ter v kotlini spodnje Labotske doline) zniža celo na 700—800 mm. V Velikovški ravnini, v Šentviški z zgornjo Glinsko dolino pa v predelu Gospovetskega polja je sicer padavin nekaj več, a letna vsota se drži

vendarle še med 800—1000 mm. V osredju kotline, v pasu ob Vrbskem jezeru in v Celovško ravnini, pa na Gurah, se giblje letna množina padavin nekako okrog 1000—1100 mm. Največ moče dobi južni pas Celovške kotline, ležeč tik ob gorovju; tako v Beljaški pokrajini kot v Rožu namerijo po navadi okrog 1200 mm na leto, višje v gorovju pa seveda še več (203; 177). Očitno je, da so vetrovi od JZ tisti, ki prineso največ padavin, pa da visoko gorovje, ki obdaja Celovško kotlino na južni strani, vjame poglavitno močo.

Kar se tiče razporedbe moče na letne čase, imamo isto prehodno področje, kakor v vsem ostalem pasu okrog severnega Jadrana. V severnem delu kotline prevladuje celinski značaj; največ je padavin v poletni dobi, ko često pridejo s poletnimi plohami in nevihtami, ki so v severnem robnem pasu Celovške kotline dokaj pogoste. Toda južni deli, zlasti Rož ter Beljaški predel, imajo največ moče v jeseni, posebno v oktobru, ki je najbolj deževen mesec vsega leta. V srednjem predelu kotline se more ugotoviti nekako prehodno področje; poleg viška v poletju ima jesen prav obilo padavin, oktober je često tudi tu najbolj deževen mesec. Kolebanje pa je po posameznih letih veliko in pogosto je tudi tu jesen najbolj deževni čas.

Kakor že navedeno, se v Celovški kotlini sneg drži jako trdovratno, v zvezi s hudim zimskim mrazom. Vendar so tudi tu velike razlike med posameznimi leti, kar se tiče snežne množine, pa tudi v tem, ali sploh zapade sneg, ali zgodaj, ali pozno. Velika spremenljivost je pač znamenje, da se nahaja tudi Celovška kotlina še v območju podnebne in meteorološke meje, kjer se križajo vplivi raznih baričnih akcijskih središč.

Poletne nevihte so mnogo bolj pogoste v severnem delu Celovške kotline, kjer se z njimi odlikuje posebno Grobniško polje, nego na jugu, kjer jih je zlasti v Rožu zelo malo (203, 22). Primeroma najraje nastopajo nevihte v juliju. Toča nastopa prav tako sorazmerno češče v severnem delu; največkrat povzroči škodo v področju Grobniškega polja, zgornje Gline, pa v južnih pobočjih Svinje (203; 177).

V Celovški kotlini, zaprti od vseh strani, je izredno mnogo mirnih dni. Posebno pozimi se pogosto dogaja, da vlada popolnoma brezvetrno vreme dalje časa, povezano s toplotnim obratom, mrazom ter meglo. Mirno ali celo docela brezvetrno vreme se uveljavlja tudi v drugih letnih časih, zlasti takrat, kadar se v višjih zračnih plasteh uveljavlja SZ, ko veter od S ali SZ žene čez Alpe zračne mase, Celovška kotlina pa ostane nekako v za-

tišju. Od drugih vetrov je pomemben SV, ki nastopi v časih vremenskega preobrata; dovede najmrzlejši zrak iz celinske vzhodne ali severne Evrope tudi v Celovško kotlino, kjer se prav posebno zajezi, pa stvori podlago za ono izredno shladitev, ki se stopnjuje v zvezi s silnim izžarevanjem ter zlasti toplotnim obratom (203, 25). Južnozahodni veter je tisti, ki prinaša največ dežja, je kakor v vseh južnih Alpah pravi deževni veter. Toda jug se uveljavlja v določenih vremenskih situacijah tudi kot fen, najbolj krepko na vznožju Karavank, bodisi v Rožu kot v Podjuni, a je včasih zaznaven prav močno tudi v Celovcu. Najbolj ga čutijo takrat, kadar prinese pozimi nenadoma odjugo, združeno z veliko zračno sušnostjo.

Naglasiti je še, da se Celovška kotlina spričo svoje zaprte oblike odlikuje ne le po pogosti brezvetrnosti, marveč da je zanjo značilna tudi slabotnost vetrov, ki zelo pogosto vlada po vseh vremenskih opazovalnicah. To ne velja le za zimo, marveč tudi za dobo poletne vročine, ko se uveljavlja bolj vertikalno zračno strujenje. Tudi so viharji dokaj redki, a še največkrat nastopajo v pomladni dobi (203; 177).

Vegetacija v Celovški kotlini je bila v prirodnem stanju predvsem gozd in log. Toplo poletje zelo pospešuje uspevanje tudi bolj občutljivih rastlin. Množina padavin je sicer pičla, a vendar ne premajhna za dobro uspevanje drevja. Krajevno ime Dobrava v Podjuni priča, da je moralo biti nekdaj hrastovega gozda več, zakaj dandanes so veliki gozdi na sušni ravnini Podjune največ iz borovca; to je isti pojav, kakor ga moremo ugotoviti tudi po terasah v Ljubljanski kotlini. Razvoj gozdne sestave čaka še drobne proučitve. Dandanes je zlasti za južni del Celovške kotline, za Rož in Podjuno, karakteristično krepko prevladovanje borovega gozda, kar je dalo močan pečat tudi krajevni nomenklaturi. Obilica Borovelj in podobnih imen se vleče vzdolž po rečnih terasah. Podoba je, da so borovi gozdi navezani zlasti na sušne nasute terase, sestoječe največ iz prodnega apniškega drobirja.

Znatna poletna toplota omogoča uspevanje občutljivejših kulturnih sadežev, ajde, koruze in pšenice; zanje so najboljši pogoji v spodnjem delu kotline, posebno v Podjuni, ki se po pravici šteje k najboljšim poljedelskim področjem v Celovški kotlini. Iz istih vzrokov je tudi za sadno drevje še prav dobro. Vinske trte uspevanje v južnem pasu Podjune smo že ponovno navajali kot dokaz za izredno podnebno ugodnost tega najbolj toplega področja. Toda po vsej kotlini so, vsaj posamič, raz-

tresena krajevna imena Vinare, Nare in podobno, ki pričajo, kako mnogo bolj so bili nekdaj razširjeni vinogradi. Manjkajo pa krajevna imena po orehu, ki so tako pogosta zlasti po Dolenjskem in južnem Štajerskem, pa tudi še po Gorenjskem. Za oreh je pač silno huda zima z dostikrat zelo trdovratnim mrazom prevelika ovira. Vendar kljub vsemu orehova drevesa niso tako redka, posebno na Gurah. Sicer pa je tudi po drugem sadnem drevju, jablanah, češnjah in hruškah, v Celovški kotlini manj krajevnih imen, kakor na splošno po Slovenskem.

Obilica vlažnih tal, kjer posebno dobro uspeva kisla trava, daje pečat prirodni vegetaciji v jako znatnih ploskvah planega površja v Celovški kotlini. Ni je sicer tako izredno mnogo, kakor vzemimo v Ziljski dolini, a vendar še vedno zelo obilo, tako da je tudi tu za konjerejo od narave prav imenitno oskrbljeno. Če le kje, moramo reči, da je na Koroškem narava sama prav posebno pospeševala gojenje konj.

HIDROGRAFSKE IN TOPLINSKE RAZMERE NA JEZERIH

Za jezera v Celovški kotlini je značilno, da ležijo nekako v hidrografskem zatišju. Pred vsem imajo zelo majhno povodje in le majhni potočki teko vanje. V skladu s tem teko iz njih le majhne jezernice. Spričo tega je vodni pretok skozi jezera jako neznaten. Pa tudi vodno kolebanje je zelo majhno in se ne da primerjati z menjavami vodne jezerske gladine, kakor je znana iz gorskih jezer, postavimo Bohinjskega, ali Rabeljskega in drugih. Pri Vrbskem jezeru znaša normalni koleb le do pol metra (177). Najvišje stoji gladina v jezerih spomladi in jeseni, a najnižje poleti in pozimi. Izredna kolebanja jezer, ki se morajo vzporejati s povodnjimi, so v srednjih in severnih delih kotline manjša, nego na J in JZ, podobno kakor se sploh povodnji v severnih in osrednjih področjih manj pojavljajo, a tudi v južnem delu ne tako silno, ko v Ziljski ter Kanalski dolini.

Zaradi pičlega dotoka se jezera počasi zasipljejo, pa tudi jezernice le počasi poglabljajo svoje struge. Ostala so dokaj globoka in so se primeroma malo skrčila. Poudariti pa je treba, da so glede prirodnih svojstev med jezeri v Celovški kotlini prav znatne razlike, kakor so tudi glede barve, kalnosti itd. Najčistejšo vodo imajo jezera, ki so v bližini Karavank, kakor posebno Baško ter Klopinjsko. Toda neposredno v bližini vidimo Goslinjsko in Šentprimško jezero ter druga, ki so zelo plitva, kalna in se naglo zaraščajo.

V mnogih pogledih, zlasti za gospodarstvo tujskega prometa, so važni toplinski odnošaji v jezerih. V njih se krepko zrcalijo podnebne razmere. Jezera v Celovški kotlini se odlikujejo po tem, da se poleti zelo segrejejo, a pozimi zelo shladijo. Vzrok temu ni toliko v slabotnem rečnem pretoku, kakor so domnevali, dasi ima vseeno nekaj učinka; poleti namreč dovajajo slabotni, majhni pritoki dokaj toplo vodo, a toplo vodo tudi odvaja jezernica, medtem ko se hladnejša voda drži bolj v globinah. Toda jezera se segrejejo v prvi vrsti zaradi sončnega pripekanja. Ker je v Celovški kotlini v poletju primeroma mnogo jasnih sončnih dni, se zgornje vodne plasti zelo segrejejo, pa se s konvekcijo in drugimi prirodnimi procesi (177, 153) segrevanje prenaša za nekaj metrov v globočino. Koroška jezera so na glasu, da se poleti zelo močno segrejejo; povprečno znaša temperatura zgornjih plasti jezerske vode, postavimo v Osojskem jezeru v avgustu 20,6°, v Vrbskem 21,4°, a v Klopinjskem 22,3° C. Toda srednja najvišja temperatura doseže povprečno v Osojskem jezeru 22,7°, v Vrbskem 23,1° ter v Klopinjskem 24,3° C. Preskok v hladnejšo globinsko vodo so ugotovili na jezerih v globini okrog 10 m. Primeroma slaba vetrovnost še pospešuje, da se na vrhu drži zelo segreta plast. Pozimi jezera naglo zamrznejo, pri čemer je zopet važno, da je tako mnogo brezvetrnega vremena z močnim izžarevanjem. Zaradi tega se nabere zelo debela odeja ledu in se drži primeroma dolgo. Prevlada celinske zime povzroča, da koroška jezera domala redno zamrznejo. Ledena plošča jih uklene za dolgo, Vrbsko jezero na primer povprečno za 58 dni, a Osojsko za 48 dni. Toplinska razlika med poletjem in zimo je pri jezerih v Celovški kotlini mnogo večja nego postavimo pri jezerih v severnem ali južnem alpskem obrobju, kar pomeni učinek izrazito kontinentalnega podnebja. V drobnem so seveda še znatne razlike med posameznimi jezeri, bodisi kar se tiče poletne segretosti, hitrega segrevanja ter zimskega ohlajanja in zamrznitve. Za najtoplejše se je izkazalo Klopinjsko jezero, ki se poleti najbolj segreje, a na zimo najhitreje zamrzne (177). Sicer pa so tudi v tukajšnjih jezerih med posameznimi leti velike razlike, pa tudi v posameznih razdobjih istega poletja se v mirnih jasnih dneh voda zelo segreje, potem pa znatno shladi, kadar nastopi vetrovno vreme.

Ogromen je pomen ugodnih toplinskih razmer za tujski promet spričo velike ugodnosti za kopanje.

Topla koroška jezera so pomenila začetno privlačnost za turiste. V osrednji Sloveniji jim je najbolj podobno Blejsko jezero.

POKRAJINSKI OPIS CELOVŠKE KOTLINE

PREGLED

Pri regionalnogeografskem opisu Celovške kotline se zelo nazorno pokaže, kako je v drobnem raznolika. Sestoji iz obilice večjih in manjših pokrajinskih enot, ki so po značaju površja in prirodnih pogojev za gospodarjenje med seboj dokaj raznolični. Dasi imamo bodisi v prirodi površja kakor tudi v gospodarski strukturi krepke skupne poteze in skupni razvojni potek, je vendarle zelo mnogo zlasti prirodnih elementov, ki so različni po posameznih pokrajinskih enotah in ki nas silijo, da razlikujemo posamezne pokrajine, kakor jih razlikuje tudi prebivalstvo samo. In domala v sleherni pokrajinski enoti se nam pokažejo še manjši pokrajinski sestavni deli, tako da je regionalnogeografska slika pestra, zanimiva in vsebinsko bogata.

Razčlenitev Celovške kotline na pokrajinske sestavne dele je že sama po sebi zanimiva naloga (176; 175). Za naš regionalnogeografski opis smo se odločili za razlikovanje naslednjih pokrajinskih področij in enot: 1. Beljaški predel, področje sovodnji; Rožansko podolje ali kratko Rož, v katerem pa je treba razlikovita a) pokrajino Baškega jezera, b) pravi Rož in c) Podol ter č) Spodnjo Belo; 3. Gure in jezera, kjer vidimo: a) prave Gure ali Satnico, b) Vrbsko jezero, c) Osojsko Turje in č) Osojsko jezero; 4. Podjunski predel, kjer imamo a) pravo Podjuno, b) Šentprimško hribovje, c) Velikovško podgorje; 5. Celovška ravnina; 6. Glinski predel ali Gorice in mokrine; 7. Grobniško polje.

BELJAŠKA POKRAJINA — SOVODENJSKI PREDEL

Ko govorimo o Beljaškem s o v o d e n j s k e m predelu v širšem smislu, mislimo s tem področje stare velike sovodnji, ki je pustila za seboj sledove v obliki vravnjenega površja, razprostirajočega se nekako 120—150 m nad sedanjim dolinskim dnom med jugozahodnim koncem Osojskega in Vrbskega jezera, vzhodnim koncem Dobrača ter Baškim jezerom. Drava je v dobi, ko je nastajala ta ravna površina, tekla še naravnost v Vrbsko podolje, a nekako čez Baško Dobravo ji je pritekala Zilja ter se iztekala vanjo nekje blizu današnjih Podravelj ali Skočidola. Bočna erozija obeh rek je izravnala zemljišče precej na široko ter ustvarila podlago za oni nizki relief, ki zavzema prostor med Baško jezersko dolino in Dravo, pa tudi severno od Drave tja

do vznožja Osojskih Tur, vse do zahodnega konca Vrbskega jezera. Ta predel je prekrit s kvartarno nasipino, najbolj na široko z diluvialno ilovico. Z njo je prekrita domala vsa prostrana Dobrava, ki preseneča s svojo enakomerno ravno površino okrog 610—630 m (najvišje: Poljana 661 m). Docela podoben je na severni strani pas med Dravo ter vznožjem Osojskih Tur, enako visok in enako vravnjen. Vleče se ob zahodnem koncu Vrbskega jezera nekako čez Hovs tja do Škofič, do Jerberka in Šentilja, enake višine in sestave. Skozi to ravnoto, ki je zaradi

Pod. 110. **Baška Dobrava**
V sredi široka ravnota Dobrave med spodnjo Ziljo, Dravo ter Baškim jezerom (v ospredju se vidi njega severni del). V sredi Dobrave se razloči malo napeta Poljana 661 m. V ozadju levo Dobrač, desno prave Ziljske Alpe, v sredi med njima Plajberška dolina

kasnejšega rečnega preoblikovanja precej vegasta, se vleče plitva, a ne posebno široka dolinka nekako od bližine Podravelj in Skočidola čez Lipo in Žoprače k Vrbskemu jezeru; da jo je izdolbla Drava, ko je še tekla skozi Vrbsko jezersko dolino, ne moremo dvomiti. Končno je skozi ravnoto izdolbena še sedanja dolina Drave, ki je prav tukaj prešla v Rožansko podolje, kar pa se je moralo zgoditi šele primeroma kasno, medtem ko je Zilja svoj izliv pomaknila nekoliko bolj na levo, k Beljaku.

Takšna se zdi morfogeneza Beljaškega predela. Sedanja Dravska in Ziljska dolina sta zarezani toliko na globoko in na široko, da je enotnost stare pokrajine zabrisana. Toda njeni

ostanki so dobro vidni v naznačenih ravnotah na obeh straneh nad Dravsko dolino, ki je vanje zarezana za 120—150 m globoko. Dravska in Ziljska dolina sta staro ravnoto tako razrezali, da prihaja njena enotnost v reliefu le slabo do veljave, pa da so posamezni njeni deli tako rekoč priključeni sosednim pokrajinskim enotam. Zaporedne stopnje morfogenetskega razvoja pa je tem teže izluščiti izpod kasnejše nasipinske odeje, ker so zabrisane s preoblikami in raznovrstnimi nasipinami ter naplavinami, ki so jih povzročile predglacialne in ponovne interglacialne hidrografske ter druge predrugačitve. Za razjasnitev celotnega razvoja so potrebne še drobne proučitve.

Beljaški predel predstavlja na sredi aluvialno ravnico, po kateri se steka obilo vode, pa se prečesto razliva čez bregove, vedno povzročajoč preveč vlažnosti v prenizkih, premalo nagnjenih tleh. Aluvialno osredje za človeka ni bilo vabljivo, pač pa nekoliko višji, v terase razrezani in prijetno sušni obod kvartarne in mladopliocenske starosti. Te so kakor nalašč za človeško poselitev in so bile že zgodaj dobro obljudene, kakor so še dandanes eno najgosteje poseljenih področij v Celovški kotlini. Čez venec teras pa gledajo visoke gore, ki so obod kotlini, od Visošce čez nižji Kum (1032 m) in čez Dobrač na Karavanke, medtem ko se na V na obzorju začrtavajo le nizke gorice Baške Dobrave, a na severni strani Drave Turje nad Osojami. A prav ta okvir nakazuje v svoji razvrščenosti, zlasti s pretržji, ki so ga razkosale, one temeljne poteze v licu pokrajine, ki so ji dale poglavitni pečat. Med gorami beljaškega oboda se vlečejo podolja in doline, zasnovane na tektonskih prelomnicah; nikjer v Celovški kotlini niso razvrščene tako na gosto in nikjer se ne zbližajo tako učinkovito, se stikajo ali celo križajo. In po njih sledeh so se ustalile reke. Zato je Beljaški predel stičišče dolin in podolij, pa hkrati hidrografsko sotočje, kakor je podobnih sovodnji malo v deželi. Saj smo tu v onem delu roba Celovške kotline, katerega tektonska priroda je najbolj vidno izpričana. Beljaška ravan se širi prav v tej znameniti sovodnji in kaže v svoji razvrščenosti, da so jo izdelale reke, tem pa da so kazale pot in jim določale preoblikovalni obseg velike zemeljske poči.

Beljaška ravan je v glavnem del Dravske doline, toda krepko razširjena ob stiku s prečnimi podolji. Prav tu se nehajo Ziljske Alpe z mogočnim Dobračem, ki je na vzhodu kakor odsekan, pač ob prečnem prelomu, kakor pričajo Beljaške Toplice (29° C). In tik ob vzhodnem koncu Dobrača se je Zilja obrnila na levo

in se izneverila svojemu prememu toku ter doseže Dravo ravno pri Beljaku. Komaj moremo dvomiti o tem, da je Zilja nekdaj tekla naravnost po velikem podolju še naprej proti vzhodu. Saj je najbrž menjavala celo svoj prečni pretok, kakor bi smeli sklepati po dobro vidni suhi dolini Pod Vetruvom z značilnim imenom Megarje, ki je ločila osamljeno brdo Gradčenico 701 m. Drugače si je težko tolmačiti ta zanimivi suhi dol Megarje. Beljaška ravan zajema potemtakem še najnižji del doline ob Zilji, od ovinka pri Mlinarah navzdol, vključujoč ga v svojo enoto.

Od SV se na Beljaško ravan odpira Osojsko podolje, a se prav tu, ob svojem začetku, križa s Trebinjskim podoljem. Vodni odtok iz obeh se združi v osojsko Jezernico, ki se izteka v Dravo malo nad ustjem Zilje. Tudi ravnina ob njej pripada še Beljaškemu predelu.

Končno je tudi Plajberško podolje odprto na Beljaški predel, dasi teče njegov odtok Weissenbach danes v Dravo nad sotesko pri Gummern. Podoba je, da je Bela (Vellach), ki se izteka v Dravo tik nad Beljakom, nekdaj odmakala vse Plajberško podolje; ob njej teče glavna cesta iz Beljaka v Plajberk.

K zaokroženosti Beljaške ravnine pripomore nekaj tudi prečni tok Drave, ko se nekako pod Skočidolom zavije na desno ter se pomakne v Rož prav pod Karavanke. In pod Skočidolom je Dravska dolina najožja, nakazujoč s tem nekako prirodno območje tega, kar imenujemo Beljaški predel. Dejansko pa tu Vrbsko podolje v podaljšku čez Lipo in Podravlje-Skočidol, dobro vidnem v današnjem reliefu, doseže Beljaško ravnino. Iz vsega tega se razločno vidi, da je Beljaški predel oni kot, v katerem se kakor v žarišču stikajo vsa tri velika podolja Celovške kotline. Podolje Rož-Zilja je zarezano sicer za spoznanje južneje, toda z rekama Ziljo ter Dravo se je temeljito navezalo ravno na Beljaško ravan.

Za Beljaško ravan je značilno, da je v njej zelo obsežno aluvialno dolinsko dno, posebno ob Zilji in ob Jezernici. Reke so vanj vrezale šele docela plitve struge, z rokavi in vijugami. Povodnji so bile zlasti na ravnini ob spodnji Zilji zelo pogoste; ravan je bila tu prevlažna za obdelavo, pa je ostala domala popolnoma neposeljena. In precej tako je tudi ob Jezernici tja do Osojskega jezera. Širok pas logov in travnikov se širi ob spodnji Zilji tudi še sedaj, ko so reko izravnali. V severnem delu Beljaške ravnine je obilo morenskih grobelj in nasipov, ki jih je tu naložil dravski ledenik, ko se je za umikanja med würmskim

viškom ter bühlskim stadijem za dalje časa ustavil tu in mu je bila Beljaška ravan čelna kotanja (37). Med nizkimi morenskimi grobljami ter brdi je ostalo nekaj jezerc, med njimi največje Magdalensko z gladino v nadmorski višini 486 m. Domneva se, da so morene zlasti v vijugi pod Vernbergom ovirale, da ni mogla Drava bolj naglo odtekati (177). Morda pa smo tu, na tektonski črti Osoje—Beljak—Mlinare, v mejnem področju različno krepkega tektonskega dviganja in zaradi tega slabšega rečnega

Pod. 111. **Severna okolica Beljaka. V ospredju Marija na Zilji**

vrezovanja ter močnejšega nasipanja, kakor se uveljavlja od tod navzgor ob Dravi ter še posebno ob Zilji.

Toda Ziljo in Dravo obdajajo tudi višje kvartarne terase, ki so posebno široke na severovzhodnem vznožju Dobrača, prehajajoč v zgornjepliocenske police. In te sušne terase so nudile dobro nadomestilo za odljudni aluvij; privabljale so človeka že zgodaj, medtem ko so morenske groblje okrog Magdalenskega jezera še do danes pokrite največ z gozdom.

Že v prazgodovinskih časih je bilo ozemlje na terasah in na bolj napetem zunanjem robu Beljaške ravnine, na vznožju gorá znatno obljudeno, kakor nam pričajo arheološke najdbe, pripadajoče največ ilirski hallstattski dobi, posebno obilne na tako imenovanem »Napoleonovem travniku« (182, 120), ležečem na terasi zgoraj nad Beljaškimi Toplicami. Najstarejšo naselitveno dobo pa razodevajo izkopanine na hribu pri Škocjanu ob Bek-

štanju, pripadajoče mlajši kameni dobi (238, 250). In v rimski dobi se je poseljenost še povečala, saj je prišel tem bolj do veljave oni činitelj, ki je še prav posebno privajal človeka semkaj: imenitna prometna lega. Prav tu je v stiku pomembnih podolij in dolin narava nakazala temelje za nastanek znatnejšega naselbinskega središča, uspevajočega od funkcije prometa in trgovine na daljavo. V obližju današnjega Beljaka, najbrž pri Šmartinu, severozahodno nad njim ali pa tik ob sedanjem beljaškem mostu (239, 21), je stalo v antiki znatnejše naselje Santicum, najbrž že keltsko ali celo že ilirsko središče (182; 238). Zelo je značilno, kako krepko so Slovenci že zgodaj obljudili Beljaško ravan, in sicer predvsem v ocednem terasnem obrobju, kjer se vrstijo vasi s slovenskimi krajevnimi imeni. V Perovem, tik ob Beljaku, so odkrili staroslovenske grobove (182, 121). Blizu tam, tik nad ustjem Zilje, na sušni terasi nad aluvialno danjo ravnico, na varnem pred povodnjimi, je nastalo prafarno središče (Marija) Na Zilji, sprva vodilno cerkveno središče vse Beljaške soseske. Na severnem robu Beljaškega predela je nastalo drugo zelo staro pražupnijsko središče v Šentrupertu, ležeče že na stiku z Osojsko pokrajino in Trebinjsko dolino, ki se je prav tako odlikovalo po zelo krepki zgodnjeslovenski poseljenosti. Pražupnija je bila očividno namenjena prav tej dobro obljudeni pokrajini, ki so jo imenovali s pokrajinskim skupnim imenom Trebinje in ki so ji prištevali še severni rob Beljaške ravnine, poseljen v vznožnih prisojnih legah ob Kumu (1032 m). Odkar ima železniško postajo, se je Šentrupert še bolj uveljavil kot krajevno gospodarskoprometno središče.

Beljaški predel je postal zgodaj posest škofov iz Bamberga in zato se je novo tržno naselje, ki je podedovalo staro pokrajinsko ime Beljak, razvijalo pod posebnimi pogoji. Po pravici se smatra, da je bila pripadnost k bamberški cerkveni posesti za rast in napredovanje Beljaka prej škodljiva nego koristna. Zakaj po svoji imenitni prometnogeografski legi je imel Beljak pogoje, da bi tekmoval za vodilno urbansko vlogo v Koroški deželi. Toda privlačil je vseeno vase obilo ljudi od blizu in daleč ter dobil zgodaj obilo nemškega dotoka, pa vplival potem asimilujoče tudi na okolico, dasi so se z nemškimi mešali tudi slovenski doseljenci. Izredna prometnost mu je dala tudi veliko strateško vlogo. Stari gradovi na višinah ob glavnih prometnih žilah pričajo o tem, a so danes povečini v razvalinah. Tu sta Landskron in Vernberg na severni strani, tu je Pod Vetruvom ob vstopu v pravo Ziljsko dolino in tudi starodavni Bekštanj

ob prehodu v Baško dolino ni daleč od tod. Vedno je bilo tedaj živahno v Beljaški pokrajini in ni čudo, da je velika prometnost vplivala tudi na preobliko narodnostnih odnošajev. Severozahodna stran Beljaške ravnine je postala nemška, a vzhodni, jugovzhodni ter južni pas je ohranil slovensko prebivalstvo. Beljak se je nahajal skozi stoletja na narodni meji.

V severnem področju se je na vzhodno stran od gozdov ter vlažnih travnikov ob Jezernici narodna meja pomaknila šele pod vplivom moderne urbanizacijske dobe. Danes poteka, v osnovi še vedno zaznavna, od dravske velike vijuge pri Sv. Urhu mimo Vernberga na Hum nad Landskronom, od koder zavije po robu Osojskega Turja. Napredujoče ponemčevanje čedalje bolj meša jezikovno razmerje.

Kako zelo gosta je bila staroslovenska obljudenost, se more najbolje razvideti že po krajevnih imenih. Na vsem področju Beljaškega predela in njega roba so še danes v veljavi slovenska krajevna imena, za vasi in griče ter gore, dasi seveda predrugačena v nemški izgovorjavi in pisavi. Izjeme se tičejo samo grajskih imen, pa kar je poimenovanj iz predslovenske dobe. Pravih nemških naselbinskih imen v Beljaškem predelu je zelo malo, kar moramo pač smatrati za dokaz, da se nova naselja niso ustanavljala, da se agrarna kolonizacija z novoselci tu ni poskušala, marveč je polagoma prevladala asimilacija v starih naseljih. In zgodovinski viri se docela vjemajo s temi zaključki, ko pripovedujejo o primeroma zelo velikem številu kmetij že v zgodnji dobi (182; 183). Zato je umljivo, da prevladujejo v Beljaškem predelu večje vasi na teresah na zahodnem robnem pasu, medtem ko so na vzhodu, v zatišnem področju nad Ziljo, le majhne vasice in zaselki.

Kakor v narodnostnem, tako je tudi v gospodarskem pogledu Beljaška ravan pod vplivom velikega mestnega središča Beljaka in tudi lice naselij nam razodeva urbanizacijski vpliv že na prvi pogled.

BELJAK

Priroda Beljaškega predela ima v sebi izredno mnogo izrazitih sredotežnih potez; presenečalo bi, ako bi tukaj ne bilo nastalo krepko antropogeografsko središče v obliki večjega urbanskega naselja.

Podoba je, da je bilo ob stari veliki cesti več pomembnejših krajev, ne da bi se eden krepko povzdignil nad druge. Tako

se zdi, da smemo sklepati tudi po zanimivem razvoju antičnega imena Bilachinium, ki je zaznamovalo v rimskih časih vso pokrajino Beljaškega polja, pa prešlo potem v slovenski dobi v ime Biljak, ki je pomenil prav tako vso široko sosesko. V rimski dobi je stalo pomembnejše naselje zgoraj na sušni terasi nad Toplicami, »statio Bilachiniensis« (182, 121). S te obvladujoče postojanke je bilo mogoče nadzirati promet, ki je moral tod mimo, kjer se previje prehod skozi sotesko v Ziljsko dolino. Ne more se

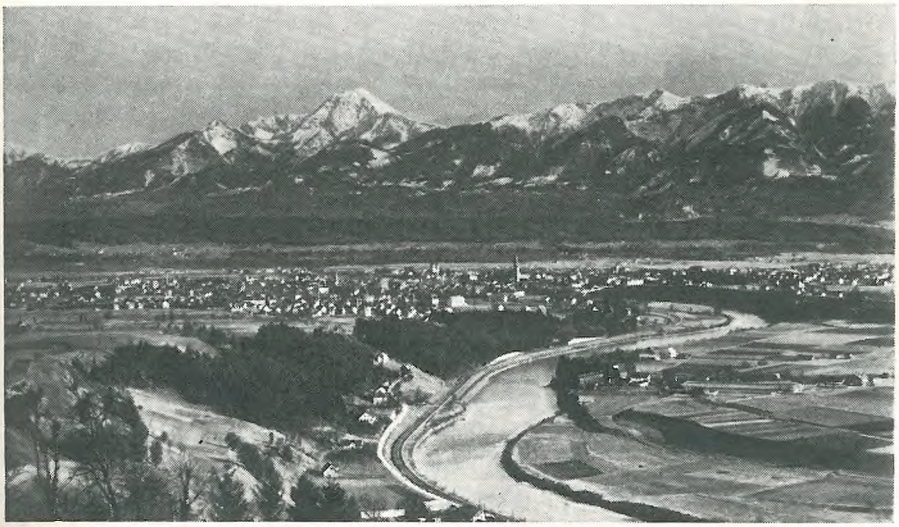

Pod. 112. **Beljak**
Pogled na mesto od severne strani, z vijugo Drave v sredi spredaj. V ozadju Karavanke s Kepo na levi, a na desni zadaj za njimi vrhovi Julijskih Alp. Sredi slike na levi se razloči ravnota Baške Dobrave

reči, da je že zadovoljivo pojasnjeno, zakaj in kako da je ime Santicum prešlo v pozabo, ohranilo pa se ime Bilachinium ter prešlo v slovenski Bilják, kasneje Beljak, iz česar se je razvilo nemško Villach. Toda to ime je pomenilo še dolgo vso pokrajino Beljaške ravnine, dokler ni proti koncu srednjega veka novo tržišče ob Dravi prevladalo ter potegnilo nase staro pokrajinsko ime (182; 238).

Tudi v srednjem veku se na prostoru sedanjega Beljaka primeroma dolgo ni razvilo vodilno naselje. Staro cerkveno središče celotne pokrajine, vsega »Biljaka«, je nastalo na sušni visoki terasi na desnem bregu Zilje, tik nad ustjem, pri Mariji na Zilji, a drugo prafarno središče je bilo osnovano v Šentrupertu, pripadajočem že dobro obljudeni soseski Trebinje (182; 183).

Toda izpričano je, da je bilo tudi področje Beljaka in najbližje okolice jako dobro obljudeno že v najstarejši slovenski dobi; na Perovem, sedanjem beljaškem predmestju, so odkrili staroslovenske grobove, a podobne tudi v Judovski vasi (Judendorfu; 182, 116).

Da pa je že ta čas obstojalo naselje na prostoru današnjega Beljaka, odseva iz zgodovinskih virov. In sicer ga imenujejo silno zgodaj, zakaj že v letu 878 je izpričan most v Biljaku (138; 182). Zdi se, da je prav most čez Dravo odločil o legi vodilnega naselja v Biljaku. Ko je ves ta predel s Kanalsko dolino in spodnjo Ziljo vred prešel v posest škofov iz Bamberga, je dotedanja vas v letu 1060 dobila tržne pravice. S tem, da je bilo dotedanje manjše naselje povzdignjeno v trg, se je začel razvoj znatnejšega urbanskega središča. Brez dvoma pa se je že dotlej v naselbini, ob kateri je že za dve sto let poprej izpričan most čez Dravo, nabralo precej trgovskega in obrtnega življa.

Beljak je ostal v bamberški posesti do v XVIII. stoletje (do leta 1759) in je kot tržišče napredoval vzporedno s tem, kakor je postajal živahnejši trgovinski promet na veliki poševni poti, ki je vezala zgornjo Italijo, zlasti Benetke, s severnovzhodnimi Alpami. Leta 1240. se Beljak prvikrat imenuje mesto, a obzidan je že v letu 1233 (138, 26). Vendar je v naslednjih stoletjih le zmerno napredoval. Upravičeno se smatra, da je njegovo rast ovirala pripadnost pod tujo cerkveno oblast. Zakaj izredne prednosti njegovega pokrajinskega položaja niso prišle v polni meri do veljave, marveč v glavnem samo ugodnosti, ki jih ima za krajevno tržišče in gospodarsko središče, medtem ko bi mogel tekmovati za vodilno urbansko vlogo v deželi, ako bi bil v posesti deželnih knezov. Saj je prav značilno, kako mu je nasprotoval deželni vojvoda Bernard Španhajmovec v XIII. stoletju. Ko ga ni mogel iztrgati bamberškemu škofu, mu je hotel ustanoviti tekmeca: Pod Vernbergom je pričel graditi grad in pod njim most čez Dravo, v namenu, da ustanovi ob njem nov trg, in sicer v dolgem pomolu, ki se nahaja v veliki dravski vijugi na vzhodnem robu Beljaške ravnine (238, 26). Ta poskus, ki se je sicer izjalovil, pa je tudi geografsko poučen. Poleg drugega nas opozarja na dejstvo, kako je bil Beljak v strateškem smislu slabo zavarovano mesto; saj ga ni ščitil niti grad na višini, niti kake druge v naravi utemeljene opore. Trg je bil pač tu zelo zgodaj ustanovljen, a starodavni most je bil odločil o njegovi namestitvi.

Prirodne ugodnosti pokrajinskega položaja so mogle priti v polni meri do veljave šele v novejši dobi, ko so v sproščeni

tekmi uveljavljale svojo učinkovitost. Najbolj vidno se nam zrcalijo v razmahu železniškega prometa, ki je postal temelj sodobni rasti Beljaka. Prva železnica, ki je dosegla Beljak v letu 1864., je bila dravska proga, tekoča od Maribora, podaljšana na Franzensfeste leta 1871. Zatem je prišla železnica velike »poševne poti« Dunaj—Benetke, zgrajena tudi dokaj zgodaj, do Beljaka leta 1868., do Trbiža 1873., do Ljubljane 1873., a na Pontebo—Udine leta 1879. S tem je Beljak postal znatnejše železniško križišče. V začetku našega stoletja je prišla še turskokaravanška železnica, ki je funkcijo beljaškega križišča še močno povečala. Kako zelo je za Beljak značilen promet na daljavo, se najboljše razvidi iz dejstva, da tečejo po vseh šestih progah iz mesta brzovlaki. Toda Beljak je tudi imenitno, od narave nakazano središče za gospodarstvo bližnje in oddaljene okolice, kar moremo presoditi že po obilici cest. Nič manj ko sedem večjih cest teče iz mesta, a se ob njem cepijo še v druge. In po njih je v novejši dobi uravnan avtobusni promet, posebno živahen v poletni dobi, pričajoč nam, kako zelo temelji mestna funkcija Beljaka na izvrstnih prometnogeografskih ugodnostih. Krajevni značaj ima samo ziljska železnica, ki se od glavne cepi sicer šele Podkloštrom, a dejansko promet po njej izhaja iz Beljaka.

Da je prometna funkcija osnova beljaškega urbanskega uspevanja, prihaja do gospodarskega učinka v mnogih pogledih. Tu so že zgodaj namestili železniško upravno vodstvo, veliko direkcijo državnih železnic. S tem v zvezi je namestitev velikih železniških delavnic in popravljalnic v Beljaku. Oboje je postalo temeljnega pomena za rast mesta, zakaj zelo veliko število uradnikov je dobilo tu zaposlitev, a prav tako obilo strokovno izvežbanih delavcev, mehanikov itd. V Beljaku je osebnega in blagovnega prometa, spričo križanja treh velikih železniških prog, jako mnogo, zato je obilo uslužbencev že na obeh kolodvorih. Glavni kolodvor je ostal na levem bregu Drave, kjer so postavili najstarejšo železniško postajo prve beljaške železnice, medtem ko stoji novejši zahodni, nekdaj »državni« kolodvor na desnem bregu reke, na južnozahodnem robu mesta. Da sta oba kolodvora že tesno spojena z mestnim naseljem v gradbenem smislu, priča, kako naglo je napredovalo mesto v novejši dobi. Kako mnogo pomeni železnica za gospodarstvo Beljaka, odseva najlepše iz naslednjega dejstva: Nič manj ko 48 % celotnega prebivalstva Beljaka je imelo pred prvo svetovno vojno svoj življenjski obstoj v zaposlitvi v železniški upravi, na kolodvorih, v ravnateljstvu ter v železniških delavnicah (238, 99). Po letu 1918.

se je s skrčenjem dravske proge in sploh železniškega omrežja, podrejenega beljaški upravi, prometno-upravna vloga Beljaka sicer do neke mere okrnila, toda s primaknitvijo dveh državnih meja se je tu v marsikaterem pogledu promet še povečal. Spričo bližine meje se je trgovina v mnogih pogledih še bolj osredotočila na Beljak. Zlasti je tu eno najvažnejših trgovinskih središč za les, saj leži mesto v sosedstvu velikih gozdov in je izhodišče zelo velikega lesnega izvoza v Italijo. Sploh je velika in mala trgovina jako važna poteza gospodarske strukture Beljaka, dasi zaostaja

Pod. 113. **Beljak**
Pogled na mesto od južne strani. V ozadju gore med Dravo ter Osojskim jezerom, med njimi Kancel in Visošca

mnogo za odlično vlogo, ki jo ima mesto v prometnogeografskem področju. V trgovini s kmetijskimi proizvodi Beljak primeroma malo pomeni, saj okolica ne spada med poljedelsko cvetoče niti gosto obljudene predele.

Zelo je značilno, da Beljak v industrijskem prizadevanju ni dosegel večjih uspehov, saj ni niti rud ali drugih surovin v bližini, niti premoga ali krajevnih vodnih sil. Za elektrifikacijo izrabljajo Ziljo pod Dobračem pri Rogijah (Schütt), odkoder je napeljan tok, ki ga uporabljajo za mestne potrebe. Drugo nekaj manjšo, a novejšo elektrarno ima Beljak v Arriach, prav tako 14 km iz mesta oddaljeno. Največje kovinsko podjetje v Beljaku (Kärntnerische Maschinenfabriken) zaposluje okrog 300 delavcev (177, 306) ter ima livarno in izdelovalnico raznovrstnih strojev

manjšega obsega. Znatnejše kovinsko podjetje je tudi v Jezernici (Seebach) na vzhodnem obrobju Beljaka. Najbolj se je v Beljaku in okolici razvila industrija, ki predelava les, glavni produkt pokrajine. Tu je nastalo obilo večjih žag, bodisi v mestu samem kot v bližnji okolici ob železniških progah, do katerih so odprti dobri dohodi iz gozdnih področij. V St. Magdaleni ob železnici vzhodno od mesta stoji večja tvornica celuloze. Kar je ostale industrije, sestoji le iz podjetij zmerne velikosti, iz večjih delavnic ter obrtnih obratov najrazličnejših panog. Vsem je skupen značaj, da krijejo krajevne potrebe, bodisi mestnega prebivalstva, nudeč mu vsakdanje potrebščine in popravila, pa da oskrbuje kmetijsko okolico. V isto kategorijo spada tudi večja pivovarna, ki zalaga s svojim proizvodom ne le mesto, marveč tudi velik del dežele. Podobno krije krajevne potrebe vrsta opekarn, ki izkoriščajo sloje gline v zahodnem delu Beljaške ravnine (238).

Končno je Beljak še navezan na izvrševanje običajnih upravnih funkcij, saj je sedež zelo obsežnega okrajnega glavarstva ter mnogih drugih uradov, šol itd. Tudi bližina državnih meja mu je pripomogla do povečave upravne vloge.

Skromni gospodarski pogoji prebivalstva v Beljaku silijo mestno gospodarsko politiko, da skuša najti še druge eksistenčne vire, pa da izboljša stare ekonomske panoge. Zlasti posvečajo veliko pažnjo turističnemu prometu, ki je v zahodnem delu Celovške kotline že od nekdaj jako živahen. Tujske goste, ki prihajajo na letovanje in kopanje na koroška jezera, skuša Beljak čim bolj pritegniti. Obilica avtobusnih zvez z izhodiščem v Beljaku, usmerjenih takorekoč na vse strani, mnogo pripomore, da prihaja v poletnih tednih jako mnogo ljudi v mesto, na ogledovanje in na male nakupe. Neugodno je seveda, da je tujska sezona tudi na Koroškem primeroma kratka, le šest do osem tednov. Zimskih gostov — kakor seveda tudi poletnih — je precej pritegnila naprava žične vzpenjače na Kancel (Kanzelbahn), ki je omogočila nagel vzpon od obale Osojskega jezera nedaleč od mesta, pri železniški postaji Annenheim, na Kanzel 1471 m, tik ob Visošci, kjer so na razpolago pozimi dobra smučišča.

K turističnemu prometu v Beljaku prispeva nekaj tudi bližina Toplic na vznožju Dobrača, ki so dobro urejene in imajo vsako leto obilo gostov. Sicer pa se Beljačani sami v poletni dobi zatekajo na bližnja jezera, na Osojsko, še bolj pa na toplejše Baško jezero. V tem pogledu, kakor tudi za nedeljske izlete, za

sprehode, posebno za ture, nudi okolica Beljaka mnogo lahko in hitro dosegljivih lepih in zanimivih krajev.

Gospodarski značaj Beljaka odseva iz statističnih navedb o sestavi prebivalstva po poklicu. Leta 1951 so imeli v Beljaku med poklici največji delež tisti, ki so bili zaposleni v trgovini in prometu, 31,2 % (1934: 31,9 %), potem šele v obrti ter industriji delujoči z 29,3 % (1934: 27,3 %). Od javne službe je živelo 5,9 %, od svobodnih poklicev 5,3 %, od kmetijstva 1,8 %, a nič manj ko 24,4 % je bilo samostojnih brez posebnega poklica (1934: 21,9 %), medtem ko je ostanek odpadel na druge neznatne poklicne kategorije (201; 202 a).

Razvoj gospodarstva v Beljaku se zrcali prav dobro v rasti mestnega prebivalstva. Leta 1880, ob začetku železniškoprometne vloge, je štel Beljak samo 7803 prebivalcev, v območju mesta in kasneje, v letu 1906, priključenih predmestnih krajev, od Šmartina pa še čez Pod Vetruvom (238, 103). Leta 1906 je bivalo v povečani mestni občini 11.662 prebivalcev. Leta 1910 je štelo mesto 14.878 prebivalcev, z vasmi svoje bližnje okolice, pripadajočimi mestni občini 19.298 ljudi. Dobro se iz tega razvidi, da je pričetek železniške funkcije, zlasti pa namestitev železniškega ravnateljstva ter velikih železniških delavnic, še posebno pa otvoritev tursko-karavanške železnice 1909., povzročila naglo rast Beljaka .Zakaj poslej se je mesto zopet le bolj zmerno povečalo, saj je štelo v okviru mestne občine leta 1923. 22.099 prebivalcev, a leta 1934. 23.942 ter leta 1951. 30.018 ljudi. Toda treba je naglasiti, da pripadajo mestni občini vse vasi še čez sotesko Pod Vetruvom, vključujoč celo Rogije in Zabuče (Ober- in Unter Schütt) ter vse vasi na spodnjem robu teras od Šmartina do Toplic, kjer je urbanizacija že močno napredovala, a je vendar ostalo še docela kmetijsko jedro. V celem se je prebivalstvo Beljaka pomnožilo v razdobju 1880—1931 za 200 %, a do leta 1951. za 285 %, kar pomeni izredno krepko rast med koroškimi mesti.

Zunanje lice mestnega naselja nam verno zrcali očrtani razvoj. Beljak je domala ves nameščen po ravnem in sicer staro mesto v glavnem na desni strani Drave, medtem ko so na levo stran reke nekateri tako starejši kot novejši deli. Tudi v Beljaku moremo že na prvi pogled razlikovati staro mestno jedro od novejših delov. Stari, na srednjeveški osnovi stoječi Beljak se tišči dravskega mostu, ki je bil od nekdaj glavni živec mesta. Tu se nahaja glavni trg, tik na desni strani reke, naslanjajoč se pravokotno na Dravo, v smeri glavne ceste. Nanj se iztekajo značilne ozke prečne ulice, obdane s starinskimi mestnimi hišami. Okrog

starega mestnega jedra se širijo novejši deli Beljaka, z ravnimi, širokimi ulicami ter cestami. V zunanjem pasu Beljaka prav posebno prevladujejo novejše zgradbe, hiše in vile, pripovedujoč že po svoji vnanji podobi, da je mesto doživelo svoj drugi glavni razmah šele v našem stoletju. Podobno kot Ljubljani je tudi Beljaku v veliko oviro neprikladna nameščenost kolodvorov ter železniških prog. Zakaj mesto jih je že davno preraslo in sedaj močno ovirajo mestno naselbinsko rast ter promet med starim mestom in novejšimi mestnimi ter predmestnimi deli. Prizadevanje, da bi preložili vsaj Zahodni, nekdanji Državni kolodvor, je ostalo doslej brez uspeha. Dolgi in široki Zahodni kolodvor loči staro mesto od novejših predmestij med Šmartinom in Toplicami, kamor je urbanizacija segla najintenzivneje in kamor se je v letu 1906 upravnopolitično razširila mestna občina. Od te strani dobiva mesto tudi vodo, odkar so za beljaški vodovod zajeli hladne vodne izvirke ob vznožju Dobrača pri vasi Meljče (Möltschach) in Zgornja Bela (Ober Vellach; 238, 119). Toda tudi na levi strani Drave pomeni Glavni kolodvor znatno oviro prostemu razširjanju mesta, ki je med njim in Dravo zavzelo že ves poglavitni prostor. Zadaj za novo tursko progo se je razvil z vilami v Lindu najnovejši del mesta, ki velja za najlepši del Beljaka.

Mesto se ni razširilo enakomerno na vse strani. Najkrepkeje se je raztegnilo ob stari veliki cesti, držeči proti jugu, kjer so se ob starem mestnem jedru ter vzdolž ob Državnem — sedaj Zahodnem — kolodvoru razprostrli novi mestni deli. Podobno so se razmaknili ob veliki cesti čez dravski most ter zapolnili prostor do Glavnega kolodvora. Primeroma jako malo pa se je mesto razširilo v aluvijalno ravan proti spodnji Zilji, kjer se že brž za mestom širijo travnati logi z rojami in drugimi ostanki stare neregulirane reke. Preko Zilje na desno stran so urbanizacijski vplivi najmanj posegli. V aluvijalno ravnino k spodnji Zilji bi regulacijski načrti želeli preložiti kolodvorske naprave, da bi s tem sprostili mesto iz pretesnega železniškega oklepa, pa mu dali možnost proste razširitve, bodisi na desni kot na levi strani Drave (238).

Tudi Beljak, mesto železniškega prometa in krepke prevlade nameščencev, delavcev ter javnih poklicev, se je razprostrl na široko, spričo težnje ljudi, da si postavijo svoje domove ob starem mestnem jedru. Zelo velik del ljudi, ki so uslužbeni v mestu, se vozi vsak dan z različnimi vozili na svoje domove v bližnje vasi, pa tudi v dokaj oddaljeno okolico.

Beljak je mesto, ki stoji na narodni meji. Zato je umljivo, da je bil vedno zelo velik dotok bodi iz nemških kot iz slovenskih krajev. Že površni ogled po mestu z obilico slovenskih priimkov med nemškimi nam priča o izvoru prebivalstva. Pri tem je treba naglasiti, da je slovenska okolica Beljaka znatno gosteje poseljena nego nemška. Beljak je imel vedno tudi živahne prometne in trgovinske stike s Furlanijo in Italijo, o čemer nam pričajo posamezni italijanski priimki pri beljaških meščanih. Skratka: Beljaku se tudi v tem pogledu pozna, da stoji nedaleč od trojne narodne meje germansko-romansko-slovanske. Zelo je značilno, da se je od obeh starih predmestij Beljaka južno imenovalo Laško ali Slovensko predmestje (Welsche oder Windische Vorstadt) (239 a, 245).

Dejstvo, da stoji Beljak že skozi stoletja na narodni meji slovensko-nemški in da je tudi danes še na isti etnografski meji, je pomenilo osnovo za zahtevo FLR Jugoslavije na mirovnih pogajanjih v letu 1947., ko je šlo zato, da se potegne nova državna meja med Jugoslavijo ter Avstrijo. Jugoslavija je postavila zahtevo, da se ji priključi vse ozemlje Slovenske Koroške in je pri tem postavila predlog, da se nova meja potegne tako, da steče skozi Beljak po reki Dravi. Beljak naj bi se po tem predlogu razdelil tako, da bi severno od Drave ležeči del ostal v Avstriji, medtem ko bi se mesto, kar ga stoji južno od reke, vključilo v Slovenijo in s tem v Jugoslavijo. Glavni kolodvor in z njim vsi železniški priključki na sever bi ostali Avstriji, a zahodni kolodvor ter priključki železnic v Ziljsko in Kanalsko dolino pa proti Podrožci bi prešli v območje LR Slovenije.

ROŽANSKO PODOLJE

UVOD

Tri velike prirodne enote vidimo v južnem delu Celovške kotline, izoblikovane v glavnem vzporedno od Z proti V. Prvo je Rožansko podolje na vznožju Karavank. Drugo je primeroma ozek, a jako dolg pas hribovja, sestoječ v glavnem delu iz terciarne labore; to so Gure, v znanstveni književnosti bolj znane pod imenom Satnica. Tretje je dolgo podolje, ki leži v njem tudi Vrbsko jezero in ki ga nam kaže imenovati po njem. Vrbsko podolje se odlikuje po svoji legi, saj predstavlja podolžno os Celovške kotline.

S tektonskimi premiki je ustvarjena temeljna meja med navedenimi tremi velikimi prirodnimi enotami, toda današnje medsebojno razmerje med njimi se je izoblikovalo šele v najnovejši morfogenezi, v toku najmlajših oddelkov pliocenske ter še posebno kvartarne dobe. Pri tem izoblikovanju so imele reke prav pomembno vlogo. Ne moremo dvomiti o tem, da je Drava v prejšnjem razdobju tekla od Beljaka dalje po vsem Vrbskem podolju, ki se dobro vidi nekako od Podravelj čez Lipo do Vrbe, pa po Celovški ravnini in nekako tam, kjer teče zdaj spodnja Krka, pa dalje naravnost proti V. Potoki iz Karavank so pritekali v to staro Dravo povprek čez Gure, kjer so ostala še do danes prečna pretržja, dobro vidne opuščene doline v medgorjih (prim. vas Medgorje). V tem razdobju se je Zilja iztekala v Dravo očividno čez Baško Dobravo, kakor je iz današnjega reliefa precej za trdno razvidno.

V toku nadaljnje morfogeneze se je Drava prestavila v Rožansko podolje. Toda Drava se ni preložila v vsem obsegu; nekako do Podravelj-Rožeka teče še vedno v Vrbskem podolju. Docela očitno je, da ne more biti dolgo, odkar se je tu Drava iz Vrbskega podolja preložila na J. Po Rožanskem podolju teče Drava do Galicije, kjer se nekaj nad ustjem Bele zaokrene na levo ter se po kratkem prečnem toku mimo Mohlič vrne nazaj v Vrbsko podolje, pa ostane v njem do kraja, ko pod Lipico zapusti Celovško kotlino.

S preložitvijo dravskega toka je bila razkosana tudi Satnica, zakaj na desni strani Drave je ostal njen zgornji konec v hribih med Rožekom in Baškim jezerom, pa prav tako spodnji konec v Šentprimškem gričevju ,ki zavzema prostor med Belo, Dravo ter ravno Podjuno, sestoječ prav tako iz terciarne labore. Med Podravljami in Mohličami je s tem obmejen Rož, dolga dolina na vznožju Karavank, ki se odlikujejo po marsikateri svojski potezi.

O Rožu smo že naglasili, kako je to najbolj individualizirana pokrajina v Celovški kotlini. Lega ob vznožju Karavank mu daje gorski značaj, Gure, dvigajoče se tik nad Dravo z dokajšnjimi strminami, ga ločijo od ostale Celovške kotline. Na spodnjem koncu je zaprt s Šentprimškem gričevjem, a vanj se odpira ter je nanj najbolj navezana spodnja Belska dolina.

Na zgornjem koncu se pravi Rož začenja nekako med Podravljami ter Rožekom, pa pri Kotu nad Šentjakobom. Toda čez Kot se rožansko podolje vleče naravnost proti Z; v njem leži kotlinica Baškega jezera in dolinica ob baški Jezernici. Ziljani tudi Baško dolino prištevajo k Rožu, smatrajoč prebivalce za

Rožane (240, 2), za domačine pa se Rož začenja šele nekako spodaj pri Kotu.

Rož je zelo staro pokrajinsko ime. Izvira očividno še iz predslovenske dobe. V srednjem veku se pojavi jako zgodaj, že v drugi polovici IX. stoletja v obliki Ras, in sicer za grad ter kraj in pražupnijo Rož v področju sedanjega Rožeka — tudi gora Rožca ima svoje ime odtod — obenem pa za vso pokrajino od iznad Rožeka pa do Male Suhe med Podgorjem ter Svečami. To je še danes jedro pravega Roža ali Roža v ožjem smislu. Toda ime se je polagoma razširilo navzdol po Dravski dolini tja čez Borovlje do Glinjan. Tamkaj je »Spodnji Rož« — a njega prebivalce imenujejo »Spodnjače« — da se loči od pravega ali »Zvrhnjega Roža«, v katerem prebivajo »Zvrhnjači«. Ime Rož izhaja vsekakor iz področja okrog Rožeka, ki se odlikuje po zelo stari poseljenosti, z arheološkimi sledovi iz mlajše kamene dobe in domala iz vseh prazgodovinskih in rimskih razdobij (182; 183).

Z rožami potemtakem ime Roža nima nič opraviti, pa je zatorej popolnoma napačno, govoriti ali pisati o Rožni dolini, v kar je pač zavajala nemška oblika Rosental.

DOLINA BAŠKEGA JEZERA

Dolina Baškega jezera (Faaker Seental) je v morfogenetskem smislu eden najbolj zanimivih delov Celovške kotline. Je ena onih majhnih pokrajinskih enot, kakor jih je tako obilo v Celovški kotlini. Leži na stiku med Rožem in Ziljo ter Dravsko dolino, a ima na vsako stran neke genetične vezi. Od Dravske doline jo loči niz osamljeno stoječih hribov in gričev, ki so v velikem delu iz satniške labore, iz nje je tudi najvišje brdo Hum ali Petelin 802 m. Toda hribi med Petelinom, Baškim jezerom ter Dravo so iz triadnega apnenca, med njimi ploščati Tabor 733 m ter Rudnik 722 m, odlikujoč se po znatnejših strminah in trdih oblikah vrhov. Tudi iz konglomerata sestoječa brda okrog Petelina imajo odsekana pobočja, pa v ravnote prehajajoče uršje; pri Kotu nad Šentjakobom se tako približajo karavanški Gračnici, da je ostal le ožji prehod, ločeč pravi Rož od Baške doline. Brda severnozahodno od Baškega jezera pa so popolnoma drugačna, bodisi po geološki sestavi, kot po geomorfološkem licu. To je Dobrava, ki dela vtis prostrane planote in je res docela vravnjena. Od Baškega jezera pa do Drave na S in Zilje na Z se ravno uršje dviga presenetljivo enakomerno do višine 610 do 630 m dosezajoče le v Poljani malo več. V Dobravi je satniški

konglomerat povečini prekrit z diluvialno ilovico. Nemara je zaradi pretežkega zemljišča Dobrava ostala v glavnem še vedno zarastla z gostim gozdom, izkrčili so jo le v manjšem področju, zlasti na S, kjer so nastali nekateri zaselki. Tako Dobrava kakor apniški hribi z Rudnikom segajo povečini tik do Drave.

Baška dolina se nam razodeva kot kos rožansko-ziljskega podolja po svoji usmerjenosti in po tektonskem značaju roba ob Karavankah. Pa tudi po tem je slična, kako prevladujoče se v njej

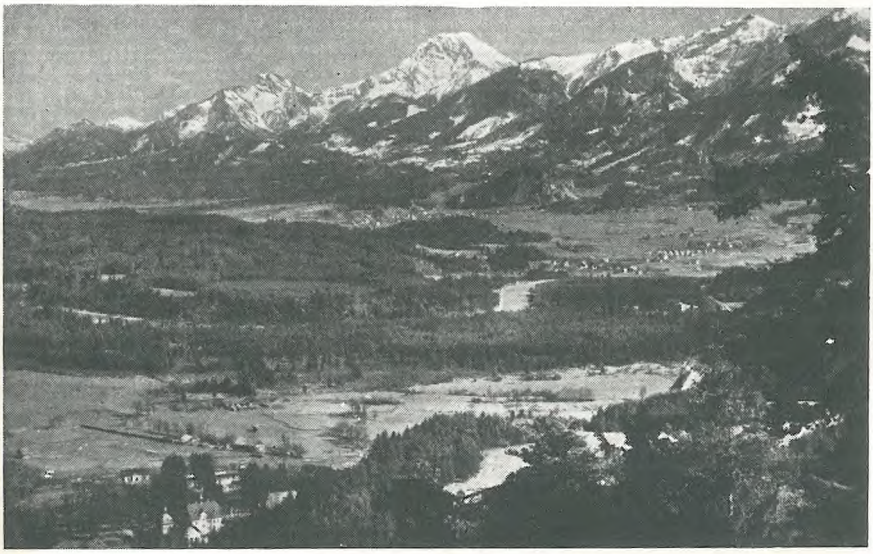

Pod. 114. **Dolina Baškega jezera**
Pogled iznad Beljaških Toplic čez aluvialno ravnino ob spodnji Zilji. Sredi slike na desni Zilja, na levi z gozdom pokrita Dobrava, v ozadju Karavanke s Kepo

uveljavljajo učinki karavanških vršajev, ki so pravzaprav vsej Baški dolini vtisnili pečat. Hudourniki iz Karavank so jih nasuli in jih nasipljejo še dandanes. Kar po vrsti jih vidimo, ako gremo od Mlinar po dolini navzgor, pri Teharčah, pri Maloščah, pa pri Podgorju in Ločah. Vso dolino so zavzele njihove položne lehe in so odrivale Jezernico ter jo pritisnile docela na desno stran, da se tišči Dobrave in se vrh tega širi ob njej premokra danja ravnica. Vršaji nudijo ipak sušno zemljišče in so bolj vabili človeka, nego ilovnata Dobrava, dasi se je tudi na njih v najbolj sveže nasutem področju ohranil gozd. Na vršaje so navezana polja največjih vasi, pa na ocedne prisojne terase ob Jezernici. Prelepa podgorska pokrajina ob Jezernici dela prijeten alpski vtis.

Posebno obsežen vršaj je nasul potok Borovnica, ki priteka izpod Kepe, dovajajoč še danes veliko množino apniškega grušča in proda. S svojo krepko vzbočeno nasipino je pri Ledinicah in Spodnjih Borovljah nasul razvodje med rožanskim odtokom ter pritoki Baškega jezera. V spodnjem delu nasipanje še vedno traja in vršaj se podaljšuje v Baško jezero. Pripomogel je s svojim belim apniškim drobirjem k svetlemu tonu jezerskega obrežja zlasti na vzhodni strani, kjer so zategadelj najboljša kopališča. Tudi k čistoči in modri barvi jezerske vode je največ prispeval dotok gorske vode iz Borovnice. Toda v spodnjem delu vršaj ni sposoben za drugega, ko da raste na njem gosto borovje, bliže jezeru pa vrbje in jelšje. Toda na napetih robeh je sušno zemljišče, izkrčeno za polje in poseljeno.

Baško jezero leži v obsežni, okroglasti kotanji, odmaknjeni nekoliko proti S od pravega podolja. Na južnem bregu se nad jezerom dvigajo po dolgem gorice z Vinco 685 m kot najvišjo. Upravičeno se naglaša, da je Vinča zaščitila Baško kotlinico, da je niso mogli zasuti vršaji izpod Karavank (240, 7). Podoba je, da predstavlja kos nekdanje rečne doline, ki se je po slučaju ugodne lege očuvala pred zasipanjem; le kratka in nizka medgorja jo ločijo od Dravske doline pri Vognjem polju. Jezero ima svojo gladino v nadmorski višini 561 m, a največja globina znaša 30 m, medtem ko teče Drava pri Podravljah še pod 480 m.

Obrežne terase s poševno naloženim prodom pričajo, da je bilo Baško jezero nekdaj večjega obsega in višje gladine. Zasiplje ga polagoma Borovnica, toda potok Ročica nasiplje svoj vršaj pri Bačah, kjer Jezernica zapušča jezero, zavirajoč do neke mere bolj naglo vrezovanje. Obsežni deli ploskega, zelo vlažnega ali celo močvirnega obrežja spominjajo na nekdaj širši obseg jezera.

S svojo površino 2,3 km² (177) je Baško jezero ipak znatno. Vodni dotok iz apniških Karavank, znatna globina, pa usedanje apniškega drobirja, je pripomoglo, da ima živo modro barvo; po tem ter po lepem visokogorskem ozadju se tako odlikuje, da ga štejejo med najlepša koroška jezera. Postalo je privlačno tudi za tujski promet. V obrežnih vaseh, največ v Bačah, Ločah in Dropoljah ter Brdu se ustavlja čim dalje več gostov na letovanje. Na kopanje prihajajo poleti Beljačani v velikem številu, zlasti ob nedeljah in praznikih.

Sicer pa je ostala lepa Baška jezerska dolina močno kmetijska pokrajina. Prav dobro je obljudena, vasi se vrstijo na gosto od Mlinar, kjer se dejansko in po ljudskem pojmovanju začenja Ziljska dolina, pa do Kota, kjer preidemo v pravi Rož. Podoba

je, da so bila tu najbolj zgodaj poseljena sušna zemljišča na prodnih terasah in vršajih ob Jezernici Toda najstarejši sledovi človeškega udejstvovanja so se razodeli v izkopaninah na Škocjanski gori, v karavanškem predgorju, 774 m visoko. Ta gora vzbuja že na zunaj pozornost, zakaj kakor velika klada se dviga izmed predgorskih brd Vsa je iz starega (silursko-devonskega) apnenca (62) in se odlikuje po svojih strmih, v znatnem delu kar navpičnih stenah, medtem ko ji je vrh raven. Kakor nalašč se

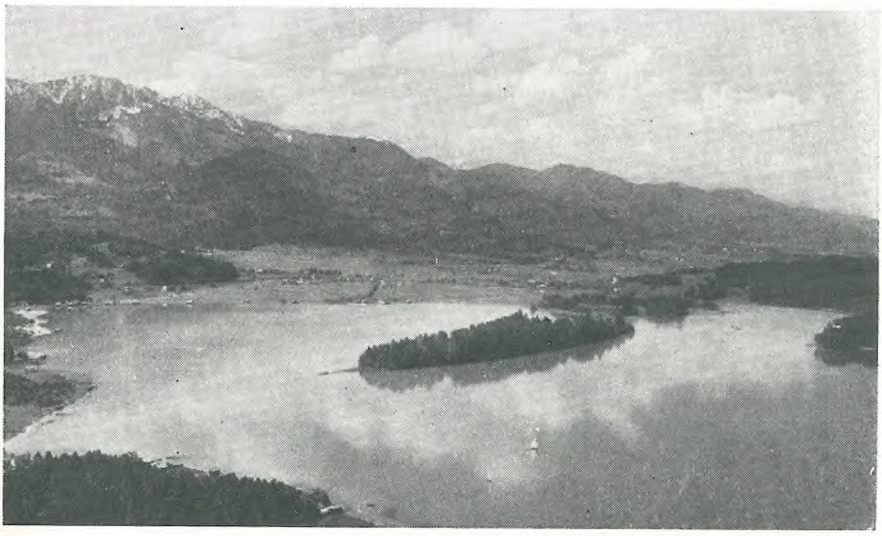

Pod. 115. Baško jezero
Pogled na jezero z otokom od severovzhoda. Sredi slike na desno vas Bače z dolino Baškega jezera, na levo brdo Vinča, v ozadju Karavanke

ponuja človeku za obrambo, vrh tega ima še podzemske votline (238, 17). Na Škocjanski gori so našli izkopanine iz mlajše kamene dobe in sicer prav obilne, prav tako tudi iz starejše železne dobe. Podoba je, da je bilo človeku onih časov glavno področje gospodarjenja spodaj pod goro, ravno ta vrh težko dostopne gore pa mu je bil v imenitno zavetje in za obrambo. Toda spodaj kje v nižji legi še niso našli starinskih sledov. Verjetno je, da je bilo starodavno naselje v neki zvezi s prometno lego. Saj stoji Škocjanska gora blizu velikega razpotja ob Mlinarah, kjer so na drugo stran soteske nad Beljaškimi Toplicami zadeli prav tako na obilne ostanke prazgodovinskega človekovega udejstvovanja.

Na drugi podobni strmi gori v predgorju, sestoječi iz zgornjekarbonskega apnenca, 841 m visoki, so postavili že jako zgodaj

mogočen grad Bekštanj (Vinkenstein v XII. stoletju, 205 a). Že davno je v razvalinah, a še te so učinkovite, novi grad Bekštanj pa so postavili tik ob vhod v Baško dolino nad Mlinare. Po njem se je imenovala vsa velika občina od Dobja za Ločami pa čez Mlinare do Brnce in Grpič v Ziljski dolini.

Podoba je, da se je naseljenost tod okrog zgostila šele polagoma v slovenski dobi s krčenjem ,kakor pričajo številne vasi z imeni mlajšega nastanka. Na terase karavanškega predgorja

Pod. 116. **Jezerce pri vasici Dobje**
Eno tipičnih malih koroških jezer. Leži med Baškim jezerom in pravim Rožem, mirno, samotno sredi gozdov, s Kepo v ozadju

je naseljenost primeroma malo segla, seveda s tipičnimi Rutami. Še višje na manj obsežnih planjah so nastale redke, a velike posamezne kmetije, med njimi najvišja Trupejeva, z nadmorsko višino okrog 1000 m; v tej višini uspevajo še rž, ječmen, oves, lan in krompir. Pač pa segajo še višje gospodarske vezi, pridobivanje lesa, še mnogo bolj važne pa planine, saj pasejo iz bekštanjskih vasi še v vsem karavanškem ovršju (76, 76).

Dolina Baškega jezera je prehodno ozemlje med Ziljsko dolino ter Rožem. Tudi po govorici prebivalstva je prehodna pokrajina, saj v njej ziljansko narečje prehaja v rožanskega in meja med njima se postavlja v obližje Baškega jezera in Kepe (11, 26). Baška pokrajina je bila skozi stoletja tesno zvezana z Ziljo, saj tja prevaja dokaj široka dolina ob Baški Jezernici,

in sicer neposredno v gosto poseljeno področje okrog Brnce. Navezano pa je bilo čez spodnjo Ziljo tudi na Beljak ter njega okolico in področje Baškega jezera je bilo podrejeno še pražupniji (Mariji) Na Zilji (182, 122). Od pravega Roža je vendarle med hribi ob Petelinu nekoliko bolj oddaljeno. Toda po celotnem geografskem položaju in izoblikovanosti površja ima vseeno rožanskim bolj podobna prirodna svojstva. Zato kaže njega opis priključiti pokrajini Roža, dasi pridejo tudi ob tem njegove svojske poteze učinkovito do veljave.

ROŽ

PRIRODNA IN GOSPODARSKA SVOJSTVA

Rož obrača nase pozornost že po svoji izredno dolgi ter ozki obliki. Saj se zdi kakor stisnjen med visoke Karavanke, ki ga obdajajo na vsej južni strani, pa Gurami, ki ga obmejujejo na severu. Karavanke se vzpenjajo nad Rožem s svojimi visokimi gorami, s skalnatimi, marsikje zelo strmimi visokogorskimi grebeni. Pred njimi se vrsti le neznatno, s prečnimi grapami ter dolinicami v posamezne gore razkosano predgorje, po veliki večini tudi močno strmo, največ iz apniškodolomitnih kamnin, do vrhov obraslo z gostimi zelenimi gozdi. Neposredno sosedstvo visokih Karavank od Rožce do Obirja daje Rožu mnogo značilnih potez gorske pokrajine, daje mu ono učinkovito kontrastno podobo zelenega ospredja in bleščeče svetlih apniških visokogorskih sten v ozadju, tako dolgo in tako pogosto zagrnjenih v sneženo belino, ki se drži v presenetljivo nizkih legah še dolgo v poletje. Ta prirodna svojstva dajejo Rožu tisti značaj, po katerem se odlikujejo gorske doline v južnih apneniških Alpah. Rož ni le najbolj alpski predel v vsej Celovški kotlini, marveč je obenem tisti njen del, ki daje celoti največ alpskega značaja. Tudi v podnebju dajejo Karavanke Rožu čudovito gorsko svežino, dajejo mu razvihrane južnjaške oblake in značilni južni veter s fenskim segrevanjem, pa delež v planinskem gospodarstvu. Skratka: Rož je najkrepkejša vez med Celovško kotlino ter Južnimi apneniškimi Alpami.

Na drugi strani obmejujejo Rož Gure. Izredno enakomerno se dvigajo nad Rožem malodane v vsem obsegu v strmini pobočji; ponekod se vzpenjajo kar prepadne stene, marsikje se vidi trdna apniška labora v goli skali. Apniška sestava jej daje neka hidro-

grafska in geomorfološka svojstva, ki spominjajo na kras; voda gine v znatnem delu skoznjo v prevotlena tla. Gure se vzpenjajo malodane neposredno iz Dravske doline v svoje največje višine. Vendar posredujejo ponekod dokaj znatne pliocenske terase prehod v strmine, dovolj široke, da se je na njih namestilo nekaj vasic okrog Šentilja in Bilčovsa. Od širšega prečnega pretržja pri Žihpoljah naprej proti V se Gure najbolj strmo, nerazčlenjeno in neposredno dvigajo nad Rožem. Tu znašajo višinske razlike med dnom doline ob Dravi ter njenim planim, povečini na široko ploskim ovršjem okrog 300 m, v zgornjem delu, okrog Bilčovsa pa celo še več. Ni čuda ,da govorijo Rožani o »Gurah«, kadar mislijo na to pokrajino. S temi strmimi vzpetinami je Rož na severno stran dobro ograjen ter skoro zaprt. Nekoliko širše je le prečno pretržje pri Žihpoljah, kar je tem pomembnejše, ker se ravno v istem poldnevniku odpira možnost prehoda čez preval v Ljubelju; prometna črta Celovec—Žihpolje—Borovlje—Ljubelj je nakazana v naravi površja.

Če ga gledamo z visokega, se zdi Rož kakor vtkan na dolgo nit reke Drave. Saj je Rož v polnem pomenu — Dravska dolina. Narodne pesmi pojo o njej, neprestano se ponavlja misel o Dravi v neštetih variantah, pastirji na paši se dražijo po razmerjih do Drave. V domači govorici se imenujejo prebivalci od Svečan pa dol do Glinjan »Dravci«, v nasprotju h Gorjancem v višjem severnem sosedstvu in k Rutarjem v Rutah vznožnega dela Karavank (198). V oblikovanju rožanskega površja je imela Drava ogromno, po velikem delu najbolj odločilno vlogo. Drava prihaja pokrajinsko toliko bolj do veljave, ker je Rož tako izredno ozka dolina, pa dolga. Dolžina vse Rožanske doline znaša nič manj ko še nekaj preko 40 km. Toda v širjavo meri Rož na povprek komaj 2 km. Samo v zgornjem delu je širjava znatnejša, ko znaša do 4 km. A zato je v spodnjem delu prava dolina široka le do en kilometer in pol. Pri tem je treba še podčrtati, da je širina doline presenetljivo enakomerna, in sicer bodisi v širšem zgornjem, kakor v ožjem spodnjem delu. A po vsej tej dolgi in ozki dolini se vije Drava, pa daje značaju površja najkrepkejšo potezo, po tem, ali teče po plitvi strugi čez aluvialno danjo ravnino, kakor jo vidimo v spodnjem delu, ali pa se je dokaj globoko zarezala v nasipine ter jih izoblikovala v obsežne terase. Dno doline, merjeno z gladino rečne vode, se nahaja na ustju Zilje 484 m, ob Rudniku nad Rožekom 472 m, ob znamenitem vršaju ob Mali Suhi 446 m ,pod Borovljami 417 m ter ob mostu pri Zagorju nad ustjem Bele 402 m visoko. Strmec je še dokaj znaten.

Rož vzbuja pozornost po svoji celotni reliefni obliki: podoben je orjaškemu jarku, zarezanemu med Karavankami ter Gurami, zlasti po premem poteku obeh gorskih robov in njiju prav tako pozornost vzbujajoči vzporednosti. Posebno v zgornjem delu dela vtis tektonskega jarka. O tektonski zasnovanosti Roža ni dvoma; izredno dolgi in premočrtni potek jo že po sebi razodeva, še bolj pa lega v podolžnem področju miocenskega morskega zatoka ter vzdolž ob vznožju Karavank, ki so ob njih ugotovili močne podolžne prepoke z očitnimi sledovi proti S usmerjenega nariva.

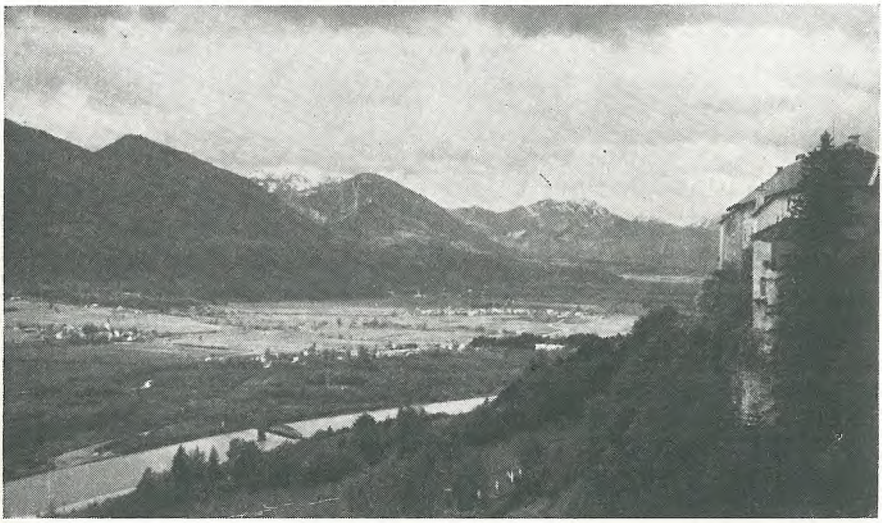

Pod. 117. **Pogled na Rož od Humperškega gradu**
Levo spredaj teče Drava, sredi polja in vasi Rožanov, v ozadju levo Karavanke s severno vrsto gora

Rož leži v glavnem v podolžni smeri V—Z, vzporedno s Karavankami. Toda v zgornjem delu se previje v pravec proti ZSZ in celo SZ, nekako od Podgorja navzgor, in sicer od istega poldnevniškega področja, v katerem se glavni greben Karavank previje od Stola čez Bevšico in Kočno proti SZ. Ta vzporednost zavoja je utemeljena v tektoniki. Izkazalo se je, da poteka nadaljevanje velikega dravsko-möllskega preloma od Beljaka proti JV čez Baško jezero do Karavank, a nadaljevanje tudi jako pomembne prelomnice skozi Gegendtal (Trebinje) teče čez Magdalensko jezero pri Beljaku, pa čez Rožek nekako do Karavank pri Podgorju. Osamljeni hribi Petelin-Rudnik-Tabor so se ohranili v ostrem kotu med obema prelomnicama, ki se zbližujeta v smeri

proti Karavankam (66, 41). Poševnoprečni tok Drave, ki pomeni prestop iz vrbskega v rožansko podolje, z zgornjim delom Roža, bi bil potemtakem zarezan na prav krepki prelomnici.

Glede ostalega Roža se je na osnovi geomorfoloških proučevanj postavilo tolmačenje, da se je zgornji del Roža ugreznil kasneje, nego spodnji del. Šele to udiranje je Dravo dokončno pritegnilo in jo ustalilo v veliki podolžni udorini, po kateri teče še dandanes (218, 138).

Kot posebno značilno je treba naglasiti, da je Rož obdan tako na severni kot na južni strani z brdi, pločami in terasami, sestoječimi iz debelih skladov satniške labore. Na južni strani prihajajo v reliefu manj do veljave, ker so naslonjeni na Karavanke in so kakor zraščeni z njihovim predgorjem in ker so jih številni potoki, pritekajoči iz gorovja, razkosali s svojimi grapami ali pa obsuli z vršaji, tako da ne pridejo tako do veljave, kot Gure na severni strani. Najbolj vidne so široke plošče v spodnjem Rožu, na katerih stoje vasi Šmarjeta, Apače itd. Le ponekod v zgornjem delu segajo starejše kamnine neposredno do Roža, tvoreč pobočja hribov ob robu, prekritih le v ovršju s satniškim konglomeratom.

Ob proučevanju stratigrafskih in tektonskih položajev ter razmerij v kamninah južno ob Rožu so prišli avstrijski geologi do zaključkov, da se nahajajo gorske enote Karavank v še vedno trajajočem gorotvornem premiku, usmerjenem proti severu ter da potiskajo in odrivajo rožanske zgradbene enote na sever, pa se celo narivajo nanje, tudi še na mladi satniški konglomerat (214, 126; 215, 136).

V celem dela Rož vtis velike doline, podobne dolgemu koritu, položenem v satniško laboro. Konglomeratno površje ni vravnano samo v Satnici, marveč kaže tudi ob Karavankah prostrane plošče, razkosane s karavanškimi potoki v dolge, dokaj široke terase, povečini kakih 200—300 m nad dnom Rožanske doline. Človek jih je domala povsod s pridom izkoristil, uredil na njih polja in postavil nanje vasi. To so v vsem obsegu najvišje rožanske vasi, povečini majhne vasice ter zaselki, najčešče bolj razloženega tločrta; imena, kakor Rute, Kopanje, pričajo, da so jih ustanovili primeroma pozno. Višje so se vzpele samo še raztresene samotne kmetije, a domala le v spodnjem delu, postavljene največ na terase ob karavanških potokih. Vsa ostala naselja v Rožu so postavljena v dolinsko dno.

Rožansko dno je dokaj raznolično. V glavnem je rožansko korito zapolnjeno s kvartarnimi nasipinami in usedlinami, ki so različnega izvora. Nekaj je semkaj nanesla Drava, nekaj je nasi-

pine, ki so jo potoki iz Karavank nasuli v Rožansko dolino v interglacialnih oddelkih. Zlasti vzbuja pozornost drobir v zgornjem Rožu, posebno okrog Šentjakoba, naložen v poševno nagnjenih slojih; potoki in Drava so ga nasuli v jezero, ki je bilo nastalo, nemara celo ponovno v toku pleistocena. Kasneje je Drava v to debelo nasipino zarezala svojo strugo z več terasami. Vmes in povrhu so naložene morene na mnogih krajih, a čez vse so karavanški potoki nasipali svoje vršaje ter jih nasipljejo še dandanes. Po veliki večini je tedaj drobir, ki so iz njega tla v Rožu, apniške sestave; tudi v tem pogledu se Rož močno razlikuje od večine ostale Celovške kotline.

Že na prvi pogled se med seboj razlikujejo v glavnem trije deli, različni tudi po uporabnosti za človeka in njegovo gospodarstvo ter različno gosto poseljeni.

Prvi del je Zvrhnji Rož, pravi prvotni Rož, ki se vleče od podraveljske soteske pri Vodmatu po do velikih vršajev obeh Suh tik ob Podgorju v smeri od SZ proti JV. To je pravi tektonski jarek med Gurami ter osamelci Rudnik-Petelin, najširši del Roža, širok do 4 km. Ob Dravi se razprostira ravna nasipina v širokem pasu in je komaj kaj malega razgibana v terase, tako da je danja ravnica eno samo široko polje. Reka je vrezala svojo dolino povečini 5—6 m globoko v nasuto ravan; bregovi jo trdno držijo, kar izpričujejo njene vijuge, posebno pozornost vzbujajoča velika meandra pri Rožeku. Aluvialne ravnice z logi ni skoro nič, šele v spodnjem področju nekaj malega. V tem delu Roža vršaji nimajo skoro nikake vloge, saj je zgornji del ob osamelcih sploh odmaknjen od Karavank, pa je mogla spričo tega reka prosto vijugati po vsej širini dolinskega dna. Šele v spodnjem delu so karavanški potoki pomembnejši, predvsem Bistrica izpod Rožce, toda v danji ravnini se njihovi vršaji le še malo uveljavljajo. Saj moremo tu povsod opazovati, kako dobrodošli so bili ti potoki človeku. Brezštevilne mline in žage je namestil nanje, saj je Drava za takšno porabo preburna. Cele vasi so se podolgem namestile ob potokih, najčešče z domovi, razvrščenimi na obeh straneh struge, kar je dalo prav poseben tip dolge vasi (prim. zlasti Veliko vas, nem. Längdorf).

Nad široko aluvialno danjo ravnino se na desni strani razprostira še enako široki, za 30—80 m višji del dolinskega dna, ki pa je iz starejše, že krepko preoblikovane nasipine, prekrit z morenami; kaže nam zelo razgibano površje, iz goric in brd ter vlažnih kotanj. Tudi ta del doline, ki se naslanja na predgorske griče in hribe, nudi dovolj sušnega površja, da je prav tako lepo

Spodnji Rož se v marsičem razlikuje od Zvrhnjega. Predvsem je važno, da leži pod najvišjim delom Karavank, in sicer neposredno pod gorovjem. Spričo tega pritekajo močni potoki v Dravo iz gorovja, zelo vodnati in tudi zelo plavni. Zato nasipljejo v dolino obilo proda. Dravo so odrinili čisto na levo, da teče tik pod strminami Gur. Toda ne nasipajo vsi potoki enako. Največji med njimi, kakor sta obe Borovnici, bajdiška in boroveljska, pa Bistrica, so odložili obilo proda že v prostor-

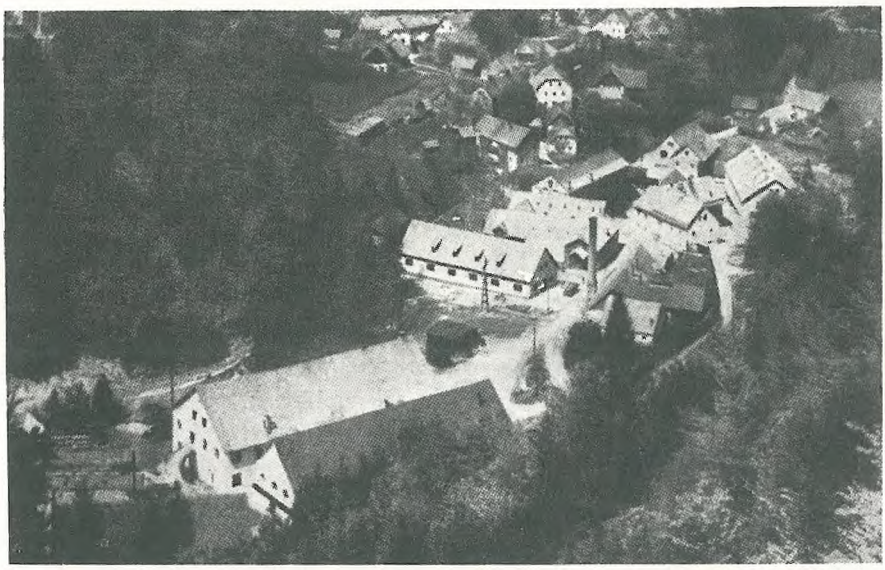

Pod. 118. Železarska tovarna na Bistrici v Rožu

nejših gorskih dolinah svojega zgornjega toka. V dolino so nasuli le bolj plitve, a vseeno široke vršaje, ki pa so vanje sedaj že sami vrezali svoje dolinke ter s tem ustalili vodno in geomorfološko stanje. Zato vidimo, kako so se vasi naslonile na te ploske vršaje ter se razvrstile vzdolž ob potoke. Saj je takšnega značaja tudi že vršaj Bistrice v Zvrhnjem Rožu, pritekajoče izpod Kepe in Rožce. Vršaji krajših potokov, ki ves svoj drobir nasipljejo v dolino, so mnogo večji in bolj napeti. Najbolj obračata nase pozornost vršaja obeh Suh, posebno pa Male Suhe. Ta ima svoje povirje pod Kočno, v mogočnem kotu, v katerem so načete zelo različne kamnine, pa se spričo tega posipljejo v potok silne množine kamenitega drobirja. Vrh tega orjaškega vršaja se nahaja nekako 800 m nad morjem, a s spodnjim robom dosega dravsko strugo v višini 446 m ter meri v dnu doline v širino

obdelan in gosto obljuden, z malimi vasicami značilnih imen Gorinčice, Dolinčice, Gora, Mala gora itd.

Dasi nasuto dolinsko dno ni pokrito s kaj prida debelo preperelino, je vendarle že od nekdaj zelo privabljalo človeka, nudeč mu obilo dobro ocednega, sušnega zemljišča, ki se je dalo dobro preurediti v polje. Tu zadevamo na zelo zgodnje sledove človekovega udejstvovanja, segajoče nazaj do mlajše kamene dobe. Posebno veliko najdišče so odkrili na Bregu pri Rožeku, ki kaže na močno poselitev v bronasti in hallstattski, pa tudi v laténski in rimski dobi (182, 119). Slovenci so se tu že takoj spočetka naselili zelo na gosto. Tu je v Rožeku nastala pražupnija starega Roža, one znamenite, že večkrat imenovane pokrajinske enote, ki ima svoje ime že iz predslovenske dobe in ki se je po njem imenoval starodavni grad Ras. Grad je že davno v razvalinah (Stari grad).

Kako zelo je sušna nasipina prijala človeku, se najočitneje razvidi iz dejstva, da ni nikjer v dnu ohranjen gozd, razen na bolj strmih goricah; po ravnem ob Dravi je samo polje, da ga je imenitno pogledati. Na travnik in živinorejo se morejo Rožani močno naslanjati, saj imajo tudi planine v Karavankah (76). Vsekakor je Zvrhnji Rož eden najimenitnejših kmetijskih predelov na Koroškem, gosto obljuden, kakor malokateri drugi predel v Celovški kotlini.

Preseneča, da v Zvrhnjem Rožu ni nastalo nobeno urbansko naselje; spričo znatne daljave od Beljaka in Celovca bi bili prirodni pogoji prav primerni za nastanek krajevnega tržišča. Ob starem župnem središču v Šmihelu je nastal le grad Rožek, ki je v novejši dobi ostal sedež sodnega okraja ter je za zunanji svet vsilil svoje ime tudi bližnji prafarni vasi Šmihel, dasi sta to dejansko dva različno poimenovana kraja. Nastanek in namestitev starodavnega gradu Rož je brez dvoma v zvezi s prirodnim razpotjem, saj je iz Zvrhnjega Roža odprt najugodnejši prehod bodi po Baški jezerski dolini, kakor mimo Žoprač v Vrbsko podolje; tudi starodavna prazgodovinska naselbina na Bregu je nastala ob prometnem vozlu, kakor rožanska prafara.

V moderni dobi je postal Zvrhnji Rož imenitno železniško stičišče pač bolj po naključju, zaradi prikladne ožine gorovja, ki je svetovala semkaj namestiti veliki predor skozi Karavanke. Veliki kolodvor Podroščica stoji docela periferno za dolino, ki je v njej postal najimenitnejši kraj Šentjakob, s starim imenom Podgrad.

Spodnji Rož se v marsičem razlikuje od Zvrhnjega. Predvsem je važno, da leži pod najvišjim delom Karavank, in sicer neposredno pod gorovjem. Spričo tega pritekajo močni potoki v Dravo iz gorovja, zelo vodnati in tudi zelo plavni. Zato nasipljejo v dolino obilo proda. Dravo so odrinili čisto na levo, da teče tik pod strminami Gur. Toda ne nasipajo vsi potoki enako. Največji med njimi, kakor sta obe Borovnici, bajdiška in boroveljska, pa Bistrica, so odložili obilo proda že v prostor-

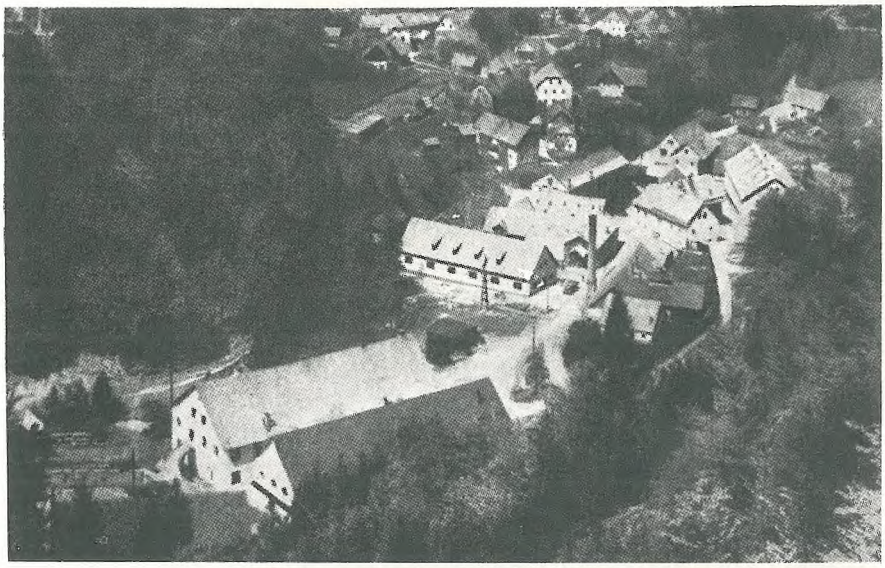

Pod. 118. Železarska tovarna na Bistrici v Rožu

nejših gorskih dolinah svojega zgornjega toka. V dolino so nasuli le bolj plitve, a vseeno široke vršaje, ki pa so vanje sedaj že sami vrezali svoje dolinke ter s tem ustalili vodno in geomorfološko stanje. Zato vidimo, kako so se vasi naslonile na te ploske vršaje ter se razvrstile vzdolž ob potoke. Saj je takšnega značaja tudi že vršaj Bistrice v Zvrhnjem Rožu, pritekajoče izpod Kepe in Rožce. Vršaji krajših potokov, ki ves svoj drobir nasipljejo v dolino, so mnogo večji in bolj napeti. Najbolj obračata nase pozornost vršaja obeh Suh, posebno pa Male Suhe. Ta ima svoje povirje pod Kočno, v mogočnem kotu, v katerem so načete zelo različne kamnine, pa se spričo tega posipljejo v potok silne množine kamenitega drobirja. Vrh tega orjaškega vršaja se nahaja nekako 800 m nad morjem, a s spodnjim robom dosega dravsko strugo v višini 446 m ter meri v dnu doline v širino

2—3 km. Nasipanje je v tem vršaju še docela sveže; brez dvoma je Mala Suha še v novejši dobi večkrat menjavala svojo hudourniško strugo. Zato je prepereline le malo in ves vršaj je še dandanes pokrit s samim gozdom, največ borovim, pa popolnoma neposeljen. Potisnil je Dravo tik pod stene Gur, a celo železnica in cesta delata v loku ovinek ob njegovem spodnjem robu, da se izogneta klancem. In tako je silni vršaj Male Suhe, ki je vzbudil pozornost obiskovalcev in proučevalcev Roža, ostal anekumenski presledek v sicer tako obljudenem Rožu, ločeč njega zvrhnji ter spodnji del.

Tudi v ostalem je dolinsko dno v Spodnjem Rožu drugačno nego v Zvrhnjem. Drava je tu vrezala svojo strugo znatno bolj globoko in odnesla obilo starejšega drobirja. Po aluvialnem dnu se reka cepi v rokave; mnoge roje, bodisi opuščene kot aktivne, preprezajo danjo ravnico, ki so jo poprej pred regulacijo neštetokrat zalivale povodnji. Zaradi tega se v širokem pasu ob Dravi širijo samo logi, kjer ni njiv, komaj posamezni mlini so se namestili na zunanje rečne rokave. Šele ko se vzpnemo na terase, ki spremljajo aluvialno dno s svojimi ježami, ločeč od njega bolj sušno, višjo danjo ravnico, so ugodni pogoji za obdelavo in naselitev. Takšne sušne, pred povodnjijo varne ravnine je v Spodnjem Rožu vseeno manj nego v Zvrhnjem, toda vleče se tudi tu neprekinjeno od velikega vršaja ob Suhi do Glinj, a je največ do 2 km široka. Tudi ta sušna ravan je zgodaj privabljala človeka. Vendar so iz prazgodovinskih časov le pičli sledovi, a se držijo bolj prometne žile, vodeče čez Ljubelj ter prisojnih teras zgoraj ob Gurah na levi strani Drave. V slovenski dobi je bil tudi Spodnji Rož dobro obljuden in je imel središče v pražupniji v Kapli, ki je dobila svoje ime po stari cerkvi. Podoba je, da je naselbinsko središče v Kapli nastalo zaradi bližine prečnega prehoda čez Rož. Od Svečan do Glinj se vrstijo lepe, dokaj velike, povečini stare rožanske vasi, vse postavljene nad ježo na sušno dolinsko ravan.

Močni karavanški potoki so v spodnjem Rožu nudili krepko vodno silo, ki je vabila na obrtno delavnost, tem bolj, ko so Karavanke dajale železno rudo tudi na severnih straneh. In tako so nastale fužine na vseh treh največjih potokih, na Bistrici pod vasjo enakega imena, na ljubeljski Borovnici, kjer pa je bližnje svinčeno rudarstvo dalo pobudo tudi za drugačno obrtnost, ter končno na Bajdiški Borovnici, kjer so se stare železarne držale najdalje, do prehoda v naše stoletje. Še danes pričajo ostanki zgradb o nekdanjih časih, ko je tesna deber v svojem spodnjem

delu odmevala od živahne železnikarske podjetnosti. Bistrica, ki razpolaga z uporabno vodno silo, je doživela obnovo svoje stare železne obrtnosti v zvezi z Jesenicami, kot nekaka podružnica jeseniških tovarn, ko so tu izdelovali železno žico v velikih količinah. Šele po letu 1920 je tudi to podjetje prenehalo, iz njega se je razvila velika tovarna akumulatorjev, ki deluje še sedaj. Obrtna delavnost, ki je izkoriščala vodno moč ljubeljske Borovnice, je povezana z začetkom Borovelj in nastankom tržišča ob vznožju imenitne prečne poti čez Ljubelj. Izdatno in trajno vodo obeh Borovnic zajemajo ob prestopu v dolino ter jo izkoriščajo za pridobivanje električnega toka. Obilo žag in mlinov ob teh in drugih pomembnejših karavanških potokih nam pripoveduje, kako so dobrodošli kmetskemu prebivalstvu, ki se za pogonsko silo na Dravo ne more naslanjati. Tem bolj so bile vodne moči važne, ko je ozadje Roža poraslo z velikimi gozdi, ki dajejo obilo lesa tudi za izvoz. Lesna trgovina je tudi v Spodnjem Rožu važna gospodarska panoga. Obrtnosti je tu precej, a mogla se je stopnjevati tudi v pravo industrijo. Vodne sile so spričo neposredne bližine visokih Karavank, ki nudijo velik strmec in znatne padavine, prav obilo na razpolago in izkoriščajo jih na več krajih za proizvajanje električne energije, predvsem pri Podroščici, Bistrici in Borovljah.

BOROVLJE

Spodnji Rož ima po svojih prirodnih pogojih zanimivo lego. Nad njim je zarezano dokaj globoko prečno pretržje pri Žihpoljah, ki so z njim Gure razdeljene na dva dela, pa se s tem nudi zložen prečni prehod. Samo okrog 550 m visoko se vzpno poti v najvišjih prevalih, medtem ko teče Drava tu v nadmorski višini 430 m. In kakor nalašč je prav južno od Žihpoljskega pretržja v Karavanke zarezan nizki preval na Ljubelju. Oba sta točno v smeri prečne osi Celovške kotline, predstavljajoč tako rekoč podaljšek Neumarktskega podolja. Tod čez je bila po naravi nakazana najbližja neposredna prometna zveza med Celovško in Ljubljansko kotlino. Ni čudo, da so tod mimo sledili že ostanke rimske ceste, ki je vezala Virunum z Emono (179).

Stara cesta v antiki in prav tako srednjeveška pot je iz Podljubelja krenila na Podgoro na levo ter dosegla Dravo tik pod sedanjim gradom Humperkom, prešla reko ter se vzpela v ridah na prevalne višine. Staro cerkveno središče v Kapli je nastalo na sledovih te važne prometne žile, kakor so brez dvoma

zaradi nje fevdalci postavili trdni grad Humperk (Hollenburg) na obvladujoči višini tik nad prehodom čez Dravo. Tu je že iz davna držal most čez reko, kar je za Rož nekaj posebnega. Zakaj neverjetno malo je mostov čez Dravo v Rožu; od tod navzgor ga še danes ni nobenega prav do Rožeka, a navzdol moramo iti do ustja Bele, da pridemo po mostu čez Dravo. Vmes je mogoče čez reko samo z brodom; teh pa je zelo mnogo, pri vsaki večji vasi ga imajo. Tudi železniški most so zgradili tik pod Humperkom, saj teče železnica na levi strani docela vzporedno s staro cesto. Stara bližnjica pa je nemara držala od Žihpolj na brod ob ustju Borovnice in skozi Borovlje k Ljubelju.

Borovlje so danes nedvomno najpomembnejši kraj vsega Roža. Tu se je mogla lega ob prastari veliki poti nasloniti na močno vodno silo, tu se je počivališče ob pričetku vzpona čez Karavanke ter čez Dravo in Žihpoljske klance moglo družiti z obrtno podjetnostjo. Borovlje spominjajo na Tržič v poglavitnih pogledih, čuditi se je le, kako da se niso že davno dokopale do funkcije pravega tržišča, kakor Tržič na južnem vznožju prehoda čez Ljubelj. Podoba je, da so tudi tu zaradi bližine Celovca iz konkurenčnih nagibov ovirali ustanovitev pravega urbanskega naselja z vsemi pravicami tržnega in obrtnega središča. Vsekakor je zanj lega v prostranem spodnjem Rožu, ob križišču Rožanskega podolja in prečne osi Celovške kotline, zelo ugodna. Obrtnost se je v Borovljah že v prejšnjih stoletjih lepo razcvetela, a v moderni dobi je bila zelo huda ovira, ker je ostal Rož tako dolgo brez železniškega priključka. Zakaj Borovlje so dobile železnico šele v prvem desetletju našega stoletja, in sicer kot slepo lokalno progo od stare Kaple, ki se je prometnogeografska pomembnost vedno znova vračala nazaj k njej. Šele leta 1910 so Borovljam podelili naslov trga, a leta 1930 so jih povzdignili v mesto (207). Najbolj so Borovlje zaslovele s svojim puškarstvom, ki se je razcvetelo v XVI. stoletju (205 b, 635). Puškarstvo se je v Borovljah držalo skozi stoletja in se krepko razmahnilo ter se uveljavilo kljub neugodnim razmeram še v moderni dobi, ko so Boroveljčani delali zelo mnogo za izvoz. Za leto 1923 se je navajalo, da je v Borovljah in okolici delalo okrog 500 puškarjev, deloma v zadružnem obratu, deloma pri posameznih podjetnikih (177 b). Prav tako se je zelo krepko ohranila tudi železna obrtnost, in sicer v obliki velikega modernega podjetja, ki izdeluje železne in jeklene polfabrikate in izdelke (žico, žeblje, valjčno blago itd., 177). Puškarska in kovinska obrt daje značaj boroveljskemu gospodarstvu, a zraven pride še več drobne

obrtnosti, večje podjetje pa je umetni mlin. Kakor se je obrtna delavnost Borovelj od nekdaj naslanjala na znatne lastne vodne sile, tako ima industrija tudi danes močno oporišče v moderni izrabi hidroenergije za električni pogon. Sicer pa je v Borovljah sedež sodnega okraja, nekaterih manjših uradov in šol ter prostih poklicev. V celem imajo Borovlje prav živahno urbansko funkcijo, dasi manjšega obsega. Borovlje so se v teku zadnjih 70 let dokaj močno povečale. Staro naselje Borovlje se je samo večalo,

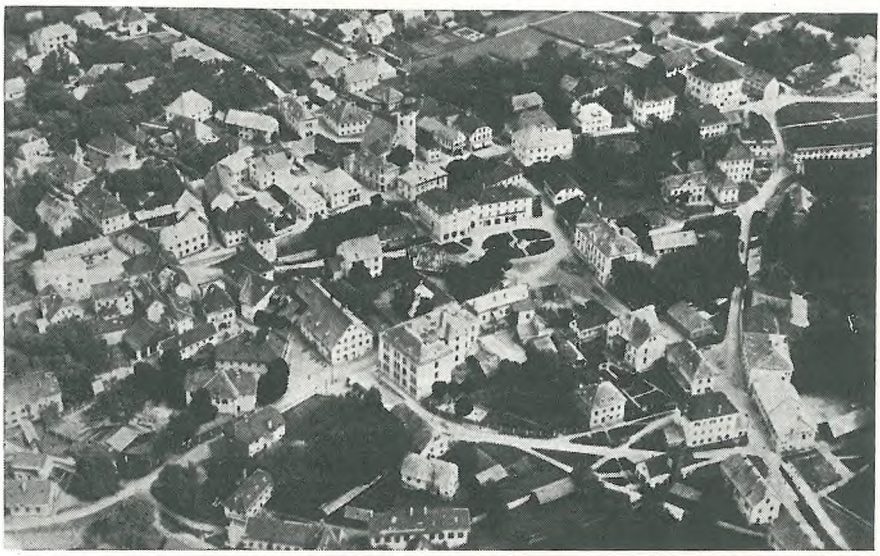

Pod. 119. **Borovlje**
Pogled z aviona na središče mesta

toda mnogo delavcev in zaposlencev v raznih gospodarskih podjetjih se je naselilo v sosednih predkrajih ter vaseh, tako da je vsa soseska zelo industrializirana in urbanizirana ter združena v skupno občino Borovlje. In v tem značaju in obsegu so imele Borovlje kot občina leta 1910 3194 prebivalcev (kraj Borovlje sam 1584), a leta 1923 4714 ljudi (kraj sam 1564), leta 1934 4782 ter leta 1951 5272 prebivalcev. Borovlje so tedaj na četrtem mestu po velikosti v Celovški kotlini, vsekakor vodilno naselje v Rožu. V mestni občini Borovlje je živelo v letu 1934 nič manj kot 55 % vsega prebivalstva od zaposlenosti v obrti ter industriji, a v letu 1951. 51,5 %, poleg 8,3 % v kmetijstvu, 8,2 % v trgovini, 20,1 % samostojnih in brez poklica, itd. V sodnem okraju Borovlje je živelo leta 1951. 42,6 % (1934: 39,8 %) od obrtnoindustrijske delavnosti ter le 23,6 % (1934: 34 %) od kmetijstva (201, I; 202 a).

SPODNJI KONEC ROŽA ALI PODOL

Končno nam ostane v Rožu še spodnji konec, od Glinjan navzdol do Mohlič, v dolžini nekako 15 km. Poudariti moramo, da Rožani tega dela Dravske doline ne štejejo več k Rožu, ki se po njihovem pojmovanju neha že pri Glinjah, temveč ga imenujejo Podolec ali Podol, tudi Podole. To razlikovanje je zelo utemeljeno, saj se dejansko Podol razlikuje od pravega Roža po značilnih potezah svojega površja.

Najspodnejši Rož dela vtis orjaškega dola, velikega kanjona, zarezanega v širini 1—1,5 km, v mogočno ploščo satniškega konglomerata, ohranjenega tudi na desni strani v obsežnih sklenjenih planotah. Tu ima Dravska dolina sličnosti s kraškim dolom. V apniških konglomeratnih planotah gine voda po veliki večini v tla, zato pa je reka vrezala svojo dolino v globino ob le neznatnem sodelovanju posipanja in odplakovanja. Tak vtis imamo, ko gledamo strma, ponekod celo stenam podobna pobočja iz labore, vzpenjajoča se na obeh straneh neposredno iz dna doline, v Gurah 300—350 m visoko, a na desni strani 200 do 300 m. Samo karavanški potoki so povzročili nekoliko spremembe, ko so nasuli dokaj strme vršaje v dolino.

Dno doline je pod Glinjami docela drugačno nego v ostalem Rožu. Starejših teras skoraj da sploh ni, razen neznatnih izjem v zavetnih legah. Vse dno zavzema v kanjonu Drava s svojim razbrzdanim tokom. Že od Svečan navzdol so rokavi in otoki med njimi številnejši, a pod Glinjami je bilo vse dolinsko dno tako rekoč iz samih rokavov, ki je vmes med njimi mrgolelo otokov in otočkov. Šele regulacija Drave je prinesla ureditev vodnega odtoka. V taki danji ravnici seveda ne more biti pogojev za kaj drugega ko za loge, za vrbje in jelšje pa slabo travo. Rečna regulacija, ki so jo izvajali postopno od leta 1883 dalje, je pomenila omejitev povodnji in je marsikje izboljšala pogoje za gospodarjenje. Za polje in za poselitev so prav skromni pogoji, a samo na neznatnih ostankih starejše nasipine, oblikovanih v ozkih terasah nad danjo ravnico, da jih ne dosezajo povodnji. Toda le za malo vasic in zaselkov je bilo prostora na njih. Kar je pomembnejših vasi v najspodnjejšem Rožu, stoje vse zgoraj na planotah iz terciarne labore, s Šmarjeto in Apačami kot največjima. Obdane pa so z rojem samotnih kmetij. V celem je tedaj najspodnjejši Rož malo poseljen ter dela vtis odljudne, zatišne pokrajine. Celo cesta ne teče skozi dolino v najspodnjejšem Rožu, marveč se vzpne na planote od Glinjan dalje ter se vrača v dolino šele

posredno, v velikem ovinku skozi Obrje in Galicijo. Zato imamo tu najbolj zatišne, od železniškega prometa zelo oddaljene kraje. Ni čuda, da je ostalo tu v prevladi kmetijstvo. V območju občine Galicija je 52,9 %, a Šmarjete 45,1 % kmetov. Celo z izkoriščanjem gozda je križ spričo oddaljenosti. V obrtno industrijskem področju je zaposlenih 25,3 % in 30,1 % prebivalstva. Nekaj gospodarske privlačnosti je imelo staro svinčeno rudarstvo v Obirju. In docela v skladu z navedenim je dejstvo, da je najspodnejši

Pod. 120. **Rož pri Glinjah**
Na prehodu iz Spodnjega Roža v Podole. Sredi Drava, na levi vznožje Gur s stenami satniškega konglomerata, zadaj na levi Podole, na desni Karavanke z Obirjem

Rož med onimi redkimi predeli na Koroškem, ki izkazujejo v toku zadnjega pol stoletja od 11 do 25 % ljudskega nazadovanja. Ljudje se pač odseljujejo od tod, kamor morejo. Toda pokrajina po svojih naturnih svojstvih je silno slikovita, z mogočnim Obirom v ozadju.

SPODNJA BELSKA DOLINA

Dolina ob spodnji Beli je samo nadaljevanje najspodnjejšega Roža. Da je nekdaj tekla reka iz Roža čez sedanje Apače in Galicijo naravnost proti vzhodu, mimo Žitare vasi v Podjuno, se zdi vendarle mogoče. Vprašanje, kdaj in kako se je izoblikoval sedanji prečni pretok Drave od Galicije ob Gurah mimo Mohlič

ter Kamna, potrebuje posebnih proučitev. Toda ne more biti dvoma, da je Bela tekla že poprej, ne šele v razdobju würmske glaciacije, od Reberc mimo Miklavčevega in Žitare vesi v Podjuno. Vse to so sila zanimiva vprašanja, ki spadajo v zavozlan problem, kako se je razvijalo in spreminjalo vodovje v Celovški kotlini, posebno še v njenem južnem delu, v razmerju med Satnico, Dravo ter Ziljo.

Sedanja struga spodnje Bele je nastala šele po umiku dravskega ledenika, ko je obnovljena Drava zopet potegnila nase ta svoj največji karavanški pritok. Dolina Bele je v vsem obsegu od Reberc in Miklavčevega navzdol silno živo razgibana, razrezana na množico teras, ki se med njimi vlečejo ježe na gosto ena nad drugo. Močna erozijska sila se je z Drave prenesla tudi na spodnjo Belo; velik del starejše nasipine je rečica že odnesla, ob njeni strugi, ki kaže znake burnega toka z rokavi in otoki, se vlečejo vlažni logi, tako da je danja ravnica za človeka domala popolnoma neporabna. Pač pa so terase po veliki večini spremenjene v njive in dobro poseljene. Večje je število vasic in zaselkov, ki jih je človek namestil po terasah ob spodnji Beli, nego jih je v enaki dolžini v Podolu. Poudariti pa je treba, da so terase posebno na široko izoblikovane na levem bregu Bele. Toda v znatnem delu so prekrite s kopastimi morenami in z ledeniškimi kontami, zalitimi z jezerci; v tem nemirnem, često raznosmernem ozemlju je marsikje površje nesposobno za obdelavo ter ga še danes pokriva le gozd. Pozornost vzbuja osamljeno podolgasto brdo Zased (565 m), ki stoji sredi doline; sestoji iz satniške labore, dokaz ponovne menjave rečnih tokov.

Bela je bila nekdaj popolnoma navezana na Spodnji Rož ter je preko njega občevala z deželno prestolnico. Od kar je stekla ozkotirna železnica od Sinče vesi skozi Miklavčevo in Reberca na Železno Kaplo, so se v zgornjem delu ojačili stiki s Podjuno. Toda ostala je zatišna, v gospodarskem pogledu močno kmetiška pokrajina; spričo tega je tudi zanjo značilno hudo nazadovanje prebivalstva, kakor v najspodnjejšem Rožu.

ROŽ V CELOTI

Rož v celoti je bil in je še dandanes jako samostoja pokrajina, ki jo od ostale Celovške kotline močno ločijo Gure. Rožani veljajo med Korošci za svet zase, kar je docela v skladu s prirodo njihove lepe doline, naslanjajoče se na gorski svet apniških Karavank. Kakor nikjer drugod na Koroškem, razen v Podjuni

in do neke mere v Zilji, so vasi v Rožu velike, največ gručaste, a zelo rade razvrščene ob vznožju ali ob potoku, združene po ravnem z zemljiščem na nepravilne delce, ki jih v severnih in zahodnih delih Koroškega le malo poznajo (208; 209; 242).

Dasi pravzaprav šele vnanji rob satniških planot obmejuje Rož proti severu, je vendarle Drava še močnejša meja za ljudski občutek. Tišči se razen v zgornjem koncu ves čas severnega roba doline, toda tudi po prisojnih legah, bodi na terasah Satnice kot

Pod. 121. **Rož.** Žito se suši v stavah

na njenem sončnem vznožju je nekaj vasic, ki jih priroda najbolj navezuje na Rož. Vendar je v vsakdanjem in upravnem življenju Drava močnejša meja. Vse upravne občine ter tudi vse župnije se ločijo na Dravi. Brez dvoma je največ k temu pripomoglo dejstvo, da je Drava burna široka reka; graditi mostove čeznjo, ni majhna stvar.

Nadalje je značilno, da je bil Rož vedno nekako zatišna pokrajina. Od večjih poti gre čezenj samo ljubeljska. Ni se tedaj čuditi, da je Rož ostal zelo dolgo brez železnice in da jo je dobil pravzaprav iz politične zadrege, ko so se hoteli s karavanško-bohinjsko progo izogniti bližini tedanje italijanske meje. Spodnji konec pa je še vedno in bo ostal, kakor je vedno bil, v zatišju.

Dasi je zatišna lega mnogo pripomogla, da je znaten del Roža dolgo vztrajal pretežno v kmetijskem gospodarstvu, so se vendarle obrti tu že zgodaj naselile. Največ so k temu pripomogle vodne sile, ki so jih v ustrezajoči obliki nudile rečice, pritekajoče iz Karavank, do neke mere pa tudi železna in zlasti svinčena ruda, ki jo je dajalo gorovje neposredno na jugu. Ni slučaj, da se je znamenita stara železarska obrt s puškarstvom razvila najbolj v Borovljah, ob ljubeljski cesti. V novejši dobi so obrtno ter industrijsko delavnost podprle nove železnice, ki so Rožu v srednjem in zgornjem delu docela vzele zatišni značaj. Vrh tega je Rož izhodišče za izkoriščanje lepih gozdov v Karavankah. In tako se nam pokaže, da je gospodarska struktura Roža danes močno različna od tiste, ki je bila pred desetletji. V sodnem okraju Borovlje znaša delež kmetov le še 23,6 % in že 42,6 % zaposlencev v obrti ter industriji, a v sodnem okraju Rožek 23,4 % od kmetijstva in 31,9 % od obrti ter industrije živečih. Vendar so po posameznih delih znatne razlike. V Podolah na primer so imeli kmetovalci leta 1934 še nadpolovično večino (občina Galicija 58 %, Šmarjeta 55 %), a tudi ponekod v Zgornjem Rožu, na primer v občini Ledinice 56 %, Svetna ves 52 % itd. Tudi v Rožu moremo opazovati pojav, da izkazujejo kraji, ki so najbolj ohranili kmetski gospodarski značaj, področje največjega odseljevanja in prebivalstvenega nazadovanja ali vsaj stagnacije.

Toda v najnovejšem obdobju naglo napreduje zaposlovanje v industriji in zlasti v obrti, po vaseh nastajajo mnoge manjše in večje obrtne delavnice, tudi trgovina se je ojačila, zlasti z lesom. Tudi v najbolj kmetskih občinah je delež prebivalstva, ki se udejstvuje samo v kmetijstvu, zdrknil pod polovico; v letu 1951 je bilo kmetov v občini Galicija le še 52,9 %, poleg 25,3 % obrtnoindustrijskih zaposlencev, v Šmarjeti 45,1 %, poleg 30,1 % delavcev ter obrtnikov, v Ledenicah 31,9 % kmetov poleg 24,2 % obrtnoindustrijskih ter v občini Svetna ves 32,5 % kmetskih, poleg 36,9 % obrtnoindustrijskih zaposlencev (202 a).

V najnovejši dobi je železnica pripomogla, da so se zunanjemu svetu razodele prirodne lepote rožanske pokrajine. Rožanske vasi so postale izhodišče turam na karavanške vrhove, ki se odlikujejo po lepih, širokih in slikovitih razgledih. Nočnik dovaja vsako noč svežega zraka s karavanških gora, kar še močno povečuje vtis gorske pokrajine. Zategadelj je Rož postajal v zadnjih desetletjih čim dalje bolj privlačen predel za turistični promet.

GURE IN JEZERA

UVOD

Z imenom Gure in jezera naj označimo ves predel, ki zavzema osrednji podolžni pas Celovške kotline. Nikakor ni to enoten predel, saj moramo v njem razlikovati a) Gure, b) Vrbsko jezero, c) Osojske Ture in č) Osojsko jezero. Skupno svojstvo tega predela je v tem, da je tu osrednja gruda visoko dvignjena, tako da so v njej izoblikovane v relativnem 200 do 300 m ali celo do 400 m visoke gore in celo tako na gosto, da imamo marsikje značaj planote. Vmes so mnoga jezera, majhna in velika, med njimi največji Osojsko ter Vrbsko.

POKRAJINA NA GURAH

Pokrajina Na Gurah zavzema ves prostor med Rožem na jugu ter Vrbskim jezerom in Celovško ravnino na severu, segajoč od širokega pretržja med Rožekom in Vrbo na Z pa do prečnega toka Drave pri Mohličah na V. Po prirodi sami so tedaj njeni obrisi dobro začrtani in obmejitev je povsod razvidna na prvi pogled.

Prebivalstvo govori o G o r a h, v narečju Gurah, kadar hoče označiti ta obsežni gorati predel, ljudje od tod pa so Gorjanci, Gorjančiči in Gorjančice. Ker so med ljudstvom pokrajinska imena primeroma zelo redka, moremo po tem sklepati, kako močan vtis dela na prebivalstvo sosednih ravnin in dolin ta obsežna hribovita pokrajina, na zunaj videti trdno sklenjena in proti nižjemu sosedstvu dokaj enotna.

V avstrijski geološki in geografski književnosti se je za ta predel uvedlo ime Satnica (Sattnitz). To ime je kot označba za celotno pokrajino izšlo iz Celovca. Zakaj tik nad Celovško ravnino, na JV od Kamna (Stein), se nad vodovodnim rezervoarjem imenuje majhna skupina hiš Sattnitz in bržkone tudi bližnji ogelni hrib, na katerega vznožje se naslanja. Od tod se je ime raztegnilo na ves gorski predel v pravkar naznačenem obsegu. Že na prvi pogled je očitno, da je Sattnitz slovenskega izvora, ni pa še izpričano, kako se je glasila prvotna slovenska oblika tega krajevnega imena. Zato uporabljamo, dokler se ne izpriča pravilna slovenska osnova za Sattnitz, kratkomalo ime Satnica, kjer in kadar je potrebno — poleg imena »Na Gurah«.

Gure ležijo podolgem tik ob osredju Celovške kotline; njih podolžna os teče tik severno ob njej, a prečna os jo prečka na sredi. Ločijo potemtakem zelo učinkovito posamezne dele kotline med seboj, tem bolj ko se dvigajo dokaj znatno, in sicer nekako 300—400 m, pa izredno enakomerno nad svojo okolico. S svojimi najvišjimi hribi in planotami dosezajo nekaj nad 800 m nadmorske višine, nekaj malega več samo v južnozahodnem področju, kjer se vzpne v Plešišču še 929 m. Za ravnine, ki jo obdajajo malodane na vseh straneh, so to že prav pomembni višinski razločki, in ni čuda, da so dali prebivalci v sosedstvu svojemu občutku izraza s tem, da govorijo o Gorah, kadar imajo

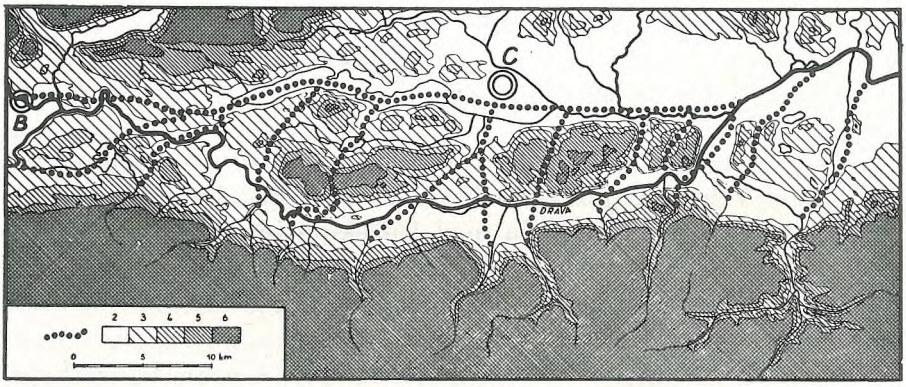

Pod. 122. **Nekdanje karavanške rečice v Gurah**
1: približni tok nekdanjih karavanških rečic; 2: nadmorske višine pod 500 m; 3: višine med 500 in 600 m; 4: višine med 600 in 700 m; 5: višine med 700 in 800 m; 6: višine nad 800 m

v mislih ta predel. Vtisek gora se še stopnjuje zaradi tega, ker se Gure po veliki večini dvigajo s sklenjenim, po večini zelo strmim pobočjem, in pa ker ima njihovo ovršje pretežno plečati ali širokoplečati značaj, ali celo docela ravne ploskve. Vse to jim daje značaj masivnosti, ki je drugod v Celovški kotlini pri vzpetinah sicer ne vidimo.

Naznačena geomorfološka svojstva so v genetični zvezi s kamninsko sestavo. Po znatni večini sestojijo namreč Gure iz apniške labore mladoterciarne starosti, tako sklenjeno, da se po njej imenuje »satniški konglomerat«. Zaradi prevlade apnenca ima satniška labora nekaj podobnosti z apniškimi skladi. Tudi v njej se del vodnega odtoka vrši s pronicanjem v notranjost. Odplakovanje je manj izdatno, potoki vrezujejo bolj v globino, ne da bi jih posipanje in izpiranje v bočju sproti dohajalo;

zaradi tega imajo doline rade obliko dolov s strmimi pobočji. Sploh nagibajo bočja k strminam in kakor v apniškem površju nas zelo pogosto presenečajo strmo odrezane ali celo navpične stene, ki se vzpenjajo marsikje ob Dravi v Rožu. In podobno kakor v apniškem svetu se tudi ovršje močno nagiblje v dokaj prostrane ravne gore in planote. Stari ravnik se je tu pač zelo dobro ohranil, tembolj ko so skladi labore ostali v skoro ravni legi ali vsaj po tektonskih premikih le malo nagnjeni na pošev (215, 136).

Navedena geomorfološka svojstva prihajajo v Gurah do veljave poglavitno v velikih oblikah, v pičli razčlenjenosti, strminah pobočij ter prevladi planot v ovršju. Nemara bi podobnost z apniškim površjem tudi v malem prišla krepkeje do izraza, ako ne bi bile Gure tako obilno prekrite z morenskim drobirjem. V dolih, dolinah in sploh v nižjih legah so pokrite z njim pa tudi z drugimi kvartarnimi, zlasti interglacialnimi nasipinami, povečini celo zelo na debelo. Kjer so jih doslej proučevali, kakor v Žihpoljskem in Kotmirškem pretržju, se je izkazalo, da so v njih ohranjene priče mnogovrstnega geomorfološkega dogajanja (218).

Samo v severozahodnem delu Gur so tla iz stare kamninske podlage, in sicer iz kristalastih škriljevcev, enako kakor na severni strani Vrbskega jezera. Največ jih je v vznožnih legah zahodnega konca Gur, kjer segajo še prav do Drave. Med Hodiškim podoljem in Vrbskim jezerom terciarne labore sploh ni, marveč sestoji tamkaj vse hribovje iz filita, v zahodnem delu pa iz starokristalinskih skrilavcev. Zato je tu površje bolj razčlenjeno in razgibano, pobočja položna, namesto planot pa so posamezni vrhovi in ploščate, čeprav ponekod zelo na široko raztegnjene kope.

Zelo značilna je orografska razdelitev Gur. Precej široko in globoko vrezano pretržje se vleče od Žihpolj in Humperka mimo Vetrinja proti Celovcu ter deli Satnico na dve skoro enako dolgi polovici. Žihpoljsko pretržje je tem pomembnejše, ker se vleče skoro točno v smeri prečne osi Celovške kotline, predstavljajoč v reliefu nadaljevanje in zvezni člen med Neumarktskim podoljem ter Ljubeljem. Kakor so od nekdaj tekle skozenj velike poti, tako so ga porabili tudi za železnico. Saj se v njem prevalno področje dviga samo okrog 550 m visoko.

Med obema polovicama Gur, ki ju loči žihpoljsko pretržje, so znatne razlike že v celotni oroplastiki. Po zahodni polovici se vleče podolgem po sredi Hodiško podolje, ki je v njem več jezer,

med njimi največje pri Hodišah. Hodiško podolje vzbuja pozornost po svojem poteku: vleče se vzporedno z Vrbskim jezerom ter tudi v malem z njim vred menjava smer. Že to nas opozarja, da nam je v njegovi zasnovi iskati tektonskih vzrokov. Loči zahodne Gure v dve pogorji; v severnem, sestoječem iz kristalastih škriljevcev, zlasti filitov, se dviga najvišje Jedvovca 851 m, a v južnem dosezajo gore največje višine v Turju, in sicer 929 m v Plešišču; značaj planot pride tu najbolj do veljave.

Vzhodna polovica Gur je docela drugače razčlenjena. Tu manjka podolžno podolje, namesto njega pa vidimo prečna pretržja. V obliki dolin ter dolov se vlečejo od J proti S; začenjajo v pobočju nad Rožem in nehajo v pobočju nad Celovško ravnino. To so tipični primeri obviselih dolin, po katerih že davno ne teko reke, povečini pa niti ne potoki omembe vredne velikosti. Te prečne doline in dole so izdolbli karavanški potoki, v dobi, ko je Drava še tekla po Vrbskem podolju in Celovški ravnini, še pred začetkom diluvija. Tudi Žihpoljsko pretržje je ena takih prečnih dolin; vrezala jo je ljubeljska Borovnica, ki je, ojačena z bajdiško, imela znatno erozivno silo (37; 218). Kotmirska dolina, ki teče mimo Kotmare vasi in se ob Vetrinju združi z žihpoljskim pretržjem, se zdi nadaljevanje doline rožanske Bistrice, pritekajoče iz Medjega dola. Podoba je, da sta tako žihpoljsko pretržje kakor kotmirska dolina izoblikovani na prečnih tektonskih prelomnicah. Zato je žihpoljsko-kotmirsko pretržje najbolj široko in je zarezano najbolj globoko. V vzhodnih Gurah so še tri prečne doline, ki pa so vse manj prostorne in manj globoko vrezane, saj so po njih tekli le manjši karavanški potoki. Prva od njih je neznatna dolinica, ki stoji v njenem zgornjem delu vas Golšovo 648 m visoko (Göltschach) nad Glinjami. Znatno prostornejša in globlja je druga prečna dolina, ki stoji v njej vas z značilnim imenom (Sp. in Zg.) Medgorje. Spet ožja je tretja prečna dolina, ki se vleče od iznad Mlinc (Mühlgraben) nad Dravo mimo Rut (Berg) na Humliše (Gumisch) ob Krki, z dnom v višini 600 m. Docela prirodno je, da dobiva Drava iz Gur samo neznatne, čisto kratke potočke; zakaj ves vodni odtok je usmerjen proti S in SV. Ostale so le majhne vodice, premajhne za stare dole, ki so jih izoblikovale večje vode. Zdi se, da Selska Borovnica ni tekla po medgorski dolini (37, 1105), marveč čez Apače mimo Mohlič in da je njeno prečno dolinko pozneje porabila Drava.

Prečne doline so za geomorfološko proučevanje sila zanimive. Zakaj pomenile so zavetje v času poledenitve: ledenik, ki je

polzel čez Gure, je v njih odlagal svoj drobir, ki se je spričo majhne erozivne sile potočkov ohranil tudi v naslednjih medledenih oddelkih. Spričo zavetne lege ga tudi v naslednjih poledenitvah ledeniki niso mogli odstraniti. Brez dvoma so se tudi jezera naredila v njih, zlasti v časih, ko je ob manjšem stanju poledenitve ledenik zavzemal le Rož in Vrbsko podolje še čez Celovško ravan. Toda doslej je samo žihpoljsko pretržje s kotmirsko dolino raziskano, a prav tu so našli sila zanimivo zaporednost nasipine in usedline ledene dobe (218).

Samo žihpoljsko pretržje je tako široko, da se je v njem nudilo obilo prostora za polje in za travnik, na danjih ravnicah in položnih pobočjih. Zato je tu najgosteje poseljeni predel v vseh Gurah. Na gosto so nameščene majhne vasice, pa zaselki, a med njimi tudi nekatere večje, pomembnejše vasi. Gostejša obljudenost je brez dvoma v zvezi tudi z važno prometno funkcijo tega pretržja, ki se je držala iz antike skozi srednji vek in tudi v sedanjosti ni popustila. Razodevajo nam jo tudi arheološke najdbe, kažoče na zgodnjo poseljenost. O krepki zgodnjeslovenski poselitvi priča med drugim tudi dejstvo, da sta kar dve pražupniji nastali v tem pretržju. Ena v Vetrinju, ob stiku s Celovško ravnino ter Hodiškim podoljem, druga v Žihpoljah-Kotmari vasi (182, 183). Privlačno vlogo je ohranilo tudi še dandanes, tembolj ko je bližina Celovca povzročila, da je semkaj krepko posegel urbanizacijski vpliv deželne prestolnice.

Vetrinj je središče zgodaj obljudenega področja; v letu 1142 so tu ustanovili cistercijanski samostan, ki je postal zelo pomembno cerkveno in gospodarsko središče daleč na okrog. Vetrinjski menihi so oskrbovali pot čez Ljubelj, kar se sme šteti kot znamenje, da je bila njihova funkcija zelo navezana na položaj ob žihpoljskem pretržju. Danes pripada Vetrinj v glavnem širši okolici mesta Celovca. V starodavnem samostanskem poslopju je nameščena že od leta 1786 suknarska tovarna, ki še vedno dobro uspeva (178; 177).

Gure so prostrana planota s primeroma malo razgibanim površjem. Presenetljivo malo je na njih potokov, a vsi so usmerjeni proti S in vsi teko po tesnih debrih. Nekaj širši so le stari doli nekdanjih karavanških potokov, toda skozi kvartarno nasipino, nakopičeno v njih, so si sedanji slabotnejši potočki vrezali le ozke grape. Niti v teh dolih ni skoro nikjer pogojev za naselja. Prav posebno pa vzhodna Satnica vzbuja pozornost s svojim ovršjem. Od koderkoli gledamo nanjo, dela vtis prostrane planote, ki se na vse strani strmo spušča v ravnine. In zares se skoro v vsem

obsegu dviga enakomerno od 700—850 m, z vršinama 810—850 m ter 750—780 m.Očitno je na prvi pogled, da imamo tu opravka z izredno dobro ohranjenim ravnikom pliocenske dobe; razrezan je le slabo, z malo globokimi grapami in doli, tako da so med njimi ostali kosi planote kot ravne gore ali vsaj kot zelo široki ploščati vrhovi, kuclji in plečate kope, vse v glavnem enake višine. Očitno je, da je v prevladi apniške sestave in sklenjenosti ter v znatni debelini terciarne labore poglavitna osnova takšnega geomorfološkega razvoja. Saj se tu, tam v površju vidijo celo

Pod. 123. **Radiše na Gurah**
Značaj planote prihaja na tej sliki iz vzhodnih Gur zelo dobro do veljave

vrtače, medtem ko so se v notranjosti izoblikovale podzemske votline. Najvišji vrhovi Gur Leskovec 853 m (Hasel Berg) ter Brdo 874 m in 826 m med vasema Tuče in Zabrda komaj za spoznanje molijo iznad celotne vršine.

Za polje in naselja je v takšnih pogojih primeroma malo vabljivega, a najbolj še na ovršju. Zato vidimo največ vasic zgoraj na planotah, kjer imajo prednost, da jim je zima znatno toplejša in navadno bolj sončna nego spodaj v dnu Celovške kotline; poletje pa je nekaj hladnejše. Radiše 746 m so nam najtipičnejši predstavnik teh vasi. Velika večina naselij je nad 700 m visoko, v nižjih legah so le redke, bodisi na pičlih terasah v prisojnem robu nad Dravo, pa v notranjosti tamkaj, kjer so v prečnih dolih na razpolago bolj prostorne planje, kakor postavimo Medgorje ali Megrje v govorici domačega prebivalstva, 568 m. Dokaj obsežne plane ploskve na teh planotah nudijo prostora tudi za vasi in

večje zaselke; vsekakor pa samotne kmetije ne prevladujejo, jih je pa več zlasti v vzhodnem delu.

V celem je ostala velika večina površja zarasla še do danes z gozdom, obdelane, izkrčene in poseljene so le zelo maloobsežne ploskve. Vzhodna Satnica je vsekakor najbolj redko poseljeno področje v vsej Celovški kotlini, najbolj kmetijsko po svoji gospodarski strukturi. Ni čuda, da je v njenem najbolj odročnem vzhodnem koncu znatno odseljevanje in da je prebivalstvo v toku zadnjih desetletjih nazadovalo.

ZAHODNE GURE so mnogo manj enotne nego vzhodne. V njih se nam že na prvi pogled pokažejo trije podolžni deli, ki so močno različni med seboj, Hodiško podolje na sredi, pa po eno pogorje na vsaki strani. Najbolj pripravno je, da si najprej ogledamo južno pogorje, ki bi ga mogli imenovati Hodiško Turje.

Hodiško T u r j e sestoji iz terciarne labore in je tudi po svojem reliefu docela podobno vzhodnim Guram. Značaj planot prihaja tukaj celo še bolj do veljave. Od iznad Žihpoljsko-Kotmirskega pretržja se vleče niz planot, dosezajoč na vzhodu v Brdih 750—803 m, v srednjem delu, okrog Zabale (917 m) in v Plešišču (929 m) celo 800—925 m, a v zahodnem koncu, v Turju, nekako 800—840 m. Ovršje je tu še bolj ravno, tako da docela upravičeno govorimo o ravnih gorah. Na prvi pogled je očitno, da imamo tu opravka z ostankom in sicer z nenavadno dobro ohranjenim ostankom istega ravnika, samo da so ga tektonski dvigi pomaknili v malo večjo višino. Vrh tega so planote tukaj obdane s še bolj strmo odsekanimi robovi, domala od vseh strani. S svojimi mogočnimi stenami in ravnim vrhom so planote Hodiškega Turja videti kakor orjaške skale, zavaljene sredi med Rož in mirno kristalasto pokrajino, ki jih obdaja na vsej severni strani. Tudi proti Rožu se spuščajo planote jako strmo, a zlasti v nižjih legah, ob približevanju k Dravi, so izoblikovane dokaj številne obsežne terase. Ker so v prisojnih legah, jih je dokaj za časa poiskal človek in precej vasic je postavljenih nanje. Spodaj prehajajo že v police nasutega rožanskega dolinskega dna in tudi nanje so postavljene nekatere vasi. Tu je tedaj bočni del Gur prav dobro poseljen. Pa tudi na vrh planot se je vzpelo nekaj vasic, posebno na bolj prisojnih legah v južnovzhodnem delu, a v sredi in na Z, kjer so planote najvišje, se človek ni naseljeval in je ostal gozd docela neizkrčen. Hodiško Turje predstavlja eno najobsežnejših neobljudenih področij v Celovški kotlini in ena najučinkovitejših podolžnih orografskih pregraj.

POGORJE JEDVOVCE se bistveno razlikuje od Turja. V vsem obsegu sestoji iz kristalastih škriljevcev, zlasti filitov. Zaradi tega so planote le slabo ohranjene in sicer bolj v nižjih legah, zlasti med 620—609 m, medtem ko se nad njimi vzpenjajo zaobljene višje gore. Najvišje se dviga Jedvovca 851 m (Piramidenkogel) v zahodnem, pa Ržena 759 m v vzhodnem delu. Povečini se spuščajo bolj strmo v Vrbsko jezero, pa prehajajo nekoliko bolj položno k Hodiškemu podolju. V celem je seveda Jedvovca bolj razgibana nego Turje ali vzhodna Satnica, posamezne gore in nižji plečati hribi prihajajo bolj do veljave. Medgorja so na mnogih krajih zadelana z morenskim in jezerskim drobirjem in celo več majhnih jezerc je ostalo v njih. S takšno površino je nudilo človeku le zmernih možnosti za naselitev. Zato je povečini obraslo z lepimi gozdi. Redka naselja so se vzpela na prisojne planje na sončni južni strani.

Mala kotlinica pri Ribnici deli pogorje Jedvovce na dva dela. To prečno pretržje je tektonsko zasnovano, kakor priča izvirek tople vode, s temperaturo do 17,5° C (215, 112). Prekrito je z mladimi nasipinami, ki je skoznje mali potoček Ribnica, odtok iz Hodiškega jezera, vrezal svojo strugo, medtem ko teče v zgornjem delu skozi ozko progo filitov v tesni debri. Priča nam zgovorno, kako je takorekoč vsak kotiček v Celovški kotlini poln svojevrstnih zanimivosti in prirodnih lepot.

HODIŠKO PODOLJE vzbuja pozornost že po svoji usmerjenosti, ki takorekoč posnema vse zaokrete Vrbskega jezera, do neke mere se ponavlja vzporednost celo v Zvrhnjem Rožu. Že iz tega moramo sklepati, da so že v tektonskih pogojih osnove za podolje, kar so potrdila geološka proučevanja (215, 89). Hodiško podolje je zarezano v glavnem na geološki meji med kristalastimi škriljevci Jedvovce in Ržene gore ter terciarno konglomeratno odejo Turja. Očitno je, da ga je izoblikovala rečica, ki je tekla od Z proti V na tektonski osnovi ter v naslonitvi na geološko-petrografsko mejo. Diluvialna poledenitev pa je tudi tu temeljito predrugačila staro dolinsko površje, nasula morene, zajezila vodo in jo prisilila, da se je razlila v jezera. Marsikje se je jezero že skrčilo, toda ostalo je v dolini vlažno, v znatnem delu celo močvirno dno. In tudi voda se ne odteka več enotno iz vsega podolja.

Že kmalu v zgornjem delu Hodiškega podolja, pri Škofičah, se začne v dnu močvirna ravnica, ki postaja proti V širša. To so Blata, ki leži sredi njih plitvo Habnerjevo jezero (po kmetiji Habner, nemško: Hafnersee). Dno doline je tod okrog pokrito

le z vlažnimi travniki, a kakor hitro se jame na robeh svet vzpenjati in je bolj oceden, se začno njive, pa kmetije in vasice.

Tudi Hodiško jezero je na obeh konceh obdano z močvirno ravnico. Saj je bilo v prvi poledeni dobi obsežnejše in je segalo do južno od vasi Hodiše, kakor pričajo dobro ohranjeni sledovi nekdanjega brega (241; 215). Toda ob skrčitvi se mu gladina ipak ni kaj prida znižala, namreč od 510 m na sedanjih 506 m. Še vedno je Hodiško jezero dokaj veliko, 2055 m dolgo in 1610 m široko,

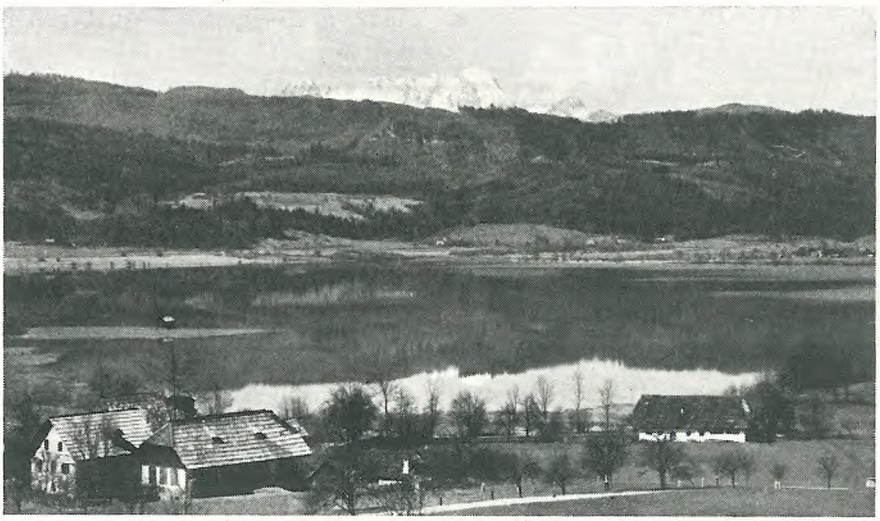

Pod. 124. **Hodiško jezero**
Pogled na jezero in na srednje Gure od severne strani. V ozadju Karavanke

s 15 m največje globine. Ker je obdano z močvirnim obrežjem, se začno naselja z njivami šele precej vstran ob brega in od vlažne jezerske kotanje. Najbližja je vasica Plešišče, kjer zapušča jezero Plešiški potok, v spodnjem toku Ribnica imenovan; po tej najbližji vasi imenujejo domačini Plešiško jezero, medtem ko je v književnosti splošno uvedeno ime po nekaj bolj oddaljeni, večji in pomembnejši vasi Hodiše. Morena na vzhodnem koncu prvotne jezerske kotanje pri Dobajnici je povzročila, da si je jezero našlo odtok proti Vrbskemu jezeru. In ta odtok je ostal v veljavi do danes. Zlasti zgornji del je prav slikovit, zakaj jezernica teče tu skozi tesno, jako slikovito deber. V vsem pretoku med obema jezeroma razpolaga potok z dokaj obilno vodo in krepkim strmcem, žubori in šumi ter žene obilico žag in mlinov. Ob njem je zgrajena cesta, ki je po njej Hodiško podolje lahko dostopno od

Vrbskega jezera. V najnovejši dobi se je jel tudi semkaj širiti tujski promet, in sicer v Plešišču (Plaschischen), saj je jezero poleti jako gorko. V njem so našli sledove stavb na koleh.

Onstran razvodja pri Dobajnici je Hodiško podolje izoblikovano v ožjo dolino, a njeno dno je tu pretežno vlažno, nasuto s kvartarnim drobirjem, jezersko glino, ki jo uporabljajo za pečarska dela in za opeko (241, 27). Tudi tu so se ohranila jezerca, med njimi največje Erjavško jezero (Rausch-See, Rauschelsee) v nadmorski višini 514 m. Toda le malo višje nad sedanjim dnom so v pobočju ohranjeni sledovi starega dolinskega dna, zlasti v višinah 520—570 m, v obliki širokih teras. Posebno obsežne so na severni strani in na teh prisojnih policah so se najbolj namestile vasice ter raztresene kmetije s svojimi polji.

Na zahodnem koncu preide Hodiško podolje v obsežno visoko ravan, katere površje pa je zelo vegasto, razprostirajoč se nekako od Škofič (Schiefling) čez Hovs ali Logo ves (Augsdorf) proti Lipi in še dalje. Njena površina se nahaja pri Škofičah in Logi vesi nekako okrog 520—570 m, a na črti Vrba—Lipa—Podravlje je še za spoznanje nižja. Brez dvoma se nahajamo tu ob onem velikem podolju, po katerem se je nekdaj gibal proti Vrbskemu podolju pretok Drave in Zilje, ki sta se stekali nekako severno od Baškega jezera. Dediščina po tej dobi je ostala v učinkih nekdanje rečne bočne vravnave, katere kos je tudi vegasta visoka ravan okrog Škofič in Loge vesi. V njej sta opazni zlasti dve izraziti vršini, 540—560 m in 590—610 m visoko (215, 92). Genetično razmerje do Hodiškega podolja pa bo moglo dognati podrobno morfogenetsko proučevanje. Na površini ležijo zaplate moren, pa tudi prodne nasipine. V celem nudi ta vegasta visoka ravan s svojimi ravnotami obilo za polje prikladnih ploskev in vasice so se na njej kar lepo zgostile. Na južnem robu, ob Turju je pri Klopcah ono področje, kjer so načeli spodnjemiocenske premogovne plasti in nekdaj kopali rjavi premog; premogovnik pa je že precej časa opuščen. Tik zahodno od Turja moli iznad visoke ravnine iz trijadnega apnika-dolomita sestoječi, pa zato izredno priostreni Jerberk (St. Kathrein) 772 m. Osamljena, daleč vidna in s svojo stožčasto, močno priostreno obliko pozornost vzbujajoča gora je zelo lepa razgledna postojanka; v apniškem ozemlju ob njej so prav lepo razvite posamezne kraške vrtače.

Vegasta visoka ravan okrog Škofič, Loge vesi in Lipe pravzaprav ni več del Hodiškega podolja, marveč eno od sila zanimivih prehodnih področij, mogli bi reči, morfogenetskih križišč. Predstavlja po svoji vegasti površini, majhnih višinskih razlikah

izvrstno prirodno vez med Dravsko dolino in Vrbskim jezerom. Kakor nalašč se nudi za prometne prehode in obilica cest ter križpotij nam že na prvi pogled priča o tem. Brez dvoma je tudi ugodna prometna lega pripomogla k gostejši poselitvi.

Gure so v velikem slabše poseljene nego njihovo nižje, ravno sosedstvo. S svojim po velikem delu nerazgibanim in malo razčlenjenim površjem je pomenila oviro prometu, pa je zato ostala v glavnem zatišna pokrajina. Učinek tega se je pokazal tudi v gospodarstvu, saj se je v Gurah kmetijstvo dolgo ohranilo dokaj trdno. Malo je krajev v Celovški kotlini in sploh v vsej Slovenski Koroški, kjer bi se prevlada kmetijstva tako trdovratno držala kakor v Gurah. Tu na široko prevladujejo občine, ki so imele v letu 1934 še okrog dveh tretjin kmetskega prebivalstva, nekatere še več (Hodiše 65 %, Megrje 58 %, Bilčovs 73 %, Radiše 80 %, Zgornja Vesca celo 86 %, Kostanje 74 %). Celo Žihpolje in Kotmaraves ob glavni prometni črti sta imeli še 57 % in 58 %. Toda v toku zadnjih dveh desetletij se je gospodarstvo razvijalo v znamenju naglega prehajanja v druga gospodarska področja, k industriji in v obrt, v trgovino in k drugim oblikam zaposlenosti. Delež kmetijskega prebivalstva se je naglo zmanjšal in je ob štetju v letu 1951. znašal v občinah Hodiše 48,3 %, Megrje 55,1 %, Bilčovs 57,6 %, Radiše 89,0 %(!), Zgornja vesca 46,7 %, Kostanje 48,9 %, Žihpolje 46,3 % in Kotmara ves 37,0 %. Zelo je treba poudariti, kako močno je razvoj turističnega prometa vplival na skrčenje deleža kmetskega prebivalstva. Kakor hitro se približamo Vrbskemu jezeru, se delež spremeni in občine kot Otok in Loga ves imajo samo še 15 % in 23,5 % kmetijskega prebivalstva. V glavnih področjih objezerskega turističnega prometa pa je ostal kmetijstvu same še docela neznaten delež, na primer v Porečah s 8,5 %, v Vrbi s 5,5 % itd. V Vrbi se je delež v obrti in industriji temelječih vzpel na 42,6 %, v trgovini ter prometu zaposlenih na 19 %, na samostojnih brez posebnega poklica 19,3 %, a ostalo še v manj pomembnih poklicih. Prav tako se je seveda močno pod polovico zmanjšal delež kmetijskega prebivalstva s približevanjem k Beljaku in k Celovcu, na primer v Vernbergu na 20 % v kmetijstvu ter 32 % v obrti in industriji zaposlenih. Zatišna lega je imela zelo opazne posledice tudi v narodnostnem pogledu. Majhna prometnost je pomagala čuvati slovenski živelj ter ga varovati pred ponemčevanjem, tem bolj ko leži ta prirodna pregraja v pravcu od Z proti V. Toda Žihpoljsko pretržje — podobno kot Lipsko podolje — pomeni važno prečno vez, kar ni ostalo brez posledic. Tudi Hodiško podolje predstavlja

ojačitev prometnosti; danes sprovaja po svoji cesti več prometne razgibanosti v zahodne Gore. Kjerkoli je prodiral nemški kapital ter razširjal svoj gospodarski vpliv, bodisi v razširjanju industrije ter obrti, v turističnih podjetjih in prometnih napravah ter občilih, se je z njim hkrati uveljavljalo priseljevanje nemškega prebivalstva in ekonomsko-socialno podrejanje domačega slovenskega življa, a vse to skupaj je pomenilo napredovanje ponemčevanja.

OSOJSKE TURE

Osojske Ture so najvišja in najbolj masivna gorska enota v področju Celovške kotline. Pa tudi dokaj obsežne so, saj zavzemajo ves prostor med Vrbskim ter Osojskim jezerom. Sestoje iz kristalastih škriljevcev, največ filitov, pa so izoblikovane v mirnih, položnih ter zaokroženih oblikah v bočju in ovršju. Le v manjših progah je zastopan tudi apnenec, prihajajoč v reliefu jako učinkovito do veljave, zlasti v pasu ob Šentjurju (Strmec, Sternberg). Da je površje v mnogih zaplatah prekrito z morenami, je ob sebi umljivo; celo jezerca so se ohranila v vzhodnem robnem delu, Zgornje jezerce 593 m ter Jezero v Borštu ali Boršče jezero (Worschtsee) 601 m. Vznožno področje na jugu je prekrito na debelo s kvartarno nasipino; tu prehajajo Osojske Ture v dolinsko področje ob sedanji in nekdanji Dravi.

Tudi Osojske Ture se odlikujejo z nesimetrično izoblikovanostjo svojega površja. Proti severu se spuščajo zelo strmo neposredno v plano pokrajino ob zgornji Glini, toda proti jugu se znižujejo zelo polagoma, a ne enakomerno, marveč v jako poudarjenih stopnjah. Kakor da gremo po velikih stopnicah, se zdi človeku, če se vzpenja od Drave pri Skočidolu ali Podravljah, pa mimo Šentjurja-Strmca in Črnega gradu na Kostanje ter še višje na najvišje gore na S. Te izrazite stopnice se zdijo sploh najbolj karakteristična poteza pokrajine v Osojskih Turah, zakaj krepko prihajajo do veljave tudi v razporejenosti naselij in sploh v celotnem kulturnogeografskem licu pokrajine.

Ob najnižjem strženu stare dravske doline in hkrati vrbskega ledenika pri Lipi-Žopračah, potekajočem med Vrbskim jezerom ter Dravo pri Podravljah v nadmorski višini 500—520 m, se vleče dokaj široka prva stopnja, v višinah okrog 560—580 m. Proti Z se ta široka, vegasta terasa vzpenja s precej strmim robom, s premo potekajočo ježo, neposredno iz sedanje Dravske doline, nekako od Podravelj navzgor. Domala v vsem področju sestoji iz nasipine, zlasti iz diluvialne ilovice, podobno kot Baška

Dobrava. Prekrita je ponekod z morenami, zlasti z drumlini (prim. geol. skico pod. 107, str. 413). Njeno vegasto površje z neznatnimi goricami, pa obsežnimi ravnotami in vlažnimi ploskvami vmes, nudi dovolj pogojev za polje in na njej je razpostavljenih precej malih vasic ter zaselkov (Goriče, Konatiče itd.).

Nekako na črti Landskron (stari grad), Trabenče (Trabenig), Šentjurij, Zvrhnje Jezerce se vleče druga, višja stopnja; tu se za

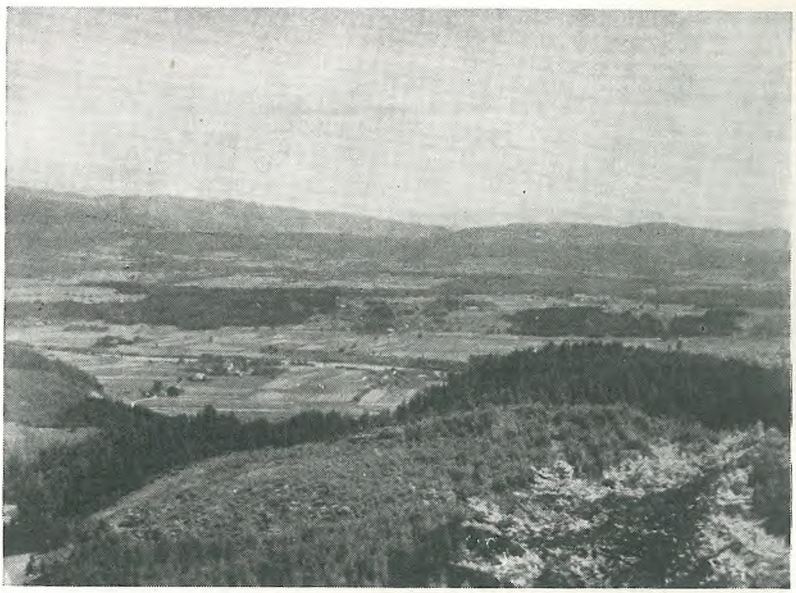

Pod. 125. **Pokrajina med Osojskim Turjem in Dravo**
Pogled z vrh Tabora 725 m (v ospredju) čez Dravo nad Podravljami čez stopnjevino do Kostanj (desno v ozadju). Dosti dobro se razloči, kako se svet vzpenja v štirih stopnjah od Drave do vrh Osojskih Tur

ježo razprostira neenako široka zelo vegasta polica, v višini okrog 620—680 m. Najbolj široka je zahodno ob Šentjurju, kjer stoji na njej več vasic, med njimi najpomembnejše Domačale. Stopnja se vleče v istih ali le malo se znižujočih višinah proti SV ob Vrbskem jezeru.

Ob domačalski terasi se dviga z zelo izrazito, dokaj strmo ježo naslednja stopnja, katere površje predstavlja široki planoti podobno vegovino; Kostanje so največja in najpomembnejša vas na njej. Kostanjška planota se z glavnim delom svojega površja dviga okrog 730—780 m visoko, a se proti S in Z polagoma vzpenja na višje. V velikem delu so na njej gozdi izkrčeni, posebno v severnem robnem pasu, ki je z najvišjimi Turami zavarovan od

severa. Precej vasic se je namestilo tod, a Kostanje, največja med njimi, v nadmorski višini 790 m.

Zelo je slikovit spodnji rob Kostanjške planote. Zakaj ob njem se vleče proga apnenca, ki so ga prečne grape in doline razkosale v posamezna strma brda, v izrazite in vidne kuclje, ki gledajo čez domačalsko in konatiško vegovino. Ni čuda, da si jih je človek rad izbiral za svoje postojanke. Na enem od njih so razvaline starega, nekdaj zelo imenitnega gradu Strmec (Sternberg), na sosednjem kuclju pa stoji tudi zelo stara cerkev in

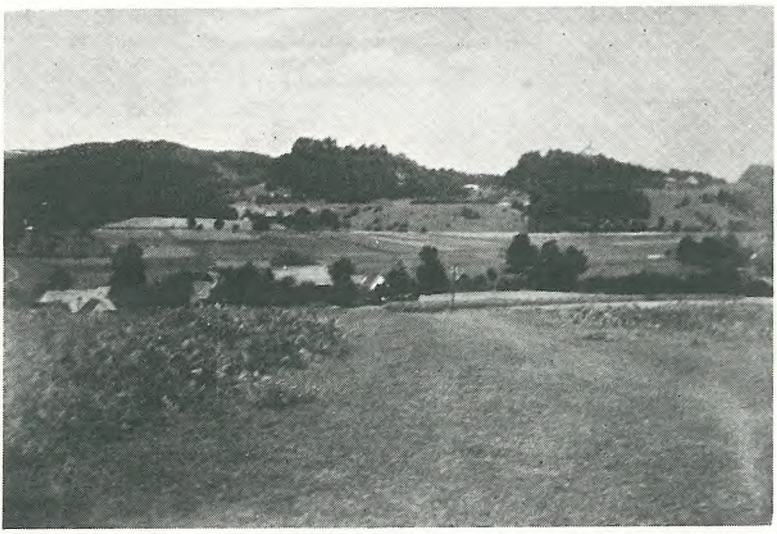

Pod. 126. Stopnje v terasah pri Strmcu-Šentjurju nad Domačalami

župnija Šentjurij. Tod mimo je tekla velika rimska cesta, ki je držala od Vrbskega jezera mimo Dvora nad Vrbo pa pod Strmcem in skozi Žlebnje (Schleben) na Santicum-Beljak (179). Te nizke vegovine so bile tedaj zgodaj v prometnem dosegu in Šentjurij je bil po pričevanju izkopanin že v prazgodovini obljuden.

Nad Kostanjško planoto se dviga na severni strani najvišji del Osojskih Tur. Površje se jim razpenja v glavnem nad 900 m visoko, razporejeno zelo na široko od Z proti V. Toda s podolgovatimi najvišjimi kopami dosegajo preko 1000 m; med njimi je Golin ali Golinje (Gallin) 1045 m, Vranji vrh (Rabenkogel) 1061 m ter Tavpl (Taubenbühl) 1069 m. Glavni del Osojskega Turja, enakomerno visok med 960—1010 m, dela kot celota vtis široke ravne gore, a tudi v posameznih področjih prihaja značaj vegaste planote prav dobro do veljave. Najbolj strmo pada na severno stran,

a prav od severa so se potoki v povirju Gline zajedli globoko v Turje. Na vzhodnem koncu se Turje na hitro zniža ter se spusti v nizko Možberško gričevje, proti JZ pa se vleče v ozkem, a izredno enakomerno med 800 in 870 m visokim pogorjem tja do Landskrona, kjer se neha strmo nad osojsko Jezernico.

Osojsko Turje je ostalo zaradi znatne višine poraslo s sklenjenim iglastim gozdom. Toda spričo obilnih ravnot ter položno nagnjenih planj je tudi to vrhovje vabilo na krčenje in v zunanjem pasu so se od vseh strani posamezne kmetije vzpele na

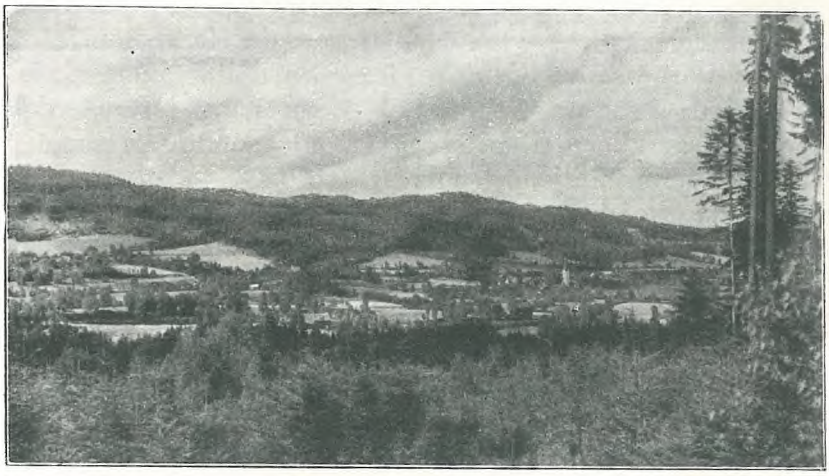

Pod. 127. **Vas Kostanje**

Značaj krčevine v prvotno nepretrganem gozdu prihaja na sliki dobro do veljave. Zadaj vrhovje Osojskih Tur, kjer so sklenjeni gozdovi nudili oporo za stabilizacijo slovensko-nemške narodne meje, ki teče še danes po njih

rob planote v višine med 800 in 900 m posamezno ali v razloženih zaselkih. A najvišja vasica Turje (Tauern) se je namestila celo 926 m visoko.

Osojsko Turje je krepka pregraja med severnozahodnim in srednjim delom Celovške kotline, močna ovira prometu; tod je bilo slabo s prometnimi stiki. Zato ni čudno, da se je ravno na Osojskem Turju tako trdno zasidrala narodna meja in se skozi stoletja ni premaknila.

Seveda pa je k izoliranosti pokrajine zelo mnogo pripomogla odljudna Osojska dolina, posebno Osojsko jezero samo. Tod čez v smeri na Turje in čezenj sploh ni prometa. Tu smo zares v popolnem zatišju kakor malokje v Celovški kotlini. Zanimivo pa je, da je soseska Kostanje že zgodaj poseljena.

OSOJSKO JEZERO

Osojsko jezero je drugo največje v Celovški kotlini. Z Vrbskim ima skupno izrazito podolgovato obliko. Vleče se od ZJZ proti VSV, s krepkim zavojem med Osojami ter Sv. Urbanom. V dolžino meri 10,8 km, toda široko je v večjem spodnjem delu povprečno 1300 m, a v ožjem zgornjem delu nekako 700 m. Površina jezera je 10,7 km² (231; 177).

Kakor Vrbsko se tudi Osojsko jezero odlikuje po tem, da mu tečeta oba podolžna bregova popolnoma vzporedno. Dela vtis potopljene doline. Še bolj je podobno orjaški razpoki; tudi ob njem moramo misliti na tektonski jarek, docela spominja nanj. Na tektonsko zasnovo Osojske jezerske doline opozarjajo že vnanja svojstva; skoro premi potek, vzporednost jezerske doline s sosednimi zgradbenimi in orografskimi enotami ,presenetljiva strmina ter nerazčlenjenost pobočij.

Obrežje Osojskega jezera je posebno svojsko in pomeni živo razliko v primerjavi z Vrbsko pokrajino. Strmo in domala popolnoma nerazgibano se dviga iz jezera pobočje Osojskih Tur. Ker leži gladina Osojskega jezera 490 m visoko, se to pravi, da se breg dviga na južnovzhodni strani 350—400 m visoko docela nerazgibano in jako strmo, v vsem obsegu zaraščen z gostim gozdom, največ temnim iglovjem. Precej podobno strmo je tudi pobočje na severnozahodni strani, le da se tu vzpenja še znatno višje, v Visošco ali Osojščico (Gerlitzen Alpe) 1909 m. Vendar je pobočje ob Visošci bolj razgibano, terase so vrezane vanj, dovolj prostorne, da so se na njih namestile kmetije s svojimi polji in travniki. Razen tega so tudi potoki tu znatnejši in bolj na gosto; spričo obilnejših padavin razpolagajo tudi z večjo vodno množino (230, 96). Zato prinašajo s seboj mnogo drobirja ter ga nasipljejo v obrežju, gradeč vršaje ob jezeru, vanj pa ploske polotočke. Posebno obsežen in strm vršaj so potoki naložili nasproti Osojam pri Bodensdorfu; njegov vrh se nahaja pri Trati (Tratten) 625 m visoko. A obilo drobirja izvira iz podorov in usadov. Na južnovzhodni jezerski strani ni ne vršajev ne polotočkov. Po geološko-petrografski sestavi pa sta si oba bregova precej enaka; na obeh straneh prevladujejo filiti v zgornjem koncu, medtem ko so ob spodnjem delu na desni sljudovci, a na levi skrilavi gnajsi (231, 62). Razlika med obema stranema je po kulturnem značaju velika: medtem ko na vsem jugovzhodnem pobočju ni nobenega naselja, niti ene samotne kmetije, marveč sam temen sklenjen gozd, je pobočje na severozahodni

strani mnogo bolj pisano. Gozd je tu pretrgan na mnogih krajih in v njem se svetlijo obsežne kulturne jase; v višjih legah so le trate s seniki, a v legah nekako od 1000 m navzdol polja in travniki z mnogimi kmetijami, bodi posamič stoječimi ali razloženimi. Toda razen večje razgibanosti desnega pobočja je k tej pestrejši kulturni sliki mnogo pripomogla prisojna lega; saj je šele ta omogočila kulturno izrabo ugodnosti, ki jih nudi bolj razgibano površje.

Pobočje se z živo skalo le malokje spušča neposredno v jezero. Zakaj po veliki večini leži na vznožju vsaj majhna obrežna ravnica, ki se je nabrala ob jezerski gladini od izpiranja in odplakovanja ter nasipanja iz hudourniških grap in iz potokov ter tudi iz moren. Saj so posamezni stadiji jezerskega stanja v genetični povezanosti z umikanjem pramena dravskega ledenika. Ko se je ta odmikal od Trga, proti Potvinju (Tiffen), je nastajalo Osojsko jezero pred ledeniškim čelom, pa se je potem postopno daljšalo po Osojski dolini navzdol, kolikor bolj se je krčil ledenik proti Beljaku. Še dolgo je imelo krno Osojsko jezero odtok mimo Trga v Glino; njegova površina se je nahajala v nadmorski višini okrog 550 m. Gladina pa se je postopno nižala, kakor si je jezernica pri Landskronu poiskala nižji pretok proti Dravi. Ko se je končno ledenik umaknil iz Osojske doline, se je jezero podaljšalo do spodnjega konca, toda hkrati se mu je gladina občutno znižala, ko se je razvila sedanja Jezernica. Tako se je jezero v zgornjem koncu postopno krčilo ter se končno zmanjšalo na današnji obseg. Opuščeno jezersko dno pa vidimo, kako se vleče po dnu Osojske doline skoro do pod Trg, v vsem obsegu domala enake širine, a še danes po veliki večini zelo vlažno ali celo močvirno, prepreženo z jarki in odvodnimi kanali. Samo travnike morejo gojiti na tej prostrani danji ravnini, le senike vidimo po njej, naselja se morajo držati na robu, kjer se začenjajo sušne terase ter vznožje strmih gora.

Tudi Osojsko jezero ima primeroma majhno povodje. Edina večja rečica, tekoča v jezero, je Tiebel. Njeni hidrografski odnošaji so jako zanimivi: Tiebel namreč nastaja iz močnih izvirkov ob vasici Tiebel, tik nad kolenom Krke, toda studenci dajejo krško vodo, ki se pretaka semkaj skozi moreno. Vsiljuje se domneva, da pred poledenitvijo, ko je Krka uporabljala še svojo prvotno dolino mimo Zokave in Trga, ni tekla mimo Možberka proti JV, marveč da je zavila v Osojsko dolino ter po njej dosezala Dravo. K ojezeritvi Osojske doline, zlasti pa k vztrajanju jezera do danes, je vsekakor bistveno pripomoglo zasipanje

Drave pri Beljaku, nemara v genetični zvezi s splošnim ugrezanjem tega predela, kar je zajezilo vodni odtok. S tem tolmačenjem bi se vjemalo dejstvo, da Osojsko jezero ni zelo globoko, pa da je v njem največja globina v spodnjem delu, nasproti Sattendorfu, kjer so namerili 46 m. Severni del jezera, nad Osojami, je znatno bolj plitev, največje globine presegajo tu komaj 10 m (230, 62).

Obrežne ravnice je ob Osojskem jezeru razen na zgornjem in na spodnjem koncu, kjer zavzema aluvialna danja ravan ši-

Pod. 128. **Pokrajina Osojskega jezera**

Pogled od jugozahoda, iz okolice Beljaka, proti severovzhodu. V ospredju vas Šentrupert, kjer je pokopana Prešernova mati. Na levo ob jezeru vznožje vzpenjače na Kancel, na desni osojno vznožje Osojskih Tur

rino jezerske doline, prav malo. Obrežni pas naplavine in nasipine, z pičlimi ostanki morene tu tam, se ob jezerski gladini vleče povečini v prav ozkem pasu, posredujoč prehod v živoskalno vznožje; najširši je ta sušni obrežni pas na vršajih. Na njih je največ možnosti za polje in za naselitev. In kar je vasi ob Osojskem jezeru, so vse navezane na vršaje v prisojni strani. Toda niti tu ni preveč prostora in ljudje so svoje domove namestili v razloženi obliki. Znatno manj obdelovalne površine nudi južnovzhodna obala, tem bolj, ko je osojna in je spričo visokega zaledja mnogo sence. Zato je ta breg zelo malo poseljen. Razen

redkih posameznih domov so postavili na tej strani starodavni samostan v Osojah, v mračno samoto in tišino. V celem je ostalo Osojsko jezero ena najbolj redko poseljenih jezerskih pokrajin, področje zatišja in samote.

Ob zgornjem koncu jezera, ob ustju rečice Tiebel, so pred nedavnim močvirno ravnino osušili ter jo spremenili v polje. Osojska dolina je dobila po dolgem železniško progo, kakor je tod tekla tudi rimska cesta, ki so se ob njej našli pičli arheološki sledovi (179). V novejši dobi pa se je tudi na Osojsko jezero začel razširjati tujski promet, k čemer je precej pripomogla bližina Beljaka, še več pa seveda lega ob glavni železnici. Od železniške postaje Annenheim so zgradili vzpenjačo na Kancel, na Kanzelhöhe 1471 m ob Visošci, visoko skoro tisoč metrov. Ob Osojskem jezeru morejo tedaj dobro kombinirati kopanje v jezeru in letovanje na topli prisojni strani s turistiko v poletnih mesecih, pa drsanje na zamrzlem jezeru s smučanjem na ustreznih pobočjih Visošce ali Osojščice v zimskem času. Tujski promet s hoteli in vilami se je najbolj koncentriral v bližini železniških postaj ob vaseh Steindorf, Bodensdorf in Sattendorf, medtem ko je na osojni južni strani jezera ostalo v glavnem tiho in samotno.

VRBSKO JEZERO

Vrbsko jezero je največje jezero v vsej Celovški kotlini, pa na Slovenskem sploh. Pozornost vzbuja že po svoji obliki: silno dolgo je, pa ozko. V dolžino meri 16,5 km, široko je povprečno 1,2 km, a površina mu znaša okroglo 20 km². Jezero se odlikuje po nenavadno enakomerni širjavi in celo na najširših področjih, postavimo pri Krivi Vrbi ter pri Porečah, je še vedno samo 1,7 do 1,8 km široko. V malem se sicer obrežna črta vije sem in tja, posegajoč proti jezerski sredi z ozkimi polotočki pri Porečah, pri Pričicah pa v Otoku, zavijajoč ob široko odprtih zatokih, kakor zlasti pri Ribnici, Pričicah in pri Krivi Vrbi. V velikih potezah sta jezerska brega vendarle vzporedna, tako da dela celotno jezero vtis potopljene doline. Jezerska gladina ima nadmorsko višino 439 m.

Vrbsko jezero leži s svojo gladino v nadmorski višini 439 m v onem velikem podolju, ki predstavlja podolžno os Celovške kotline. Razodeva v svoji legi izrazito vzporednost z oroplastičnimi enotami, bodisi na SZ kot na J, zlasti z Osojskim jezerom ter s Hodiškim podoljem in do neke mere z Rožem, kar se da tolmačiti s tektonsko zasnovanostjo. Tektonsko prirodo Vrbske jezerske

doline so potrdile podrobne proučitve (215; 233). Nikakega dvoma ne more biti nadalje, da je na tektonski črti zasnovano Vrbsko dolino izdolbla reka, ne pa ledenik. In da je bila ta reka — Drava, o tem prav tako ne moremo dvomiti.

Jezerska dolina vzbuja pozornost po dvakrat prelomljeni podolžni črti, ki deli jezero na tri dele. Zgornji del, od Vrbe do Poreč, se vleče v smeri od ZJZ proti VSV, a prav tako tudi spodnji del, med Ribnico ter spodnjim koncem pri Vogličah. Oba ta dva dela se odlikujeta tudi po tem, da so v njih največje globine jezerskega korita in sicer v zgornjem delu 84,6 m a v spodnjem delu 73,3 m (177; 233). Vmesni del jezera med Porečami ter Ribnico ima smer ZSZ—VJV ter je znatno bolj plitev. Da imamo opravka s tektonskim ugrezanjem vsega podolžnega osrednjega pasu v Celovški kotlini, kažejo razna znamenja. Ključ za raztolmačenje ojezeritve pa moramo iskati v prirodi Celovškega polja; udorino so zasipale reke, Glina z Motnico itd. ter nasule Celovško ravan, kakor leži sedaj pred nami. Kotanja Vrbskega jezera je ostala v zatišju pred zasipanjem. Morenski nasipi k ojezeritvi niso prispevali; polotok z Otokom je iz žive skale, podobno kot polotok pri Pričicah. Morene imajo v jezerski pokrajini največ deleža v področju pri Porečah in Ribnici (37; 177, 79). Toda ni jih na vzhodnem koncu jezera.

Tudi Vrbsko jezero je bilo sprva nekoliko večje, toda očividno le za spoznanje. Na bregu se tu, tam vidijo obrežne terase nekaj metrov nad sedanjo gladino, na primer pri Spodnjem Logu na južni strani jezera, z deltasto naloženimi plastmi proda in peska, 8—10 m nad sedanjo gladino. Na Celovški ravnini se smatra, da je jezero segalo sprva bolj daleč proti vzhodu; še danes je obrežje zamočeno vsaj do Sedmih gričev (233).

Da se je jezero tako malo skrčilo ter znižalo, temu je vzrok predvsem izredno majhno povodje, ki je navezano nanj. Zakaj povodje Vrbskega jezera ne meri nič več ko 163,7 km². Pripadajo mu samo kratki potočki, ki je med njimi še največja Ribnica, dovajajoča odtok Hodiškega jezera. Spričo obilne morenske in drugačne sipke površine prinašajo sicer tudi ti mali potoki precej plavja, ali v celem se vendarle Vrbsko jezero zasiplje zelo počasi. Prav tako neznatna je Jezernica s starodavnim imenom Vanjkart (Glanfurt), ki je izravnana, pa je imela v prirodnem stanju še manjši strmec ter je svojo strugo vrezovala komaj omembe vredno. Razen tega so izkopali še umeten Kanal (Lendkanal), dolg 4,1 km, ki nudi Celovcu neposredno zvezo z jezerom in

katerega vodo so napeljali podzemsko skozi mesto, da se za njim izteka v Jezernico.

Pokrajina Vrbskega jezera je zelo prijazna. Nič nas ne spominja na alpski svet in če bi se ne odpirali pogledi na skalnate grebene Karavank ter Julijskih Alp, ne bi imeli vtisa, da smo tu sredi največje notranje kotline Vzhodnih Alp. Saj je jezero obdano s samimi nizkimi goricami in s hribi, katerih relativne višine znašajo najpogosteje le okrog 150—250 m. Obe obrežji sta iz kristalastih škriljevcev, največ filitov, ki so na gosto razrezani

Pod. 129. **Vrbsko jezero pri Otoku — Porečah**
Pogled od vzhoda proti zahodu. Levo proti sredi jezerski zaliv pri Ribnici. Desno: polotočki pri Porečah

s potoki in izoblikovani v dokaj enakomerno položno hribovje in gričevje. Tu, tam razgaljeni kristalasti apnenci, kakor postavimo v najobsežnejšem pasu med Porečami ter Došenjčami (Töschling), pridejo v reliefu primeroma malo do učinka. Na splošno je južno obrežje manj razgibano in bolj strmo, a najnižje v zahodnem delu, kjer sega vegasta Hovška visoka ravan do jezera. Severno obrežje se vzpenja od jezera predvsem bolj položno, pa tudi znatno bolj nizko je. Kakor v stopnjah se zvišujejo griči polagoma, ako se vzpenjamo od obale proti severu. Kakor so pobočja v severnem obrežju bolj položna, tako so tudi terase v njih povečini bolj obsežne in mnoge od teh planj so dovolj prostorne, da nosijo male zaselke s polji, posebno v nižjih legah. Celo v

bregu samem so razlike; ploske obale je na S mnogo več nego na J. Obrežne ravnice je na južni strani nekaj več samo ob ustju Ribnice, pa pod Hovsem (Logo vesjo), medtem ko so na severni strani ipak obsežnejše ravne ploskve pri Krivi Vrbi, pri Pričicah, v Porečah ter v Vrbi. V vseh pogledih je severno obrežje takšno, da nudi človeku za gospodarjenje znatno več ugodnosti, več ploske obale, nižje in bolj položno gričevje ter hribovje. In ker je to hkrati prisojna stran, je mnogo bolj vabila človeka v vseh razdobjih. Na mnogih krajih severne obale so našli arheološke sledove iz prazgodovinskih časov, v rimski dobi pa je tekla tod ob jezeru glavna cesta na Virunum, in ni čuda, da so obilne tudi rimske izkopanine. Na južni strani je bilo zgodaj obljudeno le obrežje pri Otoku-Ribnici ter na zahodnem koncu jezera okrog Vrbe. Tudi Slovenci so dokaj dobro obljudili pokrajino ob Vrbskem jezeru; zgodnje cerkveno središče je nastalo z župnijo v Dvoru tik nad Vrbo, prav tako tudi v Otoku, kjer je ena zelo zgodnjih pražupnij (182, 118). Tako Vrba-Dvor kakor Otok-Ribnica imata pomembno prometnogeografsko pozicijo; ime kmetije Brodnik ob jezeru pri Ribnici priča, da so tod nekdaj prevažali čez jezero. Med Slovenci se jezero imenuje po Vrbi, a med Nemci po Otoku (Maria Wörth, Wörthersee). V resnici pa je po starem za domačine to bilo kratkomalo samo »Jezero« (Jizaro), šele v primerjavi z drugimi jezeri ga je bilo treba opredeliti natančneje. Nekateri so ga razen po Vrbi označevali po Celovcu, ki stoji nedaleč od vzhodnega jezerskega konca. Dandanes je ime Vrbsko jezero že krepko udomačeno in geografsko ne slabo utemeljeno, tako da pač ne bomo stremeli po spremembi.

V toku stoletij se je poseljenost Vrbske pokrajine že zelo zgostila. Vedno pa so ostale vasi največje in najbolj na gosto na sušnih obrežnih ravnicah in terasah, kjer je bilo za kmetovanje najboljše, najbolj sušno ter toplo zemljišče. V moderni dobi so se pridružili novi gospodarski viri. Ko se je z razmahom tujskega prometa razvedelo, kako se koroška jezera spričo pretežno mirnega, suhega, a vendar gorsko svežega poletja odlikujejo po izredno topli vodi od večine drugih alpskih jezer (177), je Vrbsko jezero postalo najbolj privlačno ter je pritegnilo nase poglavitni del letoviščarskih gostov. Spričo ugodnega položaja v podolžni osi Celovške kotline je Vrbsko jezero zgodaj dobilo železnico, ko so po njegovem severnem bregu podaljšali mariborsko progo z zvezo med Celovcem ter Beljakom. Drugič pa je k naglemu razvoju tujskega prometa mnogo pripomogla bližina obeh večjih mest, posebno pa Celovca, kar je dajalo pobudo za napredek in

za podjetnost sploh. Breg na vzhodnem koncu jezera tudi v dobi tujskega prometa ni doživel bistvene spremembe. Nizka docela ploska obrežna ravnica je ostala do Sedmerih goric vlažna, dasi do neke mere kanalizirana in povečini dolgo neposeljena. Turistični promet je postal važna gospodarska panoga Vrbske pokrajine, tako pomembna, da je povzročila občutno spremembo zunanje podobe naselij. In do danes je Vrbsko jezero ohranilo vodstvo za tujski promet v vsej deželi. Vsako leto je prišlo na

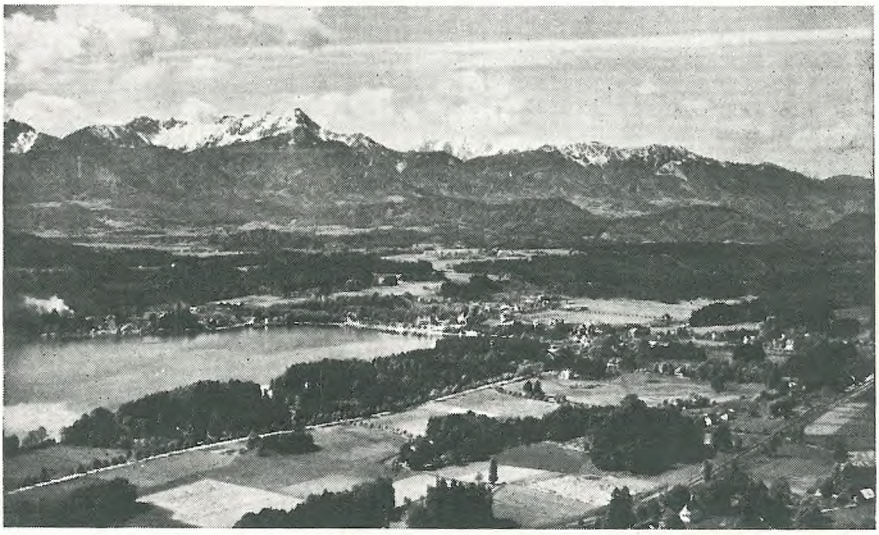

Pod. 130. **Vrbsko jezero pri Vrbi**
Na sliki je obsežen zahodni konec jezera s poglavitnim turističnim središčem. V ozadju Karavanke in Julijske Alpe

tisoče gostov. Tujski promet se je razprostrl precej enakomerno po vsej jezerski dolžini, vedno pa je ostal osredotočen na prisojno severno obalo, kjer teče tudi železnica. Njegovi poglavitni središči sta Poreče in Vrba, za tem Kriva Vrba, v manjši meri pa še drugi kraji, med njimi tudi Ribnica ob južnem obrežju. V zadnjih letih so še izdatno izboljšali ceste ter jih zlasti čim bolj prilagodili potrebam avtomobilskega prometa. Obilica avtobusnih zvez in organiziranih prevoznih možnosti, pa uporaba parnikov za prevoz po jezeru, vse to je še po svoje pripomoglo, da se je tujski promet na Vrbskem jezeru udomačil in razmahnil, kakor ne zlepa kje v bližini.

Zelo se je ob tem predrugačilo tudi lice pokrajine v malem. Najbolj so spremenile svoje lice Poreče (Pörtschach), kjer je

nastalo kar novo naselje samih hotelov, gostiln in restavracij ter vil in penzionov ter trgovskih hiš, z nasadi, parki itd. Na podoben način se je takšna preuredba izvršila tudi v Vrbi ter v Krivi Vrbi itd. Toda nekaj se je spremenila malodane sleherna vasica ob jezeru, zakaj preuredili so hiše, sezidali nove ali vsaj dozidali kaj, da oddado sobe ali cela stanovanja za letoviščarje. Na pripravnih krajih so postavili tudi na samem hotele ali uredili gostilne ter restavracije. Nešteto je nastalo na obrežju vil iz istih nagibov. Vrstijo se ob cesti zlasti na severnem obrežju, kjer so zgoščene posebno v obližju naselij, a mnoge so si raje izbrale samoto. Pa stare vasice so počedili, izboljšali splošne higienske pogoje, izravnali cesto, nasadili drevesa in vrtove in parke, a prilagodili tudi izbor pri obdelovanju vrta in polja. Skratka: na slehernem koraku more človek ne severni obali Vrbskega jezera opaziti, da se nahaja v pokrajini, kjer računajo redno z vsakoletnim obiskom letoviščarjev ter so svoje gospodarstvo, svoje domove in svoja naselja prilagodili turističnim željam in potrebam. V novejši dobi se je ta razvoj polagoma razširjal tudi na južno obalo, kjer so v nekaterih krajevnih legah našli za to ugodne pogoje, posebno pod Logo vesjo in v Ribnici.

Tujski promet je nudil zaposlitev velikemu številu ljudi in nudi še sedaj, bodisi pri gradnjah zgradb in cest, pri prevažanju gostov, pri urejanju kopališč v jezeru, nadalje pri oskrbi gostov itd. Daje kmetom priliko, da sproti prodado svoje pridelke in celo v toliko večji množini, kolikor bolj se racionalno prilagodijo potrebam trga. Spričo vsega tega se je gospodarsko stanje znatnega dela prebivalstva ob Vrbskem jezeru zelo izboljšalo, kar je pokazalo svoje učinke tudi na zunaj. V toku zadnjih 50 let se je prebivalstvo v vsem obrežju Vrbskega jezera pomnožilo, in sicer zelo močno, za nič manj ko za preko 100 %, česar ne more izkazati noben drug predel na Koroškem, razen mest Celovca in Beljaka. Pa tudi še v zaledju je demografsko napredovanje prav znatno. Turistični promet je ustvaril potrebo po večji delovni sili za časa sezone; zato pride mnogo ljudi semkaj na delo od drugod samo v poletnih mesecih.

Toda tujski promet je mnogo pripomogel k ponemčevanju. Letoviščarji, ki so prihajali semkaj in še prihajajo čez poletne tedne in mesece, so največ iz nemških krajev Srednje Evrope, kar je po svoje vplivalo na razširjanje ponemčevalnega procesa. Obilo se je tudi ljudi iz nemških krajev naselilo po slovenskih vaseh ob Vrbskem jezeru, posebno finančno močnih, podjetnikov in lastnikov tujskoprometnih podjetij in naprav. Letoviščarski

promet je mnogo slovenskih domačinov zaposlil pri nemških tujskoprometnih podjetjih raznih vrst, tako da se je gospodarska odvisnost malih slovenskih ljudi naglo stopnjevala, kar je še posebno stopnjevalo ponemčevanje domačega slovenskega prebivalstva. Germanizacija se je najbolj naglo uveljavljala na severnem obrežju jezera in sicer najprej v bližini Celovca, odkoder se je razširjala čez Krivo Vrbo in Poreče proti zahodu. Vendar pa kaže slovenski živelj ob zahodnem koncu Vrbskega jezera in na južnem obrežju mnogo večjo odpornost, tamkaj, kjer je ohranil večjo gospodarsko nezavisnost.

Znatno naraščanje prebivalstva v področju močnega turističnega prometa ob Vrbskem jezeru je učinek dejstva, da so se spričo večjih zaposlitvenih in boljših prodajnih možnosti domači ljudje le malo odseljevali, še bolj pa pojava, da so se semkaj priseljevali iz drugih delov dežele, kjer je mehanizacija kmetijskega obrata sproščala čezdalje večje množice ljudi in jih silila, da so si iskali zaslužka drugod. Zato je v tujskoprometno najbolj živahnih predelih ob Vrbskem jezeru število obdobno bivajočih (ali prisotnih) prebivalcev znatno večje nego število stalnih (202 a, 118).

Tradicija zaposlovanja v turističnem prometu pa je končno dovedla do sezonskega izseljevanja v druge turistične predele, posebno v Švico, kamor odhaja na delo čezdalje več ljudi tudi iz Slovenske Koroške.

PODJUNSKI PREDEL

UVODNI PREGLED

Vzhodni del Celovške kotline je v marsikaterem pogledu predel zase, ločen ali vsaj v znatni meri individualiziran napram celoti. Že vnanji okvir je tu bolj izrazit, zakaj na severu se vzdiguje široka Svinja. Ob njej, dasi ločena s tesno Krško dolino pri Mostiču (Brückl), se dviga dokaj masivna skupina Hrebelja (Krähwald) s Štalensko goro (1056 m), ki pomeni s svojimi le malo nižjimi ali višjimi (1076) sosedi prav markanten vogel v obodu kotline ter pomaga s krepkejšo ograditvijo na severno stran k predstavi, da se nahajamo tu vendarle v posebnem njenem delu. Tudi je tu širina kotline manjša nego v osredju. Ta vtis še ojačuje dejstvo, da se Drava prav tu zavije prečno proti SSV, in da je ob njej konec Roža, hkrati pa tudi zaključek Gur, zakaj njihov podaljšek na desni strani Drave je znatno nižji in mnogo manj kompakten.

K samosvoji poziciji Podjunskega predela pripomore še dejstvo, da je na vzhodno stran dokaj odprt, saj imamo pravzaprav tu glavne prirodne prehode med Celovško kotlino in sosedstvom. Že Strojna je nizek obod, a še znatno nižje je Gradniško gričevje, ki v nekaterih delih ne presega višine osamelcev okrog Velikovca. Med njimi in ob njih vodijo zložni prehodi, bolj zložni in prostorni, nego so oni proti severu od Šentvidskega polja: ob Dravi, po Mežiškem podolju ter čez Gradniško hribovje.

Podjunski predel prehaja ob spodnji Krki v široko ravnino Celovškega polja. Najboljša se zdi za mejo proga od Krkinega ustja tja mimo Tinj, kjer se nahajajo čelne morene notranjih morenskih nasipov würmske glaciacije, pa dalje nekako na Krško dolino pod Štalensko goro.

Podjunska pokrajinska enota sestoji iz treh delov. Na JV je prava Podjuna, ki pomeni prostrano ravnino na južni strani Drave .Ob njej na zahodu so Šentprimški griči, ki predstavljajo podaljšek Gur, vendar od njih ločen s prečnim tokom Drave ter različen v marsikaterem pogledu. Na severno stran od Drave se iznad ravnine dvigajo osamljene gorice dokaj na gosto; živa govorica za ta pas ne pozna nobenega skupnega imena, toda prebivalce imenujejo »Čezdravce«. V pomanjkanju boljšega imena smo pokrajino jeli imenovati Velikovško podgorje. Predlaga se ime Čezdravje za ta svojstveni svet severno od Drave z utemeljitvijo, da imenujejo Podjunčani prebivalce severno od Drave — Čezdravce (Šašel). Moglo bi se reči tudi Velikovško Čezdravje.

Kakor so prava Podjuna, pa Šentprimško gričevje ter Velikovško Čezdravje med seboj dokaj različne pokrajine, se vendarle običajno pojmujejo kot enota, pač zaradi bolj samosvoje pozicije v okviru celotne Celovške kotline. Tudi avstrijski geografski opisi Koroške dežele se radi naslanjajo na ta predel kot enoto (176; 177). Imenovali ga bomo v pomanjkanju boljše označbe Podjunski predel.

Od ostale Celovške kotline se Podjunski predel razlikuje tudi po tem, da se v njem tako Rožansko kot Vrbsko podolje nekako zabrišeta. Kakor da preideta v enotno ravan Podjune. Nadaljevanje obeh se sicer vidi v vzhodnem obodu, kjer se vleče prvo v ravni črti čez Ljibuče v Mežiško podolje, a drugo ob Dravi med Strojno ter Gradniškimi hribi tja do Labotske doline, dasi nekoliko zasukano in oslabljeno. S tem, da se s Šentprimškimi hribi Gure nehajo ter se plana ploskev od obeh podolij strne v široko enoto, je nastala prostrana ravan, kakor je vsa ostala Celovška kotlina nima enake. Drava teče po dolgem po

njej, sprejemajoč vso vodo od obeh strani, kar enotnost pokrajine še bolj poudarja. Pokrajinska razlika napram ostali kotlini prihaja pri tem še bolj do veljave in do prav močnega učinka. V Podjunskem predelu imamo vtis, da smo na enotni Dravski ravnini, kakor je enake ne premore vse zgornje porečje Drave in kakor ob reki navzdol zadenemo na podobno šele na prehodu v široko Dravsko polje pod Mariborom. To so močne samosvoje poteze v licu pokrajine, dajajoč jej znake bolj velikopoteznega, bolj prostranega, medtem ko prevladuje v ostali Celovški kotlini

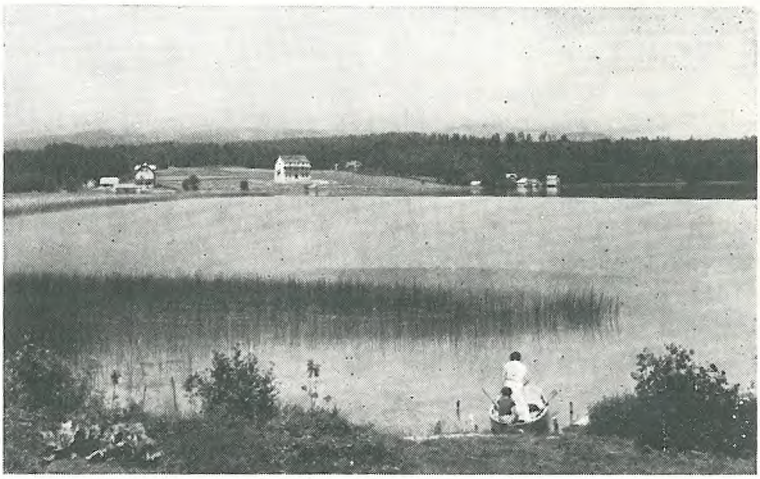

Pod. 131. **Klopinjsko jezero**
Pogled od južne strani proti severu, kjer so prve turistiki namenjene zgradbe. Za lice podjunske pokrajine značilna vegovina iz nizkih vzpetin in brd, v velikem delu iz moren

razkosanost na majhno, razdrobljenost in neenotnost. In Podjuna je tisto področje, ki daje v poglavitnem značaj celotnemu predelu, ležeč v njega osrčju. Zato je docela upravičeno, da ves ta zaokroženi del Celovške kotline imenujemo Podjunski predel.

ŠENTPRIMŠKO HRIBOVJE ALI NA VRHIH

Vse hribe med Goslinjskim in Klopinjskim jezerom, spodnjo Belo ter Dravo pri Mohličah imenujemo po Šentprimožu, ki stoji nekako v njihovi sredi. Nič drugega ni to hribovje, ko nadaljevanje Gur, po prečni dolini Drave ločeno od celote. Že po enaki legi in širjavi ter obmejenosti na J in S se razodeva pripadnost k Satnici, še bolj po geološko-litološki sestavi. Zakaj v vsem ob-

segu je iz satniškega konglomerata. Tudi tu prevladuje značaj planote; vsi višji vrhovi se držijo v višinah nekako med 630 in 670 m; le za spoznanje jih presega na primer Obočnik s 682 m na jugovzhodnem oglu nad Žitaro vesjo. Zato je zelo značilno, da domače prebivalstvo vso to pokrajino imenuje ob kratkem s preprostim imenom »Na vrhih«, kar hkrati podčrtava razliko z ravno Podjuno. Vrhovi so tudi tu široko plečati ali celo ploščati, kar vse že na prvi pogled utrjuje vtis, da imamo opravka z ostankom istega, slabo razrezanega pliocenskega ravnika. Na Gure spominja tudi v glavnem poldnevniška smer hribskih hrbtov ter dolin; določno se vidi, da so ravnik razrezovale vode, ki so tekle od Karavank proti S, nemara še v dobi, ko podolžna dolina sedanje spodnje Bele še ni bila izoblikovana. Obsežne morenske nasipe moremo videti posebno v jugovzhodnem in severozahodnem robnem področju (177). A tudi talne morene je tod zelo mnogo; z njo in z nasipi so se zadelale prečne doline, vodi se je zajezil odtok, nastale so mokrine (vas Mokrije) in jezera. Do danes se je ohranilo sredi hribovja Šentprimško jezero (Sablatnigsee). Zelo je plitvo, a obdano je na vseh straneh s skoro ploskim bregom, z zelo močvirno ravnico. Visoke obrežne terase z deltasto plastovitostjo pa pričajo tudi tu, da je bilo jezero sprva mnogo obsežnejše in višje ter da je segalo od Spodnjih Vinar daleč proti JV, skoro do podnožja Kovačnika. V jugovzhodnem delu nekdanje jezerske kotanje se je ohranilo po splahnelem jezeru obsežno »Blato«, danes prostran, docela raven, zelo zamočen travnik, imenovan običajno po bližnji Zablatnikovi kmetiji (Zablatnig Wiese).

Tudi v Šentprimškem hribovju so med mokrinami ter hribi terase in bolj napete planje, ki so s svojim ploskim ter sušnim zemljiščem privabljale človeka. Na njih so domala vse vasice in zaselki, medtem ko se je na ovršje vzpelo le malo naselij, največ v južnem področju. Sicer pa je Šentprimško hribovje v celoti le bolj slabo poseljeno. Povečini je še vedno zaraslo z obširnimi gozdi, dasi v njih nikjer ne hodiš prav dolgo, da ne bi zadel na bujno trato ali polje, razvrščeno okrog majhne vasice ali skupine hiš ali samotno stoječe kmetije. Tu živijo še v zatišju, nekako na samem, glavna naselbinska oblika je še danes zaselek, večje vasice so le redke, med njimi Šentvid in Rikarja ves, še do nedavna sedež občine, medtem ko je osrednje postavljeni Šentprimož le neznaten zaselek. Domače ime za to pokrajino »Na Vrhih« posebno podčrtava dejstvo, da je poseljena zlasti na vrheh, kar obenem razodeva njen značaj planote.

PODJUNA

ZNAČILNOSTI POVRŠJA

Podjuna se v živi ljudski govorici imenuje predvsem obsežna ravan, ki se razprostira od Drave na S pa do vznožja Pece na J ter od vznožja Strojne na V do Šentprimških hribov na JZ. Gorski okvir so jej priostrene gore vzhodnih Karavank, predvsem Peca, ki se dviga s svojimi glavami podolgem tik nad njo. Pa tudi Svinja na severni strani pripomore k vtisu, da smo tu, skoro bi mogli reči, bolj sredi gorske pokrajine, nego v ostali Celovški kotlini, razen seveda v Rožu.

Podjuna je velika nasipina. Mnoge reke so sodelovale pri njenem zasipanju, v razdobjih, ko se je tu nahajalo čelo velikega dravskega ledenika. Kakor je brez dvoma tudi Drava nasula silno mnogo proda, je vendarle v sedanjem površju največ proda in peska, ki izvira iz apniških Karavank in ki ga je nasula poglavitno Bela, nekaj pa tudi drugi karavanški potoki, Suha, Globasnica, Bistrica itd. Nasipina, ki jo vidimo v sedanji zgornji prodni odeji, izvira največ od nasipanja najnovejših razdobij, iz časa würmske poledenitve ter iz dobe, trajajoče odtlej do danes. Posebno v južnem delu ima nasipina značaj obsežnih vršajev, ki so kakor pahljače razprostrti ob karavanških potokih. Največji je vršaj Bele, ki pa je razprostrt takorekoč v več pahljačah čez ravan, kakor se je rečica prestavljala za umikajočim se ledeniškim čelom proti Z. Ena takšnih preloženih strug se vidi pri Metlovem, med Rinkolami in Humčami; to je Mrzla dolina, po kateri teče sedaj neznatna vodica v Dravo. V eni kasnejših stopenj, ko ledenik ni več segal do Žitare vesi, jo je Bela ubrala po kotanji, v kateri se je do danes ohranilo Goslinjsko jezero, ter mimo sedanje Goselne vesi, Lovank (Gablern) ter Prible vesi (Pribeldorf) v Dravo. In ko še malo kasneje ledenik ni več zagrajal predela okrog Sinče vesi, se je Bela obrnila od Goslinjskega jezera naravnost proti severu, mimo Dobrle in Sinče vesi, kjer je pomagala zasipati po odmiku ledu nastalo veliko jezero med Sinčo vesjo in Velikovcem. Kjer so zadaj za Šentprimškimi brdi ostale kotanje, ki jih zasipanje Bele ni moglo doseči, so se ohranila jezera ter nekatera splahnela šele mnogo kasneje. Vsaka mlajša preložitev, t. j. vsaka zahodnejša dolina Bele se nahaja v nižji nadmorski višini (prim. Metlovo 477 m, Pribla ves 465 m, Sinča ves 438 m); takšno višinsko razmerje se lepo vjema s splošno

opazovanimi oblikovnimi razmerji v ledeniški čelni kotanji, katere osredje se redno nahaja v najnižji nadmorski legi.

Spričo vsega tega Podjuna ni popolnoma ravna in njena nagnjenost tudi ni enotno usmerjena, marveč je močno vegasta. V celem se ji površina spušča nalahko od J proti S, toda ne hkrati od Z proti V, kakor bi bilo zlasti v bližini Drave pričakovati, marveč obrnjeno, od V proti Z. Saj se nahajamo tu v področju velike čelne kotanje dravskega ledenika, v kateri je čim vzhodneje tem dlje trajalo nasipanje, bodisi morensko kot fluvioglacialno. Zatorej je ravan Podjune najvišja v južnovzhodnem oglu, kjer leži med Pliberkom, Štebnom, Bistrico ter Ljibučami v glavnem v višini med 490—520 m, v robnih terasah starih vršajev pa še za spoznanje višje. Najnižje področje Podjunske ravnine pa je na SZ, med Dobrlo vesjo, Škocjanom in Dravo, kjer leži njena površina med 435 in 445 m. Celo med Dobom in Lipico ter Žvabekom leži še vedno 450—460 m nad morjem. Osrednji deli Podjune so nekako na sredi tudi po višini, ležeč 470—485 m visoko.

Kakor moremo sklepati po sestavi tal v dravski debri, je nasipine v Podjuni zelo na debelo. O prirodi živoskalne osnove nam nudijo dosti vpogleda osamljeni holmi, ki molijo nad nasipino. Holm nad Dobrlo vesjo ter hrib, na katerem so razvaline nekdaj mogočnega gradu Žineka (Sonnegg), sta iz satniške labore. Slemena in druga manjša brda s šmihelskim osamelcem Katarino (576 m) so iz triadnega apnika, a pliberški Libič ter holmci med Rakolami in Repljami ter Vogrčani so iz staropaleozojskih, slabo kristaliziranih škriljavcev, kakor bližnja Strojna. V južnem obrobju, v vznožnem področju Karavank, se je ohranila proga konglomerata, razrezanega v nizko predgorje tik nad ravnino. Tudi to predgorje ima značaj planote v svojem ovršju, ki nudi toliko ploščatih vrhov, skoro ravnih kucljev in široko plečatih hrbtov, da je na njih krčenje že zgodaj napredovalo. Na tej razkosani sušni planoti iz terciarne labore je zanimivo zgodaj poseljeno področje, ki vzbuja med zgodovinarji tolikšno pozornost. Tu stoji Junska gora (836 m, s cerkvijo Sv. Heme), s sledovi človeka še iz mlajše kamene dobe (179) in z obilnimi izkopaninami iz prehoda v srednji vek, ko se je moralo tod zgoraj nahajati močno naseljeno središče. Tod okrog so obilni sledovi krepke poseljenosti iz prve dobe, ko so semkaj prišli Slovenci (Gradišče 756 m, Gradišnik, Slovenje), na vznožju pa Stara ves, Kršna ves Kristendorf), pa Podjuna (Jaunstein), v bližini, kjer je stala blizu Globasnice — morebiti pravilneje Klobasnice (198 b, 334) — Ju-

enna, veliko naselje rimske dobe. Po njej so dali Slovenci ime Junski gori, a Podjuna, vas, ki je nastala pod njo, je dala ime vsej ravnini (132, 105).

Najbolj vegast je severnozahodni kos Podjunske ravnine, med Šentprimškimi hribi ter Dravo, z obilico morenskih goric okrog Škocjana in Kamna. Tu smo pravzaprav v Vrbskem podolju, v zveznem členu med Celovško ravnino ter ravno Podjuno.

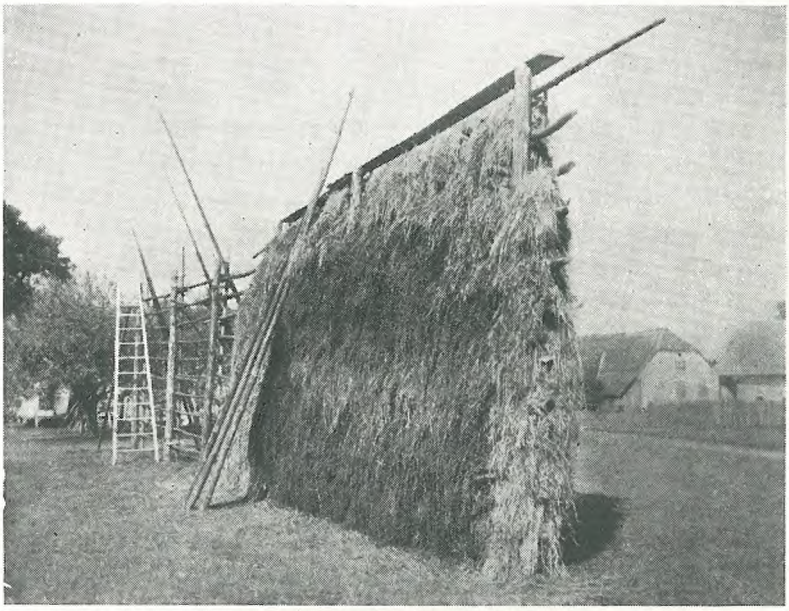

Pod. 132. **Kozolec brez strehe, Strpna ves v Podjuni**

Ljubka, prijetna pokrajina je zgodaj privlačila človeka, k čemer je najbrž zelo mnogo pripomogla prometna lega. Saj je tod najpripravneje za prehod čez Dravo v smeri proti osredju kotline.

Podjuna je največja nasuta ravnina v Celovški kotlini, pa vendar so se celo tu še ohranila jezera. Največje med njimi je Klopinjsko z gladino v nadmorski višini 446 m in površino v obsegu 1,1 km² (177). Ob premotrivanju njegovega nastanka se spominjamo Vrbskega jezera. Podoba je, da je tudi kotanja Klopinjskega jezera nezasuti kos stare dravske doline, podobno, kakor je bila tudi kotanja nekdanjega velikega jezera pri Velikovcu-Sinči vesi, z gladino najprej v nadmorski višini okrog 462 m, kasneje 440 m (37, 1088). Kakor pričajo deltasto naložene prodne plasti, se je nahajalo dno jezera pri Velikovcu-Sinči vesi v nadmorski višini okrog 380 m, medtem ko je najgloblji del

v dnu sedanjega Klopinjskega jezera 400 m nad morjem. Jezero pri Velikovcu-Sinči vesi sta takratni Krka in Bela s svojimi ogromnimi prodnimi množinami v kratkem času popolnoma zasuli in čez nekdanjo jezersko kotanjo se je sklenila ravnina od obeh strani. S Klopinjskim jezerom je bilo drugače; očuvala ga je lega v zatišju. Šentprimško hribovje ga je varovalo pred zasipanjem karavanških potokov; tudi Bela ga ni mogla zasuti s svojim prodom. Pred dravskim prodom so ga nemara obvarovali morenski nasipi, ki so posebno gosti ter obilni med Klopinjem in Dravo pri Kamnu, pa tudi brda iz žive skale v njihovi podlagi. V poštev moramo vzeti tudi možnost, da je klopinjska jezerska kotanja del doline enega od potokov, pritekajočih iz Šentprimškega hribovja.

In tako se je tik ob severnem vznožju Šentprimških hribov ohranilo Klopinjsko jezero, z največjo globino 48 m, posebej zahodno ob njem pa še Malo jezero. Nekdaj je bilo Klopinjsko jezero večje in je segalo višje, kakor pričajo deltasto naložene plasti na njegovem zahodnem koncu. Obe jezeri sta bili takrat še enota. Klopinjsko jezero se sedaj le počasi zasiplje, saj teko vanj samo docela neznatne vodice, a še teh je malo. Pa tudi jezerski odtoček je skrajno neznaten. Spričo tega se Klopinjsko jezero odlikuje po sila veliki segretosti vode v poletnem času, saj znaša povprečna toplina zgornje jezerske vode v avgustu nič manj ko 22,3° C, a srednja najvišja toplina se dvigne povprečno do 24,3° C (177). Brez dvoma je samo odročna lega kriva, da Klopinjsko jezero svoje odlike najtoplejšega koroškega jezera tako dolgo ni izkoristilo v smislu tujskega prometa. Toda v zadnjih desetletjih so ob jezeru naglo nastajale vile, ljudje so jeli prihajati semkaj na kopanje, in v najbližjih vaseh Klopinj ter Škocjan se je razvilo tujskoprometno oporišče.

Končno imamo še Goslinjsko jezero, ki leži na vzhodnem vznožju Šentprimških hribov, v nadmorski višini 462 m. Leži v opuščeni dolini, ki jo je Bela uporabljala kot zadnjo v dobi, preden se je preložila v sedanjo smer proti SZ. Toda jezero je nastalo šele potem, ko je Suha, ki priteka iz Karavank, s svojo obilno prodno množino nasula drobirja v prazno dolinko Bele ter s tem povzročila zajezitev v okolišu nad vršajem. A zajezitev je le pičla, zakaj Goslinjsko jezero je prav plitvo. Po velikem delu je celo bolj podobno močvirju nego pravemu jezeru; trstje raste v njem pa bičje in loček ter druge močvirske in vodne rastline. Na spodnjem koncu obdaja jezero obsežna zelo vlažna ravnica, ki se komaj za spoznanje dviga nad jezersko

gladino; porabna pa je za travnik. Odmaka jo sila neznatna Jezernica, ki se vanjo ob večjem stanju odteka tudi voda iz Suhe. Goselna ves, po kateri je jezero dobilo ime, stoji zgoraj na sušni ravnini ob vršaju Suhe.

Podjuna zelo spominja na velike nasute ravnine ob Savi, Savinji itd. Poudariti moramo to podobnost tudi glede prodne sestave. Prodno odejo čez Podjuno so nasuli v glavnem karavanški potoki, pred vsem Bela. Zato sestoji po ogromni večini iz apniškodolomitnega drobirja, medtem ko je nasipina po severni Celovški kotlini povečini iz drobirja kristalastih škriljavcev.

Hidrografske razmere na ravnini v Podjuni so zelo značilne. Na površini ni skoraj nikakih vodotokov. Karavanški potoki teko le še kratko daljavo, ko se oddaljijo od gorskega vznožja, potem pa se jim vsa voda izgubi v prodna tla. Najlepši primer tega pojava vidimo pri Štebnu, kjer močni potok Globasnica ali Reka nad vasjo še žene mline in žage, a tik pod vasjo prenikne v prodna tla. Podobno je z manjšimi potočki na V in Z od tod; vzhodno od Bistrice stoji ob eni takšnih vodic vas Ponikva. Tudi Suha preide pod Goselno vasjo v prodnato dno dolinke. Običajno se pri potokih struga nadaljuje še naprej od tamkaj, kjer voda ponica, zakaj ob velikem deževju udere potok s polno silo, kljubujoč na večjo razdaljo požrešnemu situ prodnatih tal. Kmetje imajo ponekod, na primer pri Strpni vesi, napeljano vodo po jarkih od mesta ponicanja navzdol, v namenu, da jim zaliva travnike v preveč suhih časih (245, 80). Z jarki je napeljana voda tudi iz Jezernice Goslinjskega jezera in iz Suhe ter iz potoka, ki odvaja vodo iz Šentprimškega in Zablatnikovega jezera; napeljana je mimo Dobrle in Sinče vasi proti Dravi.

V svojem glavnem delu, predvsem pa v osredju, je Podjuna docela brez pravih potokov. Vsa deževnica prehaja v talno vodo, ki se pretaka v smeri splošnega strmca proti Dravi. Na dan prihaja v bližini reke in se nabere v potoke, od katerih so nekateri tako močni, da ženejo mline in žage. Izgrebli so povečini kratke, nekateri daljše struge ali celo grape in teko po njih do Drave. Zato je severni pas Podjune, ki leži ob Dravi, še najbolj razgiban. Pa tudi precej vasi je postavljenih semkaj. Podoba je, da jih je privabila obilna in zelo dobra voda — ena od takšnih grap ob Dravi, pri Rinkolah, se imenuje Mrzla voda. Pri nekaterih obdravskih izvirkih se vidijo žlebovom podobne struge ali celo ozke dolinke; vlečejo se od iznad grape navzgor v ravnino, tako daleč, da jih je mogoče spremljati prav do ponikev na južnem robu. Sled so nekdanjih vodnih tokov povprek

čez ravnino, v smeri od JJZ proti SSV. Ob času prav hudega deževja narasli potoki ne poniknejo, marveč teče voda še dalje povrhnje po ravnini. Žleb Globasnice moremo na primer spremljati od Štebna mimo Strpne vasi in vzhodno od Metlova do v Mrzlo dolino pri Rinkolah. Toda običajno je vsa prodna ravnina v osrednjih delih popolnoma brez povrhnje vode. A tudi talna voda se skriva dokaj globoko v prodni nasipini in se ji gladina polagoma dviga ter pada, v sorazmerju z vremenom, z zaporednostjo deževnih in sušnih vremenskih razdobij.

Pod. 133. **Sinča ves v Podjuni**

Samo na vzhodnem robu Podjunske ravnine se je Bistrica, ojačena s pritokom iz Krašice, Ljibuškega potoka in drugih vodic, ohranila na površju ter teče mimo Pliberka ob robu ravnine, na vznožju Strojne, prav do Drave. Očividno jo je trajni dotok z gora ojačil, pa tudi gladina talne vode je tu pač v znatno višji legi. Ilovnata naplavina s Strojne se pač tu meša s prodom, zmanjšujoč propustnost.

Dosedanja opazovanja vodnega stanja v vodnjakih kažejo, da se nahaja voda že na bližnje razdalje v zelo različnih višinah. Talna voda ne pomeni enotnega vodnega toka, marveč sestoji tako rekoč iz posameznih vodnih struj, katerih višinsko gibanje se ravna po krajevnih pogojih, vložkih nepropustne ilovice, pasovih manj propustne nasipine itd. Povprečno se nahaja gladina talne vode v sredi Podjune, v velikem gozdu Dobrave, 20 m

globoko, v južnejšem delu 5—10 m, a na severu proti Dravi tudi manj globoko (245, 80). Toda domala povsod je tako, da vodno stanje koleba že na bližino, zlasti v severozahodnem delu ravnine, kjer so pod prodno nasipino plasti jezerske ilovice, kakor tudi v robnem pasu, kjer je primešane produ obilo glinenih snovi, izpranih s skrilavih pobočij, naplavljenih še v teku novejših časov.

Pomanjkanje vode je v ravnini Podjune pač tudi posledica dejstva, da je Dravska deber vrezana tako izredno globoko, kar olajšuje vodi pretok po globljih legah. Glavni studenci pritekajo na dan 10—20 m nad gladino Drave. Zato je zgornji del Podjune, okrog Sinče vesi in še bolj proti Z, znatno na boljšem, ker tamkaj sloji jezerske ilovice ne pripuščajo tolikšnega znižanja talne vode (246, 326). Zato so si morali ponekod pomagati z vodovodi; tako na primer dobivajo v Štebnu in Strpni vesi vodo po vodovodu od Globasnice.

POTEK POSELITVE

Široka ravan Podjune predstavlja za Celovško kotlino docela izjemno področje: obsežna prodna ravan, zelo sušnega značaja, z neznatnim, za koroške razmere presenetljivo majhnim deležem mokrin. Pri tem so svojstva koroškega podnebja rajši še poudarjena, nego omiljena: zima je zelo mrzla, a poletje še bolj vroče ko v ostali kotlini. Visoka poletna vročina mnogo pripomore, da imamo na podjunskem polju vtis, kakor da smo v južnejši legi. Nekaj dodaja k učinku pogostni nastop fenskega juga, ki se nikjer drugod v Celovški kotlini ne uveljavlja tako učinkovito kot tu, niti ne v Rožu. Na več krajih v Podjunskem predelu opozarjajo nanj krajevna imena Vinare ali Vinogradi, ki pričajo, da so bili vinogradi v ugodnih legah dokaj na gosto; pri Žitari vesi in Žineku na vznožju Karavank, kjer je učinek južnega fena najpogostnejši in najmočnejši, so se držali vinogradi do najnovejše dobe. Opuščali so jih kmetje šele po l. 1902, ko je stekla železnica od Sinče vesi do Železne Kaple, ki je olajšala dovoz dobrega vina po ugodnih cenah od drugod. Po prvi svetovni vojni pa so opustili še zadnje vinograde in sedaj so le še tu in tam manjši nasadi vinske trte, ki so jih uvedli na novo več ali manj za poskus, na primer pri Miklavčevem in pod vasjo Pudab.

Za obdelavo in poselitev je bila človeku na razpolago obsežna ravan, toda tudi tu je ni zavzel v celoti, marveč v glavnem

le robno področje. Še danes preseneča, kako prostrano površino zavzema še vedno Dobrava, trdno sklenjen gozd, ki prekriva malodane polovico celotne ravnine. Ob proučevanju zgodovine poselitve so naglašali, kako se je človek najprej naselil v robnem pasu in kako so se tudi stari Slovenci v svoji naselitvi držali vznožja gora in osamelcev, molečih iz ravnine (132, 106). Kar je arheoloških sledov, kažejo isto razporejenost, isto navezanost na rob ravnine (179). Četudi se je gozd nekaj skrčil s kasnejšimi krčitvami, bôde v oči, da zavzema še vedno tako ogromen prostor na ravni Podjuni.

Veliki gozd Dobrava, ki prekriva ravno Podjuno docela sklenjeno od Sinče vesi pa do Letinj ob pliberškem Libiču, pa od Lovank in Kokij ter Belovč na JZ do Repelj na SV. Še v kot med spodnjo Bistrico ter Dravo sega po sredi ravnine kakor v polotoku isti gozd, ki o njem priča vasica Dobrava s svojim imenom, postavljena že tik nad dravsko deber. Toda o dobih ali hrastih v tej prostrani Dobravi ni kaj prida sledov; dandanes je hrast omejen na nekatera robna področja, Dobrava pa je vsa iz borovja, ki mu je na bolj vlažnih krajih primešane nekaj smreke (245, 80).

Podjuna je kakor vse mlade nasute ravnine prekrita le s pičlo odejo prepereline. Izkrčeno in v polje spremenjeno zemljišče leži povsod na ravnem, dasi v robnem pasu. Tudi tu je obdelovalna zemlja povsod v polnem obsegu na ravnini, dasi stoje vasi že tik ob vznožju hribov in osamelcev. Pri tem se postavlja vprašanje, koliko je vendarle robno zemljišče po svoji prirodni sestavi, po kakovosti obdelovalne prsti različno od površine v osredju, ki je ostalo gozdu. Za vodo je domala povsod na robu boljše, tamkaj so pri roki ali izvirki ali potoki, pa studenci v vznožju ter potočki, ki pritekajo po grapah, pa se s prestopom na prodno ravan izgube v tla.

Na ravnini je po veliki večini prebran rečni ter fluvioglacialni prod; ker so finejši drobci odstranjeni, je površje manj rodovitno in še bolj za vodo propustno. Na morenah z neprebranim drobirjem je zemljišče za obdelovanje mnogo boljše, kar prihaja do učinka zlasti v morenskem področju med Škocjanom in Kamnom ter na južnem robnem pasu, kjer Bela ni preložila morenske nasipine. Nadalje je zemljišče v robnem pasu mnogo bolj pomešano z glinenimi snovmi, ki jih je odplakovanje izpiralo s pobočij ter jih naplavljalo na ravnino med prod in pesek. Saj vidimo ponekod celo prave, dasi ploske vršaje, nasute v ravnino, posebno ob jugovzhodnem robu. Za severni rob ravnine

vzdolž ob Dravi se navaja, da je po kakovosti boljši od sredine, češ da je tamkaj med apniški prod primešanega obilo drobirja iz Osrednjih kristalastih Alp, ki hitreje prepereva in daje finejšo prst (245, 77).

Pojav, da se je gozd na prodnih ravninah ohranil v osrednjem področju, je splošen na velikih nasutih ravninah; človek je s krčenjem prodiral v gozd od roba. Arheološki sledovi pričajo, da se je človek najprej udomil v južnem robnem pasu,

Pod. 134. **Pliberk**
Pogled od zahoda proti vzhodu, kjer se vzpenja široka Strojna z redkimi kmetijami v gozdnih jasah

od Kamna nad Dravo, kjer so našli izkopanine iz bronaste in hallstattske dobe in kjer ime holma Gradišče (653 m) potrjuje zgodnjo sled človeka, mimo že poprej omenjenega znamenitega okoliša Junske gore do brda ob Šmihelu, na katerem je bilo prazgodovinsko gradišče (132; 133; 179). V rimski dobi se je naseljenost očividno še zgostila, dasi se gostota arheoloških najdb ne more primerjati z zgoščenostjo, kakor nas preseneča v osrčju Celovške kotline ob Gosposvetskem polju. Rimska glavna cesta je pridržala semkaj od Virunuma čez Dravo pri Kamnu in tekla mimo Škocjana, Dobrle vesi in Kokij k južnemu robu ob Karavankah ter mimo Globasnice in Bistrice proti Mežiškemu podolju. Med Globasnico ter sedanjo vasjo Podjuna je stalo večje rimsko naselje Juenna, antično urbansko središče Podjune. Iz

osrednjih ter severnih delov Podjune skoraj ni omembe vrednih kulturnih sledov iz starega veka. Slovenska naselitev se je držala starih kulturnih področij. Vsa stara cerkvena središča so nastala v obližju rimske ceste, in sicer pražupnija v Šmihelu, postavljenem ob prijazno brdo s prazgodovinskimi najdišči pri Črgovičah (132, 106), nadalje Škocjan nedaleč od prazgodovinsko pomembnega Kamna ter starega dravskega prehoda in končno Dobrla ves, stoječa ob osamljeni gorici z ostanki starih utrdb in z zgodnjim samostanom. Kar tri pražupnijska središča v Podjuni, to je vsekakor znamenje znatne poseljenosti Podjune, in sicer osredotočene v južnem robnem pasu. Toda tudi severni in severovzhodni rob je moral že imeti nekaj krčevin z naselji, kakor pričajo staroslovenski grobovi v Vidri vesi (Wiederndorf) ter na stare koseze spominjajoča vas Kazaze nad dravsko debrijo.

Bilo bi v ravni Podjuni sila zanimivo, ako bi imeli podrobnejši vpogled v nadaljnji razvoj krčenja in naseljevanja, ki se je vršilo v obliki notranjega naseljevanja. Na splošno moremo reči, da imamo malo krajev, ki bi že s svojim imenom kazali, kje se je vršilo na novo naseljevanje v teku srednjega veka. Kot naselbinska jedra so se uveljavljala ista področja, ki smo jih spoznali kot najstarejše naseljene soseske na robu ravnine, Škocjan in Kamen v zahodnem delu, pa Dobrla ves, kjer je mimo tekla pot pod Žinekom in ob Žitari vesi na Železno Kaplo ter čez Jezersko proti Ljubljani. Namesto nekdanjega središča pod Junsko goro je nastalo novo urbansko središče v Pliberku, v bližini šmihelske pražupnije, v presenetljivo zatišni legi, kjer so očividno rudarski in strateški razlogi svetovali ustanoviti tržišče. Nemara je res največ novih naselbin nastalo na severnem robu ravnine, v glavnem nad dravsko debrijo (246). Pa tudi drugod se je vrsta vasi zgostila z novimi ustanovitvami. Proti osredju Dobrave so se spustile le maloštevilne vasi.

Razpored naselij v Podjuni nam zgovorno pripoveduje, kako dosledno se vasi držijo stičnega prostora med ravnino in hribovjem, kako rade se naslanjajo na vznožje, pa če gre tudi le za osamljeno stoječe gorice, zlasti pa, kako so jih privlačili potoki. Bistrice se držijo skoraj vse vasi, ki stoje na vzhodnem robu. Prav tako so nanizane ob njenih pritokih in podobno so zgoščene ob Globasnici ter ob Suhi. Kakor v Rožu vidimo tudi tu, kako radi so ljudje domove razvrstili vzdolž ob strugi, običajno na obeh straneh, tako da imajo domala vse vasi zelo po dolgem ob potoku raztegnjeno obliko. Nadvse očitno se tudi vidi, kako veliko privlačno silo je imela tu tekoča voda za človeka.

Toda pripomniti je treba, da so na podoben način vasi po dolgem razvrščene tudi na vznožju goric in gorovja, na primer Vogrče, Riplje itd.

Podjuna se odlikuje tudi po tem, da poznajo na ravnini samo vasi z le malo zaselkov vmes, pa da tu na ravnem ni samotnih kmetij. Ugotovljeno je, da so morale biti to vasi, po velikem delu celo znatnega obsega, že ob ustanovitvi. Očitno je, da so obsežne razpoložljive ploskve obdelovalnega zemljišča odločale o obliki naselitve. Nikjer v Celovški kotlini ne prevladujejo vasi tako popolnoma kakor tu in tudi nikjer niso tako velike (208; 209).

GOSPODARSTVO IN VEČJI KRAJI

Skozi Podjunski predel je narava nakazala dvoje podolžnih prometnih poti na daljavo. Prva teče ob Dravski dolini in v njenem križišču s krajevnimi potmi je nastal v strateško ugodni postojanki Velikovec. Druga pot je nakazana skozi Mežiško podolje na Mislinjsko dolino, Celje in Ljubljano in z nadaljevanjem po Vitanjskem podolju zvezana s Ptujskim poljem; v tem poteku pomeni samo zložnejšo varianto obdravske podolžne poti. Skozi Podjuno doseže mimo Škocjana in Kamna čez dravski most Celovško ravan. Ta dualizem podolžne prometne žile je mnogo pripomogel, da Podjunski predel ni dobil krepkega enotnega mestnega središča. V starem veku je bila pomembnejša mežiško-mislinjska varianta; rimska cesta je tekla po južnem in jugozahodnem robu Podjune in ob njej je nastala Juenna, vodilno naselje pokrajine, tako da ima še danes široka ravan Podjune ime po njej. Tudi v časih slovenske poselitve je bila ta varianta imenitnejša in je kazala pot slovenskemu prodiranju in naseljevanju (132). Kasneje v srednjem veku je bolj oživela obdravska varianta in je dala pobude, da se je Velikovec krepko povzdignil. V moderni dobi je spet dobila prednost mežiška pot, ko so zgradili železnico mimo Prevalj in Ljibuč, pa ne po gosto naseljenem južnem robu Podjune, kjer je ves čas tekla glavna cesta, marveč po sredi skozi neobljudeno Dobravo, potem pa v bližini starodavnega prehoda pri Škocjanu-Kamnu na Celovško polje. S tem so bili do neke mere prevrženi pogoji za promet v Podjuni ter za gospodarstvo in naselja, po svoji funkciji navezana nanj. Nova železnica ni podprla nobenega od obstoječih urbanskih naselij, zato tudi ni prispevala k ustvaritvi gospodarskega središča za ves Podjunski predel.

PLIBERK je edino staro urbansko naselje v Podjuni. A njegova lega vzbuja pozornost. Mesto je postavljeno v medgorje med Strojno ter osamljenim hribom Libičem (623 m), ob malem čokatem pomolu, na katerem stoji stari pliberški grad neposredno nad mestom. To je pravzaprav zatišna lega, odbrana nedvomno tudi s strateških nagibov. Da teče skozi mesto najmočnejši ali celo edini pravi potok Podjune, nemara tudi ni bilo brez pomena. Zakaj ob tej isti Bistrici so bile do najnovejše dobe v bližnji vasi Bistrici topilnice za svinec, ki so ga že od davnine kopali v Peci, tik nad jugovzhodno Podjuno. A da ima Pliberk neko genetično zvezo s svinčenim rudarstvom ali predelavanjem svinca, o tem priča že njegovo ime, ki je prvikrat sporočeno iz leta 1226 in 1228 (179, 69). Staro ime te soseske pa je Ljibuče in Ljibič. Temeljni pomen te postojanke je v legi ob veliki mežiški poti, na vznožju klancev čez nizki preval 545 m ob Holmcu.

Pliberk se kot trg prvikrat imenuje v letu 1228, a od leta 1370 je mesto (197, 69). Da je bil ustanovljen na novo, priča tudi tločrt, ki kaže lepo razvrščenost okrog obsežnega, pravilno v obliki pravokotnika odmerjenega tržnega prostora. V teku stoletij Pliberk ni pokazal znatnejše rasti. Očitno se je pokazala zla posledica slabo izbrane namestitve. Danes se sicer iz njega razhaja več cest, toda dejansko so vse le lokalnega značaja. Mesto stoji celo vstran od velike ceste, ki drži v Mežiško podolje. Od kolodvora je oddaljeno 2 km. Razen tega stoji Pliberk preveč periferno za Podjuno in je obdan na V in Z s slabo poseljenim področjem.

Pliberk je ostal tudi v moderni dobi gospodarsko središče samo za primeroma malo obsežno kmetsko okolico, niti ne za vso Podjuno. Za večjo obrtnost ali industrijo je malo prirodnih pogojev; imenovati je le večje žage in manjšo pivovarno, ali še ta podjetja so se primaknila v bližino kolodvora. Nekaj drobnega prometa prinese mestu upravna vloga, ker je mesto sedež sodnega okraja. Toda le majhen jugovzhodni del Podjune je bil podrejen njegovemu delokrogu, pač pa mu je do leta 1920 pripadala Mežiška dolina. Ni se tedaj čuditi, da je Pliberk v novejši dobi močno nazadoval, podobno kot je nazadovala tudi vsa njegova kmetska okolica. Leta 1880 je imel še 1121 prebivalcev, leta 1910 še 1070, a leta 1934 le še 973 prebivalcev, kar pomeni upadek za 13 %. Nazadovanje bi bilo morebiti še bolj občutno, da ni po letu 1920 mestecu pripadlo nekaj mejne upravne funkcije. Leta 1951 so našteli v Pliberku 1182 prebi-

valcev. Treba pa je pripomniti, kako kaže ves Podjunski predel znatno demografsko nazadovanje, ponekod pa vsaj stagnacijo; s Pliberkom se dejansko zrcali celotna neugodna gospodarska slika pokrajine. Šele v obdobju 1934—1951 se je število prebivalstva v Pliberku povečalo na 1182, kar pomeni vsekakor učinek priselitve od drugod.

Pliberk je ohranil tudi v zunanjem licu znake zatišne lege in mirnega krajevnega mestnega središča. Nova doba ni spre-

Pod. 135. **Pliberk, glavni trg**

menila podobe malim starinskim mestnim domovom. A tudi med meščani jih je mnogo, ki še kmetujejo in na robu mesta niso redki docela kmetiški domovi.

DOBRLA VES IN SINČA VES. Kraj, ki je bil zelo prikladen za mestno središče Podjune, je soseska okrog Dobrle vesi, zdi se, da še pripravnejša od Velikovca. Pri Dobrli vesi se velika podolžna pot križa s pomembnimi prečnimi prehodi, predvsem s potjo, ki drži po Belski dolini čez Jezersko proti Ljubljani ter je za Podjunski predel najbližja zveza do morja. V prejšnjih stoletjih so jo precej uporabljali. V drugo smer teče prehod čez Dravo in skozi Velikovec proti Labotski dolini ter ob Krčici navzgor proti železarskemu Hüttenbergu. Osamljeno stoječi, dokaj strmi Holm (602 m) bi mogel nuditi odlično strateško zaščito, kakor jo nudijo podobni holmi ob prenekaterem srednje-

veško zasnovanem mestu. Saj se poroča o gradišču na njegovem vrhu (132, 106). Le to ima Velikovec na boljšem, da s svojim prometnim križiščem in strateško postojanko obenem čuva prehod čez Dravo.

Pa vendar je postojanka Dobrle vesi prišla do veljave predvsem v cerkvenoupravnem pogledu; imenuje se prafara Podjune (132, 106) in ima samostan že od 12. stoletja. Končno je Dobrla ves postala sedež sodnega okraja, ki obsega velik del Podjune. Pripadlo ji je vendarle nekaj urbanske funkcije. Celo majhna pivovarna je nastala tu, a so jo po letu 1931 opustili.

Ugodna prometnogeografska lega Dobrle vesi je prišla do izraza v moderni obliki nekako posredno. Ko so gradili železnico, je prišlo do veljave spoznanje, da ima Podjuna boljšo prometno lego nego Velikovška pokrajina, toda da bi zadovoljili obe strani Drave, so jo izpeljali po sredi ravnine, skozi sredo neobljudene Dobrave. In železniško postajo tako za Velikovec kot za Dobrlo ves so zgradili tik ob Sinči vesi, nekako na sredi med obema krajema. Od tod so kasneje napravili ozkotirno železnico mimo Dobrle in Žitare vesi do Železne Kaple. Tudi štiri ceste se razhajajo tukaj. Sinča ves je postala znatno prometno križišče z večjim kolodvorom, izhodišče za avtobusne zveze, zlasti na Velikovec itd. Dobila je spričo tega vlogo glavnega nakladališča za proizvode, ki jih prodaja in kupuje Podjunski predel. Začela se je razvijati tudi obrt in končno je nastala tu znatna postojanka lesne industrije z večjim podjetjem za izdelovanje specialnih lesnih plošč. Sinča ves se je že močno preoblikovala iz nekdanje običajne vasi ter je štela v letu 1934 567 prebivalcev. S pomočjo hidrocentral na Dravi se bo mogla še nadalje industrializirati ter postati pomembnejši kraj.

GOSPODARSTVO. Podjuna se od ostale Celovške kotline prav znatno razlikuje tudi po onih prirodnih osnovah, ki najbolj določajo njeno gospodarstvo. Predvsem manjkajo tu mokrine, ki so omejene na neznatne proge ob kratkih potokih in ob vseh treh jezerih. V celem je površine mokrin zelo malo v primeri s celotnim površjem. V teritorialnem obsegu Podjune med Goslinjsko Jezernico, Dravo, Bistrico ter vznožjem Karavank znaša delež travnikov samo 8,6 %, a pašnikov 4,2 % celote, medtem ko zavzemajo njive nič manj ko 36,8 %, a gozd 46,2 % (245, 76). Prevladujoča zemljiška kategorija je tedaj polje, ne pa travnik, ki ga je sicer tako mnogo po Koroškem. Poljedelstvu prija tudi podnebje, ki se odlikuje po zelo toplem poletju, kar pospešuje

na znatno poletno toplino navezane sadeže. Zato dela polje tu vtis bolj južne predgorske nego interalpinske pokrajine. Zelo veliko vlogo ima tu pšenica, znatno tudi koruza, ki je malokje drugod na Koroškem sejejo toliko kot v Podjunskem predelu, pa rži, ječmena, ajde, ovsa itd. Imenitno uspeva na sušnih tleh krompir. Značilne za podjunsko polje so sončne rože, ki ne manjkajo nikjer, podobno kot v Pohorskem Podravju.

Živinoreja v primeri s poljedelstvom manj pomeni. Predvsem manjkajo za Koroško tako karakteristični kisli travniki v mokrinah, prirodna osnova za drugod cvetočo konjerejo. A

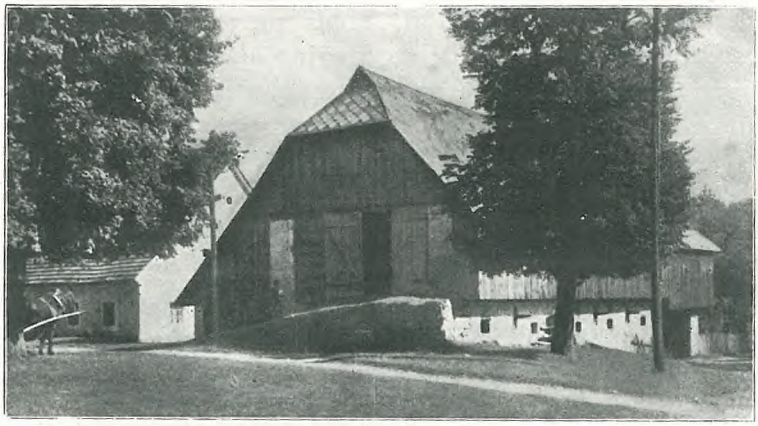

Pod. 136. **Kmetski dom v Sinči vesi**

kljub temu tudi v Podjuni kmetski gospodarji tako silno veliko dajo na to, da imajo lepe konje, ki se jim zdi, da brez njih ni gospodarstva. Povprečno po množini konj kmetije ne zaostajajo za povprečkom v deželi, dasi je seveda zato potrebnega mnogo več truda. Tudi govedoreja je bolj srednja. Na polju gojijo primeroma malo sadežev, ki bi dajali krmo za živino (245, 82). Jugovzhodna Podjuna je še udeležena na izkoriščanju planin, predvsem vasi okrog Bistrice, Šmihela in Ljibuč (76). Posebno močno je v Podjuni razvita prašičereja, bolj kakor kjerkoli drugod v Celovški kotlini. Reji svinj in prašičev posvečajo posebno pozornost, tudi zelo veliko število jih gojijo, tako da od prodaje prihajajo znatni dohodki. Podobno je zelo na glasu perutninarstvo in kokoši nimajo v nobenem področju v kotlini sorazmerno tako mnogo kot tu (179).

V podjunskih vaseh, spričo zapostavljanja živinoreje, manjka gnoja, potrebnega za polje (245, 82). Za nastiljanje se največ

uporablja stelja, ki jo napravljajo v gozdih. Velika Dobrava je vsa last kmetovalcev iz podjunskih vasi. Toda gozd v njej je le borov in primeroma zelo malo nese. Zakaj borova debla porabljajo le za kole in drogove, sicer pa služi za domače potrebe po lesu, drvah in po stelji. Boljši so gozdi na obodnem gorovju; iz njih tudi Podjunčani spravljajo precej smrekovih in jelovih hlodov v prodaj. Toda le del podjunskih vasi je udeležen na njihovi posesti in izrabi. V celoti dohodek iz gozda ne pomeni pomembnejše postavke v podjunskem kmetijskem gospodarstvu.

Podjuna ima same vasi. Redki so zaselki med njimi, a samotnih kmetij sploh ni videti. Začno pa se takoj, kakor hitro se iz ravnine vzpnemo bodisi na Strojno ali na karavanško predgorje. Prevlada sklenjenih naselij je v zvezi s svojsko posestno sestavo. Na splošno je posest tu bolj razkosana nego je povprečno v deželi in v Podjuni je znatno več srednjih ter majhnih posestnikov. Posebno krepko pride razlika do veljave, če primerjamo Podjuno s področjem samotnih kmetij, ki so na povprek po posestni moči mnogo večje nego v podjunskih vaseh. Že takoj onstran Drave v Velikovški pokrajini je povprečna kmetska posest znatno večja; na prvi pogled se pozna, da je tamkaj mnogo več posamič stoječih kmetij, pa razloženih zaselkov in razpotegnjenih ter ne trdno sklenjenih vasic. Tudi v posestni strukturi se Podjuna razlikuje od ostale Celovške kotline ter je bolj podobna posestnemu razmerju kakor prevladuje na slovenskih ravninah na vzhodu ter jugu.

Drugačnih gospodarskih virov je v Podjuni malo. Rudarstvo v bližnji Peci je nehalo, kar se ga ni osredotočilo na Mežiško dolino. Mali premogovnik pri Ljibučah ne deluje več. Izvrstna mladoterciarna ilovica iz podlage premogovnim plastem nudi dobro osnovo za opekarne in sploh za keramično industrijo, ki jo vidimo zlasti pri Pliberku, v Velikovcu itd. Pomanjkanje tekoče vode spravlja marsikatero vas v stisko že za mline in žage; povečini je bilo treba že od nekdaj v mlin nositi zelo daleč na rob ravnine. Podobno je z elektrifikacijo. Od podjunskih vodnih sil sta v skromni meri prišli v poštev le Bela in Bistrica. Pač pa je v dravski debri na severnem robu na razpolago ogromna rezerva, ki je nudila osnovo za zgradbo velike hidrocentrale pri Žvabeku, postavljene v letu 1944, dajajoče 336 milijonov kilovatnih ur na leto. S tem in še z drugo bližnjo hidrocentralo v Labotu (s proizvodnjo 114 milijonov kilovatnih ur letno) je mogoče nuditi vsekakor zadovoljujočo množino elek-

tričnega toka in s tem ustvariti osnovo za krepko predrugačitev gospodarstva v Podjuni, za industrializacijo. V obstoječem gospodarskem in političnem stanju je stvar progresivnih sil, da z elektrifikacijo utemeljena industrializacija ne bo pomenila novo serijo ponemčevanja. V poštev pa moramo vzeti še dejstvo, da prostrani gozdi Dobrave, ki prinašajo v sedanjem stanju sorazmerno malo dohodkov, izzivajo na racionalnejše gospodarjenje, to se pravi, na izkrčenje in na preureditev v polje ter poselitev, o čemer so že bile izrečene splošne pobude (245, 83). Kadar bi se

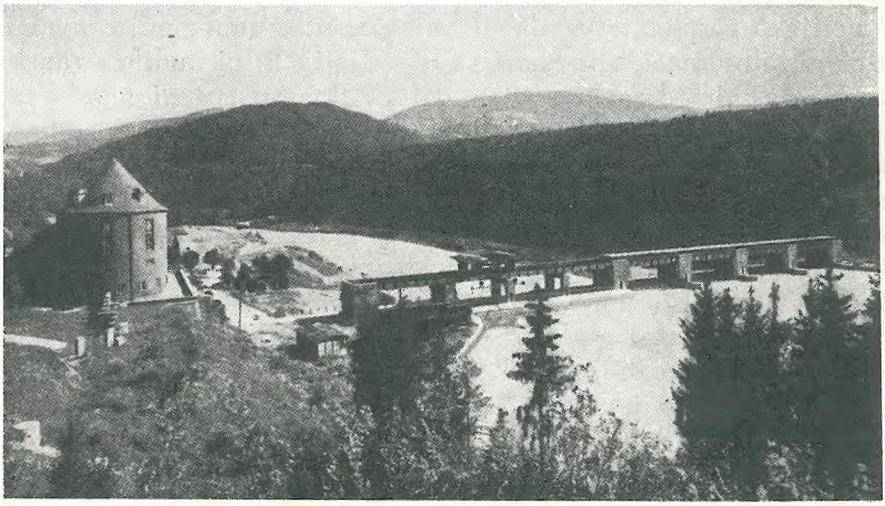

Pod. 137. **Nova hidrocentrala pri Žvabeku**

zares lotili tega krčenja, bi bilo treba, da bi pri naseljevanju v novo pridobljeni poljedelski zemlji upoštevali predvsem domače prebivalstvo ter v novi krčevini nudili bivališče in gospodarski obstoj siromašnim delovnim ljudem slovenskih podjunskih vasi, ki jih prepičla rodna gruda tamkaj ne more preživljati.

V vsem Podjunskem predelu je ostalo prebivalstvo od celotne Slovenske Koroške najbolj dolgo zasidrano v kmetijstvu. Ob času prve svetovne vojne je tukaj preko 70 % celotnega prebivalstva temeljilo v kmetijskem gospodarstvu. Odtlej pa se je vendarle tudi v Podjuni delež kmetijstva krčil v korist zaposlitve v obrti ter industriji, prometu in trgovini. Leta 1934 je že ves Podjunski predel, to je politični okraj Velikovec v celoti izkazal še 57,6 % v kmetijstvu temelječih, a v pravi Podjuni še nekoliko več, to je v sodnem okraju Dobrla ves 58 % ter Pliberk 61 % (201). Ne preseneča, da je štetje leta 1951 pokazalo,

da je proces industrializacije ter urbanizacije tudi v Podjunskem predelu še nadalje napredoval. Ves politični okraj Velikovec ima le še 43,3 % kmetijskega prebivalstva, sodni okraj Pliberk 46,4 %, a sodni okraj Dobrla ves 43,0 % ter sodni okraj Velikovec 44,9 %.

Prevlada kmetijskega gospodarstva je pokazala hude demografske posledice. Podjunski predel leži ves dokaj daleč vstran od urbanskih naselij, obe večji mesti, Celovec in Maribor, sta precej daleč in obe obdani z dobro razvito kmetijsko bližnjo okolico. Za prodajo kmetijskih pridelkov ter živine in živinorejskih proizvodov tedaj ni bilo lahko. Ni se čuditi, da ima kmetijsko gospodarstvo v Podjuni opraviti z mnogimi težavami. Ker ni bilo domačih industrijskih podjetij, ki bi nudila stranski zaslužek onim delovnim silam, ki jih kmetijstvo ni moglo zaposliti, so se zle posledice označenih nedostatkov pokazale v močnem demografskem nazadovanju. V vsem Podjunskem predelu se je v teku zadnjega pol stoletja pokazalo nazadovanje ali vsaj stagnacija; edinole Sinča ves je narastla (prim. I, 2, k. 631). Ljudje se odseljujejo v gospodarsko bolj razgibane druge kraje. V obdobju 1934—1951 se je odseljevanje iz Podjune po veliki večini nadaljevalo, razen v mestih in obrtnoindustrijskih ter turističnih središčih Velikovec, Pliberk, Sinča ves ter Škocjan-Klopinj, kjer pa ima zelo velik delež priseljevanje od drugod (202 b).

VELIKOVŠKO ČEZDRAVJE

Ker imenujejo v Podjuni sosede onstran Drave okrog Velikovca Čezdravce, je nemara zares utemeljeno imenovati vso to pokrajino okrog Velikovca — Velikovško Čezdravje. Ko smo bili v zadregi za dobro pokrajinsko ime, smo to svojsko pokrajino najčešče imenovali po vodilnem mestu Velikovško pokrajino ali Velikovško podgorje. Potrebno pa nam je neko skupno ime za to ozemlje, ki ga domače prebivalstvo ne prišteva k Podjuni, saj je tu več gričev in hribov kakor ravnega sveta in se pokrajina zelo vidno razlikuje od ravne Podjune.

Poglavitna značilnost Velikovškega Čezdravja je njega nemirna površina, zelo razgibana in že na bližje razdalje zelo v drobnem raznolična pokrajina. Tu vidimo posamič, vendar dokaj na gosto se vzdigujoča brda in hribe, a vmes med njimi mokrine, male kotanje, opuščene doline ter raznovrstna ploska pretržja in medgorja, nemirno, razkosano, razdrobljeno površje. Z morenami je Velikovška pokrajina obilno prekrita. Zlasti prihajajo v reliefu do veljave morenski nasipi, dolgi in dokaj visoki ter

široki, potekajoči v ločni obliki od JV proti SZ. Saj je bilo tu glavno čelno področje dravskega ledenika. Posebno lepo moremo videti te ločne morenske hrbte v področju okrog Tinj in Jadovcev, na prehodu v Celovško ravnino. Morenski nasipi so marsikje nekako zadelali vrzeli med osamljenimi griči in hribi ter s tem povzročili, da se zdi, kakor da v razvrstitvi osamelcev prevladuje smer od SZ proti JV. Najviše se dvigata Škofeljca (789 m, 834 m) ter Brankovica (772 m, 832 m) v hrbtu, ki se vleče od Krke pri Šentlipšu do dravskega zavoja pri Rakolah, nasproti podjunskemu Škocjanu. Toda razen v tem višjem hrbtu ostanejo vsi griči, hribčki in hribi v majhnih višinah, in sicer pod 650 m, mnogi celo pod 600 m. Višje se vzdiguje samo Vinograd (708 m) nad velikovškim Šentrupertom in na vzhodnem koncu hrbet Vašinje 729 m (Wallersberg). Po ogromni večini pa so tudi tu položne nizke gorice, okrog 50, 100 do 150 m relativne višine.

Še bolj kakor v vzpetinah se v dolinah uveljavlja razporejenost od SZ proti JV. Saj se je v njih uveljavil učinek vodotokov, ki so se prestavljali za krčečim se ledenikom. Te doline so tipične mokrine, zakaj na prenekaterem kraju je bil vodni odtok zajezen z morenami ali z rečnimi nasipinami. Zlasti obsežne so mokrine pri Tinjah, in sicer na več krajih, najbolj prostrane v Tinjskem blatu (Tainacher Moos), kjer so bila tudi šotišča, zdaj pa je vse osušeno, pa Ravensko blato (Raunacher Moos) pod Slovenjim Šmihelom in še druga v raznih delih pokrajine, posebno obsežna med Velikovcem ter Grebinjem. Kjer so ostali znatnejši potoki v obledeniških dolinah, so se spričo bližine Drave zarezali tako globoko, da so izoblikovali tesne debri, kjer je prostora samo za mline in žage. Z znatnim strmcem so kakor nalašč za pogonsko silo in kar pozornost vzbuja, kako na gosto se vrstijo mlini in žage ob teh potokih, čim bliže Dravi, tem več. Saj pa so v tej pokrajini vodnega zastoja in mokrin močno napeti potoki redkost, pa zato tem bolj dobrodošli za ljudi blizu in daleč.

Za obdelovanje in poselitev je v Velikovški pokrajini največ porabnih ploskev v prehodnem področju med hribi in goricami ter mokrinami, sestoječem najčešče iz sušnih teras ali vsaj bolj napetih in ocednih robnih planj. Na njih je največ polja ter naselij. Tudi višje v hrib so se na planje v položnih pobočjih namestile marsikje vasice in zaselki s svojimi njivami, vendar poglavitno se držijo vznožnega področja. Na razpolago so tudi tu pretežno majhne ploskve, zato ni čudo, da so v prevladi zaselki in male vasice, a vmes je obilo posamič stoječih kmetij,

zlasti s približevanjem k Svinji. Na splošno je prostor, sposoben za polje, precej pičlo odmerjen in gostota obljudenosti se ni mogla kaj prida stopnjevati. Malodane v vsem Velikovškem Čezdravju je ostalo pod 50 ljudi na km². Nekaj večjih vasi je na sušnih terasah med tinjskimi mokrinami, kjer je nastala ena od pražupnij, še danes poglavitno cerkveno središče v Tinjah v lepi vzvišeni prisojni legi. Drugo naselbinsko zgostitev vidimo v velikovškem okolišu, a tretje v zanimivem Trušenjskem podolju.

Trušenjsko podolje je eno najzanimivejših področij v Velikovškem podgorju. Predstavlja nekdanjo dolino Krke, po kateri je tekla reka, ko se je morala umakniti v višku (würmske) glaciacije na rob ledenika (37; 1, 220). Zato je obilo nasuta z morenskim in rečnim drobirjem in obsežne ravne planje s pravimi terasami se vlečejo ob njenem dnu. Še vedno se v velikem vidi enoten strmec od Krke na SZ mimo Trušenj ter Grebinja do Drave pri Lipici. V večini je to sušno področje, zlasti na napetem robu in na terasah, toda vmes so obsežne mokrine. Zakaj ob prelaganju vodotokov so posamezni potoki, izvirajoči v bočju Svinje, zarezali svoje struge v prečni smeri k Dravi in ponekod so ob njih obsežne mokrine. Golovica teče podolgem po spodnjem delu podolja pod Grebinjem ter se izliva pri Lipici v Dravo. Posebno slikovitost dajejo Trušenjskemu podolju čeri iz triadnega apnenca, ki molijo nad površje s svojimi priostrenimi vrhovi. Odplakovanje je trdi triasni apnenec tako rekoč izluščilo iz mnogo manj odpornih skrilavcev, v katerih se vleče apniška proga. Apniška brda sicer niso visoka, toda strmo oblikovana in krepko priostrena obračajo že na prvi pogled pozornost nase, kakor da so docela tuji elementi zašli v to mirno pokrajino. Ni čudo, da jih je človek že zgodaj porabil za ustrezne namene. Kakor se vrstijo v nizu od Krke do Grebinja in še dalje čez Gradniško hribovje, tako nas z njih pozdravljajo razvaline starih gradov ali cerkve. Oba gradova pri Zgornjih Trušnjah stojita na njih, pa stari grad pri Spodnjih Trušnjah, pa pri Vovbrah, kakor tudi stari Grebinj. Trušenjsko podolje obrača nase pozornost s svojo gostejšo naseljenostjo, naslanjajočo se na obsežnejše sušne prodne nasipine. In precej zgodaj so tu nastala pomembnejša naselja. Iz prazgodovinskih časov sicer ni kaj prida naselbinskih sledov (179), toda stari Slovenci so tu našli že precej kultivirano ozemlje. Saj se holmi med Velikovcem, Grebinjem in Lipico imenujejo še danes »Vašinje«, kar je iz davnine dedovano krajinsko ime in pomeni predel, poseljen s starimi Romani (Vlahi, Lašinje; 182, 107). Trušnje imajo predslovensko

ime, ki je sprva pomenilo tudi dolino in ki še danes znači širše pokrajinsko področje (182, 107). Ob mogočnem, že davno razvaljenem starem gradu stoje Vovbre, ki so bile prav tako že zgodaj naseljen kraj. Velikovška pokrajina, zlasti pa Trušenjska dolina leži nekako v zavetnem položaju, vstran od velikih cest, pa tudi na robu poseljenega področja. Zakaj na Svinji je bil dolgo sam gozd in šele kasno so se jeli tjakaj naseljevati (182; 183), o čemer priča tudi popolna prevlada samotnih kmetij. Toda

Pod. 138. **Velikovec**

vsaj prehod v Labotsko dolino je držal skozi Velikovško podgorje, čez zložne prevale v Gradniških hribih. Podoba je, da je bilo v srednjem veku med njimi najimenitnejše Dolgo brdo 705 m nad Grebinjem; ne more biti dvoma, da je prav ta prehod nudil pobudo za nastanek trga Grebinja.

Trg Grebinj je postavljen tjakaj, kjer Trušenjsko podolje zavije proti Dravi in kjer se od njega odcepi zložni prehod čez 705 m visoki prelaz Dolgo brdo. Triasnoapniški holmi, ki gledajo kakor mogočne čeri iz sicer tako mirne in zaobljene pokrajine, vzbujajoč po svoji presenetljivi ostrini, že skoraj fantastični zunanji podobi, predstave o tajinstvenih bitjih (prim. Vovbre), so nudile kakor nalašč oporo za strateško obvlado tega razpotja. Tu so ustanovili Grebinj, ki se kot trg prvikrat imenuje leta 1237. Prvotno so očividno trške pravice podelili mali vasici kakih 600 m zahodneje, ki se še danes imenuje Stara vas (nem.

Altenmarkt), potem pa so ustanovili na sedanjem mestu trg Grebinj popolnoma na novo. O tem priča že na zunaj njegov izredno pravilni tločrt, ki kaže obliko obcestnega trga, razmeščenega ob glavni cesti v pravilnem pravokotniku (207, 202). Mogočni grad na strmem brdu tik nad trgom je dajal zaščito. V bližini, malo zahodneje, je nastal grebinjski samostan.

Grebinj ni postavljen slabo, toda njegova okolica je vendarle sorazmerno malo obljudena in je dajala pač malo temeljev za krajevno kmetijsko tržišče, vsekakor pa premalo za njega dobro uspevanje. Vrh tega je bil v preveliki bližini ustanovljen Velikovec. Spričo tega je Grebinj uspeval le zelo skromno. Leta 1880 je imel le 438 prebivalcev, leta 1910 457, a leta 1934 440 prebivalcev. Saj stoji daleč od železnice in vedno v senci bližnjega Velikovca. Še dobro, da je sploh obdržal toliko urbanske funkcije, ko niso v njem osnovali niti najneznatnejše upravne ustanove. Pač pa je Grebinj v svojem naselbinskem licu ohranil zelo lepo staro ureditev in razporeditev in je vsekakor eden najličnejših in po svoje najslikovitejših trških naselij v Slovenski Koroški.

OB DRAVSKI DOLINI — VELIKOVEC

Tretje pomembnejše področje Velikovške pokrajine je soseska okrog Velikovca. V nekem smislu pripada že področju Dravske doline.

Dravska dolina v Podjunskem predelu zasluži veliko pozornost. V njej se izvrši prehod iz doline s ploskim dnom v deber, ki se nadaljuje skozi vse Pohorsko Podravje. Značaj ploske doline s prevlado vlažnega, največ z logi porastlega dna in s pičlimi nasutimi terasami ima Dravska dolina v polni meri nekako do ustja Krke, kjer se vrne v Vrbsko podolje. Ko se oddalji od Gur ter Šentprimških hribov, postane nekoliko ožja. Zlasti se ji zoži aluvialno dno, ki ima nekoliko pomembnejšo širjavo samo še pod Črnim gradom (Neudenstein). Pobočje dolinskih bregov se bolj položno vzpenja navzgor, razčlenjeno s slabo razvitimi, povečini le ožjimi terasami. V celoti Dravska dolina tu malo pomeni; v njej je le pičlo prostora za polje in za naselja, ki so le manjši zaselki, a še teh je malo. Tak značaj ima dolina ob Dravi ravno do pod Velikovec.

Pod Velikovcem se začne debrski del Dravske doline, in sicer precej na hitro. Od tod dalje teče reka po debri, ki se vzpenja s skoraj docela nerazgibanimi, na splošno precej strmimi

pobočji od struge, ki je pod Velikovcem 370 m, a pod Lipico 355 m visoko. Široka Podjunska ravnina leži v nadmorski višini okrog 460 m, deber je tedaj globoka nekako 100 m. Ta deber dela v pokrajini prav mogočen vtis in je Celovški kotlini nekako tuj element, saj teko tukaj reke v ploskih dolinah in še po velikem delu sredi mokrin.

Deberski značaj, ki se začne pod Velikovcem, ohrani Dravska dolina do okolice Maribora. V Podjunskem predelu moremo

Pod. 139. Velikovec, glavni trg

opaziti v debri terase v komaj omembe vrednem obsegu, kakor postavimo v zgornjem delu, brž pod Velikovcem, kjer stoji na eni mala vasica Breza (Pirk). Sicer je deber nekoliko razgibana le tamkaj, kjer priteka v Dravo kak potok. Toda vsi ti pritoki teko v tesnih grapah, tako da je ob njih prostora le za mline in žage. Pomembnejša je le Golovica, ki se ob njej spušča k Dravi cesta iz Trušenjsko-Grebinjskega podolja, pa prestopi reko z mostom ter se v veliki vijugi vzpne na Podjunsko ravan in se usmeri proti Pliberku. Redki so tu mostovi čez Dravo. Zlasti je posebnost novi most na visokih stebrih med Tinjami in Gorečno vesjo. Prehode čez Dravo posredujejo največ brodi. Drava je tudi tu zelo burna reka, preburna, da bi kazalo na njej nameščati mline. Ob ustju Golovice so bile nekdaj v obratu železne fužine v Lipici (Lippitzbach), od zadnjih desetletij XVIII. stoletja do leta 1894 (248). Tudi v Mlinskem grabnu (Mühlgraben) pri Velikovcu so bile železarske fužine. Za moderno

izrabo vodne sile pa je deber ob Dravi silno ugodna, bodisi zaradi svoje velike in trajne, primeroma zelo stanovitne, zlasti v kasni pomladi in poletju bogate vodne množine, kakor še prav posebno spričo deberskega prereza skoraj docela neposeljene doline. Saj se more ta struga zajeziti brez posebnih zapletljajev in silno povečani vodni padec izkoristiti za elektrifikacijo. Zato je prav gotovo znamenje primeroma poznega in počasnega gospodarskega razvoja, da so te izredno ugodne prirodne pogoje za izrabo vodne sile izkoristili šele v najnovejši dobi, ko so med nemško okupacijo v teku druge svetovne vojne zgradili veliko hidrocentralo pri Žvabeku ob vzhodnem robu ravne Podjune, a drugo ob Labotu, blizu ustja Labotnice.

Na prvi pogled je očitno, da je Dravska deber nastala v najnovejši morfogenetski dobi. Drava je tu zelo naglo vrezovala in izdolbla svojo okrog 100 m globoko deber šele po würmski poledenitvi, in sicer skozi prodno nasipino, tako da je na nekaterih krajih dosegla živoskalno podlago, na primer pri Lipici. Vrezovala je tako zelo naglo, mnogo hitreje nego postavimo v srednjem ter zgornjem delu Celovške kotline, pri Beljaku ali še višje. Zakaj na obeh straneh sega prav do debri ravan, ki so jo še v višku würmske poledenitve vode nasipale s prodom in morenskim drobirjem, ki so ga odnašale izpod ledeniškega čela.

VELIKOVEC stoji na levem bregu Drave, toda zgoraj na vrhu, že na robu würmske ravnine, v nadmorski višini 462 m, okroglo 90 m nad aluvialnim dnom Dravske doline. Mesto je postavljeno na strateško odbrano postojanko, kjer je kos ravnine obdan z grapami dveh dravskih pritokov, medtem ko se tretja stran spušča strmo dol k Dravi. Eden od potokov, v globoko zarezani grapi, Mlinskem grabnu (Mühlgraben), razpolaga s precejšnjo vodno silo in goni kar celo vrsto mlinov in žag, o čemer priča že ime. Nudil je vodno moč tudi za železne fužine, ki so bile tu nekaj časa (248, 27).

Velikovec[1] je največje mesto Podjunskega predela Njegova namestitev nekoliko preseneča, zakaj vodilnega urbanskega naselja bi upravičeno pričakovali na desnem bregu Drave, kjer se razprostira velika ravna Podjuna. Podoba je tedaj, da so mu izbirali prostor po strateških vidikih in po prometnih ugodnostih.

[1] Velikovec izgovarjajo v živi govorici pravzaprav Blekovec, iz starejše oblike Bolikovec, po osebnem imenu Boliko ali Boljko; nemško: Völkermarkt, iz starejše oblike Völkhenmarkt (197, 66 sl.; Luka Pintar, Ljubljanski Zvon 1915, str. 319—321).

Prehod čez Dravo je imel pri tem očividno zelo odločujočo vlogo. Zakaj tik pod Velikovcem se začne dravska deber, a višje gor se Drava cepi v rokave in spreminja svojo nemirno strugo. Tik nad prehodom v deber je prisiljena zbrati se v mirnejšo enotno strugo; tu so pogoji za prestop čeznjo najugodnejši, kjer jo spremlja še neširoka, a krajevno bolj suha aluvialna ravnica. Zdi se, da je prehod čez Dravo tisti poglavitni činitelj, ki je odločil, da je nastalo že staro naseljeno jedro na robu ravnine okrog Velikovca, tem bolj, ko je bila tu zložna zveza proti Celovški ravnini in Gosposvetskemu polju in razpotje proti S, SV ter V. Sedem cest se še danes razhaja iz Velikovca, a štiri od njih imajo pomen za promet na daljavo. Njih vezava za prehod čez Dravo, to je očividno odločilo o namestitvi Velikovca. Ob dravskem mostu je še sedaj ime »na Muti«; ker moramo računati, da je most s cesto pri Lipici šele iz mlajše dobe, je bil velikovški prehod čez Dravo prvi od Dravograda navzgor. Ni čudo, da so ga porabili za pobiranje mitnine.

Naselbinski sledovi okrog Velikovca niso bogati. Tod mimo je tekla rimska cesta in ob njej so našli nekaj izkopanin. Na njeni sledi so nastala zgodnja slovenska naselja in med njimi najpomembnejše pri Šentrupertu ob Velikovcu, kjer so že zgodaj ustanovili cerkveno središče. In ob tej pražupniji se je jelo razvijati tržišče, ki so mu že zgodaj podelili trške pravice. Zakaj že v prvi polovici XII. stoletja se imenuje trg Velikovec (197, 67). Toda v letu 1240 so ustanovili novi trg Velikovec na sedanjem kraju, a le nekoliko kasneje, leta 1252 (182, 201; 207, 201) se imenuje mesto. Še danes nam tločrt Velikovca priča, da je ustanovljen po načrtu. Zakaj sredi mesta je pravilno odmerjen velik pravokotni tržni prostor, ki je bil morebiti spočetka še večji (207, 210). V srednjem in novem veku je bilo v Velikovcu prav pomembno križišče cest na Podjuno in Železno Kaplo, na Celovec, na Labotsko dolino ter skozi Mostič na Šentvid in ob Krčici navzgor v železarske kraje. Mesto je dobro uspevalo, a obdali so ga z močnim obzidjem. Posebno je velikovški prehod čez Dravo uporabljala trgovina iz severnovzhodne Koroške, stremeč proti jugu čez Železno Kaplo in Jezersko.

Moderna doba je prinesla za Velikovec marsikakšno spremembo na slabše. Funkcija križišča prometnih poti na daljavo se je nehala. Železnica je stekla precej kilometrov vstran od mesta, južno od Drave, kjer je vlogo prometnega razpotja prevzela dotedaj neznatna Sinča ves. Obilo cest se sicer še vedno razhaja iz Velikovca, toda služijo le krajevnemu prometu. Zakaj

Velikovec je ostal le krajevno gospodarsko središče, pred vsem tržišče za kmetsko okolico, najbolj za severno od Drave ležečo pokrajino ter za južna pobočja Svinje. Tudi njegova trgovina in skromna obrt, ki kaže le manjše početke industrije, a le v obliki mlinov, žag ter tekstilnih podjetij z neznatno pivovarno. Spričo tega za Velikovec mnogo pomeni, da je v njem sedež političnega okraja in drugih manjših uradov ter nekaj šol. Za upravno središče so spričo oddaljenosti od železnice manj ugodni pogoji, a z avtobusnimi zvezami, bodisi čez Dravo do kolodvora v Sinči vesi, kakor v okolico, so do neke mere prometne težave omilili.

Velikovec je spričo tega v moderni dobi kazal le skromen razvoj. Mesto je ohranilo staro lice, se je komaj kaj malega razširilo in tudi ni raslo po številu prebivalstva. V letu 1880. je štel Velikovec 2392, a v letu 1910. 2028, leta 1934. 2469 ljudi. Tudi v tem se zrcali dejstvo, da leži za središče Podjunskega predela ipak preveč periferno. Zraven tega moramo vzeti v poštev dejstvo, da kaže Podjunski predel, ki je ostal dolgo pretežno kmetijski, v zadnjih desetletjih znatno upadanje prebivalstva, kar odseva tudi v stagnaciji mest. Toda leta 1951. so našteli v Velikovcu nič manj ko 3430 prebivalcev, kar je znamenje, da se je v obdobju druge svetovne vojne semkaj priselilo obilo ljudi od drugod, ne pa iz domačega Podjunskega predela (prim. str. 573).

OBOD PODJUNSKEGA PREDELA NA VZHODU IN SEVERU

PREGLED

V velikem je obod Celovške kotline najnižji na vzhodu, v obrobju Podjunskega predela. V tej smeri teče Drava, ki odvaja vse vode Celovške kotline in njenega obrobja. Napraviti pa mora še pot skozi Pohorsko Podravje, preden doseže robne ravnine Panonske kotline, toda to je v zračni črti daljava samo slabih 60 km. Dravska dolina je ob prestopu Drave iz Podjune na svoji zgornji ravnini-terasi le 450 m nad morjem, toda struga reke se nahaja tu celo samo 355 m visoko.

Le malo višji je prehod, ki drži iz Podjune čez preval nad Ljibučami v nadmorski višini samo 545 m v Mežiško dolino, da se pri Dravogradu izteče v Dravsko dolino, ali pa zavije čez Kotlje in Sela v Mislinjsko dolino ter dalje na Dravsko polje ali na Celje ter Ljubljano. V toku zgodovine je bil mežiški prehod celo pomembnejši in bolj uporabljen; tudi železnica se je odločila

za tega. Slovenska poselitev Koroške se je izvršila v glavnem po tej poti (182; 183). Med mežiškim prehodom in Dravsko dolino se vzdiguje Strojna, ki se s svojimi višinami in reliefnimi svojstvi ter po kameninski sestavi kristalastih škriljevcev uvršča v gorsko enoto Pohorskega Podravja, pa jo spričo tega kaže obravnavati v isti zvezi.

Nekoliko višji, a še vedno zložni so prehodi iz Podjunskega predela proti vzhodu severno od Dravske doline. Držijo pa v spodnjo Labotsko dolino, torej v zaprto pokrajino, tako da se po pomembnosti in prometni uporabnosti s pravkar imenovanima dvema ne morejo primerjati. Južnejši prehod drži čez 562 m visoki preval mimo Lipe na Šentpavel, a severnejši od Grebinja čez 705 m visoki prelaz na Šentandraž in Volšperk, oba pa vodita čez nizko hribovje, ki ga najboljše imenujemo po Gradnici.

GRADNIŠKO HRIBOVJE

Nizko Gradniško hribovje stoji precej zase, skoro osamljeno med spodnjo Labotsko dolino ter med Celovško kotlino in Dravsko dolino. Naslanja se sicer na obronke Svinje, toda po svoji celotni sestavi in značaju je docela samosvoje. To je eno onih redkih področij na Koroškem severno od Drave, kjer ležijo mezozojske kamnine v znatnejših odejah nad kristalasto osnovo. To je znamenita zaplata trijadnih apnencev in dolomitov, ki sestavlja hribovje od Šentpavla v Labotski dolini, po katerem se običajno imenuje, pa do Lipice ter Lipe in Grebinja. Toda ne sklenjeno, zakaj nad njo se je ohranila zaplata krednih kamnin, dasi le v manjšem obsegu, sestoječ iz apnenca in laporja (32; 31; 177). O starem depresijskem značaju tega zanimivega predela nam pričajo tudi miocenske odkladnine iz rečnega proda v menjavi z glino, ležečo nad trijadnimi in krednimi kamninami v obsežnem področju ob spodnji Gradnici (Granitz, 32, 59).

Gradniško hribovje je tedaj zelo raznovrstne litološke in geološke sestave. Zelo je razčlenjeno, obilica gričev in hribov je izoblikovanih tu, med gostimi grapami in dolinicami. Posebno vzbuja pozornost, da teče potok Gradnica po sredi hribovja od SZ proti JV; v malo odporni terciarni prod in pesek, ki so v njem izoblikovani nizki griči na obeh straneh, je mogel izdelati zelo prostorno dolino. V njenem dnu se pozna zajezitveni učinek Labotnice, zakaj vsa danja ravnica je vlažna in Gradnica se po njej vije v brezštevilnih okljukih. Te gorice in griči, ki imajo komaj 100—150—200 m relativne višine, povečini z vravnjenim

vrhovjem, so videti kot nekakšna draga Labotske doline. Šele v trijadno-krednem ter v kristalastem robu na JV, J in SZ so višji hribi, a še ti dosezajo v najtršem apniškem ozemlju samo višine nekaj nad 800 m, največ 869 m v voglu med Ledom in Rudo. V severnozahodnem delu so mnoga nizka sedla, med njimi je preval, ki teče od Šentpavla mimo Gruče 562 m, a velika cesta od Šentandraža ob Dolgem brdu na Grebinj le 705 m visoko. Gradniško hribovje nudi obilo planj in položnih kop, da so se po njih namestile posamezne kmetije, pa celo nekatere vasice.

Gradniško hribovje predstavlja s svojimi hribi in griči ter sedli v višinah med 600—800 m za Dravsko dolino ter Mežiškim podoljem najnižji del v obodu Celovške kotline. Ob pogledu iz njene srede se zdi, kakor bi se Celovška kotlina nehavala šele ob strmi gorski gmoti visoke Gólice, ki mogočno gleda izza Gradniških hribov. Toda ker se tu odpira le prehod v zaprto in zavetno Labotsko dolino, pretržje v obodu ne prihaja do učinka niti podnebno, niti prometnogeografsko, niti kako drugače

Kakor je genetično Celovška kotlina najbolj povezana na vzhodno stran, tako je v njenem obodu še danes najnižje področje med vznožjem Karavank in južnovzhodnim vznožjem Svinje. Ta nizka vrzel v obodu je mnogo širša nego v Neumarktskem podolju, pa tudi mnogo nižja je. Vrh tega so zarezana tu kar tri, pravzaprav celo štiri globoka pretržja, v nadmorskih višinah med 355 in 562 m (odnosno 705 m), medtem ko se prevali cesta pri Neumarktu šele 888 m visoko.

SVINJA

Severno od Podjunskega predela, neposredno nad Velikovškim Čezdravjem, se dviga obsežna gorska pokrajina, ki jo v celoti zajema ime Svinja in ki je v književnosti imenuje tudi Svinška planina (v nemškem Saualpe). To obsežno in precej visoko gorovje zavzema vse površje od Neumarktskega podolja, od Krčice na zahodu pa do Labotske doline na vzhodu in je razporejeno v glavnem v smeri od S proti J.

O Svinji v zgradbenem in orografskem smislu je težko govoriti, ne da bi obenem imenovali tudi Labotsko dolino, ki teče z njo vzporedno, pa še Golico, ki se vleče še dalje na vzhodu v poldnevniški smeri. Ta predel, ki sega z južnimi konci svojih sestavnih delov še na slovensko etnografsko ozemlje, ima nekatere zelo zanimive skupne poteze.

Vsem trem oroplastičnim enotam je skupna poldnevniška usmerjenost, utemeljena v izraziti prevladi močnih tektonskih prelomov pravca S—J. Vsem trem enotam pa je tudi skupna podolžna obmejenost, ki poteka povsod ob prelomnicah. Ob njih so se vertikalno premikale velike grude ter ustvarile dve orjaški gorski kladi, kakor se popolnoma upravičeno označuje tako Svinja kakor Gólica, pa sredi med njima tektonski jarek Labotske doline. Pri tem je treba še enkrat pripomniti, da v slemenitvi

Pod. 140. Djekše
Vas stoji v nadmorski višini 1152 m, v južnem bočju Svinje, na eni od širokih, vegastih teras, kar prihaja na sliki dobro do veljave

geoloških gub gospoduje smer SZ—JV, medtem ko prelomnice potekajo v pravcu S—J.

Svinja ali Svinška planina pomeni pravzaprav nadaljevanje Jezerskih Alp (Seetaler Alpen), ki se vlečejo v poldnevniški smeri južno od Murske doline in so znatno visoko gorovje z najvišjim vrhom Zirbitzkogel 2397 m. Svinja je nekoliko nižje gorovje. V njenem srednjem delu se hrbet na precejšnjo razdaljo dviga enakomerno preko 2000 m, dosezajoč svoj najvišji vrh z 2081 m. Z južnim koncem se spušča v Celovško kotlino in sicer precej neposredno.

Svinja je zelo enotne geološkopetrografske sestave. Po veliki večini je iz skrilavega gnajsa, ki se po njem vlečejo žile kristalastega apnika. Le v južnem delu je površje iz širšega pasu sljudovca, a še južneje, že v vznožnem delu južnih pobočij, iz filita (31; 177). Spričo tega se nam tudi tu ponavlja ista slika: široko

zaobljeni hrbet, ki se od njega spuščajo zelo položna pobočja, bodisi na labotsko kot na zahodno stran, pa na J v Podjunski predel. Vendar se proti Z pogorje bolj naglo znižuje; tu so vsekakor znatnejše strmine nego na V in J. Tudi v južnem delu, kjer je geološko-petrografska raznolikost največja, je odpornost kristalastih škriljevcev primeroma dokaj enaka in površje je enolično mirnih, na široko razpotegnjenih oblik. Ob pregledu iz Podjunske ravnine prihaja ta umirjena široka enoličnost zelo lepo do veljave. Toda ker do glavnega hrbta posredujejo široke pliocenske terase znatnih nadmorskih višin, se Svinja v obodu Celovške kotline ne uveljavlja na obzornici kaj prida bolj učinkovito, nego za spoznanje nižja Visošca nad Osojskim jezerom.

Glavni hrbet Svinje se v najvišjem osrednjem delu vzpenja docela enakomerno v višini med 1900—2050 m. Široko položne najvišje kope v njem se držijo presenetljivo enako med 2026 in 2045 m; celo najvišja Velika Svinja (G. Saualpe) je komaj za spoznanje višja z 2081 m. Ker poteka gorski hrbet nesimetrično, bolj na zahodni strani, je tudi vodno omrežje razporejeno nesimetrično. Daljši so oni potoki, ki teko od razvodnega hrbta proti JV v Labotsko dolino, a v južnem delu proti Velikovškemu Čezdravju, medtem ko teko krajši na Z v Krčico. Svoje grape so vrezali dokaj globoko, največji celo 200—300 m; pobočja Svinje so na vseh straneh, zlasti pa na V in J, zelo živahno razrezana. Med grapami in debrimi, ki so zelo na gosto, v glavnem vzporedno razmrežene, se vlečejo dolgi gorski pomoli, mnogi od glavnega hrbta do vznožja. Toda zelo je značilno, da se ne spuščajo enakomerno nagnjeno navzdol, marveč se znižujejo kakor v orjaških stopnicah, v širokih le malo nagnjenih terasah, ki jih je morfogenetsko preoblikovanje v toku pliocena ob postopnem tektonskem dviganju vrezalo v površje. Pri tem se zdi, da se je celotna gruda Svinje nekoliko nagnila proti V ali VJV. Med obilico teras sta posebno vidna dva roja polic, najobsežnejših in najbolj ravnih. Zgornji obdaja glavni hrbet na vseh straneh, raztezajoč se v višinah med 1550—1600 m. znižujoč se na zunanji strani skoro do 1400 m. Spadajo deloma še k ovršju ter so ponekod izoblikovane v zelo položnih, skoro ravnih kopah, kakor jih vidimo v nadaljevanju glavnega hrbta v južnem delu Svinje.

Prav tako je zelo širok pas vegastih planj, obsežnih teras, v nadmorskih višinah med 1000 in 1250 m. Na vzhodni strani je ta pas širši nego na zahodni, a najbolj obsežen je v južnem delu Svinje; v znatnem delu se tu pobočje od polic spusti v strminah neposredno v Velikovško Čezdravje.

Področje vegastih teras med 1000 in 1250 m je posebno važno, ker je v vsem obsegu še porabno za polje in naselitev. Zakaj zgornja meja njiv sega nekako do 1330 m. Razrezano je na gosto z grapami in debrimi, ki so jih razrezali potoki, tekoči v smeri proti JV ali JJV. Prehodno in dostopno je to področje najbolj v pravcu od JV, deloma ob potokih, kjer so ob večjih na gosto nameščeni mlini z žagami, mnogo bolj pa po pomolih, po katerih so speljane poti na višave. Površje je prekrito z debelo plastjo dobre, rodovitne prepereline, sončne južne strani nudijo sušno, dobro ocedno zemljišče. Človek je dokaj na gosto zavzel to področje, največ v obliki posamič stoječih kmetij, s krajevnimi zgostitvami okrog upravnih središč, postavimo na Djekšah, v Kneži, na Krčanju itd. Najvišje že redke kmetije so postavljene še v področje okrog višine 1300 m, z najvišjimi domačijami prav na zgornji ekumenski meji okrog 1330 do 1350 m. Podoben, a znatno ožji je visoko naseljeni pas v vzhodnih pobočjih Svinje, še ožji na zahodni strani, kjer so poseljene do neke mere tudi nižje terase. Toda najbolj obsežen je visoki poseljeni pas na višavah v južnem koncu Svinje, kjer so se kmetije najbolj zgostile. Saj znaša gostota v najbolj visokih, docela gorskih občinah Djekše in Pustrica nič manj ko 32 ljudi na km².

To visoko poseljeno južno področje je tisti del Svinje, kjer se je ohranilo slovensko prebivalstvo do sedanjosti, in sicer v soseskah Djekše, Kneža ter Krčanje, upravno vezanih na velikovško-grebinjsko podgorje. Njihove planinske senožeti s pašniki se razprostirajo prav v ovršje, do tjakaj, kjer se jame nad vršino 1500—1600 m vzpenjati glavni hrbet; njegov zadnji obronek, tik ob Spajku (Speikkoglu) 1899 m, ima značilno ime Mala Svinja (Kleine Saualpe) in v njenih prisojnih ter jugovzhodnih pobočjih se nahajajo na narodni meji »Slovenje senožeti« (Windische Wiesen).

Gorska pokrajina okrog Djekš in Kneže je ohranila slovensko prebivalstvo pač ker je ostala navezana v svetno- in cerkvenoupravnem pogledu na Podjunski predel, v ostalem pa se je vedno nahajala nekako v zatišju. Podoba je, da se je obljudila šele primeroma kasno, podobno kot drugi visoki predeli južnovzhodnih Alp (182, 108). Saj so gospodarsko še dandanes tu težave, spričo oddaljenosti od pripravnih prometnih žil in tržišč. Najpomembnejša je živinoreja, ki razpolaga z obsežnimi planinskimi tratami, še z večjimi seveda v severni Svinji, razprostirajočimi se nad gozdno mejo, potekajočo nekako 1740 m nad morjem Soraz-

merno mnogo pa pomeni tu izkoriščanje prostranih gozdov. Ni čuda, da je tudi ta gorski predel področje trajnega nazadovanja prebivalstva, spričo krepkega odseljevanja. Saj je tu gori še 68,4 % kmetijskega prebivalstva.

LABOTSKA DOLINA

Labotska ali Lavantinska dolina (Lavant Tal) je ena od tistih geografskih enot, pri katerih je tektonska zasnova nad vse določno izpričana in očitna in kjer si je mogoče tudi paleogeografski razvoj raztolmačiti dokaj dobro. Po dolgem po dolini poteka velika prelomnica, v znatnem delu celo vzporedne poči, ob katerih so se ozke proge grud med Svinjo ter Gólico ugrezale ali vsaj relativno zaostajale sredi splošnega dviga.

Na zasnovi stare prelomnice se je zarezala v tla reka Labotnica ter prevzela tudi dediščino po jezerskih kotanjah in panonskem morskem zalivu, ki je segal semkaj skozi štajersko Podravje. Povirje Labotnice se nahaja že prav blizu Murske doline. Med njima je v razvodnem področju zarezano sedlo pri Obdachu 945 m nad morjem; čezenj teče cesta in železnica iz Labotske v Mursko dolino pod Judenburgom.

V Labotski dolini je precej razlike med posameznimi deli. Predvsem je treba razlikovati v njej spodnji ter zgornji del, ki ju loči soteska nad Volšperkom.

Spodnja Labotska dolina kaže sliko obsežne kotline, 20 km dolge ter 6 km široke, z obsežnim ravnim dnom, kjer tudi rodovitnost ni majhna. K dobremu uspevanju je precej pripomoglo ugodno podnebje. Kotlina je še odprta proti jugu in je tudi že v nekaj nižji nadmorski višini, saj leži njeno dno na zgornjem koncu 460 m, pri Šentandražu 400 m ter ob Šentpavlu 370 m visoko. Spričo tega je poletje tu zelo toplo, najtopleje v vsej Koroški deželi razen Podjune. Kot dokaj zaprta kotlina ima Labotska dolina podnebne sličnosti s Celovško kotlino. Vendar je spričo nižje nadmorske višine in poldnevniške lege poletje nekoliko gorkejše; srednja julijska temperatura znaša 18,1—18,7° C. Toda zima je spričo toplinskega obrata tudi tu jako mrzla, dasi nekoliko manj ko v Celovški kotlini; srednje januarske temperature znašajo v Spodnji Labotski dolini od —4 do —5,4° C. V zgornji dolini in na pobočjih dokaj visoko navzgor je zima izdatno toplejša. Najbolj daje podnebju značaj visoka poletna toplina, združena z velikim številom jasnih dni, lepega vremena, intenzivnega sončnega obsevanja. Poleg Grobniškega polja in

Neumarktskega podolja je tu najbolj sušno koroško področje; množina padavin povprečno na leto se drži v Spodnji Labotski dolini pod 800 mm (med 764—784 mm; 203). Zato hvalijo Spodnjo Labotsko dolino kot »paradiž« Koroške dežele, kjer se pomlad najprej oglasi, kjer sadno drevje najbolj uspeva in najbolj zgodaj zacvete ter dozori, kjer uspeva pravi kostanj, pa orehi in kjer so ostali celo še vinogradi, dasi le neznaten ostanek nekdaj mnogo bolj razprostranjenih s trto poraslih prisojnih bregov. Pšenica ima tu ugodno področje in sejejo je več ko kjerkoli drugje na Koroškem. Široko področje danje ravnice in obsežnih nizkih teras nudi kakor malokje izven Celovške kotline osnove za poljedelstvo, ki se tu z uspehom uveljavlja poleg živinoreje ter poleg izrabe gozda, ki ga je v obdajajočih gorovjih mnogo.

Zato je Spodnja Labotska dolina jako dobro obljudena in spada med najgosteje poseljene dele Koroške; nič manj ko 120 ljudi pride tu na km². K zgostitvi prebivalstva pa so mnogo pripomogle tudi nekmetijske gospodarske osnove. Terciarne premogovne sloje izkoriščajo v večjem premogovniku v St. Stefanu nedaleč pod Volšperkom (Wolfsberg), ki nudi posla okrog 700 ljudem ter daje na leto 125.000 ton premoga. Nanj in na domačo hidroelektrično centralo pri Wolfsfergu se je naslonila obrt in industrija, ki se je razvila zlasti v Wolfsbergu in neposredni okolici (Frantschach).

Labotska dolina, zlasti v spodnjem delu, je eno onih področij, ki se odlikuje po zgodnji poseljenosti, kakor pričajo številni arheološki ostanki iz prazgodovinske in iz rimske dobe (179). Zato preseneča, da so se Slovenci tu tako malo naselili. Slovenska imena so raztresena bolj na redko, še največ jih je v plani spodnji dolini, pač znamenje, da je bila tod slovenska poselitev še najbolj gosta (182, 103, 104). Z ljudstvom se je dodobra napolnila šele v nemški dobi. Slovensko prebivalstvo se je držalo le v spodnjem koncu doline.

Labotska dolina je po svoji celotni legi v prav svojevrstnem položaju. Predstavlja izredno dobro prehodno žilo v prečni alpski smeri. Toda njena prehodnost ne more priti prav do veljave. Zakaj veže le Mursko in Dravsko dolino, takšno vlogo pa z večjim uspehom opravlja na Z Neumarktsko podolje, a na V srednja Murska dolina. Za promet na daljavo v podolžni smeri pa pomenita Svinja in Gólica skoro nepremagljivo oviro. Zategadelj leži Labotska dolina za promet na daljavo takorekoč gluho, docela v zatišju. Cesta po dolgem po dolini, izpričana že za rimsko dobo, je mogla imeti pač v glavnem le krajevni značaj, kakor

ga ima dandanes železnica, ki jo veže na Muro pri Zeltwegu, pa na Dravo pri Dravogradu.

Labotska dolina je poleg Celovške kotline najbolj individualizirana geografska enota Koroške dežele, pa vsekakor najbolj samosvoja. Saj se more tudi reči, da je najmanj povezana s Celovško kotlino, še prav posebno, od kar jo lokalna železnica veže na ven s posredovanjem bodisi zgornje Murske kot Dravske doline. Z železniškim priključkom preko Dravograda iz spodnjega dela ni bilo nič bolj daleč v Maribor, ko v Celovec. Zato pa so se pojavile prometno-gospodarske neprilike po letu 1918, ko je nastala državna meja med Dravogradom in Labotom.

Staro antropogeografsko središče doline se je bilo razvilo v mestecu Šentandraž (St. Andrä). Mesto, ki je nastalo na sredi zahodnega roba kotline, na kraju, kjer se od stare ceste, držeče po dolgem po dolini, cepi prav tako stara cesta čez grebinjske prevalne klance proti Velikovcu in Celovcu. In tu je nastal tudi sedež lavantinske škofije, ki ga je šele škof A. M. Slomšek prenesel v Maribor v letu 1852. Danes je Šentandraž skromno mestece z 1875 prebivalci v okviru občine.

Kasneje je prevladal kot vodilno urbansko naselje Volšperk — Wolfsberg. Priznati je treba, da ima Šentandraž po svoji osrednji legi za vodilno mesto bolj prikladno postojanko. Toda ni imel strateške zaščite, medtem ko je bil Volšperk postavljen za kotlino Spodnje Labotske doline docela periferno, a zato v postojanko, ki obvladuje prehode po dolgem po dolini.

Prišlo je nekaj moderne industrije, sloneče na predelavi lesa (papirnica, opekarna v Frantschach), pa na manjši živilski industriji s pivovarno, mlini itd. Kot sedež uprave obsežnega, ne siromašnega okraja, obsegajočega vso Labotsko dolino, ima Volšperk obilo uradov, nekaj šol in upravnih, socialnih in drugih zavodov ter je znatnejše tržišče za obsežno kmetijsko in gozdarsko okolico. In tako je Volšperk postal mesto, ki ima z vso občino skupaj 8200 ljudi.

Še tretje urbansko naselje je nastalo v kotlini Spodnje Labotske doline, Šentpavel, stoječ na južnem robu, ob izlivu Gradnice v Laboto. Tudi tu se cepi stara pot od podolžne labotske ceste, držeča ob Gradnici proti Velikovcu—Celovcu. Trg Šentpavel je nastal ob starodavnem benediktinskem samostanu, ki ima veliko knjižnico in zbirko umetnin ter združuje in vodi svojo gimnazijo. Kot sedež sodnega okraja ima Šentpavel tudi nekaj upravne funkcije. Šteje 1441 prebivalcev.

LABOT. Pod Šentpavlom je prave Spodnje Labotske kotline konec in naprej ob reki se vleče le še zožena dolina, katere deloma ravno, deloma v terase, deloma pa v griče razrezano dno je še vedno po večini preko 2 km široko in dobro obdelano ter precej poseljeno. Le tu se je deloma še ohranilo slovensko prebivalstvo, v naslonitvi na slovenski živelj Dravske doline ter pobočij nad njo.

Na eni nizkih teras, v klinu med Laboto in Dravo, je nastal trg Labot (Lavamünd), ki po svoji zanimivi, prav slikoviti legi spominja na gorenjski Kranj, a se po pomembnosti in po velikosti ne more meriti z njim. Labot je ostal trg s samo 500 prebivalci. Po tej neznatni rasti moremo takoj presoditi, da promet iz Labotske doline v smeri preko ustja ni bil kaj prida živahen. Boljše pogoje za obrtnoindustrijsko uspevanje je dobil Labot, od kar so med drugo svetovno vojno ob njem na Dravi zgradili znatno hidrocentralo.

GOLICA

Vzporedno s Svinjo, v mnogočem ji podobna, se vleče na vzhodni strani Labotske doline Gólica (Koralpe). Sestoji v glavnem iz enakih kristalastih kamnin, največ škriljevih gnajsov, ponekod, zlasti v južnem delu, iz sljudovcev (31; 32; 177). Tudi tu se vlečejo žile kristaliziranega apnenca-mramorja v smeri slemenitve od SZ proti JV. Toda gorovje se vleče s svojim glavnim hrbtom od S proti J, kakor ga je obmejilo tektonsko dviganje ob velikih prelomnicah, napram obema udorinama, Labotski dolini na zahodni ter Graškemu terciarnemu zatoku na vzhodni strani. Z Golico smo se tedaj približali vzhodnemu robu Alp; od tod se začenja proti vzhodu obmursko terciarno gričevje, sestoječe iz usedlin mladoterciarnega morja Panonske kotline. Gólica je člen v nizu gorovij, ki tvorijo rob vzhodnih Alp, stoječih ob murskem (ali graškem)panonskem terciarnem zatoku. Prava Gólica (Koralpe) se vleče od Kozjaka ali Kobanskega pri Košenjaku nad Dravsko dolino proti S in doseže največjo višino v vrhu Gólica (Koralpe, Gr. Speikkogel) 2141 m. Od tod se hrbet polagoma znižuje ter se spusti na 1166 m v sedlu Pack. Prava Gólica potemtakem ne pripada več obodu Celovške kotline, toda s svojimi prevladujočimi višinami gleda še visoko čez Gradniško hribovje in je še znaten del obzornice v Podjunski ravnini.

Gólica je porasla z ogromnimi gozdi. Podoba je, da je ta široka gorska klada nekoliko manj privabljala ljudi, nego ožja, lažje dostopna Svinja, dasi je tudi tu površje prekrito z debelo

preperelino in je ravnih ter slabo nagnjenih ploskev obilo. Dasi se ravno na vzhodni strani nehajo zelo obsežne položne planje in ploskve, se sredi gozdnih višavij posamič stoječe kmetije niso kaj prida zgostile in moramo vzhodno stran šteti med najbolj redko poseljena področja Gólice. Znatno bolj so poseljene planje v južnem oglu Gólice, kjer segajo ostanki slovenskega prebivalstva na prostranih terasah nad zgornjo Bistrico v območju stare občine Sóbota še severno od Košenjaka. Pobočje južno in zahodno od Košenjaka je še sklenjeno poseljeno s Slovenci, pa še precej na gosto. Enako gosto poseljeno je tudi zahodno pobočje, dasi se strmo spušča v Labotsko dolino; na prisojnih terasah med neštetimi grapami se vrstijo raztresene kmetije.

CELOVŠKA RAVAN IN MESTO CELOVEC

CELOVŠKA RAVAN

Celovška ravan leži s svojim glavnim delom v dolgem Vrbskem podolju in je del velike podolžne osi Celovške kotline. Vrbsko podolje je velika podolžna hidrografska osnovnica, ki je potegnila nase vodni pretok; še v novejši dobi, ko se je Drava preložila v Rožansko podolje, je ostala tu sovodenj skoro cele srednje Koroške. Glina in Krka zavijeta, kakor hitro prestopita v Vrbsko podolje, v smer Z—V, kakor da se pridružita vrbski Jezernici, ki je docela neznatna vodica. Vloga sovodnji je prispevala, da se je ta del podolja tako na debelo nasul z rečnim drobirjem in da se tako na široko razprostira nasuta ravan. Vmes so seveda tudi morene, a v koliki množini ter v kakšnih legah, to bi se dalo ugotoviti samo z gostim vrtanjem. Doslej je ugotovljeno, da so v Celovcu v Šentviškem predmestju pri vrtanju v globini 62 m zadeli na ledeniške oražence (252, 29).

Celovška ravnina leži na zgradbeni in geološki meji. Južni rob jej poteka ob labori Satnice. Gorice, ki molijo na severni strani iz nasipine, pa so tam, kjer so živoskalne sestave, vse iz kristalastih skrilavcev. Tudi premi potek stika med Gurami ter Celovško ravnino daje slutiti, da je zasnovan na tektonski črti. Pogorje Jedvovce in Ržene gore neha med vzhodnim koncem Vrbskega jezera ter Vetrinjem, ob prečni osi kotline, ob kateri je zarezano tudi Žihpoljsko pretržje, kar nam vzbuja domnevo, da se je njeno nadaljevanje tu ugreznilo. Naposled se nam ob tem utrjuje domneva, da se je kristalasta gruda Glinskega pre-

dela nagnila na pošev in da so zaradi tega gore v severnem delu višje, medtem ko se na jugu le z nizkimi goricami vzpenjajo iznad Celovške ravnine.

A naj je tektonska zasnova Celovške ravnine takšna ali drugačna, za njen nadaljnji razvoj je bilo najbolj važno, da je postala del Vrbskega podolja in da je po dolgem po njej tekla glavna reka Celovške kotline. Po njej so ostale globine 84,6 in 73,3 m v Vrbski dolini (pod 439 m jezerske gladine), medtem ko ob Celovcu v globini 62 m še niso zadeli na živoskalno podlago (252). Tu je tedaj dno prvotne doline vsekakor še znatno pod nadmorsko višino 373 m. (Sedanje dno Drave pod Lipico je v višini 349 m.) Podoba je, da je sedanja Celovška ravan v glavnem učinek rečnega zasipanja. Glina in Krka sta jo hiteli zasipati s svojim obilnim drobirjem, a koliko je vmes jezerske usedline, se prav tako odteguje našemu znanju. Verjetno pa je, da se je tu obdobno naselilo jezero, podobno kot v Vrbski dolini. Vsekakor je Vrbsko jezero sprva segalo bolj daleč proti vzhodu. Ozemlje, na katerem stoji Celovec, je ploski vršaj, ki ga je Glina nasula ob vzhodni konec jezera; Jezernica se je morala ob njem odmikati čisto na južni rob ravnine, pa še je na široko ob njej vsa ravan vlažna ali celo močvirna. Pa tudi Glina in enako Krka tečeta v spodnjem toku tik ob vznožju Satnice; polzenje rek proti J je domala splošen pojav v srednji Koroški (217), kakor tudi v velikem obsegu na jugovzhodnem obrobju Alp. Zdi se, da so hribi zahodno od Celovca obvarovali Vrbsko jezero, da ga niso reke zasule s svojim drobirjem.

V zahodnem delu je Celovška ravnina iz aluvija, vlažna in čim bliže jezeru in Jezernici, tem bolj zamočena. Sposobna je domala le za travnik, čeprav je precej prepredena z jarki. Le osamljene vzpetine Sedmih goric ob jezeru molijo za spoznanje iz ravnine. Kolikor bolj pa je vršaj proti Celovcu napet, je bolj oceden, sposoben za polje in poseljen. Celovec sam je postavljen na njem. Glina teče po aluviju v zelo plitvi strugi; ni čuda, da so njene povodnji povzročale toliko preglavic.

Kolikor bolj se ob Glini navzdol bližamo izlivu, toliko bolje je njena struga zarezana v nasipino in ozko aluvialno dno spremljajo na obeh straneh ježe s terasami. Še višje so ježe in širše terase od spodnji Krki, a tudi aluvialno dno je širše, toda vsega ga zavzemajo nešteti rečni rokavi in vijuge ter logi. Na levo stran od spodnje Gline in spodnje Krke se razprostira dokaj široka nasuta ravan, ki je le malo razgibana s terasami in imenitno porabna za polje. Kolikor bolj gremo po njej proti severu,

toliko več malih, nizkih goric gleda iz nasipine, dokler ne preide naposled svet v tipično pokrajino goric in mokrin. Vrh tega so raztresene vmes gorice iz morene. Na levem bregu Krke, zlasti od ustja in od Jadovcev proti SV, obrobljajo pravo ravnino dolgi, povečini prav široki morenski nasipi, potekajoči v lokih od JV proti SZ. V primeri s sušno nasuto ravnino predstavljajo s svojim ne gladkim zemljiščem in tudi pičlo s prstjo prekritim površjem manj vabljivo zemljišče, zato so ostali povečini zarasli z gozdom.

Celovška ravan je vstran od Krke in Gline zelo malo razgibana. Deževnica gine v tla ter pronica v talno vodo, ki se odteka proti znatnejšim rekam. V vodnjakih jo je mogoče doseči že v neznatnih globinah. Sušno površino Celovške ravnine so vso spremenili v polje. Gozd se je ohranil samo v zadnjih neznatnih zaplatah sredi ravnine, in prav razločno se vidi, kako so najprej izkrčili ravan ležečo v bližini naselij, ki se vrstijo v dveh nizih, na severnem in na južnem robu. Pa tudi na nekaterih goricah in terasah ter zlasti morenskih nasipih se je ohranil gozd, pa ga je zategadelj več v severnem ter severnovzhodnem delu Celovške ravnine, kjer se kažejo že značilnosti prehoda v Glinske gorice in mokrine ter v Velikovško Čezdravje.

Celovška ravan je spričo obilnejšega sušnega zemljišča dokaj rano privabljala človeka. Kakor glede Gosposvetskega polja, tako se tudi glede Celovške ravnine navaja, da sta bila gričevje ter gorati svet, ki ju obdajata, bodisi v prazgodovinski ter rimski dobi, kakor v zgodnjih slovenskih časih močneje naseljena, nego ravnina sama (182, 110). Tudi danes se vrsti od ustja Gline pa do Drave niz vasic na južnem robu, povečini prav na gosto postavljenih. Le malokatere, kakor Žrelec in Podkrnos, stojijo na desnem bregu reke. Po veliki večini se držijo levega brega, kjer so postavljene na rob teras, tik nad ježo, medtem ko se njihovo polje razteza v ravnino tja do srede. Drugi niz vasic spremlja severni rob ravnine, njihova polja se raztezajo proti sredi ravnine. Še bolj zadaj proti severu se vasice držijo povečini vznožja posamezno se dvigajočih goric, a njihova polja se razprostirajo po sušnih terasah ob njih in po ravnem. Tudi poldnevniški tok Krke spremlja na obeh straneh niz vasic, ki so vse postavljene tik nad ježo, spuščajoč se od sušne ravnine dol k aluvialnemu dnu doline. A če bi danes rekli, da je Celovška ravnina poseljena le na robu, bi s tem vendarle dejanskega stanja ne popisali točno. Zakaj le zaradi varčevanja s plodnim zemljiščem, pa nemara zaradi vodne bližine in morebiti še iz drugih razlogov so vasi postavljene na rob, toda polja, ki pomenijo poglavitno gospo-

darsko osnovo vseh teh naselij, se razprostirajo prav do srede ravnine od obeh strani. Saj je to potemtakem celo najracionalnejša oblika naseljenosti, ki si jo moremo zamisliti za takšno ravnino.

Iz zgodnje slovenske dobe so precejšnji naselbinski sledovi. Na južnem robu, skoro nad sotočjem Gline in Krke, je stal na priostrenem holmu 543 m, prislonjen ob Gure, zelo zgodnji grad ali celo gradišče Krnos, a pod njim je nastala zelo stara pražupnija (že v IX. stoletju; 182, 111). V Grabštanju, tudi zgodaj pomembnem kraju, so našli staroslovenske grobove. Bolj vstran od Celovške ravnine, onstran obsežnega zamočenega Tinjskega polja (Tainacher Feld), v bližini rimskih cest, je nastalo zelo staro naselbinsko središče v Tinjah.

Nekoliko drugačni so prirodni pogoji za gospodarjenje in naselitev v zahodnem delu Celovške ravnine. Vlažna področja ob koncu Vrbskega jezera niso mogla privabljati poljedelca. Pač pa je bilo to ozemlje važno zaradi prehoda po prečni osi kotline. Tu se je vršaj Gline raztezal najbolj daleč proti jugu, odrivajoč prvotno neregulirano Jezernico, prednico sedanje izravnane Lanjkarti (Glanfurt), na desno. A tudi iz žihpoljskega pretržja so potočki nasipali mali bolj ploski vršaj, katerega vrh se naslanja na terase pri Kamnu. In ta zoženi kos vlažne danje ravnine so izrabili za prečni prehod, kakor kažejo sledovi rimske ceste (179) in današnja velika cesta ter železnica se je naslonila nanj.

Pozornost vzbuja, da je bila Celovška ravan kljub temu, da so bile tu na razpolago obsežne ravne ploskve sušnega značaja, poseljena samo z zaselki, ki so se iz njih šele kasneje razvile nekatere vasi (208), pač ob župnih cerkvah ter večjih gradovih, na primer v Grabštanju, v Žrelcu in še ponekod. Še danes imamo na Celovški ravnini po ogromni večini le majhne vasice in zaselke, pa nikjer samotnih kmetij, ki se začno pojavljati takoj s pobočji Satnice.

Tudi v moderni dobi je ostala Celovška ravan zelo krepko kmetska pokrajina. Svoje pridelke zlahka prodaja v bližnji Celovec, tem bolj, ko teče po dolgem po njej glavna železnica, ki šele tik nad ustjem Krke prestopi na desni dravski breg. Bližina železnice in glavnega mesta pa ni povzročila, da bi se tukaj naselila v večjem številu obrtna in industrijska podjetja. Nekaj opekarn v Celovški okolici, pa nekaj malega v Grabštanju, žag itd., pa malih drobnih obrti. Pač pa je seveda Celovec pritegnil precej delovnih moči, ki se vračajo vsak dan z dela na domove po vaseh. Pripomniti pa je, da se širi urbanizacijski vpliv iz

Celovca čez Jezernico h Kamnu in Vetrinju, kjer je nastala tekstilna industrija, po ravnini pa je na vzhod od Gline segel bolj malo. Zrcalo urbanizacijskih vplivov je razmerje, kako so se povečala naselja v bližini mesta in se je s tem povečala gostota. V celem spada Celovška ravan med najgosteje obljudene predele v Celovški kotlini. V področju vzhodno od spodnje Krke je bil gospodarski vpliv iz mesta že majhen; prebivalstvo se je tukaj v demografskem smislu le še malo množilo in končno jelo celo upadati. Ljudje so se odtod odseljevali, posebno iz vasi, ležečih na SV, vstran od železnice, navezanih samo na kmetijsko gospodarstvo. Čim zahodneje gremo, tem bolj se uveljavlja urbanizacijski vpliv Celovca v veliki gostoti in prav izdatnem demografskem napredku prebivalstva. V najnovejši dobi se je urbanizacijski vpliv Celovca razširil krepkeje in v obdobju 1934 do 1951 izkazujejo tudi kraji v vzhodnem delu Celovške ravnine zmeren prebivalstveni prirastek 5—15 % (202 a, 123).

CELOVEC

O pokrajinskem položaju Celovca moremo reči predvsem, da stoji mesto skoroda natančno sredi Celovške kotline. Postavljen je tamkaj, kjer se križata podolžna in prečna os kotline, nudeči prirodno osnovo za prehode na daljavo. Po podolžni osi teče velika obdravska pot, ki je našla modernega izraza z železnico iz Maribora na Beljak in na Franzensfeste, a po prečni osi prihaja čez Ljubelj starodavna pot iz Ljubljanske kotline pa teče dalje naravnost proti severu čez Neumarktski prelaz. Križišče teh dveh velikih poti in centralna lega v Celovški kotlini dajeta položaju Celovca po prirodi zelo velike prednosti, tem bolj, ko se na to prirodno enoto naslanja še dokaj obsežen obod, ki je stvoril političnogeografsko skupnost Koroške dežele.

Spričo tolikšne odlike celovškega pokrajinskega položaja je na prvi pogled zelo presenetljivo, da je Celovec vodilno mesto v Celovški kotlini ter prestolnica Koroške dežele šele dobrih štiristo let, pa da je bil pred tem samo neznatno mestece, a še to le primeroma kratko dobo, medtem ko v starem veku in v zgodnji slovenski dobi sploh tu ni bilo nikakega pomembnejšega naselja. Tekma za položaj vodilnega mesta in borba za vlogo prestolnice je kolebala v Celovški kotlini tako zanimivo, da se nam v njej razodevajo nekateri splošni odločujoči činitelji; njeno premotrivanje nudi na splošno in teoretsko zelo poučen vpogled v učinkovitost posameznih mestotvornih činiteljev.

Kateri nagibi so bili odločujoči, da je Virunum, vodilno mesto antike, nastalo na Gosposvetskem polju, se da samo ugibati. Ker je bilo to naselje že keltska če ne celo ilirska ustanovitev, se zdi najbolj verjetno, da so pri tem odločali pripravni pogoji za zavetje in okope v obvladujočih višinah Starega gradu (Gosposvetske gore), Štalenske in Šenturške gore. Za rimsko dobo je verjetno, da pot po podolžni osi ni imela kaj prida pomena, pa

Pod. 141. Celovec
Slika nam kaže mesto v pogledu od juga

spričo tega oddaljitev od nje ni pomenila neprilike. Za razpotje je Gosposvetsko polje jako prikladno, saj ga dosezajo suhe doline od obeh strani. Za slovensko dobo zgodnjega srednjega veka je bila pač najbolj odločilna tradicija iz rimske dobe, naselbinska, kulturnogospodarska in prometna, pa morda celo upravnoteritorialna, a nemara tudi naslonitev na zaščito nudeče gore z ostanki starih utrjenih postojank. Preložitev deželne prestolnice v Šentvid je pomenila pač prevlado novega strateškega momenta, a nemara še več poživitev velike poševne poti, za katero je Gosposvetsko polje ležalo ob strani.

Ko so leta 1518. prestolnico Koroške dežele preložili v Celovec, so se s tem oddaljili od poševne poti in se tako rekoč docela racionalno prestavili v križišče obeh osi Celovške kotline. Vloga vodilnega mesta in deželne prestolnice je odtlej ostala Celovcu brez osporavanja. Toda antropogeografski razvoj sam po sebi je

izrekel na njej nekaj kritičnih pripomb. Celovec je v moderni dobi napredoval le bolj zmerno, ako ne celo skromno, zraven njega pa se je dokaj dobro držal Šentvid, a zelo dobro uspeval Beljak ter v svoji mestni rasti celo dejansko tekmoval z njim. Nemara bi bil Beljak še mnogo uspešnejši v tekmi za prvenstvo v kotlini in deželi, da ga ni pri tem ovirala cerkvena posest bamberških škofov.

V moderni dobi je vse to prišlo zelo učinkovito do izraza v železniškoprometnem razvoju. Podolžna os kotline je pač dobila svojo železnico, s progo, ki je stekla leta 1863 iz Maribora do Celovca ter 1864 do Beljaka, podaljšana malo kasneje do Franzensfeste. Ko je nastajala železniška zveza v »poševni poti« Dunaj—Benetke, dasi v drugače usmerjenih namenih, je stekla čez Neumarkt na Šentvid in po Osojski dolini na Beljak do leta 1868.; proga od Šemfida po Gosposvetskem polju na Celovec, zgrajena leta 1869. je imela po svoji funkciji značaj lokalne železnice A ko je končno prišla še tretja velika železnica skozi Celovško kotlino, tursko-karavanško-bohinjska, so jo speljali iz zgornje Dravske doline skozi Beljak ter ob Baškem jezeru in in zgornjem Rožu na Podrožco, s predorom na Hrušico v Savski dolini. Kakor poševna železnica, je tudi ta proga Celovec pustila ob strani in zopet so morali leta 1906. zgraditi posebno progo mimo Žihpolja in skozi Rož, da so koroško glavno mesto zvezali s Podrožco in s tem na Trst. Očitno je, da je daleč na boljšem Beljak, ki je postal križišče vseh treh glavnih prog. Celovcu v nedvomno škodo je dejstvo, da prastara ljubeljska pot ni prišla do izraza v moderni dobi, ko ni dobila železnice. Zakaj s tem se je izjalovila možnost, da bi ostal Celovec tudi v moderni dobi križišče poti, tekočih po podolžni in prečni osi. (Železnico Neumarkt—Ljubljana v letih 1868—73 so speljali v kotu čez Šentvid—Beljak—Trbiž!) In končno je doživela še podolžna železnica okrnitev, ko sta oba zaključka, pri Mariboru in Franzensfeste, ostala v drugi državi. Železniška funkcija Celovca bi bila še mnogo bolj oslabljena, da ni tujskega prometa v poletnih mesecih; ta jo zelo poživlja, dajajoč jej poteze razgibanega prevoza na daljavo.

Z vidika prometa na daljavo ima Beljak brez dvoma zelo velike prednosti pred Celovcem. In ker stoji Beljak na stiku večjih gospodarsko različnih geografskih enot, kakor so Celovška kotlina, pa Dravska ter Ziljska dolina, so v njem osnove, Mariboru ter Ljubljani podobno, zelo dobre za rast v vodilno mesto. Celovcu pa je ostala in se ga trdno drži prednost osrednje lege v Celovški kotlini. Položaj na križišču podolžne in prečne osi ga

usposablja za osrednje tržišče in prav tako za upravno središče kotline ter obodnih predelov, ki še težijo vanjo. A ker ima severni del Celovške kotline svoje urbansko središče v Šemfidu, zahodni del v Beljaku, južnovzhodni del pa takšnega vodilnega mestnega središča nima, je očitno, da je bil Celovec, ki je bil nastal kot malo tržišče za osredje, pomenil glavno tržno in upravno mesto pred vsem za južni in vzhodni del kotline. Ali z drugimi besedami: Slovenskemu delu Celovške kotline je predstavljal Celovec glavno urbansko središče, v tem se je gibala poglavitna mestna funkcija tega naselja skozi stoletja. Kot tržišče za okoličane in upravno središče je Celovec na dobrem tudi po tem, da je obdan domala na vseh straneh in dokaj na široko s planim ozemljem, nudečim obilo zemljišča za kmetijsko gospodarjenje in dokaj gosto poseljenim.

Pri mestih na Slovenskem so razen prometnih nagibov odločali pri izboru namestitve tudi strateški razlogi, pri mnogih celo odločilno. Malokje je mesto postavljeno v nezavarovano sredo kotline. Povečini je strateški činitelj v zvezi s prometnim položajem urbansko naselje potisnil kam na rob. Celovec je eno takšnih mest, ki je postavljeno naravnost v sredino, ne da bi se moglo reči, da je strateški nagib imel pri tem kaj prida besede.

Topografska lega je zelo svojevrstna. Kakor malokatero od večjih mest na Slovenskem se more Celovec opirati na presenetljivo slabo naselbinsko tradicijo. Zakaj le do neke mere smemo šteti za njegovega prednika rimski Virunum, ki se je bil razmahnil na ilirsko-keltskih osnovah le nekaj kilometrov od tod na Gosposvetskem polju, ter zgodnjesrednjeveško Gosposveto s Krnskim gradom. Na ozemlju samega Celovca so arheološki sledovi zelo pičli. Ob Špitalskem griču, nekdanji Goričici (prim. krajevno ime Goritschitzen) so našli pri Podgoričici sledove naselbine iz latenske dobe in nedaleč od tod so zadeli tudi na rimske grobove ter druge arheološke ostaline iz rimskih časov. Brez dvoma so v zvezi z rimsko cesto, ki je tekla od Ljubelja čez žihpoljsko pretržje in mimo Vetrinja ter zahodno od Celovca in zahodno ob Goričici na Virunum (179). Ta prehod, ki je moral čez Glano, pa se nedvomno vsaj do neke mere naslanja na njen vršaj, je dajal poglavitni pomen soseski. Zakaj sicer je bila ravan na vzhodnem koncu Vrbskega jezera malo vabljiva, ker je preveč vlažna. Tudi povodnji so se morale tod precej uveljavljati, kakor smemo med drugimi sklepati tudi po imenu Otoče (Weidmannsdorf), ki ga ima nekdaj mala vas, sedaj že predmestje na južnozahodnem robu mesta. Podobnega značaja je staro ime

za nekdanjo vas, sedanje predmestno jedro Šentrupert (St. Ruprecht), ki se je poprej imenoval Flätschach, kar razodeva imenski razvoj iz Blata. Nadalje imamo na zahodni strani ob sedanjem Celovcu naselje St. Martin, ki se je prvotno imenoval v nemškem zapisu Zetoulich, kar se tolmači iz Sitovlje, po prebivalcih ob trstju (197, 27). Prvotna močvirnost celovške okolice je s temi imeni pač dovolj izpričana. Podoba je, da je prevlažno, povodnjim izpostavljeno zemljišče delalo preglavice v rimski dobi, pa da so ga ravno zaradi prehoda izboljšali. Zakaj sklepati smemo, da so že Rimljani izravnali Jezernico, katere premi tok je brez dvoma umetno delo. Da so ga opravili že v rimski dobi, smemo sklepati po tem, da o kasnejši regulaciji ni poročil niti sledov. Tudi je zanimivo, da je med slovenskim prebivalstvom še ohranjeno ime Lanjkart, ki se sicer bere le še v starih listinah (Lanquart) in ki se tolmači, da je romanskega izvora (197, 66).

Že zgodaj v slovenski dobi je morala biti celovška soseska precej obljudena, kakor priča obilica starih slovenskih krajevnih imen ter zgodovinski podatki. Toda začetek Celovca kaže zopet na Goričico in na prehod čez Glino, tudi Glana imenovano. V dobi med 1193—1199. se Celovec prvikrat imenuje in sicer kot trg (252; 197); sklepa se, da so mu podelili tržne pravice kakih 30 let poprej. Ta prvotni Celovec je stal precej severneje od današnjega in sicer na prodni ravnini med Goričico, šentviško cesto in Glino, neposredno ob brodu čez Glino, kakor priča že njegovo ime. Toda poudariti je, da se ime tudi v nemškem imenu Klagenfurt ne nanaša na Glano, marveč da je bajeslovnega izvora, enako kakor slovensko ime, ki se je prvotno glasilo Cviljovec (Lessiak, 197, 62; Boudouin de Courtenay, Arch. slaw. Phil. 26, 160; L. Pintar, Carniola, 1916, str. 155); nanaša se na bajne duhove, domujoče ob brodu.

Sredi XIII. stoletja, najbrž med leti 1246 in 1252., je deželni vojvoda Bernard Spanhajmovec trg Celovec preložil na sedanje mesto, menda ker mu je preveč nagajala Glina s svojimi povodnjimi. Toda bil je takrat še majhen in je obsegal le severno jedro sedanjega mesta, okrog Starega trga. Šele leta 1279. se Celovec prvikrat imenuje mesto. Prostor ob Goričici, kjer je stal trg prvotno, se je še dolgo imenoval »stari Celovec«, novi Celovec pa je bil postavljen na desno stran Gline, nekako ob vrh njenega sušnega vršaja, ki se prav plosko razprostira proti jugu. Ta zelo položni vršaj je ostal osnova Celovcu tudi v vsem naslednjem razvoju; še danes stoji domala vse mesto na njem. V razliko od večine ustanovljenih tržišč srednjega veka nima novi Celovec

nikake prirodne zaščite; mesto samo pa je s svojo lego obvladovalo bodisi podolžni kakor zlasti prečni prehod. Očitno je, da je bil Celovec ustanovljen kot tržišče za bližnjo kmetijsko okolico, postavljen pa prav ugodno v prometno križišče. Pogoj za tržišče v Celovcu je nastal šele, od kar in kolikor bolj je prenehavala vodilna vloga Gosposvetskega polja.

Brez primere večji razmah je doživel Celovec, ko so ga deželni stanovi v sporu z dotedanjim glavnim deželnim mestom

Pod. 142. Celovec
Slika nam kaže mesto od severovzhoda, s pogledom proti Vrbskemu jezeru ter gričem severno ob njem ter z Visošco (Osojščico) v ozadju

Šentvidom izbrali za novo prestolnico dežele Koroške in v letu 1518. vanj prenesli sedež stanovskih in vseh deželnih ustanov in uradov. Stanovi so mesto povečali, ga razširili ter ga močno utrdili. Saj je bil že od začetka namen zgraditi Celovec kot trdnjavo. Zato so ga opasali z močnim mestnim obzidjem. Celovec je doživel tako rekoč novo ustanovitev. Po načrtu so zgradili nove mestne dele na J in V od starega jedra, in sicer okrog Novega trga. Zaradi tega ima mesto skoro docela pravilno obliko kvadrata, ravne, pravilno v pravih kotih se križajoče ceste in ulice. Točno v pravokotni obliki je teklo obzidje okrog mesta in na sredi vsake stranice, 1 km dolge (177 a, 323), so bila po ena mestna vrata, beljaška in velikovška, šentviška in vetrinjska. Središče razširjenega mesta pa je zavzemal prostorni Novi trg, kjer stoji še danes veliki zmaj, znamenje celovškega mesta. Okrog Starega

trga vidimo še danes bolj ozke, manj pravilne in tudi nekoliko ukrivljene ulice, gradbeni ostanek prvotnega mesta iz XIII. stoletja, dasi je tudi ta mestni del umetna, po načrtu izvedena ustanovitev.

Tako pravilno, načrtno zgraditev in ureditev mesta je bilo tem lažje izvesti, ko so Celovec ustanovili na ravnem površju, vstran bodisi od reke kot od goric, tako da ni nikaka prirodna ovira delala zaprek. Za zvezo z Vrbskim jezerom so skopali Lendovski kanal (Lend), vodo iz njega pa napeljali v mestni jarek. V moderni dobi so ga podaljšali podzemsko skozi mesto in ga izpeljali v Glino.

Malo je mest, ki bi dosegla vlogo prestolnice po takšnem izboru. Komaj je mogoče dvomiti, da je prav osrednja lega v kotlini in deželi pripomogla Celovcu do tega izbora. Mesto je odtlej postopno napredovalo. Posebno pa se je povzdignilo gospodarsko življenje v njem v XVIII.'stoletju, ko so z izboljševanjem cest poživili promet čez Ljubelj do morja v Trstu. Potrdilo se je s tem, da je bila za Celovec, kar se tiče prometa na daljavo, starodavna pot čez Ljubelj najbolj važna in najbolj pobudna za gospodarski razmah. Obenem se že iz tega razvidi, kako je bilo mesto oškodovano v svojih življenjskih pogojih, ko se ni zgradila železnica v smeri ljubeljske poti.

Kakor že navedeno, v dobi železnic Celovec ni našel novih pobud za gospodarski procvit. S posebno prometno politiko so Celovčani dosegli, da so vlake od Dunaja v Italijo napeljali od Šentvida v Beljak skozi Celovec, kar pomeni ovinek 6 km od »poševne« poti (252, 32). In tako je Celovec v XIX. in XX. stoletju rasel le zmerno. Učinkovito se je kazala posledica dejstva, da je Koroška dežela, dasi koncentrično razvrščena v Podravju, vendarle razčlenjena na več dosti individualiziranih pokrajinskih enot, ki so si razvile lastna tržišča za svoje gospodarsko uveljavljanje. In tako so mesta Volšperk, Špital, Beljak in Šemfid tako rekoč tekmovala s Celovcem ter opravljala urbanske funkcije vsako v svojem dokaj obsežnem, po prirodi odkazanem gospodarskem območju. Prav posebno pa sta s Celovcem tekmovala Šemfid in Beljak, ki sta se v teh obdobjih dokaj znatno povečala, opravljajoč gospodarske urbanske funkcije za severni oziroma zahodni del kotline ter njenega obrobja. Celovcu so spričo tega ostale neposredne gospodarskotržne vloge predvsem za večji južnovzhodni del Celovške kotline in njenega obrobja ter za neposredno okolico, kar je zadostovalo le za primeroma zmerno rast mestnega naselja.

Poleg tega so se seveda v Celovcu uveljavljale upravne funkcije, temelječe v vlogi deželne prestolnice. Postal je sedež deželnih uradov, zavodov in institucij, bank in raznovrstnih denarnih zavodov, gospodarskih ustanov, srednjih in strokovnih šol ter kulturnih zavodov z muzejem itd., ki se jim delokrog razteza na vso deželo. Od kar so v letu 1787 semkaj prenesli sedež krške škofije iz mesteca Krke (Gurk), je Celovec tudi središče cerkvene uprave in verskih zavodov za vso deželo. K temu moramo dodati, da je Celovec tudi sedež političnega in sodnega okraja. Razen tega pomeni prosvetno in kulturno središče dežele; tu je obilo šol, tu so tiskarne in izhajajo časopisi in se tiskajo ter izdajajo knjige. Tu imajo sedež razne kulturne in znanstvene ustanove, je središče radijske oddajne postaje itd.

Na vlogo deželnega upravnega in prosvetnega središča se opira znatna trgovina. Bližnji okolici je dobrodošel vsakdanji trg, a bolj oddaljeno deželo, predvsem na jugu in vzhodu, zalaga z raznovrstnimi potrebščinami na drobno in debelo. Saj živi 18,1% prebivalstva od zaposlenosti v trgovini in prometu. V povezanosti z vsemi temi urbanskimi funkcijami se je zelo razvila drobna in srednja obrt, ki oskrbuje z izdelki in popravili bodisi meščane same, kakor tudi bližnjo okolico. Velike obrti ter industrije, ki bi oskrbovala vso deželo, je primeroma manj.

Za industrijski razmah priroda v Celovški pokrajini ne daje pobude. Zakaj niti ni rud v bližini, niti niso na razpolago omembe vredne dobre premogovne plasti. Tla v okolici nudijo pač glino za opekarne in keramično delavnost, pa gozda je tu v izobilju, nudečega lesa na izbiro. Toda tudi za žage in trgovino z lesom so kraji ob železnici na robeh kotline na boljšem. Največ še pomeni, da nudi kmetijstvo s svojimi proizvodi in pridelki blaga za predelavo v malem, stremečo za tem, da se zadovoljijo krajevne potrebe. Tudi mali obrtnosti je v veliko korist električna sila, ki jo pridobivajo v glavnem iz večje hidrocentrale, ki izrablja vodno silo Krke, nameščena ob ustju Gline.

V industrijsko mesto se Celovec ni razvil, prave industrije premore malo, zlasti ne take, ki bi delala za izvoz. V glavnem so se tu razvila industrijska podjetja, ki s svojimi izdelki krijejo potrebe meščanstva pa bližnje ter seveda tudi oddaljene kmetske okolice. Tu je nekaj živilske industrije z mlini in izdelovanjem testenin, slaščic in likerjev ter večja pivovarna, pa nekaj kemične industrije ter izdelovanje lanenega olja, lakov, mila, sveč itd. ter farmacevtskih in kozmetičnih predmetov, tu je izdelovanje pohištva in drobnih lesenih stvari ter nekaj žag, ki so se naselile

na obrobju mesta. K temu se druži še nekaj strojarske in usnjarske industrije in izdelovanje modnih predmetov, vrvarstvo, izdelovanje klobukov in slamnikov — vse v skromnih dimenzijah, medtem ko je večja stara volnarska industrija v Vetrinju. Končno je v Celovcu še nekaj strojne industrije, opekarne in oskrbovanje s keramičnimi ter betonskimi izdelki za potrebe domačega stavbarstva.

Ako imamo statistično ugotovitev, da živi 33,7 % celovškega prebivalstva od zaposlenosti v obrti in industriji (stanje 1951), je treba računati, da ima v tem obrt zelo velik delež. Zunanji podobi mestnega naselja dajejo tovarniški dimniki le malo potez.

V novejši dobi si je Celovec zelo prizadeval, da se čim bolj okoristi s tujskim prometom. Vrbsko jezero je oddaljeno samo 4 km, a tjakaj vozijo na gosto posebni vlaki. Mesto ima v bližnji obali pri Loretu obsežno moderno kopališče in parniki odhajajo z ladjišča na vzhodnem koncu jezera. V vseh smereh so zelo izboljšali ceste in marsikatero obdali z drevoredi. Vrtov in drevesnih nasadov je v Celovcu in okolici sploh mnogo.

V poletnih mesecih prihaja v Celovec obilo tujskih gostov, ki jim je všeč prijazno mesto z obilico zelenja, pa skoro brez industrijskega trušča in tovarniškega dima. Z izpolnitvijo in čim večjo zgostitvijo avtobusnih prog si Celovec prizadeva, da pritegne poleti turiste vsaj za kratke obiske, za trajno za naveže okoličane na mesto v neprestanem drobnem gospodarskem stiku. Lega v središču Celovške kotline, z obilico dolin, podolij in medgorij raznih smeri je ugodna za takšno prometno povezanost. Nič manj ko devet cest teče iz Celovca v kmetsko okolico precej enakomerno na vse strani.

Po svojem celotnem značaju je Celovec tipično večje upravno središče. Tu je od vsake gospodarske panoge po nekaj malega, vendar s težiščem zaposlenosti v javni službi in v mali obrti ter trgovini krajevnega obsega, le s skromnimi posegi v industrijsko območje. Nič manj ko 11,1 % vsega prebivalstva Celovca živi od zaposlenosti v javnih službah, a razen tega je štetje v letu 1951 izkazalo, da so svobodni poklici gospodarska osnova celo 7,7 % meščanov. Poleg tega pa je 24,9 % vseh prebivalcev Celovca navedlo, da je brez poklica. Temu primerno je bila rast mesta zelo skromna, tudi še v novejši dobi, kar se dobro zrcali v zunanjem licu mestnega naselja.

V začetku XIX. stoletja so odstranili mestno obzidje in s tem pridobljeni prostor porabili za široke ceste in nasade. Nastajala so predmestja ob glavnih dovoznih cestah, prav posebno pa se je

mesto širilo v železniški dobi na J in V h kolodvoroma, zlasti pa na jug k Glavnemu kolodvoru. V najnovejši dobi, v časih tujskoprometnega prizadevanja, se mesto širi bolj proti Šmartinu in Otočam (Weidmannsdorf), torej proti Vrbskemu jezeru ob goricah, kjer nastajajo na novo sredi zelenja prijetni novi deli z vilami in obilnimi nasadi.

Celovec je že v prejšnjih stoletjih imel napeljano vodo po preprostem vodovodu iz Gur in tudi danes jo dovaja glavni mestni vodovod iz Gur preko Postražice (Straschitz) v mesto. Ker pa je potreba po pitni in uporabni vodi v Celovcu prerasla zmogljivost studencev v Satnici, so v novejši dobi začeli dovajati vodo tudi iz drugih smeri. A še vedno je potreba po nadaljnji povečavi vodovodov za Celovec.[1]

Tudi pri Celovcu se je pokazal obče znani pojav, da je mesto v svojem starem obsegu raslo bolj počasi nego predmestja, kamor so se doseljevali ljudje iz okolice. Vedno bolj so nekdanje najbližje vasi postajale predmestja, posebno Šentrupert na jugu ter Šentpeter na vzhodu od mesta, stoječa ob obeh glavnih celovških kolodvorih. A nova predmestja so se širila tudi na sever proti Goričici (Annabichl) ter proti Šmartinu (St. Martin) na zahod. Vedno bolj so se predmestja zraščala s starim mestom v enotno urbansko naselje, toda meje politične uprave so še dolgo ločile oboje. Prvo upravno razširjenje starega Celovca so izvedli v letu 1892, toda docela neznatno, saj so priključili mestu komaj omembe vredne dele najbližjih okoliških občin Šentrupert, Šentpeter in Šmartin (252, 31). Drugo, a zelo temeljito razširjenje mestne občine Celovec so izvedli za časa hitlerjevske okupacije.

Samo mesto Celovec je štelo v letu 1880 18.747 prebivalcev in je naraslo do leta 1923 na 27.423, a do leta 1934 na 30.650 ljudi, kar pomeni v 54 letih prirastek za 63,2 %. Istočasno so se okoliške občine Šentrupert, Šentpeter, Šmartin in Goričica (Annabichel) skupno povečale od 4174 prebivalcev na 11.862 v letu 1923 ter na 18.690 ljudi v letu 1934, kar predstavlja skupno prirastek za 347,7 %. Določno sledi iz tega, da tvorijo te predmestne štiri občine skupno z mestom eno enotno urbansko naselje, recimo Veliki Celovec, ki je na njegovo ozemlje odpadlo v letu 1880 skupno 22.921 prebivalcev, a v letu 1934 49.295 ljudi. To se pravi, da se je v Velikem Celovcu prebivalstvo v teku 54 let pomnožilo

[1] E. Triplat, Die Entwicklung der städtischen Wirtschaft der Landeshauptstadt in den letzten hundert Jahren. Klagenfurt. Ein Ueberblick von der Urzeit bis zur Gegenwart. Klagenfurt 1950, str. 130.

za 115 %. Šele ta podatek nam razodeva pravo rast Celovca ter nam potrjuje, da je dokaj zmerna.

Celovec so v upravnem smislu razširili za časa hitlerjevske priključitve Avstrije k Nemčiji, v letu 1939, in ta razširitev se kasneje, ko je z letom 1945 Avstrija spet samostojna država, ni spremenila. Obseg mestne občine Celovca so zelo na široko potegnili, tako da pripada mestu obsežen areal na vseh straneh in da se je od prejšnjih 618 ha povečal na nič manj ko 5174 ha, medtem ko bi s priključitvijo samo doslej imenovanih štirih predmestnih občin obsegal le 4448 ha. Na jug sega novi Celovec do rečice Lanjkart, na zahod do Vrbskega jezera in na severnem bregu do Kurlič malo pred Krivo vrbo. Proti severu se je raztegnil do neposredne okolice Gospe Svete, ki pa je seveda ne vključuje, pač pa lepo razgledno Gosposvetsko goro (724 m). Na vzhod sega čez spodnjo Glino do Šentjakoba in tik pred Žrelec (Ebental).

Število prebivalstva se je Celovcu na ta način z upravno povečavo povečalo od 30.605 ljudi (v letu 1934) na 53.516. Do 1. junija leta 1951 se je število prebivalstva v razširjenem Celovcu pomnožilo na 63.824 (202).

Posebej se je treba ustaviti še ob poglavju narodnostnega položaja Celovca. Splošno znano in objektivno znanstveno dognano je dejstvo, da je bil Celovec tudi še skozi ves novi vek in celo še tja v drugo polovico prejšnjega stoletja obdan od vseh strani s slovenskimi vasmi in da je predstavljal mesto v slovenski pokrajini, na slovenski Celovški ravnini. Še čez sredo XIX. stoletja je narodnostna meja tekla okrog 10 km severno od Celovca, severno od Gospesvete in čez Štalensko ter Šenturško goro (189, 117—249). Seveda pa je bilo v prehodnem pasu med Celovcem in že poprej ponemčenim Glinskim predelom med slovenskim prebivalstvom zelo razširjeno znanje tudi nemškega jezika in popisovalci narodnostnih razmer iz srede XIX. stoletja zelo naglašajo dvojezičnost mnogih prebivalcev. Prebivalstvo, ki se je priseljevalo v Celovec, je spričo tega izviralo po veliki večini iz slovenske okolice in očitno je, da je bilo v veliki meri slovenskega rodu. Kakšno je bilo razmerje med Slovenci in Nemci v mestu v številčnem smislu, ni mogoče dognati; vsi opisovalci takratnih narodnostnih razmer pa soglašajo v poročanju, da je bilo to jezikovno mešano mesto.[1]

[1] Podoba je, da je narodnostno razmerje dobro označil koroški rojak Einspieler v pismu Petru Kozlerju (1851.): »V vseh predmestjih je večina

V teku druge polovice, posebno pa v zadnjih desetletjih XIX. stoletja je naglo napredovala germanizacija v prehodnem pasu med Šentvidom in Celovcem, kjer se je osredotočil promet med Celovcem ter že pred stoletji ponemčenim Glinskim predelom, severno Koroško in zgornjo Štajersko. Hkrati so se tudi slovenski priseljenci iz kmetske okolice v Celovcu priličili gospodarsko, politično in kulturno prevladujočemu nemškemu življu, odtujujoč se slovenskemu rodu. In tako se je zgodilo, da so se tudi v letih XX. stoletja iz vasi Slovenske Koroške, predvsem iz južnega in vzhodnega dela Celovške kotline, tisoči in tisoči slovenskih delavskih in kmetskih ljudi priseljevali in se še priseljujejo v Celovec in se tam uvrščajo v delo, v vse poklice in množijo ter ojačujejo mestno prebivalstvo, stoječe pod gospodarskim in kulturnim vodstvom nemškoavstrijske sredine in njenih političnih strank. Dotok iz slovenskih krajev ni mnogo zaostajal za priseljevanjem iz nemških področij v teku XX. stoletja; leta 1900 je bilo v Celovcu od vsega prebivalstva takih s staro domovinsko pravico v mestu samo 28 %, medtem ko je bilo novo priseljenih, to je takih, ki so imeli domovinsko pravico izven mesta, nič manj ko 72 %, in sicer v slovenskih okrajih 32 %

prebivalstva slovenska. Celó mesto je v nekaterih četrtih močno slovensko, seveda spet v nižjem razredu, ki nič ne velja. Nekatere poklice izvršujejo skoraj izključno le Slovenci, na primer trgovci z moko, salarji, pivovarji, kočijaži, mesarji« (189, 128).

Kdo se ne bi ob tem spomnil Prešernovih verzov, ki merijo na Ljubljano približno iste dobe:

Deutsch sprechen in der Regel hier zu Lande
Die Herrinnen und Herren, die befehlen,
Slowenisch die, so von dem Dienerstande.

V Župančičevem prevodu:

Po nemško govori pri nas večina
gospá, gospodov, vajenih veleti,
in po slovensko služna njim družina.

Dejansko so bile narodnostne ali bolje rečeno jezikovne razmere po večjih mestih slovenske zemlje v bistvu med seboj podobne. V nekih spisih iz srede XIX. stoletja se navaja za Celovec razmerje med Nemci in Slovenci takole: V mestu Celovcu je bilo takrat 6000 Slovencev, to je 63,7 %, a Nemcev 3419 ali 36,3 % (Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie NF III, 1861, str. 49 sl.; A. Ficker, Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1869; prim. B. Grafenauer, Koroški zbornik, 125, 143). Isti viri navajajo za isto dobo narodnostno razmerje za mesto Ljubljano, in sicer, da je bilo v njej 5000 Nemcev, to je 40,66 %, ter 7296, to je 59,34 % Slovencev.

ter v nemških 40 % (I. 603, 256). Da je velik del prebivalstva celo v sedanjem Celovcu slovenskega rodu, je vsekakor iz teh statističnih podatkov razvidno na prvi pogled.

Celovec je poglavitno mesto Slovenske Koroške in je najbližje tržišče ter največje urbansko središče zlasti za Gure, Rož in Podjunski predel. Ni čudo, da je Celovec tudi v teku zadnjih sto let ogromno pomenil tako za Slovenske Korošce kot sploh za Slovence v gospodarskem, kulturnoprosvetnem in političnem življenju.

V dobi narodnega preporoda je imel Celovec prav pomembno vlogo v slovenskem narodnem življenju. Tu so nastajala slovenska kulturna in narodna društva in izhajale so slovenske knjige ter časopisi ne le krajevnega značaja, marveč za vse Slovence. Najimenitnejšo vlogo je imela Mohorjeva družba, ki so jo ustanovili Slovenci tukaj v letu 1860 in ki ji je bilo končno (leta 1918) vključenih še nekaj čez 90.000 članov po vsem Slovenskem. V Celovcu je tiskala na leto celo vrsto rednih knjig in je v celoti poslala med ljudi preko 16 milijonov knjig samo v stari Avstriji do leta 1918 (181, 340), in sicer med rojake v domovini kakor tudi med izseljence, raztresene po svetu. Skratka: slovenski kulturno-prosvetni in politični ljudje iz Celovca so mnogo pomenili in Celovec je imel zelo pomembno vlogo v celotnem slovenskem življenju.

GLINSKI PREDEL

PREGLEDNA KARAKTERISTIKA — GOSPOSVETSKO POLJE

Po Glini smo imenovali ta predel, po poglavitni reki, ki izvira v severnem delu Osojskih Tur, teče v ostrem kolenu mimo Šentvida in še v enem kolenu mimo Celovca ter se končno izteče v Krko. Glina tedaj odmaka domala ves ta predel in smo ga zategadelj imenovali po njej v pomanjkanju imena iz žive govorice. Celovško ravnino, ki leži že v Vrbskem podolju in obsega tako ravan ob spodnji Glini kot ob spodnji Krki, smo obravnavali posebej.

Kar zadeva ime je pripomniti, da je podoba, da so tej reki tudi Slovenci sprva rekli Glana in da spada v vrsto tistih rečnih imen, ki so jih naši predniki podedovali od starega prebivalstva; sklepa se, da je keltskega izvora (197, 82). V zgornjem delu teče po sedaj nemškem ozemlju in ima tamkaj ime Glan. V spodnjem

toku teče po Celovški ravnini, ki ima še sedaj tudi slovensko prebivalstvo; Slovenski Poljanci, kakor tudi bližnji Gorjanci, ji pravijo Glana,[1] medtem ko se je po književnosti uvedlo ime Glina. Ne bi bilo tedaj napak, če bi uvedli tudi v književnosti ime žive ljudske govorice ter pisali o Glani in o Glanskem predelu.

Glinski predel bi mogli imenovati z dodatno označbo: Gorice in mokrine. V Osojskem Turju in v Gurah so gore visoke in tesno sklenjene, tu pa so nižje in tako rekoč razdrobljene na nepregledno množico hribčkov in brd, holmov in prav majhnih goric, le redkokje razvrščenih v nize in hrbte, po veliki večini dvigajočih se brez reda in najčešče posamič, dasi na gosto. Vmes med njimi se nam kaže pisana množica majhnih ravnic, izgubljenih med griči, brdi in goricami, raztresenih povsod, a nikjer znatnejše velikosti, ležečih tako rekoč posamič. Za ta predel je zelo značilna razvrščenost planega površja v obliki praznih dolin, kjer je očitno, da je nekdaj tekla reka ali potok. Takšna dolina se vije od Trga mimo Možberka in čez Dole (Ponfeld) ter Dhovše (Lendorf) k spodnji Glini; verjetno je, da je nekdaj po njej tekla Krka. Podobna krajša, prazna dolina se vleče od Glinske doline pri Hardeggu čez Šentpeter na Krnski grad (Karnburg). Tudi na vzhodni strani Gosposvetskega polja jih vidimo, kako se vlečejo prazne doline tja proti spodnji Krki. Podobnih, dasi ne kar na prvi pogled vidnih opuščenih dolin je še obilo. S slehernega holma se nam odpira razgled, ki nam pripoveduje, kako mnogovrstne in mnogoštevilne preložitve vodotokov so se tu dogajale, in sicer večkrat zapored. Pri tem so se nanovo nasipale ravnice, se prekrivale z morenami, vodicam se je zavrl odtok, da so ga morale iskati v novih smereh. V tem reliefu si ni lahko napraviti sliko o prvotnem normalnem površju, kakor se je bilo razvilo do nastopa diluvialne poledenitve. Celotna pokrajina Glinskega predela kaže v svojih ravnotah nadmorsko višino okrog 570 m na SZ, okrog 500 m v sredini, 480—455 m v Glinski dolini ter na Gosposvetskem polju in končno 450 m ob prehodu v Celovško ravan. Holmi, ki se dvigajo med ravnicami, so zelo različno visoki: so docela neznatne gorice in so malo višji, a vedno položni griči, zaobljeni hribčki ter malo bolj košati in čokati hribi z okrog 150—200 m relativne višine. Višje se dviga le primeroma malo osamljenih hribov, a še ti so omejeni v glavnem na podolžni pas, ki se vleče

[1] Dr. Josip Šašel, pismeno sporočilo.

od Trga čez severno Gosposvetsko polje proti južni Svinji. V njem se dvigajo najvišje gore Celovške kotline — razen Osojskih Tur — Šenturška gora 1015 m z vrhom iz triasnega apnenca, vidna izredno na široko, vzhodno od Gosposvetskega polja pa Štalenska gora 1056 m (Magdalensberg) in še druge. Okrog teh se razprostira sklenjeno gorovje Hrebelja (Krähwald), naslanjajoče se na Svinjo, tako da imamo vtis, kakor da smo že v ogelnem delu Svinškega gorovja, ki ga je le tesna dolina Krke, prvotno Krčice, ločila od obodne celote. S temi višjimi ter bliže skupaj nanizanimi hribi je zgornja Glinska dolina nekaj bolj osamosvojena, malo bolj obmejena od ostale kotline.

Toda razen v tej najsevernejši progi prevladujejo v Glinskem predelu nizki, zaokroženi hribčki iz kristalastih skrilavcev, griči in gorice, ki se jim tu in tam pridružujejo še povečini podolgovata brda morenskih nasipov. V tem živo razgibanem, prijetno nemirnem, z majhnimi višinskimi razlikami označenem površju se posebno pogosto ponavlja v krajevnih imenih značilno ime »gorica« in »goričica«, pojavljajoča se v najrazličnejših variantah in popačenkah ter prevodih (Goritschitzen, Annabichl, Bergl itd.). In res so gorice tista oblika površja, ki je dominantna domala v vsem Glinskem predelu.

Malodane vsake gorice pa se drži na eni ali drugi strani ali jo obdaja celo od več strani nasuta ali naplavljena ravnica. In prav v tem je ena poglavitnih razlik med koroškimi goricami ter goricami, karakterističnimi za panonsko obrobje: tu se povečini ne držijo skupaj, marveč je med njimi domala povsod precej prostora, ki ga zavzemajo ravnice. Menjava med goricami in ravnicami, ta je prav posebno karakteristična za Glinski predel. Ravnice pa so, kakor v glacialni pokrajini ne more biti drugače, domala povsod mokrine. V nekaterih se držijo še vedno majhna jezerca, toda tako plitva in že zarastla z vodnim rastlinjem, da so le še nekaki ribniki in jih geografske karte označujejo kot »Teich«, na primer pri Tigrčah, nedaleč od Zitič (Sittich), pri Goričah (Görschach, SV od Krive Vrbe) itd. Značilno je, da ni v Glinskem področju krajevnih imen, ki bi imela izvor v imenovanju po jezerih. Nekaj je mokrin, ki so bile prešle v barje in kjer je površje bilo prekrito s šotno odejo. Obilo je ravnic, ki jih je prebivalstvo imenovalo blato oziroma »Moos« in tudi v krajevnih imenih so zapustila ta blata sledove, kakor so Možberk (Moosburg), Flatschach itd. Mnogo mokrin je boljše kakovosti, bodisi da so po naravi manj zamočene ali da so jih z jarki do neke mere osušili; niso sicer sposobne za njive,

toda za pašnike in travnike jih še kar dobro uporabljajo. Mokrine so tedaj gospodujoča oblika ravnic med goricami, celo na Gosposvetskem polju in v Glinški dolini je aluvialno dno po velikem delu v mokrinah, samo z novejšimi melioracijskimi deli usposobljeno v bolj napetih področjih tudi za polje.

Med goricami in mokrinami posredujejo po veliki večini dokaj obsežne terase. Ponekod so le mokrine v robnih področjih toliko više napete, da so ocedne ali vsaj prav dobro sušne. Po drugod se z neznatnimi ježami dvigajo nad dnom. Saj moremo v mnogih barskih kotanjah opazovati, da je nekdaj vodna gladina stala višje, pa segala širše. Te ocedne, sušne terase in obrobne lehe so važne, ker nudijo dobrodošle prehode med mokrinami, predvsem pa omogočajo obdelovanje ter s tem pomagajo izrabljati ostalo površje. Naselja ter polja v Glinskem predelu se vezana nanje. Velik del goric je sicer poseljen in tudi polja so raztegnjena na njihova položna pobočja ter na široko zaobljene kope, vendar mnogi prestrmi hribčki so ostali področje gozda, popolnoma ali vsaj deloma. Na nekaterih so le naredko postavljene kmetije, bodisi posamič ali razloženo v skupinah. Glavno površje, ki si ga je človek izbral za svoje polje in za naselja, so nižje in prav nizke gorice, pa terase ter ocedni napeti prehodi med njimi in mokrinami. Saj je od tod najlaže izkoriščal sušno bližino za njive, mokrine za pašo in travnik, brdo pa za gozd. In natanko ista slika se nam pokaže na širših ploskvah Glinske doline ter Gosposvetskega polja, kjer se vrstijo na obeh straneh vasi s polji nad ježami, ki ločijo aluvialne mokrine ob reki od sušnih teras, pa na ocednih lehah ob vznožju.

Tudi Gosposvetsko polje obdaja napet rob s terasami, dovolj vzpetimi nad pretežno vlažno aluvialno ravnino. Police so sicer ozke, toda s svojim sušnim zemljiščem so vendarle nudile človeku dobrodošle možnosti za naselitev. Vsa iz antike in iz zgodnjega srednjega veka znana naselja, ki je na njih slonela vodilna antropogeografska vloga Gosposvetskega polja, so stala na njih, bodisi Virunum, kakor Krnski grad in Gospa Sveta.

Veren odraz takšnih geomorfoloških razmer je oblika naseljenosti. Kakor je Glinski predel svet malih površin, tako je bilo tu prostora samo za majhne naselbine. Komaj za zaselke je bilo prostora ob goricah ter na njih in le za zemljišče, razporejeno brez kakega sistema ali trdnih pravil. Docela naravno je, da vidimo domala v vsem Glinskem predelu skoraj le zaselke, ki so se ob večjih križiščih in ob cerkvenih središčih razrastli v

manjše vasi. A mnogi so ostali majhni kot so bili nekdaj, obilo pa je neznatnih skupin domov. Na nekaterih goricah in hribih ter planjah v višjih legah so celo le posamič stoječe kmetije z zemljiščem v celkih. Večjih vasi je prav malo, a so omejene na rob širših dolin, zlasti na Gosposvetsko polje in Glinsko dolino, kjer je prometno ugodna lega ali drugačna gospodarska funkcija povzročila njihovo naglo povečavo.

Zelo zanimivo poglavje je potek poselitve in kultivacije. Sledovi zgodnje poseljenosti so nanizani na napeti rob ravnot, zlasti večjih dolin in na gorice ter celo osamljene gore. Arheološka karta (179; 182) kaže izredno mnogo naselbinskih sledov iz rimske dobe in manj arheoloških izkopanin iz prazgodovinskih časov. Osredotočeni so na sušne robove Gosposvetskega polja in Celovške ravnine, vidimo jih ob Glinski dolini ter pri Trgu. Zdi se, da je promet rimskih cest v redke zgodnje kulturne jase privabljal čim dalje več ljudi in da se je obljudenost zgostila ter na široko razprostrla v rimskih časih, ko so prometno-prehodne ugodnosti severnega dela Celovške kotline posebno učinkovito prišle do veljave, bodisi zaradi velikih, na daljavo stremečih poti, kakor zaradi bližine središč noriškega železnega rudarstva in obrtništva.

V razvoju poseljenosti pomeni pokrajina Gosposvetskega polja izredno zanimivo področje. Sledovi zgodnje poseljenosti so znani z nekaterih robnih območij ravnine ob Glini, toda kar vzbuja največjo pozornost, so obilni arheološki sledovi z višin. Na gorah, ki se vzdigujejo največ posamezno ob Gosposvetskem polju, so našli obilne sledove človeškega udejstvovanja bodisi iz ilirske in keltske dobe, kakor zlasti iz rimskega obdobja. Stare najdbe izpričujejo zgodnjo poseljenost Šenturške gore (1015 m). Obilni so arheološki sledovi na Starem gradu 742 m (Gosposvetska gora, Maria Saaler Berg), prav tako na Štalenski gori ter na mnogih najvišjih vrhovih okrog nje. Prav posebno so obrnila pozornost nase nova razkopavanja na Štalenski gori (1056 m, Magdalensberg), kjer so odkrili nenavadno obilne in raznovrstne sledove obljudenosti iz železnih časov, zlasti pa tudi iz rimske dobe (251; 254). Gospodarsko udejstvovanje starega prebivalstva na teh gorah se je moralo nedvomno raztezati tudi na podgorje, ker višave same niso mogle nuditi dovolj življenjskega obstoja.

Arheološki sledovi iz rimske dobe so osredotočeni okrog največjega koroškega mesta rimske dobe, Virunuma, ki je stal na Gosposvetskem polju, na levem robu doline, nekaj kilometrov

proti SSV od današnje Gospe Svete. V Virunumu so se stekale ceste od več strani, predvsem ona iz Italije čez Santicum-Beljak in od panonske strani čez Juenno-Podjuno ter ljubeljska, a tod skozi je držala cesta po Neumarktskem podolju, skozi Noreio itd.

Slovenska poselitev se je tesno naslonila na rimsko dediščino. Poudarja se, da je bilo Gosposvetsko polje s široko okolico poglavitno jedro slovenske naselitve na Koroškem (182, 183). Tu so se stari Slovenci naselili posebno na gosto. Gosposvetsko polje je kakor v rimski tudi v zgodnji slovenski dobi ohranilo vlogo političnega središča dežele. Tu je bil Krnski Grad (182, 110)

Pod. 143. Gospa Sveta

sedež karantanskega slovenskega kneza. Gosposvetsko polje s širokim okolišem je bilo sedež najmočnejše slovenske župe, ki se je povzpela do prve v deželi, naslonjena na podobno gosto obljudeno prisojno stran Glinske doline med Trgom in Šentvidom, kjer se je bilo naselilo posebno mnogo kosezov in pa Hrvatov (župa Hrvatov »Pagus Chrouat«). Krnska gora nad Gradom, sedanja Šenturška gora, je nudila s svojo obvladujočo lego tako rekoč naravno oporišče ter osrednjo trdnjavo. Tukaj je nastal sedež prastare cerkvene organizacije, pri »Karantanski cerkvi«, sedanji Gospe Sveti. Predel okrog Gosposvetskega polja se je sprva imenoval »Carantanum« v latinski obliki, izvirajoči iz keltske (182) označbe, pa se je polagoma razširil od tod kot deželno ime. Celo Slovence na sploh so nekaj časa imenovali Karantance, kar zgovorno pripoveduje, kako vodilno vlogo je imel predel okrog Gosposvetskega polja v političnem in kulturnem razvoju dežele. Današnje nemško (Kärnten), latinsko (Carinthia) in slovensko ime za Koroško izhaja od tod. Še dolgo

se je politično težišče dežele nahajalo na Gosposvetskem polju, kakor nam priča tudi starodavni obred umeščanja koroških vojvod, pa zunanja priča vsega tega, knežji kamen pri Krnskem gradu, zdaj v Celovcu, ter vojvodski prestol pri Gospe Sveti.

Kasneje v srednjem veku je Gosposvetsko polje izgubilo vodilno vlogo v političnem dogajanju Koroške dežele. Kot glavno mesto se je razvil najprej Šentvid, z začetkom novega veka pa Celovec.

Gosposvetsko polje se je dolgo nahajalo na narodni meji, ki se je tudi v tej soseski po velikem delu naslanjala na ovire, s katerimi se je priroda upirala prometu, in sicer na višave s Štalensko goro na vzhodni ter na Šenturško goro na zahodni strani. Toda po dolini, po Gosposvetskem polju samem, je bilo vedno dokaj živahno. Tu je tekel promet med staro in novo prestolnico Koroške, kakor tudi od severnih koroških dolin proti jugu. A delež kmetskega prebivalstva je ostal dolgo znaten. Gospa Sveta pa je privabljala ljudi k sebi tudi kot zelo znana, daleč naokrog sloveča stara božja pot, ki so jo mnogo obiskovali tako iz slovenskih kakor tudi iz nemških krajev. Romarji so navadno obiskovali tudi nekatere s cerkvami opremljene gore, kakor je Štalenska in Šenturška gora. Nemara je tudi to staro romanje nekoliko pripomoglo k razvoju narodne meje, ki se je dolgo držala teh romarskih krajev. Povečani promet v XIX. stoletju pa je omajal narodnostno razmerje, kjer že sredi stoletja mnogo pripovedujejo o dvojezičnosti znatnega dela prebivalstva in o doseljevanju Nemcev, ki jih je semkaj vabilo gospodarsko izkoriščanje romarskega prometa. Vendar je šele v prvih desetletjih XX. stoletja v zadnjih domačijah Gospe Svete zamrla slovenska govorica.

TRG IN TRŠKI KOT

Vsi večji kraji v Glinškem predelu so nastali ob glavnih prometnih žilah. Med njimi sta pomembna Šentvid in Trg, saj je prvi imel vodilno vlogo v vsej deželi, medtem ko je Trg le manjše tržišče, toda se odlikuje po nekih svojevrstnih potezah svojega položaja.

Trg stoji v zelo živahni, zelo razgibani pokrajini, ki pa se v bistvenih potezah ne razlikuje od celotnega Glinskega predela. Prometno geografsko je tu prav pomembno krajevno razpotje in križišče. Zakaj tod poteka Osojsko podolje, po katerem teče že od nekdaj pot, ki po bližnjici veže stari prehod v Italijo mimo Beljaka. Že rimska cesta je tekla tod in ob njej je ostalo

obilo arheoloških sledov. In staroslovenska naselitev je bila tudi semkaj segla z veliko intenzivnostjo, osredotočena okrog Trga in okrog Potvinja (Tiffen) ter Zokave (Himmelberg). Tudi dandanes je ves ta kot zelo dobro obljuden. Tu se Celovška kotlina zajeda dokaj daleč proti SZ, v obliki kota, ki ni nič drugega kot spodnji del nekdanje Krške doline. Trg je postavljen na raztoku med vijugama Gline in Tiebela. Tod je najzložnejši prehod v zgornjo dolino Krke in še danes gonijo kmetje iz Celovške kotline tod mimo živino na planine v Krških Alpah. Trg je svojo trško vlogo dobil po tej križpotni legi, temelječi na sila zanimivem hidrografskem sotočju in hkrati raztočju. Še danes teče iz Trga nič manj ko sedem cest in ker vozi mimo velika poševna železnica, mu je ostala tudi v moderni dobi znatna središčna gospodarska in prometna funkcija. Tržne pravice je dobil že leta 1176 (197, 80). Bližnje slovensko prebivalstvo ga imenuje še dandanes samo Trg (197, 80). Tiebel nudi dobro vodno moč in na njem se vrstijo žage kar druga za drugo. Okolica je lepo gozdnata, a tod skozi je usmerjen glavni dovoz lesa iz zgornje Krške doline. Toda okolica Trga razpolaga tudi z dobrimi vodnimi silami. Zato se je tu že zgodaj naselila obrt in nanjo se je naslonila industrija novejše dobe. Ob teh vodah so se naselile večje žage in tudi tovarne lesovine (v Poitschach) ter drugo predelovanje lesa, a tudi opekarne, keramična, tekstilna ter živilska industrija itd. V okolici se je ohranilo in znova zacvetelo izdelovanje srpov in kos (Zokava-Himmelberg) in druga kovinska industrija (Poitschach). Zlasti močno pa je v Trgu trgovanje s kmetijskimi proizvodi in zelo slovijo živinski sejmi.

ŠENTVID NA GLINI

Šentvid (St. Veit) ob Glini ima zelo ugoden pokrajinski položaj. Tu se od prečne osi, ki sprovaja promet od Ljubelja in Ljubljanske kotline po Gosposvetskem polju na Neumarktski preval, razhaja že tolikokrat imenovana velika »poševna pot« Dunaj—Benetke. Šentvid ima tedaj kot križišče prometnih zvez na velike daljave pogoje za večje urbanske funkcije. Poleg tega je tu sila zanimivo hidrografsko medvodje, ki nas spominja na hidrografsko pozicijo Trga: vijugi Gline in Krke se tu najbolj zbližata, a med njima posredujejo zložna medgorja po ravnem. Vrh tega je v bližini velika sovodenj na srednji Krki in so od tod zložno odprti prehodi v doline njenih pritokov, posebno Krčice. Plana pokrajina sega na široko na JZ, J in JV ter na S

in SV; v vseh razdobjih je bila dobro poseljena in nudi na sušnih lehah obilo možnosti za obdelovanje. Glinska dolina je sicer v svojem dnu po velikem delu prevlažna, sposobna le za travno kulturo, toda spremljajo jo obsežne sušne terase. Vrh tega so južna pobočja Vimiških gora izredno ugodna, preoblikovana v stopnjah z obilnimi planjami, ki so zelo dobro obljudene. Že na zunaj priča o tem obilica naselij na višinah. Neverjetno mnogo pa je gradov na brdih, ki obdajajo Glinsko dolino pri Šemfidu. Danes ležijo sicer po veliki večini v razvalinah, a pričajo nam, kako važna je bila nekdaj posest teh prehodov, ki jih je bilo mogoče s trdnimi postojankami na višini obvladovati.

Arheološke najdbe pričajo, da je stalo že v starem veku v bližini Šentvida, bolj na JZ, večje naselje; nekateri so celo domnevali, da je tu stala znamenita stara Noreia (179). V srednjem veku se Šentvid[1] pojavi primeroma pozno, pač spričo zgodnje prevlada naselbinskega in političnega gosposvetskega središča. Leta 1131 se imenuje vas Šentvid, leta 1199 trg, a od leta 1290 je mesto (197; 207). Kasni srednji vek je doba njegovega najlepšega uspevanja, ko so si ga koroški vojvode izbrali za glavno mesto. S pričetkom novega veka se je stvar spremenila, ko so deželno prestolnico leta 1518 prenesli v Celovec. Toda ostala mu je kljub temu zelo pomembna urbanska vloga, posebno pa se je njegova prometnogeografska pozicija obnesla tudi v novih pogojih. Vedno znova se je izkazalo, da je z vidika prometa na daljavo Celovec slabše izbran nego Šemfid, ki mu je pač v poglavitno oporo lega na veliki poševni alpski poti. Od nje se je v dobi železnic morala zgraditi posebna proga po Gosposvetskem polju na Celovec, s kasnejšo dopolnitvijo do Podrožce. Tako je nastal železniški trikotnik Šemfid—Celovec—Beljak, ki je tako značilen za prometno ogrodje Celovške kotline in ki tako nazorno ponavlja njeno trikotniško obliko; Šemfid pa je njega važna ogelna postojanka. In po železnici v dolino Krčice do Hüttenberga vozijo vlaki iz Šemfida, dasi se proga sama cepi ob postaji v Launsdorfu. Najbrž ni slučaj, temveč zvezano z važno strateško točko tega predela, da nam zgodovina zgodnjega srednjega veka razodene tu najbolj zgoščene naselbine Hrvatov. Področje med Šemfidom in Trgom se v starih virih imenuje

[1] Med slovenskim prebivalstvom Celovške kotline je ohranjeno lastno ime za Šentvid, in sicer v obliki Šemfid (179, 82). Mogli bi tedaj tudi v književni slovenščini uporabljati obliko Šemfid poleg ali namesto Šentvid, podobno kot Šembid in Šembije za primorske Šentvide.

Hrvaški okraj in še danes, ko je vsa ta lepa pokrajina že docela ponemčena, pričajo posamezna krajevna imena o tej svojski preteklosti (na primer vasica Krobathen in gora Krobather Berg 867 m nad Glaneggom; 182; 183). Pomembnost strateških nagibov se je v tem prehodnem področju stopnjevala v soseski okrog Šentvida in ne čudimo se, da se je deželna prestolnica Koroške v srednjem veku ustalila tukaj.

Če tudi Šemfid ni ohranil urbanskega vodstva v deželi, mu je trdno ostala vloga prvega mesta v severnem delu Celovške kotline ter povrhu tudi njenega širokega severnega sosedstva. Pripadla mu je tudi znatna upravna funkcija, postal je sedež obsežnega političnega okraja ter raznih uradov in šol. Trdno drži svojo pozicijo tretjega največjega mesta v deželi. Zlasti se uveljavlja njegova funkcija živahnega krajevnega tržišča. Zakaj njegova bližnja okolica je gosto poseljena in je ostala pretežno kmetijska. Zalaga jo z obrtnimi ter trgovinskimi potrebščinami ter ji odkupuje kmetijske pridelke. Poleg upravne vloge je trgovina njegova poglavitna funkcija, ki se jej pridružuje obrtnost v manjšem obsegu, medtem ko se je mogla industrija le skromno razviti, z več žagami, nekaj lesne, kovinske, keramične ter kemične industrijske in drugačne delavnosti.

Šemfid je ohranil značaj mirnega, tihega mesta tudi v svoji zunanji podobi, dasi stoji na prometno tako pomembni postojanki. Stoji na ravnem, toda v nekoliko napetem levem robu Glanske doline. V tločrtu se mu še sedaj pozna, da je nastal na cestnem križišču; postavljen je po dolgem ob glavni »poševni« cesti, ki se od nje cepijo ostale tri. Staro mestno jedro je tudi v stavbinskem pogledu jako lepo ohranjeno okrog osrednjega tržnega prostora. V novi dobi se mesto veča bolj zmerno, največ ob glavnih cestah, ki ga vežejo s kmetsko okolico in z obema velikima kolodvoroma. V letu 1869 je imel 2322, leta 1910 5457, leta 1934 7332, a v letu 1951 9092 prebivalcev. V Šemfidu pripada poklicni skupini v obrti in industriji zaposlenih samo 32,4 %, poleg 26,8 % v trgovini in prometu delujočih, medtem ko je samostojnost brez poklica izkazalo 23,3 %. Ostalo odpade na manj pomembne poklice, a med njimi na kmetijstvo le 2,9 %.

SEVERNI OBOD CELOVŠKE KOTLINE

KRŠKE ALPE. Gore in pogorja, ki obdajajo Celovško kotlino na severnozahodni strani, od Drave do Neumarktskega prelaza, se imenujejo s skupnim imenom Krških Alp (Gurktaler Alpen);

Krka teče po dolgem po njihovi sredi, a le manjši robni deli gorovja ostanejo izven njenega porečja.

Enakomerna sestava škriljevih kamnin povzroča, da v njih prevladuje zelo enakomerno, povečini celo kar enolično izoblikovano površje. Enakomerno razporejene višine v plečatih, široko zaobljenih vrhovih in hrbtih, na široko položna pobočja, dolgi lepo zaokroženi pomoli v klinih med dolinami ter položne grape, po večini prostorne doline, povsod pa mirne, široko potegnjene oblike, tako je površje v področju Krških Alp. Le ponekod so kamnine za spoznanje trše, da so nastale bolj strme oblike, kakor je zlasti na višjem SZ; tamkaj je znatnejša nadmorska višina pripomogla do razvoja visokogorskih vrhov, okrog obeh najvišjih gora Eisenhut 2441 m in Königstuhl 2331 m. Zahodni del Krških Alp je znatno višji od vzhodnega, vrh tega pa je povsod tako, da se gore in pogorja znižujejo od S proti J ter da so najnižje v severnozahodnem obodu Celovške kotline. V celem tedaj po ogromni večini prevladuje značaj sredogorja, le v majhnem področju zadaj na SZ je visokogorsko površje.

Kakor drugod v Centralnih Alpah tudi tu razpadanje in preperevanje proizvaja zelo mnogo prepereline. In ker so po velikem delu pobočja primeroma položna, jo izpiranje le počasi odplavlja in površje je po veliki večini pokrito z debelo plastjo prsti. Zato je gorovje področje ogromnih sklenjenih gozdov, ki jim podnebje omogoča uspevanje visoko navzgor. Zgornja gozdna meja poteka v zunanjem pasu gorovja ob Celovški kotlini 1650 do 1770 m visoko, a v notranjih ter severnozahodnih področjih okrog 1800 m, na najvišjem delu celo 1900—2000 m visoko (177). V nasprotju z apniškim površjem so v gorovju nad gozdnim ozemljem znatne ploskve, kjer so lepe trate, obsežni planinski pašniki. Zato predstavljajo Krške Alpe izvrstno planinsko področje, kjer se obilo površja uporablja za planinsko živinorejo. To je tudi za Celovško kotlino znatne gospodarske važnosti. Vsako poletje pošljejo celo iz oddaljenih področij sredi Celovške kotline živino na pašo v planine Krških Alp (249).

Med pretržji, ki so zarezana v smeri od SZ proti JV, je najbolj vidno in pomembno podolje, v katerega zgornjem delu teče zgornja Krka. Podolje se nadaljuje preko docela neznatnega prevala pri Tiebelu. Rečica Tiebel teče s svojim zgornjim tokom po njem, po podolju, ki se čez Zokavo (Himmelberg) vleče proti JV ter se na široko odpira v Celovško kotlino pri Trgu (Feldkirchen). Podolje predstavlja prirodno pot iz Celovške kotline v osredje Krških Alp in kaže pot pastirjem ter živini na planin-

sko pašo, kakor je nekdaj dovajala tok naseljevanja, vzemimo prihod Slovencev v zgornjo Krško dolino (182, 112).

Tudi med Trebinjskim podoljem in zgornjo Krko se gorovje znižuje v smeri proti Celovški kotlini. Med Arijskim podoljem ter Osojskim jezerom ležeča gorska skupina pa neposredno obrobl ja Celovško kotlino. Najvišje gore so v njej nanizane v smeri od ZJZ proti VSV in sicer docela sklenjeno, tako da so od jezerske strani, ki se vanjo spuščajo zelo strmo ter ne kaj prida razgibano, videti kakor sklenjeno pogorje. Glavni del pogorja se dviga ploščato v nadmorskih višinah med 1500 in 1600 m, samo v sredi se vzpne višje, v Visoščici ali Osojščici (Gerlitzen), dosezajoč 1910 m. To je sploh najvišja vzpetina v obodu Celovške kotline, pripadajočem Krškim Alpam. Ker se dviga strmo in neposredno nad Osojskim jezerom, je daleč vidna in zelo markantna razgledna gora, nad lepimi položnimi tratami, vabečimi pozimi na smučanje. Ni čudo, da so ravno na Kancel ob Visoščici speljali od Beljaka vzpenjačo, ki omogoča turistični promet na veliko.

GROBNIŠKO POLJE (Krappfeld) je najsevernejši kot Celovške kotline, pomaknjen že skoro docela med gore. Vsekakor je to njen najbolj samostojen del, najbolj ločen od celote, tembolj ko se vleče po dolgem proti severu, zožujoč se polagoma. Predstavlja osnovo za prehod v dolgo in dokaj široko prečno pretržje, ki se vleče v glavnem v smeri od juga proti severu, vežoč severni del Celovške kotline preko sedla pri Neumarktu 888 m z zgornjo Mursko dolino med Murauom in Unzmarktom. Prirodno je, da je to pretržje postalo osnova za prometne zveze iz Celovške kotline proti S in SV pa preko tega še dalje za poti od severne Italije in Jadrana v severnovzhodne Alpe. Zato jo je človek uporabljal za prehode že zelo zgodaj.

Neumarktsko pretržje, ki se je v prevalni soseski v dobi stare slovenske poselitve imenovalo Grasuplje, Na Grasupljem (182, 116), in bi mu potemtakem mogli reči Grasupeljski prelaz, predstavlja že staro prečno reliefno drepresijo. V njega južnem območju, na prehodu v Grobniško polje, so zelo na široko ohranjene triadne in kredne plasti in na njih leži celo obsežen ostanek eocenskih marinskih usedlin, zlasti v vzhodnem delu tja do Krčice (Görtschitz), pričajoč o starem morskem zalivu, segajočem semkaj. Ta depresijski pas je moral zelo krepko in dolgotrajno privlačiti nase vodni odtok, saj vidimo, da se še danes vsa vzhodna polovica Krških Alp odmaka semkaj in da je hidrografska mreža

iz širokega področja osredotočena na podolje med Neumarktom in Šentvidom.

Grobniško polje vzbuja v marsikaterem pogledu vtis, kakor da smo tu v posebni kotlinici; osamljene gorice in hribi, dosezajoči relativne višine 150—200 m, dvigajoče se na prehodu v Glinski predel, še prispevajo k temu vtisu. V toku kvartarne poledenitve je imelo Grobniško polje prav zanimivo vlogo; veliki dravski ledenik je s svojo levo izboklino od JZ segal še nekako do južnega njegovega obrobja, do Kraiga, Kriebela in do višin severno in vzhodno od Dolgega jezera (Längsee), med tem ko je odcepek murskega ledenika od severa segal do Hirta med sotočjem Motnice in Krke (37; 177). Ni čuda, da je Grobniško polje tako na debelo prekrito s fluvioglacialnim drobirjem, v robnih področjih na S in zlasti na jugu pa tudi z morenskimi grobljami in nasipi. Po umaknitvi ledenikov se je voda razlila po najnižjem ozemlju med nasipinami, v obsežno, zelo členovito jezero, ki se je kasneje sicer naglo krčilo, a se vendarle ohranilo do danes v zmanjšanem obsegu kot Dolgo jezero (Längsee). Tudi reke so v območju Grobniškega polja zelo menjavale svoje struge in ostalo je po njih obilo opuščenih plitvih dolin in strug. Na novo ustaljene reke, med njimi glavna Krka, pa so zelo krepko in prav globoko razrezale prodno nasipino ter v njej izoblikovale terase v zaporednih višinah. Tudi po izobliki površja v dobi kvartarja se tedaj Grobniško polje razlikuje od prave Celovške kotline.

S svojimi sušnimi planimi ploskvami nudi Grobniško polje obilo možnosti za kmetijstvo. Vendar vzbuja pozornost, da je ostalo tako mnogo površine na višjih pleistocenskih terasah neizkrčene, področje gostega sklenjenega gozda. Saj so celo še na spodnji ravnini dokaj obsežne ploskve zarastle z gozdom, dasi je glavni del urejen v lepo, rodovitno polje, kjer pridelajo precej žita. Le na prvi pogled se zdi, da je središče ravnine slabo ali pa nenaseljeno (182, 115), zakaj ravno osredje je vse v njivah, svoje vasi pa so ljudje postavili na rob ravnine. Vrstijo se bodisi ob ježah v bližini Krke, kakor na robu ravnine, posebno na vznožju hribovitega oboda, kjer stoje največje vasi. Pa tudi pobočja so na vseh straneh pretkana s kulturnimi jasami, ki se svetijo ob njih največ samotne kmetije, ponekod tudi majhni zaselki. V celem je Grobniško polje še kar dobro poseljeno.

Človeka je na Grobniško polje dovajal tudi promet. Že rimska cesta je tekla tukaj in v srednjem veku je šlo obilo trgovskega posredovanja tod skozi. Železniška proga se drži vzhodnega roba, kjer so nanizani največji kraji in kjer so ugotovljena

najstarejša prazgodovinska in srednjeveška naselja. Središče poseljenega področja se je nahajalo v vseh razdobjih v severnem delu Grobniškega polja, od koder je prehod v Krško zgornjo dolino ter so na glavno pot najbližje zveze z železnikarskim področjem okrog Hüttenberga. Tukaj teče sedaj lokalna železnica po dolini Krčice z izhodiščem pri Launsdorfu, kjer je opuščeno dolino izrabila tudi glavna proga na Šentvid. V severnem robu so se tudi stari Slovenci najgosteje naselili (182, 115). Pri Kapli (Kappel) so našli staroslovenske arheološke ostanke, v obližju prazgodovinskih sledov. Ob bližnjem osamelcu Goritzen spominja na nekdanje koseze vasica Edling. A v bližini rimskega Matucaium je nastalo v srednjem veku poglavitno naselje in tržišče za Grobniško polje, trg Stari dvor (Althofen) in ob njem Stari trg (Altenmarkt). Althofen ali Stari dvor je tržno središče Grobniškega polja in njegovega severnega sosedstva, posebno ko je tudi sedež sodnega okraja.

CELOVŠKA KOTLINA V PREBIVALSTVENEM PREGLEDU

Celovška kotlina je po morfogenezi in malih oblikah površine mlada pokrajina, kakor jih je malo enakih na Slovenskem. Plast prepereline nikjer ni debela, prsti je malo, bodi na živi skali kot na nasipini. Podoba je, da je bilo za obdelovanje bolj privlačno zemljišče na ustrezajočem morenskem drobirju, ki je raznovrstne sestave, in zlasti na ravnih ocednih ploskvah rečne nasipine ter naplavine. Obilica jezer in barij ter močvirij je zmanjševala površino, ki se je dala gospodarsko izkoriščati. Pač pa so bili domala povsod, razen nemara v preveč zamočenih ali prepogosto preplavljenih mokrinah, zelo dobri pogoji za gozd.

Mnogi znaki kažejo, da je primitivni prvotni človek v našem geografskem področju najbolj iskal sušno zemljišče, kjer so mu bile za obdelovanje na razpolago dovolj obsežne ravnote ali vsaj le malo nagnjene planje. Po teh izkušnjah je podoba, da Celovška kotlina v prazgodovinskih časih ni bila vabljiva za človeka. Ob premotrivanju arheološke karte se nam točno postavlja zaključek, da je bila Celovška kotlina v starejših razdobjih, bodi v kameni kot bakreni in bronasti ter tudi še v zgodnji železni dobi dokaj malo obljudena. Kakšna razlika, če primerjamo onih nekaj arheoloških najdišč iz pred latenske dobe, ki so raztresena po Celovški kotlini (Beljaške Toplice, Škocjan pri Bekštanju, Breg pri Rožeku, južni rob Podjune, srednje strani Gosposvetskega polja

itd.) s stanjem goste obljudenosti, kakor nam ga razodeva, postavimo Kras, Dolenjska in panonsko obrobje med Savo in Muro. Podoba je, da so človeka odganjale zlasti preštevilne in preobsežne mokrine, ki so tudi ovirale prehodnost. Nemara so bile mokrine v prazgodovinskih časih še obsežnejše, ker moramo računati, da so potočki vendarle odtlej svoje struge vrezali globlje ter izboljšali odtok in s tem pripomogli k osušitvi robnih področij.

Kar daje arheološki karti na Koroškem vtis goste stare obljudenosti, so sledovi iz keltske in rimske dobe. Morda je res razmah železnega rudarstva, ki je imel svoje močne postojanke na obodu Celovške kotline, največ pripomogel k intenzivnejšemu naseljevanju, hkrati pa povečal prometnost. Saj je ravno skozi Celovško kotlino narava kazala poti proti Italiji, ki ni imela železa. V rimski dobi je bila Celovška kotlina zelo dobro obljudena. Dasi je res, da so znaki naseljenosti močno osredotočeni na glavne prometne žile pa na okolico večjih starih naselij, posebno Virunuma, so vendarle tudi iz krajev, ležečih daleč vstran od starih poti, znani dokaj številni sledovi obljudenosti v rimski dobi.

Že v zgodnji slovenski dobi se Celovška kotlina odlikuje po gosti obljudenosti. Zopet je treba naglasiti, da Glinski predel s svojimi neštetimi mokrinami ni dobil manj novoselcev kot sušna Podjuna ali Zvrhnji Rož.

Priroda tal je določila tudi oblike naseljenosti. Gospodujoča oblika so zaselki ter zelo majhne vasice. Celo posamič stoječih kmetij je mnogo vmes. Očitno je, da so zaselki tu nastali iz žive prirodne nujnosti, saj v drobnjavi razpoložljivega zemljišča med mokrinami in goricami pa po hribih in ozkih terasah, ni bilo več prostora ko le za majhne skupine domov. Vasi so postavljali tamkaj, kjer so bile obsežnejše ravne ploskve na razpolago, zlasti v Podjuni in v Rožu.

Tudi zemljiška razdelitev je v soglasju s temi geomorfološkimi svojstvi, dasi še ni mogoče reči, če je tudi genetično pogojena z njimi. Domala povsod imamo opravka z razporeditvijo polja v nepravilnih oblikah, in sicer pred vsem po gorah, kjer tako na Svinji kakor v Karavankah povsod dominirajo celki samotnih kmetij, ponekod, kakor zlasti na Gurah, razkosani na več kosov med nove kmetije, nastale iz prvotnih samen. Toda tudi po nizkem in planem zemljišču in celo po širokih ravninah prevladuje na polju urejenost v njive nepravilnih oblik in brez reda, brez razločnega sistema pomešanih med seboj ter se druži

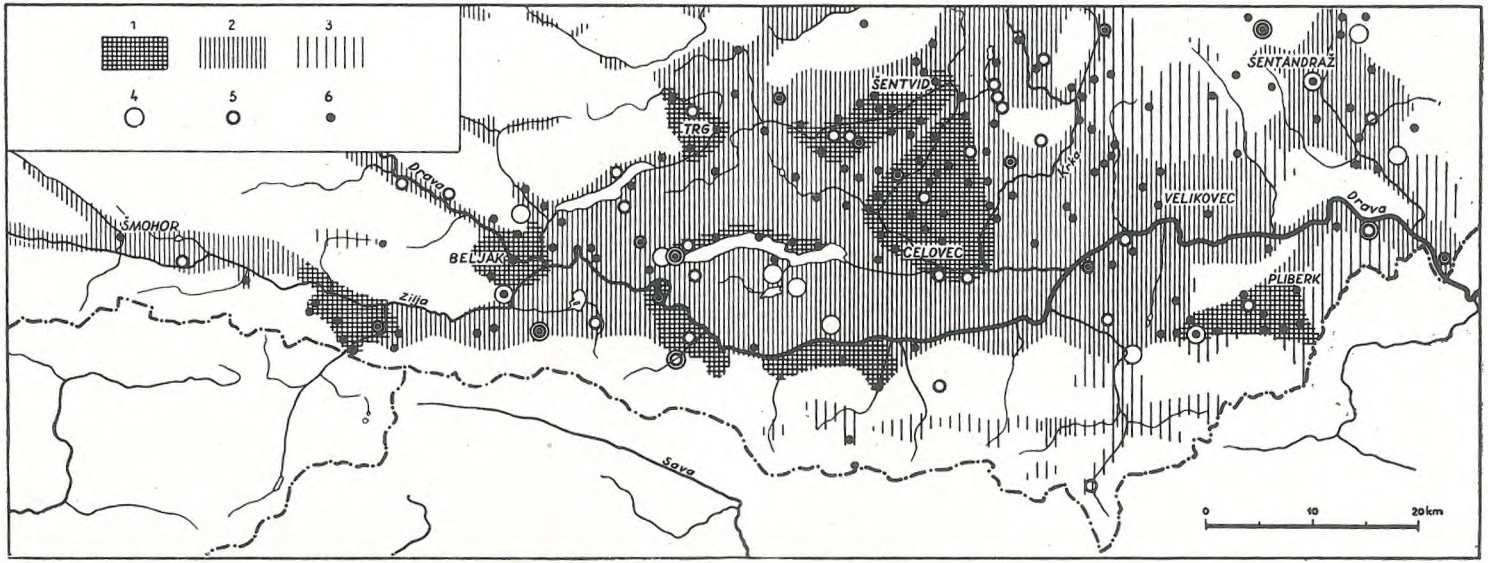

Pod. 144. **Potek poselitve na Koroškem**

Arheološki sledovi: 4. iz zgodnje prazgodovine; 5. iz železne dobe; 6. iz rimske dobe; 2. področje zgodnje naselitve Slovencev; 1. poglavitna naselitvena jedra; 3. kesnejša naselitev

z zaselki ter gručastimi vasmi. To so najbolj značilne poteze zemljiške razdelitve na Slovenskem Koroškem. Samo v največjih sušnih ravninah v Podjuni, v Rožu ter v Ziljski dolini vidimo razdelitev polja na oblike njiv, ki imajo nekaj več pravilnega po obrisih, kakor tudi po medsebojni razporejenosti, toda še vedno se zdi, da jih je mogoče uvrščati kvečjemu med nepravilne delce ali podobne zemljiške oblike (208; 209a; 9, 60).

GOSPODARSKI PREGLED. Gospodarstvo v Celovski kotlini je v glavnem še vedno močno navezano na grudo. Prirodna kakovost površja odloča največ o gospodarski izrabi tal ter posredno o gospodarjenju in o prevladujočem poklicu prebivalstva. Tudi v kotlini sami je še vedno nekako okrog 40 % površja poraslega z gozdom, ponekod, v Gurah in na Osojskem Turju še znatno več, po drugod nekaj manj, zlasti v večjih ravninah, kakor so Podjuna, Celovško polje ter deli Roža, pa Grobniško polje itd. Okrog 25 % površja je urejenega v njive z vrtovi ter sadovnjaki, v največjih ravninah nekaj več, a v višjih področjih precej manj. Nekako 10—15 % površine je v travnikih. K temu pa je dodati še vedno 5—10 % pašnikov. Razen tega je treba vzeti v poštev, da so kmetje iz robnih področij še precej udeleženi na izkoriščanju planin, najbolj v Karavankah. Toda tudi še iz osrednjih področij Celovške kotline gonijo živino na pašo v Krške Alpe. Pošiljajo jo tudi v Ziljske in zlasti v Karnske Alpe, celo po železnici (170). Toda popolnoma nerôdnega površja je v Celovški kotlini malo, a nekaj se ga vendarle tudi tu nabere, saj je obilo jezer, barij in močvirij. V sodnem okraju Celovec je celo 8,6 % neproduktivnega površja, Dobrli vesi 5,6 %, Šemfidu 2,8 % (177).

V velikem moramo reči, da je Celovška kotlina za kmetijstvo prav dobro od prirode obdarjena. Zakaj v njej se družijo, mešajo in prepletajo vse tri poglavitne kmetijske gospodarske kategorije, njiva, travnik s pašnikom ter gozd. Kot dediščina po geomorfoloških in klimatskih menjavah je ostala velika obilica sočne trate, dobrih, svežih travnikov, obilo tudi takih s kislo travo. Ker pa so nasute ravnine zelo na široko zastopane, spet domala v vseh delih kotline, je tudi za polje mnogo prirodnih pogojev in dejansko imamo tu obilo njiv. Docela prirodno je tedaj, da se tu živinoreja izvrstno druži s poljedelstvom v ožjem smislu in da obe dobro uspevata. Če bi skušali označiti njiju medsebojno razmerje, bi dejali, da je v primerjavi z ostalimi alpskimi predeli, in tudi s severno ter zahodno Koroško poljedelstvo mnogo bolj v ospredju nego tam, pač ker so na razpolago

obsežne ocedne ravnine. Poudariti moramo, da je v tem pogledu Celovška kotlina podobna osrednjim slovenskim ravninam.

Poljedelstvo je na Slovenskem Koroškem zelo napredno, dela mnogo s poljedelskimi stroji in razpolaga z obilnimi obsežnimi gospodarskimi poslopji. Tudi v izbiri poljskih sadežev se razlikuje od zgornje Koroške ter ostalih alpskih predelov in razodeva v glavnem prav takšno razmerje ko osrednje slovenske kotline: obilo ima žita, zlasti rži, pšenice ter zelo mnogo krompirja, za katerega so sušne prodne ravnine kakor nalašč. Zanjo je nadalje značilna obilica koruze, ki jo zelo močno goje v Rožu in Podjuni ter na Celovški ravnini, še prav posebno pa v Zilji, kjer nudi za planine priljubljeno hrano. Prav tako se Celovška kotlina odlikuje po gojenju fižola, buč, sončnih rož in krmnih sadežev. Skratka: polje v Slovenski Koroški po svoji pisani sestavi priča, da predstavlja enoto slovenske zemlje; na ravnini v Podjuni imamo vtis, kakor da smo nekje na polju med Kamnikom in Kranjem ali na ravnini Mislinjske doline ali kjerkoli v Sloveniji.

Umno gospodarstvo skuša v zadnjih desetletjih čim bolj uveljavljati na Koroškem živinorejo, podpirajoč jo kot donosnejšo. Konjereja, ki se naslanja na kisle travnike, je zelo na glasu povsod, a prav posebno okrog Grabštanja, Trga ter seveda v Ziljski dolini. Vendar v ospredju je govedo in svinjereja, med tem ko je ovčarstvo tudi tu močno opuščeno. Da je živinoreja tu na slabšem v primeri z zgornjo in severno Koroško, se razvidi že iz dejstva, da se more bistveno manj naslanjati na planinske pašnike. Kakor v ostali Sloveniji je tudi na Slovenskem Koroškem čebeloreja zelo v číslih.

Zelo gojijo na Koroškem tudi sadno drevje in tudi v tem pogledu se Celovška kotlina — kakor tudi Labotska dolina — odlikuje pred ostalo deželo spričo večje poletne topline in večje sušnosti. Domala po vsej Celovški kotlini naletimo na krajevna imena, ki pripovedujejo o nekdanjih vinogradih.

Kar se tiče gozda, je sicer res, da ne manjka v nobeni pokrajini. Toda vendar za gospodarsko izkoriščanje nima onega pomena v kotlini sami, kakor postavimo, v Karavankah ali ob Ziljski dolini ter na Zgornjem Koroškem.

Na splošno je kmetska posest na Koroškem znatno večja v povprečku nego je bila, postavimo, na Kranjskem in Štajerskem. Vendar se Celovška kotlina razlikuje od obrobja. Zakaj prave velike kmetije so samne, kakor se vrstijo po pobočjih in terasah nad dolinami, kakor hitro se iz kotline vzpnemo na

gorovje na vzhodu in jugovzhodu, v znatni meri pa tudi na SZ. Tudi v kotlini sami so povprečno kmetije večje, nego po drugih kotlinah in ravninah pri nas, celo po večini znatno večje. Vendar se med nje meša tudi obilo srednjevelikih in majhnih ter najmanjših kmetskih posestev. Na splošno moremo reči, da je kmetska posest najbolj razdrobljena v območju velikih vasi v Podjuni, potem pa v okolici večjih mest Celovec, Beljak in Šemfid, kjer se uveljavlja prodiranje urbanizacije in so ljudje v dvojnem poklicu, kmetskem in hkrati zaposleni v mestu.

Potrebno je podčrtati, da je obilo kmetskih ljudi tudi po koroških vaseh, vasicah in zaselkih ter samnah, ki jih domačija ne more rediti in ki se zaman ogledujejo po drugačnih življenjskih možnostih. Saj kaže Celovška kotlina v velikem delu pojave demografske stagnacije ali celo občutnega nazadovanja. Popolnoma določno se vidi, da je bilo nazadovanje prebivalstva največje tamkaj, kjer je ostalo najbolj v kmetijskem poklicu, medtem ko so prebivalstveno napredovala ona področja, v katerih se je naselila industrija. V zadnjem času hodijo tudi iz slovenskih koroških vasi mali kmetje in kočarji, moški in ženske, na sezonsko delo v druge avstrijske alpske dežele pa tudi v Švico. Zato je štetje v letu 1951 izkazalo v mnogih najbolj kmetijskih krajih Slovenske Koroške znatno razliko med stalnim in prisotnim prebivalstvom, kar priča, kako mnogo ljudi je sezonsko odsotnih (202a, 117).

Veliko odseljevanje ljudi s kmetov in napredovanje ter zlasti obrti, ki se je zelo razširila, je prineslo spremembe tudi v poklicni strukturi prebivalstva v Slovenski Koroški. Povsod se je delež prebivalstva, ki temelji v kmetijstvu, trajno krčil, medtem ko se je večal delež v drugih poklicih, v obrti, trgovini ter industriji. Dasi kriteriji v zaporednih ljudskih štetjih niso bili popolnoma isti, je vendarle mogoče spremembe v poklicni strukturi spremljati po zaporednih obdobjih. V letu 1910 je bilo v vsem političnem okraju Velikovec 62,4 % v kmetijstvu temelječih, a 1934 še 57,6 %, a 1951 le 43,3 % poleg 30,1 % v obrti ter industriji zaposlenih. V političnem okraju Celovec — seveda brez mesta Celovca — je bilo v letu 1910 v kmetijstvu zasidranih še 53,2 %, 1934 še 38,5 %, a 1951 le 31,5 %, poleg 34,6 % v obrti ter industriji. V političnem okraju Beljak (brez mesta) je bilo v letu 1910 le 39,8 % kmetskega poklica in 26,4 % v obrti in industriji zaposlenih, a leta 1934 so imeli 34,0 % kmetov ter 31,8 % v obrti ter industriji obseženih. Leta 1951 je bilo le še 19,0 % kmetov, poleg 40,2 % obrtnoindustrijskih zaposlencev. Za primerjavo je

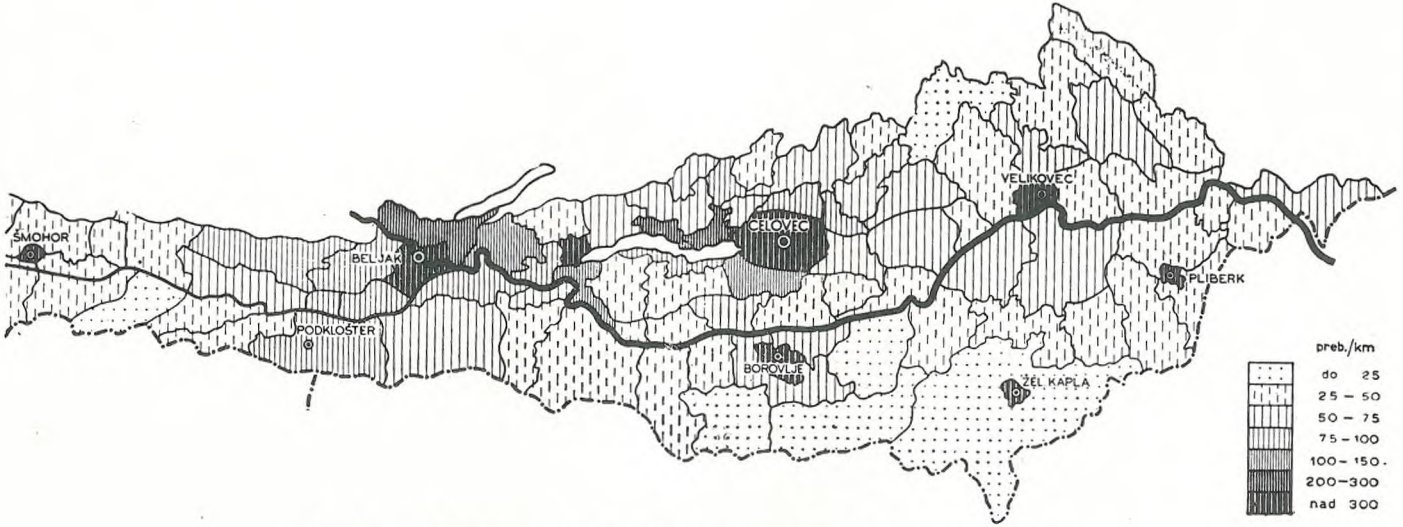

Pod. 145. **Gostota obljudenosti na Slovenskem Koroškem leta 1951**

Znaki kažejo obljudenost na km², in sicer do 25, 25—50, 50—75, 75—100, 100—150, 200—300, nad 300

poučno stanje v političnem okraju Šemfid, kjer je bilo leta 1910 55,8 % kmetov, a leta 1934 še 45,6 %, a leta 1951 le 33,3 % ter 33,3 % obrti in industriji pripadajočih (177 a; 177; 201; 202 a).

Za industrializacijo se ne more reči, da bi bili prirodni pogoji v Celovški kotlini zelo ugodni. Staro železno rudarstvo je bilo nekdaj cvetelo po robnem področju, zlasti okrog Hüttenberga, v manjšem obsegu tudi v Karavankah. Nehalo je popolnoma. Svinčeno rudarstvo je ostalo sicer v bližini pa še povečalo se je v Plajbergu ob Dobraču, docela pa nehalo v Obirju, toda je le v majhni meri povezano z gospodarjenjem v Celovški kotlini. Sloji gline, kamnolomi, apnenice in podobno imajo le krajevni pomen. Tudi kar se tiče premoga, Celovška kotlina ni na dobrem, sama premore le ležišča slabšega rjavega premoga ter lignita, a še ta so zelo skromna, tako da za industrijsko gospodarstvo sploh ne prihajajo v poštev. Najbližji večji in boljši premogovniki pa so šele v področju ob srednji Muri ter v Posavju.

Kar se tiče vodnih sil, prikladnih za stare preproste obrti, ki so jim nudile pogonsko silo, je Celovška kotlina po posameznih delih različno obdarjena. V celem pa so bile in so najizdatnejše v robnih področjih, pred vsem na vznožju Karavank in na zahodnem robu v obližju Trga in še ponekod. Nanje so se naslonile stare fužine.

Za moderno izrabo vodnih sil, za elektrifikacijo, so prirodne osnove v Celovški kotlini zelo ugodne, saj je to pokrajina, v kateri je diluvialna poledenitev in z njo zvezane preložitve vodnih tokov prinesla velike spremembe v razmerjih vodnega strmca, kar je povsod po svetu nudilo pogoje za velikopotezno izrabo vodne energije. Izvrstni so pogoji za elektroenergijo v debri ob Dravi od Velikovca navzdol, kjer je že prva hidrocentrala pri Žvabeku, a druga pri Labotu. Za manjše hidrocentrale so nudile osnove debri, v katerih pritečejo rečice iz Karavank. Na spodnji Krki in na spodnji Zilji, že izven prave Celovške kotline je bilo mogoče izkoristiti vodni padec za elektrarne, ki zalagajo Celovec in Beljak z energijo. Po nekaterih krajih, na manjših rekah in rečicah so še manjše hidrocentrale. Toda Celovška kotlina ima še izvrstne možnosti za nadaljnjo izrabo vodnih sil, ker premore obilico jezer, ki se nekatera dajo izkoristiti za zbiralne vodne kotanje. Razen tega so v obrobju še neizkoriščene vodne energije.

Celovška kotlina je tedaj v pogojih, da manjkajoči premog nadomesti s hidroenergijo ter s tem ustvari za industrializacijo boljše pogoje, nego jih je imela dosedaj. Zakaj resnica je, da se

je sicer v Celovški kotlini obrtnost zelo razmahnila, da je v mnogih področjih celo prav dobro zastopana in se je z uspehom razvila v znatnejše obrate. Toda prave velike industrije je tu primeroma malo. Na starih tradicijah je razvita kovinska industrija v Rožu, predvsem v Borovljah ter v Bistrici, nekaj tudi v Trgu in okolici. Na domačih rudnih surovinah je nastala industrija v Ziljici ob Podkloštru, že izven kotline. Lesno bogastvo je nudilo osnovo za krepkejši razvoj lesne industrije z izdelovanjem lesovine, lepenke, pohištva itd., kar se je razvila največ v robnih področjih, kjer se začenjajo veliki gozdi in so vodne sile pri roki. Tekstilna industrija je še vedno največja v Vetrinju. Znatnejša industrijska podjetja so se koncentrirala največ v Beljaku in Celovcu, nekatera so še v drugih večjih krajih in domala vsa predelavajo domače sadeže in druge surovine ter oddajajo izdelke domačim pokrajinam. Za izvoz industrija v Celovški kotlini ne izdeluje mnogo. Da pa gre obilo lesnih izdelkov in še več polizdelkov v sosedno Italijo, je stara znana stvar. Pač pa je priroda ustvarila imenitne pogoje za moderno gospodarsko panogo, za tujski promet, ki se opira na topla jezera, na slikovito in zdravo pokrajino ter na lepi gorski obod.

Naglaša se, da je oddaljenost Koroške od ostalih alpskih dežel, od katerih jo ločijo široki gorati in gozdnati, redko poseljeni predeli, med vzroki, da se industrija v Celovški kotlini ni mogla razviti. Slaba prometna povezanost s temi oddaljenimi predeli je ovirala gospodarske stike, saj so predaleč bodisi za dovoz surovin kakor tudi kot tržišča za oddajo industrijskih izdelkov in kot področja za nakup (196, 29). Drugačni, ugodnejši so bili pogoji v nekdanjih časih, ko je bila Koroška še trdno povezana z bližnjimi deželami na jugu in jugovzhodu, od katerih je niso ločile državnopolitične meje. Tudi pot do Jadranskega morja drži čez Slovenijo, nudeč možnost najbližjih zvez na svetovna morja.

V SLOVENSKEM NARODNEM ŽIVLJENJU ima Celovška kotlina izredno pomembno mesto. Nekdaj središče staroslovenske kneževine s sedežem na Gosposvetskem polju, potem središče Koroške dežele, v kateri je še dolgo prevladoval slovenski živelj, je dandanes Slovencem pokrajina najbolj bridkih in trpkih zgodovinskih spominov. V teku druge polovice srednjega veka z naseljevanjem nemškega življa napredujoča germanizacija se je končno ustavila v severnem robu kotline in narodna meja je ostala v glavnem tamkaj nespremenjena od XV. stoletja dalje do

XIX. veka. Celovška kotlina je ostala tedaj do kapitalistične dobe, do druge polovice XIX. stoletja, skoro v vsem obsegu slovenska, z izjemo severnozahodnega in severnega robnega območja, severno od Beljaka, okrog Trga, pa v večini Glinskega področja, posebno okrog Šemfida, kamor je bilo ponemčevanje seglo najbrž še v srednjem veku. Še v toku XIX. stoletja je izvrševal Celovec vodilne slovenske kulturne funkcije, v uveljavljanju slovenskih kulturnih in prosvetnih prizadevanj Slovenske Koroške, kakor tudi kot izraz kulturnih stremljenj celotne Slovenije. V moderni kapitalistični dobi se je začelo veliko ponemčevanje, ki ga je vršila nemška buržoazija s sredstvi nemškega kapitala, nemške gospodarske premoči, avstrijskih upravnih postojank in organov in drugih pripomočkov. Posebno se je uveljavila germanizacija v glavnem mestu Celovcu ter njegovi severni okolici, ki je zapadla ponemčenju, in v večjih mestih ter znatnejših gospodarskih, zlasti industrijskih središčih. Plebiscit v letu 1920 se je vršil pod zelo neugodnimi političnimi, splošno psihičnimi, zlasti pa čez vse nenormalnimi gospodarskimi pogoji. S tem, da je bilo iz plebiscitne zone A izločeno mesto Celovec, je nastajala pred očmi slovenskih okoličanov bojazen, da bodo z novo državno mejo odtrgani od svojega najbližjega, po prirodni središčni legi zelo ugodno odmerjenega urbanskega naselja, najpripravnejšega tržišča in prometnega ter gospodarskega središča, deželnega glavnega mesta Celovca. Strah, da izgubijo svoje najbližje in največje tržišče, mesto Celovec, ki je ostal izven prvega plebiscitnega območja, je odločila pri zelo mnogih slovenskih kmetih ter delavcih okoliških vasi, da so glasovali za to, da ostanejo v Avstriji, v dosegu gospodarskega sožitja s Celovcem, — saj je meja plebiscitnega ozemlja tekla komaj pol do dve uri od njega. Rezultat plebiscita nam razodeva v polni meri to bojazen, zakaj kraji v okolici Celovca na J, JZ in JV ter V, so dali večino za Avstrijo, dasi so narodnostno po veliki večini ali celo docela slovenski, med tem ko so od Celovca bolj oddaljene vasi izrazile večino za priključek k Jugoslaviji. V celem je Celovška kotlina v območju južno od Drave dala večino za Jugoslavijo, a severno od Drave večino za Avstrijo. Toda ker je temeljna mednarodna določba postavila odločitev na celoten rezultat, je bilo vse plebiscitno ozemlje priključeno Avstriji. Vredno je opozoriti, da je koroška deželna vlada v začetku borbe za Slovensko Koroško v letu 1919. ponudila Sloveniji brez borbe ali plebiscita vse ozemlje južno od Drave, priznavajoč s tem nesporen slovenski značaj te pokrajine (191). V celem pa so bile razlike med slo-

vensko-jugoslovansko manjšino ter avstrijsko večino primeroma dosti majhne, saj je glasovalo 58 % za Avstrijo, a 42 % za Jugoslavijo.

Od leta 1920 dalje se je germanizacija v Celovški kotlini nadaljevala in je imela tem lažje delo, ko se je naslanjala na popolno gospodarsko premoč avstrijskega ter nemškega kapitala in nemške buržoazije, medtem ko je bil slovenski narodni odpor bistveno oslabljen spričo dejstva, da je Slovensko Koroško državna meja ločila od ostale Slovenije in so bili Koroški Slovenci prepuščeni tako rekoč sami sebi.

V zadnjih desetletjih, že takoj po letu 1920 (255, 1950), posebno za časa hitlerjevskega režima, se je na Koroškem povečalo priseljevanje Nemcev, bodisi iz drugih avstrijskih dežel, kakor tudi od drugod. Dosedaj ni na razpolago podatkov, kje in kako ter v kolikem številu so se naselili. Toda posamezne vesti, pa tudi rezultati štetja za posamezne kraje so potrdili, da je teh zunanjih nemških priseljencev tudi v Slovenski Koroški precej.[1]

Gospodarska premoč nemškega življa je velika. Kljub raznarodovalnemu pritisku, nasilnemu izseljevanju Slovencev v dobi hitlerjevske okupacije, so Slovenci v Celovški kotlini in v vsej Slovenski Koroški vztrajali v narodnem odporu, čemur so dali posebno močnega poudarka in prepričevalnega izraza v letih narodnoosvobodilne borbe, ko so se tudi koroški partizani pridružili slovenski narodnoosvobodilni vojski ter se z orožjem v roki borili zoper hitlerjevskega osvajalca.

Na osnovi vsega tega je jugoslovanska delegacija na mirovni konferenci postavila zahtevo, da se Jugoslaviji, LR Sloveniji priključi vsa Slovenska Koroška.

[1] Ob raznih prilikah je mogoče zadeti na instruktivne drobne podatke. Tako n. pr. beremo v »Unterkärntner Nachrichten« od 14. avgusta 1953 na strani 5 članek o demografski strukturi mesta Velikovec. Tu moremo iz statističnih navedb razvideti, da je od 3554 prebivalcev Velikovca le 1004 takih, ki so rojeni v tem mestu, vsi ostali pa so od drugod. Med njimi je 1031 takih, ki so rojeni v raznih občinah okraja Velikovec, seveda izven mesta, 855 pa v ostalih krajih Koroške. Nič manj ko 246 je takih, ki so rojeni v ostalih deželah Avstrije, a 418 takih, ki so rojeni izven Avstrije, od tega »na Ogrskem« 197, v Italiji 58 itd. Očitno je, da bi drobna analiza priseljencev na Slovenskem Koroškem pokazala zelo poučno sliko.

Saj so marsikje mesteca in trgi, ki so že več desetletij izkazovali stagnacijo ali celo nazadovanje, prav tako kakor njihova agrarna okolica, v obdobju od leta 1934 do 1951 ali pa celo že od leta 1923 dalje pokazali demografsko napredovanje, ponekod celo prav znatno. Očitno gre pri tem za doseljevanje od drugod.

SLOVENSKA KOROŠKA KOT CELOTA

Slovenska Koroška nam predstavlja nekako južni pas Koroške dežele. Iz naše drobne pokrajinske analize izhaja, da sestoji ta južni pas Koroške dežele iz več pokrajinskih enot, katerih osrčje sta dva velika predela, Celovška kotlina in Ziljska dolina.

K pokrajinski enoti Slovenske Ziljske doline, ki sega od Šmohora pa do konca pri Beljaku, spada na jugu pogorje Karnskih Alp, a na severu pogorje Ziljskih Alp. Na jugu teče po razvodnem slemenu Karnskih Alp sedanja državna meja med Italijo ter Avstrijo, ločeč na ta način dve slovenski pokrajini, Kanalsko ter Ziljsko dolino. Gospodarsko udejstvovanje slovenskih Ziljanov sega tako na Karnske kakor tudi na Ziljske Alpe in reči moremo, da se razvodnica na slemenu, to se pravi na najvišjem podolžnem slemenu obeh pogorij, na mnogih krajih ne ujema z omejitvijo gospodarske enote Ziljske doline.

V Celovški kotlini se na slovenski del naslanjajo predvsem gorska področja Karavank, ki pomenijo v vsej dolžini njeno obrobje. Zahodne Karavanke so gospodarska dopolnitev dolinske pokrajine ter pomenijo s svojo severno stranjo gospodarsko enoto z Zvrhnjim Rožem, z Baško pokrajino ter spodnjim delom Ziljske doline. Vzhodne Karavanke so širše in ker se je sedanja državna meja prijela južnega karavanškega pogorja, vsaj povečini, je ostala v Karavankah dokaj obsežna gorska pokrajina z majhnimi pokrajinskimi enotami, ki žive precej samosvoje življenje, le malo zavisno od znatno oddaljenih dolin na severu.

Na vzhodu imamo edini del Slovenske Koroške, če pustimo v nemar Jezersko, ki je vključen v LR Slovenijo, to je Mežiška dolina z gorskim obrobjem na jugu in severu, pa majhen del Dravske doline pri Dravogradu, s starim trgom Dravogradom in gorskim obodom, kateremu pripada tudi najjužnejši konec Golice (Koralpe). Samo to je od Slovenske Koroške vključeno po prvi svetovni vojni v jugoslovansko Slovenijo. V avstrijski Sloveniji je ostala vzhodno od prave Celovške kotline Dravska dolina tja do Libelič malo nad Dravogradom. V njej je najimenitnejši kos tam, kjer se vanjo izteka Labotska dolina, v katere najspodnejšem delu ter pripadajočih gorskih pobočjih so se ostanki slovenskega prebivalstva ohranili do sedanjosti in kjer stoji tik nad ustjem mestece Labot (Lavamünd).

Na severu ima Celovška kotlina slovensko obrobje v vsej vzhodni polovici. Tu predstavlja gorski obod predvsem široka

Svinja, na kateri gredo slovenske vasi ter ob njih posamezne raztresene kmetije zelo visoko, dokoder je še mogoče trajno bivanje in gospodarjenje, medtem ko gre pašno udejstvovanje še višje gor, le malo manj, ko do najvišjih vzpetin. Tik južnozahodno ob Svinji obmejujejo Celovško kotlino bolj posamič se dvigajoče gore okrog Štalene, ki vanje od jugovzhoda še do neke mere sega gospodarsko udejstvovanje iz slovenskih vasi v predgorju.

Na zahod od Štalenskih gora je na Gosposvetskem polju in v območju goric in mokrin med Gospo Sveto, vzhodnim koncem Vrbskega jezera, Osojskimi Turami ter Vimiškimi gorami tisti del Celovške kotline, kjer je prevladal nemški živelj že zgodaj, dasi nemara vendarle vsaj deloma šele v stoletjih novega veka in kjer je moglo od srede XIX. stoletja dalje ponemčevanje napraviti še nadaljnje uspehe in kjer že nekaj desetletij ne zveni več slovenska govorica. Toda tod še pomnijo najstarejše ljudi, ki so še znali in v svojem domačem kmetskem govorjenju marnjali po slovenje. In tu, na prehodu z Gosposvetskega polja v Celovško ravnino, stoji Celovec, ki je skozi stoletja pomenil glavni trg Slovenske Koroške, ki je sprejemal vase tisoče in tisoče doseljencev iz slovenskih vasi ter jih formiral v mestne obrtnike in trgovce, delavce in uslužbence, pa v intelektualce vseh vrst. Še danes vam stotine in stotine priimkov po napisnih tablah in v arhivih ter seznamih meščanov s svojimi slovenskimi osnovami pričajo o tem. In tu, v tem Celovcu so ne le koroški slovenski intelektualci govorili svojemu narodu, temveč tudi kulturni delavci iz vseh slovenskih pokrajin, govorili s pesmijo in povestjo, z znanostjo in poljudnim poukom. Revije so izhajale v Celovcu in časopisi, pa knjige, na stotine in tisoče knjig iz Celovca je šlo med slovenske bralce. Celovec je bil močno, prosvetno razgibano slovensko kulturno središče in se je s to svojo funkcijo uvrščal ob Ljubljano in Maribor, Gorico in Trst. A v tem istem Celovcu so mnoge ljudi iz slovenskih koroških vasi preoblikovali v kulturne delavce ter jih vključili v nemško avstrijsko kulturno občestvo, so preoblikovali iz Košatov Koschate, iz Pernatov Pernharte itd.

Podobno so se ljudje iz slovenskih koroških vasi v izdatni meri priseljevali v Beljak ter se uvrščali med delavce in obrtnike, trgovce in rokodelce, uradnike in vsakovrstne uslužbence. Vrh tega je bil Beljak privlačen tudi za Zgornjo Savsko dolino, saj je bil za vasi od Rut—Martuljka navzgor najbližje večje mesto, zlahka dosegljiv čez Poljano, preval, ki je bolj znan pod imenom

Korenško sedlo, a v znatni meri tudi čez Predel za vasi v zgornjem Posočju. Toda v prosvetnem in kulturnem pogledu ni Beljak nikdar toliko pomenil ko Celovec, ne za slovensko, kakor tudi ne za nemško narodno občestvo. Beljak je predstavljal tržišče tudi za slovensko Ziljsko dolino, ki pravzaprav ni imela in še danes nima pravega tržnega naselja.

Podobno kot v večji dve mesti, Celovec in Beljak, so se ljudje iz slovenskih vasi doseljevali tudi v mala mesteca in trge, ki so raztreseni po Slovenski Koroški ter se tudi tamkaj mešali z doseljenci iz nemških krajev, ki so prihajali kot gospodarski podjetniki, obrtniki in trgovci, a vrh tega zlasti v panoge javne in zasebne službe. Slovenska Koroška je dolga, a primeroma ne široka pokrajina in tu skoro nikjer ni daleč do narodnostne meje. Zato je docela razumljivo, da je bilo vedno obilo prometa čez narodno mejo, obilo demografskih gibanj v obeh smereh, posameznih selitev iz nemških krajev v slovenske in iz slovenskih v nemške. Tudi iz nemških krajev so hodili trgovat v slovenske, ter na božja pota, na semnje in po najrazličnejših gospodarskih in drugih poslih. Saj so se tudi ženili radi čez narodno mejo in sicer z obeh strani. Zato je veljalo za koristno na obe strani, če so se naučili drugega jezika. Bilo je običajno, da so iz bližnjih nemških vasi pošiljali otroke na Slovensko Koroško, da so tamkaj bivali nekaj časa ter se priučili slovenskemu jeziku za kasnejšo rabo. Prav tako so iz slovenskih koroških vasi pošiljali otroke v nemške kraje, da so se tamkaj naučili nemškega jezika, ki jim je kasneje prav prišel. Podobno so se hodili v nemške kraje učit obrti, čevljarstva, krojaštva itd. Dvojezičnost je bila tedaj tu, v bližini narodne meje, zelo razširjena. Občevanje preko narodne meje je bilo dosti živahno, zato tudi selitve čeznjo ne redke.

Vendar pa bi bilo napak, ako bi na primer vse priimke nemške oblike, na katere pogosto zadevamo med koroškimi Slovenci, šteli za znamenje in dediščino po priselitvah z nemškega ozemlja. Kakor so povsod po Slovenskem najpogostejši priimki, ki so dani ljudem po vaseh, iz katerih so se priselili v druge kraje, tako je tudi med koroškimi Slovenci zelo mnogo takih. Toda v fevdalne zapiske kakor tudi v matične knjige kasnejše meščanske upravne dobe so priimke vpisovali po nemških imenih za slovenske vasi; človek, ki je bil doma z Brega, je bil zapisan kot Rainer, tisti, ki je bil iz Bele, je postal Vellacher, doseljenec iz Reberc (Rechberg) je postal Rechberger; rod Grafenauerjev, ki je izpričan po izvoru iz vasi Kozloze (Grafenau) v Ziljski dolini, svojega priimka nima po slovenski, temveč po nemški obliki kra-

jevnega imena. Pri vsem pa seveda ne mislimo zanikavati, da kaže marsikateri priimek zares dediščino po naseljencu z nemških krajev. Saj je bilo takšnih selitev povsod ob narodnih mejah obilo.

S sodelovanjem koroških Slovencev v narodnoosvobodilni borbi se je znova manifestirala vključitev Slovenske Koroške v akcijo za svobodo in zedinjenje celotne Slovenije. Na zasedanjih mirovne konference po drugi svetovni vojni je FLR Jugoslavija postavila zahtevo, da se ji priključi Slovenska Koroška. Jugoslovanska delegacija je mejne zahteve utemeljila v načelnem in teritorialnem pogledu ter jih opredelila v podrobnem, kar je našlo izraza med drugim tudi v posebnem memorandumu (194). Severna meja Slovenske Koroške, kakor so jo opredelile jugoslovanske mirovne zahteve, teče od Karnskih Alp severovzhodno od Pontablja po debri Krnice (Garnitzen), tik vzhodno od Šmohora na greben Ziljskih Alp z Negalom (Spitzegel) ter čez Beljak na Osojske Ture, pa čez Gosposvetsko polje na Štalensko goro in dalje na južni konec Svinje, severno od Djekš ter Kneže, pa proti jugovzhodu po Gradniškem hribovju in tik severno ob Labotu.

V naznačenem obsegu meri Slovenska Koroška 2470 km² površine in je štela po takratnem stanju okroglo 180.000 prebivalcev (194, 7).

Ta mejna črta se v glavnem ujema s potekom etnografske meje, kakor je ugotovljena po uradnih avstrijskih virih in znanstvenih ter publicističnih opisovalcih za stanje pred začetkom germanizacije v dobi avstrijskega nemškega kapitalizma v drugi polovici XIX. stoletja. V letu 1846 je živelo na ozemlju Slovenske Koroške 113.622 ljudi, a od tega je bilo 103.200 ali 90,01 % Slovencev ter le 10.422 ali 9,99 % Nemcev. Pri tem je odpadlo približno polovica skupnega števila Nemcev samo na mesto Celovec (194, 42).

Kaže nam se iz tega, da je bila Slovenska Koroška v oni dobi, v sredi XIX. stoletja, še docela slovenska dežela, in sicer popolnoma sklenjeno slovenska; narodnostno mešano prebivalstvo so imela le redko sejana mesta z mesteci in trgi. V malih podeželskih mestecih in trgih je bilo pravih Nemcev znatno manj nego Slovencev, ki so se sproti krepili z doseljevanjem iz okoliških slovenskih vasi. Sorazmerno več je bilo Nemcev v Beljaku, ki se nahaja že skozi nekaj stoletij na narodni meji, pa v Celovcu, ki je kot glavno mesto celotne Koroške privabljal ljudi iz vse dežele. A celo v Celovcu je bilo priseljevanje slovenskih okoli-

čanov tako veliko in tako izdatno, da se je dolgo uspešno merilo z dotokom iz nemških krajev.

Kakšno je demogeografsko in narodnostno stanje v Slovenski Koroški danes? Po drugi svetovni vojni se razmejitev v območju Slovenske Koroške med Avstrijo, Italijo ter Jugoslavijo ni spremenila in državne meje med temi državami teko prav tako, kjer so bile potegnjene po prvi svetovni vojni, v obdobju 1918—1920. To se pravi, da velja in traja tamkaj stanje in se uveljavljajo demogeografski ter narodnostni procesi, kakor so bili popisani pred malo manj ko 20 leti (I, 1, str. 649—674). Še več; Slovenska Koroška je preživljala ta čas dobo hitlerjevskega fašizma, ki je še stopnjeval raznarodovanje slovenskega prebivalstva na sistematični način, z načrtno pretehtanimi, brez pretiravanja moremo reči: često rafiniranimi sredstvi, po preudarjenih, na zunaj do neke mere prikritih metodah ponemčevalne politike nacionalističnega šovinizma. Najbolj groba oblika raznarodovanja je bila v dobi hitlerjevskega fašizma izvedena zaplemba in ukinitev slovenskih gospodarskih zadrug ter prosvetnih organizacij in zaplenitev njihovega premoženja, pa izselitev vidnih, narodno zavednih slovenskih družin ter likvidacija njihove posesti. Še bolj kot že poprej v dotedanji eri kapitalistične germanizacije se je na Slovenskem Koroškem vršila kolonizacija nemških naselnikov, ne samo po mestih, temveč tudi po vaseh, izvirajočih bodisi iz nemških predelov Koroške in ostale Avstrije, kakor zlasti tudi iz inozemstva, iz Kanalske doline ali iz podonavskih in drugih držav. Slovenski prisilni izseljenci so se mogli sicer vrniti na svoje domove, toda premnogi so s smrtjo plačali svojo zvestobo slovenskemu narodu, podobno kakor mnogoštevilni koroški Slovenci, ki so se pridružili oboroženemu jugoslovanskemu narodnemu odporu zoper fašistično hitlerjevsko nasilje in katerih domovi so bili požgani, a družine razgnane ali celo uničene. Tudi premoženje slovenskih gospodarskih in prosvetnih ustanov dolgo ni bilo v polnem restavrirano. Nasprotno pa so nemški naseljenci ostali tudi po letu 1945 po mestih, trgih in vaseh Slovenske Koroške. Razen tega je bilo slovensko prebivalstvo absolutno in relativno oslabljeno še na druge načine. Predvsem je celotni gospodarski razvoj v Slovenski Koroški v obdobju od leta 1934 do 1951 pomenil znatno premaknitev demogeografskega in ekonomskega stanja v škodo Slovencem. Avstrijski kapital je še nadalje ojačil svoje pozicije med koroškimi Slovenci, kar je bilo povsod zvezano s priseljevanjem nemškega prebivalstva v slovenske kraje, predvsem v mesta, mesteca ter trge in indu-

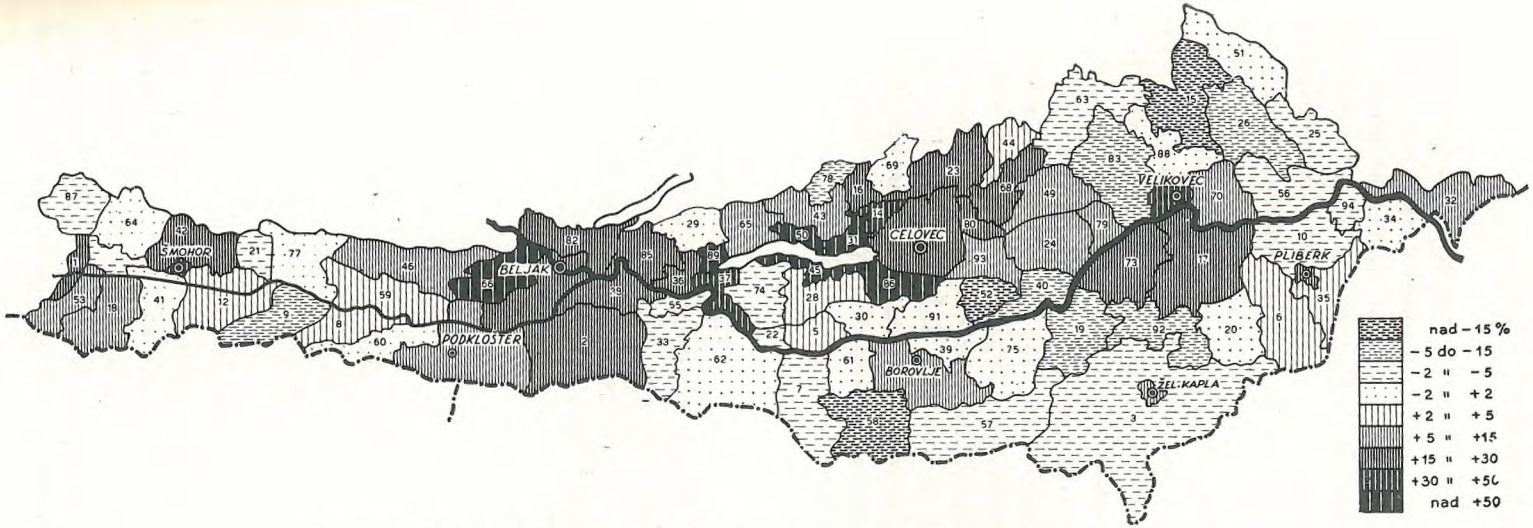

Pod. 146. Rast prebivalstva na Slovenskem Koroškem v razdobju 1934—1951
(Po Klemenčiču)

Seznam občin

1. Bajdek. 2. Bekštanj. 3. Bela. 4. Beljak. 5. Bilčovs. 6. Bistrica (pri Pliberku). 7. Bistrica v Rožu. 8. Bistrica na Zilji. 9. Blače. 10. Blato. 11. Borovlje. 12. Brdo. 13. Celovec. 14. Dhovše. 15. Djekše. 16. Dole. 17. Dobrla ves. 18. Dropolje. 19. Galicija. 20. Globasnica. 21. Goriče. 22. Gornja Vesca. 23. Gospa Sveta. 24. Grabštanj. 25. Gradnica. 26. Grebinj. 27. Gugenberk. 28. Hodiše. 29. Kostanje. 30. Kotmara ves. 31. Kriva Vrba. 32. Labot. 33. Ledinice. 34. Libeliče. 35. Ljibuče. 36. Lipa. 37. Loga ves. 38. Marija na Zilji. 39. Medborovnica. 40. Medgorje. 41. Mičice. 42. Moše. 43. Možberk. — 44. Otmanje. 45. Otok. 46. Plajberk-Rute. 47. Pliberk. 48. Podklošter. 49. Pokrče. 50. Poreče. 51. Pustrica. 52. Radiše. 53. Radnja ves. 54. Rikarja ves. (Ob popisu 1951 razdeljena med občine Dobrla ves, Škocijan, Galicija in Žitara ves.) 55. Rožek. 56. Ruda. 57. Sele. 58. Slovenj Plajberk. 59. Smerče. 60. Straja ves. 61. Svetna ves. 62. Šentjakob v Rožu. 63. Šentjanž na Mostiču. 64. Šentlovrenc. 65. Šmartin na Dholci (ob popisu leta 1951 se imenuje Dholca). 66. Šmartin pri Beljaku (ob popisu se imenuje Bela pri Beljaku). 67. Šmartin pri Celovcu (ob popisu vključena v mestno občino Celovec). 68. Šentomaž. 69. Šentpeter na Gori. 70. Šentpeter na Vašinjah. 71. Šentpeter pri Celovcu (ob popisu 1951 vključena v mestno občino Celovec). 72. Šentrupert. 73. Škocjan. 74. Škofiče. 75. Šmarjeta. 76. Šmohor. 77. Šenštefan na Zilji. 78. Tigrče. 79. Tinje. 80. Trdnja ves. 81. Trnja ves (ob popisu leta 1951 vključena v mestno občino Celovec). 82. Vajškra. 83. Važenberk. 84. Velikovec. 85. Vernberk. 86. Vetrinj. 87. Višprje. 88. Vovbre. 89. Vrba. 90. Železna Kapla. 91. Žihpolje. 92. Žitara ves. 93. Žrelec. 94. Žvabek.

strijska področja, a v znatni meri tudi v poprej docela ali vsaj pretežno kmetske vasi. Dotok nemških podjetnikov, trgovcev, obrtnikov ter kvalificiranih delavcev je bil povečini usmerjen sistematično po notranjosti Slovenske Koroške in je povsod ojačil nemške jezikovne otoke, predvsem v mestih ter industrijskih krajih, a tudi v turistično razgibanem predelu, zlasti ob Vrbskem, Baškem in Klopinjskem jezeru, in ob glavnih prometnih žilah, ob železnicah ter cestah, po katerih se je zgostil avtobusni promet, na progi iz Celovca na Beljak in v Ziljsko dolino, pa skozi Žihpolje na Borovlje ter mimo Grabštanja na Sinčo ves. Avstrijski nemški kapital, naselitev koroških in tujih Nemcev, vse to je v gospodarsko vodilnih področjih, naselbinskih ter upravnih središčih ustvarjalo in jačilo nemške mešane narodnostne otoke na sklenjenem slovenskem ozemlju, ki so vplivali raznarodujoče na avtohtono slovensko prebivalstvo in na doseljujoče se slovenske okoličane. K temu se je kot silno važen faktor pridružila sistematična raznarodovalna akcija šovinističnega dela nemškega prebivalstva, ki je ustvarjala močan psihološki vpliv na slovenski živelj s tem, da slovenski jezik nima na zemlji Slovenske Koroške nikake veljave v uradnem poslovanju in da je tudi v šolah potisnjen na nepomembo pasivno vlogo, povečini pa iz šol sploh izključen. Degradacija slovenskega jezika in družbene veljavnosti Slovencev je rezultat docela sistematične raznarodovalne akcije šovinističnih avstrijskih krogov, ki dejansko še naprej izvršujejo sistematično akcijo za uničenje jezikovne in kulturne ter sploh narodne samobitnosti koroških Slovencev.

Iz vasi Slovenske Koroške se je tudi v obdobju 1934—1951 nadaljevalo odseljevanje kmetskega prebivalstva in se še stopnjevalo. Usmerjeno je bilo bodisi v mesta ter industrijske kraje pa prometno ter turistično razgibana področja, kjer je zapadalo asimilajočemu vplivu tamkajšnjega jezikovno mešanega ambienta. V naraščajoči meri pa je bilo odseljevanje iz slovenskih vasi usmerjeno tudi v druge avstrijske dežele pa tudi v inozemstvo, zlasti v Švico, v obliki sezonskega izseljevanja. V celem so tedaj v Slovenski Koroški v demogeografskem pogledu relativno nazadovali kmetski kraji, a absolutno in relativno napredovala gospodarska napredna in razgibana področja. Ker je industrializacija ter urbanizacija v obliki močno napredujoče trgovine, obrti ter male industrije v zadnjem obdobju zelo napredovala malodane v vseh predelih Koroške, se je jačil ekonomsko na urbanski osnovi sloneči del prebivalstva, kar je pod

učinkovanjem navedenih gospodarskih in družbenih procesov pomenilo asimilacijo v smislu germanizacije.

Koliko je tedaj Slovencev na Koroškem? O tem je na žalost trenutno nemogoče podati količkaj trdno, bodi v celoti, bodi v podrobnem natančno sliko. Avstrijsko štetje razvršča prebivalstvo še vedno po starem sistemu »občevalnega jezika« in so pri najnovejšem popisu v letu 1951 šteli celo občevalni jezik v več kategorijah ter so od tega objavili sumarne rezultate po občinah v štirih skupinah. Ena od teh skupin obsega tiste, ki se zanje navaja, da uporabljajo nemški občevalni jezik, druga pa tiste, ki se zanje navaja občevalni jezik slovenski. Takih izkazuje avstrijska uradna statistična služba samo 11.316. Poleg tega se navaja posebej kot tretja še skupina, ki ima občevalni jezik slovenski in nemški, in sicer s številom 11.218, a posebej še četrta kategorija, ki uporablja nemški in slovenski jezik, in sicer po številu 19.561 (202 a). Da s temi metodami niso dognali ničesar, kar bi nam moglo razodeti pripadnost k slovenskemu ljudstvu, niso ugotovili števila Slovencev na Koroškem, je razvidno na prvi pogled. Absurdnost metod takšnega štetja se zrcali prav kričeče iz nadaljnjega postopka: tiste, za katere so zapisali kot občevalni jezik nemško in slovensko, so kratkomalo prišteli v navajanju sumarnih rezultatov v kategorijo z nemškim občevalnim jezikom, tako da je za skupino s slovenskim občevalnim jezikom preostalo le še borih 22.534 prebivalcev Koroške dežele. To naj bi na zunaj veljalo kot navedba, koliko je na Koroškem še Slovencev? Dejansko se avstrijsko štetje na Koroškem sploh ni izreklo o tem, koliko je Slovencev v deželi, temveč govori samo o uporabljanju občevalnega jezika. Slehernemu, ki količkaj pozna koroške razmere, je očitno, da bi bili vsi tisti, za katere se navaja nemški in slovenski občevalni jezik, pripadniki slovenskega ljudstva, kratkoinmalo koroški Slovenci, ki bi jih potemtakem uradna statistika po tej metodi ugotovila s številko 42.095. Toda že bežna analiza posameznih krajev in občin v Slovenski Koroški nam takoj pokaže, da nam tudi takšno tolmačenje rezultatov jezikovnega štetja ne nudi ničesar prijemljivega za ugotovitev števila Slovencev, ker je ob prvem pregledu rezultatov po posameznih občinah razvidno na prvi pogled, da so za stotine in tisoče Slovencev vpisali samo nemški občevalni jezik. Kako neustrezen, nesprejemljiv in neznanstven je ta način štetja za ugotovitev narodnosti in pripadnosti k slovenskemu ljudstvu, se razvidi tudi iz znanega dejstva, da so za iste kraje v zaporednih štetjih navedli jako različne rezultate.

Eno je prav gotovo: če bi se bilo moglo gospodarsko, upravno in prosvetno življenje koroških Slovencev razvijati v normalnih pogojih, tako da bi bili naši sonarodniki na svoji zemlji gospodar in bi se upravljali po svoji volji, da bi gospodarili po svoji zamisli, v naslonitvi na ostalo Slovenijo, ali vsaj brez raznarodovalnega pritiska nemškega kapitala in šovinistične buržoazije, bi prebivalstvo Slovenske Koroške, ki šteje v obsegu slovenskih mirovnih zahtev po štetju 1951 202.000 ljudi, v celoti ali vsaj po ogromni večini pripadalo slovenskemu ljudstvu in se štelo tudi samo za Slovence ter se udejstvovalo v slovenskem nacionalnem območju. Toda narodni razvoj ni potekal normalno, temveč pod dominacijo tujega kapitala in nanj se naslanjajoče gospodarske ter socialne nadvlade šovinističnega dela nemškega življa, kar je imelo za posledico odnaroditev slovenskega ljudstva v nekaterih področjih, zlasti v Celovcu in njega okolici, v Beljaku in še ponekod. Toda da je ostalo po ogromni večini Slovenske Koroške sklenjeno slovensko prebivalstvo, priča med drugim tudi uvedba utrakvističnih šol po njenem teritoriju. Ko je koroška deželna vlada v oktobru leta 1945 uvedla v osnovnih šolah poleg dominantne nemščine tudi pouk slovenščine vsaj v najskromnejši meri, je ta sistem pouka, znan pod imenom utrakvističnih šol, bil uveden v tistih občinah, o katerih je bilo splošno znano, da v njih prebivajo Slovenci. In če si ogledamo obseg ozemlja, na katerem so bile z letom 1945 uvedene utrakvistične šole (glej skico pod. 147), vidimo, da mu pripada velika večina Slovenske Koroške od Brda pri Šmohoru do Libelič, Pliberka in Ljibuč ter od Karavank do Kostanj in Djekš. Celotno prebivalstvo tega uradno za utrakvistično priznanega ozemlja ima po štetju iz leta 1951 108.440 ljudi.

Naša želja, razpoloženje vsega slovenskega naroda in Jugoslavije v celoti je, živeti s sosednim narodom v Avstriji v dobrem razmerju, v obojestransko oplajajočih stikih v kulturnem, gospodarskem in političnem območju. V tej smeri je razvoj odnošajev med Jugoslavijo in Avstrijo, med Slovenijo in Koroško, v zadnjih letih razveseljivo napredoval z medsebojnimi obiski, sodelovanjem v kulturnem in znanstvenem področju, s ciljem, ki ga je tako preprosto in prepričevalno opredelil že Prešeren, da »ne vrag, le sosed bo mejak«. Toda da bo moglo to zbliževanje dalje napredovati, da bo moglo do kraja prevladati in se poglobiti, zato je potrebno, da se na Koroškem spremeni stališče do slovenskega ljudstva. Potrebno je, da napredne sile zavzamejo človečansko razmerje do Slovencev, da neha biti germanizacija slovenskega

Pod. 147. **Področje utrakvističnih šol na Slovenskem Koroškem**

1. površje občin z utrakvističnimi šolami na temelju zakona koroške deželne vlade iz oktobra 1945 — 2. meje občin — 3. meja Slovenske Koroške v smislu zahtev jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci leta 1947 — 4. sedanje državne meje med Avstrijo, Italijo in Jugoslavijo

prebivalstva — smoter v deželi, bodisi v celoti ali v posameznih sektorjih javnega življenja. Neprirodno je, kar se godi na Koroškem z odnarodovanjem slovenskih otrok. Absurdno je, da v šolah pritiskajo na otroke in posredno ali neposredno na starše, naj med seboj in doma v družini ne govorijo po slovensko. Nenaravna in absurdna je propaganda, naj slovenski starši s svojimi otroci ne govorijo po slovensko, temveč po nemško, češ, da se bodo s tem bolje usposobili za napredovanje in uspevanje v šolskem pouku, ki je v glavnem v nemščini. Naravno je edinole stališče, naj se slovenski otroci v osnovni šoli učijo v slovenščini, v duhu spoštovanja materinskega jezika in v ljubezni do slovenskega naroda, v sožitju s slovenskim kulturnim življenjem. Brez težave bo najti način, da se vzporedno s tem otroci naučijo tudi nemškega jezika, toda ne v obliki in v znamenju ponemčevanja. Tak sistem utrakvističnih šol na Koroškem bo postal most in sredstvo za razširjenje in poglobitev kulturnih, političnih in gospodarskih stikov s sosedi preko etnografskih in političnih meja, z nadaljevanjem germanizacije pa se miroljubno sožitje ne da ustvarjati.

V gospodarskem pogledu je Slovenska Koroška kot celota sicer alpska dežela, vendarle ne docela tipična. V poštev moramo namreč jemati, da je njeno osrčje — Celovške kotlina ter Ziljska dolina, ki sta obe široko plano področje. Zlasti Celovška kotlina ima obilo ravnin in širokih dolin pa obilo goric in mokrin ter nižjih in srednjih hribov, ki ležijo dokaj daleč od visokih gora, tako da imajo primeroma malo deleža na visokih gorah in njihovih gorskih travnikih ter planinskih pašnikih. Pač pa so robna področja Celovške kotline, posebno Rož, močno navezana na gospodarsko izkoriščanje visokih gora, bodisi glede gozda ali glede planin in sploh porabnosti za živinorejo.

Da ne bi ponavljali navedb iz regionalnih opisov posameznih pokrajin, naj samo še enkrat podčrtamo, da je Slovenska Koroška po svoji prirodni strukturi bolj podobna ostali gorski Sloveniji, nego docela osrednjim avstrijskim predelom, kakor so zgornja Koroška, zgornja Štejerska ali Salzburška ter Tirolska. V Slovenski Koroški so plana področja vendarle v prevladi, pri čemer odloča predvsem zelo na široko razprostrta Celovška kotlina, ki pa je v sebi zopet močno razčlenjena, iz drobnih pokrajinskih enot sestavljena regija, docela podobno, kakor je iz malodane brezštevilnih drobnih pokrajin sestavljena vsa Slovenija. Koroške gore so zopet podobne osnovnemu tipu slovenskih Alp: to so po ogromni prevladi apniške gore, z vsemi prirodnimi značilnostmi, z

reliefnimi posebnostmi apniškodolomitnega visokega gorovja. Pač pa so posebnost Slovenske Koroške ledeniški sledovi z mnogimi morenami, predvsem pa mnogimi jezeri ter barji in mokrinami, kar nas spominja na ostale slovenske gorske predele. Reči moramo tedaj, da spada Slovenska Koroška že k planim področjem, ki se odpro popotniku, ako potuje prečno čez Alpe od severa proti jugu, kmalu potem, ko preide čez glavni del Osrednjih Alp. Kar sedem zložnih prehodov veže Slovensko Koroško na južno in vzhodno stran, na ostalo Slovenijo, od tega drže štirje prevali proti jugu z zložnimi cestami v višinah 731 m, 1073 m, 1216 m in 1369 m, medtem ko teče železnica skozi Karavanke med Podrožco in Hrušico nad Jesenicami v nadmorski višini samo 601 m. Najnižja dva prehoda pa vežeta Slovensko Koroško na ostalo Slovenijo v smeri proti vzhodu in sicer sta to dva najzložnejša prehoda, po Dravski dolini brez prevala v višini manj ko 500 m ter po Mežiški dolini z neznatnim prevalom v nadmorski višini 545 m med Ljibučami pri Pliberku in Holmcem, po prehodu, ki ga uporablja tudi najstarejša koroška železnica. V smeri proti severu pa morajo iz Koroške vse poti, cestne in železniške, čez široke Alpe, kar pomeni znatno težavo in obremenitev za gospodarsko povezavo z gospodarsko vodilnimi avstrijskimi pokrajinami na severnem ter severnovzhodnem vznožju Alp. Po prirodnem položaju je tedaj Koroški odmerjeno gospodarsko in prebivalstveno sožitje s svetom na južnem in južnovzhodnem vznožju Alpskega gorovja. Končno je v smeri na jug tudi najbližji dostop do morja, saj leži severni konec Jadranskega morja komaj 90 km oddaljen od Slovenske Koroške.

POGLAVITNI KNJIŽEVNI VIRI

V navajanju virov med tekstom pomeni prva številka v oklepaju zaporedne številke citiranega dela, druga številka, po vejici, pa kaže stran v navedenem delu. Kadar je navedenih dvoje ali več del zaporedoma, so med seboj ločena s podpičjem. Kadar gre za citiranje književnega vira iz I. dela »Slovenije«, je pred številko postavljena rimska številka I.

SKUPNOSTI — SLOVENSKE ALPE

1. Anton Melik, Slovenija. Geografski opis. I. Splošni del. 1. zvezek 1935, 2. zvezek 1936. Slovenska Matica, Ljubljana. — 2. Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki iz vseh krajev Dravske banovine. Izdala Zveza za tujski promet za Slovenijo v Ljubljani. Založila uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine v Ljubljani. Za Upravo in uredništvo odgovoren Guido Zupan. Ljubljana 1937. Strani 715. (Prim. kritična poročila v Geografskem vestniku 1940, str. 129—136). — 3. Splošni pregled Dravske banovine. Glavni statistični podatki; upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 (na osnovi popisa prebivalstva dne 31. marca 1931). Priredil Državni statistični urad v Zagrebu. Izdala kr. banska uprava Dravske banovine. Ljubljana 1939. — 4. Po osvoboditvi je Statistični urad, sedaj Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije izdal vrsto statističnih publikacij o demografiji in gospodarstvu Slovenije. Iz obilice novo izdanega statističnega gradiva naj opozorimo predvsem na: a) Predhodni rezultati popisa prebivalstva na dan 15. marca 1948. v LR Sloveniji. Ljubljana, avgusta 1948; b) Popis prebivalstva v LR Sloveniji z dne 15. marca 1948. Definitivni rezultati. Del I. do VII. (aprila 1951). — 4 c. Površina in prebivalstvo LR Slovenije po okrajih in občinah. Upravna razdelitev z dne 9. julija 1952. Ljubljana, avgusta 1952. Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije. — 4 č. Popis prebivalstva 31. III. 1953. Bilten št. 12. Izdaja Republiška komisija za popis prebivalstva LR Slovenije. Ljubljana, dne 4. maja 1953 (Predhodni rezultati). — 5. S. Zrimec, Gibanje prebivalstva Slovenije v razdobju 1931—1948. Geogr. vestnik, 1950, str. 61—94. — 6. S. Zrimec, Domovi v Sloveniji, porušeni 1941—1945. Geogr. vestnik, 1948—1949, Ljubljana 1949, str. 269—295. — 7. Polde Oblak, Moško in žensko prebivalstvo v Sloveniji. Geogr. vestnik, 1950, str. 95—99. — 8. Vasilij Melik, Naselja kot upravnostatistične enote. Razvoj in struktura številnih oddelkov na Slovenskem. Geogr. vestnik, 1948—1949, Ljubljana 1949, str. 153—191. — 9. Svetozar Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Institut za geografijo, Dela, 2. Ljubljana 1950, str. 119. — 10. V. Leban, Kmetska zemlja v Sloveniji. Geogr. vestnik, 1948. Str. 87—110. —

10 a. Svetozar Ilešič, Agrarna prenaseljenost Slovenije. Tehnika in gospodarstvo VI, št. 3—4. Ljubljana 1940. Str. 60—70. — 10 b. Anton Melik, Prirodnogospodarska sestava Slovenije. Geogr. vestnik, 1949, str. 3—20.

11. Fran Ramovš, Dialektološka karta slovenskega jezika. Ljubljana 1931. — 12. Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. Ljubljana 1933. — 12 a. Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Ljubljana, 1902—1928. — 12 b. Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Naša založba. Ljubljana 1939. — 13. Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja. Soc. ekonom. institut v Ljubljani, 1939. Izdelal Geografski institut na univerzi v Ljubljani. — 14. Mirko Novak, Razmestitev industrije v Sloveniji. Geogr. vestnik, 1939. Str. 69—99. — 14 a. Ivan Bratko, K procesu naše ljudske revolucije na podeželju. Delo, 1948, december. Ljubljana, str. 42—57 in 1949, str. 10—32. — 15. Oskar Reya, Padavine na Slovenskem v dobi 1919—1939. Geogr. vestnik, 1940. Str. 25—41. — 16. Oskar Reya, Najnižje in najvišje temperature v Sloveniji. Geogr. vestnik, 1939, str. 3—26. — 17. Erwin Kossinna, Die Schneedecke der Ostalpen. Sonderdruck aus »Wissenschafl. Veröffentlichungen des Deutschen Museums für Länderkunde zu Leipzig. N. F. 7. 1939. Str. 69—93. — 18. Snežni plazovi na Slovenskem. Opazovanja od leta 1950 naprej. Rokopisno gradivo v Institutu za geografijo Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Primerjaj Geografski zbornik III. Ljubljana 1954. — 19. E. Oberhummer, Die ältesten Karten der Ostalpen. Z. d. D. u. Oesterr. Alpenver., 1907. 20. Mirko Kajzelj, Naš alpinizem. S pomočjo tovarišev skalašev zbral in uredil Mirko Kajzelj. Ljubljana 1932. Založil Turistovski klub »Skala«. Str. 312. — 20 a. Janko Tavčar, Planinske poti v Slovenskih Alpah. Geogr. vestnik XXIV. Ljubljana 1952. Str. 145—175.

21. Dr. A. Brilej, Priročnik za planince. Zbirka pravil, navodil in podatkov ter kratek vodnik po gorah Slovenije. Ljubljana 1950, str. 311. — 22. Od vodnikov Rudolfa Badjure prihajajo za celotno Slovenijo najbolj v poštev: a) Jugoslovenske Alpe, Ljubljana 1922, str. 514, in b) Sto izletov po Gorenjskem, Dolenjskem in Notranjskem. 1930, str. 171. Opozoriti je na c): R. Badjura, Izbrani izleti po Gorenjskem, Goriškem, Notranjskem, Dolenjskem in Zasavju. Ljubljana 1953. Str. 230. č) Rudolf Badjura, Ljudska geografija. Terensko izrazoslovje. Ljubljana 1953. Str. 337. — 23. Ogromno geografskega gradiva o Slovenskih Alpah je zbranega v letnikih Planinskega vestnika od leta 1895 do danes. Posebej je treba opozoriti na a) Planinski vestnik 1933, št. 6—10, izdane ob štiridesetletnici Slov. planin. društva, z mnogimi tudi geografsko pomembnimi članki ter pregledom vseh dotedaj nastalih turističnih koč po slovenskih gorah. b) Letnik XL, 1940, Planinskega vestnika ima v zv. 11—12 na 103 straneh »Splošno kazalo za štirideset letnikov Planinskega vestnika I (1895) do XL (1940)«; sestavil Josip Wester. c) V letu 1950 ob petdesetletnici SPD je izšlo Splošno kazalo za peto desetletje Planinskega vestnika 1941—1950, ki ga je prav tako sestavil Josip Wester, na 36 straneh. — 24. R. Ložar, Slovenske planine v risbi in sliki. Planinski vestnik 1936, str. 193—228. — 25. Fritz Schneiter, Alpwirtschaft. Graz-Wien 1948. Str. 456. — 26. René Godefroy, La Nature Alpine. Exposé de Géographie physique. Paris 1948, str. 483. — 27. Pregled geografske literature o Slovenskih Alpah in sploh o Sloveniji prinašajo razprave in književna poročila v Geografskem vestniku od I. letnika, 1925, do XXV. letnika, 1953.

I.

28. F. Seidl, Kamniške ali Savinjske Alpe. Ljubljana 1907 in 1908. Izdala Slovenska Matica. — 29. Vodnik za Savinjske Alpe in najbližjo okolico. Spisala Fr. Kocbek in M. Kos. V Celju 1894. — 30. Fran Kocbek, Savinjske Alpe. Spomenica. Ob svoji tridesetletnici izdala Savinjska podružnica SPD. Celje 1926. — 31. Vetters Hermann, Geol. Karte der Republik Österreich und der Nachbargebiete. Wien 1927—1933. — 32. Vetters, Erläuterungen zur Geol. Karte der Republik Österreich. — 33. Geologie von Österreich, herausgegeben von F. X. Schaffer. 2. Auflage. Wien 1951. — 34. Kossmat F., Die Adriatische Umrandung in der alpinen Faltenregion. Mitt. Geol. Gesellschaft in Wien. VI. 1913. Str. 61—165 (z obsežno geol. karto alpske in osrednje Slovenije v prilogi). — 34 a. P. Janez Žurga, Geološki pregled zahodne Slovenije po F. Kossmatu in F. Tellerju; — geol. karta slov. alpskega predela (ponatis po Mitt. Geol. Ges. 1913). Priloga Plan. vestn. 1939. — 35. Arthur Winkler, Zum Entstehungsproblem und zur Altersfrage der ostlapinen Oberflächenformen. Mitteilungen d. Geogr. Ges. Wien. B. 92, H. 7—9. Wien 1950, str. 171—190. — 36. I. Rakovec, Vodnik po zbirkah Nar. muz. v Ljubljani, Geol.-paleontološki odd. 1933. — 37. Penck-Brückner, Die Alpen im Eiszeitalter, III. del, 1909. — 38. F. Kossmat, Die geomorphologische Entwicklung der Gebirge im Isonzo und oberen Savegebiet. Z. Ges. Erdkunde. Berlin 1916. — 39. O. Ampferer, Über die Saveterrassen in Oberkrain. Jahrbuch d. Geolog. Reichsanstalt, 1917. Bd. 67. Str. 405—430. — 40. Fr. Teller, Erläuterungen zur Geol. Karte der östlichen Ausläufer der Karnischen und Julischen Alpen (Ostkarawanken und Steiner Alpen). Wien 1896.

41. Fr. Teller, Erläuterungen zur Geol. Karte... Eisenkappel-Kanker 1898. — 42. Fr. Teller, Erläuterungen zur geol. Karte... Prassberg 1902. — 43. W. Kühnel, Zur Stratigraphie und Tektonik der Tertiärmulde bei Kamnik (Stein) in Krain. Prirodoslovne razprave, 1933. — 44. R. Lucerna, Gletscherspuren in den Steiner Alpen. Geogr. Jahresbericht aus Österreich 6. Wien 1906. — 45. I. Rakovec, Prispevki k tektoniki in morfogenezi Savinjskih Alp. Geogr. vestnik, 1934. — 46. Ledenik na Skuti, rokopis. Institut za geografijo SAZU. Geografski zbornik III. Ljubljana 1954. — 47. Edvard Čerček, Planine v južnih Kamniških Alpah. Geogr. vestnik XX—XXI. 1949. — 48. Günter Glauert, Zur Besiedlung der Steiner Alpen und Ostkaravanken. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. I. 2. Berlin 1937. Str. 456—486. — 49. Avg. Stegenšek, O najstarejši zgodovini gornjegrajskega okraja. Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor 1910, str. 1—33. — 50. Slovene Studies, izdal L. Dudley Stamp, objavila Le Play Society. London 1933 (o solčavski pokrajini).

51. Svetozar Ilešič, Kmetska naselja na vzhodnem Slovenskem. Geogr. vestnik IX. 1933, str. 3—93. — 52. Dr. Fran Mišič, O ledinskih in hišnih imenih okoli Solčave. Časopis za zgod. in narodop. XXXIII, 3—4. 1938. Str. 191—201. — 53. Srečko Brodar, Raziskovanja v Potočki zijalki in nje problemi. Časopis za zgod. in narodop. XXVI. Maribor 1931. Str. 153—176. — 53 a. Srečko Brodar, Črteži na paleolitskih artefaktih iz Potočke zijalke na Olševi. Etnolog VIII. Ljubljana 1935. Str. 1—25. — 53 b. S. Brodar, Das Paläolithikum in Jugoslawien. Quartär. B. I. Berlin 1938. Str. 140—172. — 53 c. Srečko Brodar, O stratigrafiji Potočke zijalke. Glasnik Muz. dr. za Slov. XX. 1939. Str. 66—95. — 54. F. Baš, Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. Časopis za zgod. in narodop. Maribor 1938. — 55. F. Baš, Zadrečki lončarji, prav tam, s. 129. — 56. Vladimir Klemenčič, Agrarna geografija Tuhinjske doline. Geografski zbornik SAZU. I. Ljub-

ljana 1952. — 57. M. Lah in dr. Pretnar, Ekonomska analiza Kamniškega okraja. Ljudska uprava. 1951. Zv. 8—9, str. 385—435. — 58. Zgornja meja gozda in kulturnih sadežev. Proučevanja Instituta za geografijo SAZU (rokopisno gradivo). — 59. Rudolf Badjura, Izleti po Karavankah. Ljubljana 1932. — 60. Ludwig Jahne, Karawankenführer. Klagenfurt 1931. — 60 a. L. Jahne, Ost- und Mittelkarawanken Sanntaler (Steiner) Alpen. Berlin 1924/1925.

61. Dr. Jakob Prešeren, Imenoslovje okrog Begunjščice in Stola. Planinski vestnik, 1933. — 62. Fr. Teller, Geologie des Karawankentunnels. Wien 1910. — 63. A. Kieslinger, Die Tektonik in den östlichen Karawanken. Zentralblatt f. Min. Jahrg. 1929. Abt. B. — 64. R. Lucerna, Der eiszeitliche Bodentalgletscher in den Karawanken. Verhandl. geol. R. A. 1911. — 65. Melik Anton, O diluvijalni poledenitvi v Karavankah. G. v. VIII. Str. 89—101. — 66. Robert R. v. Srbik, Glazialgeologie der Kärntner Karawanken. Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geol. u. Paläontologie. Sonderband III. Stuttgart 1941. Str. 382. — 67. Kahler F. und Kieslinger A., Die geologische Erforschung der Karawanken. Carinthia II. Sonderheft. 1930. — 68. Redlich K. A., Die Mineralquellen des Vellacher Tales in Kärnten und ihre Beziehungen zu den daselbst sich findenden Erzlagerstätten. Jahrb. Geol. B. A. 1936. — 69. Walter Šmid, Der Loibelpass. Carniola II. 1909. Str. 156—163. — 70. Glauert Günther, Ein Kärntner Grenzmarkt in den Karawanken im 17. u. 18. Jahrhundert (Železna Kapla). Südostdeutsche Forschungen. LV. Jahrg., H. 3—4. Dez. 1939. Str. 643—684.

71. Montag Erich, Die Veränderungen im bäuerlichen Siedlungsbild und in der völkischen Zusammensetzung des Gerichtsbezirkes Eisenkappel (Kärnten). Geogr. Jahresber. aus Österreich XVIII. 1935. Str. 96—104. — 72. L. Jahne, Die Eisenindustrie im Vellachtale (Kärnten). Mont. Rundschau 22. 1930. Nr. 1. — 73. Jahne L., Zur Geschichte des Kohlenvorkommens im Lobnigtale. Car. I, 122. 1932. — 74. Jahne L., Zur Geschichte der Erzbergbauten im Petzen-Miess-Gebiet (Kärnten). Berg- u. Httenm. Jb. 80. 1932. — 75. Jahne L., Zur Geschichte des Bleibergbaues Windisch-Bleiberg. Car. II. Canaval Festschrift, 1935. — 76. Bogdan Jordan, Planine v Karavankah. Geografski vestn., 1945. Str. 49—104. — 76 a. Vladko Fajgelj, Planine v vzhodnih Savinjskih Alpah. Geografski vestnik XXV. Ljubljana 1953. — 77. Milko Kos, Creine mons-Krainberg-Kranjska gora, staro ime za Karavanke. Geografski vestnik IV, 1928, str. 115—118. — 78. Viktor Kragl, Zgodovinski drobci župnije Tržič. 1936. — 79. Slava Lipoglavšek-Rakovec, Tržič. Mestnogeografska študija. Geograf. zbornik. II. 1954.

II.

JULIJSKE ALPE

80 a. Henrik Tuma, Kaninska in Mangrtska skupina. Planinski vestn. XVII, 1911, str. 66 sl. Ta opis se je nadaljeval skozi številke letnika 1911, a tudi še v številkah letnikov 1912 (kjer je na str. 167—173 »Rezija«) ter 1913 in se zaključil šele z letnikom 1914 na str. 86. V naslednjih letih je H. Tuma priobčeval opise drugih gora in dolin ter gorskih skupin v Julijskih Alpah, od katerih navajamo poglavitne: — b. Po Trenti in Soči. Planinski vestnik, 1914, str. 109 sl. Spis se je nadaljeval še po prvi svetovni vojni v vsem letniku 1921 (XXI), dasi pod imenom posameznih gora ali dolin (n. pr. Dolina »Zajezerom, »Sedmera jezera«. Trentski Pelc, v št. 9—10, str. 161—173). V letniku 1922 je še izšel opis

»Skutnik in Bavški Pelec«, str. 181—185, v letniku 1923 »Grintavec (Bavški)«, 2450 m, na str. 116—119, v letniku 1925, str. 193—196 »Čez Nizki vrh«, 2114 m, ter »Razor«, 2601 m, na str. 265—269. V letniku 1926 beremo na str. 35—38 »Zapodnem« in na str. 101—104 »Trentski Pihavec«, s čimer je serija opisov pod zgoraj navedenim naslovom zaključena. — c. V letniku 1927 Planin. vestnika je objavljena serija spisov pod skupnim imenom »Bohinjski kot«. — č. V letniku 1928 so objavljeni opisi pod skupnim imenom »Triglavska skupina« od str. 97 dalje. — d. V letniku 1933 je začel izhajati opis »Beneška Slovenija«, str. 81—84 ter 109—115 in se nadaljeval v vseh 12 številkah letnika 1934. — 81. Dr. Henrik Tuma, Imenoslovje Julijskih Alp. Ljubljana 1929. Str. 100. (Ponatis iz Plan. vestnika, letnik 1928 in 1929.) — 82. Evgen Lovšin, V Triglavu in v njegovi soseščini. Planinske študije in doživetja. Ljubljana 1944 in 1946. — 83. Dr. Julius Kugy, Fünf Jahrhunderte Triglav. Graz 1938. Str. 378. — 84. Cobol Nicolo, Alpi Giulie. Trieste 1907. — 85. Adolf Gstirner, Die Julischen Alpen. Westlicher Teil. Zeitschrift d. Deutschen u. Österr. Alpen-Vereines. 1900, str. 395 do 420; 1901, str. 319—356; 1905, str. 355—382; 1906, str. 362—379; 1907, str. 262 do 300. — 86. R. Roschnik, Führer durch die Julischen Alpen. 1914. — 87. Michele Gortani, Prealpi e Alpi Giulie. XIII. Congresso Geogr. Italiano. Guida per l'escursione C. (Estratto degli Atti del XIII. Congresso Geogr. It.) Udine 1937. 19 strani. — 88. J. Rus, Triglav. Historijsko-geografske črtice. Geografski vestnik II, 1927, str. 82—96; V—VI, str. 73—78. — 88 a. Jože Rus, Triglav v herojski dobi geološke vede. Geogr. vestnik IX, 1933, str. 94—106. — 89. Carta Geologica delle tre Venezie. Tolmino. Rilevatori: Prof. R. Fabiani e Dott. P. Leonardi; Prof. F. Kossmat e A. Winkler; Prof. F. Kossmat. — 90. Dr. Hanns Tollner, Wetter und Klima im Gebiete des Grossglockner. Carinthia II. Sonderheft 14. Klagenfurt 1952. Str. 136, XII (obsega obilo tudi za slovenske visoke Alpe veljavnih dognanj).

91. Kossmat F., Geologie des Wocheinertunnels und der südlichen Anschlusslinie. LXXXII. Bd. Denkschr. d. Math.-Naturw. Kl. Akad. d. Wiss. Wien 1907. — 92. Kossmat F., Geol. Spezialkarte... Bischoflack und Idria, samt Erläuterungen. Wien 1910. — Nachtrag zur Geol. Spezialkarte... Tolmein. Ausgegeben 1920. — 93. Fritz Härtel, Stratigraphische und tektonische Notizen über das Wocheiner Juragebiet. Verh. geol. Staatsanstalt, 1920. Str. 133—152. — 94. Fritz Härtel, Beiträge zur Kenntnis der Juraformation in den Julischen Alpen. Jahrb. d. Philosoph. Fak. Leipzig 1920. — 95. Kossmat F., Reisebericht aus dem Triglavgebiet in Krain. Vhdl. geol. RA. Wien 1913. — 96. Seidl Ferdo, Zlatenska ploča v osrednjih Julijskih Alpah. Glasnik Muz. dr. Slov. 10. 1929. — 97. Salopek Marijan, O gornjoj juri u dolini Sedmerih jezera. Rad jgsl. akd. zn. i umj. 246. knj. Zagreb 1933. Str. 109—118. — 98. F. Kossmat, Das Gebiet zwischen dem Karst und den Julischen Alpen. Jahrb. geol. RA. Wien 1906. — 99. E. Brückner, Die postglacialen Gletscher der Julischen Alpen. X. Jahresber. d. Berner Geogr. Ges. Bern 1891. — 100. Rosenkranz R., Bericht über die Südalpenexcursion des Geograph. Institutes der Wiener Universität im Herbst 1910. Geogr. Jahresber. aus Österreich. IX. Jahrg. Wien 1911. Str. 230—244.

101. Cvijić J., O snežaničkoj i ledničkoj eroziji. Glasnik Geograf. društva. Beograd 1922. Str. 7—8. — 102. Melik Anton, Morfologija in gospodarska izraba tal v Bohinju. G. v. III. 1927. Str. 53—95. — 103. Melik Anton, Bohinjski ledenik. G. v. V—VI, str. 1—40. — 104. Melik Anton, Še o razvoju Bohinjske kotline. G. v. X. 1934. Str. 150—168. — 104 a. Melik Anton, Nova glaciološka dognanja

v Julijskih Alpah. Geografski zbornik II. Ljubljana 1954. — 105. Anton Melik, O kasnodiluvijalnih jezerih v Bohinju. Hrvatski Geografski Glasnik. Zagreb 1939. Št. 8—9—10, str. 148—152. — 106. Milan Šifrer, Poledenitev Pokljuke, Geografski vestnik, 1952. — 107. Rakovec Ivan, Morfogeneza in mladotercijarna tektonika vzhodnega dela Julijskih Alp. G. v. XII—XIII. 1937. Str. 61—101. — 108. Ivan Rakovec, O Mostniški dolini v Bohinju. Geogr. vestnik XIX. 1947. Str. 129—138. — 109. Ivan Rakovec, Dolina Vrat v pleistocenski dobi in razvoj Peričnika. Geogr. vestnik XX—XXI. 1949. Str. 251—263. — 110. Ivan Rakovec, K paleogeografiji Julijskih Alp. Geogr. vestnik, 1951. Str. 109—130.

111. A. Winkler, Geomorphologische Studien im mittleren Isonzo- und im unteren Idricatal. Jahrb. d. Geol. Bundesanstalt. 1922. Bd. 72. 1. u. 2. Heft. — 112. A. Winkler, Zur Eiszeitgeschichte des Isonzotals. Zeitschrift für Gletscherkunde. Band XV. 1926. Sonderabdruck, str. 112. — 113. Artur Winkler, Zur spät- und postglazialen Geschichte des Isonzotales (Südalpen). Zeitschrift für Gletscherkunde. Bd. XIX. Heft 1/3. 1931. Str. 56—89. — 114. A. Desio, L'evoluzione morfologica del bacino della Fella in Friuli. Atti d. Soc. Ital. di Scienze Naturali. Vol. LXV. 1926. Pavia 1927. — 115. Ed. Richter, Atlas der österr. Alpenseen. II. Lieferung: Seen von Kärnten, Krain und Südtirol. Geogr. Abh. VI, 2. Wien 1896. — 116. A. Desio, Le variazioni dei ghiacciai del Canin nell'ultimo quarantennio. In Alto, XXXIX. Udine 1927. Str. 1—22. — 117. Triglavski ledenik. Rokopis o opazovanju v obdobju 1946—1953. Institut za geografijo SAZU. — Geografski zbornik III. 1954. — 118. Svetozar Ilešič, Podolžni profil Soče. Geografski vestnik XXIII. 1951. Str. 41—65. — 118 a. Svetozar Ilešič, Rečni režimi v Jugoslaviji. Geografski vestnik XIX. 1947. Str. 71—107. — 119. A. Seliškar-H. Pehani, Limnologische Beiträge zum Problem der Amphibienmethode. (Beobachtungen an Tritonen der Triglavseen.) Sonderabdruck aus Verh. d. Intern. Vereinigung für theoret. u. angew. Limnologie. Bd. VII. S. 263—294. Beograd 1935. — 120. M. Hafner, Alpski varstveni park v Dolini sedmih jezer. Geogr. vestnik I. 1925. Str. 60—65.

121. Biel E., Klima von Küstenland. Wien 1927. — 122. Oskar Reya, Maksimalne intenzitete padavin v Slovenskem Primorju. Geogr. vestnik XX—XXI. Ljubljana 1949. Str. 87—107. — 123. Rajko Gradnik, Toplinski odnošaji v Blejskem in Bohinjskem jezeru. Geogr. vestnik, 1946. Str. 94—123. — 124. Rajko Gradnik, Kolebanje vodne gladine v Bohinjskem in Blejskem jezeru. Geogr. vestnik, 1947, str. 111—126. — 125. Giuseppe Nangeroni, I fenomeni di morfologia periglaciale in Italia. Rivista Geografica Italiana LIX, fasc. 1. Marzo 1952. — 126. Fr. Koblar, Zgodovina železne obrti na Kranjskem. 1892. 196 str. Letopis Mat. Slov. — 126 a. Alfonz Müllner, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrh. Wien und Leipzig 1909. — 127. Walter Schmid, Norisches Eisen. Wien-Berlin-Düsseldorf 1932. — 127 a. Zgodovinske najdbe v Bohinju (razkopavanja Valterja Šmida na Ajdovskem gradcu). »Slovenec«, 22. avgusta 1937. — 127 b. Blizu 2500 let staro grobišče v Bohinju odkrito. »Jutro«, 11. avgusta 1937. — Okrog Ajdovskega gradca. »Jutro«, 21. avgusta 1936. — 128. Dr. V. Dvorsky, Die Handelsplätze in den Gebirgsregionen der Grafschaft Görz. Prag 1907. — 129. Dvorsky V., Hospodarske využiti vysokich hor. Časopis turistu XX. Praga 1908. — 130. Milko Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek II. Urbarji Slovenskega Primorja. Izdala Akad. znan. in umetn. Ljubljana 1948.

131. Dr. Henrik Tuma, Naše planine. Jadranski almanah, 1924. — 132. Dott. M. Marsano, I pascoli alpini dell'alto e medio Isonzo. Catedra ambulante d'Agricoltura per la Provincia di Gorizia. Gorizia 1932. — 133. Anton Melik, Planine v Julijskih Alpah. Institut za geografijo SAZU. Ljubljana 1950. — 134. Svetozar Ilešič, Kmetska naselja na Primorskem. Geogr. vestnik XX—XXI. Ljubljana 1949. — 135. Bruno Nice, Casa rurale nella Venezia Giulia. Bologna 1940. — 136. VIII. Censimento generale della popolazione 21. Aprile 1936. Vol. II. Fasc. 32. Provincia di Gorizia. Roma 1937. — 136 a. VIII. Censimento generale... Vol. II. Fasc. 24. Provincia del Friuli (Udine). Roma 1937. — 137. L. Čermelj, Julijska Krajina. Misel in Delo. L. III, zv. 9—10, 11, 12. Ljubljana 1937. — 138. Marjan Dobovšek, O gibanju prebivalstva Kranjske in posebej radovljiške dekanije od Valvasorja do danes. Geogr. vestnik, 1934. Str. 104—116. — 139. Antonio R. Toniolo-Ugo Giusti, Lo spopolamento montano nelle Alpi Giulie. Note introduttive e riassuntive. Roma 1937. — 140. Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega. Gorica 1894.

141. Simon Rutar, Beneška Slovenija. Ljubljana 1899. — 141 a. Beneška Slovenija. Uredila D. Feigel in V. Nanut. Gorica 1950. — 142. Michele Gortani, Gorizia con le Vallate dell'Isonzo e del Vipacco. Guida del Friuli V. Udine 1930. — 142 a. O. Marinelli, Guida delle Prealpi Giulie. Udine 1912. — 143. Rado Bednarik, Goriška in Tržaška pokrajina v besedi in podobi. Gorica 1932. — 143 a. Slovensko Primorje v luči turizma. Uredili dr. Valter Bohinec, France Planina in Jožko Sottler. Ljubljana 1952. 266 str. — 144. Giovanni Marinelli-Michele Gortani, Guida della Carnia e del Canal del Ferro. Tolmezzo 1924—25. — 145. Ernesto Massi, L'ambiente geografico e lo svilupo economico nel Goriziano. Gorizia 1933. — 146. Vladimiro Dougan e Antonio Marussi, Guida del Gruppo del Montasio. Trieste 1932. — 147. Carlo Chersi, Alpi Giulie, f. I.: Tricorno. Guida alpinistica. Trieste 1930. — 148. Gustavo Cumin, Note geografiche sulla Val Bausizza (Alpi Giulie). Bolletino d. R. Società Geogr. Ital. 1933. Str. 256—292. — 149. V. Dvorsky, Studie ku geografii slovánských sídel. I. Trenta. Praha 1914. Str. 64. — 150. J. Abram, Opis Trente. Planinski vestnik, 1907. — 150 a. Janez Planina, Soča. Monografija vasi in njenega področja. Geografski zbornik II. Slov. Akademija znan. in umetn. Ljubljana 1954.

151. V. Dvorsky, Bohinjske sídelni typy. Narodopisni Vestnik československy. XI. Praha 1916. — 152. Jiři Čermak, Skupina Razorská. Přispevek ku geomorfologii Julských Alp. Praha 1907. Str. 52. — 153. Valter Bohinec, K morfologiji in glaciologiji rateške pokrajine. Geogr. vestnik, 1935. Str. 100—132. — 154. Valter Bohinec, Postglacialno Koreńsko jezero. Geografski vestnik, 1938. Str. 98—107. — Cumin Gustavo, Note geografiche sul gruppo del Mangart (Alpi Giulie Orientali). Estrato dagli »Annali della R. Università degli Studi Economici e Commerciali di Trieste«. Vol. II. Fascicolo II. Trieste 1929. Str. 30. — 156. Eugenia Bevilacqua, I laghi di Fusine. Bolletino della Società Geografica Italiana, 1948. Str. 317—318. — 156 a. B. Martinis, I laghi di Fusine. L'Universo, 1948. Str. 399—410. — 157. G. Cumin, Appunti geografici sulla funzione di frontiera della Venezia Giulia e sul confine italo-jugoslavo. La porta orientale III. Trieste 1933. Str. 568—595. — 158. Fran Zwitter, Julijska Krajina po drugi svetovni vojni. Geogr. vestnik, 1947. Str. 15—32.

III.

ZILJSKA IN KANALSKA DOLINA Z ZILJSKIMI TER KARNSKIMI ALPAMI

159. F. Frech. Die Karnischen Alpen. Halle 1892—1894. — 159 a. F. Heritsch, Die Karnischen Alpen. Graz 1936. — 160. R. R. Srbik, Glaziologie der Nordseite des Karnischen Kammes. Carinthia II, 6. Sonderheft. 1936. — 160 a. Dr. Rob. R. v. Srbik, Die Vergletscherung der Gailtaler Alpen. Carinthia II. 1950. Str. 70 do 87. — 161. Ardito Desio, L'orografia del bacino della Fella (Friuli) in rapporto con la costituzione geologica, Bolletino d. R. Società geogr. Ital. Roma 1929. — 162. Dr. E. Czermak, Probleme des Talnetzes in den östlichen Gailtaler Alpen. Carinthia II. 1950. Str. 54—70. — 163. Michele Gortani, La serie paleozoica delle Alpi Carniche. Rond. Lincei. 1922. — 164. Dr. Alfred Till, Das grosse Naturereignis von 1348 und die Bergstürze des Dobratsch. Mitt. Geogr. Ges. Wien, B. 50. 1907. Str. 534—646. — 165. Grueber P., Die Gailflussregulierung. Die Hochwasserbecken des Gailtales. Z. d. österr. Ingenieur- u. Architektenver. 1883, 1886. — 166. A. Menninger, Der Presegger-See. Mitt. d. Geogr. Ges. Wien 1934. — 166 a. A. Menninger, Der Presegger See in medizinisch-klimatischen Hinsicht. Carinthia II. 1936. — 167. Wanka v. Rodlow, Der Verkehr über den Pass von Pontebba-Pontafel und den Predil im Altertum und Mittelalter. Prager Studien, 1898. — 168. J. R. Bünker, Windische Fluren und Bauernhäuser aus dem Gailtale in Kärnten. Mitt. d. Anthropol. Ges. Wien 1905. — 169. Svetozar Ilešič, Slovenska Ziljska dolina. Planinski vestnik, 1939. Str. 149—166. — 170. Svetozar Ilešič, Planine ob dolenji Zilji. Geogr. vestnik VII. Str. 120—149. Ljubljana 1931. — 170 a. Dr. Herbert Paschinger, Almgeographisches aus dem Gailtale. Carinthia II. Klagenfurt 1950. Str. 87—107. — 171. Marolt France, Tri obredja iz Zilje. Slovenske narodoslovne študije. 1. Glasbena Matica v Ljubljani, Folklorni institut, 1935. — 172. Th. Veiter, Das Gebiet von Tarvis. Südostdeutsche Volksgrenze. Berlin 1934. — 173. V. Paschinger, Das Kanaltal. Land und Leute. Zeitschrift d. DOe. Alpenver. 1937. — 174. Bogo Grafenauer, Kanalska dolina. Ljubljana 1946.

IV.

CELOVŠKA KOTLINA — SLOVENSKA KOROŠKA

175. Svetozar Ilešič, Geografski oris Koroške. Koroški zbornik. Ljubljana 1946. Str. 9—43. — 176. V. Paschinger, Versuch einer landschaftlichen Gliederung Kärntens. Siegers Festschrift. Graz 1924. — 177. Viktor Paschinger, Landeskunde von Kärnten. Zweite umgearbeitete Auflage. Klagenfurt 1949. — 177 a. V. Paschinger, Landeskunde von Kärnten. Klagenfurt 1937. — 177 b. Landeskunde von Kärnten, bearbeitet von Dr. Franz Lex, Dr. Viktor Paschinger, Dr. Martin Wutte. Klagenfurt 1923. — 178. Matko Potočnik, Vojvodina Koroška. Izdala Slovenska Matica. I. zv., 1909, II. zv. Ljubljana 1910. — 179. Kärntner Heimatatlas von Dr. Martin Wutte. Klagenfurt 1923. — 179 a. Kärntner Heimatatlas. Herausgegeben vom Geschichtsverein für Kärnten. Geleitet von Dr. Gotbert Moro. A. Geographischer Atlas. Von Dr. Viktor Paschinger. Klagenfurt 1951. — 180. Dr. M. Wutte, Kärnten im Kartenbilde der Zeiten. Archiv f. Vaterländische Geschichte und Topographie. Klagenfurt 1931. Str. 91.

181. Koroški zbornik. Uredili Bogo Grafenauer, Lojze Ude, Maks Veselko. Ljubljana 1946. Strani 658. — 182. Milko Kos, Slovenska naselitev na Koroškem. Geogr. vestnik, 1932, str. 101—143. — 183. Milko Kos, Slovenska naselitev na Koroškem. Koroški zbornik. Ljubljana 1946. Str. 43—77. — 184. E. Klebel, Siedlungsgeschichte des deutschen Südostens. 1940. — 185. E. Klebel, Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens. Carinthia I, 1925, 1926, 1927. — 186. Dr. Martin Wutte, Die sprachlichen Verhältnisse in Kärnten auf Grundlage der Volkszählung von 1900 und ihre Veränderungen im 19. Jahrh. Carinthia I, 1906. Str. 153—178. — 187. Fran Zwitter, Koroško vprašanje. Ljubljana 1937. — 188. Theodor Veidter, Die Slowenische Volksgruppe in Kärnten. Wien-Leipzig 1936. Strani 186. — 189. Bogo Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od srede XIX. stoletja do danes. Koroški zbornik, str. 117—249. — 190. Ante Beg, Slovensko-nemška meja na Koroškem. Ljubljana 1908.

191. Bogo Grafenauer, Vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919. Koroški zbornik, str. 345—420. — 192. Ivan Tomšič, Plebiscit na Koroškem s pravne strani. Koroški zbornik, str. 421—493. — 193. France Škerl, Koroška v boju za svobodo. Koroški zbornik, str. 493—602. — 194. Memorandum vlade FNRJ o Slovenačkoj Koruškoj, pograničnim Slovenačkim delovima Štajerske i Gradiščanskim Hrvatima. Beograd. Ministarstvo inostranih poslova. 1947. — 194 a. The Slovene Carinthia. Ljubljana 1947. — 195. Boris Kraigher, O nesoglasjih ob slovenskem narodnem vprašanju. Delo, glasilo CK KPS, XVII, št. 2. Oktober 1948. Str. 11—42. — 196. Anton Melik, Slovenska Koroška. Geografski vestnik 1948—49. Ljubljana 1949. Str. 3—33. — 197. P. Lessiak, Die kärntnischen Stationsnamen. Carinthia I, 1922. — 198. Josip Šašel, Imenoslovje Koroških Karavank. Planinski vestnik, 1930, str. 163 sl.; Ob Zili: str. 164, 186—188; Ob Zgornjem Rožu: 203—205; Ob Spodnjem Rožu: 279—283, 1931, str. 16; Ob Beli: 53. — 198 a. Dr. Josip Šašel, Kako pišemo naša krajevna imena? Svoboda, mesečnik Slovenske Koroške. IV. Celovec 1951. Str. 5—13, 50—58, 94—105, 144—148. — 198 b. Dr. Josip Šašel, Koroška imena na naših specialkah. Planinski vestnik, 1952, str. 226 sl. — 199. Luka Sienčnik in Bogo Grafenauer, Slovenska Koroška. Seznam krajev in političnoupravna razdelitev. Ljubljana 1945. — 200. Ortsverzeichnis von Österreich. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 7. März 1923. Herausgeg. vom Bundesamt für Statistik (Kärnten, 47 strani). Wien 1930. — 200 a. Bundesamt für Statistik. Landwirtschaftliche Betriebszählung in der Republik Österreich vom 14. Juni 1930; Ergebnisse für Kärnten. Wien 1932.

201. Bundesamt für Statistik. Die Ergebnisse der österr. Volkszählung vom 22. März 1934. Heft 5. Kärnten. Wien 1935. — 202. Vorläufige Hauptergebnisse d. Volkszählung vom 1. Juni 1951 nach Gemeinden. Wien 1951. — 202 a. Ergebnisse d. Volkszählung vom 1. Juni 1951 nach Gemeinden. Kärnten. Österr. Statistischer Zentralamt. Wien 1952. — 202 b. Vladimir Klemenčič, Rast prebivalstva na Slovenskem Koroškem v obdobju 1934—1951. Geografski vestnik, 1952, str. 115—134. — 203. V. Conrad, Klimatographie von Kärnten, Wien 1913. — 203 a. Viktor Paschinger, Bemerkungen zur Schneedeckendauer im alpinen Draugebiet. Carinthia II (142). 62 Jahrgang, 1. Heft. Klagenfurt 1952. Str. 18—27. — 204. G. Graber, Volksleben in Kärnten. 2. izdaja, 1941. — 205. Die Kunstdenkmäler Kärntens: a) III. Die Kunstdenkmäler d. polit. Bezirkes Villach (von Dr. Anna Spitzmüller). Klagenfurt 1929; b) V, 1. Die Denkmäler d. polit. Bez. Klagenfurt (Stadt Klagenfurt). Von Otto Demus. 1931; c) V b. Die Kunstdenkmäler d. p. Bez. Klagenfurt (Land). Von Walter Frodl u. Dr. Anton

Macku. 1932; č) VII. Die Kunstdenmäler d. p. Bez.Völkermarkt. Von Herman. B. L'Estocq, Dr. Karl Ginhart u. Dr. Anton Macku. 1933. — 206. Rudolf Niederl, Kärnten. Ein illustrierter Heimatbuch. Klagenfurt 1950. — 207. Dr. Ing. Karl Ulbrich, Städte und Märkte in Kärnten. Mitt. Geogr. Ges. Wien. B. 82, Nr. 7—8. Str. 193—222. Wien 1939. — 207 a. Dr. Ing. Karl Ulbrich, Städte und Märkte in Kärnten. Wiener Geographische Studien Nr. 9, 33 str. Mit 9 Plänen und 8 Flugaufnahmen. Wien 1939. — 208. J. Schmid, Siedlungsgeographie Kärntens. Carinthia I, 1928, 1929, 1934, 1935. — 209. Svetozar Ilešič, Agrarna obljudenost na Koroškem. Geografski vestnik, 1946, str. 22—34. — 209 a. S. Ilešič, Oblike zemljiške razdelitve na Koroškem. Slovenski etnograf, 1946. — 210. Dr. Martin Wutte, Die Bevölkerungsbewegung in Kärnten 1880—1934. Carinthia I. 1938, str. 86—110.

211. Herbert Paschinger, Die Veränderung der Hausdichte und der Bevölkerungsdichte in den einzelnen Ortsgemeinden Kärntens von 1900 bis 1934. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. 2. Jahrg. 1938. Str. 654 do 667. — 212. Rudolf Egger, Kärnten im Altertum. Klagenfurt 1941. — 212 a. Franz Jantsch, Archäologische Mitteilungen aus Kärnten. Carinthia I, 1937, str. 8—22. — 213. Egger Rudolf, Aus dem römischen Kärnten. Car. I, 1938, str. 3—24. — 214. Kahler F., Über die Verbreitung kohlenführenden Jungtertiärs in Kärnten. Verh. geol. B. A. 1933. — 214 a. Kahler F., Eozänkalkgerölle aus dem Jungtertiär und Diluvium Kärntens. Anzg. Akad. Wiss. Wien m.-n-Kl. 75, 1938. — 215. Kahler Franz, Zwischen Wörthersee und Karawanken. Mitt. d. Naturw. Ver. f. Steiermark, 68. Graz 1931. Str. 64. — 216. Paschinger H., Geomorphologische Studien in Mittelkärnten. Car. II, 1935. — 217. Paschinger Herbert, Assymetrische Flussgebiete und Talquerschnitte in Kärnten. Car. II, 1936. Str. 16—21. — 218. Paschinger V., Die glaziale Verbauung der Sattnitzsenke in Kärnten. Z. f. Gletscherkunde. 1930. — 219. Stiny J., Zur Kenntnis der Hollenburger Senke und des Keutschacher Seentales. Verh. geol. BA. 1931. — 220. Stiny J., Zur Kenntnis der Hochfläche von Rückersdorf (Kärnten). Jahrb. geol. BA. 1934. — 220 a. Stiny J., Die Quellen der Hochfläche von Rückersdorf. Carinthia II. Canavals Festschrift 1935.

221. Worsch Emil, Geologische Kartierung östlich des Faaker Sees. Carinthia II, 1937, str. 41—57. — 221 a. Worsch Emil, Die Föderlacher Schotter nördlich der Drau und ihre Vergleichschotter. Carinthia II, 1940, str. 45—59. — 222. Lex Fr., Geologische Literatur über Kärnten bis 1923. Carinthia II, 1923. — 223. Paschinger Herbert, Toteislandschaften in Kärnten. Carinthia II, 1936, str. 12—16. — 224. Dr. Herbert Paschinger, Die Bedeutung der Gefällsverhältnisse der Flüsse für den Nachweis junger Krustenbewegungen am Beispiel einiger Kärntner Flüsse. Peterm. Mitt. 83. Jahrg. 1937. H. 12. Str. 343—345. — 225. Heritsch F., Die Karawanken und ihr Vorland Z. D. Geol. Ges. 90, 1938. — 226. Heritsch F. und Kahler F., Die Gliederung der jungen Geröllablagerungen am Nordrande der Karawanken. Anzg. Akad. Wiss. Wien, m.-n.-Kl. 75, 1938. — 227. F. Kahler, Die Kohlenlagerstätten der Karawanken und ihres nördlichen Vorlandes. Berg- u. hüttenmänn. Monatshefte. Leoben 86, Heft 8, 1938. — 227 a. Franz Kahler, Der Bau der Karawanken und des Klagenfurter Beckens. Carinthia II. 16. Sonderheft. Klagenfurt 1953. Str. 78. — 228. Kieslinger A., Eiszeitseen in Ostkärnten. Carinthia II, 1928, str. 118. — 228 a. Ein Jahr Temperaturmessungen in 17 österreichischen Alpenseen, von Wilhelm Schmidt. Sitzungsberichte Akad. Wiss. Abt. II a. 143. B., 7. H. Wien 1934. Str. 431—452. — 229. Aichinger C., Der Faakersee und seine Verlandung. Habilitationsschrift

der Universität Wien 1934. — 230. Mikula H., Geographische Studien in der Landschaft am Ossiachersee. Mitt. Geogr. Ges. Wien 1921.

231. Findenegg I., Beiträge zur Kenntnis des Ossiachersees. Carinthia II, 1934. — 232. Ingo Findenegg, Zur Naturgeschichte des Wörthersees. Sonderheft d. Carinthia II. Klagenfurt 1933. — 233. Paschinger V., Zur Entstehung des Wörthersees. Carinthia II, 1937, str. 36—41. — 234. Paschinger V., Der Forstsee in glazialgeologischer betrachtung. Carinthia II. Sonderheft 3. 1935. — 235. Stiny J., Zur Geologie der Umgebung von Warmbad Villach. Jahrb. geol. BA, 1937. — 236. Stiny J., Gewässerkundliches vom Jauntale in Kärnten. Wasserwirtschaft und Technik, 1935. — 237. Findenegg I., Limnologische Untersuchungen im Kärntner Seengebiete. Internationale Revue der ges. Hydrobilogie und Hydrographie. 1935. — 237 a. Ingo Findenegg, Drei kleinere Kärntner Seen: Pressegger, Turner- und Keutschacher See. Carinthia II. Klagenfurt 1938. Str. 89—103. — 237 b. Ingo Findenegg, Kärntner Seen naturkundlich betrachtet. Carinthia II. 15. Sonderheft. Klagenfurt 1953. Str. 101. — 238. Gotbert Moro, 700 Jahre Villach. Villach 1940. — 238 a. Josef Türk, Villach. Das Fremdenzentrum von Kärnten. Klagenfurt 1938. — 239. Die Stadt Villach (herausgegeb. v. Erwin Stein). Berlin-Friedenau 131 (Die Städte Deutschösterreichs, B. VI). — 239 a. Dr. Ing. Rudolf Wurzer, Die bauliche Entwicklung Villachs von der Urzeit bis zum Beginn der Neuzeit. Carinthia I, 1949, 2.—3. Heft. — 240. Dr. Vinz. Hartmann, Das Kärntner Faakerseental. — 240 a. Dr. Vinz. Hartmann, Das seenreiche Keutschachthal in Kärnten. XXXIII. Jahresber. St. Ob.-realschule. Klagenfurt 1890.

241. Viktor Paschinger, Grundzüge der Verkehrsgeschichte Kärntens. Carinthia I, 1935, str. 353—384. — 242. J. Schmidt, Die Flur des Rosentales. Carinthia I, 1926. — 243. St. Singer, Kultur- und Kirchengeschichte des unteren Rosentales. Dekanat Ferlach. Kappel 1934. — 244. L. Jahne, Geschichte der Ferlacher Gewehrindustrie. Carinthia II, 1930. — 244 a. L. Jahne, Zur Geschichte der Hammer- und Drahtwerke in Ferlach und Waidisch. Mont. Rundschau, 28, 1936. — 244 b. L. Jahne, Das Eisen- und Drahtwerk Feistritz im Rosentale. Mont. Rundschau, 27, 1935. — 244 c. Ludwig Jahne, Zur Geschichte der Eisenhammer am Freibach. Carinthia I, 1936. — 245. Herb. Paschinger, Die geographischen Grundlagen der Entwicklung der Stadt Völkermarkt in Kärnten. Carinthia II, 1938, str. 13—21. — 245 a. Herbert Paschinger, Landwirtschaftsgeographische Studien im Jaunfelde. Carinthia II, 1939, str. 74—86. — 246. H. Paschinger, Die örtliche Lage der bäuerlichen Siedlungen im Jauntale. Petermanns Mitt. 1938. — 247. Herbert Paschinger, Veränderungen der Grösse der Kulturflächen und der Viehzahl im Kreise Völkermarkt seit 1900. Carinthia II, 1940. — 248. Ludwig Jahne, Die Entwicklung des Eisenwerkes Lippitzbach. Carinthia I, 1934. — 249. H. Spreitzer, Der Almnomadismus des Klagenfurter Beckens. Siegers Festschrift. Zur Geographie der deutschen Alpen. Wien 1924. — 250. Hans Dollenz, Archäologischer Fundbericht aus Villach und Umgebung. Carinthia I, 1937, str. 22—34.

251. Camillo Praschniker, Die Versuchsgrabung 1948 auf dem Magdalensberg. Carinthia I, 1949, str. 145—176. — 251 a. Rudolf Egger, Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1949. Carinthia I, 1950, str. 433—511 (prim. prav tam še str. 389—433). — 251 b. Rudolf Egger, Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1950. Carinthia I, 1952, str. 81—172. — 251 c. Rudolf Egger, Der Ullrichsberg. Ein heiliger Berg Kärntens. Carinthia I, 1950, str. 29—78. — 251 č. Egger R. u. Praschniker E., Ausgrabungen auf dem Mariasaaler Berg, Carinthia I, 1936,

str. 87—92. — 252. Dr. Franz Lex, Die Landeshauptstadt Klagenfurt. Sonderheft der Carinthia II, 1930. — 253. Klagenfurt. Ein Überblick von der Urzeit bis zur Gegenwart. Herausgeg. von der Landeshauptstadt Klagenfurt zur Hundertjahrfeier ihrer Autonomie. Geleitet von Dr. Gotbert Moro. Klagenfurt 1950. Str. 157. — 254. Ogromno geografsko važnega gradiva za področja in kraje Slovenske Koroške je objavljenega v celovški reviji Carinthia I in II. Posebej opozarjamo na pregled in register vsebine. Carinthia I. Register der geschichtlichen Aufsätze 1811—1910. Klagenfurt 1911 (Dr. Max Ortner). — Carinthia I. Register der Aufsätze der Jahrgänge 1911—1935. Klagenfurt 1936. — I. Register über den naturwissenschaftlichen Inhalt der Carinthia II, 1811—1911 (Hans Sabidussi). Klagenfurt 1911. — Zweites Register über die Jahrgänge 1911 bis 1935 der Carinthia II. Klagenfurt 1936. — 255. Svoboda. Mesečnik Slovenske Koroške. Celovec. 1948 sl.

NARODNA GALERIJA

SEZNAM ILUSTRACIJ

1. Slovenski alpski svet 9
2. Hipsografski pregled slovenskih alpskih pokrajin . . 12
3. Slovenske Alpe: drobna pokrajinska razčlenitev . . 16
4. Orografski in hidrografski pregled Kamniških Alp in vzhodnih Karavank (priloga) 32/33
5. Rečni razvoj v Kamniških Alpah 33
6. Geološki pregled Kamniških Alp ter vzhodnih Karavank 39
7. Pogled z Ljubljanskega barja na glavno pogorje Kamniških Alp 43
8. Grintovec 44
9. Na Jermanovih vratih 45
10. Logarska dolina 47
11. Robanov kot z Ojstrico 49
12. Gozd z rižo v Kamniški Bistrici 51
13. Velika planina 55
14. Na Menini 59
15. Dobrovlje 60
16. Bukovnik, 1320 m, ena najvišjih kmetij na Slovenskem 62
17. Luče ob zgornji Savinji 64
18. Andezitno pogorje Smrekovec—Travnik 65
19. Kmetija Sedelšek pri Lučah ob Savinji 67
20. Po Savinji plavijo les 69
21. Plavci v Savinji 70
22. Splavi so pripravljeni 71
23. Gornjegrajska kotlina 73
24. V hribih na Savinjskem znosijo vse v košu 77
25. Pri Mozirski planini na Golteh 79
26. Planine v Kamniških Alpah in vzhodnih Karavankah (priloga) 80/81
27. Kokrška dolina 86
28. Kmetija na Jezerskem z drevesi za vejke 87
29. Pogled z aviona čez Storžič na srednje Karavanke . 89
30. Sneženi plaz je polomil drevje 91
31. Tržič s Tržiško pokrajino ter Košuto v ozadju . . . 93
32. Diluvialna zaledenitev Kamniških Alp in vzhodnih Karavank 97
33. Koritna dolina Poden z Vrtače v srednjih Karavankah 101
34. Obir iz Podjune 103
35. Notranje karavanško podolje pri Selih 106

36. Dom velike samotne kmetije, Sele na Koroškem . . 108
37. Železna Kapla 113
38. Samotne kmetije v Topli pod Peco 114
39. Črna-Mežica: pri topilnici v Žerjavu 115
40. Potek poselitve v Kamniških Alpah in vzhodnih Karavankah 119
41. Geološki pregled Julijskih Alp 134
42. Poledenitev v Julijskih Alpah v bohinjskem stadiju 138
43. Trajanje snežne odeje v Slovenskih Alpah v nadmorskih višinah 500 m, 1000 m, 1500 m in 2000 m (po Kossinni) 144
44. Hipsografski pregled Julijskih Alp 149
45. Triglav s Triglavskih podov 155
46. Potek zgornje meje gozda v Slovenskih Alpah . . . 158
47. Vegetacijski obrat v kraški kotlinici na Pršivcu . . 160
48. Pri Triglavskih jezérih 163
49. Na Komni ob Jezerskem pogorju 165
50. Kraško žlebičje na Komni 167
51. Velo polje 170
51. a Planina Grintojca 171
52. Koprivnik v Bohinju 173
53. Megla leži v Bohinju 176
54. Bohinjsko jezero 177
55. Bohinjsko jezero s Komarčo v ozadju 179
56. Ajdovski gradec pri Bohinjski Bistrici 180
57. Staro bohinjsko ognjišče 182
58. Bohinjec nese seno 183
59. Pogled z Golice čez planote Julijskih Alp 186
60. Bohinjska Bela 189
60. a. Kmetske hiše v Bohinjski Bistrici 190
61. Planine v Julijskih Alpah (priloga) 192/193
62. Slapovi v Martuljku 195
63. Planine v zahodnih Karavankah 204
64. Poletne sani ob Dolini 206
65. Savska struga v Dolini pri Mojstrani 211
66. Na izviru Save 216
67. Potek poselitve v Julijskih Alpah 219
68. Kmetska hiša v Kranjski gori 222
69. Jesenice 225
70. Pogled izpod Mangarta na Predel, Rabeljsko dolino in Kanin 236
71. Log pod Mangartom s pogledom na Koritnico in Mangart 241
72. V gorah zgornjega Posočja znosijo vse na glavi in hrbtu (»v škufo«) 244
73. Trentar nese v planini sneg živini 245
74. Kmetska hiša v Trenti 247
75. Vintgarska korita v Soči 250
76. Planina Predolina 253
77. V sirarnici na Bovškem 257

78. Bovec 260
79. Krnsko jezero 263
80. Planina Pologar, nekdanja kmetija 266
81. Kmetske hiše v Zgornjih Danjah nad Selško dolino 268
82. Košenice v strminah ob Baški grapi 269
83. Pri Kredu: Nadiža zavije v deber med Matajurjem in Mijo 277
84. Staro Selo 282
85. Vrsno 284
86. Tolmin 294
86. a. Planina Leskovica 296
87. Ovčarska planina Za Skalo 297
88. Ravenca v Reziji 309
89. Planina Krnica-Njivica nad Rezijo 311
90. Viskorša (Monteaperta) s Stolovim pogorjem . . . 321
91. V povirju Tera 324
92. Podbrdo z Lanežem in Postovčičem 325
93. Brdška planina v ziljanskih Karnskih Alpah . . . 347
94. Fača v Brdški planini 350
94. a. Fača v Dolški planini 351
95. Ukve v Kanalski dolini s pogledom proti Naborjetu 356
96. Trbiž 363
97. Pogled čez Šmohor na Ziljske Alpe z Negalom . . . 368
98. Slovenska Ziljska dolina 375
99. Preseško jezero 379
100. Šenštefan v Ziljski dolini 383
101. Tovarna v Ziljici 387
102. Podklošter v Ziljski dolini 388
103. Kmetske hiše v Bistrici na Zilji 391
104. Kmetske hiše v Čačah pri Čajni 393
105. Kozolec v Ziljski dolini 397
106. Celovška kotlina. Pregled kamnin 407
107. Geološka karta Celovške kotline 413
108. Obseg diluvialne zaledenitve v Celovški kotlini . . 419
109. Jezera v Celovški kotlini 425
110. Baška Dobrava 435
111. Severna okolica Beljaka. V ospredju Marija na Zilji 438
112. Beljak od severa 441
113. Beljak od juga 444
114. Dolina Baškega jezera 451
115. Baško jezero 453
116. Jezerce pri vasi Dobje 454
117. Pogled na Rož od Humperškega gradu 457
118. Železarska tovarna na Bistrici v Rožu 461
119. Borovlje 465
120. Rož pri Glinjah 467
121. Rož. Žito se suši v stavah 469
122. Nekdanje karavanške rečice v Gurah 472
123. Radiše na Gurah 476
124. Hodiško jezero 479

125. Pokrajina med Osojskim Turjem in Dravo 483
126. Stopnje v terasah pri Strmcu-Šentjurju nad Domačalami 484
127. Vas Kostanje 485
128. Pokrajina Osojskega jezera 488
129. Vrbsko jezero pri Otoku-Porečah 491
130. Vrbsko jezero pri Vrbi 493
131. Klopinjsko jezero 497
132. Kozolec brez strehe, Strpna ves v Podjuni 501
133. Sinča ves v Podjuni 504
134. Pliberk 507
135. Pliberk, glavni trg 511
136. Kmetski dom v Sinči vesi 513
137. Nova hidrocentrala pri Žvabeku 515
138. Velikovec 519
139. Velikovec, glavni trg 521
140. Djekše 527
141. Celovec od juga 539
142. Celovec od severovzhoda 543
143. Gospa Sveta 555
144. Potek poselitve na Koroškem 565
145. Gostota obljudenosti na Slovenskem Koroškem . . 569
146. Rast prebivalstva na Slovenskem Koroškem v razdobju 1934—1951 579
147. Področje utrakvističnih šol na Slovenskem Koroškem 583

Slike so kliširane po fotografskih posnetkih, ki so jih izdelali razni avtorji, in sicer: Janko Ravnik pod. 48, 50, 53; Vilko Finžgar pod. 12, 13, 27, 33, 59; S. Ilešič pod. 93, 94, 94 a; S. Smolej pod. 69; J. Planina pod. 75; C. Švigelj pod. 57; Jože Šmuc pod. 8, 60, 61; V. Kramarič pod. 7; E. Planinšek pod. 66; M. Tičar pod. 9; »Putnik« pod. 55, 71, 85; »Foto Slovenija« pod. 72, 73, 77; Pelikan, Celje pod. 11; Boris Ostan pod. 78; A. Melik pod. 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 30, 35, 36, 38, 47, 49, 51, 51 a, 52, 54, 56, 58, 60 a, 64, 65, 68, 74, 76, 79, 80, 81, 82, 87, 105, 121, 125, 126, 127, 132, 136. Iz knjige R. Niederl, Kärnten, 1950 so posnete pod. 101, 118, 137, a iz knjige Penck-Brückner, Die Alpen im Eiszeitalter III. pod. 70. Ostale slike so delane po fotografskih posnetkih neznanih avtorjev, in sicer so to pod. 10, 11, 17, 25, 29, 31, 34, 37, 39, 45, 62, 78, 83, 84, 86, 86 a, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 123, 124, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 142, 143.

Nekaj klišejev je prevzetih iz Slovenije I., in sicer podobe 36, 38, 121, 127, 135, nekateri so iz Geografskega vestnika pod. 93, 94, 94 a, pa iz knjige »Beneška Slovenija« pod. 88, 89, 90, 91, 92 ter končno iz knjige »Planine v Julijskih Alpah« pod. 51 a, 59, 60 a, 68, 74, 80, 81, 82, 86 a, 87.

VSEBINA

Predgovor 5

SLOVENSKE ALPE

Uvod 7
Zgradba in sestava tal 13
Geomorfološka svojstva 19
Tri slovenska visokogorska področja 24

I. KAMNIŠKE ALPE IN VZHODNE KARAVANKE

Uvod 29
Razčlenjenost 32
Podnebne razmere in prirodna svojstva za vegetacijo . . 36

A. Osrednje Kamniške Alpe

Skupna svojstva 38
Glavno pogorje in kočne ob njem 42
Dolina Kamniške Bistrice 47
Kalško pogorje 52
Velikoplaninsko pogorje, Veliki Rogatec in Črna dolina 53

B. Zgornje Savinjsko

Uvod 58
Menina in Dobrovlje 58
Gorski obod na severni strani. Olševa 61
Raduha z andezitnim pogorjem in Goltmi 63
Dolina ob zgornji Savinji 64
Gornjegrajska kotlina 72
Mozirje in Mozirska kotlinica 84

C. Ob Kokri in Tržiški Bistrici

Kokrška dolina 85
Storžiško pogorje 88
Tržiška gorska pokrajina 90
Tržič 93

Č. Predel vzhodnih Karavank

Gorsko ogrodje 96
Srednja in vzhodna Karavanška pokrajina 105

D. Gospodarski in prebivalstveni pregled . . 116

II. JULIJSKE ALPE IN ZAHODNE KARAVANKE

Julijske Alpe

Uvod 131
Geološka sestava in zgradba 133
Poglavitna svojstva površja 136
Pokrajinski pregled Julijskih Alp 146

A. Vzhodne Julijske Alpe

Ogrodje gorovja 148
Hidrografski razvoj v vzhodnih Julijskih Alpah . . . 151
Triglav 154
Gorski sklop okrog Hribaric 162
Fužinarska planota 163
Komna 164
Spodnje Bohinjske gore 168
Pokljuško pogorje 169
Pokljuka 172
Bohinj 175
Možaklja 184
Jelovica s povezavo na Dobrave in Selško dolino . . . 185
Julijske Alpe in Blejski kot 188
Radovna, Krma, Kot in Vrata 191

B. Pokrajine v srednjih Julijskih Alpah

Podkorenska ali Jeseniška dolina in njen obod

1. Glavno gorovje Julijskih Alp 192
Pregled glavnega gorovja 192
Martuljkova in Razorska gorska skupina 194
Jalovčeva gorska skupina 196
2. Kočne severno ob glavnem gorovju Julijskih Alp . . 199
3. Zahodne Karavanke 203
4. Podkorenska ali Jeseniška dolina 210
Pregled celote 210
Ob izviru Save 215
Podnebje 217
Poselitev in gospodarstvo 218
Jesenice 224

Zgornje Posočje

Uvod 227
Soška dolina 228
Pregled celote 228
Podnebje 233
1. Predelska pokrajina 235
Rabeljska dolina in Predel ter Neveja 235
Dolina Koritnice z Logmi, Možnico ter Bavšico . . . 240

2. Gorske soseske v zgornjem Posočju 243
Trenta in Soča 243
Bovška kotlina 252
Soška dolina med Bovško kotlino in Kobaridom . . . 255
Bovec 259
3. Tolminsko Posočje 261
Tolminske Julijske Alpe 261
Baška dolina 266
Tolminska kotlina in Kobariški kot 270
Posebnosti pokrajinskega položaja 270
O pogorju Breginjskega Stola 272
Matajursko pogorje 273
Breginjski kot in Staroselska dolina 276
Soška dolina med Kobaridom in Mostom 283
Uvod 283
Tolminska kotlina 285
Podnebje in gospodarstvo 287
Prometna lega in večja kraja Kobarid ter Tolmin . . 290
4. Gospodarska struktura alpskega Posočja v pregledu . 296

C. Zahodne Julijske Alpe

Uvod in pregled 299
Glavna pogorja 300
Rezija, Reklanska in Dunjska dolina 305
Železna dolina 314
Narodnostne razmere 317
Pogorja Skutnik, Muzci in Breginjski Stol 318
Doline ob Učji, Belem potoku in Pod Muzci 323
Zaključni pregled Julijskih Alp 327

III. PREDEL VZHODNIH KARNSKIH IN ZILJSKIH ALP TER KANALSKE IN ZILJSKE DOLINE

Uvod 341
Vzhodne Karnske Alpe 343
Kanalska dolina s Trbiško pokrajino 352
Površje, položaj in prebivalstveni razvoj 352
Trbiška kotlinica 361
Ziljske Alpe 365
Ziljska dolina 372
Značaj Ziljske doline v celoti 372
Slovenska Ziljska dolina 375
Prirodni značaj površja 375
Podnebje 381
Potek poselitve 383
Gospodarstvo 385
Naselja 392
Zaključni pregled 394

IV. CELOVŠKA KOTLINA

Uvodna karakteristika 403
O nastanku Celovške kotline 406
Površje Celovške kotline. Učinki zaledenitve 415
Današnja geomorfološka slika 424
Podnebje 426
Hidrografske in toplinske razmere na jezerih 432

Pokrajinski opis Celovške kotline

Pregled 434
Beljaška pokrajina — sovodenjski predel 434
Beljak 440

Rožansko podolje

Uvod 448
Dolina Baškega jezera 450
Rož 455
Prirodna in gospodarska svojstva Roža 455
Borovlje 463
Spodnji konec Roža ali Podol 466
Spodnja Belska dolina 467
Rož v celoti 468

Gure in jezera

Uvod 471
Pokrajina Na Gurah 471
Osojske Ture 482
Osojsko jezero 486
Vrbsko jezero 489

Podjunski predel

Uvodni pregled 495
Šentprimško hribovje ali Na Vrhih 497
Podjuna 499
Značilnosti površja 499
Potek poselitve 505
Gospodarstvo in večji kraji 509
Velikovško Čezdravje 516
Ob Dravski dolini. Velikovec 520
Obod Podjunskega predela na vzhodu in severu . . . 524
Pregled 524
Gradniško hribovje 525
Svinja 526
Labotska dolina 530
Golica 533

Celovška ravan in mesto Celovec

Celovška ravan 534
Celovec 538

Glinski predel

Pregledna karakteristika. Gosposvetsko polje 550
Trg in Trški kot 556
Šentvid na Glini 557
Severni obod Celovške kotline 559
Celovška kotlina v prebivalstvenem pregledu 563
Slovenska Koroška kot celota 574

Poglavitni književni viri 587

Seznam ilustracij 599
Vsebina 603

Anton Melik

SLOVENIJA

Geografski opis

II

Opis slovenskih pokrajin

1. zvezek

SLOVENSKI ALPSKI SVET

Založila

SLOVENSKA MATICA V LJUBLJANI

Za založbo: dr. A. Melik

Knjiga obsega 38 pol

Naklada: 2400 izvodov

Natisnila in vezala v aprilu 1954

TRIGLAVSKA TISKARNA V LJUBLJANI